

SSSH
SSSH

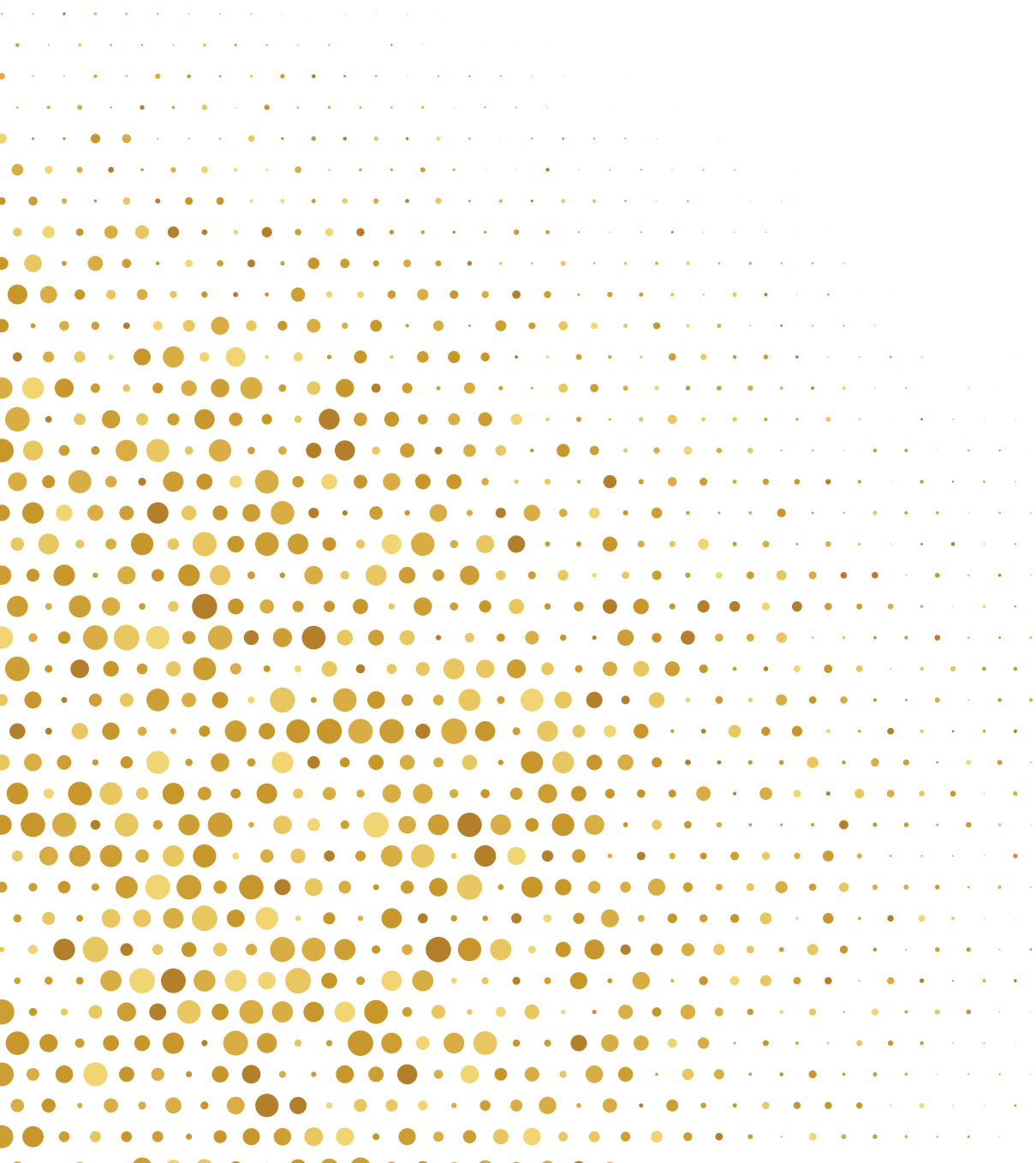
Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko
Slovene Scientific Series in Humanities

16

Tomajci
Slovenska
zgodovina v malem
(16.–20. stoletje)

Uredil Aleksander Panjek

Zgodovina History

Tomajci
Slovenska zgodovina v malem
(16.–20. stoletje)

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko (SZZH) je knjižna zbirka, ki podpira kritično razmišljanje, neguje izvirne pristope in spodbuja primerjalne študije s področja zgodovine, antropologije, etnologije, jezikoslovja, geografije in arheologije podeželskih, mestnih in pomorskih človeških okolij. Osredotoča se na Slovenijo in vzhodno polovico Evrope, vendar je odprta širšim evropskim in svetovnim temam. SZZH želi prispevati k preseganju perspektiv in interpretacij, ki so osredinjene predvsem na evropski zahod, ter k zapolnjevanju vrzeli v znanju o vzhodni, srednji, jugovzhodni in vzhodni Evropi v mednarodni znanstveni literaturi. Naklonjena je interdisciplinarno zasnovanim zvezkom, teoretičnim preiskovanjem in alternativnim razmišljanjem, izvirnim študijam primerov in rezultatom terenskih raziskav. Njen tematski obseg vključuje delo, razvoj, prebivalstvo, migracije, gospodinjstvo, spol in sorodstvo, kulturno krajino in rabo naravnih virov, večkulturne in večjezične družbe, snovno in nesnovno kulturo preteklih in sedanjih skupnosti. Knjižna zbirka bo obsegala visoko kakovostne tematske zbirke prispevkov, izvirne raziskovalne monografije in visokošolske učbenike. Knjige iz SZZH bodo zanimive za raziskovalce, podiplomske in dodiplomske študente, univerzitetne in šolske učitelje, kakor tudi za druge strokovnjake, poznavalce ter ljubitelje aktualnih in inovativnih perspektiv na področju humanističnih raziskav.

Glavni urednik

Aleksander Panjek

Uredniki

- Žarko Lazarević (zgodovina)
- Katja Hrobat Virloget (etno-antropologija)
- Nives Zudič Antonič (jezikoslovje)
- Gregor Kovačič (geografija)
- Irena Lazar (arheologija)
- Lev Centrih (stiki z gostujočimi uredniki in avtorji,
lev.centrih@fhs.upr.si)

Uredniški odbor

Aleksej Kalc, Alenka Janko Spreizer, Allen J. Grieco, Alma Hafizi, Ana Zwitter, Angela Fabris, Boris Kavur, Claudio Minca, Eerika Koskinen-Koivisto, Ernest Ženko, Guido Alfani, Jesper Larsson, Jonatan Vinkler, Julijana Vučo, Kinga Dávid, Krish Seetah, Michele Baussant, Miha Koderman, Mirza Mejdanija, Nevena Škrbič Alempijević, Peter Teibenbacher, Petra Kavrečič, Piotr Guzowski, Saša Čaval, Satoshi Murayama, Vlado Kotnik, Vuk Tvrtnko Opačić

SSSH
SZZH

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko
Slovene Scientific Series in Humanities

16

Tomajci
Slovenska
zgodovina v malem
(16.–20. stoletje)

Uredil
Aleksander Panjek

Koper 2025

Tomajci: slovenska zgodovina v malem (16.–20. stoletje)

Uredil Aleksander Panjek

Slovenska znanstvena zbirka za humanistiko · 16

E-ISSN 2712-4649

Recenzenta · Damijan Gušin in Tanja Gomiršek

Lektoriral · Davorin Dukič

Oblikovanje in stavek · Alen Ježovnik

Izdala in založila · Založba Univerze na Primorskem

Titov trg 4, 6000 Koper · hippocampus.si

Glavni urednik · Simona Kustec

Vodja založbe · Alen Ježovnik

Koper · 2025

© 2025 Avtorji

Brezplačna elektronska izdaja

<https://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-293-552-8.pdf>

<https://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-293-553-5/index.html>

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8>

Fotografija na zadnji strani ovitka · Moški tipi: Tomajci (Kras) pri opoldanskem odmoru, izrez (Slovenski etnografski muzej, Digitalne zbirke, Zbirka Venio Pilon, 48 F 0034160; foto: Venio Pilon).

Publikacija je rezultat projekta Slovenska zgodovina v malem: kontinuitete in spremembe v vaški skupnosti v dolgoročni perspektivi (Tomaj, 16.–20. stoletje), ki ga je financirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS J6-3143).

Katalogni zapis o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 271714051

ISBN 978-961-293-552-8 (PDF)

ISBN 978-961-293-553-5 (HTML)

Kazalo

Pet stoletij v Tomaju
Aleksej Kalc · 7

PRVI DEL Prebivalstvo in gospodarstvo · 17

- 1 Kmečka gospodarstva in gospodinjstva v Tomaju: dolgoročna dinamika v kontekstu župnije in gospostva (1494–1758)
Aleksander Panjek · 19
- 2 Družina, kmetija in samooskrbnost na Krasu: Tomaj leta 1822
Leonida Ravšelj · 75
- 3 Obrisi in dejavniki tomajske demografije od 18. do srede 20. stoletja
Aleksej Kalc · 113

DRUGI DEL Družba in kultura · 151

- 4 Pravda o spornem hramu v tomajskem taboru: običaj ustne kupoprodaje nepremičnin (1619–1620)
Aleksander Panjek · 153
- 5 Odprta vrata domačije Škapin: primerjava bivanjske kulture v Tomaju v letih 1621 in 1796
Aleksander Panjek · 183
- 6 Tomajski fantje: ljubezen in morala, čast in nasilje na Krasu (1625–1727)
Alberto Mauchigna · 213
- 7 Krvni davek Tomajcev: župe devinskega gospostva v kmečkem uporuh leta 1713
Aleksander Panjek · 245
- 8 Vzgoja in prevzgoja: šolstvo in šolske institucije v Tomaju med socialnimi ter političnimi spremembami v 19. in 20. stoletju
Meta Remec · 283
- 9 Srečko Kosovel in Tomaj »ob odprtih vratih Kozmosa«
Aleksandra Tobiasz · 335

TRETJI DEL Elite in politika · 359

- 10 Dolgoživa elitna družina (1592–1914): botrstvo kot merilo družbenega ugleda v vaški skupnosti
Aleksander Panjek in Miha Zobec · 361
- 11 Usihanje tradicionalno mogočnih družin in »novi obrazi« v tomajski eliti v poznem 19. in prvi polovici 20. stoletja
Miha Zobec · 403
- 12 Politika in elita v Tomaju v prvi polovici 20. stoletja
Lev Centrih · 433
- 13 Dvig življenjskega standarda in transformacija elit v Tomaju v drugi polovici 20. stoletja
Polona Sitar · 529
- 14 Oblikovanje spomina lokalne skupnosti: tomajski župnik Albin Kjuder kot kronist in interpret dogajanja ter odnosov na Krasu
Jurij Hadalin · 569

Pet stoletij v Tomaju

Aleksej Kalc

Znanstvenoraziskovalni center

Slovenske akademije znanosti in umetnosti

© 2025 Aleksej Kalc

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.7-16>

Osnovna izhodišča *nove zgodovine* (angl. *new history*, fr. *nouvelle histoire*), ki je pretrgala dominantno tradicijo historizma in znanstveno zgodovinopisje postavila na povsem nove temelje, so bila razširitev teoretičnega, metodološkega in tematskega obzorja ter razumevanja samega predmeta opazovanja. To je pomenilo – če uporabimo izrazje t. i. analovskih zgodovinarjev, ki so od 20. let 20. stoletja predstavljali najpronikljivejši dejavnik tega paradigmatičnega obrata – razširitev fokusa s politične zgodovine in izbranih družbenih elit na »preostalih 95 odstotkov ljudi«. Nova perspektiva, ki je priznavala zgodovinsko vlogo in dostojanstvo anonimnim množicam, vse do njihovih najobrobnejših segmentov, je odprla pot podeželju in kmečkemu svetu v ospredje raziskovalnega zanimanja. Na vrtu *nove zgodovine* so tako zrasle izjemne študije o agrarni zgodovini in kmečki družbi, ki je do industrializacije in še dlje zajemala večino evropskega prebivalstva. Sprva so bile gospodarskega, socialnega in pravnega značaja, kmalu pa so segle tudi na antropološko in kulturno področje. Osvetlile so socialne, materialne in miselne strukture vsakdanjega življenja ter njihove razvojne dinamike v kontekstu naravnega in kulturnega okolja ter zgodovinskih prelomov.

Za razliko od francoske in drugih historiografij, ki so z »demokratizacijo« znanstvene perspektive »male ljudi« potegnile izpod temne sence »velike zgodovine«, je bilo v slovenskem zgodovinopisju podeželje od samih začetkov prizorišče dogajanja, kmetstvo pa eden glavnih akterjev. Te razlike ni težko razumeti: na Slovenskem so kmetje še med svetovnimi vojnami tvorili več kot polovico prebivalstva, urbanizacija je napredovala počasi, mesta pa so bila, z redkimi izjemami, prej nominalne kot prave urbane entitete. Poleg tega se je slovensko zgodovinopisje oblikovalo na temelju narodnega koncepta in sama narodna kultura se je dolgo vrtela okrog percepcije Slovencev kot kmečkega naroda. Slovensko zgodovinopisje se je zato že od prvih korakov poglobilo v agrarno zgodovino in zgodovino podeželja ter kmečkega družbenega, gospodarskega in kulturnega življenja. Najprepre-

zentativnejši rezultat teh raziskovalnih prizadevanj je enciklopedični knjižni projekt *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, ki v dveh zvezkih (1970; 1980) ponuja poglobljeno sintezo dotedanjih znanj o teh temah na območju slovenskega etničnega prostora.

Po tej plodoviti raziskovalni fazi, ki se enakopravno postavlja ob bok mednarodnim raziskavam, je raziskovalno zanimanje za agrarno zgodovino začelo upadati in zaostajati za trendi, ki so uvajali nova raziskovalna vprašanja ter preizpraševali utečene razlage in metodološke pristope. Zamrla so nekatera raziskovalna polja, kot npr. historična demografija in kvantitativno ter serialno zgodovinopisje, ki so drugod doživela inovativne razvojne faze. Skorajda umanjalo je zgodovinsko preučevanje družine, temeljno študijsko področje za razumevanje gospodarske, socialne in tudi kulturne zgodovine kmetstva ter podeželja. Čeprav so slovenski zgodovinarji in zgodovinarke ustvarili nekaj izjemnih del na teh področjih, se ni oblikovala zadostna kritična masa raziskovalcev, ki bi omogočila sistematičen razvoj tega raziskovalnega polja. Sama gospodarska zgodovina je trpela zaradi kadrovske podhranjenosti in je v določenem obdobju izgubila raziskovalno moč ter zanimanje za predmoderna obdobja.

V zadnjih desetletjih sta agrarna zgodovina in zgodovina podeželja znova pridobili opaznejše mesto v slovenskem zgodovinopisju, tako z gospodarskega in s socialnega kot tudi s kulturnega vidika. Rezultat tega zanimanja, ki ima eno od svojih raziskovalnih sredin na Oddelku za zgodovino Fakultete za humanistične študije v Kopru, je tudi pričujoči zbornik o Tomaju. Zbornik prinaša predstavitev raziskav, ki so nastale v okviru raziskovalnega projekta Slovenska zgodovina v malem: kontinuitete in spremembe v vaški skupnosti v dolgoročni perspektivi (Tomaj, 16.–20. stoletje). Projekt, ki je nastal v partnerstvu z Inštitutom za novejšo zgodovino iz Ljubljane in Inštitutom za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, je že tretji na temo agrarne zgodovine in kmetstva, ki so ga člani Oddelka za zgodovino UP FHŠ izvajali v zadnjem desetletju v sodelovanju z drugimi raziskovalnimi institucijami. Predhodna projekta sta bila posvečena neagrarnim oblikam in virom gospodarskega udejstvovanja kmečkega prebivalstva. Te dejavnosti, ki jih klasična slovenska agrarna zgodovina obravnava kot »dopolnilne«, sta obdelala s pomočjo paradigme »integrirane kmečke ekonomije«, ki omogoča kompleksnejše vrednotenje posameznih gospodarskih virov in razumevanje kmečkih gospodarskih strategij. Temeljne primerjalne raziskave so bile posvečene tudi specifičnim vprašanjem agrarne ekonomije, kot so razširjenost in vloga koruze, ustroj kmečke posesti in tipologija kmečke družine. S projektom o Tomaju se je razisko-

valno zanimanje osredotočilo na Kras, in sicer skozi študijo primera ene vasi.

Namen takšnega pristopa je bil opazovati določeno vaško skupnost in njen življenjski prostor skozi dolg časovni razpon štirih stoletij in ugotovljati kontinuitete ter prelome v njenih družbeno-gospodarskih strukturah ter vedenjskih dinamikah. Z obsežnim časovnim razponom – od predindustrijske dobe do desetletij po drugi svetovni vojni – smo želeli preverjati razvojne procese, njihove različne trajnosti in tranzicije, ki ob preučevanju posameznih obdobj pogosto ostanejo v ozadju ali pa se kažejo v drugačni luči. Naš cilj je bil analizirati notranje vaške procese in dinamike, ki izhajajo iz krajevnih dejavnikov in družbenih razmerij, ter ugotoviti, kako in v kolikšni meri so se vanje zrcalili širši družbeni, gospodarski, kulturni in politični trendi ter velika zgodovinska dogajanja. Na mikroprimeru smo želeli preverjati ustaljene makrointerpretacije zgodovine slovenskega podeželja, razširiti analitični okvir z novimi vprašanji ter ponuditi sveže razlage in hipoteze. Predvsem pa smo želeli prikazati kompleksnost in dinamičnost kmečke družbe ter preseči predstave o preprostem, enoličnem in nepremičnem kmečkem svetu, stoletja ujetem med družbeno podrejenostjo in komaj vzdržnim bojem za preživetje.

Tomajce smo skušali razumeti kot subjekte, ne kot pasivne in prilagodljive statiste na prizorišču male in velike zgodovine. Zanimali so nas njihovi odzivi na modernizacijske in druge pojave, njihovi načrti in izbire, s katerimi so v dobrem in slabem krojili individualne ter kolektivne življenjske usode. Da bi to kompleksnost zajeli, smo uporabili več konceptualnih in metodoloških orodij ter kombinacijo kvantitativnih in kvalitativnih analiz. Oprli smo se na širok nabor primarnih in sekundarnih virov – od posvetnih in cerkvenih arhivov, statistik, časopisov in literature do pisnih ego-dokumentov in na novo zbranih ustnih pričevanj. Zaradi časovnega in vsebinskega obsega ter glede na razpoložljivost dokumentacije smo obravnavo osredotočili na tri tematska polja: ekonomijo in demografijo, institucije in politiko ter vsakdanje življenje. V teh okvirih smo preučevali endogene in eksogene dejavnike razvoja prebivalstva, strukturo kmečkih gospodarstev in logiko kmečke ekonomije; oblikovanje in delovanje vaških elit, njihove medsebojne odnose in orodja moči ter družine kot elemente družbenega mreženja; kolektivne vrednote, vloge ritualov in izobraževanja; materialno kulturo in spreminjanje življenjskega standarda.

Izbira kraške vasi kot študijskega primera ni bila slučajna. Matični Kras se ponuja za raziskovanje podeželja in kmečkega sveta zaradi svojih naravnih posebnosti, hkrati pa zaradi lege na stičišču celine in Jadranskega

morja ter kot območje srečevanja trgovskih, prometnih in drugih relacij. Tomaj je bil skozi stoletja nadpovprečno kompleksna in razslojena vaška skupnost. Bil je sedež župnije in samostana, cerkvenoupravno središče, sedež župe ter občinsko in upravno središče, kraj z javno šolo in s cerkvenim ženskim vzgojnim zavodom. Od 19. stoletja dalje so iz Tomaja izhajali ali v njem delovali vidni kulturno-politični akterji, ki so pomembno vplivali na krajevno in širše javno življenje – od duhovnikov in učiteljev do poslanca v dunajskem parlamentu (Anton Černe) in enega vodilnih slovenskih literarnih ustvarjalcev (Srečko Kosovel). Skozi stoletja je vas občutila bližino Gorice in Furlanije, še posebej pa sosodstvo Trsta – od njegove predmoderne faze komunskega mesta do pristaniške metropole in, do prve svetovne vojne, največjega slovenskega urbanega središča. Zgodovino Tomaja v 20. stoletju so globoko zaznamovali premiki politične meje in pripadnost različnim državam ter družbenopolitičnim sistemom. Prav zato je skozi tomajski primer mogoče opazovati vse prelomne trenutke in učinke, značilne za celoten zahodni slovenski obmejni prostor, ki pa so se na Krasu kazali s številnimi posebnostmi.

Izbira Tomaja je bila povezana tudi z nadpovprečno bogatimi zgodovinskimi viri v primerjavi z drugimi kraškimi vasmí. Poleg upravnih arhivov posvetnih oz. civilnih oblasti, ki kljub vrzelim omogočajo razmeroma dober vpogled v obdobje od 16. do 20. stoletja, posebno mesto zavzema tomajski župnijski arhiv. Ob cerkvenih matrikah in drugih standardnih cerkvenoupravnih dokumentih, nepogrešljivih za demografske, socialne in gospodarske raziskave, vsebuje tudi bogato zbirko dnevnikov, zgodovinskih elaboratov in zapisov. Ti so sad zanimanja za zgodovino vasi in sprotne dogajanja, ki jih je neutrudno beležil domači župnik Albin Kjuder. Tudi po njegovi zaslugi je bilo mogoče prodreti v številne plasti družbenega življenja, ki bi sicer ostale nedostopne.

Družbene strukture, razvoj kmetijstva in drugih gospodarskih panog ter raba in upravljanje razpoložljivih gospodarskih virov so bila osnovna vprašanja, ki jih je naslovila raziskava. Razumevanje teh tematskih polj pa je tesno povezano s poznavanjem zgodovinskega razvoja prebivalstva. Ta razvoj je bilo treba vse do 19. stoletja rekonstruirati s pomočjo cerkvene vitalne statistike in redkih posrednih ali neposrednih ljudskih štetij oz. seznamov kmetij ter drugih socialnih in gospodarskih indikatorjev. Iz primerjalne aproksimacije se je pokazala dinamika demografskih trendov v novoveškem Tomaju. V 16. stoletju je prebivalstvo najprej okrevalo po zadnjih turških vpadih in nato močno naraslo, sledila pa je zelo počasna rast v vseevropsko stagnirajočem 17. stoletju. Pravi poskok naravne rasti je nasto-

pil v 30. letih 18. stoletja. Ta trenutek je mogoče razumeti kot prehod od dolge faze zavestno zadržane, bolj kot naravno okrnjene natalitete k fazi sproščenejšje reprodukcije, ki se je z nihajočo hitrostjo nadaljevala vse do 20. stoletja. Visoka nataliteta in upadajoča mortaliteta sta, izvzemši krizne momente, poganjali rast števila prebivalstva vse do srede 19. stoletja, ko je sledilo novo dolgo obdobje stagnacije. Za to stagnacijo je bil odgovoren nov sistemski pojav – množično izseljevanje Tomajcev v Trst in druge smeri. Analiza porok je izpostavila ženitovanjski vzorec in geografsko strukturo tomajškega poročnega trga, ki je bila povezana s strategijo grajenja družinskih in sorodstvenih socialnih zavezništev. Glede izseljevanj pa se je pokazalo, da so bila tako v predmodernem obdobju – ko niso močno vplivala na demografijo – kot v času modernizacije prej rezultat premišljenih izbir kot prisilnih družbenih in preživetvenih avtomatizmov.

Analiza posestnih in družinskih struktur je želela preveriti eno od osnovnih, a še ne dovolj raziskanih vprašanj agrarne zgodovine na Slovenskem: produktivnost kmetij in stopnjo prehranske samooskrbnosti kmečkega gospodarstva. Iz katastrskih in drugih virov se je pokazala organiziranost tomajških kmetij, ki so temeljile na poljedelstvu, vinogradništvu, živinoreji in neagrarnih pridobitnih dejavnostih, tako v samem kraju kot v povezavi z ekonomijo širšega območja in bližnjega mesta. Pomen in donos posameznih panog sta se skozi čas spreminjala pod vplivom različnih dejavnikov. V času nastanka Franciscejskega katastra je pridelava žita znatno presegala potrebe vaškega prebivalstva, vendar je agrarna proizvodnja zaradi majhnih posesti zagotavljala prehransko samozadostnost samo dobri polovici družin. Dopolnilne dejavnosti so zato predstavljale pomemben strukturni vir dohodka.

Zemlja je skozi vse obravnavano obdobje ostala osnovna dobrina. Dedovanje, kupovanje, prodajanje in razpolaganje z zemljo je bilo zato v središču gospodarskih ter družbenih dinamik. Raziskava je potrdila, da je že v zgodnjem novem veku Kras poznal živahen zemljiški trg in dokaj utečeno prakso delitve kmetij. Nepremičninske transakcije do druge polovice 17. stoletja večinoma niso bile zabeležene s pisno pogodbo; zaradi sporov pa so ostale dokumentirane v nekaterih sodnih spisih. Iz teh virov so postali jasni nenapisani postopki etničnega prava na Krasu, torej potek in javni obredi kupoprodaje, ki so namesto pisnega pravnega akta vpričo vaše skupnosti formalizirali transakcijo z vsemi zaščitnimi določili in jamstvi. Kraški kmetje so se tako izogibali stroškom uradnih pogodb, kupoprodaje zemljišč pa niso bile nujno namenjene odtujevanju oz. pridobivanju lastnine. Pogosto so jih, na podlagi klavzule o ponovni pridobitvi, uporabljali tu-

di kot obliko kreditiranja z zastavitvijo premoženja. Vse to opozarja, kako je kmečki človek odločal, načrtoval in zasledoval svoje interese ter življenjske cilje.

Sodni arhivi devinskega gospodstva, pod katerega je spadal večji del Tomaja, omogočajo vpogled tudi v družbena vedenja znotraj vaške skupnosti v zgodnjem novem veku ter izpostavljajo vlogo fantovščine pri tem. Neporočeni fantje so se, podobno kot drugod na Krasu in v Evropi, skupinsko udeleževali pri uveljavljanju specifičnih mišljenj, vedenj in vrednot v zasebnem ter javnem prostoru v imenu pripadnosti, morale in časti. Z različnimi odstopanji od pravnih norm, kar je vaška skupnost dojemala kot legitimne starodavne običaje, so npr. nadzorovali neporočena dekleta, preganjali in sramotili prešuštvo ter nezakonska spočetja, izganjali in ustrahovali nezakonske matere. Ta, pogostokrat nasilna, dejanja, ki so predstavljala obliko implementacije moralne discipline in so potekala z odobravanjem, včasih pa tudi s sodelovanjem duhovščine, so se pogosto znašla pred sodniki zaradi prekoračitve pristojnosti ali pretirane grobosti in razžalitve časti posameznikov ter njihovih družin. Varovanje časti kot primarne vrednote pred poroko in v družinskem življenju se je odražalo tudi pri obredih dvorjenja, v primerih netipičnih poročnih zvez (zaradi starostnih, socialnih in drugih razlik), nebrzdane razposajenosti in drugih okoliščinah, ko so člani s svojimi odstopanji od ustaljenih norm spodkopavali enotnost in solidarnost vaške skupnosti. Te navade in kulturni sistemi so postavljali vedenjske meje ter prekipavajočo energijo mladih rodov usmerjali v ohranjanje družbenega reda.

Naša raziskava se ni mogla izogniti niti obravnavi zadnjega kmečkega punta na Slovenskem, to je tolminskega upora iz leta 1713 – ne samo ker je uporniško vrenje zajelo tudi Kras, ampak ker je bilo devinsko gospodstvo prizorišče odmevnejših dogajanj, ki so bila med vsemi še najmanj raziskana. S pomočjo še nepreučjenih dokumentov je bilo mogoče rekonstruirati podroben potek upora in izpostavili vlogo Tomajcev kot pobudnikov vstaje Kraševcev proti pobiranju denarne desetine, uzurpacijam srenjske zemlje in drugim kršitvam »stare pravde«. Pri tem pride do izraza neslutena borbenost Tomajcev, ki so (tudi z ustrahovanjem) pozivali k uporom kmete iz sosednjih žup in se postavili na čelo obleganja devinskega gradu, kjer so v štirih padli pod streli grajskih branilcev. Upor so zaznamovali neenotni odzivi posameznih žup, od razboritejših do spravljivih in lojalnih ali do gosposke diplomatsko naravnanih. Tomajci so kljub tragičnim žrtvam najdlje ohranjali kljubovalnost, tako da so svoje pritožbe ponesli na višje instance, vztrajali pri mobilizaciji kmetov celega devinskega in tudi rihemberškega

gospostva, iskali zavezništva in izostajali od plačilnih dolžnosti. Med zadnjimi so predložili tudi prošnjo o odpuščanju in z izrazi ponižnosti ter podrejenosti »gospodarjem«, s katero se je upor zaključil.

Zajem dolgega časovnega razpona je pokazal kontinuitete in diskontinuitete v tomajski družbeni eliti ter zabeležil prilagajanja in vsebinska prestrukturiranja v odnosu do velikih zgodovinskih prelomnic. Taka prelomnica je bil prehod izpod habsburške pod italijansko oblast po prvi svetovni vojni, ki je pomenil tudi zamenjavo liberalnega s fašističnim, slovenskemu prebivalstvu skrajno nenaklonjenim političnim redom. Tradicionalna vaška družbena elita je izvirala oz. se razvijala na kmečko-premoženjski bazi ter iz vrst duhovščine. V dobi modernizacije in politizacije družbe pa se je opredeljevala tudi po kulturi ter svetovnonazorski pripadnosti. Od prve svetovne vojne dalje so se pojavljale nove komponente, npr. protifašistični aktivisti, med drugo vojno aktivisti NOB in nato predstavniki ljudske oblasti. Vsi ti so vzklili kot nove veje tradicionalnih kmečkih elit, medtem ko so nekatere tradicionalne elite, kot npr. duhovniška, ohranile samostojno, sicer antifašistično, a revoluciji nenaklonjeno držo.

Najvidnejši primer tradicionalne vaške elite je bila družina Černe, katere člani so že v 17. stoletju zasedali županski položaj, v 19. stoletju pa sta iz njenih vrst izšla tržaški stolni kanonik in poslanec v dunajskem državnem zboru. Tak družbeni vzpon je za družino pomenil, kljub ekonomski trdnosti, tudi padec konsenza na krajevni ravni in prepustitev mesta drugim družinam in veljakom, ki so prodrli v ospredje v spremenjenih družbenopolitičnih in kulturnih razmerah. S prehodom pod Italijo in z likvidacijo vaških organizacij je ta predvojna elita, razdeljena med katoliško in liberalno strujo, izgubila svojo vlogo in ugledne funkcije, njene režimu naklonjene člane pa so izločili sami Tomajci. Kontinuiteto svoje elite je v tem obdobju dalje lahko vzdrževala samo cerkev, v osebi trdoživega župnika Kjudra, a ne brez težav, tako v odnosu do oblasti kot do vaščanov ter novih skupin, ki so se porodile iz upornosti do režima in raznarodovanja.

Tudi med drugo vojno je župnik ohranil neodvisen položaj in samostojno držo; ni bil naklonjen osvobodilnemu gibanju, mu pa tudi ni dejavno nasprotoval. Zoperstavljal se je Nemcem, prostodušno kritiziral partizane in odklanjal domobrance. Po končani vojni je na svoj račun za kratek čas prišla elita, ki se je oblikovala v okviru ljudske oblasti, vendar se je morala še naprej meriti z uglednim in vplivnim župnikom. Kjuder, ki kot polovica vaščanov in reakcionarna protipartizanska skupina mladih ni podpiral priključitve Primorske k Jugoslaviji, je ohranil svoj ugled pri večini vaščanov tudi pod jugoslovansko oblastjo. Njegov vpliv v novem redu ni mogel biti

več tako povezovalen, izgradnja socializma pa je kljub novim institucionalnim in političnim okvirom potekala brez formacije nove, izrazito vplivne vaške elite.

Tomajska družbena elita, ki se je uveljavila v desetletjih pred prvo svetovno vojno, je bila izraz procesa gospodarskega, družbenega in kulturnega napredka ter množičnega udejstvovanja v vaških organizacijah in političnem življenju. Pomemben strukturni dejavnik tega procesa je bila obvezna šola, ki je preko mladine vnašala sodobno znanje v tradicionalno podeželsko družbo. Učitelji so postali, ob duhovnikih, vaške avtoritete: izobraževali so otroke in starše, uveljavljali norme vedenja in usmerjali ritem življenja. V Tomaju je v takšni vlogi izstopal Anton Kosovel, ki je vzgojil generacije Tomajcev in s svojim ugledom v vasi ter pri vaških elitah pustil tudi svetovnonazorski pečat. Razpad avstro-ogrske monarhije in priključitev h Kraljevini Italiji sta pomenila radikalen obrat v šolstvu: zamenjali so učne vsebine, šolski ustroj, učiteljski kader in učni jezik. Italijanska šola je imela raznarodovalni značaj, njeni najbolj zagnani učitelji, tudi Slovenci, pa so bili v vasi osovraženi. Hkrati pa je šola znala k družinam pristopiti, jih nagovarjati s socialno pomočjo, šolsko prehrano in skrbjo za zdravje ter mladino pridobivati z retoriko, modernimi mediji in mladinskimi organizacijami. Župnik Kjuder se je moral ob tem boriti proti Tomajcem oz. njihovi prilagodljivosti režimu in se truditi, da so otroke pošiljali v župnišče k slovenskemu verouku. Vidno vlogo v boju proti potujčevanju so odigrale tudi šolske sestre, ki so v tomajskem dekliškem zavodu vzgajale svoje varovanke po fašistični zakonodaji, a na skrivaj izvajale pouk v slovenskem jeziku in narodnem duhu. Leta 1943 so obnovile tomajsko slovensko šolo in jo pozneje vodile tudi za časa angloameriške oblasti ter, s kompromisnim spajanjem krščanskih ter partizanskih vrednot, pod jugoslovansko upravo, vse do razmejitve, ko so sestre Tomaj zapustile. Kontinuiteta Tomaja kot šolskega središča je bila prekinjena konec 50. let, ko je s prestrukturiranjem obmejnega kraškega šolskega prostora tomajska šola postala podružnična. Vsebine so se leta 1949 spet prilagodile duhu novih, narodnoosvobodilnih in revolucionarnih vrednot. Tudi v tem obdobju so se v šolskih klopeh, kot v prejšnjih časih, odražale socialne razmere prebivalstva, eksistencialne potrebe in moralni odkloni, ki so šolski instituciji ob izobraževanju nalagali tudi skrb za materialno podporo, zdravje in prevzgojo učencev. Mnoge dejavnosti, kot sta pogozdovanje in skrb za okolje, so bile prisotne tako v avstrijski, italijanski kot jugoslovanski šoli, kar omogoča, da kljub sistemskim in ideološkim razlikam govorimo o dolgoročnih konstantah ter enakih smotrih šole kot državotvorne institucije.

Življenjski standard je pojem, ki se ga uporablja pri vrednotenju kakovosti življenja s pomočjo kazalnikov materialnih in nematerialnih dobrin. Naša raziskava je tudi ta vidik skušala opazovati skozi dolg časovni razpon, da bi ugotovila značilnosti ter spremembe v materialni kulturi, življenjskih razmerah ter potrošnih navadah prebivalcev kraške vasi. Zapuščinska inventarja dveh gmotno primerljivih premožnih kmetov omogočata vpogled v to dimenzijo na začetku 17. in na koncu 18. stoletja. Podrobni opisi in cenitve imetja – od nepremičnin in živine, orodja in hišne opreme do denarnih sredstev in obleke – ponujajo predstavo o gospodarskih oz. pridobitnih dejavnostih ter o tem, kaj si je družina lahko privoščila za materialno in duhovno udobje. Primerjalna analiza pokaže, koliko so se v skoraj dveh stoletjih spremenili produkcijska sredstva, bivanjska kultura, količina, kakovost in raznolikost predmetov, kar odraža napredovanje ponudbe in sledenje sodobnim vzorcem potrošnje in bivanjskega udobja. Raziskava življenjskega standarda po drugi svetovni vojni pa je pokazala, da vaška kmečka in delavska ekonomija v času petletnih planov ter začetka samoupravljanja nista dopuščali bistvenega dviga življenjske ravni. Razmere so bile za mnoge negotove tudi zaradi nizke izobrazbe, nove meje in pretrganih stikov s Trstom. Občutne spremembe so se pojavile šele s sprostitvijo obmejnega prometa in trgovine, z nakupom kmetijske mehanizacije in modernizacijo kmetijstva, s pridobitvijo italijanskih pokojnin ter drugih dodatnih virov dohodka. Tomajska skupnost je tudi v dobi socializma, kakor v vseh obravnavanih stoletjih poprej, vsekakor ostala družbeno razslojena. Družine z večjim imetjem so v glavnem ohranjale boljši socialni položaj, politični predstavniki pa so imeli določene gospodarske prednosti. Splošen dvig življenjske ravni in družbene razlike so se od 70. let dalje odražali v gradbeni obnovi domov, nakupu vozil in strojev, obleki in stopnji potrošnje.

Namen raziskave je bil tudi pokazati, kako so se v zgodovino vasi zapisali posamezniki v raznih obdobjih ter kako se vaška zgodovina odraža v njihovem življenju in delovanju. V razpravah nastopajo številne osebe – od družbeno izstopajočih protagonistov do »navadnih« udeležencev vsakdanjega življenja, ki skupaj opredeljujejo razpon zgodovinskega dogajanja v tomajski vaški stvarnosti. Posebno pozornost smo namenili dvema izjemnima likoma. Prvi je pesnik Krasa Srečko Kosovel, sin zaslužnega vaškega učitelja Antona Kosovela, ki je majhno vas, kot je Tomaj, dojemal kot sestavni del kozmosa ter njene kulturne, filozofske in politične dimenzije umestil v svojo svetovnocivilizacijsko vizijo. Druga osebnost je župnik Albin Kjuder, nerazdružljivo povezan s tomajskim dogajanjem v 20. stoletju

– od trenutka, ko je leta 1924 prevzel tomajsko župnijo in dekanat, pa vse do leta 1967, ko so ga položili k večnemu počitku na tomajskem pokopališču. Avtorji knjige so Kjudra opredelili kot zadnjega pripadnika tradicionalne vaške elite. Njegovo župnikovanje in širše cerkvenoupravno delovanje je obsegalo ključne prelome »velike« zgodovine, obenem pa je bil tudi kronist, ki je s svojim opusom zapustil dragocen zgodovinski dokument o svojem času in svojih ljudeh. Skozi njegove domoznanske in spominske zapise, dušnopastirsko, cerkvenoupravno ter kulturno delo pa tudi skozi njegov odnos do uradne cerkve, države, oblasti in politično-ideoloških tokov je mogoče razbrati vso kompleksnost kraškega vaškega mikrokozmosa.

Kot smo že omenili, smo se pri raziskavi o Tomaju trudili preseči zgolj pripovedni ali shematični prikaz vaške zgodovine. Na eni strani smo želeli izpostaviti dolgoročne strukture, na drugi pa pokazati na dinamične procese in prelome zgodovinskega dogajanja. Zato smo uporabili dvojni pristop: panoramski pogled na splošne poteze »s ptičje perspektive« in »mikroskopiranje« izbranih vidikov ter vedenj raznih kolektivnih in individualnih subjektov z njihovimi imeni in priimki. Nekateri prispevki zajamejo daljša obdobja in zaradi analitičnega pristopa terjajo – zlasti pri demografski in gospodarski zgodovini – nekoliko več bralnega napora. Drugi pa so kljub problemski usmerjenosti zasnovani bolj diskurzivno in tekoče. Vsi prispevki prinašajo obilico podatkov in informacij, ki bi jih bilo marsikje mogoče strniti ali izpustiti. Vendar smo se odločili za obširnejše navajanje, saj je raziskava zajela zelo širok obseg virov ter ustvarila bogate podatkovne zbirke, ki jih je vredno vsaj deloma predstaviti.

Z uporabo sodobnih metodoloških pristopov različnih vej zgodovinopisja smo poskusili podati osveženo in hkrati osvežujočo podobo slovenske vaške skupnosti ter njene družbene in kulturne dinamičnosti skozi pet stoletij. Upamo, da naše delo prispeva k poznavanju zgodovine Krasa in slovenskega podeželja nasploh ter da bo uporabno in koristno tako strokovni publiki kot tudi v izobraževalne namene. Knjigo posvečamo vsem Tomajkam in Tomajcem – včerajšnjim in današnjim – s hvaležnostjo do vseh, ki so nas prijazno sprejeli, sodelovali kot pričevalci in informatorji ali nas kako drugače podprli.

Posebej se zahvaljujemo pokojnemu župniku v Tomaju Gabrijelu Vidrihu, ki nam je velikodušno omogočil nemoten dostop do arhivskega gradiva v prostorih tomajske župnije.

Prvi del

Prebivalstvo in gospodarstvo

Kmečka gospodarstva in gospodinjstva v Tomaju: dolgoročna dinamika v kontekstu župnije in gospodstva (1494–1758)

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

© 2025 Aleksander Panjek

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.19-73>

Uvod

To uvodno poglavje je namenjeno dolgoročni rekonstrukciji števila kmečkih obratov in gospodinjstev v vasi Tomaj. Osrednje obravnavano obdobje je zajeto med letoma 1494 in 1758, v nekaterih pogledih pa zajema še daljši časovni razpon. Predstavljeni bodo tudi imena in priimki hišnih gospodarjev skozi čas ter razmerja med urbarialnimi enotami, kmečkimi gospodarstvi in gospodinjstvi med 16. in 18. stoletjem. To bo na eni strani omogočilo, da se seznanimo z glavnimi obrisi zgodovine družin in kmetij v Tomaju, na drugi pa bo število gospodinjstev podalo sliko o gibanju prebivalstva v tej vasi skozi daljše časovno obdobje. Ohranjenost matičnih knjig krščenih, umrlih in porok žal ne omogoča zanesljive rekonstrukcije demografskih gibanj vse do 18. stoletja, in sicer tako zaradi neenake ohranjenosti različnih vrst matičnih knjig kot zaradi vrzeli v dokumentaciji ter pomanjkljivosti in nezanesljivosti vpisov ter zapisov za zgodnejša obdobja. Spreminjanje števila gospodinjstev bo torej nadomestilo natančnejšo sliko o številu prebivalcev. V drugem delu je predstavljena rekonstrukcija gibanja števila gospodinjstev v devinskem gospodstvu, ki bo nudila širšo demografsko sliko na območju Krasa skozi daljše obdobje in hkrati omogočila kontekstualizacijo ter boljšo interpretacijo rezultatov za Tomaj skozi primerjavo z drugimi vasmimi na obravnavanem območju.

Rekonstrukcija sloni na urbarjih gospodstva Devin iz let 1494, 1524, 1564, 1573, 1595 in 1758. Poleg teh sta na razpolago popisa kmečkih enot v gospodstvu, ki sta služila kot podlaga za sestavo urbarja iz leta 1573 in sta bila izdelana nekaj let pred tem. Za začetek 19. stoletja se opiramo na Franciscejski kataster. Medtem ko za obdobji 16. stoletja in druge polovice 18. ter

začetka 19. razpolagamo s podatki v intervalih ene ali dveh generacij, za leta 1564–1573 pa celo s štirimi viri, za skoraj dvestoletni časovni razpon med urbarjema iz let 1573 in 1758 zeva dolga vrzel. Na primeru Tomaja jo bomo poskusili zapolniti s podatki o rojstvih (krstih) od leta 1626 dalje, ki so v našem primeru najzanesljivejši in omogočajo, da si ustvarimo vsaj posredno predstavo o demografskem gibanju v vmesnem obdobju. Rojstva bomo vzporedili s cenami žita in preverili, če je med njimi obstajala kaka povezava. S pomočjo podatkov iz urbarjev in Franciscejskega katastra pa bo mogoče orisati glavne poteze dolgoročnega razvoja obdelovalnih površin kmečkih gospodarstev v Tomaju. Razmeroma široka paleta virov, nastalih skozi več stoletij, seveda zastavlja več metodoloških vprašanj z vidika zagotavljanja primerljivosti podatkov, ki bodo razjasnjena sproti.

Tomajci leta 1494

Iz devinskega urbarja iz leta 1494, kot ga je objavil Milko Kos (1954, 206–220), je mogoče ugotoviti, da je bilo tedaj v Tomaju 16 gospodarjev, podložnih Devinu. Nekateri so posedovali več kot eno kmetijo: dva sta imela dvojno, nekateri pa so si z drugimi delili dodatno kmetijo. Vsakega od njih smo šteli le enkrat kot kmečkega gospodarja in hkrati poglavarja gospodinjstva. Nekateri so posedovali le delež oziroma polovico kmetije. Na dveh kmetijah sta bila po dva sosesestnika z različnima priimkoma, za katera ni pojasnjeno, če sta tvorila skupno gospodinjstvo ali če sta bila poglavarja ločenih družin, ki so si delile oz. skupaj vodile kmetijo. Izbrana je slednja razlaga, to je dve gospodinjstvi na uradno celi hubi kot urbarialni enoti. Zaznati je posledice turških pohodov, saj sta dve kmetiji plačevali kot pustoti in se je zanju plačevalo dajatve z namenom, da se privabi novega kmetovalca, ki bi ponovno zagnal obdelovanje zemljišč. Ena kmetija (huba) pa je ostajala pusta.

Devinskih hub – to je uradnih urbarialnih kmetijskih enot – je bilo, vključno z neobdelano, skupaj 17. K tem gre prišteti še štiri hube, ki so v preteklosti pripadale frančiškanskemu samostanu v Gorici in za katere nimamo imen gospodarjev. Tako lahko ugotovimo, da je bilo izvirno v Tomaju 21 hub – to število lahko razumemo kot izvirno število gospodinjstev, recimo pred turškimi vpadi, in sicer ob predpostavki, da je vsaki hubi odgovarjal en kmečki obrat in hkrati eno gospodinjstvo. Kot bomo videli, lahko bivše štiri samostanske hube vsaj v dobrem delu enačimo s tistimi, ki so v Tomaju pripadale gospodstvu Rihemberk. V rihemberškem urbarju iz leta 1502 so v Tomaju namreč navedene tri hube, vsaki od katerih je odgovarjalo po eno gospodinjstvo (Panjek 2022a, 80).

Preglednica 1.1 Seznam kmečkih gospodarstev in njihovih gospodarjev v Tomaju leta 1494

Št.	Zapis v urbarju		Rekonstrukcija	
	Gospodar	Enota	Gospodar	Delež*
1	Iban Müller, zdaj mati Margretha	huba	Ferligoj (Ferligičgoj) Matej	0,5
2	Jacob Garicza	povsem pusta huba	Kante Gregor	1
3	Michel Zobacz in Nicklau Scherle	huba	Klemen (Škrlov zet) na Golobovi kmetiji	1
4	Valenntin Smid	»mala« huba	Kovač (Šmid) Valentin	1
5	Nebecz Crannycz, zdaj Tomas Stocka	huba	Kovačič Matej	1
6	Juri Schega in Matheus Verligiczgay	huba	Krhne Andrej	1
7	Lucas Petelin, zdaj Vrban Stocka	huba	Mlinar Marjeta (Ivanova mati)	1
8	Frančiškanski samostan v Gorici	huba	Petelin Jurij	1,5
9	Frančiškanski samostan v Gorici	huba	Šega Jurij	0,5
10	Frančiškanski samostan v Gorici	huba	Škrl Nikolaj	0,5
11	Frančiškanski samostan v Gorici	huba	Štoka Matej	2
12	Pernthart Koszko, zdaj Gregor Kanta	plačuje kot pusta huba	Štoka Tomaž	1
13	Crissmann Gerczin, zdaj Juri Petelin	plačuje kot pusta huba	Štoka Urban	2
14	Videcz, zdaj Andrej Kerchne	huba	Ucman	1
15	Vczman	huba	Zobec Mihael	0,5
16	Gregor Kramer, zdaj Matheus Konaczicz	travnik	Župan Jurij	0,5
17	Gregor Kanta, zdaj Juri Suppan in Petelin	huba	Frančiškanski samostan v Gorici	1
18	Zwetko Smid, zdaj Matheus Stocka	dve hubi	Frančiškanski samostan v Gorici	1
19	Vrbann Stocka	plačuje kot pusta huba	Frančiškanski samostan v Gorici	1
20	Matheus Konaczicz	plačuje kot pusta huba	Frančiškanski samostan v Gorici	1
21	Clemennt	Golobova huba		
22	Thomas Henrich, zdaj Sobecz in Peretz iz Godinj ter Clemennt Sckernnov zet	dedne njive		

Opombe * Kmetije (hube), skupaj 21. Po podatkih iz Kos (1954, 206–220).

Leta 1494 je bilo skupno število gospodarjev in s tem gospodinjstev v Tomaju 20. Preglednica 1.1 prikazuje zapis v urbarju in rekonstrukcijo kmeč-

Preglednica 1.2 Seznam kmečkih gospodarstev in njihovih gospodarjev v Tomaju leta 1524

Št.	Gospodar	(1)	(2)	(3)
1	Jurij Duša, sin Mihaela Zobca župana, in Miklavž Skrle	1	12	
2	Jurij Duša, sin Mihaela Zobca župana, dodatna huba, dolgo pusta	1	6	
	Jurij Duša, sin Mihaela Zobca župana ima še veliko njivo			
	Jurij Duša, sin Mihaela Zobca župana ima še zemljiško lastnino		5	
3	Juri Petelin in Urban sin Andreja Gorupa, pred njima Jurij Tschoga (?) in Ferlicigoy	1	16	20
4	Jurij Štoka, pred njim Tomaž Štoka	1	8	12
5	Erazem Gulj (Guly), dolgo pusta huba	1	8	
6	Mohor Murl, pred njim Ivan Murl	1	6	
7	Jakob Petelin, pred njim jo je njegov oče Jurij Petelin imel kot pusto	1	4	
8	Anton Modrijančič, pred njim Matej Štoka	1	7	4
9	Matej Stradiot, pred njim Gašper Kramar	1	6	10
10	Tomaž in Pankrac Gomezel, Ahacov sin	1	8	10
11	Mihael sin Urbana Štoka	1	8	20
12	Peter Modrijančič in Jacob Kapus, pred njima Gregor Kanta in Jurij Petelin	1	10	20
13	Šimec Obersnel, pred njim Klemen; ima še eno dodatno njivo	1	6	
14	Šimec Dab	1	7	2 kopi
15	Miklavž Kranjec (Krainiger), pred njim Peter Modrijančič	1	4	
16	Mathias Luegauf	1	5	2
17	Gregor Kanta je plačeval za pusto hubo [nejasno, če je naseljena]	1		
	Skupaj	17	126	98

Opombe Naslovi stolpcev: (1) enota (huba), (2) njive (jutro), (3) travniki (voz). Po podatkih iz AS, 1, 115, I/65, Lit. T-VI.

kih gospodarstev ter poglavarjev gospodinjstev v tem letu. Vidna so tudi imena nekaterih predhodnih posestnikov.

Tomajci leta 1524

Devinski urbar iz leta 1524 je nastal v sklopu obširne reformacije urbarjev na »Kranjskem in Krasu«, kot piše na njegovi naslovni strani.¹ Kot iz njegovega predhodnika izhaja, da je bilo v Tomaju 17 devinskih hub. Čeprav so komisarji pripisali, da je treba ugotoviti, kam so prešle štiri hube, ki so nekdanj pripadale goriškemu samostanu, je jasno, da so tri prešle pod gospostvo Rihemberk, ki je spadalo v grofijo Goriško. Za četrto pa je edina možnost ta, da je v burnih letih na prehodu iz 15. v 16. stoletje opustela

¹ AS, 1, 115, I/65, Lit. T-VI. O tej reformi urbarjev glej Juričič Čargo (2016, 78–80).

in se razkrojila tako, da so si vaščani prisvojili dele njenih zemljišč. O njej namreč ne bo nobene informacije več, medtem ko se pojavljajo »dodatne njive« kot pritikline preostalim hubam.

Posestna struktura je raznolika. Večina hub ima sicer po enega gospodarja, a ni malo takih z dvema. En gospodar poseduje eno hubo in si drugo deli z drugim gospodarjem. Puste hube so večinoma le še spomin, zabeležen tako, da je bila dotična huba v preteklosti dolgo časa pusta. V primeru soposestnikov urbar iz leta 1524 hube obravnava kot celote in jih ne razdeljuje na deleže, temveč navaja imena obeh gospodarjev. Kot pri prejšnjem urbarju pa soposestnika z različnima priimkoma navaja kot dve ločeni gospodinjstvi, ki sta si dejansko delili formalno enovito hubo. Po tej poti dobimo 19 gospodinjstev na devinskih hubah. Z dodatkom treh rihemberških hub je bilo v Tomaju leta 1524 skupaj 22 gospodinjstev.

V primerjavi s starejšim in poznejšimi urbarji je posebnost tega iz leta 1524 ta, da poleg običajnih informacij (župa, vas, gospodar, dajatve) navaja tudi obseg zemljišč, ki pripadajo posamezni hubi. Obseg njiv je izražen v merski enoti *Tagbau* (jutro), obseg travnikov pa v enoti *Fueder* (voz), čeprav je pri navajanju prvih doslednejši, medtem ko so pri travnikih navedbe pomanjkljive, kar je opaziti tudi v primeru Tomaja. Opazne so velike razlike v velikosti obdelovalnih zemljišč med posameznimi hubami (preglednica 1.2).

Dosledno pa urbar navaja prehodne posestnike hub. Razvidno je, da je bil ta čas najpremožnejši kmet v Tomaju Jurij Duša, ki je posedoval hubo in pol ter zraven še veliko njivo in posest v lasti. Bil je sin bivšega župana Mihaela Zobca, kar izkazuje delno fluidnost priimkov, saj se je sin pisal drugače od očeta, očitno na podlagi vzdevka.

Tomajci v letih 1564–1573

Iz desetletja 1564–1573 so se ohranili kar štirje viri, ki so pripravi za rekonstrukcijo kmečkih gospodarstev in gospodinjstev. Kljub njihovi raznolikosti jih je zaradi kratkega časovnega razmika v nastanku in medsebojni smiselni povezanosti smotrno obravnavati skupaj.

Prvi po datumu nastanka je register urbarialnega davka (*Urbarsteuer*) za glavarstvo Devin iz leta 1564 (AS, 1, 115, I/65, Lit. T-I). Pri vsaki vasi vsebuje poimenski seznam davčnih zavezancev, pripadajočo jim posestno enoto, izraženo s številko ali z ulomkom (ena ali več hub, delež hube), in pripadajoči znesek davka, ki je bil odmerjen na podlagi posestne enote. Posebej so navedeni podružniki, katerih znesek davka je bil za vse enak. V Tomaju seštevke posestnih enot ne doseže skupnega števila 17 hub, temveč le 14,5,

kar je morda posledica odmerjanja davka v skladu z dejansko velikostjo kmečkega obrata – saj so bile hube različno velike – ali napake oz. zmede. Ker pa je velika večina imen gospodarjev skladna s sezname iz poznejših let, je mogoče presoditi, da v številu kmečkih gospodarstev oz. gospodinjestev ni napake. Register jih našteje 28, od katerih so štirje podružniki. Posestnikov treh hub, ki so pripadale gospodstvu Rihemberk, ne navaja, saj je ta sodil pod drugo deželo, grofijo Goriško, zato ti podložniki niso plačevali kranjskega deželnege davka. Če upoštevamo, da so te hube ostale nerazdeljene, ker drugačnih informacij nimamo, je bilo v Tomaju leta 1564 skupno število gospodinjestev 31.

Preostali trije viri so nastali v sklopu priprave in izdelave novega reformiranega urbarja.² To je razvidno iz same vsebine gradiva (npr. skladnost imen podložnikov) in hkrati potrjeno v zapisih Gregorja Komarja (*Gregor Comar*), protipisarja deželnoknežjega gozdarskega urada na Goriškem, ki je leta 1570 na terenu izdelal popis vasi in podložnikov gospodstva Devin po naročilu komornih komisarjev, zadolženih za reformacijo urbarjev na Kranjskem, v ta namen pa je razpolagal s predhodnim popisom, ki ga je za komisarje »nekaj let« pred tem izdelal uradnik po priimku Peterjak (*Petteriackh*). Leto nastanka slednjega seznama ni navedeno, a ga lahko postavimo v drugo polovico 60. let 16. stoletja, saj je nedvomno nastal po registru urbarialnega davka iz leta 1564 in pred Komarjevim poročilom iz leta 1570.³ Novoreformirani urbar pa je bil izdelan leta 1573 (AST, ATTA, 242.1, 1).

Peterjakov popis je enostaven seznam vasi in imen tamkajšnjih gospodarjev kmečkih obratov. Ob imenih navaja, če gre za cele hube, njihove deleže, kajže ali podružnike, vendar ne povsem dosledno, medtem ko je vsaj pri kmetijah doslednejši pripis velikosti pripadajočih njivskih površin, ki so izražene v jutrih (*Tagbau*), to je v dnevih, potrebnih za oranje. V nekaterih primerih podružnike in podružnice, ki so praviloma posedovali le zelo malo ali prav nič zemlje, navaja združeno za več vasi ali za celo župo, kar otežuje rekonstrukcijo točnega števila gospodarjev oz. gospodinjestev v posameznem naselju. V Tomaju se s tem seznamom pojavita dva nova priimka, ki ju še leta 1564 ni bilo in ki sta odtlej ostala prisotna do 19. stoletja, in sicer Zabrejec in Škapin.

Komarjev popis je bogatejši, saj vsebuje informacije o tem, katere hube

² O novoreformiranih urbarjih glej Umek (1982) in Juričič Čargo (2016, 80–83).

³ Dokument (fascikel) nosi naslov »Görzerischen Waldmeister Ambts Gegenschreibers Gregorn Comarß beschreibung, der Gründe und Hüben in der Herschaft Tibein« in vsebuje tako Peterjakov popis kot Komarjevo poročilo (StLA, IÖHKS, 112, 2).

so najboljše, o kakovosti zemljišč, paši in ponekod tudi o tem, če vas razpolaga z gozdnimi površinami, če je prisotna kaka mitnica ter kakšne so dajatve in obveznosti vaščanov. Za razliko od Peterjaka posebej navaja kmečke obrate, ki ne pripadajo devinskemu gospodstvu, temveč drugim lastnikom, in njihove dolžnosti do devinskega gradu. Sicer navaja, če gre za cele hube, njihove deleže, kajže (*Korb*) podružnike, a je hkrati njegov popis ponekod nepopoln pri navajanju imen kmečkih gospodarjev, saj se v ta namen opira in deloma usmerja v Petrjakov poimenski seznam, pri čemer opozarja na morebitne spremembe, ki so se medtem zgodile.

Devinski urbar iz leta 1573 je klasičen novoreformirani urbar, ki niza vasi in podložnike ter kmete na kmetijah drugih zemljiških lastnikov in za vsakega posebej navaja vrsto obrata (huba, delež, kajža, podružnik) in dajatve, ki so jih bili dolžni, za vsako župo pa navaja nekatera pravila in pravice ter dolžnosti županov in drugih vaščanov. Urbar ne navaja velikosti posestnih enot, ki jih je zabeležil Peterjak. Poleg tega vsebuje pravila upravljanja gospodstva s strani gospoda zastavnega imetnika, njegove pravice in dolžnosti ter nekatere splošne pravice in dolžnosti podložnikov.

Gregor Komar je Tomaj obiskal skupaj z vasmí Skopo, Krajna vas in Šepulje med 11. in 13. marcem 1570. V poročilu komisarjem se je pritoževal, da je moral na župana čakati dan in pol, ker se je ta mudil v svojih vinogradih na območju gospodstva Rihemberk. Ker je dopis datiran v Tomaju 11. marca, dan pred tem pa je Komar odšel z Gorjanskega, je mogoče razumeti, da se je nanašal na tomajskega župana, sicer pa je šlo za tistega v Skopem. Vsekakor je Komar opozarjal, da skoraj nikogar ni bilo doma, da kmetje niso vedeli, koliko plačujejo in zakaj, češ da jim je imetnik gospodstva Hofer samovoljno jemal denar za vse dajatve hkrati in brez pojasnila. Večina se je pritoževala glede števila juter, ki jih je »pred leti« (*vor Jarn*) Peterjak pripisal njihovim kmetijam, pri čemer je Komar ugotavljal, da ne bo mogoče priti do zanesljivih podatkov, saj nihče ni bil pripravljen po pravici povedati, koliko njiv in travnikov poseduje, in sicer ne zase in niti za soseda. Zato bi bilo treba, da bi se tega dela lotili vsaj dve osebi, ki bi se spoznali na razmere kmetovanja na Krasu in ki bi poznali kraje ter razlike v rodovitnosti zemlje in pregledali vsako kmetijo posebej.

V Tomaju, »kjer je župan«, je Komar izdal običajni sklic, na vprašanja pa so mu odgovarjali župan Matija Murl ter Urban Gorjup in Urban Skrlj. V vasi je skupaj bilo »28 velikih in majhnih hub ali polovičnih hub in kajž«. Od tega so tri hube pripadale gospodstvu Rihemberk. Te Devinu niso plačevale ničesar niti niso bile dolžne nuditi straže in tlake za grad. Od preostalih 25 je bilo le pet celih hub, in sicer tiste, ki so jih posedovali Rože

Hulic (v drugih virih Guljec), Jernej Murl, Tonič Modrijan, Jurij Štoka in Marko Duša. Ostale naj bi krajani imeli samo za polovične hube ali kajže, pri čemer je bila »kajža od župana in njegovega brata najboljša med polovičnimi hubami«. Podružniki so bili Gregor Kalec (dejansko Gregor Rože, tkalec), Miha Zidar (ki je plačeval travarino od enega konja), čevljar Gašper Rebec in Magdalena Šimovka. Komar je na podlagi izjav tomajskega župana in dveh vaščanov navedel tudi dajatve, ki so jih plačevali, in da je župan za časa uradovanja oproščen pravnih dajatev v vinu in denarju. Zaključek poročila vsebuje barvite in zanimive drobce (StLA, IÖHKS, 112, 2, Tomaj):

Tu ni mitnice, je pa vinski dac. [...] Njihova gmajna in paša je tesna in majhna, majhna zemljišča so sicer dobra, a veliko plačujejo in so med seboj povsem razdrobljena. [...] Tu ni nobenega gozda, kakor tudi ne prošenja, je pa procesija z župnijskimi križi na praznik Svetega rešnjega telesa in krvi. Nimajo nobene druge vasi pod svojo župo in ne vedo povedati ničesar več kot to.

Tomaj je eden redkih primerov vasi, pri katerih Komarjevo štetje precej odstopa od števila enot, ki jih navajata Peterjakov seznam in kasneje urbar iz leta 1573, saj navaja nekaj več kmečkih gospodarstev kot preostala dva vira. Da bi ugotovili zanesljivost informacij, je najsmotrnejše pričeti pri dveh skladnejših virih in nato presoditi možen razlog za odstopanja. Urbar namreč podaja nekaj ključnih informacij, ki so pri Peterjaku podane nejasno. Primerjava obeh seznamov (preglednica 1.3) razkrije dve pomembni dejstvi. Prvo je to, da je v Tomaju do okoli leta 1570 proces delitve in drobljenja hub že precej napredoval, hube so se cepile, njihovi deleži pripojili drugim kmečkim gospodarstvom in včasih tvorili novo hubo iz delov predhodnih. Površina pripadajočih njiv, kot jo je podal Peterjak, ni bila povsem skladna s kategorizacijo kmetije oz. urbarialne enote, kar je na eni strani posledica delitev, na drugi pa tudi verjetne prerazporeditve deležev za namene urbarja leta 1573. Kot že v urbarju iz leta 1524 je opaziti, da v skupnem seštevku hubnih enot v primerjavi z urbarjema iz leta 1494 manjka ena huba, saj jih je 17 devinskih, tri pa so rihemberške, torej skupaj 20. Ponovno kaže, da so izgubljeno enaindvajseto hubo razcepili in da jo gre iskati v posameznih njivah, pripojenih hubam, kot beleži urbar iz leta 1573 (če bi bile na novo izkrčene na gmajni, bi to navedli) – takih njiv je bilo sedem in ena brajda, posedovali pa so jih Matija Murl, Gašper Šuster, Matija Mohor in Jurij Škrli. Rože Guljec (pri čemer je Rože priimek, Guljec pa vzdevek po prejšnjem posestniku hube) je posedoval kupljeno hubo, kar dokazuje, da

Preglednica 1.3 Seznam kmečkih gospodarstev, gospodarjev in gospodinjstev v Tomaju leta 1573

Št.	Gospodar	(1)	(2)	Opombe h gospodarski enoti
1	Pankrac Gomezel	11,25	1,00	
2	Rože Guljec (Hulic)	25,00	2,00	Huba Guljec, drugo hubo kupil od Tomaža Gomezela
3	Matija Murl (župan)	5,00	1,00	
4	Anton Modrijan	6,00	1,00	
5	Matija Mohor	12,50	1,00	
6	Mohor Škapin	10,00	1,50	Huba Duševka in polhuba njegovega tasta Stradiota, ki jo je imel njegov brat Mihael (in verjetno manjka pri jutrih)
7	Blaž Zabrc	13,00	0,50	Polhuba Jerneja Štokerja (verjetno prerazporeditev z Jurijem Štokom, zaradi katere obseg v jutrih ni ustrezen)
8	Jurij Skrl	6,00	0,50	
9	Urban Skrl	8,00	0,50	
10	Jernej Murl	10,00	1,00	
11	Urban Gorjup	7,50	0,50	
12	Matija Stradiot	7,50	0,50	
13	Luka Petelin	4,25	0,25	
14	Lenart Obersnel	4,50	0,50	
15	Matija Obersnel	4,50	0,75	

Nadaljevanje na naslednji strani

je bilo možno kupiti hubo od drugega kmeta (glej št. 2 v preglednici 1.15 na strani 66) in da je torej obstajal nepremičninski trg med kmeti.

Drugi pomemben vidik je ta, da sta oba seznama povsem skladna tako glede imen gospodarjev (z izjemo novega iz družine Murl, glej št. 13 v preglednici 1.15) kot glede njihovega števila, ki je 25 devinskih plus trije rihemberški za skupnih 28 gospodarjev. Kot podružniki se v urbarju navajajo tri imena, četrti pa ima podružnikom primerljivo majhno posest, čeprav ni izrecno naveden kot tak. Zato je število devinskih gospodarjev hubnih enot 21, podružniki so štirje, rihemberške hube pa tri. V Komarjevem seznamu pa so navedene štiri devinske hubne enote več (25) in enaki številci podružnikov ter rihemberških hub, kar skupaj nanese 32 gospodinjstev.

Poraja se vprašanje, katero število kmečkih enot je verodostojnejše. Komisarji za reformacijo so upoštevali Peterjakovo štetje, ne pa Komarjevega. Natančnejši pregled navedb v urbarju pokaže, da so bile štiri bivše samostojne kmečke enote pripojene drugim, in sicer bivša huba Tomaža Gomezela, polovična huba Mihaela Škapina, polovična huba Jerneja Štoka in kaj-

Preglednica 1.3 *Nadaljevanje s prejšnje strani*

Št.	Gospodar	(1)	(2)	Opombe h gospodarski enoti
16	Jurij Štoka	10,00	1,50	Huba plus polhuba njegovega brata Jerneja Štoke (verjetno prerazporeditev z B. Zabrejcem, zaradi katere obseg v jutrih ni ustrezen)
17	Avguštin Petelin	6,00	0,50	
18	Marko Duša	10,50	1,00	
19	Jurij Petelin	6,50	0,50	
20	Kocjan Slavec	4,25	0,50	(Verjetno prerazporedili med bratoma K. in B. Slavec, zato jutra ne ustrezajo)
21	Blaž Slavec	13,00	0,50	(Verjetno prerazporedili med bratoma K. in B. Slavec, zato jutra ne ustrezajo)
22	Gašper Rebec, čevljar (Schuster)	1,00		Podružnik (verjetno)
23	Mihael Zidar (Maurer)			Podružnik
24	Gregor Rože, tkalec (Weber)			Podružnik
25	Andrej Frankič (Komar: Magdalena Šimovka)	1,00		Podružnik (podružnica)
26	Eler Slavec		1,00	Podložnik gospostva Rihemberk
27	Matevž Kocman		1,00	Podložnik gospostva Rihemberk
28	Tomaž Šparnja		1,00	Podložnik gospostva Rihemberk
Skupaj gospodinjstev 25 + 3		187,75	17,00 + 3	

Opombe Naslovi stolpcev: (1) število juter, (2) huba ali delež. Po podatkih iz AST, ATTA, 242.1, 1.

ža Mateja Duša (preglednica 1.15). Morda so tomajski možje pri naštevanju enot posesti Komarju kot samostojne navedli tudi te, ker so jih na vasi še vedno obravnavali kot samostojne, čeprav so bile pripojene drugim kmečkim gospodarstvom – ali pa so bile pripojene med letoma 1570 in 1573, to je do izdelave urbarja. V nadaljevanju bomo upoštevali obe šteti, in sicer 32 gospodinjstev leta 1570 in 28 gospodinjstev leta 1573, razliko pa interpretirali kot reorganizacijo gospodinjstev v vmesnem času.

Na podlagi navedenih ugotovitev je mogoče prikazati osnovne relevantne informacije o kmečkih gospodarstvih v Tomaju leta 1573 v sliki, ki združuje informacije iz urbarja ter iz Petrjakovega in Komarjevega seznama. Slednji pojasnjuje imena in poklice nekaterih oseb, kar je vključeno v prikazu (preglednica 1.13).

Tomajski primer prinaša tudi ugotovitev širšega pomena za to razpravo, in sicer da je reformirani urbar iz leta 1573 pri navajanju kmečkih gospodarskih enot sestavljen skrbno ter da število slednjih lahko razumemo kot zanesljivo število tedaj obstoječih gospodinjstev v devinskem gospostvu.

Preglednica 1.4 Seznam kmečkih gospodarstev, gospodarjev in gospodinjstev v Tomaju leta 1595

Št.	Gospodar	Huba	Opombe h gospodarski enoti
1	Lovre Rože	1,00	Huba, ki je pripadala Pankracu Gomezelu
2	Ivan q. Marko Rože	0,50	Polovica hube, ki je bila od Rožeta Guljca
3	Matija Rože	0,50	Druga polovica hube pokojnega Rožeta
4	Jakob Rože	0,50	Polovica hube, ki je bila od Tomaža Gomezela
5	Matija Murl	1,00	Huba Murl
6	Jurij od Antona Modrijan	1,00	Huba Modrijan
7	Andrej Rože namesto Mihaela Mohorja	1,00	Huba Mohor (ker ni imel moških dedičev, je l. 1993 M. Mohor to hubo pustil svojemu zetu A. Rožetu)
8	Mihael Škapin namesto svojega očeta Mohorja	1,00	Huba Škapin oz. Duševka
9	Blaž Zaberjec	1,00	Huba, ki je bila od Jerneja Štoka
10	Jurij Škrlj	0,50	Polovica hube Škrlj
11	Urban Škrlj	0,50	Druga polovica hube Škrlj
12	Jurij Murl	1,00	Huba Murl
13	Peter Gorjup namesto Urbana	0,50	Polovica hube Gorjup
14	Stefano Tambalos namesto Matije Stradiota	0,50	Druga polovica hube Stradiot (Stradiot je pustil dolgove, Tambalos naj bi jih poplačal v dveh obrokih v letih 1592 in 1593, a je »nesposoben« in »berači« (<i>va mendicando</i>))
15	Luka Petelin	0,25	Četrtnina hube Petelin
16	Jurij Petelin	0,50	Druga polovica hube Petelin (družinsko drevo)
17	Avguštin Petelin	0,50	Polovica hube Petelin

Nadaljevanje na naslednji strani

Tomajci leta 1595

V devinskem arhivu se je ohranil »Desetinski urbar« za leta 1588–1595. V prvem delu vsebuje poimenski seznam podložnikov gospodstva po vaseh v obliki kazala. V drugem delu prinaša prepis urbarja iz leta 1573, v katerem so urbarialne enote in imena njihovih gospodarjev posodobljeni v primerih prenosov ter delitev, dodani pa so še imena, enote in dajatve novih prišlekov. V nekaterih primerih je ob posodobljenem zapisu urbarialnih enot in njihovih dajatev skicirano tudi družinsko drevo dotičnih gospodarjev za dve ali tri generacije, kar priča o skrbi za zagotavljanje sledljivosti nasledstev. Tretji del predstavlja dejanski register plačil desetnin, ki so navedene kot skupne vsote za vsako vas (brez navedbe podložnikov) za posamezna leta, ki se pričnejo z letom 1588 in zaključijo s 1595. Ker je tako posodobljeni popis urbarja kot register desetnin napisala ista roka in gre pri registru

Preglednica 1.4 Nadaljevanje s prejšnje strani

Št.	Gospodar	Huba	Opombe h gospodarski enoti
18	Lenart Obersneu	0,50	Polovica hube Obersneu
19	Matija Obersneu	0,50	Druga polovica hube Obersneu
		0,25	Kajža, ki jo je pred tem imel Matej Duša
20	Marko od Jurija Štoka	1,00	Huba Štoka (družinsko drevo navaja, da je Jurijev brat Ivan svojo hubo prodal Blažu Zaberjecu)
21	Urban Miška namesto Marka Duša	1,00	Huba Duša
22	Gašper Rebec	P	Hišica in njiva za eno jutro, dva vrtička ter brajda, ki jo je pred tem imel Anton Švab
23	Kocjan Slavec	0,50	Polovica hube Slavec
24	Jurij sin Blaža Slavec	0,50	Druga polovica hube Slavec
25	Andrej Frankič	P	Hišica in njiva za pol jutra
26	Mihael Zidar	G	Plača izredno malo; če bi imel gostilno, bi plačal precej
27	Gregor Rože	P	Hišica in njiva, ki jo je sam uredil na gmajni
28	Stražar (<i>Guardian</i>)	P	Plača kot nov podružnik (nekoliko več)
29	Mihael Ucman	P	Plača kot nov podružnik (nekoliko več)
30	Andrej Černe	P	Plača kot nov podružnik (nekoliko več)
31	Just Černe	P	Plača kot nov podružnik (nekoliko več)
32	<i>Eler Slavec</i>	1,00	<i>Podložnik gospodstva Rihemberk</i>
33	<i>Matej Kočever</i>	1,00	<i>Podložnik gospodstva Rihemberk</i>
34	<i>Tomaž Šparne</i>	1,00	<i>Podložnik gospodstva Rihemberk</i>
Skupaj gospodinjstev 31+3		16,00 + 3	

Opombe G = gostać; P = podružnik. Po podatkih iz AST, ATTA, 229, 1/4.

očitno za čistopis sprotne beležke, sklepamo, da vir kot celota odraža stanje ob koncu zabeleženih plačil desetine, to je leta 1595. Skrb za beleženje sprememb imen gospodarjev in delitev urbarialnih enot, vključno z družinskimi drevesi, ne pušča veliko dvomov v zanesljivost informacij z vidika tukajšnjega namena, in sicer da navedene urbarialne enote in njihovi gospodarji predstavljajo aktualno sliko dejanskih gospodinjstev. Po drugi strani je iz tomajskega primera razvidno, kako je prihajalo do prekatégorizacij enot iz hub v polovične in obratno, tako da je sledljivost posameznih enot otežena (preglednica 1.14).

Dobro dvajsetletje po reformiranem urbarju je bilo v Tomaju 31 gospodinjstev, podložnih Devinu. Dodatna tri so bila podložna Rihemberku in so bila še vedno navedena kot cele hube. Tako je bilo leta 1595 skupno število gospodinjstev v Tomaju 34, s čimer se je nadoknadil manjši padec v urbarju leta 1573 in so se malenkost presegle vrednosti iz let 1564–1570 (do vključno Komarjevega poročila). Nekaj novosti je z vidika prebivalcev vasi. Po daljši

odsotnosti v seznamih se vrača eden najstarejših tomajskih priimkov, to je Ucman (prisoten že leta 1494), in sicer kot novi podružnik. Družina Rože, ki je leta 1573 štela le dva hišna gospodarja, se je do leta 1595 močno razvejala, tako da je premogla kar šest družinskih poglavarjev. Poleg tega se v Tomaju pojavi nov priimek, katerega nosilci bodo v prihodnosti tako in še bolj kot Rožeti postali pomembni predstavniki vaške elite. Med gospodarji namreč najdemo Andreja in Justa Černeta, vsakemu od katerih posodobljeni prepis urbarja pripisuje dajatve, ki so ustrezale novim podružnikom, s tem da pri nobenem od njiju ne navaja niti hiše niti zemljišč.

Tomajci leta 1758

V Ljubljani s strani komornega sekretarja za revidiranje leta 1758 potrjeni rektificirani urbar gospodstva Devin⁴ je za namen pričujoče razprave zanimiv v dveh pogledih. Poleg običajnega seznama žup, vasi, podložnikov in njihovih dajatev namreč pri vsaki urbarialni enoti navaja navezavo na hubo ali njen delež v novoreformiranem urbarju iz leta 1573, kar omogoča vzpostavitev povezave skozi skoraj dvestoletno obdobje. Pri vsaki vasi urbar poleg tega vsebuje ločen seznam plačnikov dajatev za »ogenj« in novine, ki dejansko predstavlja seznam obstoječih gospodinjstev.

Primerjava med urbarjema pokaže, da se je število devinskih enot, to je celih, polovičnih in četrtinskih hub oz. kajž, povečalo s 25 leta 1573 na 30 leta 1758, medtem ko so rihemberške hube ostale pri številu tri. Povečanje podložnih urbarskih enot je bilo torej 20-odstotno. Razen v treh primerih je izdelovalcem urbarja iz leta 1758 uspelo vse enote navezati na tiste iz leta 1573. Iz rekonstrukcije je videti, da so v urbarju skoraj vse enote ostale enake z le dvema razlikama. Leta 1758 nobena enota ni več opredeljena kot podruštvo, pri čemer srečamo enoto »pol osmine hube«, ki verjetno odgovarja posesti enega izmed podružnikov iz leta 1573. Drugo odstopanje predstavlja pet enot, ki so se razdelile na dva ali tri dele, kar (spet) predstavlja 20-odstotni delež vseh enot. Seštevek devinskih hub in njihovih deležev je bil še vedno 17 (plus ena šestnajstina, izhajajoča iz bivšega podruštva). S strukturnega vidika primerjava med urbarjema tako ustvarja vtis precejšnje stabilnosti in kontinuitete skozi daljše obdobje. Z vidika priimkov je videz kontinuitete manjši, saj leta 1758 le devet enot – to je približno tretjina – pripada osebi z istim priimkom kot leta 1573, oz. deset, če upoštevamo še rihemberške hube. Med zanimivejše informacije, ki jih pokaže primerjava, je ta, da je tomajska županska rodbina iz 18. stoletja (Černe)

⁴ AST, ATTA, 242.1, 3. O rektificiranih urbarjih iz 18. stoletja glej Juričič Čargo (2009, 15–18).

Preglednica 1.5 Povezave hub in deležev v urbarjih v letih 1573 in 1758

1573			1758		
Št.	Gospodar	Delež	Št.	Gospodar	Delež
1	Matija Murl (župan)	1,00	1	Ivan q. Andrej q. Marko Černe (vsi župani)	1,000
2	Matija Mohor	1,00	2	Anton o. Matija za Martina q. Andrej Ucman	1,000
3	Pankrac Gomezel	1,00	3	Tomaž q. Matija Obersnel	1,000
4	Jernej Murl	1,00	4	Jakob Štoka namesto Ivana q. Jakob Murl	0,750
		R	5	Jožef o. Tomaž q. Marko Černe	0,250
5	Marko Duša	1,00	6	Jožef o. Tomaž Černe namesto Ivana Sovinca namesto Katarine q. Ivan q. Štefan Skrl	0,125
		R	7	Anton q. Matija q. Eler Štoka	0,875
6	Gašper Rebec, čevljar	P	8	Gregor q. Matevž Ravbar namesto q. Mihael Žerjal	0,250
7	Jurij Štoka	1,50	9	Tomaž nečak Andreja q. Ivan Štoka	1,000
8	Blaž Zaberjec	0,50	10	Jakob o. Matija q. Lovre Zaberjec (združena huba Jernej Štoka)	1,000
9	Urban Gorjup	0,50	11	Andrej o. Filip Gorjup	0,500
10	Avguštin Petelin	0,50	12	Urban q. Gregor q. Matija Petelin	0,500
11	Jurij Petelin	0,50	13	Mihael Slavec namesto Jurija in Jakoba Petelin	0,500
12	Mohor Škapin	1,50	14	Urban Škapin	1,500
13	Lenart Obersnel	0,50	15	Anton Štoka, poimenovan Obersnel (Ostaja pol hube in kajža M. Obersnel)	0,500
14	Matija Obersnel	0,75	16	Anton o. Ivan Rože (Ostaja pol hube T. Gomezel)	0,500
15	Rože Guljec	2,00			
		R			
		R	17	Tomaž Obersnel q. Matevž namesto Antona Žibrana	0,500
		R	18	Pavel namesto q. Antona Žibran	0,500

Nadaljevanje na naslednji strani

nasledila kmetije županske rodbine iz 16. stoletja (Murl; glej preglednico 1.5 in preglednico 1.16 na strani 68).

Vtis precej močne kontinuitete z razmeroma skromnim drobljenjem hub v skoraj dveh stoletjih se razblini ob pogledu na seznam plačnikov za »ogenj« v primerjavi z gospodarji urbarialnih enot. Pri slednjih poimen-ski pregled pokaže, da je 30 enot v urbarju dejansko pripisanih le 24 (ali 25)⁵ različnim kmečkim gospodarjem, saj so imeli nekateri na svoje ime pripi-sanih po več enot. A za razliko od leta 1573, za katero smo ugotovili, da so bili gospodarji enot, navedeni v urbarju, hkrati poglavarji gospodinjstev,

⁵ Točno število je odvisno od tega, ali Antona Štoka in Antona Štoka, poimenovanega Ober-snel (po hubi) razumemo kot isto osebo (glej preglednico 1.16).

Preglednica 1.5 Nadaljevanje s prejšnje strani

1573			1758		
Št.	Gospodar	Delež	Št.	Gospodar	Delež
16	Jurij Skrl	0,50	19	Antoni q. Matija Kokoravec namesto Lovra q. Matija Kokoravec	0,500
17	Urban Skrl	0,50	20	Tomaž q. Marko Skrl	0,500
18	Anton Modrijan	1,00	21	Tomaž q. Marko Skrl	0,500
		R	22	Anton Rože namesto Matevža q. Ivan Pegan	0,250
		R	23	Gregor Obersnel namesto Matije q. Peter Slavec	0,250
19	Kocjan Slavec	0,50	24	Marko o. Matija q. Andrej Slavec	0,500
20	Blaž Slavec	0,50	25	Lovre o. Tomaž q. Gregor Slavec namesto Antona q. Matija q. Peter Slavec	0,500
21	Andrej Frankič	P	26	Cerkev sv Petra in Pavla (v. pripojili polhubo Obersnel ali Gomezel)	0,500
22	Matija Stradiot	0,50	27	Valentin o. Mihael q. Gregor Gorjup	0,500
23	Luka Petelin (v. polhuba Obersnel ali Gomezel)	0,25	28	Andrej o. Iurij Vitez	0,250
			29	Jožef o. Marko Štoka	0,500
24	Mihael Zidar	P	30	Ivan o. Andrej in Tomaž Černe (v. podruštvo Zidar ali Rože)	0,062
25	Gregor Rože	P			
	Skupaj	17,00			17,062
1	Eler Slavec	1,00	1	Jernej q. Luka q. Matija Slavec kmet grofa Lanthieri (Rihemberk)	1,000
2	Matevž Kocman	1,00	2	Gregor o. Pavel q. Jakob Rebec kmet grofa Lanthieri (Rihemberk)	1,000
3	Tomaž Šparnja	1,00	3	Andrej q. Jurij Rože kmet grofa Lanthieri (Rihemberk)	1,000

Opombe P = podružnik; R = razdeljena; V = verjetno; o = oče; q = *quondam* (pokojni oče). Po podatkih iz AST, ATTA, 242.1, 1 in 3.

leta 1758 temu še zdaleč ni bilo tako. Razlog za to pa ni bil pravkar ome-njeni razkorak med številom urbarialnih enot (30) in številom gospodarjev (24 ali 25).

V komentarjih k vsaki vasi je v devinskem urbarju iz leta 1758 izrecno navedeno, da »v skladu s sporazumom vsi družinski poglavarji morajo za pravico do sečnje lesa letno plačati 2 goldinarja; vdove oz. mladoletni dediči in revnejši pa plačajo samo 1 goldinar«. Iz seznamov plačnikov po vaseh je razvidno, da je ta »pravica do sečnje lesa« (v izvirniku *jus lignandi*) v resnici pomenila pravico do nabiranja drv za kurjavo, saj je bila iz nje izhajajoča dajatev poimenovana »za ogenj« (*per il fuoco*). To pa pomeni, da je dejansko

Preglednica 1.6 Seznam plačnikov dajatve za drva oz. ognjišče v Tomaju leta 1758

Št.	Poglavar gospodinjstva	Dajatev*	Št.	Poglavar gospodinjstva	Dajatev*
1	Černe Ivan o. Andrej	2	21	Skrl Tomaž sin Agate vdove po Marku Skrlu	2
2	Černe Marina vdova po Toniju namesto Ivana Fabjana	1	22	Skrl Toni q. Ivan	2
3	Černe Tomaž	2	23	Slavec Anton o. Luka	2
4	Gorjup Andrej o. Filip	2	24	Slavec dedinja po Tomažu Slavcu	1
5	Gorjup Valentin o. Mihael	2	25	Slavec Jakob q. Mihael	2
6	Kokoravec Anton	2	26	Slavec Jakob namesto Agate vdove Skrl	1
7	Kokoravec Ivan q. Matija	2	27	Slavec Marko q. Matija	2
8	Milič Jurij o. Pavel	2	28	Slavec Simon q. Luka	2
9	Mohoršič Lena vdova po Tomažu Mohoršič	1	29	Sovinc Ivan	2
10	Obersnel Gregor namesto Matije Slavca	2	30	Šparnja Matija namesto Urše Lenko	1
11	Obersnel Matija	2	31	Štoka Anton q. Matija	2
12	Obersnel Tomaž namesto Marine Obersnel	2	32	Štoka Gregor q. Ivan	2
13	Petelin Katarina vdova po Anžetu Petelinu	1	33	Štoka Jakob za Ivana Murla	2
14	Petelin Katarina vdova po Juriju Petelinu	1	34	Štoka Jožef o. Marko	2
15	Petelin Matevž q. Lovre	2	35	Štoka Luka q. Jakob	1
16	Petelin Urban o. Gregor	2	36	Štoka Mihael q. Ivan	2
17	Ravber Gregor q. Matevž	2	37	Stražar tabora	2
18	Rože Anton o. Ivan	2	38	Turk Katarina	1
19	Rože Gregor	2	39	Ucman Toni o. Matija	2
20	Škapin Urban	2	40	Vitez Andrej q. Juri	2
			41	Vitez Matevž o. Andrej	2
			42	Zaberjec Matija	2
			43	Žibran Pavel	2

Opombe * V goldinarjih; o. = očetovo ime; q. = *quondam* (pokojni oče ali predhodnik). Po podatkih iz AST, ATTA, 242.1, 3.

šlo za dajatev na ognjišče – ognjišče pa predstavlja jedro gospodinjstva. Zato število plačnikov »za ogenj« ni nič drugega kot število ognjišč in s tem število gospodinjstev na vasi.

Na tej osnovi je mogoče ugotoviti, da je bilo po urbarju iz leta 1758 v Tomaju 43 gospodinjstev, ki je plačevalo za ognjišče (preglednica 1.6), kar je skoraj dvakratnik števila oseb, zabeleženih kot gospodarjev devinskih urbarskih enot. Od skupaj 24 oz. 25 slednjih jih je bilo le 20 hkrati dejanskih poglavarjev gospodinjstev, tako da je dobra polovica ognjišč na vasi za poglavarja imela nekoga, ki ni bil uradno vpisan v urbar.

Samo devet oseb (to je 21 %) je plačevalo po en goldinar dajatve na ognjišče in v osmih primerih so bile na čelu teh gospodinjstev ženske, večino-

ma vdove, ali pa so moški plačevali namesto njih. Po tem kriteriju je samo en moški vodil revno gospodinjstvo. Vsa preostala gospodinjstva (79 %) so plačevala polno dajatev v znesku dveh goldinarjev in bila torej normalno gmotno preskrbljena.

Omenjena razhajanja med številom urbarialnih enot, številom njihovih uradnih gospodarjev ter številom gospodinjstev pričajo o tem, da devinski urbar iz leta 1758 prikazuje močno poenostavljeno sliko. Hube so bile v rešnici razdeljene na več deležev, kot to prikazuje urbar. Če upoštevamo še veliko število plačnikov dajatev na novine, lahko ugotovimo, da so bila sredi 18. stoletja dejanska kmečka gospodarstva sestavljena iz deležev hub, ki so bile zabeležene že v urbarju 1573, in njihovih starih zemljišč ter številnih novejših parcel, ki so jih skozi čas uredili na gmajni. Razmeroma živahen zemljiški trg med kmeti (Panjek 2022b, 66–76; 2023) dodatno kaže na to, da so bila hubna zemljišča še dodatno razdrobljena med različne posestnike, ki so posamezne njive in travnike pridobivali z nakupi ter izterjavo dolgov, medtem ko so jih drugi vzporedno izgubljali s prodajami in zaradi zadolženosti. Iz teh razlogov urbar iz leta 1758 ni uporaben za preučevanje kmetij, a na drugi strani nudi izjemno priložnost kvantificiranja tedaj obstoječih gospodinjstev.

S tem v zvezi je vseeno treba dodati opozorilo. Na primeru rodbine Černe v Tomaju namreč vemo,⁶ da je tedaj štela štiri odrasle moške, in sicer po dva in dva poročena brata, ki so si bili med seboj bratranci. Peto družinsko enoto je predstavljala Marina oz. vdova Černe, rojena Fabjan, ki je z otroki živela na kmetiji svoje izvirne družine. Medtem ko je Marina zabeležena kot plačnica znižane dajatve na ognjišče, v urbarju najdemo samo dve ognjišči z moškima poglavarjema Černetoma. To pomeni, da je bil vsak od obeh parov bratov združen pri istem ognjišču in da sta bili obe gospodinjstvi sestavljeni iz dveh bratov s svojima ženama ter z otroki. Ta primer na eni strani kaže na obstoj razširjenih družin, v tem primeru na t. i. *frereches* ali *fraterne* (več poročenih bratov skupaj). Hkrati pa nakazuje možnost, da je dejansko število družin na vasi utegnilo biti večje od tega, kar izkazuje podatek o številu ognjišč. Ni namreč izključeno, da so se z navideznim sobivanjem in s skupnim gospodarjenjem s kmetijo družine izogibale plačevanju višjih dajatev za »ogelj«. A na drugi strani je bilo upravi gospodstva prav gotovo v interesu imeti več plačnikov.

Nazadnje je za namen rekonstrukcije demografskega gibanja v Tomaju na osnovi gospodinjstev treba dodati še tri hube, ki so pripadale gospodstvu

⁶ Glej 10. poglavje.

Rihemberk in so po devinskem urbarju plačevale pavšalni znesek v zameno za oprostitev od dajatve na drva (ognjišče). Zato zanje nimamo podatka o dejanskem številu ognjišč. Ker bi si v obravnavani stvarnosti težko predstavljali, da so vsem trem hubam po skoraj dveh stoletjih še vedno ustrezala samo tri gospodinjstva, se zdi razumno tudi nanje aplicirati enako stopnjo rasti števila gospodinjstev kot pri devinskih hubah v isti vasi. Pri slednjih je število gospodinjstev med letoma 1573 in 1578 naraslo s 25 na 43, kar predstavlja 72-odstotno rast. Za tri rihemberške hube bi enaka rast privedla do petih gospodinjstev. Na tej podlagi bomo gospodinjstva v Tomaju leta 1758 določili pri skupnem številu 48 ($43 + 5$).

Tomajci v 19. stoletju

Z 19. stoletjem se že pred nastopom moderne statistike pojavijo novi viri, iz katerih je mogoče povzeti podatke o številu gospodinjstev. Za čas 20. razpolagamo z dvema viroma za Tomaj. Prvi je Franciscejski kataster, v katerem je navedeno število hiš, družin in prebivalcev po spolu na podlagi vojaških popisov (konskripcij) iz let 1823 in 1827 (AST, CF, E, 820, 02 in 07). Drugi je *status animarum*, to je popis družin in njihovih članov, ki so ga izdelali in vodili na tomajski župniji (ŠAK, ŽT, SA). Oba vira v Tomaju vključujeta tudi podložnike gospostva Rihemberk, tako da jih ni treba obravnavati posebej.

Status animarum po svoji naravi popisuje gospodinjstva in družinske članke na način, da se sproti posodablja in dopolnjuje s pripisom informacij o novih rojstvih, smrtih, porokah ter odhodi. Zato je vsak tak seznam voden za daljše obdobje, v njem se pojavljajo in črtajo osebe ter družine, dokler doseženo stanje v skupnosti in preglednost dokumenta ne zahtevata izdelave novega popisa, ki se bo nato po istem načelu dopolnjeval za nekaj desetletij. Kolikor predstavlja izjemno zanimiv vir za demografsko zgodovino, je zaradi svoje oblike *status animarum* obenem vir, ki ne prikaže trenutnega stanja v nekem letu, temveč je le-to treba izluščiti iz številnih zapisov. Če si – kot v našem primeru – zastavimo enostavno nalogo opredelitve števila gospodinjstev v določenem letu, na podlagi letnic rojstva in smrti članov posameznih družin identificiramo tiste, ki so bile prisotne z živječimi člani v danem letu.

V primeru Tomaja sta bila za zgodnja 20. leta 19. stoletja izdelana dva *statusa animarum*, prvi za leto 1820 (ŠAK, ŽT, SA 1) in drugi za leto 1822 (ŠAK, ŽT, SA 2), ki vsebuje informacije do vključno leta 1827. Kratek časovni rok nekoliko olajša njuno obdelavo z namenom določanja števila gospodinjstev. S primerjavo med številom družin po *statusu animarum* in števi-

lom kmečkih gospodarstev, popisanih v Franciscejskem katastru, je Leonida Ravšelj za Tomaj ugotovila, da kataster navaja nekoliko višje število posestnikov od števila gospodinjstev, ki so navedena v župnijski knjigi. Nekateri posamezniki, ki jih kataster obravnava kot glave gospodarstev, so namreč dejansko živeli pod streho drugega gospodinjstva, praviloma v okviru sorodstva. Število dejanskih gospodinjstev je Leonida Ravšelj opredelila na podlagi kombinirane analize seznamov lastnikov zemljiških in stavbnih parcel, navedenih v katastru leta 1822 (teh je bilo 82), in gospodinjstev ter poimenskih seznamov njihovih članov v *statusu animarum* istega leta. Po tem postopku je v Tomaju leta 1822 identificirala 73 kmečkih gospodinjstev. Isti župnijski dokument navaja, da je bilo leta 1822 skupno število prebivalcev 438, kar v povprečju nanese šest članov na gospodinjstvo.⁷ Franciscejski kataster v Tomaju pa za leto 1827 navaja 82 hiš, 82 družin in 433 prebivalcev (219 moških in 214 žensk) za leto 1827.⁸ To v povprečju nanese 5,3 člane na družino.

Razmeroma znatno razhajanje med podatkom za leto 1822 s 73 gospodinjstvi in za leto 1827 z 82 gospodinjstvi lahko deloma pripišemo sicer zelo kratkemu časovnemu razkoraku, v glavnem pa ga je mogoče tolmačiti kot rezultat različnih pristopov. Sklepamo lahko, da je župnijski vir, ki je bil merodajen za Leonido Ravšelj, beležil dejansko stvarnost sobivanja, medtem ko je bila opredelitev kmečkih gospodarstev v katastru namenjena identificiranju davčnih zavezancev in je kot samostojne obravenaval tudi take posestnike in zemljišča, ki so bili v vsakdanji praksi pripojeni gospodarstvu sorodnika. Povsem isto število posestnikov v katastru in družin v konskripciji (v obeh primerih 82) podpira tako interpretacijo. Izvajalci vojaške konskripcije so morda sledili strožji členitvi skupnosti na družinske enote na podlagi enačenja med hišo kot posestno enoto in gospodinjstvom ter po tej poti v nekaterih primerih prezrli funkcionalno – tako ekonomsko kot bivanjsko – povezanost v razširjeno družino v vsakdanjem življenju. Čeprav ugotovitev na primeru Tomaja nikakor ni mogoče avtomatično razširiti na podatke konskripcije iz leta 1827 v celoti, je smiselno upoštevati možnost, da izvirajo iz nekoliko reduktivnejšega pojmovanja tega, kaj je družina oz. samostojno gospodinjstvo.

Zaradi vsega navedenega bomo upoštevali podatek za leto 1822, kot ga je

⁷ Glej 2. poglavje.

⁸ AST, CF, E, 820, 02, 107. V drugem fasciklu na podlagi konskripcije 1823 kataster navaja 428 prebivalcev in 82 hiš (ne pa števila družin, AST, CF, E, 820, 07, pogl. 6). *Status animarum* za leto 1826 pa navaja 454 prebivalcev (ŠAK, ŽT, SA 2, str. 26), kar je spet drugačen podatek.

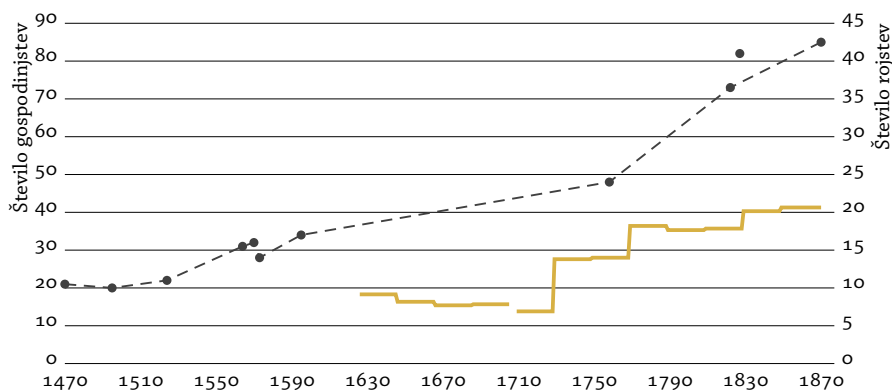
ugotovila Leonida Ravšelj, in sicer da je bilo tedaj v Tomaju 73 gospodinjestev. Zadnji podatek za namene te rekonstrukcije na podlagi predstatističnih virov črpamo iz *statusa animarum* za Tomaj, in sicer za leto 1870, ko smo našli 85 gospodinjestev (ŠAK, ŽT, SA 5).

Gibanje števila gospodinjestev v Tomaju, 1470–1870

Na osnovi predstavljenih podatkov je mogoče zarisati potek rasti števila gospodinjestev v Tomaju skozi zelo dolgo obdobje. Prvi zanesljiv podatek je sicer iz leta 1494, a je iz njega mogoče izluščiti tudi informacijo o času pred tem. Puste hube, navedene v urbarju iz tega leta, namreč pričajo o stanju pred turškimi vpadi, ki so povzročili opustelost hub in zmanjšanje števila kmečkih gospodarstev in gospodinjestev. Večina vpadov se je na tem območju zgostila v zadnjih treh desetletjih 15. stoletja. V skladu z že uporabljeno metodo (Panjek 2022a) lahko predpostavljamo, da so bile pred vpadi vse hube obdelane in da je vsaki ustrezalo po eno gospodinjstvo, tako stanje pa lahko datiramo v leto 1470, tik pred pričetkom zadnjega vala večjih vpadov. Na podlagi ugotovitve, da je bilo devinskih celih hub skupaj 17, dodatne štiri pa so pripadale samostanu v Gorici, je na ta način za leto 1470 mogoče postaviti oceno 21 gospodinjestev. Do leta 1494 je Tomaj izgubil eno gospodinjstvo in tudi v naslednjih treh desetletjih je njihovo število ostajalo zelo stabilno, saj zadnji in največji turški vpad iz leta 1499 in zatem prva avstrijsko-beneška vojna prav gotovo nista ustvarila ugodnih pogojev za naraščanje prebivalstva. Tako so gospodinjstva še leta 1524 ostajala pri številu 22. Polstoletno obdobje prehoda iz srednjega v novi vek lahko torej ocenimo kot čas demografske stagnacije.

Zatem je osrednji del 16. stoletja predstavljal obdobje močnejše rasti, ki se kaže v tem, da je v štirih desetletjih Tomaj dosegel število 31 gospodinjestev (1564). Za naslednja leta imamo več virov, ki z rahlo različnimi številkami pričajo o konsolidaciji novega stanja po daljšem obdobju rasti, pri čemer je prvi višek pri 32 gospodinjestvih, ki jih je mogoče izluščiti iz Komarjevega poročila za leto 1570, medtem ko predhodni Peterjakov seznam in kasnejši urbar izkazujeta nekoliko nižje vrednosti. Razlike so posledica nihanja števila podružnikov in prevzemanja ter pripojitev hub in njihovih deležev zaradi nasledstev. Tako v letu 1573 pristanemo pri 28 gospodinjestvih, česar pa ne velja razumeti kot odraz demografskega nihanja, temveč posestnih premikov na vasi. Rast števila gospodinjestev, tudi zaradi priseljevanja novih podružnikov, se je nadaljevala (vsaj) do konca stoletja, saj leta 1595 Tomaj doseže 34 gospodinjestev.

Sledil je zelo dolg, 163 let trajajoč molk virov, ki se prekine šele sredi 18.

Slika 1.1 Gibanje števila gospodinjstev in rojstev v Tomaju, 1494–1870

Opombe Temno – število gospodinjstev, črtkano – trend rasti števila gospodinjstev, svetlo – 20-letna povprečja števila rojstev. Podatki o gospodinjstvih iz Kos (1954, 206–220) (za leti 1494 in 1470); AS, 1, 115, I/65, Lit. T-VI (1524 in 1470) in Lit. T-I (1564); StLA, IÖHKS, 112, 2 (1570); AST, ATTA, 229, 1/4 (1595); AST, ATTA, 242.1, 1 (1573) in 3 (1758); ŠAK, ŽT, SA 2 (1822) in 5 (1870). Podatki o krstih iz ŠAK, ŽT, MKK 1–7a in 8.

stoletja, ko je Tomaj 1758 beležil 48 gospodinjstev, kar prestavlja porast za 14 gospodinjstev oz. v povprečju niti po eno gospodinjstvo na desetletje. Kakšno je bilo gibanje medtem, bomo v nadaljevanju poskusili ugotoviti s pomočjo podatkov o rojstvih. Zatem so se gospodinjstva v Tomaju naglo namnožila in v dobrih šestih desetletjih leta 1822 dosegla število 73. To je drugo obdobje močne rasti, ki ga je zaznati na podlagi števila gospodinjstev. Zatem je število še naraščalo, tako da jih je leta 1870 vas štela 85.

V 400 letih, od leta 1470 do 1870, je število gospodinjstev v Tomaju naraslo z 21 na 85, to je za prek štirikrat. Dolgoročno gibanje je prikazano na sliki 1.1 (podatek iz konskripcije iz leta 1827 je označen, ni pa povezan s trendno črto, ker je nezanesljiv), ki mu je dodan prikaz gibanja števila rojstev po dvajsetletnih povprečjih. Graf gibanja števila gospodinjstev, ki kaže, da se je najstrmejši vzpon zgodil v drugi polovici 18. stoletja, je nekoliko varljiv, saj odraža naraščanje absolutne vrednosti in številke pač postajajo velike. S tega vidika je samo število dejansko zelo naraslo. A če grafičnemu prikazu rasti v absolutnih vrednostih dodamo številčnega in posebej letno stopnjo rasti (preglednica 1.7), ugotovimo, da so bila obdobja počasnejše rasti prehod iz srednjega v novi vek, dolgo 17. stoletje in osrednja leta 19. stoletja. Obdobji najmočnejše rasti pa sta 1524–1570 in 1758–1822, pri čemer je bila rast v 16. stoletju v odstotnih vrednostih še intenzivnejša kot v 18. (0,99 proti 0,81 odstotkom povprečnega letnega prirasta). Pogled

Preglednica 1.7 Rast števila gospodinjstev v Tomaju, 1494–1870

Leto	Gospodinjstva	Indeks rasti	Povp. letna rast (%)
1494	20	100	
1524	22	110	0,33
1570	32	160	0,99
1595	34	170	0,25
1758	48	240	0,25
1822	73	365	0,81
1870	85	425	0,34
1494–1595	–	–	0,69
1595–1758	–	–	0,25
1758–1870	–	–	0,69

Opombe Po podatkih iz Kos (1954, 206–220) (za leti 1494 in 1470); AS, 1, 115, I/65, Lit. T-VI (1524 in 1470) in Lit. T-I (1564); StLA, IÖHKS, 112, 2 (1570); AST, ATTA, 229, 1/4 (1595); AST, ATTA, 242.1, 1 (1573) in 3 (1758); ŠAK, ŽT, SA 2 (1822) in 5 (1870).

na dolgoročna, pogojno rečeno stoletna obdobja v Tomaju pa razkriva dinamiko dolgih valov, v kateri si sledijo rast, stagnacija in ponovna rast, pri čemer je intenzivnost rasti v 16. stoletju (1494–1595) enaka tisti med drugo polovico 18. stoletja in prvo polovico 19. (1758–1870).

Hube, kmečka gospodarstva in njive v Tomaju, 1494–1822

Deljivost oz. nedeljivost hub in kmetij je eno osrednjih vprašanj v zgodovini slovenskega podeželja, ki presega tematiko agrarne strukture, saj se prepleta s socialno in pravno zgodovino ter z zgodovino družine. Prevlada enega ali drugega vzorca namreč vpliva in je hkrati pokazatelj razslojevanja, pravne ureditve in lastninskih pravic kmečkega prebivalstva, kakor tudi sistema dedovanja in organizacije kmečke družine. Da je na območju Krasa navkljub predpisom prevladovala deljivost, je bilo že dokazano (Panjek 2004; 2022b). Nedvoumna priča o tem so komentarji komornih cenilcev v sklopu priprav na prodajo kraških gospodstev v prvi polovici 17. stoletja, ki so tudi v devinskem gospostvu leta 1637 ugotavljali, da je bilo na hubah v resnici po štiri, pet in več gospodarjev hkrati (StLA, IÖHKS, 113, 7). Zgoraj predstavljena primerjava med urbarjema za leti 1573 in 1758 je že pokazala, da je bilo temu tako tudi v Tomaju, čeprav tu proces drobljenja hub ni bil zelo izrazit. Pokazala se je tudi druga značilnost primorskega prostora, in sicer da so skozi čas hubne enote posesti, zabeležene v urbarjih, vse bolj postajale le formalne enote, ki niso več ustrezale dejanskim kmečkim obratom in so še najbolj služile za odmero dajatev.

Pregled in medsebojna primerjava več urbarjev skozi daljši časovni razpon omogoča tudi nekaj novih ugotovitev ter razjasnitev, ki veljajo tako za Tomaj kot na splošno za devinsko gospodstvo. Na prehodu iz 15. v 16. stoletje je očitna težava zagotavljanje zadostnega števila kmetovalcev, saj je precej opustelih hub in številni so kmetje, ki zaradi tega obdelujejo po dve in tudi več hub hkrati. A že tekom 16. stoletja naletimo na hube, ki so v urbarjih navedene kot celote, a pri katerih sta navedena po dva sosesestnika z drugačnim priimkom, kar je mogoče interpretirati – in tako smo storili – kot sobivanje dveh gospodinjstev in hkrati dveh kmečkih obratov na formalno nerazdeljeni hubi. Obenem niso redki pojav hube s sosesestnikoma z istim priimkom, ki kažejo na sobivanje sorodnikov v skupnem gospodinjstvu, ki je posledično odgovarjalo modelu razširjene družine. Redki primer niso tudi uradne delitve hub, ki so v urbarjih navedene kot polovice ali v drugačnih deležih. Ta pojav je v Tomaju minoren, kot smo opazili. Napor oblikovalcev urbarja iz leta 1758, da bi urbarialne enote navezali na tiste iz skoraj dvesto let starejšega urbarja, posredno priča o vse večjem razkoraku med stanjem na terenu in izkazi, to je med dejanskimi kmetijami in uradnimi zapisi, zaradi česar so se potrudili vzpostaviti sledljivost.

Sledljivost je očitno predstavljala težavo že v 16. stoletju. Če so namreč v urbarjih iz let 1494 in 1524 hube praviloma cele, so v urbarjih in izkazih iz let 1564, 1568 (tako pogojno datiramo Peterjakov popis), 1570, 1573 ter 1595 polovične hube že zelo številne. Na primeru Tomaja je opaziti, da ti sezname iste urbarialne enote oz. kmečke obrate opredeljujejo vsak po svoje, tako da so nekatere med njimi enkrat predstavljene kot cele hube, drugič kot polovične, tretjič spet kot celote. To pride še najbolj do izraza v primeru urbarja iz leta 1564 in posodobljenega prepisa urbarja iz leta 1595, v katerih zaradi tega seštevek deležev devinskih hub v Tomaju niti ne dosega skupnega števila 17. Urbar iz leta 1573 je tisti, ki je ustvaril standard, na katerega so se nato navezovali še sredi 18. stoletja.

Posebno poglavje predstavljajo navedbe obsega zemljišč, ki so pripadala posameznim hubam in se najdejo v urbarju iz leta 1524 ter v Peterjakovem popisu (1568). Tako v Tomaju kot nasploh na kraškem delu devinskega gospodstva izstopa neenaka velikost njivskih površin, ki so pripadale posameznim hubam, pri čemer bi težko našli stalna razmerja v velikosti tudi pri deležih hub. Tako pri Peterjaku naletimo na hube, ki imajo enako in včasih celo manjšo obdelovalno površino od polovičnih. Čeprav bi ta razhajanja lahko pripisali posledicam drobljenja in morda kupoprodaj zemljišč med kmeti, kar ni izključeno, so tovrstne razlike v velikosti pravilo že v urbarju iz leta 1524. Zaradi tega lahko različno velikost hub in posledično kmeč-

kih gospodarstev razumemo kot zelo staro značilnost hubnega sistema na Krasu, ki se je morda še stopnjeval v obdobju opuščanja zemljišč in ponovnega aktiviranja kmetij zaradi turških vpadov ter vojne. Izvorni razlog pa bi utegnili biti izrazito razčlenjen relief Krasa in nasploh raznolika lega ter kakovost posameznih zemljišč. Vse zgoraj navedeno je v nekaj besedah ponazoril Gregor Komar, ko je povzel izjave Tomajcev, da je v vasi »28 velikih in majhnih hub ali polovičnih hub in kajž«, pri čemer je »kajža od župana in njegovega brata najboljša med polovičnimi hubami«.

Podatki o obsegu posameznih enot omogočajo poskus opredelitve skupnega obsega obdelovalnih površin v Tomaju skozi daljše obdobje, kar je relevantno tako za zgodovino kulturne krajine kakor z vidika razmerja med demografskim razvojem in razpoložljivimi lastnimi viri za preživetje. Podatke iz let 1524 in iz Peterjaka bomo primerjali z obsegom zemljišč leta 1822, kakor izhaja iz Franciscejskega katastra. Oba vira iz 16. stoletja sta v tem pogledu deloma nepopolna, saj pri enem manjka navedba površine njiv ene od devinskih hub, oba pa je ne zabeležita za tri rihemberške hube, medtem ko so v katastru te površine seveda zajete. Primerljivost podatkov smo zagotovili tako, da smo skupni površini dodali tri oz. štiri hube v obsegu, ki ustreza povprečni velikosti hub, za katere je obseg naveden.

Mersko enoto *Tagbau* lahko slovenimo z »jutro«, pomeni pa površino, ki jo je bilo mogoče preorati v enem delovnem dnevu. Tovrstne mere so bile pravilo v tedanji Evropi in njihova značilnost je ta, da so bile prilagojene lokalnim specifikam, saj so različna okolja in vrste površja bolj ali manj zahtevni za oranje. Kjer je oranje težje, je velikost manjša, in obratno. Kamniti Kras gotovo ne sodi med območja, kjer bi bilo oranje lažje. Na žalost vir ne nudi opore pri pretvorbi v sodobne metrične merske enote. V krajih na goriški ravnici (Orehovlje), kamor je segalo devinsko gospodstvo, namesto *Tagbau* urbar uporablja izraz *Acker*, to je njiva ali polje oz. »čamp«, s čimer prevaja mersko enoto *campo*, ki jo je uporabil merilec, kot priča ohranjeni dokument.⁹ Ker isti urbar za mero na Goriškem in na Krasu uporablja dva različna izraza, »kraške« mere ne gre istovetiti z »goriško«. Večina mer, ki so temeljile na preorani površini v enem delovnem dnevu, so se v Evropi gibale znotraj razpona med 0,3 in 0,4 ha.¹⁰ Upoštevajoč zahtevne kraške pogoje bomo pri preračunavanju uporabili najnižjo vrednost, to je 0,3 ha,

⁹ Vir (AS, 1, 1/65 T VI 3) uporablja dve varianti čampa, in sicer na osnovi šestih in sedmih kvadratnih čevljev (*piede*); urbar prevzema slednjega, ki bi na osnovi furlanskega čevlja znesel 0,48 ha. To pa ni niti veliki furlanski čamp (0,52 ha) niti mali furlanski čamp (0,35 ha).

¹⁰ Glej Panjek (1997) s tam navedeno literaturo.

Preglednica 1.8 Obseg in povečanje njivskih površin v Tomaju, 1524–1822

Leto	Tagbau (jutro)	Jutro = 0,30 ha	Povprečna letna rast	Jutro = 0,35 ha	Povprečna letna rast
1524	156	47 ha		55 ha	
1568	219	66 ha		77 ha	
1822		135 ha		135 ha	
1524–1568		+ 40 %	0,91 %	+ 40 %	0,91 %
1568–1822		+ 105 %	0,41 %	+ 75 %	0,30 %
1524–1822		+ 187 %	0,63 %	+ 145 %	0,49 %

Opombe Po podatkih iz AS, 1, 115, I/65, Lit. T–VI (1524); StLA, IÖHKS, 112, 2 (1568); AST, CF, E (1822).

Preglednica 1.9 Razvoj razmerja med gospodinjstvi in njivami, 1524–1822

Leto	Gospodinjstva	Površina (jutro = 0,30 ha)	Povprečna površina na gosp. (ha)	Površina (jutro = 0,35 ha)	Povprečna površina na gosp. (ha)
1524	22	47 ha	2,14	55 ha	2,50
1568/70	32	66 ha	2,06	77 ha	2,41
1573	28	66 ha	2,36	77 ha	2,75
1822	73	135 ha	1,85	135 ha	1,85

Opombe Po podatkih iz AS, 1, 115, I/65, Lit. T–VI (1524); StLA, IÖHKS, 112, 2 (1568/1570); AST, ATTA, 242.1, 1 (1573); AST, CF, E (1822 – po transkripciji podatkov L. Ravšelj).

in tudi vmesno vrednost 0,35 ha, ki hkrati ustreza malemu čampu iz fur-lanske sosesčine. Na ta način je pokrit najverjetnejši možni razpon našega »jutra«.

Obe pretvorbi kažeta, da so obdelovalne površine v Tomaju najhitreje narasle v 16. stoletju, ko so se med letoma 1524 in 1568 razširile za 40 odstotkov. Odtlej in do začetkov 19. stoletja so se njivske površine še bolj ali manj podvojile, vendar skozi neprimerno daljši čas. V treh stoletjih (1524–1822) pa so Tomajci skoraj potrojili skupni obseg svojih njiv (preglednica 1.8). Širitev njiv ni mogla potekati drugače kot v obliki krčenja travniških in le deloma ogozdelih površin – spomnimo, da leta 1570 v Tomaju ni bilo »nobenega gozda«, kot je zapisal Komar. S tem se je na eni strani zmanjševal obseg srenjske zemlje, na drugi pa je zemljiški gospod na te »novine« nalagal dodatne dajatve, ki jih najdemo posebej zabeležene v urbarju iz leta 1758.

Glede na vzporedno rast števila kmečkih gospodarstev oz. gospodinjstev je na podlagi rekonstruiranih podatkov mogoče oceniti, da je bilo širjenje

Preglednica 1.10 Obseg starih njiv in kakovostnih razredov v Franciscejskem katastru

1524	1822		1568/73	1822	
	1.–2. kak. r.	zel. vrtovi		1.–3. kak. r.	4.–5. kak. r.
47–55	44	3	66–77	90	45

Opombe V hektarjih. Po podatkih iz AS, 1, 115, I/65, Lit. T-VI (1524); StLA, IÖHKS, 112, 2 (1568); AST, CF, E (1822).

njiv na dolgi rok manjše od naraščanja gospodinjstev (preglednica 1.9). V 16. stoletju so s povečanjem orne zemlje ohranjali povprečno količino njiv na gospodinjstvo, ki je presegala dva hektarja, čeprav velja pripomniti, da so bile razlike v obsegu orne zemlje med hubami že takrat izrazite. Dve stoletji in pol kasneje pa je bilo povprečje pod dvema hektarjema.

Kljub urejanju novih, dodatnih njiv so torej skozi stoletja zgodnjega novega veka tomajska gospodinjstva imela na razpolago vse manj obdelovalne zemlje. Pri tem velja pripomniti, da so bila novejša zemljišča nižje kakovosti, to je manj rodovitna od starejših, saj so ljudje najprej obdelovali boljšo zemljo in se šele zatem širili na marginalnejša zemljišča, ki so na Krasu vse bolj plitve prsti in kamnita. Tudi s tega vidika se je razmerje dolgoročno slabšalo: ne le da je bilo zemlje na gospodinjstvo manj, bila je tudi v vse večjem deležu slabše kakovosti.

Franciscejski kataster njive v Tomaju razvršča v pet kakovostnih razredov, ki jih lahko uporabimo za to, da identificiramo obseg rodovitnega jedra zemljišč.¹¹ Najboljše njive so sodile v prvi in drugi kakovostni razred, srednje v tretjega, najslabše rodovitno zemljo pa so uvrstili v četrti in peti razred. Površina najboljših njiv je skupaj znašala 44 hektarov (preglednica 1.10), kar je zelo blizu ocenjenemu obsegu, ki smo ga za leto 1524 dobili z vrednostjo 0,30 ha za jutro. Z dodatkom zelenjavnih vrtov, to je rodovitnih zemljišč v neposredni bližini naselja, ki so skupaj merili tri hektare, pridemo do povsem enakega obsega: 47 ha njiv leta 1524 in 47 ha najboljših njiv ter vrtov leta 1822. Četudi bi šlo le za naključje, je glede na načelo rodovitnega jedra taka analogija dovolj dober razlog, da večjo verjetnost pripišemo hipotezi o enakovrednosti jutro = 0,30 ha.

Na tej podlagi je mogoče sklepati, da je v Tomaju leta 1524 (kakor tudi že pred turškimi vpadi) že bila obdelana vsa najboljša zemlja, da so zatem že tekom 16. stoletja pričeli z urejanjem dodatnih njiv na zemlji srednje kakovosti (v obsegu 19 ha do okoli 1570, preglednica 1.8) in s tem nadaljevali, dokler niso obdelovanja razširili še na marginalna zemljišča. V treh

¹¹ Metoda je prevzeta po Andreju Pleterskem (2011), glej Panjek (2021, 80–81).

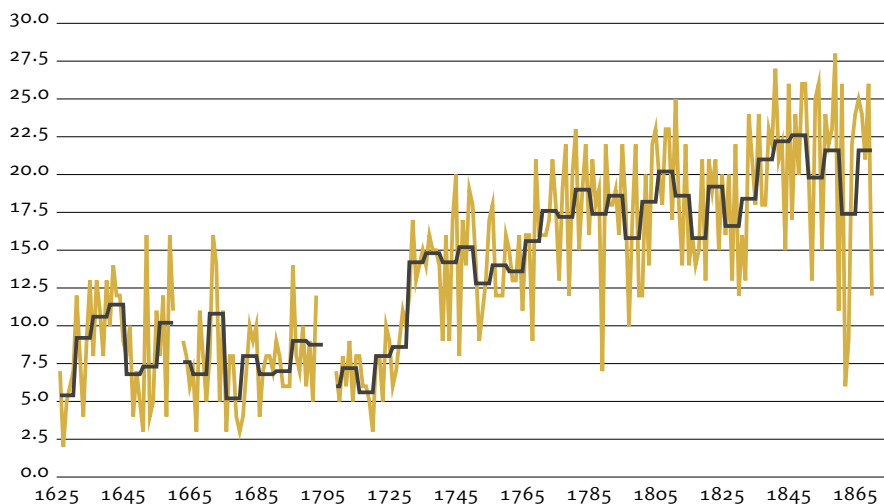
stoletjih so gospodinjstva v povprečju sicer izgubila le za 0,3 ha njiv, a je bila njihova sestava na koncu močno drugačna. Leta 1524 so bile vse njive odlične, leta 1822 pa so bili obsegi zelo dobrih (44 ha), srednjih (45 ha) in slabših zemljišč (45 ha) skoraj enaki in taka je bila tudi povprečna sestava njiv v gospodinjstvu.

Rojstva Tomajcev, 1626–1870

Dolga časovna vrzel med podatkom o številu gospodinjstev med koncem 16. stoletja in sredino 18. močno omejuje razumevanje demografske dinamike v vmesnem času. Vsaj delno jo je mogoče zapolniti s pomočjo župnijskih matičnih knjig, pri čemer so najuporabnejše matične knjige krščenih, saj so v tomajskem primeru knjige umrlih in poročenih nezanesljive ali pomanjkljive do razmeroma poznega datuma. Knjige krstov so ohranjene od leta 1625, a so vpisi prvega leta delno nečitljivi, zato se niz tu analiziranih podatkov prične z letom 1626 (ŠAK, ŽT, MKK).

Število rojstev sicer ni neposredni pokazatelj sprememb števila prebivalstva, saj se nataliteta od leta do leta spreminja glede na večjo ali manjšo ugodnost gospodarskih in prehranskih razmer ter izgledov za bližnjo prihodnost, kakor tudi glede na vojne in epidemije. Vse navedeno lahko ljudi privede k temu, da preložijo odločitev o poroki ali novem potomstvu. Brez poznavanja števila umrlih samo število novorojenih tudi ne more povedati, ali je naravni demografski saldo pozitiven ali negativen. Kljub vsemu naraščanje števila rojstev vendarle kaže na ekspanzivno fazo prebivalstva, zmanjšanje pa na kratkotrajno krizo ali, če je dolgotrajnejše, na upad, medtem ko je dolgoročno stabilnost rojstev mogoče razumeti kot znak stagnacije ali skromne rasti oz. upada skozi daljše obdobje. Število rojstev je, skratka, posreden pokazatelj, na podlagi katerega je mogoče identificirati krizne momente in zaslutiti dolgoročne trende.

Rojstva v vasi Tomaj izkazujejo izrazita letna nihanja, pri čemer je na kratek rok opazno, kako letom z zelo nizkim številom novorojenih sledijo leta, v katerih se takoj nadoknadi pretekli upad. To je običajni mehanizem izravnave in zapolnjevanja demografskih vrzeli, kakršnega je opaziti v tradicionalnem demografskem režimu. Druga opazna značilnost gibanja rojstev v Tomaju se kaže v daljšem časovnem obdobju: kljub izrazitim letnim nihanjem se okoli leta 1730 število rojstev poveča in nato do konca opazovanega obdobja ostane na občutno višji ravni kot v predhodnem stoletju. Vrednosti okoli leta 1730 odražajo odboj od predhodnih nizkih ravni, primerljiv z največjimi porasti in najvišjimi letnimi številkami rojstev v 17. stoletju, kar glede na dolgotrajno obdobje nizkih vrednosti ni presenetljivi-

Slika 1.2 Gibanje rojstev v vasi Tomaj, 1626–1870

Opombe Svetlo – število rojstev, temno – petletna povprečja. Po podatkih iz šAK, žT, MKK 1–7a in 8.

vo. Ključna sprememba pa je, da po tem obdobju upadi rojstev ne dosejajo več tako nizkih ravni kot v preteklih stotih letih. Zatem viški rojstev še naraščajo in videti je, da je prebivalstvo vasi dinamičnejše in da verjetno narašča (slika 1.2).

Krizna in ugodnejša obdobja so skozi prizmo števila rojstev lažje razpoznavna, če podatke ponazorimo v obliki nekajletnih povprečij, ker zmanjšajo ekstremna nihanja. V našem primeru so prikazana petletna povprečja. Nizkim številom rojstev v drugi polovici 20. let 16. stoletja sledi ugodnejše obdobje do sredine 40. let, zatem beležimo nov padec in ponoven dvig šele v prvi polovici 70. let, ki pa je kratkotrajen. Zatem število rojstev kljub nihanjem ostaja pri skromnih vrednostih do vključno tretjega desetletja 18. stoletja. Petletna povprečja razkrivajo ponavljajoče se vzpone in padce skozi vse 17. stoletje in začetek 18., pri čemer se kot kratkoročna momenta povišane natalitete izrišeta le obdobji 1635–1645 in 1670–1675. Obenem potrjujejo poskok rojstev od leta 1730 dalje, pri čemer so nihanja nekoliko manjša kot v preteklosti do novega dviga na prehodu iz 60. v 70. leta 18. stoletja. Zatem kratkoročna nihanja ponovno postanejo izrazitejša, zadnji poskok števila rojstev pa se zabeleži v 30. letih 19. stoletja. Kot pri letnem nihanju se tudi skozi petletna povprečja kot najprelomnejši trenutek v dveh stoletjih in pol kažejo leta okoli 1730, ki izkazujejo največji poskok števila rojstev.

Ocena gibanja prebivalstva v Tomaju v 17. in 18. stoletju

Kot so nihanja rojstev na petletni ravni koristna pri kronološkem lociranju kratkoročnih konjunktur, se za zapolnjevanje dolge vrzeli v informacijah o gospodinjstvih kot pripravnejša izkažejo srednjeročna povprečja dvajsetih let, ki približno ustrezajo generacijskemu razmiku. Le-ta namreč izravna-jo vsa kratkoročna nihanja in hkrati zelo nazorno prikazujejo srednjeročni ter dolgoročni trend števila rojstev v vasi. Kot je razvidno iz dvajsetletnih povprečij, prikazanih na sliki 1.1, je bilo v stoletju 1626–1728 povprečno število rojstev zelo stabilno ob hkratnem rahlem upadanju. Največja poskoka sta se zgodila okoli let 1730 in 1770. Zatem je dolgoročni trend ponovno stabilen, a ob rahlem naraščanju.

Stabilnost in postopno, sicer komaj zaznavno upadanje rojstev skozi 17. stoletje ter začetna desetletja 18. nakazujejo, da bi šlo porast števila gospodinjstev z 28 leta 1573 na 43 leta 1758 morda deloma iskati v polstoletnem obdobju med letoma 1573 in 1625, za katero pa nimamo podatkov, in deloma v letih od 1730 dalje, ko se v Tomaju pojavijo številčnejše generacije otrok, ki so odrasle ravno do 50. let 18. stoletja. Na drugi strani je v 19. stoletju videti, da je tudi srednjeročno konstantno povprečje rojstev zmoglo ustvariti naraščanje števila gospodinjstev s 73 leta 1822 na 84 leta 1870. Za tak učinek je seveda odločilna dovolj nizka smrtnost. Načeloma bi torej tudi dolgoročna stabilnost v 17. stoletju lahko ustvarila postopno, sicer počasno naraščanje števila gospodinjstev, a za to obdobje žal nimamo zanesljivih podatkov o smrtih. Na osnovi podatkov, s katerimi razpolagamo (to je brez upoštevanja neznanke prve četrtine 17. stoletja), je torej možno postaviti hipotezo, da je skozi 17. stoletje in začetek 18. število gospodinjstev (in morda tudi prebivalstva) v Tomaju stagniralo ali le počasi naraščalo in da je vsaj del porasta gospodinjstev pojav zadnjih desetletij pred letom 1758.

Za dolgotrajno stagnacijo, ko je povprečno število rojstev v Tomaju postopoma zdrsnilo z devet v dvajsetletju 1626–1645 na vsega sedem rojstev na leto v dvajsetletju 1709–1728 (preglednica 1.11), bi lahko posumili, da je bil poleg umanjkanja gospodarske rasti na delu tudi nameren nadzor rasti prebivalstva v skupnosti – to pomeni, da so z omejevanjem števila rojstev ohranjali življenjski standard. Porast okoli leta 1730, po katerem se niso več pojavili tako globoki padci rojstev, ki so – obratno – naraščala, pa bi lahko pripisali fiziološkemu demografskemu odboju od nizke natalitete v preteklih letih, ki se je zatem ohranil. Kaj je botrovalo prenovljenemu optimizmu, ki se je izražalo v znatno povečani nataliteti, bo še predmet razmisleka,

Preglednica 1.11 Rojstva v Tomaju po dvajsetletjih, 1626–1808

Postavka	1626– 1645	1646– 1665	1666– 1685	1686– 1705	1709– 1728	1729– 1748	1749– 1768	1769– 1788	1789– 1808
Najmanj	2	3	3	4	3	8	9	12	7
Največ	14	16	16	14	10	20	19	23	23
Povprečje	9,1	8,2	7,7	7,8	6,9	13,8	14,0	18,2	17,6

Opombe Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKK 1–7a.

med drugim na osnovi primerjave s trendi na ravni tomajske župnije in devinskega gospostva, ki bo omogočila nekoliko zanesljivejšo oceno gibanja v Tomaju.

V grobih obrisih pravkar opisano gibanje skozi 17. in 18. stoletje je mogoče dopolniti s simulacijo in z oblikovanjem hipotez na podlagi razpoložljivih zanesljivih podatkov, to so najvišje in najnižje število rojstev ter njihovo povprečje po dvajsetletjih. Pri simulaciji so bili upoštevani razpon števila gospodinjestev od 25 do 45, povprečno število njihovih članov od pet do deset ter široka pahljača stopnje natalitete od izredno nizkih deset do zelo visokih 50 rojstev na leto na tisoč prebivalcev. Pri določanju teh gabaritov je bilo upoštevano znano število gospodinjestev v letih 1573 in 1758, kot zgornja meja natalitete pa njena stopnja ob visoki dinamičnosti konec 18. in v 19. stoletju, ki ni dosegala 50 rojstev na tisoč prebivalcev, kakor je ugotovil Aleksej Kalc v 3. poglavju. Izračunani scenariji so pokazali, katerim kombinacijam spremenljivk bi utegnili ustrezati razpoložljivi podatki o razponu števila rojstev in njihovih dvajsetletnih povprečjih. Kot dodatno vodilo je bil uporabljen prvi znani podatek o številu prebivalcev v Tomaju iz leta 1732, ko so naštehi 436 oseb (ŠAK, ŽT, MKK 6, 1). Kot dodaten korektiv je bila upoštevana okoliščina, da je takoj po dvajsetletju 1709–1728, ki izkazuje zelo nizko povprečje rojstev ter njihov skromen razpon, tomajska skupnost vendarle zmogla ustvariti velik poskok od devetih rojstev leta 1728 na 17 leta 1732, za kar je morala imeti ustrezen demografski potencial. Simulacijo smo preizkusili na primeru dveh let, za kateri razpolagamo z več znanimi podatki (1732 in 1822). Rezultati ustrezajo realnim podatkom in s tem potrjujejo, da uporabljena simulacija deluje (preglednica 1.17 na strani 72).

Po izločitvi vseh kombinacij spremenljivk, ki ne ustrezajo danim podatkom ter dodatni izključitvi možnih rezultatov, ki so v nasprotju z znanim številom prebivalstva leta 1732, se izostri slika, prikazana v preglednici 1.12. Izkaže se, da se je skozi 17. stoletje in začetek 18. število gospodinjestev gibalo med 30 in 40. Ker je zadnji znani podatek iz leta 1595 za Tomaj 34 gospo-

Preglednica 1.12 Ocena števila gospodinjstev, njihovih članov, prebivalstva ter natalitete v Tomaju, 1626–1768

Obdobje	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1626–1645	30	9	270	9,15	33,9
	35	8	280		32,7
	40	7	280		32,7
	30–40	7–9	270–280		32,7–33,9
1646–1665	30	10	300	8,17	27,2
	35	9	315		25,9
	40	8	320		25,5
	30–40	8–10	300–320		25,5–27,2
1666–1685	30	10	300	7,7	25,7
	35	9	315		24,4
	40	8	320		24,1
	30–40	8–10	300–320		24,1–25,7
1686–1705	30	9	270	7,84	29,0
	30	10	300		26,1
	35	8	280		28,0
	35	9	315		24,9
	40	7	280		28,0
	30–40	7–10	270–315		24,9–29,00
1709–1728	35	9	315	6,9	21,9
	40	8	320		21,6
	35–40	8–9	315–320		21,6–21,9
1729–1748	40	9	360	13,8	38,3
	45	8	360		38,3
	40–45	8–9	360		38,3
1749–1768	45	9	405	14,0	34,6
	50	8	400		35,0
	55	7	385		36,4
	45–55	7–9	385–405		34,6–36,4

Opombe Naslovi stolpcev: (1) število gospodinjstev, (2) število članov gospodinjstva, (3) število prebivalcev, (4) dejansko letno povprečje rojstev, (5) nataliteta (na 1.000 preb.). Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKK 1–6 (za dejansko letno povprečje rojstev).

dinjstev, se 17. stoletje potrjuje kot čas dolgoročne stagnacije. Pri nataliteti kaže na to, da je bila v prvi polovici 17. stoletja (1626–1645) na razmeroma visoki ravni (okoli 33 do 34 rojstev na tisoč prebivalcev), a da so jo zatem Tomajci vzdrževali na dokaj nizki. Čeprav za obdobje 1686–1705 simulacija daje precej širok razpon možnosti, je mogoče oceniti, da je od sredine

17. stoletja do prve četrtine 18. nataliteta ostajala med 20 in 30 promilov ter postopno padala. Kljub temu simulacija nakazuje, da naj bi skozi sto let tomajska skupnost nekoliko pridobila na številu prebivalstva, ki se je verjetno ves čas gibalo okoli 300 oseb, in zrasla do okoli 320 oseb na pragu poskoka rasti v 30. letih 18. stoletja. Po letu 1728 Tomaj zanesljivo preseže število 40 gospodinjstev in najprej preide na povprečno stopnjo natalitete okoli 38 promilov ter se v drugi polovici 18. stoletja spusti na okoli 35 promilov, čemur ustreza tudi rast števila prebivalstva na okoli 400 oseb.

Zelo zanimiv rezultat simulacija daje tudi glede povprečnega števila članov gospodinjstev v Tomaju, saj skozi celo opazovano obdobje izkazuje prevlado številčnih družin s sedmimi do desetimi člani, pri čemer tudi v tem primeru kaže na verjetnost rahle rasti v številčnosti. Tudi izračun na podlagi 346 prebivalcev iz štetja leta 1732, ob upoštevanju za ta čas povsem verodostojnih 40 gospodinjstev, izkaže 8,65 povprečnega člana (preglednica 1.17). V drugi polovici 18. stoletja simulacija nakazuje možnost upada števila članov, kar bi se skladalo z dejstvom, da za leto 1822 zanesljivo vemo, da je gospodinjstvo štel v Tomaju v povprečju šest članov. Iz tega sledi, da so se skozi drugo polovico 18. stoletja gospodinjstva množila hitreje od prebivalstva.

Če povzamemo: simulacija nam izriše podobo vaše skupnosti, ki vsaj od sredine 17. stoletja do leta 1728 verjetno (ali vsaj morda) nadzira število rojstev in na dolgi rok počasi raste – sicer s predvidljivimi kratkoročnimi nihanji. V 18. stoletju, od okoli leta 1730 dalje, si je mogoče predstavljati najprej omilitev nadzora nad rastjo prebivalstva in zatem še omejevanja nastajanja novih samostojnih gospodinjstev, o čemer priča padanje števila njihovih članov. To bi lahko povezali z visoko nataliteto in s posledičnim naraščanjem števila mladih Tomajcev, ki so dosegali odraslost.

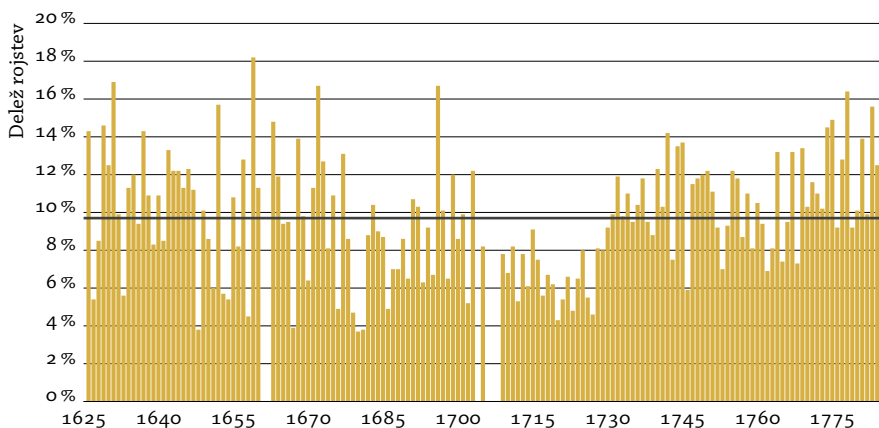
Kar je bilo povedano in ocenjeno za primer Tomaja, to je dolgotrajna počasna in nadzorovana rast števila gospodinjstev in verjetno tudi prebivalstva, za katero postavljamo hipotezo, da se je uresničevala z omejevanjem tako rojstev kot delitev družin, seveda še ne pomeni, da je enako veljalo tudi za druge vasi v župniji in na Krasu.

Rojstva v Tomaju v kontekstu tomajske župnije, 1626–1784

Župnija Tomaj je štela deset vasi¹² in šest zaselkov.¹³ Rojstva v Tomaju so skozi 17. in 18. stoletje v dolgoročnem povprečju predstavljala desetino

¹² Tomaj, Avber, Kopriva, Dutovlje, Križ, Utovlje, Skopo, Krajna vas, Repen in Kazlje.

¹³ Godnje, Filipčje Brdo, Grahovo Brdo, Vrhovlje, Voglje in Col.

Slika 1.3 Razmerje rojstev v vasi in župniji Tomaj, 1626–1784

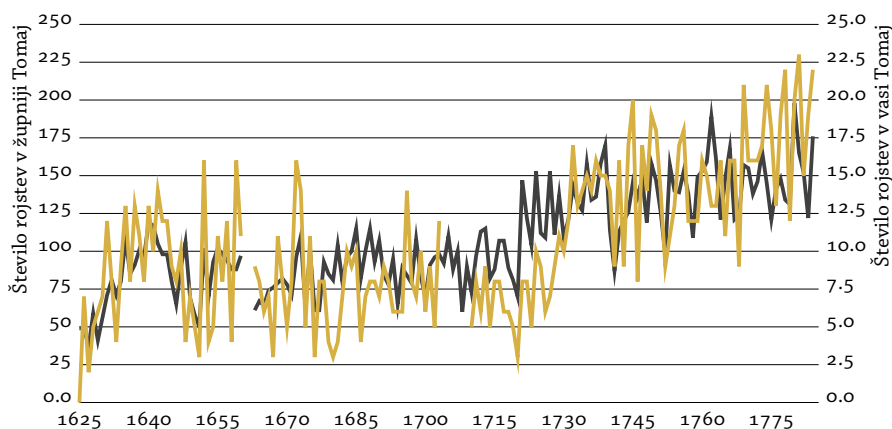
Opombe Svetli stolpci – delež rojstev v vasi Tomaj v sklopu župnije, temna črta – dolgoletno povprečje. Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKK 1–6.

(9,7 %) vseh rojstev v župniji. Primerjavo rojstev v vasi in v župniji Tomaj bomo izvedli za obdobje 1626–1784.

V primerjavi z župnijo vas Tomaj izkazuje zelo podobno število let z nadpovprečnim številom rojstev tako skozi celo opazovano obdobje kakor tudi ločeno v 17. in 18. stoletju. Kakor nakazuje grafični prikaz z močnejšimi nihanji v 17. stoletju (slika 1.3), so bila nadpovprečna in podpovprečna rojstva v Tomaju izrazitejši pojav v 17. kot v 18. stoletju. Kljub temu je bilo razmerje rojstev v Tomaju v primerjavi z župnijo dolgoročno stabilno.

Tudi nasploh so bila nihanja na medletni ravni v Tomaju precej izrazitejša kot na ravni župnije, in to v obeh obravnavanih stoletjih. Medtem ko je bil v župniji v 17. stoletju največji razpon med najmanjšim in največjim številom rojstev 1 : 5,4 (od 37 do 199 rojstev), je ta v vasi Tomaj dosegel razmerje 1 : 8 (od 2 do 16 rojstev); v 18. stoletju je bilo v župniji isto razmerje 1 : 3,3 (od 60 do 198), v Tomaju pa 1 : 7,7 (od 3 do 23). Vsaj deloma gre izrazitejše nihanje v Tomaju pripisati dejstvu, da so se pri večjem številu vasi vsakoletne demografske specifikke posameznih naselij medsebojno kompenzirale.

Sicer je bilo gibanje rojstev v Tomaju in v župniji časovno zelo usklajeno. Ko so rojstva padla v župniji, so padla tudi v Tomaju, in obratno, ko so v župniji narasla, so se povečala tudi v Tomaju, le da so v Tomaju naraščala in padala močnejše. Časovna usklajenost nihanj je skozi celo obdobje od začetkov 17. stoletja do konca 18. zelo jasna (slika 1.4). Edino v obdobju med letoma 1680 in 1730 je opaziti, da rojstva v Tomaju v letih z večjim števi-

Slika 1.4 Primerjava nihanja rojstev v vasi in župniji Tomaj, 1626–1784

Opombe Temno – število rojstev v župniji Tomaj, svetlo – število rojstev v vasi Tomaj. Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKK 1–6.

lom rojstev zanihajo nekoliko manj in padajo na nižje ravni kot na ravni župnije. Najpomembnejša razlika pa je ta, da se je veliki poskok rojstev v Tomaju leta 1732 zgodil z desetletnim zamikom v primerjavi z župnijo kot celoto, kjer se je enak poskok pripetil že leta 1721. Skleniti je mogoče, da je bila v vasi Tomaj v petdesetletju 1680–1730 demografska dinamika manjša kot na ravni župnije, kjer v tem obdobju ni zaznati bistvene razlike v nihanju števila rojstev, in da se je stagnacija zavlekla v čas, ko so v drugih vaseh že uresničevali prehod v višjo nataliteto 18. stoletja, ki je tudi na ravni tomajske župnije povsem jasna (slika 1.4). V bistvu se v tomajski župniji vzorec natalitete 17. stoletja zaključuje leta 1720, v vasi Tomaj pa šele leta 1731.

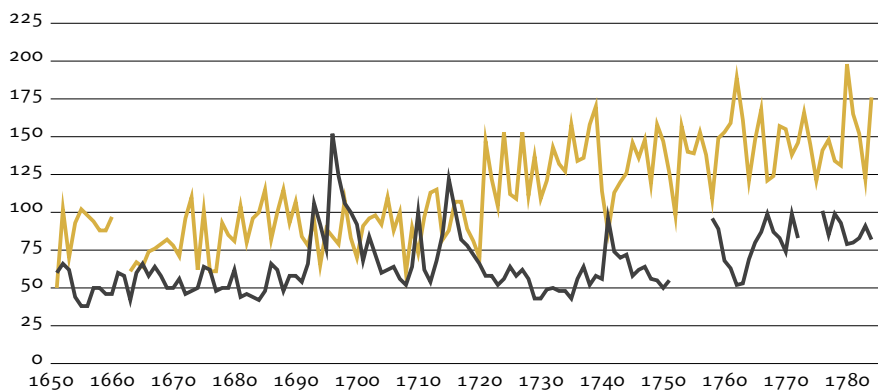
Ugotavljanje razmerja med cenami žita in demografskimi gibanji sodi med klasične pristope k historični demografiji predindustrijske dobe. V našem primeru je tak pristop smiseln z vidika preverjanja, če tako pomemben ekonomski dejavnik lahko osvetli nihanja rojstev v vasi in župniji Tomaj. Žito je predstavljalo osnovo prehrane. V predindustrijski dobi je bila slaba letina žita osrednji dejavnik krize, ki se je odražala v obliki pomanjkanja osnovne hrane ter v visokih cenah zaradi skromnega pridelka. Visoke cene so dodatno oteževale razmere za tisti del prebivalstva, ki ni bil prehransko samooskrben, in sicer nasploh (torej redno) ali le v primeru slabih letin, saj je bilo treba manjkajoče žito kupovati po višjih cenah. Čeprav raziskave razmerja med cenami žita in demografsko dinamiko zajemajo tako rojstva kot smrti in poroke, je v našem primeru zaenkrat mogoče preveriti le ob-

stoj povezave z rojstvi. Analizo bomo izpeljali na podlagi rojstev na ravni župnije, saj predstavlja večji in s tem pomenljivejši vzorec, ki povrh tega vsebuje tudi podatke za vas Tomaj, gibanje pa je itak pri obeh zelo podobno.

Za ceno žit uporabljamo serijo, ki jo je objavil Vlado Valenčič (1977, 378–397) za ljubljanski trg od leta 1650 dalje. Ker avtor opozarja, da je tekom 18. stoletja kot mersko enoto dunajska mera zamenjala ljubljanski mernik in da se je kmalu zatem spremenila tudi vsebnost srebra goldinarja, sta bili ti spremembi upoštevani tako, da so se poznejše cene ustrezno pretvorile v vrednosti, ki ustrezajo ljubljanskemu merniku in goldinarju po predhodni vrednosti. Na ta način je zagotovljena primerljivost cen, ki so izražene v krajcarjih. Niz cen v namene tukajšnje analize se zaključuje z letom 1784, med različnimi žiti pa smo izbrali pšenico, ker je predstavljala najpomembnejše tržno žito in, čeprav ni bila v ospredju kmečke prehrane, so se njene cene gibale podobno kot cene drugih žit. Zaradi svoje tržne vrednosti in podobnega nihanja svojih cen je torej pšenica ustrezen pokazatelj kmetijske letine. Objavljena serija prinaša ljubljanske cene v mesecu novembru, ko je bila žetev že nekaj mesecev pod streho in novo leto tik pred vrati. Ker se spočetje zgodi devet mesecev pred rojstvom, cene žita lahko vplivajo na rojstva z vsaj devetmesečnim zamikom (Breschi idr. 2002, 65). Zato so cene enega koledarskega leta lahko relevantne za rojstva, ki se večinoma zgodijo v naslednjem koledarskem letu, tako da s pomikom podatkov o cenah za eno leto naprej dobimo boljšo korelacijo obeh pojavov. Da bi natančneje ugotavljali morebitni vpliv cen na gibanje rojstev, smo zato novembrske cene vsakega leta vzporedili s številom rojstev v naslednjem koledarskem letu. Zaradi tega se naš niz prične z letom 1651, v katerem so z rojstvi iz tistega leta vzporejene cene pšenice iz leta 1750.

Tudi brez uporabe statističnih analitičnih orodij je že na prvi pogled povsem jasna povezanost med gibanjem rojstev v tomajski župniji in gibanjem cen pšenice v Ljubljani (slika 1.5). Nihanji sta tako usklajeni, da na nek način delujeta skoraj kot zrcalni podobi. Ko cena pšenice pade, število rojstev naraste, in obratno. Kakor marsikje drugje so bila tudi v tomajski župniji rojstva močno povezana s cenami žita. Potrjuje se tudi delovanje te korelacije zlasti na zelo kratek rok (Breschi idr. 2002, 65–68).

V 18. stoletju je namreč kljub vztrajni zrcalnosti na dolgi rok opaziti večji odmik med krivuljama rojstev in cen, pri čemer rojstva naraščajo bolj kot cene padajo ali ostajajo na zmerni ravni. To nakazuje učinkovanje tudi drugih dejavnikov, med katerimi bi lahko – kot hipotezo – navedli povečano vlogo koruze v prehrani in priložnosti, ki jih je nudil Trst s svojim prostim

Slika 1.5 Gibanje rojstev v župniji Tomaj in cen pšenice v Ljubljani, 1650–1784

Opombe Svetlo – število rojstev v župniji Tomaj, temno – cena pšenice v Ljubljani (krajcarji za mernik). Po podatkih iz iz šAK, ŽT, MKK 1–6 ter Valenčič (1977, 378–397).

pristaniščem. O prisotnosti koruze v jedilniku priča preživnina, ki je bila leta 1753 dodeljena vdovi Marini Živec iz Skopega, vasi v tomajski župniji (Panjek 2018a, 29), o vlogi Trsta pa piše Aleksej Kalc v 3. poglavju.

Glede na skromne pogoje za poljedelstvo na Krasu lahko postavimo vzporednico z dognanji v sosednji Furlaniji. Tam je povezanost med demografskimi nihanji in cenami žita močnejša v hribovskem območju Karnije, ki ni bilo prehransko samozadostno, kot pa v nižini, kjer so pridelovali presežek žita. Kakor tam si tudi tu postavljamo vprašanje »Padec plodnosti ali zavestno ravnanje?« – in kot tam smo tudi tu »bolj naklonjeni zagovarjanju druge od obeh hipotez«, saj je bilo prebivalstvo tudi v preteklosti sposobno namernega omejevanja rojstev (Breschi idr. 2002, 65 in 67). Usklajenost nihanja rojstev na območju Tomaja in cen v Ljubljani kaže tudi na obstoj povezanega žitnega trga v osrednjem ter zahodnem slovenskem prostoru v 17. in 18. stoletju.

Gospodinjstva v Tomaju in v devinskem gospostvu, 1494–1758

Zagotavljanje primerljivosti podatkov o gospodinjstvih iz razmeroma širokega nabora virov, nastalih skozi daljše obdobje, prinaša nekaj izzivov, ki v glavnem izhajajo iz strukturnih sprememb v gospostvu in lastništvu hub, ki so se dogajale skozi čas, in iz deloma različnih kriterijev, ki so vodili izdelovalce posameznih urbarjev in popisov. Kombinacija teh dejavnikov vodi v izključevanje posameznih primerov in posledično v zmanjševanje vzorca vasi, ki so primerne za analizo, kakor tudi časovnega razpona, za katerega je mogoče zagotoviti primerljivost. Zaradi tega je mogoče izvesti primerja-

vo treh sklopov podatkov: za manjše število 17 vasi je možna rekonstrukcija gibanja števila gospodinjstev od poznega 15. stoletja do leta 1758; za širši sklop je možna za obdobje 1470–1573, za tretji sklop pa za spremembe med letoma 1573 in 1758. V obeh slednjih primerih gre za 30 do 40 krajev, tako da je rezultate mogoče šteti za dokaj reprezentativne.

Za namen te obravnave se je selekcija naselij, navedenih v urbarjih in v katerih je bila prisotna devinska zemljiška posest, pričela z izključitvijo tistih, ki niso sodila na območje Krasa, ker so manj relevantni za primerjavo s Tomajem in ker je šlo večinoma za maloštevilne kmetijske obrate.¹⁴ V naslednjem krogu so bila izključena naselja, za katera se je že na prvi pogled ali šele po natančnejšem preverjanju informacij do ravni imen kmečkih gospodarjev ter lastnikov obratov izkazalo, da so med posameznimi viri tolikšna odstopanja, da jih v okviru pričujoče razprave – to je brez poglobljene preučitve vsakega specifičnega primera – ni mogoče privedi do stopnje sprejemljive natančnosti podatkov.¹⁵ Izkazalo se je tudi, da so po odkupu gospostva in glavarstva Devin sredi 17. stoletja grofje Thurni zaokrožili svojo posest in v vsaj dveh fazah odkupili večje število hub, ki so bile dotlej last drugih plemiških, meščanskih ali tržanskih rodbin, in sicer predvsem iz Gorice, a tudi Trsta in manjših krajev.¹⁶ Medtem ko so bile v urbarju iz leta 1573 navedene le v obliki ločenih seznamov, ki ne zagotavljajo nedvoumnega razmerja med samimi hubami in gospodinjstvi, so bile polnopravno zajete v urbar iz leta 1758. Poleg tega slednji ne navaja podatkov za vasi v župah Opatje selo in Šempolaj (razen Nabrežine), ki sta prisotni v vseh izkazih za 16. stoletje.

Ti dve večji razliki smo premostili tako, da smo časovni niz prelomili na dve obdobji. V prvem smo upoštevali samo urbarialne enote (kmetije oz. gospodinjstva), ki so pripadale devinskemu gospostvu do vključno urbarja iz leta 1573, v drugem pa smo k tem dodali še dodatno priključene enote z nakupi po letu 1650, kar je bilo mogoče izvesti za vsako enoto posebej na podlagi informacij o enotah v lasti drugih gospodov, ki jih vsebuje urbar

¹⁴ To so: Krmin, Crauglio, Romans, Meriano, Miren, Orehovlje, Vrtoče, Pušlica, Gabrje, Fojan in Tržič.

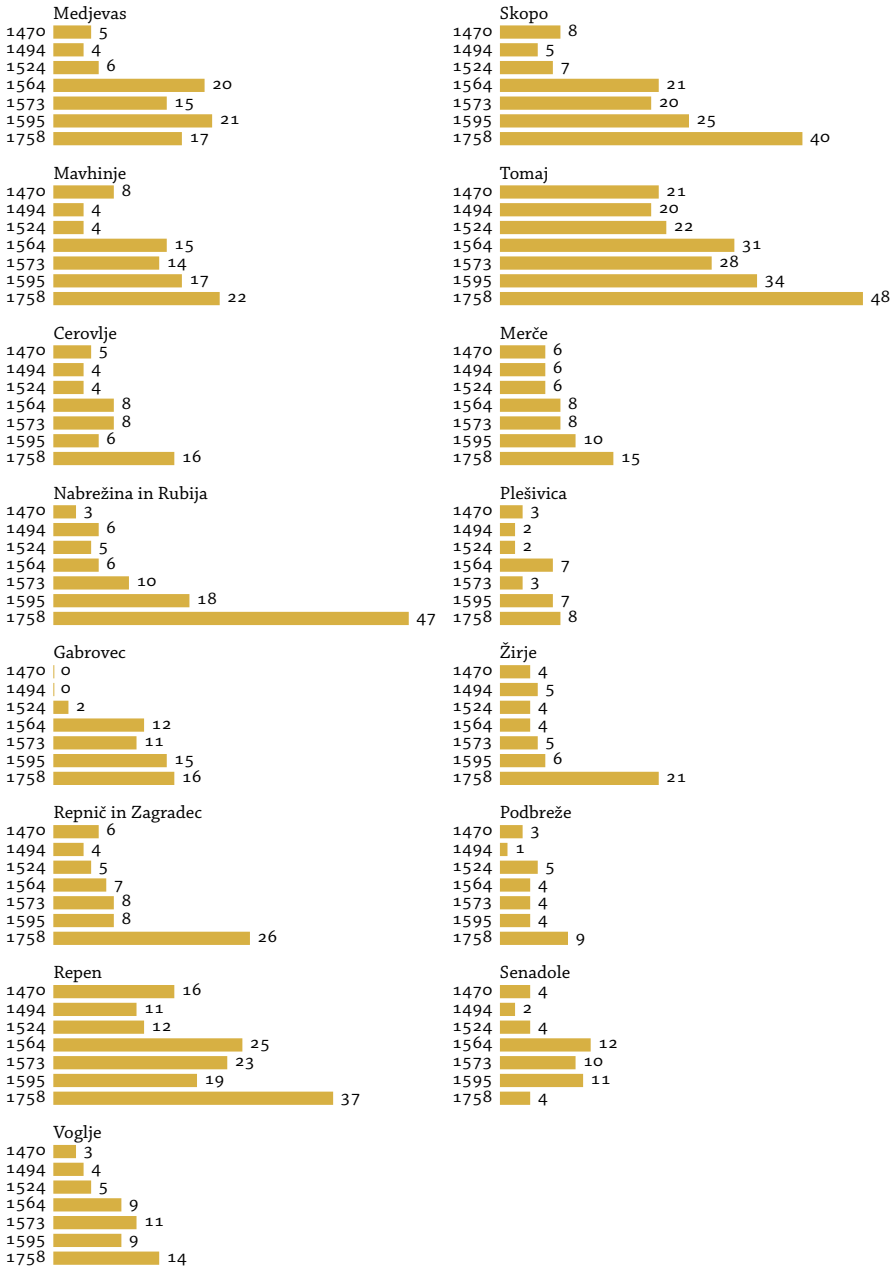
¹⁵ To so: Vrh sv. Mihaela, Doberdob, Štivan, Devin in Prosek.

¹⁶ Naletimo na priimke, kot so Hofer (bivši devinski gospodi), Garzarol, Lanthieri, Neuhaus, Oberburg, Pipan, Posarel, Purgastaller, Rabatta, Speranzen, Strassoldo, Wildenstein (vsi Gorica), Blonda (Štivan), de Leo (Trst), Kobencelj (Štanjel), Mulič (Solkan), Wasserman (Gorica, Trst), Oblak in Lamberg, ter na nekatere samostane. Nekatere hube so med 16. in 17. stoletjem zamenjale lastnika, preden so jih Thurni odkupili in pripojili devinskemu gospostvu; nekatere pa so bile in praviloma tudi ostale v lasti lokalnih župnij.

1573, in sklicev nanje v urbarju 1758. Samo za manjše število vasi, ki so bile skozi vse obdobje v celoti v lasti devinskega gospostva, je bilo mogoče rekonstruirati daljši niz. Število urbarialnih enot oz. gospodinjstev za leto 1470 smo rekonstruirali na podlagi že obrazložene metode seštevanja zasedenih in pustih kmetij, kot so navedene v urbarjih za leti 1494 in 1524. V nekaterih primerih posamezni urbarji vasi in zaselke ter podružnike v njih navajajo enkrat ločeno, drugič skupaj. V nekaterih primerih je bilo mogoče rekonstruirati ločene podatke za posamezno naselje, ko to ni bilo mogoče, pa smo jih združili za npr. dve naselji.

Zadnje pojasnilo je treba nameniti pomenu števil, ki jih bomo navajali. Razen za vasi, katerih kmetije so skozi vse obdobje v celoti pripadale izključno devinskemu gospostvu, prikazani podatki ne predstavljajo vseh gospodinjstev v posameznih naseljih, temveč le tisti del, ki je pripadal Devinu. Ta delež je bil lahko večji ali manjši, od velike večine do le dveh ali treh hub v obratni skrajnosti. Gospostvo Devin je bilo namreč prepredeno z lastništvom drugih gospodov, ki so posedovali po eno ali več enot v različnih vaseh: komorni komisarji so leta 1637 našli 273,6 devinske hube in 56 hub drugih lastnikov (StLA, IÖHKS, 113, 7). Poleg tega se je v širokem pasu prepletala pripadnost hub med sosednjima gospostvoma Devin in Rihemberk, in sicer ne le celih vasi, temveč tudi urbarialnih enot znotraj samih naselij, saj so nekatere pripadale enemu, druge pa drugemu gospostvu.

Gibanje števila gospodinjstev na zelo dolgi, skoraj tristoletni rok razkriva, da so bila v primerjavi z drugimi vasmimi nihanja v Tomaju manjšega obsega in da je bila od začetnih vrednosti konec srednjega veka do sredine 18. stoletja rast manj izrazita. Razen redkih primerov, kjer je opaziti upad števila gospodinjstev v primerjavi s 16. stoletjem (Medjevas in Senadole), vasi sicer izkazujejo podobno dinamiko z upadom, s stagnacijo ali šibko rastjo na prehodu iz 15. v 16. stoletje, ki ji sledi izrazita in večinoma skokovita rast med letoma 1524 ter 1564. Obdobje v letih 1564–1595 je dinamično in nestanovitno, saj po več vaseh beležimo nihanja, zaradi katerih se 16. stoletje ponekod zaključuje s padcem, a v večini naselij s porastom števila gospodinjstev (slika 1.6). To je bila lahko posledica konsolidacije kmečkih gospodarstev ali, nasprotno, cepitve družin, na drugi strani pa priseljevanja ali osipa podružniške populacije, saj iz Peterjakovih in Komarjevih zapisov še najjasneje izhaja, da je šlo velikokrat za primere podružnikov in podružnic, ki so preminuli in za seboj niso pustili ničesar in nikogar ali pa so se izselili in jih ni nihče nadomestil. Zatem se do leta 1595 lahko pojavijo novi. Na tej osnovi je mogoče sklepati, da je bila demografska rast v prvi polovici 16. stoletja res močna in da je nato – po nam znanih podatkih po letu 1564

Slika 1.6 Dolgoročno gibanje števila gospodinjstev v vaseh in zaselkih, ki so v celoti pripadali devinskemu gospostvu, ter v Tomaju, 1470–1758

Opombe Po podatkih iz Kos (1954) (1470 in 1494); AS, 1, 115, I/65, Lit. T-VI (1470 in 1524) in Lit. T-I (1564); AST, ATTA, 242.1, 1 (1573) in 3 (1758).

Preglednica 1.13 Rast števila gospodinjstev v vaseh in zaselkih, ki so v celoti pripadali devinskemu gospostvu, ter v Tomaju, 1470–1758

Leto	17 naselij (s Tomajem)			Tomaj		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
1470	95	122	–	21	105	–
1494	78	100	–0,75	20	100	–0,20
1524	93	119	0,64	22	110	0,33
1564	189	242	2,58	31	155	1,02
1573	178	228	–0,65	28	140	–1,08
1595	210	269	0,82	34	170	0,97
1758	340	436	0,38	48	240	0,25
1494–1595	–	–	1,68	–	–	0,69

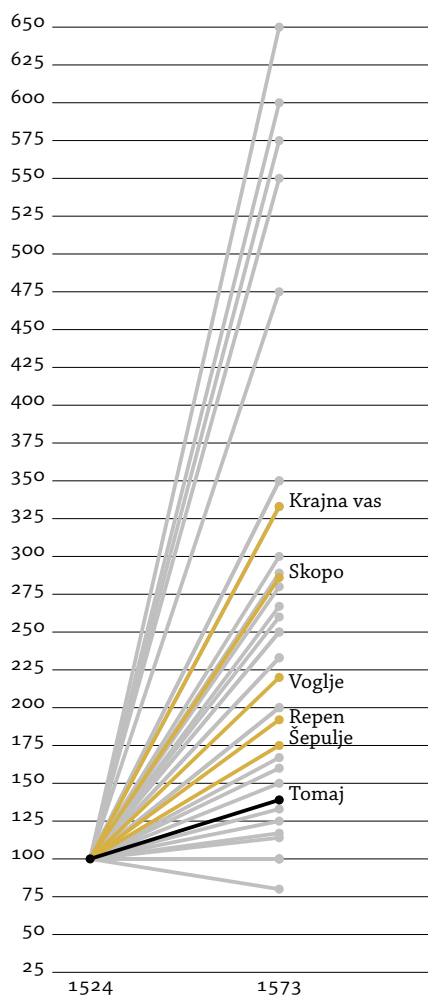
Opombe Naslovi stolpcev: (1) gospodinjstva, (2) indeks rasti, (3) povprečna letna rast (v odstotkih). Po podatkih iz Kos (1954) (1470 in 1494); AS, 1, 115, I/65, Lit. T-VI (1470 in 1524) in Lit. T-I (1564); AST, ATTA, 242.1, 1 (1573) in 3 (1758).

in vsaj do leta 1595 – potekala konsolidacija gospodinjstev ne le v Tomaju, temveč tudi marsikje drugje.

V dobrem poldrugem stoletju 1595–1758 večina naselij izkazuje rast števila gospodinjstev, ki pa je različno izrazita, saj se ponekod podvojijo ali potrojijo, drugje pa je porast manjši. Tak primer je tudi Tomaj. Pogled na sliko 1.6 sugerira, da so vasi, ki so bile v izhodišču večje, rasle počasneje in nasploh da se je na dolgi, večstoletni rok rast osredotočila v naseljih, ki so bila na začetku zelo majhna. Najizrazitejši primer je Nabrežina, ki se je iz zaselka s tremi ali štirimi gospodinjstvi prelevila v eno največjih vasi v gospostvu.¹⁷ Tomaj pa izstopa po svoji izhodiščni velikosti: v devinskem gospostvu je sodil med razmeroma maloštevilne večje vasi, ki so že na prehodu iz srednjega v novi vek šteje okoli dvajset ali več gospodinjstev.

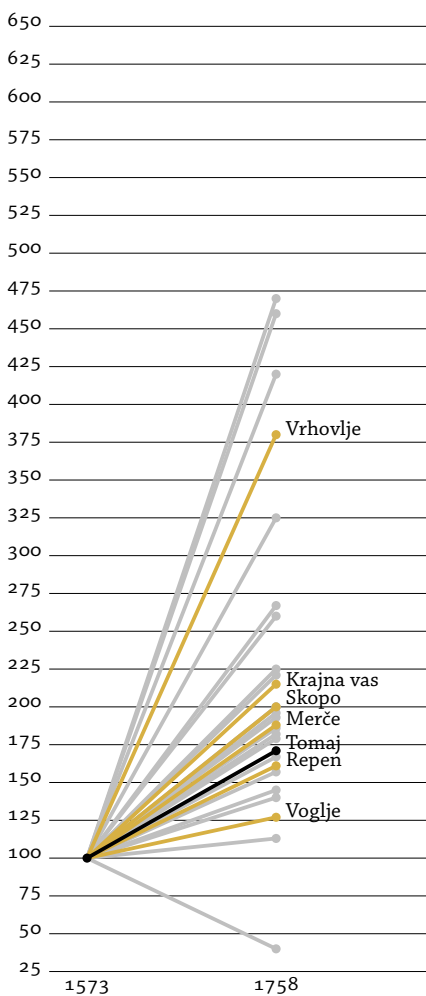
Sicer v primerjavi skupine 16 naselij, ki so v celoti pripadali devinskemu gospostvu, in Tomaja ta skozi celotno zajeto obdobje (1470–1758) izkazuje bistveno bolj umirjeno dinamiko (preglednica 1.13). Manj gospodinjstev izgubi v obdobju turških vpadov ter vojne in tudi zato potrebuje manjši porast, da jih nadoknadi in preseže do leta 1524. Zatem znatno počasneje raste do leta 1564, tako da je precej manjša tudi rast skozi celo 16. stoletje (1494–1595). Manj zraste tudi v dolgem 17. stoletju (1595–1758). Edino obdobje, ko Tomaj nekoliko močnejše zaniha od te skupine naselij, je druga polovica 16. stoletja (1564–1595).

¹⁷ Pri Nabrežini so v 15. in 16. stoletju dodani podatki za zaselek Rubija, ki je bil kasneje opuščen in so se njegovi prebivalci preselili v Nabrežino, kot navaja zapis v urbarju iz leta 1758.

Slika 1.7 Rast števila gospodinjstev, podložnih Devinu, v vaseh tomajske župnije in drugih vaseh gospostva, 1524–1573

Opombe Indeks 1524 = 100; $n = 39$. Zajeti so sledeči kraji (poleg v grafu navedenih vasi tomajske župnije): Opatje selo, Lokvica, Dol (Valon) in Jamlje, Sela in Hudi Log, Brestovica, Cerovlje, Mavhinje, Medjevas, Šempolaj in Praprot, Nabrežina, Brišče, Samatorca, Slivno, Prečnik, Trnovca, Rubija, Gorjansko in Klanec, Brje, Sveto, Volčji Grad in Ivanji Grad, Štorje, Senadole, Podbreže, Merče, Žirje, Plešivica, Repnič ter Gabrovec. Po podatkih iz AS, 1, 115, 1/65, Lit. T-VI (1524) in AST, ATTA, 242.1, 1 (1573).

Slika 1.8 Rast števila gospodinjstev v vaseh tomajske župnije in devinskega gospostva, 1573–1758

Opombe Indeks 1573 = 100; $n = 30$. Zajeti so sledeči kraji (poleg v grafu navedenih vasi tomajske župnije): Cerovlje, Mavhinje, Medjevas, Nabrežina in Rubija, Salež, Dol (Valon), Brestovica in Cerje, Gorjansko, Klanec, Brje, Štorje, Senadole, Podbreže, Šepulje, Žirje, Plešivica, Zgonik, Koludrovica, Repnič in Zagradec ter Gabrovec. Po podatkih iz AST, ATTA, 242.1, 1 (1573) in 3 (1758).

Preglednica 1.14 Gibanje števila gospodinjstev, podložnih Devinu, po vaseh in zaselkih, 1470–1573 in 1573–1758

Postavka	1470–1573*				1573–1758**
	1470 (n = 37)	1494 (n = 36)	1564 (n = 36)	1573 (n = 38)	1758 (n = 30)
Skupaj	111	89	234	229	200
Najnižja vrednost	25	20	71	80	40
Mediana	117	100	208	220	193
Povprečje	123	102	263	258	221
Najvišja vrednost	300	300	950	650	470
Tomaj	94	89	156	139	171

Opombe n = število vasi in zaselkov, zajetih v primerjavo. Število naselij niha, ker ni podatkov za vsa analizirana leta.

* Indeks 1524 = 100. Zajeti so sledeči kraji: Opatje selo, Lokvica, Dol (Valon) in Jamlje, Se-la in Hudi Log, Brestovica, Cerovlje, Mavhinje, Medjevas, Šempolaj in Praprot, Nabrežina, Brišče, Samatorca, Slivno, Prečnik, Trnovca, Rubija, Gorjansko in Klanec, Brje, Sveto, Volčji Grad in Ivanji Grad, Skopo, Šepulje, Tomaj, Štorje, Senadole, Podbreže, Merče, Žirje, Plešivica, Repen, Voglje, Repnič ter Gabrovec. Po podatkih iz Kos (1954) (1470 in 1494); AS, 1, 115, 1/65, Lit. T-VI (1470 in 1524) in Lit. T-I (1564); AST, ATTA, 242.1, 1 (1573).

** Indeks 1573 = 100. Zajeti so sledeči kraji: Cerovlje, Mavhinje, Medjevas, Nabrežina in Rubija, Krajna vas, Skopo, Šepulje, Tomaj, Repen, Voglje, Vrhovlje, Dol (Valon), Brestovica in Cerje, Gorjansko, Klanec, Brje, Štorje, Senadole, Podbreže, Merče, Žirje, Plešivica, Zgonik, Salež, Koludrovica, Repnič in Zagradec, Gabrovec. Po podatkih iz AST, ATTA, 242.1, 1 (1573) in 3 (1758).

Tudi v razširjeni primerjavi v sklopu skoraj 40 naselij med 15. in 16. stoletjem Tomaj izkazuje jasno podpovprečno dinamičnost gibanja števila gospodinjstev (preglednica 1.14) in se vseskozi uvršča med deseterico naselij z najmanjšim upadom oz. rastjo. Druga plat te šibke dinamičnosti sta seveda nadpovprečna demografska stabilnost in poudarjena postopnost rasti. Enako velja za čas največje rasti, saj tudi v osrednjih petih desetletjih 16. stoletja Tomaj sodi med vasi z najnižjo stopnjo rasti. V tem obdobju so tudi vasi tomajske župnije, za katere razpolagamo s podatki, zabeležile močnejši porast števila gospodinjstev, tako da se tudi v tej ožji primerjavi Tomaj potrjuje kot primer demografsko stabilnejše vasi (slika 1.7).

Po zaključku kriznih let turških upadov in vojne na prehodu iz 15. v 16. stoletje je skupna rast gospodinjstev v preko 30 vaseh in naseljih devinskega gospostva znašala 129 odstotkov v le 50. letih (1524–1573; preglednica 1.14). Zatem se je v skoraj enakem številu naselij, a v bistveno daljšem, skoraj dvestoletnem obdobju število gospodinjstev samo podvojilo (preglednica 1.14, desni stolpec), tako da je bila rast višja med letoma 1524 in

1573 kot med letoma 1573 in 1758. Sunkoviti rasti v 16. stoletju je torej na ravni gospostva na dolgi rok sledila bistveno bolj umirjena demografska dinamika. Temu primerno so ekstremi rasti manjši, povprečje in mediana pa nižja kot v 16. stoletju (prim. preglednici 1.13 in 1.14). Bistveno več je vasi z bolj umirjeno dolgoročno dinamiko, a kljub temu je tudi v obdobju 1573–1758 rast v Tomaju podpovprečna. Drugače je v primerjavi z drugimi vasi iz župnije, kjer Tomaj ni več na repu, temveč nekje v sredini, pri čemer tudi druge vasi tomajske župnije beležijo podpovprečen porast števila gospodinjstev. Izjema so Vrhovlje, ki močno izstopajo po izrazitem povečanju števila gospodinjstev (slika 1.8).

Zaključek

Že na prehodu iz 15. v 16. stoletje so bile hube v devinskem gospostvu precej različnih velikosti in ta značilnost se je ohranila tudi v poznejšem obdobju. Hkrati so že tedaj v Tomaju in drugje izkazani primeri, ko sta si isto hubo delila po dva gospodarja, kar pomeni, da je prihajalo do razkoraka med urbarialnimi hubnimi enotami in dejanskimi kmečkimi gospodarstvi. Opazili smo, da so se v 16. stoletju v Tomaju nekatere stare hube cepile in združevale v nove, sestavljene iz deležev starih. Ta neskladja je gospostvu in komornim komisarjem tekom 16. stoletja še uspelo obvladati in temu ustrezno v urbar iz leta 1573 vnesti ne le celih hub, temveč tudi njihove deleže kot samostojne enote. Kasneje so neskladja med urbarjem in stvarnostjo naraščala, delitve hub so se nadaljevale in sledljivost je postala težavnejša. V primeru Tomaja je bil ta proces manj izrazit kot drugje v gospostvu Devin.

Kljub temu je do sredine 18. stoletja proces prerazdeljevanja hubnih zemljišč ob hkratnem pridobivanju novih na gmajni (t. i. novine) tudi v Tomaju privedel do situacije, v kateri so se dejanski kmečki obrati po številu in tudi po sestavi že zelo razlikovali od stanja izpred dveh stoletij. Na eni strani lahko ta proces razumemo kot posledico deljenih nasledstev in dedovanj, ampak tudi doter kupoprodaj kmetij in še pogostejše posameznih parcel. Na drugi strani je porast števila kmečkih gospodarstev in gospodinjstev že tekom 16. stoletja privedel do izkrčevanja novih obdelovalnih površin srednje kakovosti, kasneje in na dolgi rok pa je potreba po dodatnih njivah zajela tudi zemljišča slabše kakovosti. Tako so bila kmečka gospodarstva najkasneje sredi 18. stoletja sestavljena iz deležev različnih hub ter iz novin. Čeprav se je v treh stoletjih (1524–1822) obdelovalna površina, s katero so v poprečju razpolagala tomajska gospodinjstva, zmanjšala le za okoli pol hektarja (od prek 2 ha do pod 2 ha), se je njihova sestava spreme-

nila. Medtem ko so izvorno obdelovali le najrodovitnejšo zemljo, so bile kasneje njive v vse večjem deležu različnih kakovosti, tudi najslabše. Poleg tega so bile dobre stare njive obremenjene s starimi, razmeroma nizkimi dajatvami, medtem ko je bilo za novine treba plačati novejše, višje dajatve. Ker so se nižji donosnosti dodajale višje dajatve, je bil čisti donos novin še toliko nižji od dobrih starih njiv z nizkimi dajatvami. Iz tega je mogoče sklepati, da gospodarske moči kmečkih gospodinjstev, kolikor je temeljila na kmetijstvu, ni krojil le obseg zemljišč, ki je bil že izvorno precej različen, temveč tudi njihova sestava. Predstavljamo si lahko tudi, da so skozi čas premožnejše družine uspele obdržati in si še dodatno pridobiti večji delež dobrih starih njiv od ekonomsko šibkejših družin. Zato je bila za agrarno osnovo in moč gospodinjstev gotovo pomembna velikost kmetije, a hkrati je na razslojenost vplivala tudi sestava zemljišč po kakovosti.

Vzpon ali zdrs po družbeni lestvici na vasi je bil torej posledica spleta različnih okoliščin, ki so bile deloma odraz srečnih naključij in deloma rezultat načrtovanja. Če je bilo na spol otrok in na smrtnost težje vplivati, je bilo z nadzorovanjem števila rojstev, uravnavanjem dedovanj in nasledstev, s sklepanjem ekonomsko ugodnih zakonskih zvez ter z nakupom dodatnih dobrih parcel mogoče vplivati na prihodnost svojega kmečkega gospodarstva. Kljub temu ne gre prezreti dejstva, da dohodki od kmetijstva niso bili nujno edina gospodarska osnova kmečkih gospodinjstev, saj so se ta lahko ukvarjala tudi z različnimi neagrarnimi dejavnostmi, kot so npr. obrti, tovorjenje in tudi opravljanje javnih funkcij (župani, podžupani). Priložnosti za tovrstne dejavnosti so se lahko spreminjale skozi čas. Zaradi tega so na demografska gibanja lahko vplivali tako uravnavanje razmerja med potrebami gospodinjstva in njegovimi kmetijskimi viri za preživljanje kot tudi spremenljive priložnosti za pridobivanje neagrarnih dohodkov. Ugotovili smo, da so v tomajski župniji nanje vplivale tudi razmere na trgu žit.

Cene žita so z rojstvi povezane na dva načina. Nizka cena žita pomeni, da je bila letina dobra in da je pri hiši večja zaloga hrane. V primeru, da gospodinjstvo ni bilo prehransko samooskrbno, so nizke cene žita omogočale ugodnejši nakup hrane s prihodki od neagrarnih dejavnosti. Obratno je pri visokih cenah žita, saj pomenijo manjšo zalogo in hkrati višje cene ob nakupu. Zato cene žita manj vplivajo na nataliteto tam, kjer kmetijstvo ustvarja zanesljive presežke pridelka ne glede na letino. Na splošno velja, da se nataliteta neposredneje odziva na cene žita v kriznih časih visokih cen (in slabih letin), in sicer z zmanjšanjem števila rojstev.

V Tomaju je bil v 16. stoletju porast števila gospodinjstev živahen, a kljub temu znatno podpovprečen in hkrati najmanjši od drugih vasi tomajske

župnije, za katere imamo podatke. To je bilo obdobje splošne ekonomske rasti, ki se je na Slovenskem in tudi na Primorskem kazala predvsem v obliki povečanih priložnosti za preživljanje od neagrarnih virov dohodka na področju obrti in trgovine, pri čemer je izstopalo tovarništvo. Ti premiki se odražajo ne le v povečanju prebivalstva, temveč še posebej v porastu sloja podružnikov, ki so bili skoraj brez zemlje in so se ukvarjali z obrtni in s tovorjenjem. Na Goriškem in Vipavskem se je širilo tudi vinogradništvo, saj je bilo vino pomembno trgovsko blago (Panjek 2015, 46–47; 2018b, 126–139). Za obdobje 16. in začetek 17. stoletja je na podlagi dosedanjih podatkov za tržaški in rihemberški Kras ter Vipavsko mogoče govoriti o »demografski eksploziji« (Kalc 2018, 159–161; Panjek 2022a). Čeprav je bil v tem obdobju porast števila gospodinjstev v Tomaju znaten, je bil kljub temu bistveno manjši kot v večini drugih vasi in zaselkov v devinskem gospostvu terv župniji. Iz tega je mogoče sklepati, da je v 16. stoletju kljub ekonomski konjunkturi kmetijstvo ostajalo močno prevladujoči vir dohodka velike večine Tomajcev. S svojo zmernejšo demografsko rastjo v primerjavi s širšim kraškim in vipavskim prostorom v tem času pa je Tomaj predstavljal prejšnjo izjemo kot pravilo.

Rast se je po razpoložljivih podatkih nadaljevala vsaj do zadnjih let 16. stoletja, a vrzeli za naslednje obdobje, 1595–1625, nam žal ni uspelo zapolniti. Zatem je bila v Tomaju večji del 17. in na začetku 18. stoletja demografska rast počasna, pri čemer je simulacija za to zgodovinsko obdobje nakazala dokaj nizko nataliteto. Za razliko od prejšnjega obdobja je Tomaj v obdobju 1573–1758 po številu gospodinjstev zrasel podobno kot druge vasi v župniji. Čeprav ni bil več tako izrazito pod povprečjem na ravni gospostva, je po stopnji rasti še vedno zaostajal za večino drugih devinskih vasi. Očitno se je demografska rast polegla v širšem prostoru, a v Tomaju in tomajski župniji še nekoliko bolj. Skladnost gibanja rojstev z gibanjem cen žita v tomajski župniji od sredine 17. stoletja dalje napeljuje k interpretaciji, da je bila v tem obdobju samooskrbnost z žitom krhka in da je prebivalstvo župnije omejevalo rojstva. Dolgoročno stabilnost števila rojstev in gospodinjstev ob hkratnem širjenju obdelovalnih površin na manj rodovitna zemljišča v Tomaju si lahko razlagamo z zmanjšanjem priložnosti za neagrarne dejavnosti v primerjavi s 16. stoletjem, kar je privedlo do naraščajočega pomena kmetovanja med viri dohodka. Tak premik bi ustrezal splošni sliki 17. stoletja kot stoletja krize. Tomaj je torej tudi v tem obdobju ostajal pretežno – če ne močno – kmetijska vas. Nizke natalitete, za katero imamo indice v Tomaju, sicer ni mogoče posplošiti na vse vasi devinskega gospostva, a primerljiv porast števila gospodinjstev v drugih vaseh

župnije nakazuje, da vsaj lokalno to morda le ni bil povsem izoliran pojav.

Še najzagonetnejši ostaja nenaden in sunkovit porast rojstev v vasi in v župniji Tomaj v prvi polovici 18. stoletja. Ugotovili smo, da je bil s kvantitativnega vidika v vasi Tomaj povsem primerljiv z nenadnimi porasti natalitete v preteklih desetletjih, s katerimi so se izravnava predhodna nižja števila rojstev. Povod je bil torej morda naključen oz. čisto naraven v sklopu predmodernega demografskega modela in težko bi ga iskali npr. v širšem vplivu Trsta, saj je bilo prosto pristanišče razglašeno šele leta 1719, v župniji pa rojstva poskočijo že par let zatem, kar se zdi prezgodaj, da bi lahko mesto že imelo tako močan vpliv na zaledje. A za razliko od Tomaja na ravni župnije poskok v številu rojstev bistveno presega viške natalitete iz 17. stoletja, in sicer za celih 30 odstotkov (od maksimuma 115 rojenih na leto se preskoči na maksimume okoli 150 rojstev), tako da je vprašanje, če tudi za župnijo lahko velja razlaga, da je šlo za fiziološko izravnavo manka iz preteklega obdobja. Skupna novost tako v Tomaju kot v župniji pa je prav gotovo v tem, da v nadaljevanju rojstva niso več padala tako kot v preteklosti.

Vsekakor je okoli leta 1720 nastopil dejavnik, ki je v tomajski župniji zmanjšal odvisnost števila rojstev od cen žita, vsaj od tistih na ljubljanskem trgu. Tu bi lahko videli potencialni vpliv uvoza koruze preko Trsta, vendar gre za hipotezo, ki bi jo bilo treba šele dokazati. Zanimiv je tudi desetletni zamik, s katerim so rojstva poskočila v Tomaju v primerjavi z drugimi vasi župnije. Morda gre za večjo opreznost Tomajcev, za njihovo daljše priseganje na dotedanji sistem demografske zmernosti. V nadaljevanju 18. stoletja pa je v Tomaju porast števila gospodinjstev močan in je privedel tudi do zmanjšanja povprečnega števila članov gospodinjstva.

Kljub temu to ni bila najizrazitejša rast v večstoletnem obravnavanem obdobju. Če namreč upoštevamo stopnjo rasti, je največjo Tomaj izkusil sredi 16. stoletja (1524–1564; preglednica 1.7), medtem ko sta si bili daljši obdobji rasti, 1524–1595 in 1758–1822, v bistvu enakovredni: v prvem primeru je rast dosegla 0,77 odstotka letno, v drugem pa 0,81 odstotka. Tako lahko zaključimo, da je Tomaj doživel dve fazi rasti, in sicer v 16. stoletju ter od srede 18. do začetka 19. stoletja z vmesnim daljšim obdobjem stagnacije.

Čeprav je vsaj do leta 1758 rasel počasneje od večine drugih vasi v župniji in gospodstvu ter čeprav je svojo demografsko rast s poskokom rojstev pričel z desetletno zamudo v primerjavi s tomajsko župnijo, se je tudi Tomaj poslej nezadržano podal v moderno demografsko tranzicijo, ki se je tako v župniji kot v vasi Tomaj pričela že v prvi polovici 18. stoletja.

Arhivski viri

AST: Archivio di Stato di Trieste

ATTA: Archivio Torre Tasso antico

CF, E: Catasto Franceschino, Elaborati

AS: Arhiv Slovenije

1: Vicedomski urad za Kranjsko

stLA, Steiermärkisches Landesarchiv

IÖHKS: Innerösterreichische Hofkammer – Sachabteilung

ŠAK, ŽT: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj

MKK: Matične knjige krščenih

SA: *Status animarum*

Literatura

Breschi, M., A. Fornasin in G. Gonano 2002. »Dinamica dei prezzi e dinamica demografica in Friuli nel Settecento.« V *Prezzi, redditi, popolazioni in Italia: 600 anni*, uredila M. Breschi in P. Malanima. Forum.

Juričič Čargo, D. 2009. »Urbarji v delu upravnih fondov in fondov zemljiških gospodstev, v rodbinskih fondih ter v delu Terezijanskega katastra za Kranjsko (Postojnska kresija).« V *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije*, uredili D. Juričič Čargo in L. Žnidaršič Golec. Arhiv Republike Slovenije.

Juričič Čargo, D. 2016. »Reformirani urbarji deželno knežjih posestev (na ozemlju pod upravo kranjskega vicedoma).« V *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, uredil M. Bizjak. Arhiv Republike Slovenije.

Kalc, A. 2018. »Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju (16.–20. stoletje).« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, uredila A. Panjek in Ž. Lazarevič. Založba Univerze na Primorskem.

Kos, M. 1954. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3. Urbarji Slovenskega Primorja, 2. del*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Panjek, A. 1997. »Un contributo per la storia economica e sociale del Carso nel '500: presentazione di una fonte.« *Metodi e ricerche: rivista di studi regionali* 16 (2): 41–56.

Panjek, A. 2004. »Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospodstev (1615–1637).« *Acta Histriae* 12 (2): 1–72.

Panjek, A. 2015. *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Annales.

Panjek, A. 2018a. »Kruh naredi človeka: kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju.« V *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, uredila M. Šorn. Inštitut za novejšo zgodovino.

Panjek, A. 2018b. »Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556):

- avtoportret soseske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 42:115–148.
- Panjek, A. 2021. »Slika Rodika izpred dveh stoletij: vidno, navidezno in hipoteze med zgodovino in ljudskim izročilom.« V *Mitska krajina: iz različnih perspektiv*, uredila K. Hrobat Virloget. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2022a. »Demografska eksplozija« med Vipavo in Krasom v 16. stoletju: poskus kvantifikacije in periodizacije (gospodstvo Rihemberk).« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 46:61–80.
- Panjek, A. 2022b. »Land Will Tear Us Apart: Family-Farm Division and Real Estate Market in Slovenia (Sixteenth to Eighteenth Centuries).« *The History of the Family: An International Quarterly* 27 (1): 54–81.
- Panjek, A. 2023. »Črna leta in rdeče številke Ivana Črneteta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju.« *Zgodovinski časopis* 77 (1–2): 60–87.
- Pleterski, A. 2011. *Nevidna srednjeveška Evropa: Župa Bled*. Založba ZRC.
- Umek, E. 1982. »Reformirani urbarji deželnoknežjih gospodstev na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 36 (4): 311–320.
- Valenčič, V. 1977. *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Preglednica 1.15 Uskladitev Peterjakovega seznama gospodarjev z enotami v urbarju 1573

Št.	Peterjakov seznam gospodarjev			Enote v urbarju 1573		
	Gospodar	Enota	Jutra	Gospodar	Enota	Delež hube
1	Pangraz Thomoseu	Huba	11,25	Pangrāz Gamoseu	<i>Gomaseuer hube</i>	1,00
2	Rosche Guglez	Huba	25,00	Rosche Guglez	<i>Guglezer hube</i> plus druga hube, ki jo je kupil od Thomasa Gomoseua	2,00
3	Mathia Wurgen	Huba	5,00	Mathia Murgen	<i>Murgener hube</i> plus tri njive	1,00
4	Caspar Schuester	Hišica in njiva, dva vrtička in brajda	1,00	Caspar Schuesster	Hišica in njiva za eno jutro, dva vrtička in brajda, ki jo je imel Anthoni Schwab	
5	Anthoni Madrien	Huba	6,00	Anthoni Madrian	<i>Madrianer hube</i>	1,00
6	Mathia Machor	Huba	12,50	Mathia Machor	<i>Machor hube</i> plus njiva	1,00

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 1.15 Nadaljevanje s prejšnje strani

Št.	Peterjakov seznam gospodarjev			Enote v urbarju 1573		
	Gospodar	Enota	Jutra	Gospodar	Enota	Delež hube
7	Cazian Slauez	Kajža (<i>Korb</i>)	4,25	Cazian Slavez	<i>Slauzer</i> polovica hube (prej kajža; očitno pre- razporedili med brato- ma, glej jutra)	0,50
8	Machor Scabin	Polovica hube od njegovga tasta (pri jutrih očitno manj- ka polovica hube Stradiot)	10,00	Machor Scabin	<i>Descheukher hube</i> plus novina plus Stradiot* po- lovica hube, ki jo je imel njegov brat Michel Sca- bin	1,50
9	Wlasch Slauez	Polovica hube	13,00	Wlasch Slavez	<i>Schlaua</i> druga polovica hube (očitno prerazp. med bratoma, glej jutra)	0,50
10	Blaß Saberiez	Huba (očitno mu pripíše celo hubo Jerneja Štoke)	13,00	Blasch Saberiez	Polovica hube Jerneija Stokhe (verjetno preraz- poreditev z Jurijem Što- ko, zato obseg v jutrih ni ustrezen)	0,50
11	Jury Schkhergh	Huba Stradiot*	6,00	Jurii Skhergl	<i>Skhergl</i> polovica hube plus dve njivi	0,50
12	Urban Schkhergh	Ni navedeno	8,00	Urban Skhergl	<i>Skhergl</i> druga polovica hube	0,50
13	Mathia Murgl in Laure Murgl	Njegova huba in od Laureta Murgla	10,00	Jerney Murgl	<i>Murgliza hube</i>	1,00
14	Urban Garup	Huba	7,50	Urban Gariup	<i>Gariuper</i> polovica hube	0,50
15	Mathia Stradiot Micheu Skhapin	Polovica hube »Glej Duscheukha«	7,50	Mathia Stradiot	<i>Stradioter</i> * druga polovi- ca hube Glej št. 8	0,50
16	Jurij Stokha	Huba	10,50	Juri Stokha	<i>Stocher hube</i> plus polovi- ca hube <i>Stokher</i> njegove- ga brata Jerneija Stokhe (verjetno prerazp. z B. Zaberejcem, zato obseg v jutrih ni ustrezen)	1,50
17	Augustin Petelin	Ni navedeno	6,00	Augustin Petelin	<i>Peteliner</i> polovica hube	0,50
18	Marco Duscha Matheus Duscha	Ni navedeno »Glej pri Mathia Obersneu«	10,50	Marco Duscha	<i>Duschauer hube</i> Glej št. 22	1,00

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 1.15 *Nadaljevanje s prejšnje strani*

Št.	Peterjakov seznam gospodarjev			Enote v urbarju 1573		
	Gospodar	Enota	Jutra	Gospodar	Enota	Delež hube
19	Jury Petelin	Ni navedeno	6,50	Juri Petelin	<i>Peteliner</i> druga polovica hube	0,50
20	Lucas Petelin	Huba	4,25	Lucas Pettelin	<i>Petteliner</i> četrtnina hube	0,25
21	Lenhard Obersneu	Huba	4,50	Leonhardt Obersneu	<i>Obersneuer</i> polovica hube	0,50
22	Mathia Obersneu	Polovica hube	4,50	Mathia Obersneu	<i>Obersneuer</i> druga polovica hube plus kajža (<i>Corp</i>), ki jo je imel Mathaeus Duscha	0,75
23	Anndre Frankhitsu	Ni navedeno	1,00	Anndre Frankhitsu	Podružnik – hišica in njiva za pol jutra	
24	Michel Maurer	Hišica in vrtiček		Michel Maurer	Podružnik – hišica in vrt	
25	Gregor Rosche ali Weber	Kajža (<i>Keuschl</i>)		Gregor Rosche ali Weber	Podružnik – hišica in vrt, ki ga je uredil na gmajni	
26				Eller Slavez	<i>Podložnik gospostva Rihemberk</i>	1,00
27				Matheus Cozman	<i>Podložnik gospostva Rihemberk</i>	1,00
28				Tomas Sparena	<i>Podložnik gospostva Rihemberk</i>	1,00
Skupaj						17 + 3

Opombe * Stradiotova huba se pojavlja na več mestih in ni jasno, kako se je prenašala in delila.

Preglednica 1.16 *Povezave podložnih enot v Tomaju v urbarjih 1573 in 1758*

1573			1758		
Gospodar	Enota	Delež hube	Gospodar	Enota	Delež hube
Mathia Murgen	<i>Murgener hube</i> plus tri njive	1,00	Iuvan q. Andrea q. Marco Cergna	Huba, ki je bila od q. Mattie Murla, glej urbar 1573, l. 55	1,0000
Mathia Machor	<i>Machor hube</i> plus ena njiva	1,00	Antonio di Mattia za Martin q. Andrea Usman	Huba, glej urbar 1573, l. 55	1,0000
Pangraž Gamoseu	<i>Gomaseuer hube</i>	1,00	Tomas q. Mattia Obersneu	Huba, ki je bila od q. Pangraza Gomoseuja, glej urbar 1573, l. 55	1,0000

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 1.16 Nadaljevanje s prejšnje strani

1573			1758		
Gospodar	Enota	Delež hube	Gospodar	Enota	Delež hube
Jerney Murgl	<i>Murgliza huba</i>	1,00	Iacob Stocha namesto Iuvana q. Iacoba Murla	Tri četrt hube, ki je bila od q. Ierneia Murla, glej urbar 1573, l. 56	0,7500
		R	Iosef o. Tomaso q. Marco Cergna	Četrt hube, ki je bila od Iuvana q. Ierneia Murla, glej urbar 1573, l. 56	0,2500
Marco Duscha	<i>Duschauer huba</i>	1,00	Iosef o. Tomas Cergna namesto Iuvana Soinza namesto Cattarine q. Iuvan q. Stefana Scherla	Osmina hube, ki je bila od Marca Busca (Duše), glej urbar 1573, l. 57	0,1250
		R	Antonio q. Mattia q. Eler Stocha	Tri četrt in osmina hube, ki je bila od q. Marca Busca (Duše), glej urbar 1573, l. 57	0,8750
Caspar Schuesster	Hišica in njiva za eno jutro in dva vrtilčka plus brajda, ki jo je imel Anthoni Schwab	P	Gregor q. Matteus Raubar namesto q. Michela Seriauja	Četrtna hube, ki je bila od q. Gaspara Sosterja, glej urbar 1573, l. 57	0,2500
Juri Stokha	<i>Stocher huba</i> plus <i>Stokher</i> polovica hube njegovega brata Jernejja Stokhe	1,50	Tomas nečak/vnuk Andree q. Iuvana Stocher	Huba, ki je bila od q. Iurija Stocher, glej urbar 1573, l. 57	1,0000
Blasch Sabriez	<i>des Jernei Stokha</i> polovica hube	0,50	Iacob o. Mattia q. Laure Sabriez	Huba, ki je bila od q. Ierneia Stocher, glej urbar 1573, l. 56 (združena huba)	1,0000
Urban Gariup	<i>Gariuper</i> polovica hube	0,50	Andrea o. Filippo Gorup	Polovica hube, ki je bila od q. Urbana Gorupa, glej urbar 1573, l. 56	0,5000
Augustin Petelin	<i>Peteliner</i> polovica hube	0,50	Urban q. Gregor q. Mattia Pettelin	Polovica hube, ki je bila od q. Agostina Pettelina, glej urbar 1573, l. 57	0,5000
Juri Petelin	<i>Peteliner</i> druga polovica hube	0,50	Michiel Slavez namesto Iuri in namesto Iacoba Peteliga	Polovica hube, ki je bila od q. Iurija Petelina, glej urbar 1573, l. 57	0,5000

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 1.16 *Nadaljevanje s prejšnje strani*

1573			1758		
Gospodar	Enota	Delež hube	Gospodar	Enota	Delež hube
Machor Scabin	<i>Descheukher hube</i> plus novina plus <i>Stradiot</i> polovica hube, ki jo je imel njegov brat Michel Scabin	1,50	Urban Scapin	Huba in pol, ki je bila od q. Mochorja in Michela Scapina, glej urbar 1573, l. 55 in 56	1,5000
Leonhardt Obersneu	<i>Obersneuer</i> polovica hube	0,50	Antonio Stocha, poimenovan Obersneu	Polovica hube, ki je bila od q. Lenarda Obersneuja, glej urbar 1573, l. 56	0,5000
Mathia Obersneu	<i>Obersneuer</i> druga polovica hube plus kajža (<i>Corp</i>), ki jo je imel Matheus Duscha	0,75	Ostajata nerazporejeni polovica hube in kajža M. Obersneuja		
Rosche Guglez	<i>Guglezer hube</i> plus druga huba, ki jo je kupil od Thomasa Gomoseuja	2,00	Antonio o. Iuvan Rose	Polovica hube, ki je bila od q. Tomasa Gomoseuja, glej urbar 1573, l. 55	0,5000
		R	Ostaja nerazporejena polovica hube T. Gomoseuja		
		R	Tomas Obersneu q. Matteus namesto Antonia Sibrana	Polovica hube, ki je bila od q. Gulliza Roseja, glej urbar 1573, l. 55	0,5000
		R	Paolo namesto q. Antonia Sibrana	Druga polovica hube, ki je bila od q. Gulliza, glej urbar 1573, l. 55	0,5000
Jurii Skhergl	<i>Skhergler</i> polovica hube plus dve nji-vi – pol Stradiotove postane pol Škrljeve	0,50	Antonio q. Mattia Cocoravez namesto Laure q. Mattie Cocoraveza	Polovica hube, ki je bila od q. Iurija Scherla, glej urbar 1573	0,5000
Urban Skhergl	<i>Skhergler</i> druga polovica hube	0,50	Tomas q. Marco Scherl	Polovica hube, ki je bila od q. Urvana Scherla, glej urbar 1573, l. 56	0,5000
Anthoni Madrian	<i>Madrianer hube</i>	1,00	Tomas q. Marco Scherl	Polovica hube, ki je bila od q. Antonia Medriana, glej urbar 1573, l. 55	0,5000
		R	Antonio Rose namesto Matteusa q. Iuvana Pegana	Polovica hube, ki je bila od q. Antonia Modriana, glej urbar 1573, l. 55	0,2500

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 1.16 Nadaljevanje s prejšnje strani

1573			1758		
Gospodar	Enota	Delež hube	Gospodar	Enota	Delež hube
		R	Gregor Obersneu namesto Mattie q. Pietra Slaveza	Četrtnina hube, ki je bila od q. Antonia Modriana, glej ur- bar 1573, l. 55	0,2500
Cazian Slavez	<i>Slauzer</i> polovica hu- be	0,50	Marco o. Mattia q. Andrea Slavez	Polovica hube, ki je bila od q. Cociana Slaveza, glej urbar 1573, l. 57	0,5000
Wlasch Slavez	<i>Schlaua</i> druga polo- vica hube	0,50	Laure o. Tomas q. Gregor Slavez na- mesto Antonio q. Mattia q. Pietro Slavez	Polovica hube, ki je bila od q. Blasa Slaveza, glej urbar 1573, l. 57	0,5000
Anndre Frankhit- scho	Podružnik – hišica in njiva za pol jutra	P	<i>La Veneranda Chiesa di S. Pietro e Paolo</i> (cerkev)	<i>Polovica hube, ki je bila od q. Andrea Franchiga, glej urbar 1573, l. 57 (v. pri- pojili polovico hu- be Obersneu ali Go- moseu)</i>	0,5000
Mathia Stradiot	<i>Stradioter</i> druga po- lovica hube	0,50	Valentin o. Michiel q. Gregor Gorup	Polovica hube, ki je bila od q. Mattie Si- radicha (v. Stradiot), glej urbar 1573, l. 56	0,5000
Lucas Pettelin	<i>Petteliner</i> četrtnina hube	0,25	Andrea o. Iuri Vites	Četrtnina hube, ki je bila od q. Lucasa Pettelina, glej urbar 1573, l. 56	0,2500
Polhuba Obersneu ali Gomoseu			Iosef o. Marco Sto- cha	Polovica hube, ki je bila od q. Antonia Sivrana	0,5000
Michel Maurer	Podružnik – hišica in vrt	P	Iuvan o. Andrea ter Tomas Cergna	Pol osmine hube	0,0625
Gregor Rosche oder Weber	Podružnik – hišica in vrt, ki ga je ure- dil na gmajni	P			
Skupaj		17,00			17,0625
<i>Eller Slavez</i>	<i>Rihemberk</i>	1,00	<i>Iernei q. Luca q. Mattia Slavez podložnik g. grofa Lanthierija</i>		1,0000
<i>Matheus Cozman</i>	<i>Rihemberk</i>	1,00	<i>Gregor o. Paulo q. Ia- cob Rebez podložnik g. grofa Lanthierija</i>		1,0000

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 1.16 Nadaljevanje s prejšnje strani

1573			1758		
Gospodar	Enota	Delež hube	Gospodar	Enota	Delež hube
<i>Tomas Sparena</i>	<i>Rihemberk</i>	1,00	<i>Andrea q. Iuri Rose podl. g. grofa Lanthierija</i>		1,0000

Opombe P = podružnik; R = razdeljena; l. = list; o. = oče; q. = pokojni (oče ali predhodnik); v. = verjetno

Preglednica 1.17 Simulacija demografskih kazalnikov za Tomaj v 17. in 18. stoletju

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(4)	(5)	(4)	(5)	(4)	(5)	(4)	(5)
30	5	150	10	1,50	20	3,00	30	4,50	40	6,00	50	7,50
	6	180	10	1,80	20	3,60	30	5,40	40	7,20	50	9,00
	7	210	10	2,10	20	4,20	30	6,30	40	8,40	50	10,50
	8	240	10	2,40	20	4,80	30	7,20	40	9,60	50	12,00
	9	270	10	2,70	20	5,40	30	8,10	40	10,80	50	13,50
	10	300	10	3,00	20	6,00	30	9,00	40	12,00	50	15,00
35	5	175	10	1,75	20	3,50	30	5,25	40	7,00	50	8,75
	6	210	10	2,10	20	4,20	30	6,30	40	8,40	50	10,50
	7	245	10	2,45	20	4,90	30	7,35	40	9,80	50	12,25
	8	280	10	2,80	20	5,60	30	8,40	40	11,20	50	14,00
	9	315	10	3,15	20	6,30	30	9,45	40	12,60	50	15,75
	10	350	10	3,50	20	7,00	30	10,50	40	14,00	50	17,50
40	5	200	10	2,00	20	4,00	30	6,00	40	8,00	50	10,00
	6	240	10	2,40	20	4,80	30	7,20	40	9,60	50	12,00
	7	280	10	2,80	20	5,60	30	8,40	40	11,20	50	14,00
	8	320	10	3,20	20	6,40	30	9,60	40	12,80	50	16,00
	9	360	10	3,60	20	7,20	30	10,80	40	14,40	50	18,00
	10	400	10	4,00	20	8,00	30	12,00	40	16,00	50	20,00
45	5	225	10	2,25	20	4,50	30	6,75	40	9,00	50	11,25
	6	270	10	2,70	20	5,40	30	8,10	40	10,80	50	13,50
	7	315	10	3,15	20	6,30	30	9,45	40	12,60	50	15,75
	8	360	10	3,60	20	7,20	30	10,80	40	14,40	50	18,00
	9	405	10	4,05	20	8,10	30	12,15	40	16,20	50	20,25
	10	450	10	4,50	20	9,00	30	13,50	40	18,00	50	22,50
50	5	250	10	2,50	20	5,00	30	7,50	40	10,00	50	12,50
	6	300	10	3,00	20	6,00	30	9,00	40	12,00	50	15,00
	7	350	10	3,50	20	7,00	30	10,50	40	14,00	50	17,50
	8	400	10	4,00	20	8,00	30	12,00	40	16,00	50	20,00
	9	450	10	4,50	20	9,00	30	13,50	40	18,00	50	22,50
	10	500	10	5,00	20	10,00	30	15,00	40	20,00	50	25,00

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 1.17 Nadaljevanje s prejšnje strani

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(4)	(5)	(4)	(5)	(4)	(5)	(4)	(5)
55	5	275	10	2,75	20	5,50	30	8,25	40	11,00	50	13,75
	6	330	10	3,30	20	6,60	30	9,90	40	13,20	50	16,50
	7	385	10	3,85	20	7,70	30	11,55	40	15,40	50	19,25
	8	440	10	4,40	20	8,80	30	13,20	40	17,60	50	22,00
	9	495	10	4,95	20	9,90	30	14,85	40	19,80	50	24,75
	10	550	10	5,50	20	11,00	30	16,50	40	22,00	50	27,50
40 (1732)	8,65	346*	10	3,46	20	6,92	30	10,38	40	13,84	50	17,30
73 (1822)	6	438*	10	4,38	20	8,76	30	13,14	40	17,52	50	21,90

Opombe Naslovi stolpcev: (1) število gospodinjstev, (2) število članov gospodinjstev, (3) skupno število prebivalcev v vasi kot rezultat množenja hipotetičnih števil gospodinjstev in njihovih članov, (4) stopnja natalitete na 1.000 prebivalcev, (5) letno število rojstev kot rezultat spremenljivk (št. gospodinjstev, št. prebivalcev ter stopnje natalitete). * Znani podatki. Realno število rojstev in stopnja natalitete za leto 1732 sta (visokih) 17 in 49,1 ob 346 prebivalcih, za leto 1822 pa 19 in 43,4 ob 438 prebivalcih.

Družina, kmetija in samooskrbnost na Krasu: Tomaj leta 1822

Leonida Ravšelj

Univerza na Primorskem

© 2025 Leonida Ravšelj

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.75-112>

Uvod

Čas nastanka Franciscejskega katastra je obdobje, ki je nastopilo po napoleonskih vojnah, francoski okupaciji in vzpostavitvi ter propadu Ilirskih provinc in ki sta mu sredi 19. stoletja sledili marčna revolucija ter izgradnja južne železnice. V tem času so še vedno vladali ostanki starega reda, tako v družbi kot gospodarstvu, a je bilo kljub temu že mogoče najti poskuse modernizacije. Gospodarstvo je usmerjala ideja fiziokratizma, ki je svoja prizadevanja za spodbujanje kmečkega gospodarstva uvajala že od druge polovice 18. stoletja. Prizadevanje države je bilo usmerjeno v izboljšanje osebnega položaja kmeta in obdelavo kmetijskih površin. Velik pomen pri uvajanju novih tehnik obdelave in rastlin so imele kmetijske družbe, ki so nastajale v 60. letih 18. stoletja. Novosti v kmetijstvu, med katerimi lahko naštejemo kolobarjenje, nove kulturne rastline, hlevsko živinorejo idr., so kmetu sprva nalagale še več delovnih obveznosti, saj je obdelovalno orodje ostajalo enako (Grafenauer 1970b, 242–245). Kljub obsežnim raziskavam in raznolikosti obravnavanih tematik v slovenski agrarni zgodovini so nekatere pomembne teme, kot je samooskrbnost kmetij, ostale premalo raziskane. Namen tega prispevka je s kombinacijo kvantitativnih in kvalitativnih metod rekonstruirati posamezne kmetije v Tomaju ter njihove značilnosti. Na podlagi operatov Franciscejskega katastra, sočasnega *statusa animarum*, matičnih knjig ter preživnine iz sredine 18. stoletja bom poskusila ugotoviti značilnosti kmečkega agrarnega gospodarstva in opredeliti raven prehranske samooskrbnosti kmetij na Krasu. Na ta način bo hkrati mogoče presoditi, v kolikšni meri na primeru Tomaja drži uveljavljena ocena, da so bile kmetije na Slovenskem večinoma premajhne, da bi zagotovile preživljanje kmečke družine in še manj izboljšanje življenjskega standarda.

Poglavje je razdeljeno na tri glavne dele. V prvem bo opisano stanje raz-

iskav na temo kmečke zgodovine ter podan pregled slovenskih in tujih raziskav, ki so analizirale Franciscejski kataster in obravnavale nekatere vidike samooskrbnosti. V drugem bo sledil opis raziskovalne metodologije in uporabljenih virov. V tretjem – osrednjem delu tega poglavja – so pojasnjeni gospodarske razmere in stanje kmetijstva ter družbe in družine v Tomaju v času nastanka Franciscejskega katastra. V zaključnem delu so prikazani izračun prehranske samooskrbnosti in rezultati, ki izhajajo iz njega in nam nudijo podatke o tem, kdo in v kolikšni meri je bil leta 1822 v Tomaju prehransko samooskrben.

Stanje raziskav

Agrarna zgodovina je v drugi polovici prejšnjega stoletja predstavljala eno osrednjih tem slovenskega zgodovinopisja. S tematikami kmečke zgodovine so se ukvarjali tako zgodovinarji kot tudi antropologi. Z dvema preglednima deloma, izdanima v letih 1970 in 1980 (Blaznik idr., *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*), je bil vzpostavljen enciklopedična razdelitev tematskih sklopov (vrste zemljišč, tehnike obdelave, tipi posesti, panoge kmetijstva, prebivalstvo idr.), ki nam prikaže širok spekter vidikov zgodovine kmetijstva in podeželske družbe. Najsodobnejše delo, ki nam predstavi širšo sliko kmečkega sveta in problemsko naslavlja zgodovino kmetijstva ter podeželja na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, je nastalo izpod peresa Žarka Lazarevića (2022) in naslavlja tematike, kot so zadolževanje, uvajanje in pomen koruze, posestna struktura, dopolnjevanje dohodkov. V obeh primerih je zaslediti namero avtorjev, da naslovijo vprašanje, ki se že dolgo postavlja v okviru gospodarske agrarne zgodovine – ali so imeli slovenski kmetje dovolj zemlje za preživljanje sebe in svojih družin. V slovenskem zgodovinopisju prevladuje mnenje, da so kmetje na splošno razpolagali s premajhnimi kmetijami, da bi zadostili potrebam lastne družine. To značilnost so različni zgodovinarji razumeli kot enega glavnih vzrokov za razširjeno vključevanje podeželskega prebivalstva v neagrarne dejavnosti. Novejše raziskave pa zastopajo stališče, da so kmetje na Slovenskem po neagrarnih dejavnostih posegali iz želje po izboljšanju življenjskega standarda in ne le iz potrebe.¹

Leta 1970 je Bogo Grafenauer kot prvi v slovenskem zgodovinopisju opozoril in poskušal opredeliti dohodke ter odhodke kmečkega obrata oz. obli-

¹ Za predstavitev interpretacij slovenskih zgodovinarjev za obdobje do vključno 18. stoletja, njihovo sodobno nadgradnjo ter pregled razširjenosti neagrarnih in tržnih dejavnosti kmetov v slovenskih deželah glej Panjek (2023).

kovati t.i. gospodarski račun kmetije (Grafenauer 1970a, 619–651). Njegova ideja o omenjenem računu je precej kompleksna in težko izvedljiva zaradi pomanjkanja primernih virov, kot so računovodski spisi kmečkega gospodarstva, ki za obdobje pred 20. stoletjem na območju Slovenije ne obstajajo zaradi prenizke pismenosti kmečkega prebivalstva. Pri iskanju odgovora se moramo obrniti na posredne vire, v katerih iščemo informacije in podatke, potrebne za izvedbo gospodarskega računa. Grafenauer (1970a, 621) je postopek opisal takole:

Če poznamo površino kmetije (razporejeno po vrstah zemljišča), donosnost zemljišča glede na njegovo kvaliteto in vsakokratno agrarno tehniko ter običajno površinsko razmerje med posevki, je mogoče izračunati množino pridelka, ob poznavanju vsakokratne cene poljedelskih proizvodov pa tudi njegovo tržno blagovno vrednost. Ako odštejemo neposredna obratna sredstva (semensko žito ipd.) ter vrednost naturalnih in denarnih dajatev in davkov, bi nastal vsaj približen bruto-gospodarski račun, čeprav bi skrival še mnogo nejasnosti (dodatni dohodki, stroški za preživljanje, vzdrževanje poslopij in inventarja, učinek zadolževanja ipd.).

Kljub temu da gre za temeljno vprašanje pri razumevanju kmečke ekonomije, tematika prehranske samooskrbnosti na podlagi izračunov donosa zemljišč in prehranskih potreb v slovenskem zgodovinoписju še ni bila zadovoljivo raziskana.² Na podlagi podobnih virov, kot so uporabljeni v pričujoči raziskavi, je to vprašanje na primeru iz sosednje Avstrije obravnaval Fridolin Krausmann (2008). V svojem delu je analiziral agrarne sisteme štirih avstrijskih ruralnih naselij: dve ležita v rodovitni dolini (Theyern, Nussdorf), eno v visokogorju (Voitsau), medtem ko v zadnjem prevladujejo alpski pogoji (Großarl). S pomočjo Franciscejskega katastra je razvil kvantitativen model strukture in delovanja predindustrijskih agrarnih sistemov ter energetskih sistemov na lokalni ravni. Za dosego tega cilja je preučil rabo tal, donose kmetijskih površin, pridobivanje biomase, živinorejo, prehranske potrebe, plodnost tal ter zalogo in potrebe lesa. V zaključku svojega dela, poleg drugih izsledkov, na podlagi lastnih izračunov predstavi v megajoulih izražene vrednosti donosa in prehranskih potreb za vsa štiri naselja ter Avstrijo kot celoto.

Kot je ugotovil že Krausmann, je Franciscejski kataster odličen vir za

² Z izjemo Zwitterja (2015).

ugotavljanje samooskrbnosti kmečkih gospodarstev, saj poleg opisa načinov preživljanja in kmetovanja zagotavlja natančne podatke o obsegu, kategorizaciji in donosu zemljišč do ravni posameznih parcel, kar omogoča rekonstrukcijo kmetij in podrobnejše ugotavljanje samooskrbnosti. T. i. stabilni kataster³ je nastal v začetku 19. stoletja za potrebe vzpostavitve enotnega sistema obdavčevanja prebivalstva. Po nastanku kasnejšega reambulančnega katastra je dobil dokumentarno vrednost, njegove glavne razsežnosti in vrednosti pa so se pokazale v raziskavah različnih ved (zgodovina, geografija, statistika idr.). Obseg podatkov, ki jih zajema in ki dajeleč presegajo tiste, ki so bili potrebni za izračun davčne odmere, nam daje vedeti, da cilj avstrijske države z izdelavo zemljiškega katastra ni bila samo odmera davkov, temveč tudi seznanitev s političnim, pravnim, z upravnim in gospodarskim stanjem dežel avstrijskega cesarstva. Poleg osnove za vzpostavitev trdnega davčnega sistema vsebuje tudi opise življenjskega standarda, kmetijskih tehnik, reševanja vsakodnevnih težav kmečkega prebivalstva (npr. zagotavljanje pitne vode), opravil, potrebnih za vzdrževanje vseh vrst zemljišč, del in plač dninarjev, stanje živinoreje, premoženje prebivalstva itd. (Ribnikar 1982, 321–337). Slovensko zgodovinopisje že premore nekaj raziskav, ki temeljijo na uporabi tega vira, a se te v glavnem opirajo na dokument cenilnega operata različnih katastrskih občin (v nadaljevanju k. o.), na podlagi katerega orišejo splošne značilnosti življenja in gospodarstva kmečkega prebivalstva. Na tak način so bila raziskana naslednja naselja: Zgornjesavska dolina (Kačičnik Gabrič 2016, 495–512), Škofja Loka (Verbič 1969, 161–167) in Zgornja Baška dolina (Granda 1994, 52–58). Kombinirano kritično uporabo različnih pisnih delov katastra s kartografskim je poskusil Panjek (2021). V podrobnejši izračun in primerjavo agrarnega donosa se je spustil le Blaznik (1975, 83–93; 1980, 120–130), in sicer pri naseljih Žiri ter Bitnje. Ugotovitve obeh je primerjal s podatki o donosu Škofje Loke in Loža.

Deloma je samooskrbnost v svoji doktorski disertaciji obravnavala tudi Tanja Gomiršek (2016). V svojem delu prikaže gospodarske, socialne, materialne in kulture razmere družin v izbranih naseljih Goriških brd za čas prve polovice 19. stoletja. Kmečki svet analizira in prikaže s pomočjo kombinacije različnih vrst virov (zapuščinskih listin, Franciscejskega kata-

³ Stabilni kataster kot najsodobnejša izmera zemlje, ki temelji na trigonometrični mreži. Celotna izmera temelji na računski in grafični triangulaciji, ki so jo izvedli strokovnjaki s področja, za razliko od prejšnjih katastrov, kjer so izmere izvajali kmetje z nepopolnimi orodji in znanji za tovrstno delo.

stra, zemljiške knjige in zemljiškoknjižnih vložkov, notarskih aktov sodišča v Kojskem in terenskih zapiskov Orlove ekipe iz leta 1953) in z analizo lastniških odnosov, dednih praks, obdelovalnih tehnik ter načinov dopolnjevanja dohodka poskuša odgovoriti, kako je logika preživetja vplivala na družbene in družinske odnose. Šesto poglavje njene doktorske disertacije je posvečeno razlagi različnih vrst zakupa in s tem povezanih statusnih skupin prebivalstva. Na obravnavanem območju loči med zakupniki, polzakupniki in posestniki, med katerimi so obstajale določene materialne in statusne razlike. S pomočjo uporabljenih virov je predstavila dva primera zakupnikov – enega v ravnini in enega na gričevnatem območju – ter njihovega kmečkega gospodarstva. Pri vsakem so bile predstavljene vrste parcel v zakupu, njihov donos (brez donosov sena in tistih, vezanih na živinorejo), letne najemne dajatve in regalije ter letni stroški hrane za preživetje družine. Vse vrednosti so bile izražene v denarju. S seštevkom vsega donosa in z odštetjem stroškov najema in regalij ter prehrane družin je dobila vrednost denarja, ki je kmetiji ostala za financiranje nakupa semen, obleke, kurjave, oranja in prevozov.

Viri in metodologija raziskave

Izračuni samooskrbnosti nas peljejo v smeri razumevanja gospodarskih in drugih vzgibov, ki so vplivali na odločitve o dedovanju, prodaji ali nakupu zemljišč, zaposlovanju izven domače kmetije, vzorcih poročanja in še čem. Ker imamo na tem mestu premalo prostora, da bi lahko razložili vzročno-posledični vpliv prehranske samooskrbnosti na gospodarske odločitve, ki jih je sprejemala vsaka družina posebej, in ne poznamo vseh spremenljivk, ki jih vsebuje zgoraj opisani Grafenauerjev predlog gospodarskega računa kmetije, bo ta raziskava pod drobnogled vzela le en del formule – prehransko samooskrbnost, tj. donos kmetij in prehranske potrebe prebivalstva. Leto 1822 je bilo izbrano na podlagi dostopnih sočasnih arhivskih virov, tj. Franciscejskega katastra za rekonstrukcijo gospodarskega stanja posameznih kmetij in *statusa animarum*, ki skupaj z matičnimi knjigami župnije Tomaj omogoča rekonstrukcijo posameznih gospodinjstev. Za izračun prehranskih potreb je bila uporabljena preživnina iz sredine 18. stoletja, ki bo opisana v nadaljevanju. Pristop povezave in analize omenjenega gradiva omogoča, da se osredotočimo na glavna področja prehranske samooskrbnosti s treh perspektiv: velikosti obdelovalnih površin kmetij in njihovih pridelkov, oblike in obsega družin ter njihovih prehranskih potreb. Analiza pridobljenih podatkov nam nudi odgovor na vprašanje, katere kmetije in v kolikšni meri so bile v Tomaju prehransko samooskrbne leta 1822.

Rekonstrukcija kmetij do ravni posameznih zemljiških parcel je bila izvedena s pomočjo različnih operatov Franciscejskega katastra: abecednega seznam zemljiških posestnikov (AST, CF, E, Tomaj 819.06 (1818–1822)), zapisnika (protokola) zemljiških parcel (AST, CF, E, Tomaj 819.02 (1818–1822; 1839), klasifikacijskega protokola (AST, CF, E, Tomaj 820.03 (1826–1828; 1836)), izkaza površin zemljišč po katastrskih kulturah (AST, CF, E, Tomaj 820.04 (1838)) in operata zemljiške knjige iz leta 1823 (AST, CF, E, Tomaj 820.07 (1823–1828)). Iz teh virov so bili pridobljeni podatki o lastništvu posameznih zemljiških parcel, njihovi kulturi, kakovosti in donosnosti, vrednostih bruto in neto pridelka, oceni in opisu stroškov obdelave ter vzdrževanja zemljišč različnih kultur, opisu gospodarskega stanja občine ter stanju poljedelstva, živinoreje in obrti. Seznam tomajskih kmetij izhaja iz abecednega seznama lastnikov, kjer so pri vsakem hišnem gospodarju vpisane tudi njemu pripadajoče parcele. S protokolom o zemljiških parcelah in klasifikacijskim protokolom je bilo mogoče dopolniti podrobnosti o vseh parcelah. Iz take rekonstrukcije izhaja popoln pregled nad kmetijami in njihovimi zemljiškimi parcelami, iz česar sledi podroben izračun njihovega pridelka na podlagi podatkov o donosih iz operata zemljiške knjige za vsako parcelo posebej glede na njeno kakovost.

Rekonstrukcija tomajskih gospodinjestev⁴ iz leta 1822 izvira iz *statusa animarum*, ki omogoča poustvaritev vseh tomajskih družin⁵ in kmečkih poslov (hlapci in dekle). Z združitvijo podatkov o posameznih kmetijah⁶ in o sestavi tamkajšnjih družin je bilo mogoče ustvariti podatkovno bazo, ki je ponujala pregled nad tomajskimi gospodinjestvi in njihovo kmetijsko osnovo leta 1822.

Za izračun prehranske samooskrbnosti so potrebni še podatki o prehranskih potrebah posameznih gospodinjestev. V ta namen so bile uporabljene vrednosti preživnine odrasle osebe na Krasu iz sredine 18. stoletja. Preživnina je »celoletni obseg hrane, ki je nekomu namenjena zato, da se z njo preživlja do smrti ali le za določen čas« (Panjek 2018a, 26). Pri njeni primerjavi z viri iz sosednjih pokrajin Panjek ugotavlja, da so bile vrednosti prehranskih potreb kraškega in bovškega prebivalstva, izražene v količini žita, skoraj popolnoma enake in da so bile prav tako enake tistim z bene-

⁴ Pod tem izrazom se sklicujem na celoto vseh oseb, ki so živele pod eno streho, torej družino in kmečke posle.

⁵ Družina v smislu skupnosti oseb, ki so v krvnem sorodstvu.

⁶ Ko omenjam kmetijo in njene posesti, se vedno nanašam samo na sestavo in obseg zemljiških posesti (njive, travniki, pašniki, gozd itd.). Opredelitev stavbnih parcel za to raziskavo namreč ni bila relevantna.

Preglednica 2.1 Primerjava prehranskih potreb posameznika na Primorskem in Beneškem sredi 18. stoletja

Vrsta prehrane	Merska enota	Kras (ženska) 1753	Bovec (povpr.) 1769	Furlanija (povpr.) 1764	Benetke (min.) 1730
Letna potreba po žitu	Liter	307,984	289,467	292,636	–
Dnevni obrok žita	Liter	0,844	0,793	0,802	–
	Kilogram	0,633	0,595	0,601	–
Dnevni obrok vina (ženska)	Liter	0,266	–	0,450	0,335
Dnevni obrok vina (moški)	Liter	–	–	0,900	0,670

Opombe Prirejeno po Panjek (2018a, 28).

škega območja (preglednica 2.1). Omenjena preživnina z območja Krasa je posebej pripravna, ker je nastala v vasi Skopo, ki leži v okolici Tomaja. Dejstvo, da je 70 let starejša od Franciscejskega katastra, ne predstavlja večje ovire, saj so v njej leta 1753 zajete vse glavne vrste žit, ki so jih pridelovali v Tomaju tudi leta 1822, vključno s koruzo. Prehrana je bila v času nastanka Franciscejskega katastra v Tomaju sestavljena »iz kruha iz koruze, pomešane z ajdo in ržjo, mineštre iz stročnic, repe in zelenjadi, ki so jo skuhalo in zabelili z mastjo ali oljem, surove zelenjave, suhomesnih izdelkov, jajc, sira ter čistega vina pri delih, v ostalem delu leta pa razredčenega z vodo« (AST, CF, E, 820.02, 107).

Glede na opisano raznolikost kmečke prehrane se lahko postavlja vprašanje smotrnosti uporabe preživnine, ki navaja zgolj različne vrste žit ter vina, za ugotavljanje prehranske samooskrbnosti. Ker so preživnine v tistem času veljale za klasičen način merjenja prehranske zadostnosti, menimo, da tudi v našem primeru predstavlja verodostojno merilo za izračun prehranske samooskrbnosti. Je pa hkrati smotrno upoštevati, da uporabljeno merilo (preživnina) ponazarja prehransko osnovo, ki ne zajema vseh vrst hrane, ki se je uživala ob kruhu in kašah (zelenjava, mesni in mlečki izdelki, sadje). Med raziskavo se je prav tako porajala dilema o smiselnosti upoštevanja omenjene preživnine za vse prebivalce tomajske skupnosti, saj je bilo kar 38,81 % oseb mlajših od 15 let. Vsaj del teh je zaradi svojih fizioloških značilnosti potreboval manj hrane kot odrasle osebe. Zaradi slabo poznanih prehranskih potreb otrok bi bila vsakršna meja med otroškimi in odraslimi potrebami arbitrarna, zato se bodo tu količine iz preživnine, ki je dokazano enakovredna prehranskim potrebam v primorskem in furlanskem prostoru, upoštevale za celotno populacijo, ne glede na spol in starost. To bo na splošni ravni ublažilo vpliv pomanjkanja informacij o vrstah

hrane, različnih od žit, a hkrati bo ta metoda pri družinah z nadpovprečnim deležem otrok prikazala vrednosti prehranskih potreb, ki so morda večje od dejanskih.

Če je bila potreba po žitu na Primorskem in v Furlaniji popolnoma enakovredna, za vino to ne velja (preglednica 2.1). Na podlagi virov iz Furlanije Panjek (2018) ugotavlja, da so tam ločevali med potrebami po vinu za moške in tistimi za ženske. Iz izraženih vrednosti za dnevne potrebe vina lahko vidimo, da se na Krasu navajajo najskromnejše potrebe po vinu, morda tudi zaradi tega, ker gre za preživnino ženske. Kljub temu bo izračun sledil vrednosti iz Skopega, saj je, kot že omenjeno, to časovno in krajevno najbližji podatek in ga zato jemljemo kot najtočnejšega. V tem primeru pa smo otroško populacijo izločili iz izračun ter vrednost letnih potreb po vinu pomnožili s številom odraslih oseb (starejše od 15 let) in poslov, s čimer dobimo letne potrebe po vinu za posamezna gospodinjstva.

Zadnji korak predstavlja sam izračun samooskrbnosti. Od rekonstruiranega kmetijskega pridelka vsake posamezne kmetije na podlagi obsega in kakovosti njivskih parcel, ki so jo sestavljale, so bile odštete vrednosti prehranskih potreb družine, ki je živela na njej. Na tak način dobimo rezultat v obliki presežka ali primanjkljaja na kmetiji pridelanih žit in vina za preživljanje družine.

Pretvorba podatkov iz arhivskega gradiva v tabelarno obliko nam je odprla možnosti za statistične analize. Analizirane značilnosti kmetij, predstavljene na koncu (preglednica 2.10 na strani 103) se v statistiki razvrščajo kot razmernostne spremenljivke, kar pomeni, da lahko z njimi izvajamo najrazličnejše statistične analize. Značilnosti kmetij (velikost gospodinjstva, velikost kmetije, velikost njiv, odstotek samooskrbnih kmetij v posamezni skupini kmetij in njihova stopnja samooskrbnosti), ki so bile predmet teh analiz, so organizirane v osem skupin kmetij glede na njihovo velikost (manjše od enega hektarja, en do tri hektarje, tri do pet hektarjev, pet do osem hektarjev, osem do deset hektarjev, deset do 20 hektarjev, 20 do 30 hektarjev in 40 do 50 hektarjev), vsaki od njih pa je pripadala vrednost povprečja ali mediane različnih vrst podatkov. Mediana je bila uporabljena v tistih primerih, ko je bilo opazno veliko odstopanje med povprečno vrednostjo in mediano, kar je nakazovalo obstoj skrajnosti v skupini kmetij. Za nadaljnjo statistično analizo podatkov sta bili izbrani dve statistični metodi, s katerima se ugotavlja povezanost dveh spremenljivk. Prva je računanje korelacijskega koeficienta, ki nam s svojo vrednostjo od 0 do 1, s pozitivnim ali z negativnim predznakom, govori o povezanosti dveh spremenljivk, ne pa tudi o vplivu ene spremenljivke na drugo. Pozitiven

predznak pomeni, da z naraščanjem ene spremenljivke narašča tudi druga, negativen predznak pa, da med vrednostmi spremenljivk velja obratno sorazmerje – z naraščanjem ene pada druga in obratno. Druga metoda je regresijska analiza, pri kateri ugotavljamo povezanost in vpliv ene (neodvisne) spremenljivke na drugo (odvisno). Njen indeks izračuna se izkazuje v koeficientu determinacije z vrednostjo od 0 do 1, ki določa, kolikšen del izbranega vzorca je mogoče pojasniti z izvedeno analizo. Ti dve statistični analizi bosta uporabljeni v zaključnem delu prispevka, kjer bomo ugotavljali, katera od analiziranih značilnosti kmetij in v kolikšni meri je vplivala na prehransko samooskrbnost. S tem bo slovensko zgodovino opisje o podeželju na primeru Tomaja dobilo prvi poskus rekonstrukcije prehranske samooskrbnosti kmečkega prebivalstva na začetku 19. stoletja na ravni posameznih kmetij.

O Tomaju

Obravnavano naselje Tomaj leži na Krasu, gričevnati planoti, ki se razteza od obale Jadranskega morja proti notranjosti Slovenije. Naravne značilnosti pokrajine, kot so pomanjkanje obdelovalnih površin, vode in lesa ter izpostavljenost burji, od ljudi zahtevajo visoko mero iznajdljivosti in trdega dela (Melik 1960, 209). Italijanski geograf Giorgio Valussi je kraške pokrajine prištel h »krajinam napora, oziroma k tistim vrstam okolja, ki [od človeka] zahtevajo stalen napor zato, da je v njih mogoče živeti [...]«, zaradi česar kraška ljudstva izstopajo po svoji vztrajnosti in podjetnosti, kakor sicer vsa hribovska prebivalstva« (Panjek 2015, 39). Značilnosti poljedelstva na Krasu so precej podobne tistim v gorskih predelih, saj obe okolji od kmetov zahtevata veliko truda za vzdrževanje in pridobivanje obdelovalnih površin. Skupna značilnost agrarnega gospodarstva na Krasu in v hribovitem ter gorskem svetu je tudi velik pomen in razširjenost pašne živinoreje, s to razliko, da na Krasu ni bilo poletne paše na planinah. Glavna razlika pa je v vlogi gozdov, ki v alpskem svetu predstavljajo pomemben vir surovin in preživetja za tamkajšnje skupnosti, medtem ko na Krasu ni bilo pravih gozdov. Vsa drevesa so se gojila kot panjevci v obliki travniških gozdov.

Organizacija prostora kraških naselij se v stoletjih novega veka ni bistveno spreminjala. Obdelovalne površine (njive in vrtovi) so se nahajale blizu naselij, sledili pa so jim zasebni travniki in skupni pašniki, ki so bili v nekaterih primerih poraščeni z drevesi (Panjek 2015, 42). Analiza deležev in pozicije posameznih vrst zemljišč v Tomaju kaže podobno sliko: južno od naselja se razteza suha dolina, prekrita z globokim slojem jerovice, ki pred-

stavlja gospodarsko najdragocenejši del k. o., t. i. »kraški vrt« (Melik 1960, 232; AST, CF, M, Tomaj 532b). Obdelovalne površine, ki vključujejo njive, njive z vinsko trto in vrtove, so v času nastanka Franciscejskega katastra obsegale 136,37 hektarja, kar je predstavljalo 22,96 % celotne zemljiške površine (AST, CF, E, 820.04 (1838), 266v–267). Za povečanje obdelovalnih površin so prebivalci Krasa vzdrževali in obdelovali vrtače, kar je opazno tudi v Tomaju (Mihevc 1999, 45; Panjek 2015, 48). Severno polovico k. o. so zaznamovali t. i. travniški gozdovi (travniki in pašniki, poraščeni z gozdom), ki so merili skupaj 366,67 hektarja oz. 61,73 % vse zemlje in so še ena od oblik prilagajanja kraškega sveta (AST, CF, E, 820.04 (1838), 266v–267; Panjek 2015, 44–45). Tovrstne parcele so zaradi svoje večkulturnosti zadovoljevale potrebe po senu, paši, drveh in kolih za vinsko trto. Gozdov, tako kot drugod na Krasu, v tej občini skoraj ni mogoče najti, tisti, ki pa so obstajali, so klasificirani kot nizki gozdovi in so obsegali 36,6 hektarja ali 6,16 % celotne zemlje (AST, CF, E, 820.04 (1838), 266v–267).

Kmečko gospodarstvo

V prvi polovici 19. stoletja so vse pomembnejša postajala fiziokratska načela, ki so spodbujala produktivnost in modernizacijo kmečke proizvodnje. Na splošno sta se povečevala pridelka koruze in krompirja, vse več površin je bilo zasajenih s krmilnimi rastlinami, kar je ugodno vplivalo na širjenje hlevske živinoreje (Štih idr. 2008, 256–257). Prizadevanja kmetijskih družb so imela večji uspeh v naseljih, ki so ležala v bližini večjih mestnih središč, kamor so se lažje in hitreje širile novosti. Vas Tomaj je ležala nedaleč od Trsta in Gorice.

Prebivalci Tomaja so se preživljali s poljedelstvom, z živinorejo ter različnimi obrtni in dejavnostmi. Obdelovalna zemljišča so ležala v dolinah, vrtačah in pobočjih, kakovost in količina njihovega pridelka pa sta bili pogosto odvisni od vremenskih pogojev. Mešanica značilnosti mediteranskega in celinskega podnebja je vplivala na to, da so bila obdelovalna zemljišča podvržena burji, žgočemu soncu in močnemu dežju, ki je pogosto spodkopaval zemljo na strmih pobočjih. Da bi kmetje zagotovili zadostno količino prsti za nadaljnjo kultivacijo, so jo morali redno nositi nazaj na obdelovalne površine. Na polju so sejali rž, pšenico, ječmen, piro, koruzo, fižol, ajdo, oves in repo. Tipologija tal – kamen – je narekovala, da obdelovanje zemlje ni bilo možno s konjsko vprego, temveč je potekalo zgolj s človeško delovno silo in z volovsko vprego (AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 360v, 363, in 820.01 (1819–1829), 65–67, 70). Katastrski operat nas seznani z opisom obdelovalnih tehnik in njivskega pridelka, pri določanju katerega so sode-

Preglednica 2.2 Kolobar na njivah prvega do tretjega kakovostnega razreda v Tomaju

		1. kakovostni razred		2. kakovostni razred		3. kakovostni razred	
(1)	(2)	(3)	(4)	(3)	(4)	(3)	(4)
I	1.	• Rž/ajda		• Rž/ajda		• Rž/ajda	
	2.	Pšenica/ajda		Pšenica/ajda		Pšenica/ajda	
	3.	Koruza/fižol		Koruza/fižol		Koruza/fižol	
	4.	Koruza		Pšenica		Pšenica	
II	1.	• Repa		• Repa		• Repa	
	2.	Rž/ajda		Rž/ajda		Rž/ajda	
	3.	Pšenica/ajda		Pšenica/ajda		Pšenica/ajda	
	4.	Koruza/fižol		Koruza/fižol		Koruza/fižol	
	5.	Pšenica/ajda		Pšenica/ajda		Pira/ajda	
III	1.	• Ječmen/ajda		• Ječmen/ajda		• Ječmen/ajda	
	2.	Pšenica/ajda		Pšenica/ajda		Pšenica/ajda	
	3.	Koruza/fižol		Koruza/fižol		Koruza/fižol	
	4.	Pšenica/ajda		Pšenica/ajda		Pira/ajda	

Opombe Naslovi stolpcev: (1) obdobje, (2) leto, (3) gnojenje, (4) kultura.

Po podatkih iz AST, CF, E, 820.02, 114–116.

lovali tudi lokalni kmetje, ki so poskušali prikazati nekoliko nižji pridelek, kot je bil v resnici. Zaradi kontrole med sosednjimi vasmi oz. katastrskimi občinami, ki so jo izvajali popisovalci, taki poskusi znižanja pridelka niso bili uspešni.

Kmetijska zemljišča delimo glede na zemljiške kulture, »tj. po tem, kaj se na zemljišču prideluje oziroma kaj na njem raste« (Valenčič 1970, 131). V glavnem ločimo med obdelovalnimi površinami in drugimi zemljišči. Med obdelovalne površine prištevamo tiste, ki so zahtevale posebno skrb in obdelavo (njive, vrtovi, vinogradi in sadovnjaki), med druge pa tiste, ki so se samo izrabljale (pašniki in travniki), za obnovo pa so bile prepuščene naravnim pogojem (str. 131–132).

Njive so bile v Franciscejskem katastru za Tomaj razvrščene v pet kakovostnih razredov, ki so se razlikovali tudi po ciklih kolobarja in gnojenja. Kakovostni razredi so bili določeni glede na lego njiv (v dolini na ravnih tleh ali na pobočju) in njihovo izpostavljenost vremenskim vplivom, zlasti dežju in burji, ki sta odnašala rodovitno zemljo. Glede na količino zemlje, ki je v globino segala največ 20 unč (it. *oncia*, 1/12 čevlja), kar znese dobrih 50 centimetrov na njivah prvega razreda in je počasi upadala po štiri unče (deset centimetrov) za vsak naslednji razred, ter izpostavljenost vremenskim vplivom so za vsak kakovostni razred določili število let, na katere

Preglednica 2.3 Kolobar na njivah četrtega in petega kakovostnega razreda v Tomaju

		1. kakovostni razred		2. kakovostni razred	
(1)	(2)	(3)	(4)	(3)	(4)
I	1.	• Koruza/fižol		• Koruza/fižol	
	2.	Pšenica/ajda		Pšenica/ajda	
	3.	Koruza/fižol		Koruza/fižol	
	4.	Pira/ajda		Pira/ajda	
II	1.	• Rž/ajda		• Rž/ajda	
	2.	Pšenica/ajda		Pšenica/ajda	
	3.	Pira/ajda		Pira/ajda	
	4.	Pira		Pira	

Opombe Naslovi stolpcev: (1) obdobje, (2) leto, (3) gnojenje, (4) kultura.

Po podatkih iz AST, CF, E, 820.02, 114–116.

je bilo treba ponovno prinašati zemljo (na največ 20 in najmanj tri leta). Vse opisane značilnosti njiv so namreč močno vplivale na količino in kakovost žitnega pridelka. Pogoji za vzgajanje vinske trte so v Tomaju pri vseh kakovostnih razredih opisani kot ugodni. Tomajci so v vprašalniku o gospodarskem stanju občine navajali, da izvajajo preprost triletni kolobar, gnojenje pa poteka vsake tri leta. A kolobar ni bil tako preprost, kot so ga opisovali. Iz opisa občine namreč izhaja, da so na njivah prvega do tretjega kakovostnega razreda izvajali trinajstletno zaporedje posevkov, ki je bilo razdeljeno na tri obdobja, vsako od katerih je trajalo štiri do pet let. Gnojenje teh njiv je potekalo samo v prvem letu vsakega obdobja, torej na štiri ali pet let. Na pognojena tla so vedno sejali žita, ki so bila sestavni del kmečke prehrane, ali repo. Pšenica se je nato sejala v drugem in/ali četrtem letu kolobarja (AST, CF, E, 820.01 (1819–1829), 75 in 820.07 (1823–1828), 366v–370).

Njive četrtega in petega razreda so sledile krajšemu osemletnemu kolobarju, ki je bil razdeljen na dve obdobji po štiri leta. Tudi tu je gnojenje potekalo v prvem letu obdobja in tudi v tem primeru so takrat sejali žita, pomembna za kmečko prehrano.

Iz tomajskega kolobarja je razvidno, da je bil tukaj razvit zapleten način kultivacije zemlje, ki se je prilagajal tamkajšnjim razmeram. Prav tako je opaziti, da sta se tukaj uveljavila koruza in fižol, medtem ko krompir do začetka 19. stoletja še ni prodril. Na njivah vseh kakovostnih razredov sta zabeležena po dva posevka letno: kot drugi oz. strniščni pridelek so sejali ajdo in fižol. V vseh primerih je šlo za neprekinjen kolobar brez prahe. Med razlogi za to so domačini našli pomanjkanje njiv in izogibanje prerašča-

Preglednica 2.4 Primerjava donosa na Slovenskem in v Tomaju

Žito	Slovenija, 18. stoletje	Tomaj, 1. polovica 19. stoletja	Slovenija, 1. polovica 20. stoletja
Pšenica	1 : 2,86	1 : 6,11	1 : 5,00
Rž	1 : 3,03	1 : 6,22	1 : 4,55
Koruza	–	1 : 25,49	–
Ajda	1 : 3,33	1 : 12,35*	1 : 5,00
Ječmen	–	1 : 6,06	–
Pira	–	1 : 4,44	–

Opombe * Kmetijske in rokodelske novice v prispevku »Hvala ajde« (1846) v poskusu prikaza večvrednosti ajde proti koruzi razmerje seme : pridelek za ajdo navajajo kot 1 : 16,66, medtem ko o razmerju za koruzo molčijo.

Po podatkih iz Grafenauer (1970b, 245), za Tomaj AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 399v–402.

nju s plevelom, ki bi »uničil« njive (AST, CF, E, 820.01 (1819–1829), 74).

Iz opisa občine iz leta 1823 lahko vidimo, da zaradi pomanjkanja travnikov, na katerih bi lahko pridobivali seno za prehrano živine, v Tomaju v tistem obdobju še ni prevladovala hlevska živinoreja. Čas, ki ga je živina preživela v hlevu in na paši, je bil namreč uravnotežen na pol: govedo in konji so približno pol leta preživeli na paši, pol leta pa v hlevu, prašiči so se večino dneva prosto sprehajali po občini, ovce pa so večino časa preživele na paši, le ponoči so jih gnali v hlev, kjer so jih zaradi pomanjkanja pašnikov morali dodatno nahraniti zjutraj in zvečer. Ker je živina velik del časa preživela na paši, Tomajci niso uspeli zbrati dovolj gnoja za gnojenje njiv, zato so ga morali tudi kupovati (AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 361v–362v in 820.01 (1819–1829), 71).

Kljub nekaterim značilnostim naprednega kmetijstva v Tomaju (ki so se širile v skladu z fiziokratskimi načeli) nam obstoječe znanje za starejša obdobja na Krasu ne omogoča, da bi z gotovostjo določili, katere značilnosti kolobarja, kmetovanja in donosov žit v Tomaju za časa Franciscejskega katastra so bile dejansko posledica fiziokratskih prizadevanj in katere kmečke iznajdljivosti ter prilagajanja na življenjsko okolje. Panjek (2018a, 34–35) je sicer na podlagi zapuščinskega inventarja iz Vižovelj iz leta 1766 (v katerem je mdr. prisoten fižol, ne pa tudi koruza) postavil hipotezo, da se sredi 18. stoletja na Krasu praha ni uporabljana. Če primerjamo donos žita, kakor ga je za slovenski prostor v 18. in 20. stoletju navedel Grafenauer, s tistim iz Tomaja, ki ga izpričuje Franciscejski kataster, ugotovimo, da so tomajski donosi (merjeni v obliki razmerja števila pridelanih zrn za vsako zrno semena) višji (preglednica 2.4). Na višje vrednosti razmerja med semenom

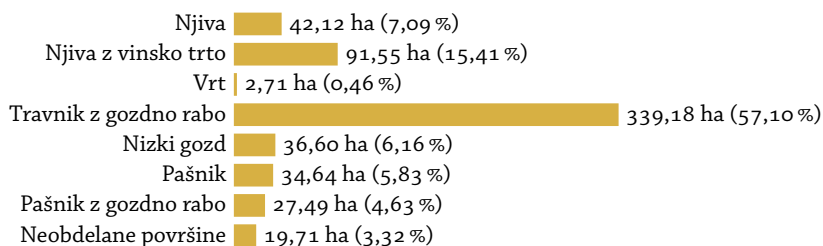
in pridelkom za 19. stoletje v primerjavi z 20. stoletjem opozarja že Grafenauer (1970b, 245), ki pravi, »da so že sredi 19. stol. dosegali podobna (in včasih celo boljša) sorazmerja, kakor so jih računali agronomi kot poprečna v prvi polovici 20. stol.«.

Razmerje med semenom in pridelkom za koruzo poznamo že od Valvasorja, ki za drugo polovico 17. stoletja navaja, da je bilo to 1 : 30 (Britovšek 1959, 128). Tudi v sosednji Furlaniji se konec 18. stoletja navajajo precej visoke vrednosti razmerja tega žita, in sicer 1 : 36,5, medtem ko je bila ta vrednost za pšenico 1 : 4,1, za ostala žita pa še nižja (Fornasin 2021, 73–74).

Kot izvemo od Panjeka v 1. poglavju (»Kmečka gospodarstva in gospodinjstva v Tomaju«), so prebivalci vasi skozi stoletja širili svoje obdelovalne površine in na manj rodovitnih tleh ustvarjali nove njive, ki so bile precej manj kakovostne od tistih starih. Te novonastale njive so predstavljale kar dve tretjini vseh njiv v Tomaju. Ne glede na upadanje povprečne kakovosti vseh njiv lahko iz preglednice 2.4 opazimo naraščanje pridelka v razmerju do uporabljenega semena. Kakovost njiv je lahko vplivala tudi na trajanje njivskega kolobarja. Primerjava njivskega kolobarja iz Tomaja s tistim iz Rodika (Panjek 2021) pokaže, da so v slednjem najboljše njive zaradi njihove visoke kakovosti izkoriščali v obliki preprostega dveletnega kolobarja, medtem ko so na njivah nižje kakovosti izvajali dolgoletna zaporedja posevkov, ki so trajala pet, 15 ali 17 let. V Tomaju pa je bila logika izkoriščanja drugačna, saj se je daljši niz kolobarja, trajajoč 13 let, izvajal na njivskih površinah najboljše do srednje kakovosti (I. do III. kakovostni razred), medtem ko so na njivah nižje kakovosti (IV. in V. kakovostni razred) izvajali krajši, a še vedno dolgoleten, osemletni kolobar.

Kolobar brez prahe, dvojni posevek in dejstvo, da so večino njivskih površin obdelovali v obliki mešane kulture (žito in trta), kažejo na to, da se je v Tomaju izvajala intenzivna oblika poljedelstva. Na njivah namreč niso sejali le različnih vrst žit in stročnic, pač pa sadili tudi vinsko trto, iz katere so pridelovali dobro poznano vino teran.⁷ Vinsko trto so gojili v obliki mešane kulture, v največji meri na njivah, v redkih primerih pa tudi na travnikih. Delež njiv z vinsko trto je bil enkrat večji od deleža čistih njiv, kar je še ena od značilnosti kraškega poljedelstva (mešana kultura). Vinska trta je bila na Krasu speljana v obliki latnikov, rasla pa je v rdeči zemlji kraške jerovice ali jerine. O pomenu in vlogi vinogradništva na Krasu je bilo že veliko napisanega, v nadaljevanju pa si bomo ogledali, kakšen gospodarski pomen je

⁷ Za več o teranu in vinogradništvu glej: Kladnik in Rejec Breclj (1999, 191–216), Marušič (1999, 164–190), Melik (1960), Mihelič (2018) in Vodopivec (1999).

Slika 2.1 Obseg in razmerja osmih glavnih vrst kulture zemljiških parcel v k. o. Tomaj (hektarji in odstotki od skupne izmere)

Opombe Po podatkih iz AST, CF, E, 820.04 (1838), 266v–267.

imela ta panoga v Tomaju. Seznam in opis del, potrebnih za uspešno gojenje vinske trte, ki so jih navedli katastrski popisovalci (rigolanje, gnojenje, terasiranje, obrezovanje in vezanje, nabava letvic in palic, nakup trt, okopavanje, zamenjava stranskih kolov, obramba pred škodljivci, obrezovanje poganjkov, trgatev, prevoz in proizvodnja vina⁸), odražata zahtevnost skrbi za vinsko trto. Način obdelovanja vinogradov je še vedno sledil tradiciji prejšnjih stoletij, kar je pomenilo, da se je vse delo opravljalo ročno s preprostimi obdelovalnimi orodji (AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 366v–370, 387–395v).

Pomemben del kmečkega gospodarstva je bila na Krasu tudi živinoreja. Živina je bila v cenilnem operatu občine Tomaj v večini primerov opisana kot »zelo slabo rejena, majhna in grda« (AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 361v–362), a je imela kljub temu pomembno mesto v kmečkem gospodarstvu. Govedo, konji in osli so služili kot gospodarska živina za potrebe dela na polju ter tovorjenja na cesti. Krave so prav tako služile za delo na polju, dajale so malo mleka, ki so ga popila teleta, zato za kmeta ni predstavljalo druge koristi. Prašiče so redili za prehrano, ob tem pa od njih pridobivali tudi gnojilo. Ovce so prav tako nudile odlično gnojilo, poleg tega pa še mleko, ki so ga predelovali v sir in ga uporabljali za prehrano, ter volno, iz katere so izdelovali lastna oblačila (AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 361v–362). Živinoreja je bila prisotna pri kar 78,08 % kmetij (56 od skupno 73). To je bilo mogoče ugotoviti iz popisa stavbnih zemljišč (AST, CF, E, 819.04 (1818–1822; 1839)), kjer se omenjajo hlevi ter število možnega stalaža posameznih vrst živali (konji, govedo, ovce in prašiči) glede na prostornost hlevov. Iz števila živine, navedenega v cenilnem operatu, je razvidno, da so kmetje dajali prednost ovčjereji, saj so od ovc dobivali kar tri

⁸ Za podrobnejšo razlago o delih v vinogradu glej Dular (1990).

Preglednica 2.5 Število živine v dveh operatih Franciscejskega katastra (Tomaj)

Leto	Konji	Kobile	Voli	Krave	Teleta	Ovce	Osli	Prašiči
1819	4	1	60	30	–	200	10	30
1823	8 (skupaj)		89	27	31	374	19	82

Opombe Po podatkih iz AST, CF, E, 820.01 (1819–1829), 69 in 820.07 (1823–1828), 361v.

surovine, pomembne za preživljanje družine.⁹ Ker vir ne navaja točnejših denarnih ali drugih vrednosti, izdelkov živinoreje ni mogoče upoštevati v izračunu prehranske samooskrbnosti.

Število živine je bilo zabeleženo v dveh dokumentih Franciscejskega katastra. Prvi je vprašalnik iz leta 1819, ki je predstavljal prvo poizvedovanje o gospodarskem stanju v občini. Sestavljen je bil iz standardiziranih vprašanj, na katera so odgovarjali prebivalci občine. Drugi vir pa je opis občine iz leta 1823, kamor so popisovalci zabeležili svoja opažanja. Med številoma živine v obeh dokumentih (preglednica 2.5) lahko opazimo očitno odstopanje, in sicer skromnejše navajanje števila živine v občini s strani njenih prebivalcev. Taka pričanja prebivalcev, ki so zabeležena na kar nekaj mestih v opisu občine, so bili poskusi prikrivanja dejanskega dohodka in zniževanja davčne osnove. Njihova prizadevanja so bila v veliki večini neuspešna, saj so popisovalci katastra zabeležene podatke primerjali s sosednjimi občinami in na tak način poskušali pridobiti realnejše podatke.

V Tomaju so se na travnikih, njivah, vrtovih in ob hišah gojila tudi sadna drevesa, ki so pomembno prispevala v kmečko prehrano. Sadje se je uživalo v sveži ali suhi obliki. V vprašalniku je zabeležen odgovor Tomajcev, da v občini raste več sadnih dreves, zlasti češenj, sliv in jablan (AST, CF, E, 820.01 (1819–1829), 80). Na mestu v cenilnem elaboratu, kjer so ocenjevali donose sadnega drevja, se omenjajo zgolj češnje, slive in orehi, katerih kakovost je bila opredeljena v odrasla in polodrasla drevesa (AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 372–373). Iz opisa parcel pa je mogoče razbrati, da so poleg vsega zabeleženega sadnega drevja v Tomaju rasli tudi posamezni kostanji (AST, CF, E, Tomaj 819.02 (1818–1822; 1839)). Iz pregleda zapuščinkega inventarja iz leta 1621,¹⁰ kjer se omenja ponev za kostanj, je mogoče razumeti, da je bil tudi kostanj že vsaj od prve polovice 17. stoletja sestavni del kmečke prehrane.

⁹ Števili živine, navedeni v cenilnem operatu in v popisu stavbnih posesti, se razlikujeta. Ob popisu stavb so pri hlevih dopisali možen stalež živine, medtem ko so v cenilnem operatu navedli prešteto živino, ki je bila takrat pri kmetih v Tomaju.

¹⁰ Glej 5. poglavje.

Posestna struktura

Lastništvo zemljiških parcel je bilo razdeljeno med lokalne kmete – Tomajce, kmete s širšega območja, farno zemljo in obe cerkvi ter občino. Lokalnih kmetov kataster navaja 82, toda na podlagi primerjave podatkov o posestnikih s tistimi o družinah iz župnijskega *statusa animarum* smo ugotovili, da je bilo v Tomaju v resnici 73 kmetij oz. gospodinjstev. Vira sta sočasna in v veliki meri skladna pri navajanju družinskih poglavarjev, ki jih je posledično mogoče identificirati kot ene in iste osebe na čelu družine ter hkrati kmetije. V nekaterih primerih pa prihaja do odstopanja, ker je kataster posebej beležil posamezne lastnike zemljiških parcel in jih obravnaval kot samostojne kmetovalce, tudi če so ti živeli na isti hišni številki, medtem ko je *status animarum* te osebe uvrščal med člane in članice iste družinske skupnosti. Tak primer so bili člani družine Černe s hišne številke 31. Zemljišča razširjene družine so pripadala kar štirim različnim posestnikom te družine: V. Černetu, P. Černetu, A. Černetu in J. Černetu, dva od teh pa sta bila v času nastanka Franciscejskega katastra vpisana k hišni številki 78, ki je bila po navedbah *statusa animarum* prazna. Po natančnem pregledu vseh družin in njihovih članov je bilo mogoče ugotoviti, da so vsi lastniki zemljišč v bistvu člani ene, razširjene družine, zato so njihove posesti združene in se obravnavajo kot ena kmetija.

Ena izmed nerešenih dilem, ki odraža odstopanje med viroma, ostajajo stavbne posesti hišne številke 61. Tej hišni številki so pripadala poslopja stanovanjske in gospodarske namembnosti, ki so bila last Antona Škerla, za katerega lahko iz družinskih struktur vidimo, da je bil član družine, ki je živela na hišni številki 24. V *statusu animarum* pa se na hišni številki 61 navaja Ana Gorup, pri kateri je sicer opomba, da živi na hišni številki 4, kakor zabeleženo tudi v Franciscejskemu katastru. Pri ugotavljanju domače kmetije omenjenih oseb smo določili, da je Ana Gorup dejansko živela na hišni številki 4, saj so vse njene posesti vezane na to hišno številko, medtem ko je Anton Škerl (lastnih stavbnih parcel na hišni številki 61) živel na hišni številki 24. Ker iz danih virov ni mogoče ugotoviti kdo, če sploh kdo, je živel na hišni številki 61 in ker podrobnejša analiza stavbnih parcel ni bila del te raziskave, stavbne posesti v lasti Antona Škerla s hišno številko 61 razvrščamo kot lastno posest in ne kot del posesti hišne številke 24, kjer je njihov lastnik dejansko živel (preglednica 2.13). Pri odločitvi, da pri reševanju podobnih dilem, nanašajoč se na posestna in družinska razmerja, upoštevamo sestavo družin iz župnijskega vira, nas je vodilo sklepanje, da je župnik bolje poznal dejansko vaško stvarnost od sestavljavcev katastra.

Preglednica 2.6 Sestava farne zemlje v Tomaju

Postavka	Hrastov gozd	Njiva*	Travnik	Skupaj
Velikost (ha)	0,56	1,37	3,35	5,28
Delež (%)	11	26	63	100

Opombe * Z vinsko trto. Po podatkih iz AST, CF, E, 819.02 (1818–1822; 1839).

Na tej osnovi smo v nadaljevanju zemljiške parcele v lasti oseb, ki po *statusu animarum* niso sestavljale samostojne kmečke enote, temveč so bile vključene v širšo družino, priključili ustreznemu kmečkemu obratu in jih obravnavali kot eno kmetijo. Tomajskih kmetij je bilo torej 73, njihovi prebivalci pa so imeli v lasti veliko večino parcel na vasi. Kmetov iz sosednjih k. o. (Avber, Brje, Dobravlje, Dutovlje, Godnje, Hruševica, Kopriva, Kreplje, Križ, Skopo in Šepulje), ki so bili lastniki parcel v Tomaju, je bilo razmeroma veliko (39), a so imeli v lasti le 30,49 hektarja ali 5,13 % vseh zemljiških površin. Iz pregleda dokumentov Franciscejskega katastra je razvidno, da so imeli tudi Tomajci parcele v sosednjih k. o. Pregled dokumentov za naselja v okrožju Sežana razkriva, da so bili Tomajci lastniki zemljiških posesti v k. o. Dutovlje, Križ, Sežana in Voglje, katerih skupen obseg je znašal 32,54 hektarja¹¹ in je skoraj enak tistemu, ki je bil v lasti kmetov iz sosednjih k. o. v Tomaju.

Farna zemlja je obsegala 5,28 hektarja, sestavljena pa je bila iz hrastovega gozda, čistih njiv in tistih v mešani kulturi, ter čistih in poraščenih travnikov (preglednica 2.6). Poleg župnije sta bili lastnici še obe vaški cerkvi, katerih zemlja je bila v veliki večini sestavljena iz njiv in travnikov. Cerkev svete Marije je imela v lasti le dve parceli: njivo in travnik, v skupni izmeri 1,04 hektarja. Cerkev svetega Petra je za lastno uporabo obdržala eno parcelo njive in dva zelenjavna vrtova v skupni izmeri 0,25 hektarja, medtem ko je veliko večino svojih zemljiških parcel (5,19 hektarja ali 95,40 %) oddajala v najem prebivalcem Tomaja (preglednica 2.7). Cerkvene parcele v najemu so pri posameznih kmetijah obsegale od 0,03 do 0,75 hektarja zemlje in so pripadale 17 tomajskim kmetijam (23,29 % vseh kmetij). Analiza najemnikov cerkvenih parcel razkriva, da so jih najemali posestniki iz vseh velikostnih skupin kmetij, kar pomeni, da najem ni bil zgolj rezultat

¹¹ AST, CF, E, Dutovlje 276.02 (1818–1822; 1839), 276.07 (1818–1822), 277.03 (1826–1828; 1836), 277.08 (1823–1828); Križ 232.02 (1818–1822; 1839), 232.07 (1818–1822), 232.07 (1818–1822), 233.02 (1826–1828; 1836), 233.07 (1823–1828); Sežana 757.02 (1818–1822; 1839), 757.07 (1818–1822), 758.03 (1826–1828; 1836), 758.08 (1823–1828); Voglje 1057.02 (1820–1837), 1057.06 (1820), 1058.03 (1826–1837), 1058.08 (1823–1824)

Preglednica 2.7 Sestava zemljiških parcel v lasti cerkve Sv. Petra v Tomaju

Postavka	Grmovje	Njiva*	Travnik	Zel. vrt	Skupaj
Velikost (ha)	0,09	3,15	2,09	0,10	5,44
Delež (%)	2	58	38	2	100

Opombe * Z vinsko trto. Po podatkih iz AST, CF, E, 819.02 (1818–1822; 1839).

Preglednica 2.8 Sestava zemljiških parcel v lasti občine Tomaj

Postavka	Njiva	Pašnik	Pot	Voda*	Zbir. vode	Skupaj
Velikost (ha)	0,04	37,04	12,32	0,02	0,01	49,43
Delež (%)	0,09	74,93	24,93	0,03	0,01	100,00

Opombe * Lokev/kal. Po podatkih iz AST, CF, E, 819.02 (1818–1822; 1839).

Preglednica 2.9 Lastniška struktura in vrsta zemljiških parcel v Tomaju

Lastništvo	Število lastnikov	Velikost zemljiških parcel (ha)	Delež zemljiških parcel v lasti v Tomaju (%)
Domači kmetje	73	501,58	84,55
Kmetje iz sosednjih vasi	39	30,49	5,14
Farna zemlja	1	5,28	0,89
Cerkev sv. Marije	1	1,04	0,17
Cerkev sv. Petra in Pavla	1	5,44	0,92
Občina Tomaj	1	49,43	8,33
Skupak	116	593,26	100,00

Opombe Po podatkih iz AST, CF, E, 819.02 (1818–1822; 1839).

prizadevanj manjših kmečkih obratov za povečevanje obdelovalne zemlje. Iskanje spremenljivk, ki bi vplivale na odločitev o najemu, s pomočjo regresijske analize ni pokazalo povezanosti. Ob pregledu kmetij, ki so najemale cerkveno zemljo, lahko izpostavimo le eno skupno značilnost – nadpovprečno velike družine, saj jih je kar 13 štelo šest ali več družinskih članov.

Parcele v lasti tomajske občine so se po tipologiji nekoliko razlikovale od tistih, ki smo jih videli do sedaj. Tu so v veliki veličini prevladovali pašniki, ki jim sledijo poti, ob tem pa je mogoče najti tudi majhen delež vodnih virov in njiv (preglednica 2.8). Iz tega je mogoče ugotoviti, da so bile v občinski lasti večinoma tiste vrste parcel, ki so služile vsem prebivalcem k. o.

Če povzamemo celotno lastniško strukturo zemljišč v Tomaju, lahko zaključimo, da so kmetje iz Tomaja posedovali največji odstotek zemlje (84,55 %). Če jim prištejemo še kmete iz sosednjih k. o., ki so posedovali 5,14 % zemlje, lahko rečemo, da je bilo 90 % zemljišč vseh vrst v kmečki lasti. Sledila je Občina Tomaj, ki je imela v lasti 8,33 %, za njo pa vsaka z manj

kot 1 % zemlje cerkev sv. Petra in Pavla, cerkev sv. Marije in farna zemlja. V preglednici 2.9 so zajeti podatki zemljiških parcel v Tomaju. V nadaljevanju pa bomo pri analizi razslojenosti in ugotavljanju prehranske samooskrbnosti za vsako posamezno kmetijo upoštevali vse zemljiške parcele, ki so jih sestavljale: tiste v lasti v Tomaju, tiste v najemu ter parcele, ki so jih imeli v lasti v sosednjih k. o. Na ta način bomo vsako kmetijo zajeli kot celoto, to je z vsemi pripadajočimi zemljišči. Prikaz vseh tomajskih kmetij, njihovih gospodinjstev ter obseg zemljiških in stavbnih parcel sta prikazana v preglednici 2.13 na strani 110.

Popisovalci Franciscejskega katastra so v glavnem razločevali dve skupine tomajskih kmetij. Prva so bile večje kmetije, ki so posedovale 12 do 15 oralov (6,91 do 8,63 hektarja) obdelovalnih površin ter 20 do 25 oralov (11,51 do 14,39 hektarja) travnikov, gozdov in pašnikov. Gospodinjstva obsegajo deset članov, od katerih se jih le dve tretjini ukvarja s kmetijskim delom. Manjša posestva pa so obsegala do enega orala (0,57 hektarja) obdelovalnih površin ter tri do pet oralov (1,73 do 2,88 hektarja) drugih zemljišč. Gospodinjstva teh kmetij so obsegala tri do osem oseb, ki so se po opravljenem delu na domači kmetiji zaposlovale na dninah pri večjih kmetih (AST, CF, E, 820.02, 107).

Na podlagi podrobnejšega pregleda tomajskih kmetij in poznavanjem točnih velikosti pripadajočih zemljišč lahko kmečke družine, ki so kot svoj domači kraj navajale Tomaj, glede na razslojenost razdelimo v tri glavne posestne skupine. Najštevilčnejša skupina (31 po številu ali 42,47 % vseh tomajskih kmetov) je obsegala kmečke obrate od najmanjših pa do tistih z velikostjo do pet hektarjev vse zemlje. V svoji lasti so imeli 70,17 hektarja vseh zemljišč, od tega 32,44 hektarja njiv. Skupno število članov teh kmetij je bilo 160, povprečno na kmetijo 5,2 člana. Iz tega lahko izračunamo, da je na prebivalca prišlo 0,20 hektarja njiv. Tej skupini je sledila skupina tistih, ki bi jih lahko opisali kot »dobro preskrbljene«. Te lahko združimo v skupino kmetij, ki so obsegale pet do deset hektarjev vse zemlje. Takih posestnikov je bilo 27 ali 36,99 % vseh kmetij. V njihovi lasti je bilo 206,64 hektarja vse zemlje, od tega 50,50 hektarja njiv. Gospodinjstva teh kmetij so skupno obsegala 178 članov (na kmetijo povprečno 6,6 člana), kar v razmerju do obsega njiv nanese 0,28 hektarja njiv na posameznika. Zadnjo, najpremožnejšo skupino pa so sestavljale tiste kmetije, katerih obseg je bil večji od deset hektarjev. Teh je bilo 15 ali 20,55 % vseh. Skupno so obsegale 260,69 hektarja vse zemlje, od tega 58,67 hektarja njiv. Te kmetije so preživljale le 118 članov (na kmetijo povprečno 7,9 člana), kar pomeni, da je na vsakega člana odpadlo 0,50 hektarja njiv. Če povzamemo, lahko vidimo, da

z naraščanjem velikosti kmetij narašča tudi število družinskih članov posameznih kmetij in s tem tudi delež njiv na posameznika. V zaključnem delu bomo pri izračunu samooskrbnosti kmetij lahko videli, katere od teh skupin posestnikov so posedovale dovolj njiv za preživetje.

Analiza lastništva obdelovalnih in drugih zemljišč ter razmerij med posameznimi površinami v celotni k. o. Tomaj je zgovorna tudi v primerjavi z bližnjimi naselji. Primerjalna analiza namreč odraža podobno razdrobljeno agrarno strukturo, kot jo je zaznati v približno 20 kilometrov oddaljenem Rodiku. V Rodiku (in Kozini) je v času nastanka Franciscejskega katastra prebivalo 476 prebivalcev. Na enega prebivalca je posledično odpadlo 0,29 hektarja njiv, 0,33 hektarja travnikov, 1,01 hektarja pašnikov, 0,06 hektarja pašnikov z lesom, 0,72 hektarja gozdov in 0,01 hektarja vrta (Panjek 2021, 74). V enakem času je v Tomaju živelo 456 ljudi, pri čemer imam v mislih kmečko prebivalstvo in kmečke posle. Če skupni obseg posameznih zemljišč delimo s tem številom, dobimo povprečne vrednosti, ki so odpadle na člana skupnosti. V Tomaju je torej v času nastanka Franciscejskega katastra na prebivalca odpadlo 0,29 hektarja njiv (čistih in tistih v mešani kulturi), 0,74 hektarja travnikov z lesom, 0,08 hektarja pašnikov, 0,06 hektarja pašnikov z lesom, 0,08 hektarja gozdov in 0,01 hektarja vrta. Če te podatke primerjamo z Rodikom, lahko vidimo, da se je delež njiv, pašnikov z lesom in vrtov popolnoma ujemal. Odstopanje je opazno pri pašnikih in gozdovih, saj jih je v Rodiku znatno več, travniki pa so tista kategorija, ki je bila v Tomaju še enkrat tolikšna kot v Rodiku.

Razslojenost, ki se je širila v primorskih vaseh, nam je znana že vsaj od konca srednjega veka. Drobljenje kmečkih obratov in vse manjša kmečka posest sta bila posledica priložnosti na trgu dela, ki so se vse pogosteje odpirale z razvojem bližnjih mest Trsta in Gorice, vse boljših trgovskih poti in razvoja drugih obrti. Zaradi kmečkega poseganja na trg dela in pridobivanja dohodka, s katerim so kupovali hrano in druge življenjske potrebščine, so kmetje lahko začeli prodajati del svojih posesti, saj jih za svoje preživetje niso potrebovali.¹² Podobne trende drobljenja kmečke posesti je zaznati tudi v Tomaju, kjer so, kot smo videli, skoraj polovico kmetij predstavljale tiste, ki so posedovale premalo zemlje za svoje preživetje. Kot bomo videli v nadaljevanju, je bilo tomajsko prebivalstvo aktivno tudi zunaj agrarnega sektorja, kar mu je prinašalo dodaten zaslužek. Poleg tega pa, kot izvemo iz Franciscejskega katastra, so se prebivalci udeležili tudi na večjih kmetijah.

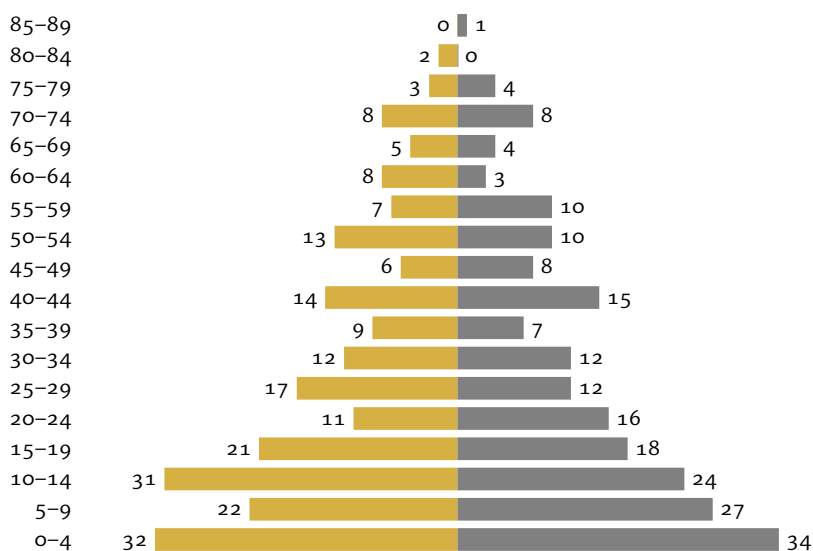
¹² Za razlago drobljenja kmečke posesti in povodov za vključevanje v neagrarne dejavnosti glej Panjek (2018b) in avtorje, ki jih tam navaja.

Prebivalstvo v letu 1822

Obravnava kmetij pa ni celostna, če ne upoštevamo ljudi, ki so na njih živeli. Gospodinjstva so obsegala družino ter, v nekaterih primerih, kmečke posle (hlapce in dekle). Podatki o številu, starosti in spolu družinskih članov izhajajo iz *statusa animarum* iz leta 1822. Na tej podlagi temeljijo družinske rekonstrukcije, ki omogočajo nadaljnji izračun prehranskih potreb. Leta 1822 je v Tomaju živelo 438 prebivalcev, od tega 222 moških in 216 žensk, ter 18 poslov, za katere pa manjkajo vsakršni osebni podatki, tudi o poreklu.

Razmerje med moškimi in ženskimi člani tomajske skupnosti je bilo uravnoteženo, kar velja tudi za razmerje med mladoletnimi in odraslimi člani. Oblika starostne piramide (slika 2.2) je tipična za obravnavano obdobje, za katerega sta bila značilna visoka stopnja rodnosti in velik obseg mladih generacij. Otroci do vključno devetega leta so predstavljali kar 26,50 % vsega prebivalstva, osebe od desetega do 19. leta starosti pa dodatnih 21,66 %. To pomeni, da je mlado prebivalstvo izpod 20 let v vasi Tomaj predstavljalo kar 48,16 % ali slabo polovico vsega prebivalstva.

V obravnavanem letu je bilo od 79 hišnih števil naseljenih 73. Iz *statusa*

Slika 2.2 Struktura prebivalstva po spolu in starosti v Tomaju leta 1822

Opombe Levo – moški, desno – ženske. V starostno piramido niso vključeni štirje člani tomajske skupnosti, o katerih ni bilo mogoče najti podatkov o starosti. Ti so živeli na hišnih številkah 15, 27 in 47. Po podatkih iz ŠAK ŽT, SA 2.

Slika 2.3 Število gospodinjstev po velikosti, upoštevajoč družinske člane in posle (1822)

Opombe Po podatkih iz ŠAK ŽT, SA 2.

animarum je razvidno, da so v hišnih številkah od 1 do 3 živeli župniki in učitelji, vendar o njih nimamo nikakršnih podatkov, zato jih ni bilo mogoče vključiti v analize prebivalstva. Povprečna družina je štela šest članov, a so se družine po sestavi in številu zelo razlikovale ter obsegale od najmanj enega do največ 12 družinskih članov, brez upoštevanja poslov. Med 73 družinami jih je imelo 14 zaposlene kmečke posle, pri čemer so imele štiri družine po dva posla, ostale le enega. Ob upoštevanju celotnega obsega gospodinjstva in ljudi, ki so bili odvisni od pridelka svoje kmetije, vidimo (slika 2.3), da so prevladovalе družine, ki so imele med pet in osem članov (teh je bilo 58,90 %). V enakem številu so jim sledile družine s tremi do štirimi in z devetimi do desetimi člani (30,14 % vseh družin).

Prisotnost kmečkih delavcev ni bila odvisna od števila družinskih članov, saj so bili posli prisotni v družinah s številom članov od dva do 12. Če analiziramo najmanjše poslov v odnosu do velikosti kmetije ali obsega njiv, lahko med temi spremenljivkami opazimo srednje močno povezanost (korelacijski koeficient 0,56), kar pa ne nakazuje vzročne povezanosti spremenljivk, saj je koeficient determinacije zgolj 0,31. Kljub temu lahko izpostavimo dejstvo, da je bilo najmanjše poslov prisotno pri tistih kmetijah, ki so bile večje od pet hektarjev, torej tistih, ki so posedovale dovolj zemlje za lastno preživetje. Hlapci in dekle so bili stalno prisotni delavci na kmetiji in so se v preteklosti upoštevali kot člani družine, zato smo jih v nadaljevanju upoštevali tudi pri izračunu prehranske samooskrbnosti.

Izračun prehranske samooskrbnosti kmetij

Izračun prehranske samooskrbnosti je sestavljen iz podatkov o povprečnem letnem pridelku posameznih zemljiških parcel in vrednostih letnih potreb tomajskih gospodinjstev po žitu in vinu, preračunanih na podlagi preživnine iz sredine 18. stoletja, ki izvira iz Tomaju sosednje vasi Skopo.

Osnova za prehranske potrebe tomajskih gospodinjstev je preživnina iz sredine 18. stoletja. V njej je bilo opredeljeno, da odrasla oseba na Krasu za

svoje preživetje potrebuje 307,98 litra različnih žit, med katerimi so našte-ti: pšenica, rž, pira, ajda in koruza, ter 97,01 litra vina teran. Ko te vrednosti pomnožimo s številom članov gospodinjstev, dobimo pregled nad prehran-skimi potrebami tomajskih kmetij. Tipologija družin in starost članov lah-ko včasih privedeta do odstopanj od realnih potreb, zlasti pri tistih druži-nah z velikim številom otrok. Kot že omenjeno, prehranskih potreb otrok ni mogoče opredeliti, zato za vse člane upoštevamo vrednosti za odraslo osebo.

V Franciscejskem katastru so opredelili količino letnih pridelkov za vsa-ko vrsto zemljišč posebej in znotraj vsake vrste še posebej za vsak kakovo-stni razred. Donosnost zemljišč, opredeljenih kot čiste njive, mešana kul-tura (njiva s trto), travniki in pašniki, se je izkazovala po površinski merski enoti oral (0,57546 ha), pri vinski trti pa je bil pridelek izračunan na podla-gi povprečnega pridelka stotih trt. Bruto pridelek je bil opredeljen v naravi in je bil nato pretvorjen v denarno vrednost na podlagi katastrskih cen pri-delkov, ki so jih določili s pomočjo povprečnih tržnih cen, zabeleženih na danem območju. Hkrati so pri njivskih površinah za vsak kakovostni raz-red, za vsako vrsto žita in vsako mesto v zaporedju posevkov posebej od-šteli količino žita, ki je bila potrebna za setev. Donosnost različnih žit se je namreč razlikovala glede na to, na kako dobri njivi so uspevala, kakor tudi glede na to, koliko letin je poteklo od zadnjega gnojenja. Sledil je razdelek s stroški obdelave v denarju, med katere ni bila vključena prehrana članov gospodinjstva. Te so obračunavali na podlagi obsega različnih opravil in cen istih vrst mezdnega dela, kakršne so ugotovili na danem območju. Zadnji razdelek izračuna donosnosti je bil neto donos, ki je bil izračunan tako, da so od bruto pridelka odšteli stroške obdelave.

Obseg stroškov obdelave so v katastru izračunali tako, kot če bi kmečka gospodinjstva ne uporabljala lastne delovne sile, temveč jo v celoti naje-mala. Tovrsten način opredelitve neto donosa je po svoje smiseln glede na končni namen katastra, ki je bil davčne narave in je po tej poti težil k opre-delitvi neto dohodka od kmetovanja. Tak postopek namreč posredno vklju-čuje tudi stroške preživljanja, saj višina mezdnega dela načeloma odgovarja kriteriju pokrivanja življenjskih stroškov mezdnih delavcev. Za naš namen pa tak način ni popolnoma prepričljiv. Gospodinjstva so namreč za proi-zvodni proces v veliki meri uporabljala svoje lastno delo (družinski člani, hlapci in dekle), ki ga ni smotrno ovrednotiti po tržni ceni. To med drugim dokazuje dejstvo, da so v samem katastru opažali, da je z apliciranjem vre-dnosti mezdnega dela za opravila na zemljiščih nižje kakovosti izračun iz-kazoval izgubo, kar ni bilo mogoče, zato so te primere izravnavali z upošte-

vanjem pridelka kakovostnejših njiv. Hkrati tu želimo opredeliti prehransko samooskrbnost na podlagi količine pridelanega žita, zato je treba za ta namen prehransko samooskrbnost smiselno izračunati na osnovi bruto namesto neto donosa, kakor so ga določili v katastru. Pri tem velja opozoriti, da niti katastrski neto donos niti izračun prehranske samooskrbnosti, predstavljen v nadaljevanju, ne upoštevata dajatev zemljiškemu gospodu (ki so v Tomaju za stara zemljišča znašale desetino pridelka, za novejša pa več, a neenako) in tudi ne deželnih ter državnih davščin, ki so bremenile kmečka gospodarstva. Zaradi tega nobeden od obeh izračunov ni popolnoma »neto«.

Prehranske potrebe, navedene v preživnini, so izražene v prostorskih merah in pretvorjene v litre žita ter vina, zato je izračun pridelka smiselno izpeljati s podatki o pridelku v naravi. Med pridelki na njivah se, poleg različnih vrst žita, v Tomaju navajata tudi fižol in repa, ki pa nista upoštevana v našem izračunu samooskrbnosti, saj se v preživnini ne navajata. Zato bomo upoštevali le žito in vino. Za namen opredelitve stopnje samooskrbnosti smo od bruto letnega pridelka odšteli le seme, ki so ga morali kmetje spraviti za setev naslednje leto. Podatki o potrebah po semenu so navedeni v dokumentu cenilnega operata, v vrstnem redu poenostavljene ga kolobarja njiv. Za potrebe določanja povprečne letne potrebe po semenu smo sešteli količino semen za posamezen posevek v celotnem kolobarju izbrane kategorije zemljišč, nato pa dobljeno vrednost delili s številom let kolobarja. Na ta način smo za vsako vrsto žita in vsak kakovostni razred njiv dobili ter v nadaljevanju upoštevali povprečno količino semen v okviru kolobarjenja. V zadnjem koraku smo od bruto letnega pridelka žita odšteli potrebno seme in tako dobili neto pridelek, ki nam je bil osnova za izračun prehranske samooskrbnosti. Izračuni so bili izvedeni na parcelah, razvrščenih kot njiva ali njiva z vinsko trto, in sicer za vsak kakovostni razred posebej.

Rezultati

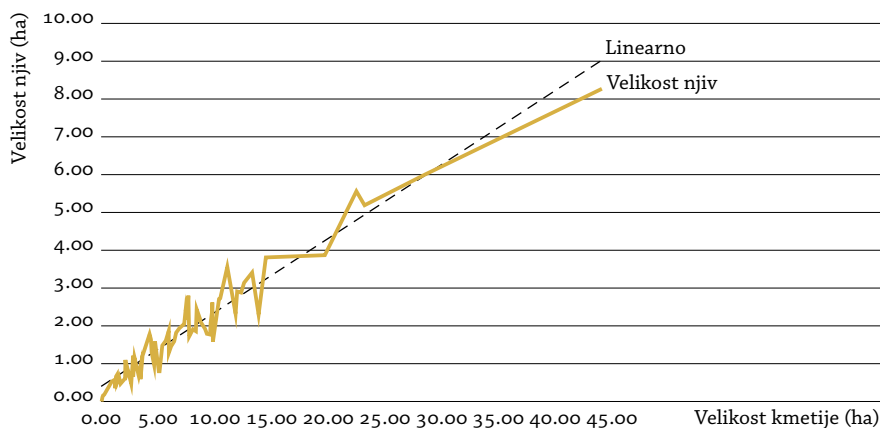
Ko so prebivalce Tomaja spraševali o zadostnosti njihovega pridelka, so ti leta 1819 odgovorili, da imajo premalo zemlje, da bi s pridelkom zadostili lastnim potrebam, zato morajo žito vsako leto kupovati (A S T, C F, E, 820.01 (1819–1829), 68). Izračuni prehranske samooskrbnosti pokažejo nekoliko drugačno sliko, in sicer da je bila vas Tomaj razdeljena na pol: 38 kmetij (52,05 %) je letno pridelalo dovolj žita za lastne potrebe, medtem ko ga je 35 (47,95 %) primanjkovalo. Skupno so Tomajci pridelali 167.901,07 litra žita, od tega 164.234,82 (97,82 %) na njivah v Tomaju in 3.666,25 (2,18 %) na

njihah, ki so jih imeli v lasti v sosednjih naseljih. Če enoletnemu pridelku celotne vasi odštejemo potrebe po žitu vseh tomajskih družin in kmečkih poslov (140.748,69 litra), ugotovimo, da je tomajska skupnost kot celota pokrivala potrebe svojih prebivalcev in poleg tega pridelala 27.000 litrov žita viška. To bi zadostovalo za prehranjevanje dodatnih 88 oseb.

Pri gojenju vinske trte in pridelavi vina pa je bilo popolnoma drugače. Čeprav Tomaj spada med tista kraška območja, za katera je značilna večja produkcija vina,¹³ iz izračuna pridelka vidimo, da so na začetku 19. stoletja Tomajci pridelali 10.157,91 litra v Tomaju in še 765,45 v drugih k. o. Potrebe po vinu pa so skoraj trikrat presegale pridelek, saj so letne potrebe za eno odraslo osebo znašale 97,01 litra. Ko to vrednost pomnožimo s številom odraslih (starih 15 let ali več) prebivalcev in poslov (286 ljudi), ki so leta 1822 živeli v Tomaju, dobimo skupno potrebo po vinu v obsegu 27.744,86 litra. Vino je predstavljalo določen kaloričen vnos in je bilo sestavni del kmečke prehrane (Panjek 2018a). Iz izračunov pridelave in porabe vina je mogoče ugotoviti, da je samo pet (6,85 %) tomajskih družin pridelalo dovolj vina za lastne potrebe. Za zadovoljevanje potreb po vinu je en prebivalec potreboval povprečno 60 trt ali 0,03 hektarja nasada trt (povprečje vseh petih kakovostnih razredov).

Razmerje med pridelkom in prehranskimi potrebami kaže, da je za časa nastanka Franciscejskega katastra prebivalec Tomaja za zadovoljevanje potreb po žitu potreboval 0,25 hektarja njiv (povprečje vseh petih kakovostnih razredov). Na tej površini je bilo namreč mogoče pridelati približno 308 litrov žita, toliko, kot ga je potrebovala ena oseba za svoje preživljanje. Do enake vrednosti je mogoče priti tudi z regresijsko analizo (s 95-odstotno točnostjo), kjer sta velikost njiv na prebivalca neodvisna in stopnja samooskrbnosti odvisna spremenljivka. Z uporabljenimi statističnimi metodami je na tem mestu mogoče pri analizi spremenljivk kmetij ugotoviti, katere od spremenljivk so povezane in v kolikšni meri ter katera od spremenljivk vpliva na drugo. To nam omogoča z večjo gotovostjo odgovoriti na vprašanja, kaj je vplivalo na stopnjo samooskrbnosti kmetij, ali je bila velikost gospodinjstva povezana z velikostjo kmetije in druga, ki jih bomo obravnavali v nadaljevanju. Prav ta statistična analiza, kot bomo videli, nam potrjuje vpliv velikosti njiv na posameznika na stopnjo samooskrbnosti. Izkaže se, da so te vrednosti zelo blizu dejanskemu obsegu njivskih površin na prebivalca. Na ravni vasi je namreč na vsakega člana skupnosti (kmetije in posli) v povprečju odpadlo 0,29 hektarja njiv. Ker pa je med posestniki mogoče naj-

¹³ Za več podrobnosti glej Vodopivec (1999).

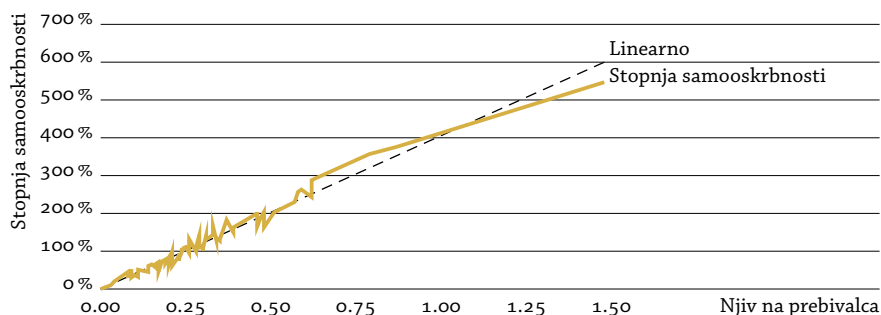

Slika 2.4 Razmerje velikosti njiv do velikosti kmetije (dejansko proti linearni) v Tomaju

ti nekatere skrajnosti, kot so majhna gospodinjstva z velikimi deleži njiv ali obratno, številčna gospodinjstva z razmeroma skromnimi njivskimi površinami, se dejansko stanje točneje pokaže z mediano, ki znaša 0,25 hektarja njiv na prebivalca Tomaja. Iz predstavljenih podatkov je jasno razvidno, da se vrednosti ujemajo, kar potrjuje, da je vas kot celota samooskrbna.

Za prehransko samooskrbnost glede na pridelano žito je odločilna spremenljivka obseg njiv na člana gospodinjstva, kar je mogoče potrditi z regresijsko analizo. Najprej se namreč izkaže, da obseg njivskih površin narašča z velikostjo kmetij s skoraj linearno funkcijo, kjer je korelacijski koeficient povezanosti med spremenljivkama 0,97, koeficient determinacije pa 0,94 (slika 2.4). To pa ne pomeni, da je bil pri večini kmetij delež njiv v konstantnem ali zelo podobnem razmerju do njihove skupne velikosti. V primerjavi velikosti kmetij z deležem (odstotkom) njiv, ki so jih imele v lasti, se dejansko kaže obratno sorazmerje – z naraščanjem velikosti kmetij upada delež njiv. Ta je največji (100-odstoten) pri najmanjših kmetijah, nakar upada in doseže najnižjo vrednost pri 15,54 %.¹⁴ Če kot odvisno spremenljivko vzamemo stopnjo samooskrbnosti in kot neodvisno velikost kmetije ali velikost njiv, dobimo dokaj nizka koeficienta determinacije, in sicer 0,33 za prvo in 0,37 za drugo, kar kaže, da ti dve spremenljivki sami po sebi zelo malo vplivata na stopnjo samooskrbnosti. Šele ko v regresijsko analizo kot odvisno spremenljivko pritegnemo stopnjo samooskrbnosti in neodvisno spremenljivko velikost njiv na prebivalca, se izkaže, da med njima obstaja skoraj linearna povezanost z vrednostjo 0,97 (slika 2.5), medtem

¹⁴ Izjema je tu le najmanjša kmetija, ki ni imela nič njiv, temveč le vrt.

Slika 2.5 Stopnja samooskrbnosti posameznih kmetij v razmerju do velikosti njiv na člana gospodinjstva (dejansko proti linearni) v Tomaju

ko korelacijski koeficient znaša 0,98. Le obseg njiv na člana gospodinjstva zelo močno vpliva na stopnjo samooskrbnosti kmetij.

Če povežemo do tu ugotovljene vrednosti, in sicer potrebno njivsko površino za preživljanje ene osebe z žitom (0,25 ha), razpoložljivo površino njiv na prebivalca (0,29 ha), mediano njivskih površin na prebivalca (0,25 ha) ter regresijske analize med stopnjo samooskrbnosti in velikostjo njiv na prebivalca, je mogoče ugotoviti, da je v Tomaju za časa Franciscejskega katastra na ravni vasi kot celote obstajalo zelo natančno ravnotežje med količino pridelanega žita in številom prebivalstva.

Slika samooskrbnosti postane bolj razdelana in hkrati jasnejša, ko preidemo k analizi na ravni posameznih kmetij. V ta namen smo kmetije združili v skupine na podlagi njihove velikosti in preverili, kako se stopnja prehranske samooskrbnosti spreminja glede na njihovo velikost in število članov gospodinjstva. Izkaže se, da je bilo prehransko samooskrbnih le 10 % kmetij do pet hektarjev in da se ta vrednost dvigne na tri četrtine pri kmetijah velikosti med pet in deset hektarjev skupnih površin. Kmetije, večje od desetih hektarjev, pa so bile vse prehransko samooskrbne (preglednica 2.10).

Kmetije s skupno velikostjo do pet hektarjev (42,47 % kmetij) niso posedovale dovolj njiv za prehranjevanje vseh članov gospodinjstva. Kmetije velikosti od pet do deset hektarjev (36,99 % kmetij) so posedovale 0,29 ha (vrednost mediane za to velikostno skupino) njive na osebo, kar je malenkost (16 %) več, kot je bilo potrebno za prehranjevanje. Kmetije, ki so posedovale največji obseg njiv na prebivalca in so posledično tudi pridelale največ viška žita, so bile v skupinah z od deset do 50 hektarjev skupne površine (20,55 % kmetij).

Ker je bila stopnja samooskrbnosti odvisna predvsem od obsega njiv, s

Preglednica 2.10 Velikostne skupine kmetij in stopnja njihove samooskrbnosti z žitom v Tomaju

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
0–1 ha	6	0,15	0,14	3,00	0,00	25,00
1–3 ha	16	2,12	0,66	4,94	13,00	61,00
3–5 ha	9	4,27	1,21	7,00	11,00	73,00
5–8 ha	15	6,44	1,72	5,93	73,00	111,00
8–10 ha	12	9,24	2,00	7,42	75,00	113,00
10–20 ha	11	12,34	2,91	6,91	100,00	167,00
20–30 ha	3	23,22	5,56	9,33	100,00	243,00
40–50 ha	1	44,14	8,49	14,00	100,00	263,00
Skupaj	73	5,97	1,61	6,25	52,05	101,00

Opombe Naslovi stolpcev: (1) velikost kmetije (ha), (2) število kmetij, (3) mediana velikosti kmetij (ha), (4) mediana obsega njiv (ha), (5) povprečno število članov gospodinjstva, (6) samooskrbne kmetije z žitom (%), (7) mediana stopnje samooskrbnosti (%). Po podatkih iz AST, CF E, 819.02 (1818–1822; 1839), 820.07 (1823–1828); ŠAK ŽT, SA 2.

katerimi je razpolagal posameznik, je le-te smiselno analizirati v relaciji do velikosti gospodinjstva na dva načina. Prvi je s pomočjo korelacijskega koeficienta, drugi pa s pomočjo regresijske analize. Če velikost njiv na posameznika in velikost gospodinjstva analiziramo na ravni celotne vasi, pri regresiji dobimo rezultate, ki nam kažejo na neizvedljivost tovrstne statistične analize, in sicer zaradi prevelike naključnosti podatkov. Korelacijski indeks znaša $-0,07$, kar kaže na neznatno povezavo med spremenljivkama, kar pomeni, da na ravni vasi velikost njiv, ki so bile v razpolago posamezniku, in številčnost gospodinjstev nista povezani.

V primeru da enako analizo izvedemo na skupinah kmetij po velikostnih skupinah (kot v preglednici 2.10), ugotovimo, da se neizvedljivost statistične analize kaže samo pri nekaterih skupinah posestnikov: pri najmanjših, ki so posedovali manj kot en hektar zemlje, pri skupini posestnikov s tri do pet hektarjev in pri skupini posestnikov, katerih kmetije so obsegale med 20 in 30 hektarjev. Naj pri tem pojasnimo, da največja kmetija, ki sicer predstavlja svojo skupino zaradi velikega razkoraka med njo in njeno predhodnico, ni zajeta v analizo, saj enega samega primera ni mogoče statistično analizirati. Torej, nezmožnost analize opazovanih spremenljivk je prisotna samo pri zgoraj naštetih skupinah posestnikov. Za vse ostale skupine posestnikov pa sta regresijska analiza in izračun korelacijskega koeficienta izvedljiva ter precej zgovorna. Skupine posestnikov s kmetijami z od ena do tri, s pet do osem in z deset do 20 hektarjev kažejo zmeren vpliv

Preglednica 2.11 Vrednosti regresijske analize in korelacijskega koeficienta po velikostnih skupinah kmetij v Tomaju

Koeficient	Velikostna skupina (ha)						
	0–1	1–3	3–5	5–8	8–10	10–20	20–30
Determinacijski	–	0,68	–	0,53	0,36	0,64	–
Korelacijski*	0,05	–0,81	–0,37	–0,73	–0,60	–0,80	–0,98

Opombe *0,00 – ni povezanosti, 0,01–0,19 – neznatna povezanost, 0,20–0,39 – nizka/šibka povezanost, 0,40–0,69 – srednja/zmerna povezanost, 0,70–0,89 – visoka/močna povezanost, 0,90–0,99 – zelo visoka/zelo močna povezanost, 1,00 – popolna povezanost.

razpoložljivih njiv na velikost gospodinjstva. Tudi korelacijski koeficient je pri teh skupinah najvišji in se giblje med $-0,73$ in $-0,81$, kar kaže na močno obratno sorazmerno povezavo med opazovanima spremenljivkama. Le skupina posestnikov z 20 do 30 hektarjev zemlje je imela višji korelacijski koeficient, in sicer v vrednosti $-0,98$, kar kaže na zelo močno negativno korelacijo – z naraščanjem števila članov gospodinjstva upada velikost njiv na posameznika in obratno (glej preglednico 2.11). Ta vrednost pa nam ne pojasni dejanskega vpliva ene spremenljivke na drugo, saj nam regresija kaže neizvedljivost analize pri tej velikostni skupini.

Če povzamemo, lahko vidimo, da je v skupinah posestnikov z ena do tri, s pet do osem in z deset do 20 hektarjev mogoče zaznati zmeren vpliv razpoložljivih njiv na velikost gospodinjstva ter močno povezanost med tema dvema spremenljivkama. To nam pove, da je velikost razpoložljivih njiv do neke mere vplivala na odločitve o uravnavanju števila družinskih članov, vsekakor pa to ni bila edina od značilnosti, ki so vplivale na to. Ker so v naši analizi zajete zgolj nekatere spremenljivke, ki jih lahko določimo za kmečke obrate, in ne vse, na tem mestu ni mogoče ugotoviti, katere druge značilnosti kmekega gospodarstva so vplivale na uravnavanje števila članov gospodinjstva.

Dopolnilne dejavnosti prebivalstva

Tako v katastru kot v *statusu animarum* in matičnih knjigah na prvi pogled izgleda, da so bili prebivalci Tomaja predvsem kmetje in se niso ukvarjali z drugimi gospodarskimi dejavnostmi. Ob podrobnejšem pogledu pa je mogoče ugotoviti, da se je kmečko prebivalstvo zaposlovalo v različnih gospodarskih panogah. V opisu občine iz leta 1823 piše, da so se prebivalci naselja Tomaj preživljali s kmetijstvom in da niso izdelovali ničesar razen kmetijskih pridelkov. Dodatni zaslužek so iskali na poštno-trgovski cesti iz Trsta proti Ljubljani, kjer so z živino prevažali blago, vendar le tiste dni,

ko jim je delo na polju to omogočalo. Nekateri so se zaposlovali pri popravilu omenjene ceste, drugi pa so hodili v Trst, kjer so opravljali delo težaka (fakina) (AST, CF, E, 820.07 (1823–1828), 363v). Ta zapis le delno drži, saj omenja le nekatere, verjetno za zapisovalca katastra pomembnejše, ali pa mogoče bolj razširjene, dejavnosti kmetov, medtem ko jih mnogo ostane neomenjenih.

Kras kot prehodna pokrajina je bil stoletja prostor prehodne trgovine med morjem in zaledjem. Skladno s tem so se na tem območju razvile številne dejavnosti, navezane na trgovino in prevoz. Poleg tega da so prebivalci kraških vasi oskrbovali bližnja mesta (Trst, Tržič in Gorico) s kmetijskimi pridelki, so v tiste kraje hodili tudi na delo (Melik 1960, 234). V katastru je mogoče prebrati, da so leta 1830 prebivalci prodajali seno in vino. S temi prihodki so kmetje plačevali razne stroške duhovnika, čevljarja, tkalca in drugih obveznosti. Poleg tega je bilo istega leta v Tomaju 12 licenc oz. patentov za obrt, med katerimi se omenjajo gostilničarstvo, krojaštvo, kovastvo idr. (AST, CF, E, 820.02, 111v–113). Natančen pregled drugih virov nam razkrije, da kataster sam po sebi ne daje popolne slike o številčnosti različnih gospodarskih dejavnosti, s katerimi se je ukvarjalo prebivalstvo Tomaja. V matičnih knjigah se pri prebivalcih omenjajo mnogi poklici, in čeprav se večina omemb nanaša na kasnejše obdobje (saj se navajajo pri poroki ali smrti), jih je še vedno smotrno omeniti, saj s tem dobimo celovitejšo sliko poklicne strukture kraja.

Prva od zaposlitev, ki jo je treba omeniti, je bilo kamnoseštvo. V vprašalniku iz leta 1819 Tomajci navajajo, da so v občini kamnolomi, ki tistim, ki obvladajo to dejavnost, prinesejo dober zaslužek (AST, CF, E, 820.01 (1819–1829), 73). V dokumentih s konca 18. in iz prve četrtine 19. stoletja se omenjajo kamnolomi v Nabrežini, Sesljanu, Križu in drugod (Brecelj idr. 1989, 62). Kaže torej, da je bil tudi v Tomaju kakšen kamnolom ali t. i. java, ki so jih Kraševci odpirali na svoji zemlji za lastne potrebe ali za najemnike (Križnar 1999, 233). V matičnih knjigah se pri nekaterih, sicer maloštevilnih, prebivalcih Tomaja omenja poklic »lapidida«, ki pomeni kamnoseški mojster. Iz danih virov ni mogoče podati zaključka, v katerem kamnolomu so bili zaposleni kamnoseški mojstri iz Tomaja niti v katerem obdobju so bili dejavni. V poročnih in smrtnih knjigah je med letoma 1839 ter 1844 pri štirih prebivalcih Tomaja mogoče najti omembo kamnoseškega poklica. Na hišni številki 54 (Milič) je mogoče skozi opazovanje porok in rojstev ugotoviti dolgotrajnejše ukvarjanje s to dejavnostjo s strani očeta ter njegovega sina. Večgeneracijska predanost kamnoseškemu delu je razvidna tudi na hišni številki 58 (Pupis), ki jo je podrobno raziskal in opisal Božidar Pre-

Preglednica 2.12 Poklici in število njihovih omemb glede na desetletje omembe po desetletjih

Poklic	1820–1829	1830–1839	1840–1849	1850–1859	1860–1869	Skupaj
Kmet	297					297
Kamnosek			2	2		4
Dekla/hlapec	4	2	1	1	1	9
Beračenje					1	1
Čevljar			2			2
Kuharica			1			1
Pastir ovac			1			1
Tkalec		1		1		2
Trgovec		1				1
Vojak	2			3		5
Mizar			1			1
Skupaj	303	6	8	5	2	324

Opombe Po podatkih iz ŠAK, ŽT MKU5, ŠAK, ŽT MKU6, ŠAK, ŽT MKP4.

mrl (2022) in ni v celoti razvidna iz obravnavanih matičnih knjig. Premrl piše o Pavlu Pupisu, ki se je leta 1804 rodil kot drugi otrok Jakoba Pupisa. V mladosti se je izšolal za kamnoseka in zgolj pri 20 letih prevzel domačo kmetijo po smrti očeta. V svojem dolgem življenju (umrl je leta 1881, star 77 let) je ustvaril številna kamnoseška dela (hišne portale, dvoriščne portone, oklepe vodnjakov, kamnite mize in drugo opremo za kmečke domačije ter mnogo nagrobnikov in kapelic), s katerimi se uvršča med najpomembnejše kamnoseke na Primorskem. Njegove veščine in ljubezen do obdelovanja kamna pa niso umrle z njim. Za kamnoseke sta se izučila tudi njegov prvi sin Jakob (rojen leta 1827) in njegov vnuk Jakob (rojen leta 1871) (Premrl 2022, 482–484).

Najštevilčnejša zaposlitev so bili kmečki posli. Poklic hlapca ali dekle se v desetletju od 1820 do 1829 omenja pri štirih prebivalcih, skupno v vseh desetletjih pa kar devetkrat. Med ostalimi, bolj razširjenimi poklici je pomembno omeniti še vojake. Drugi poklici so razvidni iz preglednice 2.12.

Popis stavbnih parcel beleži še eno zgradbo, ki govori o prisotnosti obrti v Tomaju in ki med poklici ni zabeležena, in sicer kovaštvo. Na hišni številki 6 se, med drugim, omenja kovačija v velikosti 54 kvadratnih metrov. Zanimivo je dejstvo, da se med prebivalci pri nobenem ne beleži poklica kovača. To dilemo bi mogoče lahko razrešil dokument, ki ga hrani Pokrajinski arhiv Koper in se nanaša na dovoljenje za kovačijo iz leta 1821. Gre za nekakšno odločbo okrajnega komisariata Švarceneg, s katero so odobrili prošnjo sina Maria in očeta Matea Šonca za opravljanje poklica kovača v

občini Tomaj. Dovoljenje za opravljanje te dejavnosti se prične leta 1822, kot sta prosilca tudi želela. Zanimivost tega dokumenta je to, da se v povzetku prošnje omenja poklic *marascalco*, kar pomeni specifično poklic podkovanja konjev, medtem ko se v odgovoru omenja *fab[b]ro*, kar je izraz za kovača. Glede na to, da se v povzetku prošnje, ki sta jo napisala prosilca, omenja poklic *marascalco*, bi lahko sklepali, da sta prvenstveno opravljala prav dejavnost podkovanja konj (PAK, 633, 141, 67). Iz tega lahko povzamemo, da je bila dejavnost prevoznštva za to vas precej pomembna. Čeprav se v opisu občine omenja kot ena dopolnilnih dejavnosti Tomajcev, je ni mogoče zaslediti med poklici, zabeleženimi v matičnih knjigah. Tudi število konj v tej občini ni visoko, zato je povsem verjetno, da so sem konje vozili podkovat tudi prebivalci okoliških vasi ter so se te usluge posluževali prevozniki, ki so vozili tod mimo.

V grobem rečeno je bilo mogoče iz matičnih knjig ugotoviti vir preživetja za približno tri četrtine tomajske skupnosti. V nekateri primerih (hišni številki 44 in 58) se je zgodilo, da se pri istem človeku v različnih desetletjih pojavlja drug poklic, kar lahko razumemo kot spremembo poklicne usmerjenosti ali ukvarjanje z različnimi dejavnostmi. Kljub temu da se večina omemb poklicnih zaposlitev pojavlja v kasnejšem obdobju, so ti podatki še vedno pomembni za razumevanje gospodarstva tomajske skupnosti. Ob pogledu na raznolik nabor poklicev lahko zaključimo, da kmetijstvo ni bilo edina gospodarska panoga prebivalstva, temveč je bilo v vasi najti dokaj raznoliko paleto poklicnih profilov ter obrti, ki so soobstajale ob kmetovanju.

Sklep

S predstavljeno raziskavo lahko vsaj za vas Tomaj in njene prebivalce za časa nastanka Franciscejskega katastra odgovorimo na vprašanje, ki si ga je postavljal Panjek, ko je preučeval prehranske navade kraškega prebivalstva v 17. in 18. stoletju – kdo je sit in kdo lačen. Pridelek obdelovalnih površin, preživljanje, preživetje in gospodarstvo kmečkega prebivalstva – vse to so teme, ki so posamično pogosto obravnavane v slovenskem zgodovinopisju. Navkljub razpoložljivim virom pa se z gospodarskim računom kmetije, kot ga je imenoval Bogo Grafenauer, v slovenskem zgodovinopisju ni ukvarjal še nihče. Ker ta obsega različne dohodke in odhodke, med katerimi vseh ni mogoče denarno ali drugače ovrednotiti, se moramo zadovoljiti z uporabo tistih vrednosti, ki jih poznamo. Za kraško naselje Tomaj so to vrednosti letnega pridelka njiv in vinogradov v naravi, prehranske potrebe v litrih žita in vina (izračunanih s pomočjo preživitve iz sredine 18. stoletja) ter število celotnega prebivalstva ter obseg posameznih gospodinjstev. S po-

močjo teh podatkov je mogoče izračunati samooskrbnost tomajskih kmetij v letu 1822.

Izračuni pridelka in prehranskih potreb celotne vasi kažejo na zadostno preskrbo z žitom za vse njene prebivalce, razlike v prehranski samooskrbnosti pa se kažejo na ravni posameznih kmetij. Polovica kmetij – tiste, ki so bile večje od deset hektarjev – je bila samooskrbnih z žitom, medtem ko ga je drugi polovici (manjšim od deset hektarjev) primanjalo. Zaradi razpoložljivosti kvantitativnih podatkov sta bili izvedeni statistični analizi – regresija in računanje korelacijskega koeficienta, ki nam potrdita ali ovržeta hipotezo povezanosti in vpliva dveh spremenljivk. S tema analiza- ma je bilo mogoče ugotoviti, da je izmed obravnavanih spremenljivk ravno velikost njiv, ki so pripadale posamezniku, odločilnega pomena pri določa- nju prehranske samooskrbnosti. Tako iz katastra kot tudi iz matičnih knjig vemo, da kmetijstvo ni bil edini vir zaslužka, temveč da so se prebivalci To- maja udejstvovali v različnih obrtno-trgovskih dejavnostih in na tak način izboljševali svoje gmotno stanje. Široko mrežo poklicev je mogoče prepo- znati ob kombinaciji katastra in matičnih knjig.

Arhivski viri

PAK: Pokrajinski arhiv Koper

633: Okrajno glavarstvo Sežana

AST, CF: Archivio di Stato di Trieste, Catasto Franceschino

E: Elaborati

M: Mappe

ŠAK, ŽT: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj

MKP: Matična knjiga porok

MKU: Matična knjiga umrlih

SA: *Status animarum*

Literatura

Blaznik, P., B. Grafenauer in S. Vilfan, ur. 1970. *Gospodarska in družbena zgo- dovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*. Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*. Državna založba Slovenije.

Blaznik, P., B. Grafenauer in S. Vilfan, ur. 1980. *Gospodarska in družbena zgo- dovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*. Zv. 2, *Družbena razmerja in gibanja*. Državna založba Slovenije.

Blaznik, P. 1975. »Bitenj in Franciscejski kataster.« *Loški razgledi* 22 (1): 83–93.

Blaznik, P. 1980. »Žiri v luči Franciscejskega katastra.« *Loški razgledi* 27 (1): 120–130.

Brecelj, A., Z. Legiša in I. Vogrič. 1989. *Nabrežinski kamnolomi*. Tržaški tisk.

- Britovšek, M. 1959. »Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja«. *Zgodovinski časopis* 12/13:111–149.
- Dular, A. 1990. »Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju«. *Slovenski etnograf* 33/34:61–82.
- Fornasin, A. 2021. »Inovation in Agriculture and Population Growth in Friuli (Notrh-Eastern Italy, Seventeenth Century)«. V *Maize to the People! Cultivation, Consumption and Trade in the North-Eastern Mediterranean (Sixteenth-Nineteenth Century)*, uredila L. Mocarelli in A. Panjek. Založba Univerze na Primorskem.
- Gomiršek, T. 2016. »Gospodarska, socialna in kulturna zgodovina kmečkih družin v goriških brdih v predmarčni dobi (območje Kojškega, Števerjana in sosednjih vasi)«. Doktorska disertacija, Univerza na Primorskem.
- Grafenauer, B. 1970a. »Gospodarski obrat kmetije.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, uredili P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan. Državna založba Slovenije.
- Grafenauer, B. 1970b. »Poljedelski obdelovalni načini.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, uredili P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan. Državna založba Slovenije.
- Granda, S. 1994. »Zgornja Baška dolina v prvi polovici 19. stoletja.« *Kronika* 42 (1): 52–58.
- »Hvala ajde.« 1846. *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. oktober.
- Kačičnik Gabrič, A. 2016. »Kmečko življenje v Zgornjesavski dolini v 18. in 19. stoletju.« *Kronika* 64 (3): 495–512.
- Kladnik, D., in I. Rejec Breclj. 1999. »Dužbenogeografski oris.« V *Kras – pokrajina – življenje – ljudje*, uredili A. Kranjc, V. Likar in M. Žalik Huzjan. Založba ZRC.
- Krausmann, F. 2008. »Land-Use and Socio-Economic Metabolism in Pre-Industrial Agricultural Systems: Four Nineteenth-Century Austrian Villages in Comparison.« *Social Ecology Working Paper* 72, University of Klagenfurt.
- Križnar, N. 1999. »Etnografska podoba Krasa.« V *Kras – pokrajina – življenje – ljudje*, uredili A. Kranjc, V. Likar in M. Žalik Huzjan. Založba ZRC.
- Lazarevič, Ž. 2022. *Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta*. Razpoznavanja 47. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Marušič, B. 1999. »Na krasu od pozne antike do današnjih dni.« V *Kras – pokrajina – življenje – ljudje*, uredili A. Kranjc, V. Likar in M. Žalik Huzjan. Založba ZRC.
- Melik, A. 1960. *Slovensko primorje*. Slovenska matica.
- Mihelič, D. 2018. »Po sledih zapisov o preteklosti trte, grozdja in vina na stičišču Alp in Jadrana.« *Kronika* 66 (1): 5–22.

- Mihevc, A. 1999. »Morfologija Krasa.« V *Kras – pokrajina – življenje – ljudje*, uredili A. Kranjc, V. Likar in M. Žalik Huzjan. Založba ZRC.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa*. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2018a. »Kruh naredi človeka: kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju.« V *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, uredila M. Šorn. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Panjek, A. 2018b. »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije.« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem*, uredila A. Panjek in Ž. Lazarevič. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2021. »Slika Rodika izpred dveh stoletij: vidno, navidezno in hipoteze med zgodovino in ljudskim izročilom.« V *Mitska krajina: iz različnih perspektiv*, uredila K. Hrobat Virloget. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2023. *Integrirana kmečka ekonomija: koncept in dejstva*. Založba Univerze na Primorskem.
- Premrl, B. 2022. *Nesmrti kamen in njegovi mojstri v gornji Vipavski dolini in okolici*. Založba ZRC.
- Ribnikar, P. 1982. »Zemljiški kataster kot vir za zgodovino.« *Zgodovinski časopis* 26 (4): 321–337.
- Štih, P., V. Simoniti in P. Vodopivec. 2008. *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Valenčič, V. 1970. »Vrste zemljišč.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*, uredili P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan. Državna založba Slovenije.
- Verbič, M. 1969. »Škofja Loka v luči cenitve katastrskega dohodka leta 1827 in 1830.« *Kronika* 17 (3): 161–167.
- Vodopivec, M. 1999. *Kraški teran*. Kmečki glas.
- Zwitter, Ž. 2015. »Izbrani vidiki okoljske zgodovine kobilarne Lipica od ustanovitve do začetka tridesetih let 17. stoletja.« *Kronika* 63 (3): 457–474.

Preglednica 2.13 Rekonstrukcija tomajskih kmetij in gospodinjstev po katastru in župnijski knjigi

Hišna številka/gospodar	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
4 Ana Gorup	1	2,65	0,47	1,95	0,15	0,08	791
5 Jakob Černe	8	2,11	0,61	1,45	0,00	0,05	699
6 Blaž Pupis	7	11,12	3,56	6,44	0,82	0,30	889
7 Anton Šperne	7	4,45	1,30	2,80	0,34	0,01	366
8 Anton Černe	4	2,14	1,10	0,85	0,19	0,00	221

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 2.13 Nadaljevanje s prejšnje strani

Hišna številka/gospodar	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
9 Anton Gec	5	0,17	0,16	0,00	0,00	0,01	181
10 Jernej Rodica	7	2,28	0,78	1,50	0,00	0,00	372
11 Valentin Štoka	7	10,50	2,73	7,67	0,05	0,05	755
12 Marko Černe	14	44,14	8,27	27,45	8,21	0,21	1259
13 Matevž Ravbar	7	13,88	2,30	8,45	3,11	0,02	1221
14 Valentin Vitez	10	7,69	2,80	4,80	0,00	0,07	696
15 Martin Pipan	7	9,65	2,08	6,01	1,56	0,01	427
16 Anton Černe	8	19,72	3,87	15,45	0,38	0,02	1164
17 Jožef Škapin	5	11,85	2,32	4,62	4,85	0,06	800
18 Anton Kokoravec	7	3,47	0,59	2,80	0,00	0,08	136
19 Blaž Živec	7	4,67	0,97	3,69	0,00	0,00	573
20 Jožef Šonc	7	2,18	0,96	1,22	0,00	0,00	522
21 Matevž Šonc	10	4,39	1,64	2,73	0,00	0,02	500
22 Andrej Škerl	4	12,60	3,14	9,17	0,27	0,02	530
23 Matevž Škerl	7	8,72	2,18	6,25	0,29	0,00	574
24 Anton Škerl	9	22,50	5,56	10,14	6,78	0,02	1517
25 Matevž Požar	3	3,31	0,68	1,13	1,47	0,03	259
26 Matevž Štoka	7	9,32	1,79	6,97	0,52	0,02	707
27 Marija Slavec	1	0,11	0,11	0,00	0,00	0,00	0
28 Anton Petelin	6	2,82	1,21	0,78	0,83	0,00	404
29 Jakob Gorup	9	5,08	0,80	3,90	0,33	0,05	592
30 Matevž Petelin	9	10,39	2,71	6,19	1,47	0,02	978
31 Andrej Černe	10	4,27	1,78	2,33	0,09	0,07	523
32 Mihael Černe	13	28,60	6,01	16,57	5,93	0,09	1617
33 Anton Uzman	6	23,22	5,19	11,27	6,66	0,10	1272
34 Andrej Rože	9	7,57	2,17	4,89	0,51	0,00	953
35 Tomaž Rože	1	0,04	0,00	0,00	0,00	0,04	335
36 Franc Večerina	7	5,70	1,61	2,38	1,63	0,07	702
37 Valentin Slavec	7	7,45	2,43	5,00	0,00	0,00	691
38 Mihael Slavec	9	9,80	2,62	2,75	4,43	0,00	993
39 Valentin Slavec	3	1,58	0,64	0,65	0,27	0,02	293
40 Anton Slavec	1	5,39	1,48	2,38	1,53	0,00	644
41 Janez Obersnel	5	5,97	1,29	2,95	1,71	0,02	461
42 Anton Obersnel	5	6,90	1,94	4,22	0,72	0,02	263
43 Marko Žiberna	8	4,75	1,59	2,83	0,33	0,00	420
44 Jožef Gorup	6	8,35	1,86	5,84	0,64	0,01	879
45 Marko Gorup	4	1,31	0,66	0,65	0,00	0,00	0

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 2.13 *Nadaljevanje s prejšnje strani*

Hišna številka/gospodar	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
46 Tomaž Obersnel	7	8,42	2,44	5,29	0,67	0,00	502
47 Simon Rože	8	14,52	3,81	9,44	1,23	0,04	1603
48 Lovrenc Čefuta	4	6,61	1,82	5,49	2,55	0,05	561
49 Jožef Pegan	5	1,71	0,47	0,84	0,40	0,00	244
50 Jožef Štoka	9	8,09	1,91	3,41	2,71	0,06	776
51 Anton Filipčič	2	0,27	0,18	0,09	0,00	0,00	59
52 Neža Pegan	7	6,44	1,59	3,57	1,24	0,04	562
53 Valentin Pegan	5	3,65	1,21	2,43	0,00	0,01	670
54 Gregor Milič	10	8,72	2,13	6,52	0,07	0,00	562
55 Valentin Gorup	5	5,15	0,80	3,18	1,05	0,04	621
56 Jernej Slavec	7	7,76	1,72	3,96	2,08	0,00	224
57 Matevž Slavec	5	12,34	2,88	6,04	2,61	0,11	720
58 Jakob Pupis	10	11,99	2,91	5,80	3,17	0,11	919
59 Matija Šperne	6	7,32	2,05	5,21	0,04	0,02	492
60 Matevž Štoka	7	1,39	0,70	0,64	0,00	0,05	227
61 Anton Škerl*	0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	347
62 Jernej Mohorčič	3	1,40	0,50	0,90	0,00	0,00	259
63 Jožef Rože	6	9,85	1,57	8,04	0,14	0,00	418
64 Andrej Škamperle	6	3,45	0,90	2,55	0,00	0,00	436
65 Janez Štoka	8	1,24	0,35	0,89	0,00	0,00	226
66 Anton Obersnel	7	9,78	2,39	6,35	0,88	0,16	756
67 Matevž Obersnel	4	6,17	1,46	4,61	0,04	0,06	414
68 Anton Černe	6	9,61	1,77	6,84	0,94	0,06	665
69 Lovrenc Slavec	5	2,94	1,16	1,73	0,00	0,05	465
70 Anton Černe	3	0,12	0,12	0,00	0,00	0,00	0
71 Andrej Zlobec	3	1,22	0,58	0,61	0,00	0,03	286
72 Jožef Žiberna	6	2,34	0,85	1,48	0,00	0,01	302
73 Jakob Žiberna	6	0,94	0,53	0,39	0,00	0,02	254
74 Andrej Štoka	8	9,16	1,92	6,98	0,16	0,10	748
75 Jernej Štoka	2	2,82	0,65	2,15	0,00	0,02	358
76 in 77 Anton Štoka	3	5,96	1,87	2,65	1,33	0,11	397
79 Georg Černe	6	13,31	3,41	8,59	1,16	0,15	488

Opombe Naslovi stolpcev: (1) število članov gospodinjstva, (2) celotna kmetija (ha), (3) njiva in njiva z vinsko trto (ha), (4) travnik, pašnik in gošča (ha), (5) gozd (ha), (6) vrt (ha), (7) stavbno zemljišče in dvorišče (m²). * Živi na hišni številki 24.

Obrisi in dejavniki tomajske demografije od 18. do srede 20. stoletja

Aleksej Kalc

*Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti in umetnosti
Univerza na Primorskem*

© 2025 Aleksej Kalc

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.113-150>

Uvod

Ta prispevek se posveča demografiji tomajskega območja skozi dolgo časovno obdobje. V središču opazovanja je zgodovina prebivalstva tomajske župnije oz. njenih ožjih delov. Obravnavano območje je del t. i. matičnega Krasa in vsebuje vse naravnogeografske značilnosti kraškega sveta. Umešča pa se v rodovitnejši del kraške pokrajine, ki je zaradi pedoloških in klimatskih razmer ugoden, poleg poljedelstva in živinoreje, tudi za bogatejše kulture, kot sta sadjarstvo in vinogradništvo (Melik 1960; Panjek 2006). Tomaj in območje tomajske duhovnije namreč veljata za »domovino« terana, to je tipičnega kraškega črnega vina, ki so ga za domačo porabo pridelovali že vsaj v 15. stoletju, v teku 19. stoletja pa je postal vse pomembnejši tržni pridelek krajevne kmečke ekonomije (Moritsch 1969, 75).

Druga značilnost tomajskega območja je sosedstvo z ozemljem tržaške občine in sorazmerna bližina pristaniškega mesta Trst. Sicer je za časa Beneške republike Kras ekonomsko gravitiral bolj k Gorici, preko katere je držala glavna trgovinska povezava s *Serenissimo*. Vpliv Trsta pa je bil povezan z zemljiško posestjo tržaških patricijev na Krasu in s cerkvenoupravno pripadnostjo tržaški škofiji. Nosilec teh cerkvenih in duhovnih vezi je bila duhovščina iz uglednih tržaških meščanskih vrst, ki je zasedala pomembne cerkvenoupravne položaje v kraških župnijah. S spremembo Trsta iz komunskega obalnega mesta v glavno pristanišče in pomorsko merkantilno središče Habsburške monarhije se je vpliv mesta od 20. let 18. stoletja dalje stopnjeval in se vse bolj odražal na družbeno-ekonomski ravni kot tudi v demografskih dinamikah tržaškega kraškega zaledja. Sicer je treba

poudariti, da se odnosi med mestom in njegovim zaledjem niso razvijali časovno linearno in da je na samo ekonomijo in družbeni razvoj podeželja mesto kot gospodarsko središče, delovni trg in tudi kot atraktivni pol vplivalo v posameznih zgodovinskih fazah na različne načine in v različni meri. Pomembno vlogo so igrali lega in oddaljenost ožjih zalednih območij ter posameznih naselij od mesta, njihova upravno-politična pripadnost in razvoj prometne ter druge organizacijske infrastrukture. Vsi ti elementi so se odražali tudi v zgodovini tomajskega območja, kjer mesto prebivalcem ni bilo na neposrednem, tako rekoč vsakodnevnem dosegu kot kraškimi vaškim skupnostim znotraj tržaškega občinskega ozemlja. To je vplivalo na obseg in oblike navezovanja na mestno ekonomijo ter na družbene dinamike.

Prikazati razvoj prebivalstva in ozadja njegovih dinamik vzdolž večstoletnega obdobja je v primeru Tomaja, podobno kot pri drugih kraških vaseh, problematično (prim. Kalc 2018). Župnijske knjige s podatki o rojenih in umrlih se začenjajo leta 1625 in so do 20. let 18. stoletja pomanjkljive (ŠAK, ŽT, SA1). Periodična serija uradnih podatkov o številu prebivalstva pa se začne šele z 19. stoletjem. Prej razpolagamo le s podatkom cerkvenega izvora o številu duš za leto 1732 (ŠAK, ŽT, MKK 6, 1762–1784), medtem ko rezultati državnih ljudskih štetij, ki so se začela v 50. letih 18. stoletja, niso na voljo. Gibanje števila prebivalstva v novem veku je torej mogoče spremljati le posredno na podlagi ocenjevanj.¹ Dodatni problem je teritorialnega značaja. Ozemlje tomajske župnije sv. Petra in Pavla, ki se prvič omenja leta 1272, se, kot ugotavljajo raziskave o cerkvenoupravni zgodovini, do druge polovice 19. stoletja ni spreminjalo (Höfler 2016, 200). Vendar so bile na njem od poznega 18. stoletja ustanavljane nove duhovnije oz. kaplanije (potem povišane v župnije), ki so vodile lastne matične knjige. Ker virov vseh cerkvenoupravnih enot ni bilo mogoče upoštevati in ker razločevanje vitalnih podatkov po posameznih krajih do 30. let 18. stoletja ni povsem zanesljivo, se ta raziskava do 80. let 18. stoletja nanaša na celotno župnijsko ozemlje, od takrat dalje pa se omejuje na ozemlje tomajske duhovnije. Namen je podati okvirni pregled razvoja prebivalstva skozi dolgo časovno obdobje in izpostaviti, kako so bile demografske dinamike povezane z ekspanzijo Trsta ter drugimi ekonomskimi, družbenimi in političnimi dejavniki, ki so zaznamovali posamezna zgodovinska obdobja.

¹ To velja za celotno slovensko ozemlje, kjer je razvoju prebivalstva na podlagi kolikor toliko zanesljivih štetij in vitalne statistike mogoče natančneje slediti šele od srede 18. stoletja dalje (Zwitter 1936; Šifrer 1962; Blaznik idr. 1970; Šircelj 2006).

Obrisi tomajske demografije

Razpravljanje o prebivalstvu tomajskega območja srednjega in zgodnjega novega veka terja specifična raziskovanja fragmentarnih podatkov iz urbarialnih in drugih posvetnih ter cerkvenoupornih virov, ki niso v dome-tu tega prispevka.² Tudi v 18. stoletju je iz že omenjenih razlogov mogoče spremljati demografska gibanja na Krasu le hipotetično. Cilj prispevka je prikazati le glavne obrise razvoja prebivalstva s poudarki na naravnih in družbenih dejavnikih ter sistemskih vidikih njihovega delovanja. Za obdo-bje novega veka se zato kot osnove poslužujemo podatkov o rojstvih, s po-močjo katerih je mogoče sklepati o dolgoročnih demografskih dinamikah in v grobem oceniti obseg prebivalstva v posameznih fazah razvoja.

Podatkovna vrsta rojstev že na prvi pogled opozarja, da se je na prehodu med 17. in 18. stoletjem v demografiji tomajskega območja zgodila zgo-dovinska sprememba. V obeh stoletjih je bila kratkoročna dinamika rojstev zelo nihajoča, vendar je v 17. stoletju gibanje števila prebivalstva, živečega na ozemlju župnije, skozi dolgo časovno obdobje ostajalo stacionarno. 18. stoletje pa je zaznamovala konstantna in mestoma zelo živahna rast pre-bivalstva, ki se je nato nadaljevala v naslednjem stoletju. Kot je znano, se je 17. stoletje vpisalo v zgodovino kot »krizno« stoletje vseevropske demo-grafije. Za razliko od 16. stoletja, ko je prevladovala pozitivna demografska rast, je 17. stoletje zaznamovala stagnacija. Število prebivalstva je izrazito naraščalo in zopet padalo kot rezultanta izmenične prevlade natalitete ali mortalitete, ne da bi se njegov obseg dolgoročno bistveno spremenil. Sta-cionarnost in nihanja so bili odraz negotovih družbeno-ekonomskih raz-mer, pogostih kriznih momentov, bolj ali manj latentnega pomanjkanja in epidemičnih ter drugih dejavnikov povišane mortalitete, ki ji je izmenično sledila povišana nataliteta. Podobna slika je razpoznavna na tomajskem območju in je primerljiva z območjem sosednje povirske župnije ter s kra-škim območjem tržaške občine (Kalc 2018). Na podlagi genealoške anali-ze izbranih tomajskih družin je mogoče domnevati, da je v obdobjih po-manjkanja in gospodarskih kriz prebivalstvo skušalo zavestno omejevati rojstva, medtem ko je bila ob ugodnejših gospodarskih razmerah repro-dukcija živahnejša.

Vrzeli v seriji podatkov o smrti do leta 1646 in med letoma 1665 ter 1702 dopuščajo le delni pregled kriznih momentov v vitalni dinamiki tomajske župnije v 17. stoletju. Močan krizni moment je zabeležen leta 1650, ko se je število umrlih v primerjavi s prejšnjimi leti skoraj potrojilo in bilo enkrat

² Glej prvo poglavje.

večje od števila rojenih. Druga, manj izrazita špica umrljivosti je sledila leta 1663. Da je tudi v naslednjih desetletjih smrtnost pogosto poskakovala in da se je število prebivalstva večalo ter krčilo, opozarjajo izrazitejša nihanja v številu rojstev ter drugi dokumenti, ki pričajo npr. o številnih ugaslih ognjiščih ter pustotah (Panjek 2018, 38–39; 2021, 93–104). Ker je bilo vodenje matičnih knjig v vsem tem času še nedosledno, posebej kar se tiče beleženja smrti novorojenčkov, smemo sklepati, da je bila mortaliteta še višja, kot izhaja iz zabeleženih primerov.

V 18. stoletju je, kot omenjeno, nastopilo novo vitalno demografsko obdobje, v katerem se je prebivalstvo dolgoročno množilo. Razvoju v tem stoletju lahko podrobneje sledimo s pomočjo ocen števila prebivalstva, ki so prikazane v preglednici 3.1. Podatki v vrstici a so pridobljeni, izhajajoč iz razmerja med številom prebivalstva leta 1732 (edinega razpoložljivega) in povprečnim številom rojstev devetletnega intervala 1728–1736. Tako izračunana nataliteta 43,7 promila oz. razmerje enega rojstva na vsakih 22,9 prebivalca je pomnožena s povprečnim letnim številom rojstev dotičnega devetletja. Nataliteta nad 40 promilov v obravnavanem času ni bila neobičajna, če pomislimo, da je v nekaterih župnijah na Kranjskem sredi 50. let 18. stoletja znašala 41,5 promila in da je v leta 1762 v kranjskem delu ljubljanske škofije znašala kar 48,3 promila (Valenčič 1958, 49–50; Šircelj 2006, 55). Bila pa je lahko zelo nihajoča, zaradi česar so projekcije števila prebivalstva s pomočjo konstantnega količnika zelo približne in mestoma zavajajoče. Višja stopnja natalitete od realne daje nižje rezultante števila prebivalstva, odstopanja navzdol pa ga prekomerno povečujejo. Zato so v vrstici b za primerjavo zbrani podatki o številu prebivalstva, pridobljeni s prištevanjem (pred 1732 pa z odštevanjem) naravnega salda. Tudi ta izračun ni zadovoljiv, saj ne upošteva migracij, konkretno izseljenskega salda, ki je bil v tomajskem primeru prevladujoč, in povečuje realno število prebivalstva. Vse do srede 20. let 18. stoletja so izvirni podatki o rojstvih in smrtih pomanjkljivi, zaradi česar je bilo število prebivalstva za leto 1700 ocenjeno pavšalno, kot najverjetnejše dolgoročno povprečje obsega prebivalstva v 17. stoletju. Podatki iz obeh vrstic so torej grobi približki, ki pa dovolj jasno izkazujejo tendence rasti v tomajski župniji do 80. let 18. stoletja.

Sodeč po dinamiki rojstev je tomajska demografija v 80. letih 17. stoletja doživljala vitalnejši moment kot v 90., ko je povprečno letno število rojstev upadlo za približno deset odstotkov. Z začetkom 18. stoletja se je število rojstev postopoma vrnilo na raven iz 80. let, s to razliko, da je bila tendenca dolgotrajnejša in se je z leti število rojstev stopnjevalo. V tem obdobju

Preglednica 3.1 Rekonstrukcija prebivalstva tomajske župnije 1700–1780

Postavka		1700	1720	1740	1760	1780
Prebivalcev	(a)	2750	2816	2947	3353	3479
	(b)	2750	2816	3292	3698	3964
Stopnja letne rasti (‰)	(a)		1,2	2,3	6,4	1,8
	(b)		1,2	7,8	5,6	3,3

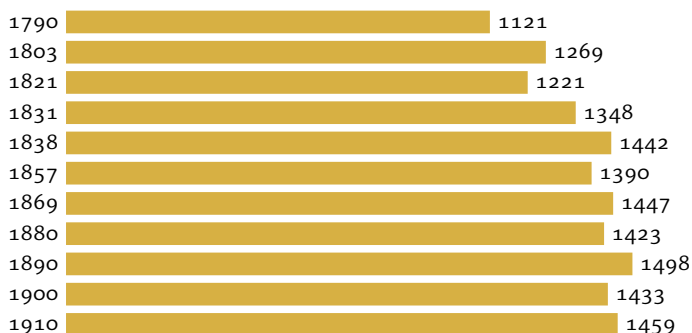
Opombe Naslovi vrstic: (a) ocena na podlagi enega rojstva na vsakih 22,9 prebivalcev, (b) ocena po naravnem saldu.

tudi ni bilo momentov izrazite mortalitete, tako da je prebivalstvo počasi naraščalo. V 20. in 30. letih pa sledi pomenljivo povečanje števila rojstev in z njim faza pospešene demografske rasti. Kot omenjeno, daje v našem primeru ocena na podlagi natalitete nižje rezultante od realnih, zato je bilo število prebivalstva od leta 1740 dalje zanesljivo večje od prikazanega v vrstici a. Predvsem v intervalu 1720–1740 daje nataliteta popačeno sliko, saj je bila stopnja rasti zanesljivo znatno večja, kot razodeva stopnja naravne rasti v vrstici b. Iz tega sledi, da je bila stopnja rasti v letih 1740–1760 nekoliko manjša od prikazane v vrstici a, vsekakor pa je tudi v tem obdobju prebivalstvo dokaj živahno naraščalo. Počasneje se je razvijalo v naslednjih dvajsetih letih, predvsem v 60. letih, ko se je zvrstilo nekaj izrazitih špic mortalitete. Leta 1780 je bilo realno število prebivalstva župnije po vsej verjetnosti bližje podatku iz vrstice b kot tistemu iz vrstice a.

Leta 1821, ko je na voljo prvi uradni podatek ljudskega štetja (točneje vojaške konskripcije),³ je župnija štela 4.484 prebivalcev. To je kar 28 % več kot štirideset let prej, kar odgovarja povprečni rasti 6,1 promila na leto. Razvojna dinamika pa je bila v tem obdobju vse prej kot linearna, saj je število prebivalstva hitro naraščalo do začetka 19. stoletja, nakar je rast zastala in obseg prebivalstva se je celo nekoliko zmanjšal. To jasneje vidimo, če zožimo pogled na območje tomajske duhovnije, za katerega od 90. let 18. stoletja dalje razpolagamo s podrobnejšo in zanesljivejšo vitalno statistiko ter s podatkom o prebivalstvu iz leta 1803, ki ga prinaša dokumentacija o škofovi vizitaciji, ko so za vsako vas tomajske duhovnije zabeležili tudi število duš (ADTS, VSD, 1803–1821). Ta cerkvenoupravna enota poleg Tomaja, cerkvenoupravnega sedeža z župno cerkvijo, vključuje še vasi Križ, Šepulje, Utovlje, Dobravlje, Grahovo Brdo in Filipčje Brdo.⁴ V drugi polovici 19. stoletja in do prve

³ Naveden v *statusu animarum* (ŠAK, ŽT, SA 1 (1820)).

⁴ Vasi tomajske duhovnije so srednjeveškega izvora in se prvič pojavijo v dokumentih: Uto-

Slika 3.1 Gibanje števila prebivalstva v tomajski duhovniji (upravni občini) od leta 1790 do 1910

Opombe 1790 – ocena na podlagi rodnosti, 1803 (ADTS, VSD), 1821 (vojaška konskripcija, ŠAK, ŽT, SA 1) in 1857 (ŠAK, ŽT, SA 2 in SA 3), 1869–1910 (*Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Gorz, Gradisca und Istrien* 1873; *Spezialortsrepertorium der osterreichischen Lander* 1885; 1894; 1906; 1918).

svetovne vojne je to ozemlje sovpadalo z ozemljem tomajske upravne občine.

Če z metodo razmerja z rojstvi število prebivalstva leta 1790 ocenimo na 1.121, je od tega leta do leta 1803 prebivalstvo naraščalo za povprečno 9,5 promila na leto, nakar je do leta 1821 padalo za povprečno 2,1 promila na leto. To nazadovanje je bilo povezano s politično in ekonomsko dokaj razburkanim obdobjem francoskih zasedb, zaradi katerih sta zlasti v dobi Ilirskih provinc, ko je pristanišče trpelo zaradi britanske pomorske blokade, Trst in posredno tudi njegovo zaledje močno opešala. Gospodarska kriza se je nadaljevala in še poglobila v prvih letih predmarčne dobe tudi zaradi drugih razlogov (Kalc 2011). Njeni demografski učinki so vidni tudi pri porokah, ki najneposredneje odražajo stanje družbenega počutja in število katerih je v drugem desetletju upadlo za četrtno. Ta zastoj pa je predstavljal le nekoliko daljšo epizodo v pozitivnem trendu živahne dolgoročne rasti, ki se je iz 18. stoletja nadaljevala do 40. let 19. stoletja. V 20. in 30. letih 19. stoletja je namreč prebivalstvo spet naglo naraščalo, in sicer s povprečnim letnim prirastkom 9,9 in 9,6 promila (preglednica 3.2). To je v skladu z razvojem v celotnem Primorju in na Slovenskem nasploh, kjer so bila 20., 30. in delno 40. leta obdobje najhitrejše demografske rasti od

vlje (Vtendorf) in Šepulje (Sepulsach) leta 1147, Križ (Crux) in Dobravlje (Dobrilach) leta 1180, Tomaj (Tomay) leta 1272, Grahovo Brdo (Bredis) in Filipčje Brdo (Bredis) pa leta 1316 (<https://topografija.zrc-sazu.si/>).

Preglednica 3.2 Število prebivalcev v tomajski duhovniji (upravni občini) od leta 1790 do 1910

Leto	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)	(g)
1790	1121						
1803	1269	9,5	46,0	33,8	12,2	-2,7	-0,22
1821	1221	-2,1	40,3	34,9	5,4	-7,5	-1,40
1831	1348	9,9	38,4	27,6	10,8	-0,9	-0,09
1838	1442	9,6	36,7	28,9	7,8	1,8	0,24
1857	1390	-1,9	42,6	36,7	5,9	-7,8	-1,33
1869	1447	3,3	41,2	28,0	13,2	-9,8	-0,75
1880	1423	-1,5	43,0	35,9	7,1	-8,6	-1,21
1890	1498	5,1	42,8	29,7	13,1	-7,9	-0,61
1900	1433	-4,4	41,1	31,0	10,2	-14,6	-1,44
1910	1459	1,8	38,2	26,1	12,0	-10,2	-0,85
1926	1601	5,8	26,1	20,3	5,8	0,0	0,01
1931	1595	-0,8	17,8	13,8	4,0	-4,8	-1,19

Opombe Naslovi stolpcev: (a) število prebivalcev, (b) povprečna stopnja letne rasti, (c) nataliteta, (d) mortaliteta, (e) naravni saldo ($e = c - d$), (f) migracijski saldo ($f = b - e$), (g) naravni saldo ($g = f/e$). Relativne vrednosti v promilih.

novega veka dalje (Blaznik idr. 1970; Zwitter 1936). V tomajski duhovniji se je prebivalstvo v manj kot 20 letih povečalo za skoraj petino. V 50. letih je bilo nato obdobja rasti konec in nastopila je nova zgodovinska faza, ki je trajala do prve svetovne vojne. V tem obdobju se število prebivalstva ni več bistveno spreminjalo, tako da lahko govorimo o novi dolgoročni stacionarni dinamiki. Povprečna letna stopnja rasti med letoma 1838 in 1910 je bila komaj 0,2 promila in prebivalstvo je naraslo za komaj 1,2 odstotka. Od leta 1869 do 1910 pa se je povečalo samo za 0,8 odstotka.⁵ Prebivalstvo Goriške, ki je takrat sodila med avstrijske dežele z nižjo demografsko rastjo in pod katero je politično upravno spadalo tudi tomajsko območje, je v tem zadnjem štiridesetletnem obdobju naraslo za 26 odstotkov (Kalc 2013).

Nizka demografska rast v drugi polovici 19. stoletja in do prve svetovne vojne je bila značilnost celotnega tržaškega kraškega zaledja, z izjemo vasi znotraj tržaškega občinskega ozemlja. V tomajskem primeru pa je bi-

⁵ Prirastek bi bil še nižji, če bi leta 1898 v Tomaju ne odprli samostana šolskih sester s šolo in z internatom, v katerem so od leta 1902 bivale učenke iz oddaljenejših krajev (Cenčič 2013, 293). Temu je pripisati tudi razkorak med spoloma ob zadnjem avstrijskem ljudskem štetju leta 1910, ko so v Tomaju ugotovili 238 moških in 330 žensk (*Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder* 1918).

Preglednica 3.3 Prirasti prebivalstva v župniji in duhovniji (upravni občini) Tomaj, župniji Povir in v kraških vaseh tržaške občine (v odstotkih)

Leta	Tomaj, župnija	Tomaj, občina	Povir, župnija	Tržaške vasi
1821–1869	13,1	18,5	22,3	78,4
1869–1910	3,0	0,8	14,1	28,7

la še izrazitejša. Kot je razvidno iz preglednice 3.3, ki ponuja primerjavo s sosednjo župnijo Povir in s kraškimi vasmi tržaške občine, je v povirski župniji od 20. do konca 60. let prebivalstvo naraslo bolj kot v tomajski, še bolj poudarjena pa je bila razlika od 70. let dalje. Poudariti je treba sicer, da sta k rasti povirskega območja v drugem obdobju prispevali predvsem Sežana in Divača. Prva se je razvijala kot upravno in trgovsko, druga kot prometno železniško središče. Preostale vasi povirske župnije so poznale enako počasno rast oz. stagnacijo kot tomajske. To je razvidno tudi iz statistike hiš: tako v tomajski kot v povirski župniji se je število hiš od 70. let dalje povečalo za komaj 11 oz. 14 odstotkov. Nove gradnje so se zgoščale v Sežani in Divači, kjer je bilo leta 1910 90 oz. 105 % hiš več kot leta 1869 (*Orts-Repertorium* 1873; *Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder* 1918).

Povsem drugače je bilo v 11 vaseh kraškega dela tržaške občine, torej na območju, ki je bilo manj oddaljeno od Trsta. Tu je prebivalstvo, zahvaljujoč prometni legi in ugodnostim, povezanim z upravno pripadnostjo tržaški občini, lahko uspešneje izkoristilo gospodarske priložnosti (v agrarnih kot neagrarnih sektorjih), ki jih je nudila mestna ekonomija. Tako se je v tržaških vaseh od 20. do konca 60. let 19. stoletja prebivalstvo povečalo za več kot tri četrtine, od 70. let do 1910 pa je demografska rast še vedno ostajala občutna, saj je število prebivalstva naraslo za 28 % (Kalc 2018, 165). Temu primerno se je povečalo tudi število hiš, in sicer za štirikrat toliko kot v vaseh tomajske in povirske župnije. Razvoj pa je bil tudi na tem območju neenak in odvisen od razvoja prometnih povezav. Naselja ob starih in predvsem novih prometnicah, zgrajenih v 19. stoletju, so zahvaljujoč gostinskim, trgovskim, prevoznim in obrtnim dejavnostim beležila večjo rast kot kraji, kjer je bilo vključevanje v mestni delovni in širši ekonomski trg manj ugodno in se gmotno ni toliko obrestovalo na dohodku iz agrarnih ter neagrarnih ekonomskih virov (Kalc 2018). Učinki intenzivnejšega naslanjanja in izmenjav z mestno ekonomijo zaradi manjših razdalj, ugodnejših prometnih povezav in bogatejše tržne vrednosti krajevnega kmetijstva so do izraza prihajali tudi v vaseh t. i. Brega, tj. skrajnega severnega roba Istre na meji z ozemljem tržaške občine. Do 70. let 19. stoletja je bil tu ra-

Preglednica 3.4 Število prebivalstva in povprečna letna stopnja rasti (v promilih) v tomajski duhovniji v letih 1910–1966

Postavka	1910	1926	1931	1948	1953	1966
Število prebivalcev	1459	1601	1595	1003	985	914
Letna rast		5,8	-0,8	-27,3	-3,6	-5,8

zvoj podoben kot na območjih Tomaja in Povirja, saj je število prebivalcev med letoma 1835 in 1869 naraslo za 7,5 odstotka. Od takrat do leta 1910 pa se je, kljub padanju v 90. letih in izseljevanju od začetka novega stoletja povečalo kar za 27,3 odstotka (Verginella 1990, 5).

Po prvi svetovni vojni je območje Tomaja spet beležilo demografsko rast. Botrovala sta ji hitro padajoča mortaliteta, ki se je med letoma 1910 in 1931 zmanjšala s 26,1 na 13,8 promila, in povišana nataliteta v prvih povojnih letih (ta je še v prvi polovici dvajsetih let merila 26,1 promila in je nato v drugi polovici upadla na 17,8). Sredi 20. let je tako število prebivalstva doseglo zgodovinski višek, a je takrat začelo že občutno nazadovati. K temu sta prispevala vse šibkejši naravni prirastek in, kot bomo videli, spet izseljevanje, ki je v tem obdobju postalo posebno izrazito. V 30. in nato v 40. letih se je negativni trend samo še poglobil in dobil značaj delne depopulacije. Tudi v tej zgodovinski fazi je demografija močno občutila posledice spremenjenih državnih meja, prehoda v okvir jugoslovanske države in pod socialistični družbeno-politični red. Državna meja je območje odrezala od gravitacijskega centra Trsta in ga umestila v novozasnovani regionalni koncept zahodne Slovenije, katerega središča so postali na severu Nova Gorica, na jugu Koper, na Krasu pa Sežana.

Tomajska demografija, kljub izpostavljenim specifikam, ne odstopa od splošnega razvoja prebivalstva v obravnavanem dolgem zgodovinskem obdobju in je v vodilnih potezah reprezentativna za širšo kraško planoto nad tržaškim zalivom, z izjemo ožjega tržaškega območja, kjer se je, kot že omenjeno, v določenih fazah obnašala svojstveno zaradi tesnejše in drugačne integracije tega ozemlja s Trstom in urbanih ekonomskih ter socialnih dinamik. Z vidika demografskih dejavnikov lahko razvoj delimo na dve obdobji. V prvem, ki je trajalo do srede 19. stoletja, so nanj vplivali večinoma naravni dejavniki rasti. V drugem so vplivnejšo vlogo prevzele selitve, točnejše izseljevanje.

Naravni dejavniki rasti: nataliteta in mortaliteta

Naraščanje števila prebivalstva od 18. stoletja dalje, ki je nastopilo po demografsko kriznem 17. stoletju, je bilo rezultanta okrepljene rodnosti in

njenega dolgoročnega presežka nad smrtnostjo. Zaradi pomanjkanja podatkov o številu prebivalstva in nepopolnih podatkov o rojstvih ter zlasti smrtih za 17. in delno tudi za 18. stoletje pojava ni mogoče natančneje izmeriti in prikazati s stopnjami natalitete ter mortalitete. Pozitiven trend pa je razviden iz bilance med številom rojstev in smrtnih primerov, ki je, kot kažejo podatki iz preglednice 3.1, kljub občasnim in tudi pogostim deficitnim letom, od 20. let 18. stoletja vseskozi pozitivna. 18. stoletje je na širšem notranjeavstrijskem ozemlju prineslo novo, pozitivnejšo družbeno-ekonomsko klimo. Območje severovzhodnega Jadrana je z zagonom tržaške proste luke nove čase občutilo še neposredneje. Čeprav se je tržaški »prostoluški eksperiment« soočal z resnimi težavami in je njegov uspeh še sredi stoletja ostajal negotov, sta promet in vzpostavljjanje infrastrukture ožjemu tržaškemu zaledju vendarle od samih začetkov ponujala konkretne ekonomske priložnosti. Z ekspanzijo mesta in pomorske ekonomije so se v drugi polovici stoletja te samo še stopnjevale in pozitivno učinkovale na demografijo mesta ter njegovega zaledja.

Splošna nataliteta in mortaliteta v dolgem 19. stoletju sta podrobno prikazani v preglednici 3.2, ki se nanaša na območje tomajske duhovnije. Razvidno je, da je nataliteta vse do 20. stoletja ohranjala raven, ki je bila značilna za predindustrijsko dobo, saj je razen v 30. letih tudi krepko presegala mejo 40 promilov.⁶ Šele z 20. stoletjem se je začel občutljivejši upad, ki je napovedoval zaključek demografske tranzicije. Tranzicijska faza je postala, kot drugod na Slovenskem, očitna po prvi svetovni vojni, ko je stopnja natalitete padla za celih 12 odstotnih točk (Šircelj 2006, 56). Mortaliteta se je zmanjšala že konec 18. stoletja, potem ko je v 80. letih (po grobih cenah) presegala 40 promilov. V 19. stoletju pa je bila povprečno za skoraj deset točk nižja od natalitete, katero je le v posameznih letih presegla. Taksi momenti so bili pogosti do 50. let 19. stoletja in navadno so nastopali v povezavi s slabimi letinami in splošnim pomanjkanjem zaradi slabih vremenskih razmer, ekonomskih kriz ali drugih dejavnikov, ki so poslabšali življenjsko raven in ogrozili imunsko odpornost prebivalstva. Deficitarna leta, ko je število smrtnih primerov v tomajski duhovniji krepko preseglo število rojstev, so bila 1805 in 1806, 1809, 1816, 1821, 1846 in 1855. Do krizne mortalitete, ko se število smrtnih primerov poveča za dvakrat ali več od običajnega povprečja in lahko dolgoročno negativno vpliva na reproduk-

⁶ Tomajska nataliteta je nekoliko presegala povprečno nataliteto v Avstrijskem primorju. V letih 1830–1845, npr., je bila tam povprečna nataliteta 38 ‰, v Goriško-Gradiški 36,9 ‰, na Kranjskem pa 29,7 ‰ (Zwitter 1936, 91).

cijo prebivalstva (Bertoša 1989, 8; Livi Bacci 1999), je sicer prišlo samo leta 1809, vendar sta zaporedni negativni leti 1805 in 1806 v prebivalstvu zapustili še večjo vrzel. Splošno povečanje umrljivosti zaradi klimatskih posledic izbruha vulkana Tambore leta 1815, ki so povzročile t. i. dvoletje »brez poletja« (1815 in 1816), se je v Tomaju pojavilo leta 1816 in je bilo nekoliko manj izrazito kot npr. v Istri, kjer je smrtna kosa z velikimi zamahi jemala življenja leta 1817 (Jelenić 2021, 169–170).

Leto 1821 je bilo še zadnja epizoda izrazite mortalitete ekonomsko in vsestransko kriznega obdobja, ki je sledilo zadnjemu Napoleonovemu obdobju (Ilirskim provincam) in ki so ga zaznamovala obolenja ter vzroki smrti, povezani s pomanjkanjem in podhranjenostjo. Taka je bila predvsem griža, ki se je v Tomaju z vso silo pojavila leta 1819 in povzročila večino smrtnih primerov. Po dvajsetih letih zatišja, ko je upadla krepko pod 30 promilov in je zato rast prebivalstva zabeležila svoj zgodovinski moment, je mortaliteta v 40. letih spet naraščala in močno udarila leta 1846. Tudi tokrat so bile smrtonosne razne trebušne infekcije. Leta 1855 pa je bila vzrok povišane umrljivosti kolera. Ta tipično »mestna« bolezen, ki se je na severovzhodnem Jadranu pojavila prvič v 30. letih 19. stoletja in večkrat močno prizadela Trst ter istrska obalna mesta, je preko stikov prebivalstva z mesti našla pot tudi v zaledna območja. Tako so v letih 1836 in 1849 po en smrtni primer zabeležili tudi v vasi Tomaj. Leta 1855, ko je tako v Trstu kot v koprskem okraju razsajala prava epidemija z več kot desetimi odstotki obolelega mestnega prebivalstva in s tisočimi mrtvih (Železnik 2010), je bolezen tudi v Tomaju zahtevala večji davek, točneje 20 življenj ali dobro polovico vseh smrtnih primerov tega leta. Sicer je tomajsko območje prizadela manj kot sosednjo povirsko faro, kjer se je število umrlih faranov več kot podvojilo, medtem ko se je v tomajski duhovniji povečalo za 30 odstotkov.

Od 60. let do konca stoletja je mortaliteta še poskakovala in nekajkrat presegla nataliteto. Tako je bilo v obdobju agrarne in splošne krize v letih 1873 ter 1874, ko so številni ljudje umirali tudi zaradi pljučnih bolezni (angine), medtem ko kolera, ki se je sredi 60. in sredi 80. let znova pojavila v Trstu in Istri, tokrat ni prodrla do Tomaja. Mortaliteta, skratka, od 60. let 19. stoletja dalje ni več toliko pogojevala naravne rasti kot v prejšnjih obdobjih in njena krivulja se je z 20. stoletjem odločno obrnila navzdol. Ponovno se je povzpela v vojnih letih 1915–1918, ko se je epizodično povečala za 30 odstotkov v primerjavi s prejšnjimi leti in presegla število rojstev, ki se je zmanjšalo za 45 odstotkov. V desetletju po prvi svetovni vojni se je mortaliteta močno zmanjšala, tako da je med letoma 1910 in 1931 upadla

s 26,1 na 13,8 promila, nataliteta pa se je v prvih povojnih letih okrepila. Prebivalstvo Tomaja je tako naraslo do zgodovinskega viška.

Na mortaliteto je vseskozi ključno vplivala umrljivost otrok, ki je bila značilna poteza predmoderne demografije in dolgo tudi demografije industrijske dobe. Iz preglednice 3.5 je razvidno, da je dobrih 55 odstotkov vseh smrtnih primerov v vasi Tomaj v dolgem obdobju od 30. let 18. stoletja do prve svetovne vojne odpadlo na otroke pod šestim letom starosti. V zadnjih dveh desetletjih 18. stoletja in večkrat v 19. stoletju je število smrtnih primerov v tej starostni skupini preseglo 60 odstotkov vseh smrti. Ti momenti so sovpadali z že omenjenimi špicami splošne mortalitete, a tudi z obdobji pospešene rasti prebivalstva, kot v 20. letih 19. stoletja, ko je umrljivost otrok upadla manj kot splošna umrljivost. Upadati je začela šele v 90. letih 19. stoletja in odločneje z 20. stoletjem. Velik delež umrljivosti otrok v prvih petih letih starosti je odpadel na dojenčke do enega leta, ko mladim življenjem zaradi slabega prehranjevanja, higienskih in drugih dejavnikov preti največja smrtna nevarnost. Ta starostna skupina, kot kažejo vrednosti prvega stolpca, je v nekaterih obdobjih zajemala do tretjine vseh smrtnih primerov in 46 odstotkov smrti starostnega razreda 0–5 let v celotnem obravnavanem obdobju. V 90. letih 19. stoletja je začela tudi umrljivost starostnega razreda 0–1 leta upadati, vendar počasneje, tako da se je njen delež znotraj razreda 0–5 let v teh desetletjih povečal na 64 oz. na 73,5 odstotka. Drugi po deležu smrtnih primerov za skupino najmlajših prebivalcev je bil starostni razred 71–80 let z 10,8 odstotka vseh smrti celotnega obdobja. Ta razred izkazuje do 60. let 19. stoletja izrazitejšo variabilnost, odtlej dalje pa nakazuje, da je smrtnost začela počasi prehajati od najmlajših proti najstarejšim družbenim segmentom.

Selitve – od podredne do sistemske vloge

Migracije so skozi vse v tem prispevku obravnavano obdobje spremljale demografski razvoj tomajskega kot tudi širšega kraškega območja. Njihova intenzivnost in demografski učinki so bili sicer v posameznih razvojnih fazah različni. V zgodnejših časih o migracijskih gibanjih pričajo razni indici, iz katerih je mogoče sklepati o odhodih in prihodih prebivalcev. Pojavljanje novih priimkov konec 17. in na začetku 18. stoletja je npr. znak priseljevanja, ki je verjetno prispevalo k hitrejši reprodukciji prebivalstva. V nadaljevanju 18. stoletja pa na migracije opozarjajo podatki vitalne statistike, točneje naravni prirastki in iz njih izhajajoče rezultante števila prebivalstva. Te presegajo tudi najoptimističnejše hipoteze o dejanskem obsegu prebivalstva, iz česar sledi, da je del rojenega prebivalstva umanjkal zara-

Preglednica 3.5 Smrti v vasi Tomaj po starostnih razredih v letih 1731–1910

Leta	0–1	0–5	6– 10	11– 20	21– 30	31– 40	41– 50	51– 60	61– 70	71– 80	81–	Skupno
1731–40	11,6	43,8	9,9	2,5	6,6	5,8	2,5	7,4	5,0	10,7	5,8	100,0
1741–50	17,3	50,0	6,7	6,7	2,9	3,8	3,8	3,8	1,9	11,5	8,7	100,0
1751–60	24,8	54,3	5,4	3,9	4,7	5,4	6,2	7,8	2,3	6,2	3,9	100,0
1761–70	32,0	57,4	4,1	4,9	2,5	3,3	4,9	5,7	0,0	10,7	6,6	100,0
1771–80	31,6	67,1	2,6	2,6	3,9	2,6	3,3	3,3	2,0	7,2	5,3	100,0
1781–90	27,3	61,7	5,8	2,6	6,5	1,3	1,9	9,7	1,3	5,8	3,2	100,0
1791–00	19,7	55,7	8,7	4,4	6,0	4,4	2,2	7,1	3,8	4,9	2,7	100,0
1801–10	23,3	53,3	0,8	5,8	2,5	5,8	5,8	4,2	3,3	14,2	4,2	100,0
1811–20	18,5	60,3	5,3	2,6	2,6	2,0	2,0	4,6	2,0	15,2	3,3	100,0
1821–30	33,6	64,8	0,0	1,6	4,0	4,8	0,8	8,0	2,4	7,2	6,4	100,0
1831–40	27,3	59,4	6,1	3,6	3,6	4,2	4,8	3,6	3,0	9,7	1,8	100,0
1841–50	28,4	56,8	4,0	4,5	2,8	0,6	6,8	5,7	2,3	13,6	2,8	100,0
1851–60	27,5	60,8	3,9	2,0	1,3	5,9	2,0	8,5	3,3	7,8	4,6	100,0
1861–70	29,1	57,7	4,4	4,9	6,0	2,7	3,3	5,5	2,7	11,0	1,6	100,0
1871–80	33,3	60,3	7,8	4,3	0,7	2,1	3,5	1,4	3,5	11,3	5,0	100,0
1881–90	22,4	52,4	4,2	4,2	2,1	4,2	5,6	5,6	2,1	11,9	7,7	100,0
1891–00	29,5	46,2	2,3	6,8	2,3	3,0	9,1	3,8	6,1	12,9	7,6	100,0
1901–10	20,8	28,3	5,8	4,2	5,0	3,3	1,7	8,3	10,8	25,8	6,7	100,0
Skupno	25,7	55,6	4,9	4,0	3,7	3,5	3,9	5,8	3,1	10,8	4,6	100,0

Opombe V odstotkih. Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKU 2 (1702–1739), 3 (1739–1733), 4 (1773–1790), 5 (1790–1839), 6 (1841–1933).

di izseljevanja. Tega manka ni mogoče podrobneje oceniti, jasno pa je, da selitve v tej zgodovinski fazi niso imele izrazitejšega učinka na razvoj prebivalstva.

Drugače je bilo v dolgem 19. in nato v 20. stoletju, kot kažejo selitveni saldi v preglednici 3.2. V tem obdobju je razmik med nataliteto in mortaliteto, kljub občasnim negativnim saldov, zagotavljal nihajočo, a dolgoročno pozitivno naravno rast prebivalstva. Povprečni letni naravni prirastek je pogosto presegal deset promilov in v zadnjih treh desetletjih pred prvo svetovno vojno je bila naravna rast zaradi upadanja otroške in splošne umrljivosti posebej konsistentna, kar je bilo značilno za celotni sežanski okraj. Značilno pa je bilo tudi, da se je taka demografska vitalnost od srede 19. stoletja dalje le v manjši meri pretvarjala v dejansko rast prebivalstva, ker je, kot smo že videli, večino naravnega prirastka odjedalo izseljevanje. Primarni cilj tega izseljevanja pa je bil Trst. Zaradi tega se je v sežanskem okraju, ki je kot najneposrednejši občutil močno gravitacijsko privlačnost

Trsta, med letoma 1869 in 1910 prebivalstvo povečalo za 18,8 odstotka, medtem ko je v celotni Goriško-Gradiški naraslo za 37,9 odstotka. V okraju Gorica okolica, ki je bil kot zaledje Gorice po gravitacijski legi najprimerljivejši s sežanskim, je naraslo za 44 odstotkov. Nižji prirastek kot sežanski je imel le hriboviti okraj Tolmin, ki je beležil komaj sedemodstotno rast (Kalc 2013, 668–669). V občini Tomaj pa je bil vpliv izseljevanja še izrazitejši, saj je prebivalstvo naraslo za pičlih 0,8 odstotka. Če je izseljevanje v sežanskem okraju v obdobju 1869–1910 predstavljalo do 65 odstotkov naravnega prirastka (str. 667), ga je v tomajski občini odjedlo 92 odstotkov in s tem skoraj izničilo naravni reproduktivni učinek.

Iz preglednice 3.2 je razvidno, da je bil od 90. let 18. stoletja migracijski saldo vseskozi globoko negativen, razen v 20. in predvsem 30. letih 19. stoletja, ko je bila v teku izrazita pozitivna rast prebivalstva. K tej rasti je poleg naravnih dejavnikov očitno prispevalo tudi priseljevanje. V prvih dveh desetletjih, sredi, v 70. in nato še v 90. letih 19. stoletja pa je negativni migracijski saldo krepko presegal naravni prirastek in povzročal krčenje obsega prebivalstva. Do vključno 70. let obdobja izrazitejšega izseljevanja sovpadajo z že omenjenimi kriznimi momenti, ki so vplivali tudi na povečano mortaliteto. Že od srede stoletja in predvsem od 80. let dalje pa je mogoče izseljevanje vzporejati s splošno ekspanzijo selitvenih gibanj v avstro-ogrski monarhiji (in celotni srednji, vzhodni in južni Evropi). Te selitve so se v veliki meri odvijale v obliki množičnega prerazporejanja prebivalstva s podeželja proti mestom in novim urbaniziranim okoljem (Steidl idr. 2017; Fassmann 1994; Bade 2000; Cattaruzza 1979; 2002). Čeprav je Trst ostajal primarni cilj, so se izseljenci s tomajskega območja in širšega Krasa v tej zgodovinski fazi usmerjali tudi proti drugim destinacijam znotraj države in v tujino. Notranje in mednarodno izseljevanje je še naprej krojilo tomajsko demografijo vse do let po drugi svetovni vojni. Od konca prve vojne pa ni izviralo samo iz družbeno-ekonomskih vzgibov, ampak je nastopalo tudi kot posledica političnih razmer in ideoloških motivov.

O porokah

Poroka, ki je pomenila mejnik v življenju posameznika in nastanek nove družine, je bila ključni vidik reprodukcijske in s tem razvojne demografske dinamike. Starost žensk ob poroki, npr., je lahko vplivala na reprodukcijski potencial družine. Zato je bilo dvigovanje poročne starosti, in s tem krčenje obdobja ženske sposobnosti rojevanja, med načini omejevanja rojstev in, skupaj s celibatom, oblika uravnavanja razmerja med številom prebivalstva in viri preživljanja. V družbah, kjer je bila reprodukcija tesno povezana

s poroko kot družbenim in kulturnim pragom biološko aktivnega življenjskega ciklusa, je poroka oz. stopanje v zakonsko zvezo veljalo za regulator natalitete (Del Panta in Rettaroli 1994, 176).

Poroka pa je bila poleg ožjega demografskega vidika nadvse pomemben moment družbenega in ekonomskega značaja, saj je izbira partnerja vplivala na gmotni in socialni položaj družine oz. rodbine. Izbira zato ni bila prepuščena le čustvenim nagnjenjem, bolj ali vsaj enako pomembne so bile strategije za oblikovanje sorodstva skladno z ekonomskimi in s premoženjskimi interesi ter z družbenim ugledom. Izbiranje partnerja se je tako moralo podrežati vodilnim družinskim figuram, v posameznih zgodovinskih obdobjih pa tudi političnim predpisom (npr. pravicam in avtoriteti gosposke ali administrativnim predpisom za preprečevanje revščine) in seveda cerkvenim pravilom (Davis 1989, 33; Hudaes 1997, 91; Lanzinger 2010). Posledično je poročne izbire in poročanje kot tako treba opazovati upoštevajoč družbene in ekonomske strukture ter družinske vzorce, ki so, kot je pokazalo zgodovinsko preučevanje družine, v posameznih evropskih makro- oz. mikroregijah različni in vezani na različne družinske sisteme. Specifično so povezani z velikostjo in s kompozicijo družine, z obliko gospodinjstva in s pravili pravnega ter kulturnega značaja, značilnimi za oblikovanje družine na določenem geografskem območju in v določenem družbenem okolju (Szołtysek 2007).

Poročne prakse so zelo razvejano tematsko področje in sama izbira ter starost novoporočencev sta predmet specifičnih analiz. Tu bomo nakazali samo nekaj potez o poročnih navadah tomajskega prebivalstva. Namen je izpostaviti nekatere spremembe, ki se pokažejo v dolgem časovnem obdobju.

Poroka je, za razliko od rojstva in smrti, izrazito socialni demografski dogodek. Zaradi tega je zelo občutljiv na splošna in specifična družbena, gospodarska ter politična dogajanja, ki lahko vplivajo na poročno dinamiko in na strukturne značilnosti novoporočencev. Primer takega dogajanja, ki se odraža tudi v tomajski poročni statistiki, je že omenjeno obdobje Ilirskih provinc, ko je zaradi poslabšanja gospodarskih razmer v letih 1812 in 1813 število porok občutno upadlo, leta 1914 in predvsem 1815 pa se povečalo za več kot štirikrat, preden se je ustalilo. Še izraziteje se je število porok zmanjšalo med prvo svetovno vojno, ko je letno povprečje padlo s 25 na 11 in leta 1916 zabeležilo minimum s komaj štirimi porokami. Zato pa je v prvih povojnih letih, kot je običajno za povojne kompenzacijske faze, močno naraslo. V letih 1919 in 1921 je v registrih tomajske duhovnije zabeleženih 40 in 45 porok, leta 1920 pa kar 69. V stoletnem obdobju med zadnjo fran-

Preglednica 3.6 Čas poročanja v tomajski župniji oz. duhovniji v obdobju 1650–1924

Leta	Januar	Februar	November	Skupaj
1650–1700	26,7	22,2	29,8	78,7
1701–1750	27,2	17,5	41,5	86,2
1751–1800	16,2	24,1	44,4	84,7
1801–1850	11,5	48,1	24,8	84,4
1851–1900	8,2	42,5	25,6	76,3
1901–1924	6,4	22,8	22,5	51,8
Skupaj	16,3	30,0	33,5	79,8

Opombe V odstotkih. Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKP 4 (1790–1874), 5 (1875–1924).

cosko zasedbo in prvo svetovno vojno je bila poročna dinamika v tomajski duhovniji dokaj stabilna z rahlimi nihanji, povezanimi z gospodarskim in družbenim dogajanjem, ki je zaznamovalo 19. stoletje. Poročno dinamiko prejšnjih stoletij je težje razlagati samo na podlagi števila porok, med drugim tudi zaradi dvomljive verodostojnosti zbranih podatkov. Ti vsekakor nakazujejo, podobno kot podatki o rojstvih in trendi rasti prebivalstva, povečanje števila porok v 90. letih 17. stoletja in nato v 30. letih 18. stoletja, ko se letno povprečje porok v tomajski župniji dvigne z 20 na dobrih 30, v 50. do 80. in v 90. letih pa presega 40 primerov na leto.

Med ženitovanjskimi navadami kmečkega prebivalstva je bilo poročanje v določenih mesecih v letu, in sicer januarja in februarja ter novembra. Ta šega, povezana s cerkvenimi predpisi in z naravnimi vidiki, je bila z določenimi odstopanji prisotna v celotnem slovenskem prostoru. Preglednica 3.6 kaže, da so se je držali tudi v tomajski župniji, saj se je do konca 19. stoletja okrog 80 odstotkov porok odvijalo v predpustnem času oz. v novembru. V 20. stoletju je prišlo do vidnega odstopanja od te navade in delež porok v omenjenih mesecih se je skrčil na polovico. Opaziti je mogoče tudi, da sta do srede 18. stoletja kot ženitovanjska meseca prednjačila januar in november, medtem ko so v drugi polovici 18. stoletja januarska ženitovanja in v 19. stoletju tudi novembrska upadla, poroke v februarju pa so se vidno pomnožile.

Starost ženinov in nevest je, kot že omenjeno, drug pomemben kazalnik značilnosti ženitovanjskih obnašanj in odraz socialnoekonomskih ter kulturnih sprememb v posameznih zgodovinskih obdobjih. Ta parameter bomo opazovali na primeru vasi Tomaj v letih 1790–1910.⁷ Iz preglednice

⁷ Število ženinov je znatno manjše od števila nevest zaradi navade poročanja v nevestini cerkvi. Ti tomajski ženinji so registrirani v poročnih knjigah nevestinih duhovnij.

Preglednica 3.7 Povprečna starost tomajskih ženinov in nevest ob prvi poroki v obdobju 1790–1910

Skupina		1790–1840			1850–1910		
		(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
Ženin	s samsko nevesto	128	23,8	22,5	140	27,6	27,0
	z vdovo	4	35,0	34,5	9	32,4	33,0
	skupno	132	24,2	23,0	149	27,9	27,0
Nevesta	s samskim ženinom	148	21,1	20,0	178	22,9	22,0
	z vdovcem	25	25,6	25,0	32	26,2	25,5
	skupno	173	21,7	21,0	210	23,4	23,0

Opombe Naslovi stolpcev: (1) število, (2) aritmetična sredina, (3) mediana. Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKP 4 (1790–1874), 5 (1875–1924).

3.7, ki prikazuje starost tomajskih ženinov in nevest ob prvi poroki v dveh daljših obdobjih, je razvidno, da se je v teku 19. stoletja starost poročanja samskih moških in deklet občutno povečala, kar je bilo splošna značilnost med podeželskim prebivalstvom v tem zgodovinskem obdobju. Pri moških se je povprečna starost dvignila za 3,8 odstotne točke, medtem ko je bila med nevestami sprememba manj izrazita in je znašala 1,8 odstotne točke. Samski moški, ki so se oženili z vdovo, so v zakon stopali občutno starejši, saj je bila tovrstna zveza navadno pogojena s potrebo ovдове ženske, da si priskrbi novega partnerja, ki bo skrbel za družino, in partnerja, ki mu ni uspelo dobiti izvoljenke izmed samskih. Dekleta, ki so se omožila z vdovci in prevzemala vloge mater ter skrbnic moževih otrok iz prvega zakona in gospodinj, so v zakonski stan tudi stopala starejša kot samske neveste, vendar še vedno v splošno najobičajnejših ženitovanjskih letih.

Starostne značilnosti samskih novoporočencev in spremembe, do katerih je prišlo v 19. stoletju, so bolj razvidne iz preglednice 3.8. Do srede stoletja se je skoraj tri četrtine Tomajcev in kar 85 odstotkov Tomajk poročilo, še preden so izpolnili 26 let. Več kot četrtna ženinov in skoraj polovica nevest je bila ob poroki stara samo do 20 let, dobrih 44 odstotkov ženinov in 38 odstotkov nevest pa od 21 do 25 let. Ženini in neveste, mlajši od 26 let, so se tako v 66 odstotkih oz. 61,3 odstotka primerov poročili s partnerji in partnericami te starosti. Pri tem so bile pogoste tudi zveze med starimi do 20, in sicer 21,1 odstotka ženinov in 18,5 nevest. V drugem upoštevanem obdobju so se moški le redko ženili pred 21. letom. Večina jih je stopala v zakon v starosti od 21 do 30 let in nato še do 35. leta starosti. Dekleta so se v lepem številu (24,3 odstotka) poročala dokaj mlada, osrednja starost možitve pa se je dvignila na leta od 21 do 25 in se nadaljevala v manjši me-

Preglednica 3.8 Tomajski ženini in neveste ob prvi poroki v obdobju 1790–1910 po starostnih skupinah

Skupina	1790–1840				1850–1910			
	Ženini		Neveste		Ženini		Neveste	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
≤20	37	27,8	81	46,8	7	4,7	51	24,3
21–25	59	44,4	66	38,2	53	35,6	108	51,4
26–30	22	16,5	19	11,0	53	35,6	40	19,0
31–35	9	6,8	5	2,9	24	16,1	8	3,8
36–40	4	3,0	2	1,2	9	6,0	3	1,4
41–45	1	0,8			1	0,7		
≥46	1	0,8			2	1,3		
Skupno	133	100,0	173	100,0	149	100,0	210	100,0

Opombe Naslovi stolpcev: (1) število, (2) delež (v odstotkih). Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKP 4 (1790–1874), 5 (1875–1924).

ri do 30. leta. Poroke med dvajsetletniki in mlajšimi so postale izjema (2 odstotka tomajskih ženinov in 3,3 odstotka tomajskih nevest).

Preučevanje zgodovine družine je pokazalo, da so v Evropi obstajali različni poročni vzorci, ki so se razlikovali tudi po starosti stopanja v zakon. V zahodni Evropi je že od začetka novega veka starost ob prvi poroki naraščala kot odgovor na rast prebivalstva in slabšanje življenjskih razmer, medtem ko je v vzhodni Evropi do 19. stoletja prevladovalo ženitovanje v mlajših letih. Delitev sicer ni tako shematična, saj so poročne navade in družinski vzorci vezani na specifične krajevne družbeno-gospodarske strukture in lahko na ožjih geografskih območjih naletimo na različna ženitovanjska obnašanja. Na Slovenskem, kjer je sicer raziskav in zbranih podatkov malo, je bila npr. na podeželju Slovenske Bistrice v prvi polovici 19. stoletja povprečna starost poročanja pri moških 31, pri ženskah pa 28 let. V istem obdobju je na velenjskem podeželju znašala 29 oz. 26 let, v drugi polovici 19. stoletja pa 33 oz. 30. Kot ugotavlja Jože Hudales (1997, 95–97), so te starosti znatno višje od poročnih starosti v zahodni Evropi, tudi če se ne nanašajo samo na prve poroke in zajemajo tudi poroke vdovcev, ki povprečno starost ob poroki zvišajo za eno leto. V Dolini pri Trstu so se novoporočenci v drugi polovici 19. stoletja ženili znatno mlajši, fantje pri 23, dekleta pa pri 24 letih (Verginella 1990, 22). Dolina je torej z vidika poročne starosti podobnejša vzhodnoevropskemu in balkanskemu ženitovanjskemu modelu.

Glede Tomaja smemo reči, da je v prvi polovici 19. stoletja sovpadal z vzhodnoevropskim ženitovanjskim modelom, kar še posebej velja za de-

Preglednica 3.9 Poročne zveze s starejšo nevesto v Tomaju

1790–1840				1850–1910			
Ženini		Neveste		Ženini		Neveste	
(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
16	12,0	24	13,9	16	10,7	16	7,6

Opombe Naslovi stolpcev: (1) število, (2) delež (v odstotkih). Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKP 1 (1650–1698), 2 (1700–1772), 3 (1771–1790), 4 (1790–1874), 5 (1875–1924).

kleta. V drugi polovici stoletja se model spremeni v smeri zahodnega, čeprav kljub postaranju ženini in predvsem neveste v primerjavi z osrednjo Slovenijo ostajajo dokaj mladi. Zanimivo je, da se Tomaj od drugih slovenskih primerov razlikuje tudi po manjšem deležu zvez, pri katerih je bila nevesta starejša od ženina. Ta podatek naj bi bil med izrazitejšimi značilnostmi zahodnega poročnega modela in se je v zahodni Evropi gibal med 20 in 25 odstotki zakonov. V raznih slovenskih krajih je bilo takih primerov nad 30 odstotkov (Hudales 1997, 99). V Tomaju (preglednica 3.9) je bil delež znatno nižji in je tendenčno upadal, podobno kot v Dolini, vendar so bile tu v prvi polovici stoletja zveze s starejšo partnerico zelo pogoste.

Nakazani podatki odpirajo številna vprašanja o strukturnih ozadijih in interesih družbenega ter gospodarskega značaja, ki so narekovali take poročne izbire in navade. Razpravljanje o teh vprašanjih in podrobnejša analiza pritegnjenih demografskih podatkov nista v dometu tega sestavka. Na koncu razdelka o poročnih navadah bo na kratko govor še o geografskih značilnostih tomajskih ženitovanj oz. o ozemeljskem obsegu tomajskega poročnega trga. Upoštevani so Tomajci in Tomajke iz poročnih knjig tomajske duhovnije ter ženini, ki so se poročili v krajih svojih izvoljenk in ki so registrirani v Tomajskih *status animarum*. Statistka ne upošteva izseljencev, ki so se poročili v priseljenjskih krajih.

Kot je razvidno iz preglednice 3.10, si je osem tomajskih moških na deset nevesto poiskalo znotraj tomajske župnije. Ta delež je ostajal stabilen v celotnem upoštevanem obdobju. Sredi 19. stoletja se jih je dobra polovica poročila s sovaščanko, skoraj dva na deset pa s partnerico iz sosednjih vasi znotraj tomajske duhovnije. V 70. letih so si številni izvoljenke rajši poiskali v drugih duhovnijah tomajske župnije, na začetku 20. stoletja pa se je spet povečalo zanimanje za sovaščanke.

Poročna geografija nevest je bila manj konservativna, saj se je poročanje z ženini iz drugih župnij v teku časa večalo in na začetku 20. stoletja doseglo eno tretjino primerov. Sicer je tudi pri nevestah opazna do potankosti

Preglednica 3.10 Krajevni izvor tomajskih ženinov in nevest

Skupina		1841–50	1871–80	1901–10
Ženin iz Tomaja z nevesto iz	vasi Tomaj (%)	51,9	36,2	46,9
	duhovnije Tomaj (%)	18,5	14,9	15,6
	župnije Tomaj (%)	11,1	29,8	18,8
	drugo (%)	18,5	19,1	18,8
	skupno število	27	47	32
Nevesta iz Tomaja z ženinom iz	vasi Tomaj (%)	51,9	37,8	45,5
	duhovnije Tomaj (%)	14,8	11,1	12,1
	župnije Tomaj (%)	18,5	24,4	9,1
	drugo (%)	14,8	26,7	33,3
	skupno število	27	45	33

Opombe Po podatkih iz ŠAK, ŽT, MKP 1 (1650–1698), 2 (1700–1772), 3 (1771–1790), 4 (1790–1874), 5 (1875–1924).

podobna težnja poročanja s sovaščani in zelo podobna so tudi ostala obnašanja, le da so se v 80. letih, predvsem pa v naslednjih desetletjih neveste vse bolj odpirale partnerjem z onstran tomajske župnije. Razlika med ženini in nevestami je v tem, da so prvi večinoma ostajali v Tomaju, medtem ko so Tomajke, ki so se omožile s partnerji od drugod, večinoma živele v krajih svojih soprogov.

Izseljevanje med potrebo in priložnostjo

Selitvena gibanja so zanemarnjeni, če ne povsem spregledan vidik v zgodovini Krasa. Socialno-ekonomske raziskave največkrat ne posvečajo pozornosti selitvam kot dejavniku družbeno-gospodarskih strategij prebivalstva. Obravnavajo jih kot negativne posledice velikih družbeno-ekonomskih procesov ali političnih prisil (Cenčič 2014, 62–63), ne pa s stališča premišljenih izbir posameznikov, družin in skupnosti. Pomanjkanje evidenc in ozko konceptualno pojmovanje selitev sta vzroka za tako majhno in pomanjkljivo zanimanje za pojav, predvsem za čas do 20. stoletja.

Trst se je tradicionalno napajal s prebivalstvom iz širše okolice zaradi potreb po delovni sili in po obnavljanju prebivalstva, ki ga je v predindustrijski dobi pogosto pestila deficitarna naravna demografska rast. Z razglasitvijo proste luke leta 1719 in razvojem emporialnega Trsta, ki je temeljil na priseljevanju tako podjetniških kot delovnih moči, se je dotok začasnih in stalnih priseljencev stalno večal in spodbujal demografsko rast (Kalc 2006; 2008). To priseljevanje lahko spremljamo s pomočjo poročnih knjig tržaških mestnih župnij sv. Marije velike in sv. Antona zdravilca ter stolnega

Preglednica 3.11 Tomajski ženini in neveste v Trstu v 18. stoletju

Skupina	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	1780	1790	Skupaj
Ženini	5	1	7	2	5	10	9	3	9	13	64
Neveste	9	7	7	7	3	8	5	7	6	9	68
Skupaj	14	8	14	9	8	18	14	10	15	22	132
Delež (%)	10,6	6,1	10,6	6,8	6,1	13,6	10,6	7,6	11,4	16,7	100,0

Opombe Po podatkih iz ACTS, LC (1671–1773), APMM, LC (1773–1820), APAT, LCPT (1780–1810).

kapitlja sv. Justa, ki prinašajo podatek o krajevnem izvoru novoporočencev. Med temi jih je bilo v teku 18. stoletja 132 iz tomajske župnije, in sicer 64 ženinov ter 68 nevest (preglednica 3.11). Ker sta tržaški mestni župniji vključevali tudi dele tržaškega podeželja, so med njimi prisotni priseljenci v mesto in priseljenci v nekatere obmestne podeželske soseske (*contrade esterne*).

Poročni vir priseljevanje odraža le posredno in delno, saj beleži samo priseljence, ki so se poročili v eni izmed omenjenih župnij, ne pa vseh ostalih. Zato ne dopušča merjenja selitvenih procesov, omogoča pa razumevanje migracijskih dinamik v teku časa in nekaterih strukturnih značilnosti priseljevanja ter priseljencev, saj prinaša najdaljšo časovno vrsto osebnih podatkov o prišlekih (Garden 1970; Levi 1975; 1985; Poussou 1983; Belfanti 1994; Kalc 2006). Vrednotenje priseljevanja na podlagi poročnih registrov temelji na (dokazani) predpostavki, da so se redki prihajali poročat v mestne cerkve in da je bila ogromna večina tujih ženinov ter nevest iz mestnih poročnih registrov priseljencev.

Preglednica 3.11 kaže, da se odhajanje Tomajcev v Trst ni začelo z nastankom prostopristaniškega mesta, ampak je bilo takrat že utečeno in je sodilo med tradicionalne družbene ter ekonomske opcije prebivalcev tomajske župnije. Število ženinov in nevest pa je v drugi polovici stoletja naraščalo v skladu s splošno dinamiko priseljevanja, ki se je od 60. let stalno stopnjevala. Kot za ostale tuje ženine in neveste smemo tudi za tomajske trditi, da v mesto niso prišli zaradi poroke, temveč da je bil njihov zakon, sklenjen v mestnih cerkvah, skoraj brez izjeme posledica predhodnega bivanja v mestu. O tistih, ki so se poročili v zadnjih dvajsetih letih stoletja, ko registri beležijo tudi ta podatek, vemo, da so ob poroki na Tržaškem živeli v povprečju že osem let. Sklepamo lahko tudi, da je bil zakon v večini primerov sad medosebnih zvez, vzpostavljenih v mestu, ki je z leti s priseljevanjem večinoma mladih in samskih ljudi od vsepovsod postalo vse živahnejši poročni trg (Breschi idr. 2001).

Neveste v mesto so prišle večinoma stare 16 do 20 let, nekatere pa že mlajše, pri 13 ali celo desetih letih. Pri teh je zabeleženo, da so bile na Tržaškem »vzgojene« (*hic educata*) in najbrž je šlo v teh primerih za rejnice. Priseljenke so bivale in delale pri mestnih družinah kot tudi pri kmetih na podeželju. Njihov prihod v mesto ali okolico je bil skoraj brez izjeme povezan s služenjem. Nekajletno služenje (angl. *life-cycle servanthood*) je predstavljalo življenjsko fazo in najobičajnejši način vključevanja mladih, samskih deklet na mestni delovni trg (Szoltysek 2009; Ehmer 2023). Za razliko od manufakturnih središč je tržaški merkantilni in pomorski delovni trg v prvi vrsti ponujal tovrstno možnost ženske zaposlitve. Mestna dekleta so se ji izogibala, ker je predvidevala sobivanje in popolno podrejenost v delodajalčevem gospodinjstvu (Kalc 2004; 2014). Obdobju »služenja«, ki je veljalo za nekakšno pripravo na bodoče družinsko življenje in s katerim so dekleta razbremenila ekonomijo izvirne družine ter si prislužile nekaj materialnih osnov, je pogosto sledil zakon v mestu.

Tomajski ženini so se v Trst priseljevali nekoliko starejši, imeli so povprečno nekaj manj kot 20 let. Manjkalo pa ni niti mlajših, starih od 13 do 15 let. Razen dveh hlapcev in enega vinogradnika so v poročnih registrih vsi navedeni kot obrtniki, in sicer sodarji, tesarji, krojači, usnarji, peki, bivali pa so v mestnih predelih. Priselili so se po vsej verjetnosti kot poklicni vajenci in pomočniki ali kot delavci in poročne priče kažejo, da so bili ob poroki čvrsto vključeni v mestno družbeno okolje. Poročne priče so iz vrst poklicnih tovarišev in v več primerih pripadniki premožnejših slojev, ki so sodili v krog znancev zaradi poklicnih oz. ekonomskih razlogov. Bili so npr. mali in veliki trgovci, mešetarji (*sensali*), sodarji, mizarji, krojači, vinogradniki, fakini in kmetje – vinogradniki.

Dodatne podatke o priseljevanju Tomajcev v Trst v 18. stoletju nam ponujajo popisi prebivalstva, t. i. konskripcije, ki jih je tržaška policija izvajala, da bi iz upravnopolitičnih in varnostnih razlogov imela pregled nad hitro naraščajočim prebivalstvom (BCTS, AD, *Due Anagrafi 1735 1765*; BCTS, AD, *Coscrizione Generale Della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. A. Tognana de Tonnefeld*; Kalc 2008). Od treh ohranjenih popisov sta za naše potrebe prikladni evidenci za leti 1765 in 1775, iz katerih lahko na podlagi podatka o izvoru izluščimo Tomajce in skiciramo njihove družbeno-ekonomske profile.

V konskripcijskem registru iz leta 1765 je 27 oseb, pri katerih je kot izvorni kraj ali območje naveden Tomaj, deset let pozneje pa je takih primerov 23. Priseljencev iz Tomaja je bilo zanesljivo več, saj se je marsikateri skri-val med 133 oz. 205 priseljenci s Krasa, pri katerih ni naveden izvorni kraj.

Podatki o starosti in času bivanja v Trstu spet potrjujejo, da so se ljudje s tomajskega območja po malem, a vseskozi priseljevali v mesto, in to večinoma v mladih letih. Čeprav moramo podatke o starosti in predvsem tiste o času bivanja jemati z rezervo, ker lahko občutno odstopajo od realnosti,⁸ so v obeh popisih dokaj enakomerno prisotne vse generacije. Velika večina popisanih se je priselila do 25. leta starosti, kar se sklada s splošno značilnostjo priseljevanja, ki je zajemalo predvsem mlade ljudi. Maloštevilni starejši primeri so izjeme v prevladujoči vlogi selitve kot družbeno-ekonomske strategije v življenjskem ciklusu oseb.

Konskripcije seveda ne vsebujejo priseljencev, ki so medtem umrli oz. odšli drugam. Eni so namreč v mesto prihajali le začasno, drugi so se ustavili dlje in se trajno vgradili v mestno družbeno stvarnost. Čas bivanja se je razlikoval glede na načrte in okoliščine, o katerih na podlagi popisov ni mogoče soditi. Iz njih nekaj več izvemo o družbenem in poklicnem profilu priseljencev. Moški so skoraj vsi opravljali kak poklic, ki je predpostavljal strokovno izobrazbo v obliki vajeništva. Bili so zidarji, mizarji in čevljarji. Zidarji iz Tomaja so spadali med maloštevilne stalno naseljene gradbene delavce, ki so delali sezonsko od pomladi do jeseni, ko so navadno potekala največja gradbena dela. Tudi povpraševanje po čevljarških uslugah je stalno naraščalo zaradi večanja mestnega prebivalstva in vse večjega tranzita ljudi od vsepovsod. Primeri čevljarjev, ki jih je bilo največ, lepo ilustrirajo pot, ki je marsikaterega Kraševca vodila v mesto, in vgrajevanje slednjega v tržaško družbeno in ekonomsko tkivo.

V popisu iz leta 1765 najdemo tri čevljarje, pri katerih je kot izvorni kraj zabeležen Tomaj (župnija). Dva starejša, Anton Zidar (40 let) in Tomaž Bezec (52 let), sta bila mojstra z lastno čevljarško delavnico. V mestu sta živela in delala od svojega 14. oz. 15. leta starosti. Bila sta poročena in živela sta v lastnem stanovanju. Prvi je pod svojo streho poleg družinskih članov gostil enega podnajemnika. Drugemu je v delavnici pomagal že v Trstu rojeni sin, ravno tako že izučen čevljar. Tudi tretji čevljar, Jakob Turk, star 26 let in že deset let bivajoč v Trstu, je bil poročen, a je z mlado ženo in še brez otrok živel kot čevljarški pomočnik pri ovdovelem ter ostarelem čevljarškem mojstru Francu Subanu (70 let). Sodeč po priimku smemo domnevati, da je bil tudi ta po rodu s Krasa, morda pa celo priseljenec, saj so popisovalci

⁸ Popisovalci so namreč spraševali po starosti oz. času bivanja v mestu in ne po letu rojstva oz. prihoda, o čemer so se ljudje izjasnjevali zelo pavšalno. To je razvidno, če primerjamo osebe, ki so prisotne v obeh popisih, in iz nadpovprečnega števila primerov »okroglih« starosti (npr. 30, 40, 50 let itd.).

starejše, v mestu globoko ukoreninjene tujce preprosto zabeležili, kot če bi bili rojeni Tržačani. V Subanovem gospodinjstvu je živel še 15-letni vajenec Štefan Vram, pri katerem piše, da je bil iz Tomaja. Do leta 1775 si je Jakob Turk izboljšal položaj, postal je čevljarški mojster z lastno delavnico, v kateri je zaposloval nekega koroškega vajenca in dva pomočnika, enega iz Kopra in 30-letnega Jakoba Špeha iz Tomaja. Podobno se je situiral Jakobov soimenjak in stanovski sopotnik Andrej Turk (40 let), ki ga popis iz leta 1765 iz neznanih razlogov ne omenja, čeprav naj bi v Trstu živel že 26 let, to je od leta 1749. Imel je čevljarško delavnico z dvema pomočnikoma in enim vajencem. Oba, Jakob in Andrej Turk, sta živela kot najemnika, prvi v hiši Antonia Scusse, drugi v hiši družine Brazzelli. Leta 1775 je bil še vedno aktiven najstarejši tomajski čevljar Tomaž Bezek, na novo pa se v tem poklicu omenja Luka Bekar (40 let), ki ni sodil med mojstre izdelovalce obuval (v viru z italijansko besedo *calzolaio*), pač pa med skromnejše popraviljalce čevljev (*ciabattino*). Iz opisanih primerov je razvidno, kako so mladi, 14- ali 15-letni Tomajci z odhodom v Trst stopali na poklicno pot, ki se je v skladu s pravili poklicnega usposabljanja začela z vajeništvom, se nadaljevala z odvisnim delom v vlogi pomočnika in nato obrtnega mojstra. Tisti, ki so se povzpeli do tega položaja, ki je navadno predpostavljal tudi zakonsko zvezo in družino, so z zaposlovanjem pomočnikov in vajencev tudi sami postali oporne točke za nove priselitve.

Nekaj priseljencev iz Tomaja je opravljalo nekvalificirane poklice. Popis iz leta 1765 omenja enega malovarja, se pravi splošnega težaškega delavca, in pet nosačev, ki so jim v Trstu rekli fakini, in sicer dva moška ter tri ženske. En moški je bil stalno zaposlen pri trgovcu Rossettiju, drugi pa je bil tržni fakin (it. *facchino di piazza*). Tržni fakini niso imeli stalne zaposlitve, ampak so se dan za dnem posamezno ali v skupinah udinjali raznim delojemalcem, ki so potrebovali pomoč pri nakladanju, razkladanju in prevažanju oz. prenašanju blaga po mestu. Taki sta bili tudi dve ženski, medtem ko je tretja sodila med fakine, zaposlene v skladiščih za sol. Med priseljenkami so omenjene še dve perici, po ena tkalka in delavka v klavnici, več služkinj in dve revni ženski (it. *povera, poveretta*). Ena je bila starejša, druga pa mlajša vdova z majhnimi otroki. Obe sta se, kot se je pogosto dogajalo, po moževi smrti s težavo preživljali. Tudi poklic fakina in splošnega težaškega delavca je pogosto odraz negotovega družbenega in gmotnega položaja, še posebej v primerih žensk, ker je ta dejavnost ženskam nudila manj možnosti zaposlitve in manjši zaslužek kot moškim. Navadno je zabeležen pri poročenih ženskah, ki so na ta način prispevale k dohodku, v kolikor je bil moški zaslužek preskromen, ali so nastopale kot glavne hranilke družine.

Pri socialno in gospodarsko nekoliko bolj stojеčih družinah, med katere lahko prištevamo prej omenjene družine čevljarjev, pa pri soprogah ni za-beležen poklic, pač pa je navedeno, da se ukvarjajo z gospodinjstvom. Iz literature je znano, da v takih primerih ne gre za žensko »nedelo«, ampak za ključno vlogo v gospodarski dejavnosti, ki je temeljila na družinski orga-nizacijski osnovi (sam poklicni položaj obrtnega mojstra je predpostavljal družino in samostojno gospodinjstvo) in na »obratu«, ki je poleg rodnih družinskih članov vključeval še pridružene delavce, vajence in druge po-možne figure, kot so bile hišne pomočnice. Teh je bilo med priseljenkami iz Tomaja leta 1765 dve, leta 1775 pa štiri. Nekatere so služile pri bogatejših družinah, kot 30-letna Marija Guštin, ki je delala pri grškemu gostilničarju in trgovcu Panajotisu, predvsem pa Marjeta (Margarita) Špeh, 27-letna poročena žena, ki je služila kot dojlja pri bančnem blagajniku Francescu De Cherichu skupaj s kuharico in postrežnico iz Kranjske ter služabnikom iz Štajerske.

Nekaj besed je vredno posvetiti tudi poročnim navadam, ki so se v ur-banih okoljih razlikovale od kmečkih. V mestih so novoporočenci stopali v zakon starejši kot na podeželju. To je veljalo predvsem za priseljence, ki so si najprej morali zagotoviti primeren poklicni položaj oz. gospodarsko osnovo, če so si hoteli ustvariti družino. Tako je poročna starost priseljen-cev iz tomajske župnije v Trstu v 90. letih 18. stoletja, ko so jo začeli beležiti v poročnih knjigah, znašala povprečno 28 let, priseljenke pa so bile ob prvi poroki stare povprečno 24,7 leta. V prvih 20 letih 19. stoletja je bila moška starost 27,4 leta, medtem ko je ženska narasla na 27,8. Ta porast ženske sta-rosti je povezan s francosko zasedbo, ko so številni partnerji poroko pre-stavili v pričakovanju ugodnejših časov. Starejše kot sovaščanke doma so stopale v zakon tudi tiste priseljenke, ki so se poročale na tržaško kmečko podeželje, kjer so navadno prej služile.

Tudi izbire partnerjev in partneric so bile v mestu drugačne kot v doma-čem kraju. Kot že omenjeno, je bil hitro razvijajoči se Trst vse večji poročni trg. Čeprav sta številne priseljence povezovala skupni krajevni izvor in tudi jezik, je glede izbire partnerja v mestu veljala drugačna logika kot v kmeč-kih okoljih, kjer so imela pri izbirah ključno vlogo premoženja, dedovanja zemlje in sorodstvena zavezištva. Tako so se tomajski priseljenci v Trstu le v enem primeru na deset poročili med seboj. Prevladovala sta eksogamija in poročanje s partnerji iz drugih okolij, ki je bilo med ženini in nevestami zelo podobno. V 90. letih 18. stoletja si je 30 odstotkov novoporočencev in novoporočenk izvolilo partnerja iz Trsta, 20 odstotkov iz tržaške kmečke okolice, deset odstotkov z drugih kraških območij, 30 odstotkov pa med

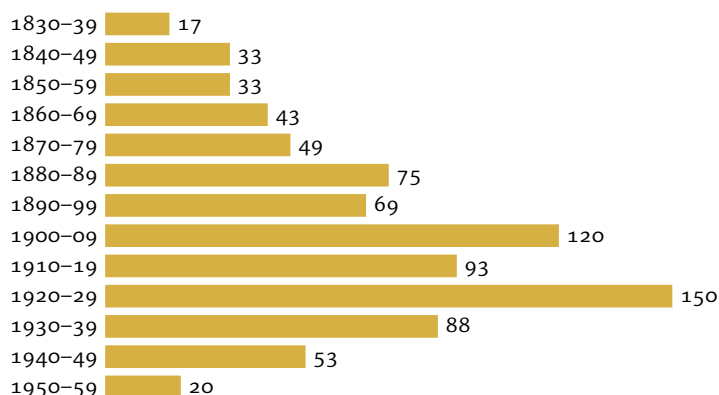
priseljenci iz drugih krajev. V prvih 20 letih 19. stoletja je bilo endogamnih porok še manj.

V Trst pa se ljudje niso priseljevali samo zaradi dela in poklicnega usposabljanja, temveč tudi zaradi splošnega šolanja. Tako sta leta 1765 med priseljenci iz Tomaja zabeležena tudi 13-letni Jernej Guštin in 10-letni Anton Rauber. Skupaj s še nekaterimi šolarji in hišno iz Tomaja sta stanovala pri rentnici Mariji Massar in obiskovala takrat še zasebni oz. mestni šoli Pavinato in Scuola Grande. Tudi ta primera kažeta na ambicije nekaterih tomajskih družin in na okoliščine, ki so jim dovoljevale šolanje otrok, in sicer še pred uvedbo splošnega šolstva s terezijansko šolsko naredbo iz leta 1774 ter ustanovitvijo prve normalne šole v Trstu in nato t.i. trivialk od leta 1775 dalje.

Izseljevanje v 19. in 20. stoletju: faze in smeri

Skopi podatki iz župnijskih matrik in tržaških popisov prebivalstva, ki smo jih predstavili v prejšnjem poglavju, pričajo in potrjujejo, da sta imela mobilnost v funkciji vsakodnevnih življenjskih potreb in izseljevanje na tomajskem območju v predmodernem času izrazitejšo vlogo, kot si jo običajno predstavljamo in kot jo tudi obče zgodovinopisje navadno pripisuje kmečkemu, na zemljo vezanemu prebivalstvu. Vloga in pomen delovne migracije sta še očitneje izpričana v opisnem operatu Franciscejskega katastra iz leta 1823. V njem beremo, da se prebivalci tomajske katastrske občine, v času, ko se ne ukvarjajo s kmečkimi opravili, zaposlujejo kot dni-narji pri vzdrževanju tržaške trgovske ceste (Strada posta-commerciale), kot prevozniki in kot fakini v mestu. Na ta način in včasih tudi z daljšo delovno odsotnostjo od doma si priskrbijo denarna sredstva za plačevanje davkov, nakup raznih potrebščin in plačevanje del na kmetijah, ki jim niso kos sami (AST, CF, E, 820.07, 363v). Res pa je, da se to izseljevanje po obsegu in demografskih ter družbenih učinkih ne more primerjati s tistim iz 19. ter prve polovice 20. stoletja. V nadaljevanju bomo predstavili nekatere strukturne značilnosti izseljevanja in spremembe v njegovem značaju, do katerih je prišlo pod vplivom modernizacije. Tudi za to se bomo zaradi pomanjkanja neposrednih migracijskih statistik, ki bi omogočale podrobnejše opazovanje pojava v teku časa, poslužili nadomestnih virov. To so knjige duš ali *status animarum*, ki so jih duhovniki vodili, da bi imeli pregled nad družinami in njihovimi člani.⁹

⁹ V te registre so sproti beležili spremembe, do katerih je prihajalo z rojstvi, s smrtmi, porokami in z nastajanjem novih družin ter s selitvami. Podčrtati je treba, da so tudi te vodili

Slika 3.2 Izseljevanje iz občine Tomaj v obdobju 1830–1959

Opombe Po podatkih iz šAK, ŽT, SA 7 (1944), 8 (1945).

Na sliki 3.2 je prikazana statistika izseljevanja v 120-letnem obdobju, v katerem so selitve najbolj zaznamovale demografski razvoj in družbeno dogajanje v vaseh tomajske občine.¹⁰ Kot je pokazala splošna demografska analiza, se je sredi 19. stoletja izseljevanje začelo stopnjevati in doseglo svoj prvi višek v letih pred prvo svetovno vojno. Zgodovinski višek pa je sodeč po statistiki iz *status animarum* doseglo v desetletju po njej. Podatki desetletij 1910–1919 in 1920–1939 najbrž po obsegu ter dinamiki bolj odstopajo od dejanskega dogajanja kot prejšnji, ker je zlasti po vojni izseljevanje zaradi političnih okoliščin zajelo tudi starejše generacije in se je zato pov-

zaradi cerkvenoupravnih in matičnih potreb, ne pa zaradi beleženja statistike izseljevanja in priseljevanja. V tomajskih statusih je pri odsotnih osebah le izjemoma navedeno leto ali točnejši datum odhoda. Največkrat je zabeležen(a) le kraj ali država, kjer se oseba nahaja, in pri tem so načeloma upošteevane le trajne izselitve. Pri Tomaju so na voljo še rekonstrukcije družin s podatki o izseljenih, ki jih je na podlagi *status animarum* in s pomočjo matičnih knjig izdelal zaslužni tomajski župnik Albin Kjuder in ki znatno olajšajo evidentiranje izseljenih oseb (Kjuder 1972; šAK, ŽT, SA 7 (1944), 8 (1945)).

¹⁰ V prikaz niso zajete selitve, povezane s porokami, ampak tiste, ki so jim botrovali gospodarski ali drugi razlogi (vključno s porokami) in so vodile izven ožjega kraškega območja (beri sežanskega okraja). Poleg tega so upoštevani le primeri, pri katerih je znana destinacija izselitve, in tisti, pri katerih je bilo mogoče določiti čas odhoda, skupno 843 od 927 primerov. Kjer je bilo mogoče, je bil čas izselitve ugotovljen na podlagi eksplicitnega zapisa ali implicitno iz konteksta, večinoma pa so bile osebe razvrščene tako, da smo desetletju njihovega rojstva prišteli 20 let. Ta izbira temelji na predpostavki, da so se izseljevali v povprečni starosti 20 let. Podatki po desetletjih zato ne odražajo natančnega števila izseljencev, dokaj verodostojno pa ponazarjajo približen obseg ter dinamiko pojava v dolgem časovnem obdobju.

Preglednica 3.12

	Desetletje	Občina Trst	Drugo	Skupaj	N
Izseljevanje iz občine	1830–39	88.2	11.8	100.0	17
Tomaj v občino Trst	1840–49	87.9	12.1	100.0	33
in drugam v obdobju	1850–59	90.9	9.1	100.0	33
1830–1995 (v odstotkih).	1860–69	83.7	16.3	100.0	43
<i>Opombe</i> Po podatkih	1870–79	85.7	14.3	100.0	49
iz šAK, žT, SA 7 (1944),	1880–89	76.0	24.0	100.0	75
8 (1945).	1890–99	68.1	31.9	100.0	69
	1900–09	63.3	36.7	100.0	120
	1910–19	50.5	49.5	100.0	93
	1920–29	23.3	76.7	100.0	150
	1930–39	48.9	51.1	100.0	88
	1940–49	54.7	45.3	100.0	53
	1950–59	35.0	65.0	100.0	20
	Skupaj	58.5	41.5	100.0	843

prečna starost izseljencev povišala. Ne glede na možna odstopanja v distribuciji pa je bilo obdobje med svetovnimi vojnami čas najintenzivnejšega izseljevanja, nakar se je po drugi vojni dolga parabola izseljenskega pojava zaključila.

Glavna smer in najmarkantnejša dolgoročna geografska poteza tomajskega izseljevanja je bil, kot že omenjeno, Trst. Več kot 58 odstotkov vseh upoštevanih tomajskih izseljencev se je namreč izselilo v tržaško občino, velika večina v mesto, okrog 20 odstotkov pa v okoliške kraje. Do 80. let 19. stoletja smemo govoriti o pravi geografski specializaciji, saj je na Tržaško odhajalo od 80 do 90 odstotkov izseljencev. V naslednjih desetletjih se je začel spekter destinacij širiti v skladu s splošnimi, vse bolj mednarodnimi selitvenimi trendi. V prvem desetletju 20. stoletja je polovica izseljevanja še vedno potekala v Trst in do konca obravnavanega obdobja, z izjemo 20. let, je Trst ostajal glavna trajektorija, po kateri so se ljudje iz Tomaja pomikali s podeželja v mesto, in element kontinuitete v procesu prehajanja iz kmečkega v urbano družbeno okolje.

S splošnim naraščanjem delovne mobilnosti in selitev znotraj države od srede 19. stoletja dalje so se tudi tomajski izseljenci v večjem številu podajali v druge avstrijske dežele. Na prvih mestih so bile Istra, Kranjska in Štajerska. Od konca 80. let pa jih je kot drugod na Slovenskem začela vse bolj pritegovati Amerika. Prvi izseljenci v novi svet so šli v Brazilijo,¹¹ ki

¹¹ Takrat so šli tja Ivan Štoka (po domače Škrbčev) iz Tomaja in Ivan Bole z ženo Uršulo in s

Preglednica 3.13 Izseljevanje iz občine Tomaj v obdobju 1830–1910 (v odstotkih)

Desetletje	Občina Trst	Avstrija	Amerika	Drugo	Skupaj	N
1830–39	88.2	11.8	0.0	0.0	100.0	17
1840–49	85.3	11.8	0.0	2.9	100.0	33
1850–59	90.9	9.1	0.0	0.0	100.0	33
1860–69	83.7	9.3	0.0	7.0	100.0	43
1870–79	85.7	10.2	0.0	4.1	100.0	49
1880–89	76.0	14.7	6.7	2.6	100.0	75
1890–99	68.1	20.3	8.7	2.9	100.0	69
1900–09	63.3	19.2	14.2	3.3	100.0	120
1910–19	50.5	19.4	26.9	3.2	100.0	93
Skupaj	71.1	15.8	10.1	3.0	100.0	532

Opombe Po podatkih iz ŠAK, ŽT, SA 7 (1944), 8 (1945).

Preglednica 3.14 Izseljevanje iz občine Tomaj v obdobju 1920–1959 (v odstotkih)

Desetletje	Občina Trst	Italija	Jugosla- vija	Amerika	Drugo	Skupaj	N
1920–29	23.3	10.7	28.7	30.0	7.3	100.0	150
1930–39	48.9	18.2	17.0	13.6	2.3	100.0	88
1940–49	54.7	17.0	13.2	9.4	5.7	100.0	53
1950–59	35.0	15.0	0.0	0.0	50.0	100.0	20
Skupaj	36.7	14.1	20.9	19.9	8.4	100.0	311

Opombe Po podatkih iz ŠAK, ŽT, SA 7 (1944), 8 (1945).

je številne kmečke družine in posameznike iz tržaškega zaledja privabila z brezplačnim čezoceanskim prevozom ter mamljivimi pogodbami za pridobitev zemljiške posesti v okviru kolonizacijskih programov (Kalc 1995). Bolj kot za boljšo zemljo pa je vladalo zanimanje za dober zaslužek, zato so se tudi Tomajci rajši kot v Južno Ameriko usmerili proti ZDA, kjer je industrijski delovni trg nudil znatno večje mezde in priložnosti zaposlovanja kot v Trstu ali drugod po monarhiji. Nekaj posameznikov je odšlo tudi v druge države, npr. v Egipt,¹² v Italijo, na Ogrsko, eden pa v daljno Avstralijo, kamor so se takrat odpravljali le redki, med njimi na začetku stoletja skupina moških iz sežanske okolice sekat sladkorni trs.

Po prvi vojni so se s prestrukturiranjem političnega prostora v Evropi in

sinom Francem iz Križa (Veštrovi). V 90. letih je v Brazilijo odpotoval tudi Franc Turk iz Šepulj, ki je po gimnaziji študiral bogoslovje in pravo.

¹² Tam so v Aleksandriji živeli Simon Macarol iz Šepulj, Frančiška Vran (Vranova), Ana Žiberna (Žibernova) in šolska sestra Tereza Černe (Murlova), vsi iz Tomaja.

koncem obdobja prostega prehajanja državnih mej, ki je bilo značilno za prejšnji čas, usmeritve mednarodnih migracij in z njimi tudi izseljevanja iz tomajskega območja spremenili. Potem ko je bivše Avstrijsko primorje vojaško zasedla in nato anektirala Italija, so selitve, poleg ekonomskih, spodbudile same geopolitične spremembe in predvsem sovražna politika do »tujerodnega« slovenskega ter hrvaškega prebivalstva, ki je z nastopom fašistične oblasti prerasla v sistematično in prisilno raznarodovanje. S tem je bil povezan tudi upad izseljevanja v Trst v 20. letih. V ospredje je stopilo čezoceansko izseljevanje, ki se je sedaj obrnilo tudi proti južnemu delu kontinenta, večinoma v Argentino in po malem v Brazilijo. Južnoameriško smer so izseljenci ubrali, ker je Argentina doživljala močan gospodarski razvoj in ponujala dobre možnosti zaposlitve. Do nastopa diktature leta 1930 je tam vladala tudi svobodna in manj utesnjujoča politična klima kot v Julijski krajini. Hkrati so ZDA leta 1921 in 1924 močno omejile dostop novim priseljencem, tako da so od takrat tudi z območja Tomaja tja odhajali le ožji družinski člani prejšnjih izseljencev na podlagi izrecnih ameriških dovoljenj. Teh primerov pa je bilo razmeroma dosti in kažejo, kako so v povojnih letih ljudje izkoristili priložnost, da pustijo za sabo negotove ekonomske razmere takratnega kraškega podeželja in sovražno politično ozračje ter svojo prihodnost zaupajo bogati Ameriki. Podobno so ravnali izseljenci v Južno Ameriko, vendar z mislijo na vrnitev, v kolikor bi se razmere izboljšale.

Podoben obseg kot ameriško je imelo izseljevanje v Jugoslavijo, ki so jo Slovenci s Primorske večinoma čutili kot novo »domovino«, od katere so ostali odrezani. Zlasti politični preganjanci, a tudi ekonomski izseljenci so se tja pogosto umaknili ilegalno. Večina Tomajcev je dom in zaposlitev našla v Sloveniji, od Ljubljane do Maribora, kjer so živele največje primorske skupnosti, pa tudi drugod, v Celju, Kranju, Novem mestu, medtem ko so se nekateri podali v Zagreb, Osijek, Beograd in druge kraje vse do Makedonije. V tem obdobju se je povečalo tudi izseljevanje v Italijo, od severnih mest in Rima vse do Apulije, Sicilije in Sardinije. Nekateri so v notranjost Italije odšli iz delovnih razlogov, drugi zaradi porok z italijanskimi partnerji. Javne uslužbenke so premestile oblasti, ki so v Julijski krajini osebje slovenske narodnosti nadomeščale z italijanskim.¹³ Od drugih destinacij je prednja-

¹³ Taki so bili primeri Ivana in Franca Slavca iz Tomaja (Finkovi), ki sta kot železničarja službovala v Livornu oz. Milanu, preden sta se izselila v Jugoslavijo. Podobno je Nada Macarol iz Križa (Brkinovi) službovala v Ceseni, medtem ko je Albin Orel iz Šepulj služboval kot orožnik (it. *carabinieri*) v italijanskih kolonijah v Abesiniji.

čila Francija, ki je v 20. letih sprejela številne izseljence tako iz Jugoslavije (in posebej iz jugoslovanske Slovenije) kot iz Italije.

V 40. in 50. letih 20. stoletja so na selitve spet vplivale teritorialne in politične spremembe ter mednarodne razmere, do katerih je prišlo po drugi svetovni vojni. Ob mirovni pogodbi in novi razmejitvi med Italijo in Jugoslavijo, ki ji je pripadlo tudi tomajsko območje, so se nekateri Tomajci odločili za Trst, točneje cono A Svobodnega tržaškega ozemlja pod anglo-ameriško vojaško upravo, oz. za Italijo, v 50. letih pa so številni spet ubrali čezoceanske poti, v Kanado in predvsem v Avstralijo. Vzgibi teh izselitev so tičali v slabih ekonomskih razmerah in negotovih perspektivah za življenje, potem ko je meja omejila gospodarske odnose s Trstom, kot tudi v nezaupanju v socialistični družbeni red.

Izseljevanje iz tomajske duhovnije je bilo razporejeno enakomerno, to je sorazmerno s številom prebivalstva posameznih vasi. Med izseljenci so malenkostno prednjačili moški (51,5 %), pri katerih so bile pogostejše oddaljene destinacije kot Amerika, medtem ko so se ženske v večjem številu podajale v Trst in v druge, manj oddaljene kraje. Do prve svetovne vojne taka spolna asimetrija odraža različne trge dela, ki so v industrijske centre pritegovali predvsem moško delovno silo, hitro rastoče mesto kot Trst pa je veliko možnosti zaposlovanja ponujalo ženskam. Po prvi in drugi svetovni vojni se je zaradi spremenjene narave in pogojev izseljevanja tudi na čezoceanskih relacijah povečalo število izseljenk, medtem ko se je med vojnama v Kraljevino Jugoslavijo odpravilo znatno več moških kot žensk. Med izseljenci v Trst se je kot v prejšnji zgodovinski fazi 80 % Tomajcev in Tomajk naselilo v mestu, ostali pa v okoliških, a vse bolj urbaniziranih obmestnih soseskah.

Zaključek

Če se za konec spet vrnemo k potezam tomajske demografije v večstoletnem časovnem obdobju, ki smo jo vzeli v pretres, lahko rečemo, da v njej razlikujemo tri razvojne faze. Prvo fazo, v 17. in do prvih let 18. stoletja, je zaznamovala stagnacija števila prebivalstva, ki je bila posledica živahne fluktuacije naravnih demografskih dejavnikov in zelo krhke pozitivne rasti. V tem se odražajo splošne tendence razvoja evropskega prebivalstva, zaradi katerih se je 17. stoletje v zgodovino zapisalo kot krizno obdobje evropske demografije. Iz sicer pomanjkljivih podatkov pa se tudi v tomajskem primeru na koncu 17. in začetku 18. pokaže sprememba, ki napoveduje konec obdobja negotovosti in nastop novega razvojnega ciklusa. Od 20. let 18. do srede 19. stoletja je tako kljub občasnim zastojem in padcem sledi-

lo obdobje dolgotrajnega naraščanja števila prebivalstva. Botrovala sta mu visoka stopnja natalitete in občuten upad mortalitete, ki sta se v promilih povprečno razlikovali za deset točk. Ta razkorak je omogočal kompenzacijo še vedno pogostih močnih sunkov mortalitete in je v dolgem teku zagotavljal pozitivno bilanco demografske rasti. Tretje obdobje, od 70. let 19. stoletja dalje, je bilo spet faza stagnacije, ki pa se je po naravi razlikovala od tiste iz 17. stoletja. Pozitivna demografska rast se v tem obdobju ni ustavila zaradi pomanjkanja demografske vitalnosti, saj je vse do prve svetovne vojne nataliteta ostajala dokaj živahna in je šele po vojni pokazala jasen tranzicijski obrat, medtem ko je mortaliteta odločneje padala že od začetka 20. stoletja. Ta dva faktorja sta, kljub dvigovanju poročne starosti, utrjevala pozitivno naravno rast, ki je v obdobju med letoma 1880 in 1910 beležila svojo najizrazitejšo fazo. Stagnacijo je v tej razvojni fazi določilo izseljevanje, ki se je porajalo kot sestavni proces modernizacije, tako da smemo to stagnacijo, za razliko od predmoderne, opredeliti kot modernizacijsko. Med dejavniki, ki so vplivali na tako demografsko dinamiko, je bil na prvem mestu Trst s svojim rastočim trgov delu in povpraševanjem po živilih virih iz podeželskega zaledja.

Tržaški dejavnik pa je imel v mestnem kraškem zaledju različne učinke. V vaseh neposredne mestne okolice je favoriziral demografsko rast, ker so imeli kmetijski pridelki, kot npr. mleko, povrtnine in vino, od tod logistično privilegiran dostop do mestnih odjemalcev. Hkrati je imelo prebivalstvo kraških vasi znotraj tržaške občine zaradi bližine Trsta priložnosti vključevanja v mestni delovni trg in s tem ter z drugimi dejavnostmi večje možnosti za kombinacijo agrarnih in drugih virov dohodka, ne da bi morale zaradi tega zapuščati svoje kraje. Med panogami velja omeniti ribištvo, ki je v obmorskih vaseh (zlasti Križu in Kontovelu) postalo alternativni gospodarski vir za del nekdanjega kmečkega prebivalstva (Volpi Lisjak 1995), v nekaterih vaseh (predvsem na Opčinah in v Bazovici) pa trgovske in obrtne dejavnosti, ki so imele dobiček od prometa med mestom in zaledjem. Na območjih Krasa, kakršno je bilo tomajsko, ki zaradi večjih razdalj niso mogla računati na tako neposredno in intenzivno naslanjanje na mestno ekonomijo, je »tržaški dejavnik« spodbujal zapuščanje vaških skupnosti in vgrajevanje v urbani družbeni kontekst. V 80. letih 19. stoletja so se, kot smo videli, tržaškemu pridružila še druga privlačna jedra, ki so vplivala na mednarodna in prekooceanska migracijska gibanja. S tem se je Tomaj (in isto velja za celoten sežanski okraj) odprl tudi globalnim razvojnim dinamikom ter svoje družbene razsežnosti razpotegnil v mednarodni prostor.

Bližina Trsta je igrala svojo vlogo, kot smo videli, že preden se je v 19.

stoletju razživel splošni proces »bega v mesto« in odhod v mesto je bil med družbenimi izbirami na tomajskem območju že vsaj od začetka 18. stoletja kar utečena opcija. Pri tem se postavlja vprašanje, kje in v katerih okoliščinah je prihajala do izraza in kako se je ta opcija spreminjala v teku časa ter v posameznih fazah družbenega razvoja. Klasične raziskave o zgodovini družine, vključno s tistimi o tržaškem neposrednem podeželju, izpostavljajo pomen posestne strukture kot temeljne platforme za tolmačenje selitev kot strateške družbeno-ekonomske izbire. Verginella ugotavlja, kako je bila v Dolini izselitev iz kraja vselej izbira družinskega značaja. Odvisna je bila od velikosti družine (števila in spolne sestave potomstva), obsega zemljiške posesti in njene ekonomske vzdržljivosti. V družinah z manjšo posestjo ali brez nje je bila izselitev dela njenih članov pogostejša. Z odhodom v mesto so se izogibali družbeni marginalizaciji, si skušali zagotoviti boljši obstanek in si ustvariti pogoje za družinsko reprodukcijo. Vse do konca 19. stoletja naj bi bilo sicer izseljevanje redko, ker je skupnost delovala »zaščitniško« in težila k integraciji svojih članov, medtem ko je nato začela izločevati najrevnejše. Na ta način so družine in skupnost ohranjale svoj družbeno-ekonomski ustroj in se upirale oz. prilagajale izzivom, ki jih je prinašala modernizacija. K temu je prispeval tudi manj zadržan odnos do mesta, ki se je kmečkemu človeku do 70. let zdelo družbeno protislovno in neprimerno (Verginella 1990, 6–7).

Podobno kot v Dolini je tudi v tomajskih vaseh opaziti težnjo konzervacije krajevnega, na zemljiški posesti in kmečki ekonomiji temelječega družbeno-ekonomskega ustroja vaške skupnosti ter družin. Zemlja je bila osnovni kapital, ki je skozi stoletja določal in od katerega je bil odvisen družbeni položaj družin, in to ne glede na prisotnost drugih ekonomskih virov. Odras omenjenega in prizadevanj za ohranjanje tega kapitala ter vaškega družbenega sistema kot takega so bila tudi demografska obnašanja, od poročnih in reprodukcijskih izbir do selitev. Pretežno endogamna »poročna geografija«, ki se omejuje na ožje kraško območje, je neposreden odraz grajenja materialnih temeljev družinske reprodukcije in družbenih odnosov na zemljiški osnovi. Širitev poročne geografije v teku časa in spolna diferenciacija sta le prilagajanje razmeram poročnega trga in iskanju ugodnih družbenih zavezništev znotraj jasno načrtanih sistemskih okvirov. To, da Tomajce v Trstu srečujemo že vzdolž celega 18. stoletja, pa kaže, da je bilo v tem delu tržaškega zaledja manj zadržkov do odhajanja v mesto kot v Dolini ali, preprosto, da je bila izselitev neobhodna opcija za olajšanje demografskega pritiska v iskanju ravnovesja med prebivalstvom in krajevnimi ekonomskimi resursi. Vprašati se je treba, vsekakor, ali sme-

mo izselitve interpretirati preprosto po mehanski logiki izločanja »presežnih« družinskih članov in pojav na ta način asociirati z najrevnejšimi in najšibkejšimi segmenti vaške skupnosti. Na podlagi podatkov v tržaških poročnih knjigah in popisih prebivalstva vemo, da so izseljenke s tomajskega območja v mesto skoraj brez izjeme odhajale po poti služnostnega dela, in ugotoviti smemo, da so izhajale iz družin, ki so na ta način iskale ugodnejše razmerje med potrebami in dohodkom kmečkega ali tudi integriranega gospodarstva. Za izseljence pa podatki kažejo, da so se, vsaj do začetka 19. stoletja, v mestu večinoma ukvarjali z obrtnimi dejavnostmi. Šlo je večinoma za ekonomsko revnejše poklice, uvajanje v katere (preko vajeništva) pa je vendarle terjalo določen ekonomski vložek s strani njihovih družin. Glede na kontinuiteto pojava se kaže, da izseljenska opcija ni bila le izločevalna praksa za konzervacijo ravnovesja med viri in potrebami družinskega gospodarstva z uravnavanjem števila družinskih članov. Kaže se, da je tako pri ženskah in še bolj pri moških pri tem igralo vlogo načrtovanje prihodnosti članov družine preko vključevanja v mestno (delno tudi v predmestno agrarno) okolje in družbene preobrazbe. To je pomenilo tudi odstopanje od ustaljenega poročnega modela krajevne endogamije in odpiranje širšemu poročnemu trgu v skladu z novimi življenjskimi okolji in družbeno-ekonomskimi strategijami. V obmestnih, izključno slovenskih podeželskih okoljih se je sicer avtomatično ohranjala etnična endogamija. V mestu, kjer so bile meje družbene in etnične stratifikacije zabrisane, pa se je tudi etnična pripadnost oz. jezikovna afiniteta uklanjala družbeno-ekonomski logiki in prioritetam.

V teku 19. stoletja in zlasti od srede stoletja dalje je na »izstopanje« iz vaške skupnosti vse bolj vplivalo razslojevanje kmečke družbe, ki je bila v soočenju s tržnim gospodarstvom po eni strani prisiljena v optimizacijo in specializacijo kmečkega gospodarstva ter njegovega integriranja z dopolnilnimi viri dohodka, po drugi pa v iskanje alternativnih gospodarskih usmeritev za rastoči delež prebivalstva. V tej fazi zapuščanju vasi zagotovo niso botrovali zgolj konservativni/samoohranitveni izločevalni dejavniki vaškega, na posesti temelječega družbeno-gospodarskega sistema, ampak tudi vse močnejša privlačnost industrijskih in drugih centrov neagrarne proizvodnje. Ob vzvodih gospodarske in družbene potrebe ter prisile v izvornih krajih je prelivanje prebivalstva v Trst in proti drugim destinacijam od 70. let 19. stoletja dalje spodbujal vse glasnejši »klik« mesta in tudi tujine s ponudbo alternativnih načinov življenja. Nosilec teh sprememb je bil kulturni obrat, zaradi katerega je med razlogi in motivi izseljevanja vse večjo težo pridobivala želja po zapuščanju tradicionalnih, v medosebnih odnosih

in z vidika načrtovanja osebne prihodnosti omejujočih vaških družbenih skupnosti ter po prestopanju v dinamičnejša in svobodnejša družbena ter kulturna okolja. Selitve so, skratka, dobivale spodbudo tudi v pojavu samem, ki se je vgradil v mišljenje posameznikov in se v celotnih skupnosti uveljavil kot strukturni dejavnik družbene modernizacije – po eni strani v funkciji ohranjanja kmečkega sveta in njegovega prilagajanja izzivom tržne logike ter profita, po drugi v funkciji ubiranja alternativnih poti družbenega razvoja in prevzemanja novih kulturnih vrednot. V primeru tomajskih vasi in širšega kraškega območja je v teh procesih »tržaški dejavnik« deloval tako v smislu priložnosti kot privlačnosti in skozi dolgo zgodovinsko obdobje zaznamoval tako tradicionalne vaške kmečke okvire kot njihovo odpiranje gospodarski in družbeni modernizaciji.

Arhivski viri

ADTS: Archivio della Diocesi di Trieste

VSD: Visitazioni. Situazione della Diocesi

ACTS: Archivio Capitolare della Cattedrale di San Giusto Martire

LC: Liber Copulorum

APMM: Archivio parrocchiale di Santa Maria Maggiore

LC: Liber Copulorum

APAT: Archivio parrocchiale di Sant'Antonio Taumaturgo

LCPT: Liber copulorum in Parochia Civitatis Theresianae Tergesti

AST: Archivio di Stato di Trieste

CF, E: Catasto Franceschino, Elaborati

BCTS: Biblioteca Civica di Trieste

AD: Archivio Diplomatico

ŠAK, ŽT: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj

MKP: Matična knjiga poročenih

MKU: Matična knjiga umrlih

SA: *Status animarum*

Literatura

Bade, K. J. 2000. *Europa in Bewegung: Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Beck.

Belfanti, C. M. 1994. *Mestieri e forestieri: immigrazione ed economia urbana a Mantova fra Sei e Settecento*. Angeli.

Bertoša, M. 1989. *Glad i kriza mortaliteta godine 1817: istarski mikrokozmos i evropski kontekst*. Jugoslavenska akademija znanosti in umetnosti.

Blaznik, P., B. Grafenauer in S. Vilfan, ur. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*. Zv. 1, *Agrarno gospodarstvo*. Državna založba Slovenije.

- Breschi, M., A. Kalc in E. Navarra. 2001. »La nascita di una città: storia minima della popolazione di Trieste, sec. XVIII–XIX.« V *Storia economica e sociale di Trieste*, Zv. 1, *La città dei gruppi 1819–1918*, uredila R. Finzi in G. Panjek. Lint.
- Cattaruzza, M. 1979. *La formazone del proletariano urbano: immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla metà del secolo XIX alla prima guerra mondiale*. Musolino.
- Cattaruzza, M. 2002. »Population Dynamics and Economic Change in Trieste and its Hinterland, 1850–1914.« V *Population and Society in Western European Port Cities, c. 1650–1939*, uredila R. Lawton and R. Lee. Liverpool University Press.
- Cenčič, M. 2013. *Življenje na Krasu v preteklosti*. Samozaložba.
- Davis, J. C. 1989. *Vzpon z dna: slovenska kmečka družina v dobi strojev*. Prevedel J. Šumrada. Slovenska matica.
- Del Panta, L., in R. Rettaroli. 1994. *Introdizione alla demografia storica*. Laterza.
- Ehmer, J. 2023. »Wage Labour as a Life Phase: Life-Cycle Service and Petty Commodity Production in Early Modern Europe.« V *Life Course, Work, and Labour in Global History*, uredila J. Ehmer in C. Lentz. De Gruyter.
- Fassmann, H. 1994. »Emigration, Immigration and Internal Migration in the Austro-Hungarian Monarchy.« V *Roots of the Transplanted*, uredila D. Hoerder and I. Blank. Columbia University Press.
- Garden, M. 1970. *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle*. Flammarion.
- Höfler, J. 2016. *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: k razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Viharnik.
- Hudales, J. 1997. *Od zibeli do groba*. Borec.
- Jelenić, M. 2021. »L'epidemia di fame e tifo del 1817 in Istria: analisi comparativa.« *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno* 50:148–171.
- Kalc, A. 1995. »Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne.« V *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*, uredil M. Jurak. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Slovenska matica.
- Kalc, A. 2004. »Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj.« *Zgodovinski časopis* 58 (3–4): 337–376.
- Kalc, A. 2006. »O preučevanju demografije mest pred moderno statistiko, s posebnim poudarkom na 18. stoletju in vprašanju urbanskega priseljevanja.« *Acta Histriae* 14 (2): 368–392.
- Kalc, A. 2008. *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Narodna in študijska knjižnica.
- Kalc, A. 2011. »Trst v času Ilirskih provinc: nekaj demografskih vidikov.« V

- Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo; ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca, uredila G. Bajc in B. Klabjan. Annales.
- Kalc, A. 2013. »Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne.« *Acta Histriae* 21 (4): 683–706.
- Kalc, A. 2014. »Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja.« *Dve domovini* 40:11–22.
- Kalc, A. 2018. »Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju (16.–20. stoletje).« V *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, uredila A. Panjek in Ž. Lazarevič. Založba univerze na Primorskem.
- Kjuder, A. 1972. *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Občinska skupščina Sežane.
- Lanzinger, M. 2010. »La scelta del coniuge: fra amore romantico e matrimoni proibiti.« *Storicamente* 6 (4). <http://dx.doi.org/10.1473/stor82>.
- Levi, G. 1975. »Mobilità della popolazione e immigrazione a Torino nella prima metà del Settecento.« V *Demografia storica*, uredil E. Sori. Il Mulino.
- Levi, G. 1985. *Centro e periferia di uno stato assoluto: tre saggi su Piemonte e Liguria in età moderna*. Loescher.
- Livi Bacci, M. 1999. *Introduzione alla demografia*. Loescher.
- Melik, A. 1960. *Slovensko Primorje*. Slovenska matica.
- Moritsch, A. 1969. *Das nahe triester Hinterland: zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Böhlau.
- Orts-Repertorium von Triest und Gebiet, Görz, Gradisca und Istrien. 1873. Dunaj.
- Panjek, A. 2006. *Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa (od 16. do 20. stoletja)*. Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Panjek, A. 2018. »Kruh naredi človeka: kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju.« V *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, uredila M. Šorn. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Panjek, A. 2021. »Tracing Maize in the Slovenian Regions, Sixteenth–Eighteenth Century: An Interpretive Historiographical Essay.« V *Maize to the People! Cultivation, Consumption and Trade in the North-Eastern Mediterranean (Sixteenth–Nineteenth Century)*, uredila L. Mocarelli in A. Panjek. Založba Univerze na Primorskem.
- Poussou, J. P. 1983. *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe siècle*. EHESS.
- Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder: VII, Österreichisch-Ilyrisches Küstenland. 1885. Alfred Hölder.
- Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder: VII, Österreichisch-Ilyrisches Küstenland. 1894. Alfred Hölder.

- Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder: VII, Österreichisch-Illyrisches Küstenland.* 1906. Hof-und Staatsdruckerei.
- Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder: VII, Österreichisch-Illyrisches Küstenland.* 1918. Hof-und Staatsdruckerei.
- Steidl, A., W. Fischer-Nebmaier in J. W. Oberly. 2017. *From a Multiethnic Empire to a Nation of Nations: Austro-Hungarian Migrants in the US, 1870–1940.* Studien.
- Szołtysek, M. 2007. »Central European Household and Family Systems, and the 'Hajnal–Mitterauer' Line: The Parish of Bujakow (18th–19th Centuries).« *History of the Family* 12 (1): 19–42
- Szołtysek, M. 2009. »Life-Cycle Service and Family Systems in the Rural Countryside: A Lesson from Historical East-Central Europe.« *Annales de démographie historique* 117 (1): 53–94.
- Šifrer, Ž. 1962. »Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji.« *Priказi in študije* 8:9–11.
- Šircelj, M. 2006. *Rodnost v Sloveniji.* Statistični urad Republike Slovenije.
- Valenčič, V. 1958. »Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja.« *Kamniški zbornik* 4:41–86.
- Verginella, M. 1990. *Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.* Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Volpi Lisjak, B. 1995. *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave.* Mladika.
- Zwitter, F. 1936. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stol. do današnjih dni.* Znanstveno društvo.
- Železnik, U. 2010. »Kolera in urbano prebivalstvo: Koper in obalna mesta v 19. stoletju.« *V Epidemične bolezni v Istri v 19. in 20. stoletju*, uredil A. Škrobonja. Histria.

Drugi del
Družba in kultura

Pravda o spornem hramu v tomajskem taboru: običaj ustne kupoprodaje nepremičnin (1619–1620)

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

© 2025 Aleksander Panjek

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.153-182>

Uvod

Lastninske pravice kmetov nad zemljo in stavbami na slovenskem podeželju pred 19. stoletjem so področje, na katerem je naše poznavanje še nezadovoljivo in neprimerljivo s stanjem raziskav marsikje v tujini. To velja za pravice do razpolaganja s kmetijo, z njeno zemljo in s hišami tako z vidika možnosti kupovanja in prodaje kot tudi dedovanja in nasledstva, kar se med drugim zrcali v vprašanju deljivosti ali nedeljivosti kmetij. Ta vprašanja niso zanimiva le sama na sebi in niso le sama sebi namen, temveč bistveno prispevajo k osvetlitvi polja možnega, ki se je kmetu odpiralo za uresničevanje njegovih dejavnosti, izbor in odločitve ter torej iniciativnosti, podjetnosti in pri načrtovanju ter upravljanju družinskega premoženja.

Verjetno nismo v veliki zmoti, če presodimo, da je dolgo prevladovala in še prevladuje predstava, ki se zadovoljuje z ugotovitvijo, da so na Slovenskem – z vsaj delno izjemo alpskega prostora – prevladovala majhne kmetije, tj. s fenomenološko ravno. Hkrati je uveljavljena podoba kmeta, ki mu je iz generacije v generacijo usojeno krmarjenje na robu preživetja, pri čemer so mu ozek manevrski prostor na eni strani odmerjale nehvaležne naravne danosti prostora, na drugi pa fevdalne sponse.

V zadnjem desetletju smo dobili nekaj raziskav, ki odstirajo nov pogled na ta vprašanja in z njim ugotovitve, ki nadgrajujejo in tudi spreminjajo obstoječe poznavanje ter razumevanje slovenskega podeželja v zgodnjem novem veku in tudi kasneje, v 19. in 20. stoletju. Kmečki človek se v tej novi luči izkazuje kot bistveno sposobnejši sprejemanja odločitev, zasledovanja in uresničevanja želja po izboljšanju svojih življenjskih razmer, skratka kot

prizadeven in podjeten akter v slovenski zgodovini (Panjek in Lazarevič 2018; Centrih in Sitar 2022; Panjek 2023b). Novejše raziskave hkrati nakažejo, da je na Slovenskem podeželju deljeno nasledstvo prevladovalo nad nedeljenim ter da je bil zemljiški trg med kmeti ponekod ne le mogoč, temveč razmeroma živahen, med drugim ravno na Krasu (Panjek 2022; 2023a). Povedano velja za kmečke podložnike, ki so predstavljali veliko večino, ampak tudi za bistveno manj številni sloj svobodnikov, ki so bili tudi deležni prvih novejših obravnav na temo upravljanja svojega nepremičnega premoženja (Seručnik 2019; Zwitter 2019). Izsledki, ki jih bomo predstavili v pričujočem prispevku, v resnici niso relevantni le za gospodarsko zgodovino in nasploh za zgodovino podeželja, temveč tudi vsaj še z vidika zgodovinske antropologije, etnologije in nenazadnje pravne zgodovine.¹ Prav na slednjem področju lahko predstavitev tu razkritega običaja kupoprodaje nepremičnin predstavlja prispevek k »odprtim nalogam slovenske pravne zgodovine«, ki jih Marko Kambič navaja kot iztočnice, izhajajoče iz »Vilfanovega znanstvenega testamenta« *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*, in sicer posebej kar zadeva premoženjskopravna razmerja: »Če jih pri Slovencih poznamo malo, gre to deloma tudi na račun dokajšnje neraziskanoosti snovi. Zato se bo treba lotiti raziskav premoženjskopравnih institucij, ki so posledica posebnih stekov okoliščin v slovenskem okolju« (Kambič 2007, 205–216; glej posebej citat na str. 213). Podobno je mogoče reči za sam potek civilnega procesnega postopka na devinski županski pravdi, ki je prav tako predstavljen v tem prispevku.² Podobno se posamezne značilnosti našega primera namenoma ne vzporejajo le s slovensko, ampak tudi s sosednjo stvarnostjo (beneške) Furlanije.

V nadaljevanju bomo najprej povzeli potek več kot eno leto trajajočega sodnega postopka (1619–20), v katerem se razkrije predmet prispevka, nato bomo predstavili njegovo osrednjo vsebino, tj. običaj z obredom ob kupoprodaji nepremičnin med kmeti. V prispevku dosledno ločujemo med običajem kot ustaljenim načinom urejanja določenih zadev ali področja v širši skupnosti, v našem primeru kupoprodaje nepremičnin, ki vključuje zavezujoča določila in ima pravno veljavo (pravni običaj), ter obredom, ki je v tem primeru sicer vgrajen v običaj kot njegov sestavni del, a z lastno vlogo, pri čemer ga je mogoče razločiti na podlagi izkazanih ustaljenih oblik

¹ Pričujoči prispevek je posodobljena in dopolnjena različica članka, ki je bil že objavljen v *Zgodovinskem časopisu* (Panjek 2016); za dovoljenje za uporabo besedila se zahvaljujem glavnemu uredniku prof. Petru Štihu.

² Drugje je že bil predstavljen primer procesov na devinski županski pravdi v kazenskih zadevah (Panjek 2015, 73–86, in tam navedena literatura).

vedenja (zaporedja dejanj), ki imajo svoj pomen in namen (ritual). Tako običaji kot obredi predstavljajo razširjen pojav v zgodnjenovoveški družbi (Vilfan 1996a, 89–90; 1996b; Muir 2005). S tretjim delom bomo prešli na interpretativno raven povednosti vira, in sicer s pretežno ekonomskimi vidiki običaja, v četrtem in zadnjem pa bomo pozornost posvetili prehodu od ustnosti k pisnosti. Informacije iz sodne obravnave, ki predstavlja osrednjo temo prispevka, bomo sproti dopolnjevali in podkrepili s tistimi, ki jih je mogoče zaslediti v sorodnih sočasnih primerih.

Proces

Dne 26. februarja 1619 je pred župani, ki so v Devinu zasedali na pravdi deželskega sodišča devinskega gospostva in glavarstva, »da bi prosilcem izrekli pravico« (in *Vico Duini coram honorabilis Decanis ibidem sedentibus ius dicendum petentibus*), Mihael Ucman iz Tomaja sprožil civilni postopek proti Juriju Vitezu iz Šepulj, ker naj bi slednji neupravičeno posedoval Mihaelov dom v tomajskem taboru (*indebite detineri Domum ipsius Michaelis sitam in Tabaro Tomai*). Zahteval je, naj bo Jurij Vitez obsojen na prepustitev hiše in povračilo pridobljenih koristi od nje (AST, ATTA, 196.1, 6, 35r/v).

Dva meseca kasneje, v aprilu, sta v Devinu obe stranki stopili pred »avditorja«, gospodovega namestnika (*Domino Auditore*). Tokrat sta ob sebi imela vsak svojega odvetnika (*cum Advocato*) in Mihael Ucman je ponovil svojo prijavo proti Juriju Vitezu. Ta je na podlagi pregledanega zapisa prijave z dne 26. februarja nasprotnikovo zahtevo opredelil kot neutemeljeno in pri tem napovedal svojo obrambno strategijo, ki je za naš namen posebej pomembna. Vitez je namreč zatrdil, da je zahteva po povrnitvi hiše nevzdržna, »saj je v nasprotju z vsemi določili prava in krajevnega običaja, kakršen je v navadi« (*Cum ei obstent omnes exeptiones de iure, et de consuetudine loci dari solitae*). Ker naj ne bi posedoval nobene Ucmanove hiše, je predlagal, naj bo oproščen obtožbe in naj se mu povrnejo sodni stroški. A Ucman je vztrajal in zahteval, da se mu omogoči dokazovanje s pomočjo »verodostojnih prič«, kar mu je bilo tudi odobreno (AST, ATTA, 196.1, 6, 51v).

Do naslednje obravnave sta ponovno pretekla dva meseca, a tokrat (25. junija 1619) se je zasedanje odvijalo v Štivanu pri Devinu na domu Ivana Jaksetiča pred Ludovicom Lengom, »kastelanom in iurisdicentom« (upraviteljem) gospostva in glavarstva. Mihaela Ucmanska sta na tej obravnavi zastopala sin Gregor in odvetnik Bizjak ter napovedala nastop svojih prič o tem, da je bila hiša v taboru v Tomaju, ki jo poseduje Jurij Vitez, v lasti pokojnega Mihaelovega očeta Matije. Na tej točki se je zadeva izkazala za

zapleteno, pokazalo se je, v čem je bil zaplet in za kaj je pravzaprav šlo (AST, ATTA, 196.1, 6, 59v).

Prisotni Jurij Vitez je namreč povedal, da je »sporno hišo« (*Domum contentiosam*) kupil od Filipa Slavca za 29 ducatov, medtem ko je od Antona Grahorja odkupil njen zgornji del. Izzvani Slavec je pristavil, da sta s svojim očetom, pokojnim Kocjanom, spodnji del hiše »prosto« (*iure liberi*) pridobila od pokojnega Marka Grahorja za 20 ducatov. Tedaj sta Anton in njegov brat Mihael Grahor povedala, da je njun pokojni oče Marko hišo kupil od Matije, pokojnega očeta tožnika Mihaela Ucmána, »pred sedemdesetimi leti«. Ker so njun oče (Marko Grahor) in zatem onadva ter Slavec hišo toliko časa nemoteno posedovali, sta brata Grahor zahtevala, da se ju oprosti neutemeljene obdolžitve (AST, ATTA, 196.1, 6, 59v-60r).

Na te navedbe je Gregor Ucman v očetovem imenu odvrnil, da nima smisla nadaljevati obravnave, saj same priče trdijo, da je bila hiša Ucmánova. Dolgotrajno nemoteno posest hiše s strani Grahorjevih je zanikal z argumentom, da so do hiše »neupravičeno« prišli v času, ko je bil njegov oče »mladoleten« (*in pupillari aetate*), torej otrok pod skrbništvom. V isti sapi je Ucman razkril svojo strategijo in adut, ki je zopet relevanten za name ne tega prispevka: »Zato, če ne pokažejo nobenega dokumenta o nakupu« (*proinde cum non ostendant ullum aquisitionis instrumentum*), naj sodišče odloči njemu v prid, kot je sam predlagal. Poleg tega je pomenljivo opozoril, da zaslišani izhajajo iz »tuje jurisdikcije«, tj. iz drugega gospostva (ne iz devinskega), zaradi česar naj taiste priče imenujejo svojega zastopnika zato, da lahko prisostvujejo sodbi in da jo bodo spoštovale (AST, ATTA, 196.1, 6, 60r).

Na podlagi te obravnave je bila oblikovana sodba, po kateri je bil Jurij Vitez obsojen na povrnitev hiše v posest Ucmánovim. Obenem se je Vitezu priznavala pravica do postopanja proti svojim *relevatores*, s tem da če Grahorjevi predložijo izkaz o ceni, po kateri so kupili hišo od pokojnega Mihaelovega očeta, je taisti Mihael (Ucman) zavezan povrniti ta znesek. Sodba je bila takoj objavljena na samem sojenju ob prisotnosti vseh županov in strank v postopku. Medtem ko jo je Ucman pohvalil, so se Vitez, brata Grahor in Slavec nanjo pritožili in priziv jim je bil omogočen (AST, ATTA, 196.1, 6, 60r).

Zadeva je bila ponovno obravnavana 30. avgusta 1619 na zasedanju pravde v Štivanu pri Devinu na domu Štefana Bizjaka ob prisotnosti jurisdicenta Lenga in »prav tam sedečih častitljivih županov«. Ko je prišel na vrsto, je Jurij Vitez iz Šepulj v obravnavi zoper Mihaela Ucmána iz Tomaja predstavil »proces in sodbo«, izrečeno s strani »generalnega avditorja«, in zah-

teval, naj se izpolni njena vsebina, in sicer naj se njegovim *relevatores* Grahorjevim odobri rok, da bodo lahko dokazali svojo pravico (*ad probandam intentionem*). V očetovem imenu in s svojim odvetnikom prisotni Gregor Ucmán se ni zoperstavil prošnji, ki je bila odobrena, rok za obravnavo pa določen na prvo naslednjo zasedanje devinske županske pravde. V ta namen je že istega dne devinski jurisdicent Lengo upravitelju sosednjega gospostva Rihemberk (*Domino Flegaro Raifimbergi*) poslal dopis, s katerim ga je naprošal, naj o navedeni odločitvi obvesti Antona in Mihaela Grahorja iz (Grahovega) Brda v njegovi jurisdikciji in ju pozove ter napoti na naslednje zasedanje devinske pravde v zadevi Ucmán–Vitez (AST, ATTA, 196.1, 6, 67r/v in 70 r/v).

Na naslednjem zasedanju županske pravde v Devinu 23. septembra 1619 sta pred »častitljive gospode župane, kot običajno sedeče za redno izrekavanje pravice«, stopila Jurij Vitez iz Šepulj in Mihael Grahor iz Grahovega Brda ter predstavila in izročila svoj spis, obsegajoč več točk, v sklopu spora z Mihaelom Ucmánom iz Tomaja. Prisotni Gregor Ucmán je v očetovem imenu in sklicujoč se na predhodni del postopka z dne 25. junija istega leta oporekal sprejetju pisnega dokumenta v obravnavo, a župani so ga sprejeli in dovolili njegovo vključitev v postopek (AST, ATTA, 196.1, 6, 71v). Naslednjega dne (24. september 1619) je na devinskem gradu »kastelan in jurisdicent« Lengo na zahtevo Jurija Viteza, naj se Mihaelu Ucmánu posreduje izvod spisa, ki ga je predstavil prejšnjega dne in je vseboval točke, na podlagi katerih naj bi se v nadaljevanju obravnave pod prisego izprašale njegove priče, to tudi storil in Vitezov spis izročil Ucmánu (AST, ATTA, 196.1, 6, 74r).

Priziv je bil vsebinsko obravnavan na naslednjem zasedanju županske pravde, ki je 23. decembra 1619 zopet potekala v »burgu« Devinu, in sicer na domu »devinskega kastelana in jurisdicenta« Ludvika Lenga »pred častitljivimi gospodi župani«. Jurij Vitez in Mihael Grahor sta prosila za zaslišanje svojih prič pod prisego na podlagi točk, navedenih v že izročenem spisu, in župani so temu ugodili. Nasprotno stranko Mihaela Ucmána iz Tomaja je spet zastopal sin Gregor, ki si je pridržal pravico do ugovarjanja pričanjem. »Notar in devinski kancelar« Francon je pričam prebral prisego tako, da se je njihovo izpraševanje lahko začelo (AST, ATTA, 196.1, 6, 75r).

Prvi je prisegel in na vprašanja odgovarjal Anton Obersnel iz Tomaja. Povedal je, da je v preteklosti Filip Kocjančič (tj. Filip Slavec, Kocjanov sin) kupil obravnavano hišo od Antona in Mihaela Grahorja »za ceno, ki so jo med seboj dogovorili«, vendar le njen spodnji del, saj imajo zgornjega »Zabrejci« (*Sabreiz*). Dodal je, da se spominja, kako je omenjena hiša pripadala

Grahorjevim in kako je še pred 40 leti »to klet« (*canipa*) posedoval pokojni Marko Vitez, ki jo je imel v najemu od Grahorjevih in v njej hranil »teran« (*possedeva questa canipa tenendo del terrano dentro*), in sicer na podlagi tega, da je takrat v taisti kleti sam pil prav z Markom Vitezom. Ni se pa spominjal, da bi kdaj pripadala Ucmannovim (AST, ATTA, 196.1, 6, 75r/v). Na vprašanje o peti in sedmi točki v spisu (ki se ni ohranil) pa je Anton Obersnel podal izredno zanimiva odgovora, ki razkrivata način, kako so se sklepale kupoprodaje nepremičnin med kmeti (AST, ATTA, 196.1, 6, 75v):³

È stata et è tuttavia da noi usanza che quando uno compra una Casa o un terreno si porta in piazza una secchia di vino quale si fa bere dalli Vicini, et se gli pubblica la vendita che si fa, et da termine al venditore di giorni quatordecì di recuperare quali passati non ha più ragione di riscuotere, et vendendosi mezzo terreno si porta la mettà solamente, et questo licoffio serve per Instrumento tra noi et si getta via un soldo et quel putto lo piglia si pettena li capelli con esso accio si ricordi di tal vendita. [...] Da noi è usanza che ogni contratto si prescrive a uno che si ritrova in Paese per il corso d'anni 15 et ad uno forastiero o che sta fuori del paese per il corso d'anni 30.

Pomenljivo je tudi dejstvo, da je svoje poznavanje običaja in obreda ob kupoprodaji »hiše ali zemljišča« (v smislu *grunta*, hube) utemeljeval na lastni izkušnji (AST, ATTA, 196.1, 6, 75v):

So questo perche lodato il Signore io ho comprato quasi tutto quel puoco ho senza scritture et Instrumenti all'usanza sudetta. [...] So questo perche volendo io riscuotere una Vigna per il mio quondam padre venduta a Jurio Vites de Caslian non puosi riscuoterla perche erano passati anni 15, et cosi prescritto per l'usanza noi osservata.

Tako kot zapletene prenose posesti hiše s kletjo v tomajskem taboru bomo v nadaljevanju bolje pojasnili tudi pravkar navedeni »običaj, ki ga spoštujemo«. Na naslednje neposredno vprašanje je Obersnel previdno odgovoril: »Ne vem, če Ucmannovi imajo pravico terjati nazaj po tako dolgem času ali ne, to prepuščam pravici, naj določi.« Kljub temu je v isti sapi predstavil, kakšne možnosti in okoliščine je običaj predvideval za preklic že

³ Da ne bi podvajali besedila, v tem začetnem razdelku izjave pričevalcev navajamo le v izvirnem italijanskem zapisu, ker jih v slovenskem prevodu navajamo v nadaljevanju poglavja pri analizi njihove vsebine.

sklenjene ustne pogodbe, in poznavanje pravil ponovno utemeljil s svojo izkušnjo (AST, ATTA, 196.1, 6, 75v):

Ma è da noi usanza che uno che si ritrova ingannato in termine d'un anno può procurar disgano, et uno che giustamente vende ha termine doppio la vendita di 14 giorni a riscuotere. [...] So per esser stato in fatto proprio in assai contratti.

Anton Obersnel iz Tomaja je pričanje zaključil z navedbo svoje starosti »okoli šestdeset let«. Na tej točki je tomajski župan Pavel Rože izjavil, da je bil Obersnela sam povabil, naj »izpove resnico« (*ad perhibendum veritatis testimonium* AST, ATTA, 196.1, 6, 75v). Županska pravda je nadaljevala z drugimi primeri na dnevnem redu in se kasneje vrnila k tej zadevi. Ob koncu zasedanja je Ucman zahteval uveljavitev sodbe, s katero mu je bila dodeljena hiša, medtem ko je Vitez z odvetnikom Blankom izrazil stališče, da je bila z odobritvijo njegovega priziva sodba v celoti vrnjena v obravnavo in da je treba nadaljevati z izpraševanjem prič, kar je tudi obveljalo (AST, ATTA, 196.1, 6, 79r).

Nastopi prič, ki sta jih pospremila Jurij Vitez in Mihael Grahor, so ponovno stekli že naslednjega dne, na dan pred božičem (24. decembra), pred sodnimi uradniki na devinskem gradu. Po prisegi je Andrej Rože iz Tomaja povedal, da je Jurij Vitez izjavil, da je od Filipa Slavca – Kocjančiča »sporno hišo pridobil nazaj v imenu svoje žene zaradi sorodstva« štiri ali pet let poprej, vendar sam ni prisostvoval »tej izterjavi niti likofu«. Z odgovorom na peto vprašanje je dodal nekaj zanimivih informacij o običaju kupoprodaje (AST, ATTA, 196.1, 6, 79v–80r):

Era fra noi Contadini un'usanza che non si facevan nottare Instrumenti di vendite ne d'altro ma quando si comprava una Casa o un terreno si sonava la campana si congregavano li Vicini et beveva il licoffio poi si faceva intendere alli parenti delli venditori che in termine di giorni 14 dovessero riscuotere caso pretendessero, altrimenti passato esso termine non li competeve più ragione, et nelle vendite di case si soleva anchor far una croce sotto il sollaro come mi ditte, et nella Giusditione di Rayfimbergo hoggi di anchor s'osserva questa usanza, ma da noi è levata questa usanza, et hora fanno notare Instrumenti.

Kasneje je sam od sebe pristavil, da ne ve, ali je bil Ucman ves čas v deželi, in da »če je imel pravico, bi jo lahko predstavil«. Andrej Rože je bil star

približno 60 let in nekoliko v sorodstvu z Ucmanom (AST, ATTA, 196.1, 6, 8or).

Tudi Andrej Vitez iz Šepulj je v naslednjem pričanju potrdil, da »je Jurij Vitez že pred več leti v imenu žene na podlagi sorodstva pridobil nazaj sporni hram iz rok Filipa Slavca – Kocjančiča, ne da bi zapisal pogodbe« (*Juri Vites in nome della moglie per ragion di parentella recuperò da mani di Filippo Cociancig il Cram contentioso senza nottar Instrumento*). Poznal je tudi prejšnje prehode posesti: »Filip Kocjančič je obravnavano hišo ali hram kupil od pokojnega Marka Grahorja [...] to vem, ker sem bil sosed v Tomaju, in vem, da je Marko prodal hram Kocjančiču, Mihael [Grahor] pa je prodal zgornje nadstropje tega hrama Marku Zabrejcu in Anton [Grahor] je prodal Juriju Vitezu polovico nadstropja« (AST, ATTA, 196.1, 6, 8or). Zatem je Andrej Vitez na zastavljena vprašanja odgovoril z novimi informacijami o običajnem načinu kupoprodaje, svoje vedenje pa je utemeljil z dejstvom, da je »videl spoštovati ta običaj«. Star je bil približno 50 let in v sorodstvu z Jurijem Vitezom.

Era fra noi contadini usanza che non si facevano notare Instrumenti, ma quando si faceva una vendita d'una Casa si faceva la Croce con una manara sotto il sollaro, et quando si vendeva un terreno s'intimava alli parenti, che in termine di giorni 14 dovessero riscuoter caso intendessero altrimenti che non havrebbero potuto più riscuotere. [...] è vero che si pagava ancho del vino alli Vicini di Licoffio in segno di vera vendita, et si gettava via un qualche bezzo quali pigliavano li putti per ricordarsi di tal vendite. [...] col corso di 30 anni è vero che si prescrive ogni contratto. [AST, ATTA, 196.1, 6, 8ov].

Tomajski župan Pavel Rože je zopet zahteval, naj bodo omenjene osebe vprid »resnice« pozvane k pričanju. Zadeva je nadaljevanje obravnave doživela mesec kasneje, ko je 22. januarja 1620 županska pravda zasedala v Krajni vasi v »hiši častitljive cerkve svete Neže« (*in Domo Venerandae Ecclesiae Divinae Agnetis*) ob običajni prisotnosti županov in novega »jursdicenta« Argentina dell'Argenta. Obe strani sta zaprosili za določitev roka za zaslišanje dodatnih prič (AST, ATTA, 196.1, 6, 82r in 84r).

Zasedanje se je nadaljevalo že naslednjega dne, tj. 23. januarja 1620, tokrat prav v Tomaju na domu tamkajšnjega župana Pavla Rožeta, kjer je Mihaelov sin Gregor Ucman zaprosil za zaslišanje svojih prič o tem, ali je sporna hiša že kdaj pripadala Ucmanovim, in po prisegi se je zaslišanje tudi pričelo. Izprašana je bila Helena, vdova po pokojnem Marku Rožetu iz

Tomaja, stara »okoli 100 let«, ki pa je na zastavljeno vprašanje podala zelo neugoden odgovor za Ucmana: »Jaz se zagotovo ne spominjam, da bi sporna hiša [...] kdaj bila od Ucmanovih« (AST, ATTA, 196.1, 6, 86v). To je bilo tudi edino zaslišanje tistega dne, naslednjega (24. januarja) pa se je zasedanje z izpraševanjem Ucmanovih prič nadaljevalo spet v drugi vasi, in sicer v Repnu na domu tamkajšnjega župana Matije Škrlavaja. Priča je zopet razočarala Ucmanove, saj je Just Černe iz Tomaja, star »okoli 60 let«, povedal: »Jaz se ne spominjam, niti ne vem, da bi sporna hiša [...] kdaj bila od Ucmanovih, sem pa od starih iz Tomaja slišal, da je ta hiša že bila od Ucmanovih. [...] To sem slišal od pokojnega Franceta Slavca in drugih, katerih se zdaj ne spominjam« (AST, ATTA, 196.1, 6, 86v–87r). Tudi to zasedanje je bilo izvedeno izključno zaradi tega zaslišanja, saj drugih obravnav ni bilo.

Zadeva o spornem hramu v tomajskem taboru je bila ponovno na dnevnem redu tudi na naslednjem zasedanju pravde, ki se je vršilo v »burgu« Devinu 16. marca 1620. Po izmenjavi stališč obeh strank do opravljenih zaslišanj prič je bilo odločeno, da se le-ta objavijo in zapišejo v proces (AST, ATTA, 196.1, 6, 91r in 92v).

Naslednje zasedanje je potekalo 15. junija najprej na devinskem gradu, nato v »burgu« na domu gospoda Marka Antona Ingola pred »kastelanom« Terencijem Sarottijem in župani (AST, ATTA, 196.1, 6, 108r). Jurij Vitez je tudi v imenu Mihaela Grahorja predlagal zaključek procesa z razsodbo njima v prid, Gregor Ucman pa je v očetovem imenu izrazil pričakovanje, da se bo proces zaključil sebi v prid. Na podlagi procesa in zaslišanih prič so z novo sodbo »gospodje župani [...] Viteza in Grahorja oprostili Ucmanovih zahtev« (*Domini Decani [...] absolverunt Vittes et Gracherum a petitis per Uzmanum*). Nova sodba je torej šla v obratno smer od prejšnje in je bila na prošnjo Jurija Viteza ter ob prisotnosti Mihaela Grahorja takoj objavljena na licu mesta. Ko jo je slišal, jo je »Vitez pohvalil in se zahvalil za podeljeno pravico« (*administrata iustitia*), medtem ko je Grahor napovedal, da se bo nanjo pritožil pri gospodu grofu glavarju (Thurnu) in ga zaprosil za odobritev priziva (AST, ATTA, 196.1, 6, 109v).

Županska pravda je zopet zasedala že 25. junija 1620, in sicer v župnišču (*in Domibus Parochiae*) v Štivanu pri Devinu (AST, ATTA, 196.1, 6, 112r). Gregor Ucman je v svojem nastopu postavil pod vprašaj sklepčnost županske pravde, saj je zatrdil, da je na prejšnjem zasedanju oprostilno sodbo v prid njegovim nasprotnikom sprejelo »samo šest županov«, in, »upoštevajoč pomanjkljivo število sodnikov ter pre nagljenost pri razsojanju, zaradi katere njegov prav ni bil slišan v zadostni meri«, zaprosil, naj se sodba pre-

kliče. Jurij Vitez se s tem seveda ni strinjal in povedal, da je sodbo sprejelo »osem ali devet izmed gospodov rednih županov«, kar je predstavljalo »popolno in zadostno število za zaključno odločitev v podobnih in še večjih zadevah« (*pro octo vel novem ex Dominos Ordinarijs Decanis [...] per numerum perfectum et sufficientem in expeditione similis, et maiorum causarum*). Zato je zahteval, naj sodišče nasprotnika odslovi in mu »naloži trajni molk« (*silentium imponi perpetuum*) ter ne sprejme njegove zahteve po nadaljevanju obravnavanja zadeve o spornem hramu. Uzman je še povedal, da ne namerava plačati stroškov nasprotne strani, temveč zaprositi za sprejetje (ponovnega) priziva, ki mu je bil tudi omogočen zaradi »varstva pred krivo obdolžitvijo« (*curante de calumnia*) (AST, ATTA, 196.1, 6, 113r). Kljub temu nadaljnjih zabeležk o obravnavi te zadeve v virih nismo zasledili.

Običaj in obred

Do te točke smo potek procesa in stališča ter taktike strank v postopku že predstavili podrobneje od tega, kolikor bi bilo treba za samo spoznavanje in razumevanje predmeta spora. Kot uvod v obravnavo samega običaja kupoprodaje pa bi kljub temu omenili vsaj še to, da na koncu Uzman povsem očitno ni dobil potrebne podpore svojim stališčem, s katerimi je dejansko izpodbijal veljavnost preteklih, ustno sklenjenih pogodb. Nobena od kupoprodajnih transakcij, navedenih v procesu, ni bila zabeležena s pisno pogodbo, kar lahko sklepamo že na podlagi tega, da je nobena od strank ni prinesla in predstavila pred sodiščem. Nasprotno, sklicevanje na običajno ustno sklepanje kupoprodaj je predstavljalo obrambno linijo Jurija Viteza in bratov Grahor, ki so na ta način sebi zagotovili zanje pomemben premoženjski uspeh v procesu, a nam obenem zapustili dragoceni zapis samega običaja, spremljajočih pravil ter obreda. Na podlagi zbranih informacij je namreč mogoče razločiti med pravnim običajem kot celoto, njegovimi delanimi in zavezujočimi določili za stranke pri kupoprodaji (tako za kupca in prodajalca kot za njihove potomce) ter obrednim delom, znotraj katerega je prav tako opaziti zaporedje momentov.

Najmanj osvetljeni del v postopku običajnega ustnega sklepanja pogodb pri kupoprodaji nepremičnin med kmeti ostaja začetna faza določanja cene. O njej smo izvedeli le to, da so se stranke najprej med seboj »dogovorile« za ceno. Ni pa mogoče izključiti, da bi pri tem sodelovale tudi tretje osebe, npr. izkušeni in zaupanja vredni možje v vlogi cenilcev, kakor je izpričano v kasnejših pisnih transakcijah. Hkrati ne gre prezreti možnosti, da je tudi ta prva faza vsebovala kako ritualno prvino (sklenitev dogovora, kot nakazuje preglednica 4.1). Iz pisnih primerov je npr. razbrati, da sta ob strinjanju

z ocenjeno vrednostjo kupec in prodajalec ceno »pohvalila«, Sergij Vilfan pa o tej fazi v ustnih pogodbah piše, kot sledi (1996b, 364): »Dogovor (dokonček ali zaključek) je bil sklenjen tedaj, ko sta pogodbenika sklenila roki; navzoče priče ali posrednik so tedaj poprijeli sklenjeni roki.«

Zatem je običaj predvideval določen obred. Najprej so zazvonili cerkveni zvonovi, kar je bil znak za to, da kupec sosede vabi na vaški trg. Ljudje so se zbrali in kupec je prisotnim častil zapitek, ki so ga pili skupaj: temu so rekli »likof« (oz. »popiti likof«, »plačati vino za likof«).⁴ Količina ponujene pijače je bila točno določena, in sicer eno vedro vina v primeru nakupa hiše ali grunta oz. pol vedra za nakup njegove polovice, kar znese kakšnih 16 oz. osem litrov. Na likofu, torej med skupnim pitjem, so javno razglasili sklenjeno pogodbo in na ta način z njo seznanili tako skupnost kot sorodnike obeh strank, še posebej prodajalčevo stran. Nato je kupec v skupino na trgu zbranih otrok odvrget »en sold« ali »nekaj fičnikov«, otroci so se potegovali zanje in tisti, ki so ujeli kovanec, so se z njim »počesali«: s kovancem dotaknili glave in ga povlekli skozi lase. Tak dogodek in posebno kretnjo so težko pozabili. V primeru kupoprodaje poslopja je k obredu sodila še njegova označitev, za katero je smotrno sklepati, da se je izvajala po likofu. Kupljeno hišo so označili tako, da so »s sekiro naredili križ pod stropom«, po vsej verjetnosti so ga vrezali v tram.

V dveh drugih primerih, prav tako zabeleženih leta 1620 (v Tomaju in Skopem), je ob običajni ustni kupoprodaji med stroški kupca poleg vina za sosede naveden tudi kruh (AST, ATTA, b. 196.1, 6, 108v in 135r/v). Na likofu so torej imeli vino in kruh, kot bomo nazorneje videli v nadaljevanju.

Obenem je običaj obsegal točno določena pravila. Že na samem likofu ali ob njegovem zaključku je bilo prodajalcu in njegovim sorodnikom oznanjeno, da imajo 14-dnevni rok za uveljavitev pravice do odstopa od sklenjene prodaje in do ponovnega odkupa nepremičnine. »Po tem roku jim ni pripadala nobena pravica več.« Kljub temu so imeli prodajalec in njegovi dediči še dodaten rok, do katerega je bilo mogoče »izterjati«, tj. odkupiti nazaj prodano nepremičnino. »Pri nas je navada«, kot so se izražali pričevalci, da je prodajalec, ki je živel »v deželi«, za dobo 15 let od sklenitve »vsake pogodbe« obdržal pravico do ponovnega odkupa prodanega objekta. Če pa se je nahajal zunaj dežele, se je ta rok podaljšal do 30 let. Poleg navedenih je

⁴ Tu in v nadaljevanju predstavljamo samo likof ob kupoprodaji nepremičnin na Krasu v obravnavanem obdobju. Tako tedaj in kasneje na Krasu kot drugje na Slovenskem (in širše) se je likof uporabljal tudi v druge namene ter lahko imel tudi druge pomene. Prim. vsaj Vilfan (1996b, 365–366).

bilo v navadi še določilo, po katerem je stranka, ki je naknadno spoznala, da je bila v kupoprodaji »prevarana«, imela na razpolago leto dni časa za pritožbo in odpravo krivice.

Čeprav v splošnem pri interpretiranju pomena ritualov in njihovih sestavin velja ohraniti precejšnjo mero previdnosti, zlasti zaradi tega, ker so njihovi opisi, s katerimi razpolagamo, praviloma ali večinoma izpod peresa zunanjih opazovalcev, ki do njih niso vselej imeli pravega razumevanja ali so bili izrazito kritični, tako da so lahko zapisi zavajajoči in tudi izkrivljajoči (Muir 2005), v našem primeru temu ni tako. Vsaj v glavnih potezah ne. To pa zaradi tega, ker so nam sami kmetje v svojih pričevanjih opredelili pomen posameznih sestavin obreda ob kupoprodaji nepremičnin. Možnost, da bi bile izjave kmetov v sodnem postopku namerno pristranske ali prirejene zaradi samega komuniciranja med »nizko« in »visoko« kulturo, to je med kmečkim ustnim svetom, ki je slonel na običajih, in predstavniki šolane pravne stroke, sicer obstaja, a jo je mogoče oceniti kot razmeroma malo verjetno, saj so sodniški zbor, ki je sprejemal odločitve, vendarle sestavljali lokalni župani, ki so bili osebe kmečkega stanu in so nedvomno dobro poznali krajevne običajne prakse. Hkrati so se pričevalci zavestno in eksplicitno poslužili ponazoritvenih vzporednic med pomenom posameznih sestavin običajnega ustnega postopka ter sklepanjem pisnih pogodb, čeprav so njihovi opisi po vsej verjetnosti nekoliko poenostavljeni. Kljub navedenemu je na podlagi našega vira mogoče dokaj natančno povzeti obred, kot smo že videli, in ga tudi razumeti, kot sledi.

Zvonjenje vaškega cerkvenega zvona je imelo širši pomen opozorila in predvsem sklica članov skupnosti ter nasploh prebivalcev, ki se je uporabljal v mnogih primerih, od preteče nevarnosti do zbora ob kmečkih uporih. Tudi za sklic sosedov na likof ob kupoprodaji nepremičnine se je torej uporabljal splošnoveljavni znak, ki je v našem primeru pomenil sklic skupnosti na dogodek, ki je bil v ožjem smislu sicer zasebne narave (pogodba med zasebnikoma), a je bil obenem javnega pomena in je tudi potekal javno, v obliki skupnega obreda.

Da je bilo temu tako, so navedli sami kmetje. Še najjasneje je to izrazil Anton Obersnel iz Tomaja: »na vaški trg se prinese vedro vina, ki se ga da piti sosedom, in se jim objavi prodajo [...] in ta likof služi kot listina med nami« (*si porta in piazza una secchia di vino quale si fa bere dalli Vicini [...] et questo licoffio serve per Instrumento tra noi*). Andrej Vitez iz Šepulj se je izrazil podobno: »sosedom se je tudi plačalo nekaj vina za likof v znak prave prodaje« (*si pagava ancho del vino alli Vicini di Licoffio in segno di vera vendita*). Kolektivni obredni moment likofa je nadomeščal pisno pogodbo oz.,

bolje in natančneje povedano, pomenil je enako kot pisna pogodba.⁵ Likof s skupnim pitjem vina, ki ga je ponudil kupec, je predstavljal objavo, javno obvestilo in razglasitev dogovora med zasebnikoma, ki je s tem pridobil javno veljavo in postal (pravno) zavezujoč (z natančno določenimi pogoji) tako za stranki kot za njuni sorodstvu, za lastno skupnost in tudi za sosednje skupnosti. Javno vlogo in značaj takega likofa ter njegovih (pravnih) posledic je obenem izražalo že samo dejstvo, da je obred potekal na vaškem trgu, tj. na osrednjem skupnem in javnem kraju v skupnosti. V sklopu likofa se je poleg tega (javno) oznanil 14-dnevni rok za umik od sklenjene pogodbe s strani sorodnikov »v primeru, če bi to zahtevali«.

Trajnost ustne pogodbe je bila seveda pogojena s spominom. To je zagotavljal drug moment v obredu, in sicer kovanec, namenjen otrokom. Anton Obersnel in Andrej Vitez sta bila zopet najnatančnejša in najnazornejša: »odvrže se en sold in tisti otrok, ki ga ujame, si z njim počese lase zato, da si bo zapomnil to prodajo«; »odvrgel se je kak fičnik, ki so jih pobrali otroci, da bi se spomnili teh prodaj« (*si getta via un soldo et quel putto lo piglia si pettena li capelli con esso accio si racordi di tal vendita; si gettava via un qualche bezzo quali pigliavano li putti per ricordarsi di tal vendite*). Spomin najmlajše generacije je torej jamčil trajnost pogodbe, saj se je na ta način njeno poznavanje prenašalo na naslednje rodove.

V našem primeru je v ta namen služil prijeten spomin. Soroden prenos znanja v prihodnost z uporabo otrok kot pričevalcev in poznavalcev pomembnih informacij skupnega značaja, v katerem pa je bil spomin manj prijeten, je mogoče zaslediti v »običaju [ki je bil v sosednji Karniji povezan z ritualom prehoda], dobro poznanem v Evropi tako na zahodu kot na vzhodu,« po katerem so dečke med obhodom meja območja vaše skupnosti ob mejnih znamenjih topli zato, da bi jim dobessedno vtepli v glavo znanje o tem, do kod sega ozemlje lastne skupnosti.⁶ Enak prijem je poznan tudi na Slovenskem, kjer so dečke zlasali, potegnili za ušesa ali oklofotali, da bi si zapomnili, kje stoji mejnik.⁷

Likof in metanje denarja otrokom kot sestavna dela kupoprodajnega obreda izpričuje tudi povsem sočasno pričevanje Matije Kovača iz Tomaja, ki je leta 1620 pod prisego navedel, koliko mu je Just Černe (ki smo ga že srečali kot pričo v zadevi o spornem hramu) plačal za »hišo oz. domači-

⁵ V tem se predstavljeni običaj in obred razlikujeta od dolenskega primera, kjer »je likof le znamenje sklenjene pogodbe, katere veljavnost ni odvisna od njega« (Vilfan 1996b, 365).

⁶ Bianco (1998, 214) s tam navedeno literaturo.

⁷ Baš (2004, 277, 316 in 652) (gesla V. Simič). Glej tudi že Dolenc (1938, 254).

Preglednica 4.1 Stroški Justa Črneteta za nakup hiše v Tomaju (pričevanje iz leta 1620)

Izvirnik	Prevod	Dukati	Lire	Soldi
<i>Per il prezzo così convenuto</i>	Za tako dogovorjeno ceno	36	3	-
<i>Per una naffa di vin bianco</i>	Za nafo belega vina	-	-	15
<i>Per pane</i>	Za kruh	-	-	5
<i>Per una secchia di vino pagata alli Vicini</i>	Za vedro vina, ki ga je plačal sosedom	-	3	-
<i>Per dati al Decano</i>	Izročeno županu	-	-	12
<i>Per un soldo gettato via alli putti per memoria</i>	Za sold, odvržen otrokom v spomin	-	-	1
<i>Per pane</i>	Za kruh	-	-	12
	Skupaj	37	2	1*

Opombe *Pravilna vsota bi morala biti 37:2:5. Po AST, ATTA, 196.1, 6, 108v.

jo» (*Domus seu Casalis*). Navedba stroškov namreč vključuje tudi postavke za vino, kruh in denar za otroke. Hkrati navaja plačilo županu, ki je očitno igral določeno uradno vlogo (morda pri cenitvi), ter dvakratno plačilo kruha in vina (AST, ATTA, 196.1, 6, 108v), kar bi lahko pomenilo, da se je tudi zasebni del posla med kupcem in prodajalcem sklenil z likofom.⁸

Da je bila kupoprodaja izvedena, je v primeru hiše sporočal še drug obredni moment, ko so prodano stavbo označili z znakom križa, ki so ga s sekuro vrezali pod stropom. O obrednih dejanjih pri prevzemu stavb premoremo še eno sočasno informacijo na podlagi prisilne prodaje zaradi poravnave dolgov, ki ravno tako zadeva stavbo v tomajskem taboru.

Januarja 1622 so na zahtevo upnikov Antona Žibrana iz Štorij in Jureta Vidmarja iz Senožec zakoncema Andreju in Heleni Rože uradno ocenili ogrado in dolino (obe ograjeni s suhim zidom in z orehi na zemljišču), še eno ogrado s kostanji ter »kamnito hišo, pokrito s skrilami z dvema nadstropjema v taboru v Tomaju«, ki je mejila na hišo cerkve sv. Petra, na hram bratovščine sv. Pavla in »na ulico v taboru« (vredno 75 goldinarjev, 46 krajcarjev in dva denariča). Skupna vrednost nepremičnin je znašala blizu 230 goldinarjev (AST, ATTA, 196.1, 6, 192r). Istega meseca je sledila primopredaja upnikoma, pri kateri pa ni povsem jasno, ali je zadevala isto stavbo, saj se navedba mejašev razlikuje od cenitve. Zadeva je morala biti pomembna, ker so bili poleg tomajskega župana Pavla Rožeta (prav gotovo sorodnika dolžnika) na njej prisotni celo namestnik devinskega gospoda in glavarja Franciscus Bossermanus (Wasserman/Vodopivec), kancelar Le-

⁸ Tovrsten likof bi bil torej sličen tistemu, ki ga navaja Vilfan (1996b, 365).

onardo Franzonus in birič Joannes Formigola (Brvinc). Žibran je v svojem in Vidmarjevem imenu »prevzel dejansko in fizično posest hiše, grajene iz kamna z nadstropjem in prekrite s skrilami, nahajajoče se v tomajskem taboru, ki je mejila na hišo Filipa Slavca, na hišo Andreja Obersnela, na hišo Pavla Rožeta župana in na hišo Matije Cigoleta kovača«, ter ograde in dolino, zabeležene v cenitvi (AST, ATTA, 196.1, 6, 202r).

Z namenom prevzema z vso pravico je omenjeni Žibran z desno roko prijel in vstopil v omenjeno hišo in jo enkrat, dvakrat, trikrat odprl in zaprl ter izvedel druga potrebna in primerna dejanja, ki so navadna in običajna v takih primerih v znak dejanske, gotove, stvarne in pridobljene posesti (*Ad habendum, venendum cum omni iure ipsium Sibranum per manum dexteram appraehendendo, et in Domum ipsam introducendo semel, bis, et ter, clausi et aperiri faciendo, aliosquae actos necessarios, et opportunos et in similibus fieri solitos, et consuetos exercendo in signum verae certae realis adeptae possessionis*). [AST, ATTA, 196.1, 6, 202v]

Obredni prevzem lastništva in razpolaganja s stavbo je torej predvideval, da je novi lastnik z desno roko prijel za kljuko in trikrat zapored odprl, vstopil, izstopil in zaprl vhodna vrata. Katera so bila dodatna običajna dejanja, žal ostaja neznano, razen tega, kar smo spoznali na primeru drugega hrama v tomajskem taboru, in sicer da so v tram vsekali znak križa.

Kot smo videli, je običaj poleg obrednih sestavin natančno urejal pogoje kupoprodaje, saj je vseboval določila o veljavnosti transakcije ter predvideval določene možnosti in okoliščine za preklic že sklenjene ustne pogodbe ter za ponovni odkup nepremičnine. Slednjih pogojev ni bilo treba posebej razglašati, niti v izogib kasnejšim sporom, saj so bili splošno znani. Z obravnavo gospodarskih vidikov običaja preidemo v naslednji razdelek.

Nepremičninski promet

Kot uvod v ta del prispevka bomo – na podlagi sicer ne povsem skladnih pričevanj in ne nujno natančnih časovnih navedb v njih – na kratko rekonstruirali zaplet razmeroma številnih zaporednih prehodov, drobitev in ponovnega združevanja posesti hiše oz. hrama v taboru v Tomaju, ki je bil predmet obravnavanega procesa v letih 1619–1620.

Nekje leta 1550 je Matija Ucman v rani mladosti (sam ali s pomočjo skrbnikov) celotno stavbo prodal Marku Grahorju. Kasneje, okoli leta 1580, jo je slednji dajal v najem Marku Vitezu. Nato je Marko Grahor spodnji del hiše

prodal Kocjanu Slavcu in njegovemu sinu Filipu Slavcu-Kocjančiču. Markova sinova Anton in Mihael Grahor sta zatem prodala še (očitno podedovani) zgornji del stavbe, in sicer vsak svoj delež: Mihael je svoj del nadstropja prodal Marku Zabrejcu, Anton pa drugi del Juriju Vitezu. Nato je okoli leta 1615 Vitez od Filipa Slavca-Kocjančiča odkupil tudi spodnji del stavbe, tako da je v letih 1619–1620 posedoval njen večji del, le preostalo polovico nadstropja so si še vedno lastili Zabrejčevi.

Upoštevaajoč določila običajnih ustnih kupoprodaj, ki so predvidevala (15- ali 30-letni) rok za uveljavitev pravice do ponovnega odkupa prodanega premoženja s strani prodajalčevih sorodnikov, nam dejstvo, da je Jurij Vitez tomajski hram odkupil (»izterjal«) na podlagi sorodstvenih vezi svoje žene, nakazuje, da je bila slednja po vsej verjetnosti v sorodstvu s prejšnjimi prodajalci, torej z Grahorji (ki so živeli zunaj devinske »dežele«, na območju gospostva Rihemberk). Ti so bili namreč hram prodali Slavcem, od katerih je kasneje Vitez izterjal. To bi seveda obenem pomenilo, da so bili sorodstveno povezani tudi Vitez in brata Grahor, kar bi bilo tudi povsem v skladu z njihovim skupnim nastopom v procesu. Poleg tega čas Vitezovega odkupa (1615) ni mogel presegati 30 let, kolikor je minilo od Slavčevega nakupa od Grahorja, zato se nakup ni mogel zgoditi pred letom 1585.

V vsakem primeru zaplet okoli »spornega hrama« v Tomaju prikazuje sliko živahnega nepremičninskega trga med kmeti, ki je deloma potekal znotraj širših družinskih okvirov. Ta hiša je v sedmih desetletjih doživela pet prodaj (enkrat kot celota in štirikrat po delih), dve dedovanji (po delih) s tremi dediči ter en najem. To pomeni skupaj devet prenosov, kar je v povprečju eden na osem let. Samo v tridesetletju 1585–1615 se ji je zgodilo sedem kupoprodaj in dedovanj, to pa je en prenos na štiri leta. Znani sta nam tudi ceni, po katerih je bila ista nepremičnina kupljena proti koncu 16. in na začetku 17. stoletja, tako da ju je mogoče primerjati. »Hram« (pritličje stavbe) je Kocjan Slavec po letu 1585 kupil za 20 dukatov, okoli leta 1615 pa ga je njegov sin Filip prodal Juriju Vitezu za 29 dukatov, kar predstavlja porast cene za 45 odstotkov in povprečno stopnjo inflacije na letni ravni v obdobju približno treh desetletij (1585–1615) v višini vsaj 1,5 %. Rast cen v tem času, ki še sodi v dolgotrajno inflacijsko dobo t. i. »revolucije cen«, sama po sebi ne preseneča, je pa zanimiva njena kvantifikacija na primeru kmečke hiše.⁹

⁹ Ker je šlo za transakcijo, ki je temeljila na pravici do ponovnega odkupa, si je mogoče zastaviti vprašanje, ali je bila cena 29 dukatov res in izključno tržna. A sorodstvena vez ni povezovala takratnega prodajalca Filipa Slavca-Kocjančiča ter Jurija Viteza in v gradivu ni

Ta živahni nepremičninski trg med kmeti, ki ga nakazuje primer hiše v Tomaju, je deloma potekal znotraj širšega družinskega kroga. Tu nimamo toliko v mislih prenosov z dedovanji niti dot in podobnih transakcij, ki jih tu ne obravnavamo, kolikor običajna določila pri kupoprodaji nepremičnin, ki so predvidevala pravico do ponovnega odkupa s strani prodajalca in njegovih sorodnikov. Tako je tudi »Jurij Vitez v imenu žene na podlagi sorodstva pridobil nazaj sporni hram«. Poglejmo sistem in njegove mehanizme.

Med opaznejšimi značilnostmi določil običajne kupoprodaje nedvomno sodi to, da bistveno bolj ščitijo prodajalca kot kupca in, kar je vsaj enako pomembno, ne le samega prodajalca, temveč tudi njegovo sorodstvo. Po sklenitvi kupoprodaje so sorodniki prodajalca imeli dva tedna časa za pritožbo nad prodajo in njeno razveljavitev. Prodajalec je imel po sklenitvi pogodbe leto dni časa za pritožbo v primeru, če bi ugotovil prevaro (pri tem določilu ni pojasnjeno, ali je veljalo tudi za kupca). Poleg tega so prodajalec in njegovi sorodniki, če so živeli »v deželi« (v gospodstvu oz. glavarstvu), še 15 let po prodaji uživali pravico do ponovnega odkupa prodane nepremičnine, ki se ji kupec ni mogel zoperstaviti. Če pa je prodajalec ali njegov sorodnik živel zunaj dežele, se je ta rok podaljšal do 30 let. Šele tedaj je (ustna) kupoprodajna pogodba postala dokončna in polnomočna (*»predpisana«* – *si prescrive*); dotlej je ostajala pogojno odprta, saj je lahko prodajalčeva stran v vsakem trenutku terjala ponovni odkup nepremičnine. Koliko je bil širok družinski krog upravičen do ponovnega odkupa, naš vir izrecno ne navede. Kljub temu je na podlagi konteksta in v procesu navedenih primerov, vključno z Vitezovim, mogoče sklepati, da so med upravičeno sorodstvo zagotovo sodili prodajalčevi moški in ženski dediči (vključno z njihovimi soprogi, pri čemer je Vitez kot mož v pravnem postopku zastopal interese svoje žene, ki je bila pravna upravičenka). Krog je bil torej razmeroma širok, saj ga je sestavljalo več posameznikov in nuklearnih družin iz več generacij.

Namen teh določil je precej enostavno identificirati v zagotavljanju močnosti, da bi nepremičnine ostale v ožjem ali širšem družinskem krogu. Zato je mogoče trditi, da je bila to težnja (in želja), ki jo je lokalna kmečka družba izražala in uresničevala skozi svojo običajno pravno ureditev ku-

sledi o tem, kako je bila cena oblikovana. Vemo pa, da je pred tem Filip Slavec-Kocjančič isto hišo od Grahorja kupil »za ceno, ki so jo med seboj dogovorili«. Zato navedeno razliko v ceni obravnavamo kot izraz vrednosti na lokalnem trgu, čeprav ni izključeno, da so »dogovorjene« cene odgovarjale tudi drugim kriterijem in ne le vrednosti nepremičnine, kot npr. potrebi po realizaciji denarnega priliva (k temu se vračamo v nadaljevanju).

poprodaj. Prodaja kmetije, hiše ali posameznega zemljišča je bila lahko rezultat odločitve, s katero se je obseg nepremičnin prilagajal strukturi gospodinjstva, lahko pa je bila tudi posledica potrebe po denarju. V obeh primerih je običaj prodajalcem dokaj dolgo časa zagotavljal možnost, da ponovno pridejo nazaj do posesti prodane nepremičnine. K temu finančnemu podvigu pa ni mogel prispevati le sam prodajalec, temveč tudi njegovo sorodstvo, na katero je bila razširjena pravica do odkupa, kar je zagotavljalo širši krog možnih odplačnikov. To pomeni, da so se družine lahko financirale v širšem sorodstvenem krogu, ki je v tem oziru deloval kot nekakšna razširjena finančno-premoženjska skupnost, sloneča na sorodstvenih vezeh. Cilj je bil lahko ukrepanje v primeru prodaj, ki bi škodile družinskemu premoženju in s katerimi se sorodniki niso strinjali, ali pa odprava posledic prodaje iz nuje, v vsakem primeru pa je šlo za preprečevanje drobljenja in izgube nepremičnin ter ponovno zaokroženje premoženja, ko je bilo to mogoče. Končni namen take sorodstvene finančne skupnosti je bilo ohranjanje celovitosti premoženja znotraj širšega družinskega kroga, in sicer z združenimi močmi.

Poleg navedenega je v določilih, ki so urejala pravico do ponovnega odkupa, mogoče opaziti še drug vidik bolj finančne narave. Prodajna pogodba s tako klavzulo je lahko predstavljala tudi obliko kreditiranja oz. financiranja. Prodajalec je namreč prodal nepremičnino, da bi pridobil denar, ki ga je potreboval za drugo zadevo, ko je spet razpolagal s potrebnimi sredstvi, pa jo je lahko odkupil nazaj. Pri tem je lahko sodelovalo tudi sorodstvo, kot smo že poudarili, in s tem zagotavljalo več možnih virov odkupa oz. financiranja. V tem smislu je pri tovrstni pogodbi lahko šlo za nekaj, kar spominja na hipotekarno posojilo, na neke vrste srednje- ali dolgoročno posojilo (na 15 ali 30 let) z zastavitvijo premoženja. Šele če možnost povratnega odkupa (izterjave) ni bila izkoriščena, je kupoprodaja postala efektivna. Posojilo je postalo dejanska prodaja.

A če je res šlo za neke vrste posojilo, kje so se skrivale obresti? Najprej je treba upoštevati, da se je prodajalec s prodajo seveda odpovedal prihodkom od nepremičnine, ki jo je odstopil. Takrat je bila splošno uveljavljena raven donosnosti kmetijske zemlje in nepremičnin, ki se je uporabljala pri izračunavanjih, v višini pet odstotkov na leto. Na tej podlagi lahko sklepamo, da se je prodajalec odpovedoval prav tolikšnemu pričakovanemu dohodku, ki ga lahko štejemo kot obliko obresti. K temu znesku je treba prišteti še porast cene nepremičnine v obdobju od njene prodaje do ponovnega odkupa: v našem primeru je bilo to približno 1,5 odstotka vrednosti na leto. Če oboje seštejemo, ugotovimo, da je strošek transakcije v našem prime-

ru za prodajalca znašal okoli 6,5 odstotka na leto, kar je že blizu ravni, ki so jo dosegale obresti na posojila – vendar smo tu še vedno na razmeroma zmerni ravni. Nasprotno enako korist je seveda imel kupec, če donosnosti nepremičnine ni še kako drugače dodatno oplemenitil (z izboljšavami, s podeljevanjem v zakup za višji znesek ipd.).

Taka interpretacija pogojev običajne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu kakor tudi sam obstoj določila o pravici ponovnega odkupa v njej sta precej skladna s stvarnostjo v sosednji (beneški) Furlaniji. Kot primer bomo navedli samo izvleček opisa, dostopnega v slovenskem prevodu:¹⁰

Številni kmetje so krizo poskušali na nek način reševati tako, da so prodajali majhne parcele, ki so jih imeli v lasti, in upali, da bodo zemljišča ob ugodnejših konjunktturnih razmerah ponovno dobili v last, kar jim je omogočalo določilo, imenovano »pakt o ponovni pridobitvi« (*patto di recupero*). Na osnovi tega pravila, ki je ostalo v veljavi še ves novi vek, je prodajalec lahko ponovno postal lastnik nepremičnine, ko je celotno kupnino vrnil kupcu, ki je medtem lahko prosto razpolagal z zemljiščem, ga obdeloval v lastni režiji, oddajal v zakup ali ga odstopil tretji osebi. V resnici so kupoprodajne pogodbe pogosto prikrivale (v nekaterih primerih izrazito oderuške) kreditne transakcije. [...] Zaradi prevelike zadolženosti so morali zakupniki in mali lastniki odlašati ponovno pridobitev prodane nepremičnine ali pa so se ji dokončno odpovedovali in »pravico do ponovne pridobitve« predali tretjim osebam. [...] Tako je lahko v kratkem nekajletnem obdobju postala predmet kupoprodaje z več različnimi kupci.

Tudi v Furlaniji so pravico do ponovnega odkupa, ki je izpričana vsaj od 15. stoletja, imeli tudi dediči prvotnega prodajalca. Vsaj na prvi pogled pa se zdi pomembnejša razlika ta, da so se v Furlaniji na škodo malih kmečkih lastnikov tega pogodbenega orodja posluževali meščani in plemiči, kar je privedlo do »ekspanzije mestnega in gosposkega kapitala« na podeželju. V primeru Krasa pa so bila navedena določila zajeta v običaj kupoprodaje med kmeti, vsaj kolikor nam izpričuje obravnavani vir, medtem ko bo treba še preveriti, ali so se takih oblik že v 16. in zgodnjem 17. stoletju posluževali tudi »špekulanti, finančniki in posestniki«, tako kot v Furlaniji. Primer, ki združuje oba ta vidika, to je tako prodor mestnega kapitala na

¹⁰ Bianco (2011, 73–74), s tam navedeno literaturo.

podeželje kot kmečko razpolaganje z nepremičninami v pravnem prometu, nudi Vilfan (1980b, 334), ko sklepa, da »če so na Koroškem (1444) in na Štajerskem prepovedali kmetom najemati posojila pri Židih in jim zastavljati zemljišča, so morali imeti podložniki že precej samostojno premoženjsko sposobnost«.

Druga pomembna razlika je vidna v tem, da so kmetje na Krasu to obliko sklepanja pogodb, ki je bila ustna in je temeljila na običaju, lahko izkoristili za izvajanje transakcij mimo zemljiškega gospoda in jurisdicenta. S tem prehajamo v naslednjo dimenzijo ekonomske povednosti tega običaja. Dejansko obravnavani običaj potrjuje, kar so dosedanje raziskave že nakazale, in sicer da je v tem obdobju v gospostvih na Krasu potekal »razmeroma živahen promet z zemljo med podložniki« (Panjek 2004, 53).¹¹ Iz roke v roko so prehajala posamezna zemljišča in deli kmetij, hube so se delile. V to smer napeljujejo tudi nekatere izjave, izpričane v nepremičninski pravdi, še posebej eksplisitno tiste, ki jih je podal Anton Obersnel iz Tomaja, ko je utemeljeval svoje poznavanje običaja ustne kupoprodaje (AST, ATTA, 196.1, 6, 75v):

To vem, ker hvaljen bodi Gospod sem jaz skoraj vse tisto malo, kar imam, kupil brez zapisov in listin po navedeni navadi. [...] Vem, ker sem sam za svoje zadeve bil prisoten pri številnih pogodbah. [...] To vem zaradi tega, ker ko sem hotel izterjati nek Vinograd, ki ga je moj pokojni oče prodal Juriju Vitezu iz Kazelj, ga nisem mogel izterjati, ker je preteklo petnajst let in tako določa običaj, ki ga spoštujemo. (*So questo perche lodato il Signore io ho comprato quasi tutto quel puoco ho senza scritte et Instrumenti all'usanza sudetta. [...] So per esser stato in fatto proprio in assai contratti. [...] So questo perche volendo io riscuotere una Vigna per il mio quondam padre venduta a Jurio Vites de Caslian non puosi riscuoterla perche erano passati anni 15, et cosi prescritto per l'usanza noi osservata.*)

TedANJI urbarji in cenitve kraških gospostev sicer že izkazujejo pojav drobljenja hub v manjše enote, pri čemer seveda registrirajo tiste delitve, ki so bile »javne«, torej prijavljene ali odkrite, in jih je zato uprava zemljiškega gospoda lahko popisala (tako se najdejo omembe polovičnih, tretjinskih in četrtinskih hub). »Vendar je ob uradnem deljenju hub obstajalo tudi prikrito drobljenje«: v devinskem gospostvu, kamor je sodil tudi Tomaj z našo ne-

¹¹ Glej 1. poglavje.

premičninsko pravdo iz let 1619–1620, so komorni cenilci leta 1637 naštel 273,6 hube in navedli, da je bila vsaka od njih zasedena s »štirimi, petimi in več« kmeti, torej razdeljena. Razkriti običaj kupoprodaje nepremičnin med kmeti, ki ni predvideval zapisa pogodbe, je več kot očitno kmetom omogočal, da so se izognili dolžni prijavi kupoprodaj in drugih prenosov posesti gospostvu, »kar je prispevalo k temu, da nam dejanski posestni odnosi niso vselej jasno razvidni iz arhivskega gradiva« (Panjek 2004, 34, 53). Nenazadnje je bil lahko veljavni običaj kupoprodaje nepremičnin med kmeti ravno tako podlaga za ustanavljanje novih kmetijskih obratov in gospodinjstev tudi z malo zemlje, kakršne so predstavljali takrat na Krasu po številu naraščajoči kajžarji in podružniki.

Podobno lahko običaj ustne kupoprodaje razumemo kot podlago oz. razlago za prav tako ugotovljeni pojav, da »je promet s kmetijskimi zemljišči med podložniki potekal ne glede na pravno-formalno obliko posesti«, kar pomeni, da so kmetje »z zakupnimi kmetijami v praksi mogli razpolagati enako kot s kupnimi« (Panjek 2004, 53). Istega mnenja je bil že Sergij Vilfan, ko je zapisal, da so se kmetje »upirali prevedbi in plačilu kupščine predvsem zato, ker v zajmu po kupnem pravu niso videli posebne pridobitve«, čeprav so navajali drugačne razloge (predvsem povezane z revščino) (Vilfan 1980a, 431–435; posebej citat na str. 436). To je bil tudi eden glavnih razlogov, zakaj je bila na prehodu iz 16. in 17. stoletje komorna pobuda za prevedbo zakupnih kmetij v kupne, s čimer so kmetje (proti plačilu) pridobili pisno formalnopravno podlago za pravico do njihove prodaje, tudi na Primorskem le delno uspešna. Tako so na komori v Gradcu leta 1570 ugotavljali neuspeh poskusa, da bi devinske podložnike prepričali v nakup »kupne pravice« (nem. *Kaufrecht*) za svojo posest. Podobno stanje so istega leta, kot je potekala naša nepremičninska pravda v Tomaju, komorni komisarji zasledili v sosednjih gospostvih Švarcenek, Socerb in Novi Grad (1620), kjer so podložnike neuspešno prepričevali k sprejetju kupnega prava za njihove hube, saj so ti »ostajali soglasni in stanovitni v svojem odklonu«. Pomagali niso niti pritisk in grožnje tamkajšnjim županom (StLA, IÖHKS, 91, 13, 1–3).

Tudi v gospostvu Rihemberk leta 1624 so komorni komisarji poročali o tem, kako jim kljub vloženemu naporu ni uspelo »na noben način premakniti podložnikov« od nasprotovanja prevedbi zakupnih kmetij v kupne: kmetje so kot razlog navajali svojo »revščino«, »majhnost in neplodnost svojih zemljišč na hribovitem Krasu«, ampak tudi dejstvo, da gospostvu niso plačevali umrščine in primščine ob kupoprodaji (StLA, IÖHKS, 90, 11, 11–14). Slednji primer je za nas zanimiv predvsem zato, ker je ravno

v rihemberškem gospostvu le pet let poprej (1919–1920) v našem procesu običaj ustnega sklepanja kupoprodaje nepremičnin med kmeti izpričan kot živ in veljaven. Tu je namreč povsem jasno, da uradne formalnopravne ureditve sploh niso potrebovali, saj so že imeli svojo (ustno), in to dodelano ter delujočo.¹²

Zdaj vemo, da so imeli kmetje na Krasu svoj vzporeden, običajen sistem z natančno določenimi pravili, ki so se ga držali in jim je omogočal samostojno medsebojno kupoprodajo nepremičnin.¹³ To pa je že precej več od dosedanjih ugotovitev, ki so sicer že napeljevale v to smer: v mislih imamo tako tiste, ki smo jih zgoraj navedli med razlogi za neuspeh uvajanja kupnega prava (nepremičninski promet med kmeti je »potekal ne glede na pravno-formalno obliko posesti«), kakor tistih, ki v taki praksi razbirajo odsev druge dimenzije, in sicer (pravnih) prepričanj, ki so domovala v kmečki družbi in kulturi. »Tudi če je zemljo posedoval v obliki zakupa in ne na podlagi kupnega prava, jo je kmet dojemal kot svojo, jo kupoval, prodajal, izmenjeval, podeljeval« (Panjek 2004, 52–54; citati posebej str. 53). Vilfan je menil, da uradne »pravne konstrukcije agrarnih premoženjskih razmerij« niso »vedno obvladovale pravnega pojmovanja samih kmetov«, ki so »imeli drugačne pojme kot gospodje«, in opozoril, da je posebej na začetku novega veka »treba torej računati z *nasprotjem dveh pravnih pojmovanj* agrarnih premoženjskih razmerij na hubah, gosposkega in kmečkega« (kar zadeva obliko posesti ter trajnost in dednost posestev) (Vilfan 1980a, 430–431; z ležečim tiskom poudarjeno v izvirniku).

Ker je bilo v pojmovanju kmetovih zemljiških pravic ostro nasprotje med nazori plemstva in nazori kmetov, je bil *nepremičninski promet* med kmeti dejansko živahnejši kot bi pričakovali po splošnih načelih kupnosti in zakupnosti. Posebno na zemljiščih, ki so jih kmetje – upravičeno ali ne – imeli za prostolastna, srečujemo najrazličnejše oblike pravnega prometa med živimi. [Vilfan 1980a, 442; z ležečim tiskom poudarjeno v izvirniku]

Eno teh oblik smo tu predstavili na primeru Tomaja in lahko zatrdimo, da jasno dokazuje obstoj živahnega nepremičninskega trga med kmeti in nam ob tem dokaj podrobno ponazarja, kako je potekal. Kar želim poudariti, pa je to, da kmet vsega navedenega ni le počel v praksi in pri tem ni

¹² V tej luči je mogoče predlagati hipotezo, da je bila uvedba kupnega prava poskus institucionalizacije obstoječega stanja in prakse.

¹³ V ta sklop bi sodile še dedovalne in dotalne prakse, ki jih tu ne obravnavamo.

imel samo svojega pravnega pojmovanja, temveč je razpolagal z ustreznim orodjem, natančno dodelanim in splošno priznanim pravnim običajem, po katerem je nepremičninski promet med kmeti potekal vzporedno z uradno formalnopravno stvarnostjo in tudi mimo nje. Lahko torej rečemo, da je nepremičninski trg med kmeti potekal samostojno.

Ustnost in pisnost

K večplastni pomenskosti obravnavanega vira bomo pristavili še nekaj sklepnih besed o prehodu od ustnosti k pisnosti, ki ga izpričuje, in o njegovem časovnem okviru. Same priče v procesu so se o njem pretežno izražale v pretekliku in dodale, da je bil še v veljavi na območju Rihemberka (A S T, A T T A, 196.1, 6, 75v, 79v, 80r):

Bila je in še vedno je pri nas navada, da ko nekdo kupi hišo ali grunt ... [Anton Obersnel]. [...] Med nami kmeti je bila navada, da se ni dajalo zapisovati pogodb za prodaje niti za drugo [...] in v rihemberški jurisdikciji se dandanašnji še vedno spoštuje ta navada, pri nas pa je ta navada odpravljena in zdaj dajejo zapisovati pogodbe ([Andrej Rože]. [...]) Bila je med nami kmeti navada, da se ni dajalo zapisovati pogodb [Andrej Vitez]. (*È stata et è tuttavia da noi usanza che quando uno compra una Casa o un terreno [...] Era fra noi Contadini un'usanza che non si facevan nottare Instrumenti di vendite ne d'altro [...] et nella Giusditione di Rayfimbergo hoggi di anchor s'osserva questa usanza, ma da noi è levata questa usanza, et hora fanno notare Instrumenti. [...] Era fra noi contadini usanza che non si facevano notare Instrumenti.*)

Uporabe preteklika ali sedanjika v teh in drugih predstavitev običaja ter obreda in njunih vsebin nakazujejo, da se nahajamo v prehodnem obdobju med ustnim in pisnim. Tudi iz samega predmeta spora in predstavljenih argumentov ter ubranih taktik, ki sta jih nasprotni strani predstavili v procesu (zagovarjanje običajne ustne oblike proti zahtevi po dokazu s pisno pogodbo), je precej očitno, da se je tedaj na območju devinskega deželskega sodišča poskušalo uvajati pisnost kupoprodajnih pogodb, verjetno z namenom vzpostaviti povečan nadzor nad kmečkim nepremičninskim trgom s strani gospoda.

Temu pa naj ne bi bilo tako na območju Rihemberka. Prva sodba devinske županske pravde v primeru spornega tomajskega hrama je leta 1619 najprej dejansko razveljavila celo zaporedje ustno sklenjenih pogodb, nato je v ponovni sodbi leta 1620 zmagal običaj »ustno nad pisnim«. Pri tem

je mogoče opaziti, da je s pričevanji in z zatajitvijo ključnih prič tomajska skupnost zapustila Ucmāna v njegovem poskusu razveljavitve niza ustnih pogodb.

S časovnega vidika je na podlagi pričevanj v procesu o spornem hramu mogoče sklepati, da je obravnavani običaj ustne kupoprodaje veljal vsaj od sredine 16. stoletja na območju gospostev Devin in Rihemberk, kar pomeni na večjem delu Krasa (ne gre izključiti, da je veljal tudi v sosednjih gospostvih). Na začetku 17. stoletja, okoli leta 1620, smo v Tomaju zaznali jasne omembe prehoda od ustnosti k pisnosti na območju devinskega deželškega sodišča (»pri nas pa je ta navada odpravljena in zdaj dajo zapisovati pogodbe«).

V devinski dokumentaciji iz leta 1620 se najdeta še dve drugi sodni obravnavi zadev, povezanih z ustno sklenjenimi pogodbami, ki sta leta 1620 potekali istočasno s procesom o spornem tomajskem hramu. V eni od obeh, ki obravnava primer iz Tomaja (preglednica 4.1), sta med postavkami nakupa navedena tudi stroška za »vedro vina, plačano sosedom« (*per una secchia di vino pagata alli vicini*), in »za en sold, odvržen otrokom za spomin« (*per un soldo gettato via alli putti per memoria*) (AST, ATTA, 196.1, 6, 108v), kar potrjuje tako prehodno obdobje kot značilnosti obreda. Desetletje kasneje (1630) pa je v najbolj oddaljenem predelu devinskega deželškega sodišča, to je v Štorjah, v podobnem primeru zagovornik kar štirideset let pred tem ustno sklenjene kupoprodajne pogodbe doživel poraz na županski pravdi, ki je pogodbo razveljavila (AST, ATTA, 196.1, 7).

Po drugi strani je ohranjenih nemalo kupoprodajnih pogodb in zapisov drugih nepremičninskih transakcij, večkrat povezanih z dolгови, od prvega desetletja 17. stoletja dalje, kar potrjuje, da se je prehajalo na pisno prakso. Mednje sodi zapis kupoprodaje, leta 1613 sklenjene na domu tomajskega župana Mihaela Škapina, s katero je že znani Just Černe za 87 dukatov prevzel delež kmetije v Tomaju od Štefana Stankiča in žene Katarine iz Vrhovelj, ki jo je prodajalka kasneje izpodbijala kot ponaredek (AST, ATTA, 195.1.1, 1). V tem kontekstu je zanimiva navedba v sklopu obravnave spornega dedovanja kmetije leta 1723, v katero sta bila vpletena Marina Mužnič in Andrej Gruden iz Nabrežine. Argumentiranje o uveljavljeni praksi zapisovanja, ki ga srečamo, je v luči do tu prikazanega mogoče razumeti bolj kot poskus pridobivanja gosposočinskih uradnikov na svojo stran z zagovarjanjem uradnih postopkov kot pa prikaz dejanskega stanja.

Starodavno in hvalevredno pravilo in običaj v vsej tej Pokrajini in okoliških krajih je vedno bil in je [...] pridobiti zapis [...] in tudi plača-

ti pripoznanje Gospodarju oziroma lavdemij, ki se v ljudskem jeziku imenuje Prepis. (*Inveterata et lodevole osservanza e consuetudine in tutta questa Provincia et luochi convicini è sempre stata ed è [...] procurarsi la transcrittione [...] et anco pagarla la recognitione al Patrone o laudemio, ch'in lingua volgata Praepis si chiama.*) [AST, ATTA, 204.1, 5]

Na tej podlagi je mogoče v novi luči razbrati tudi ocenjevanje vrednosti »javnoprapravnih dohodkov« gospostva in glavarstva Devin v 30. letih 17. stoletja v postopku njegove prodaje ter ga obenem razumeti kot dodaten znak, da je potekal proces prehoda v pisno registriranje prenosov nepremičnin med kmeti.

Komorni cenilci so o znesku od dedovanj in kupoprodaj kmetij zapisali, da so komisarji za leto 1634 zasledili priliv v višini 7.703:3 lir (to je 1.712:40 goldinarjev), medtem ko je grof Thurn nato predstavil register prilivov zadnjih 25 let, iz katerega je izhajalo, da je bil povprečni letni priliv le malo pod 78 goldinarji. Komora grofu ni verjela in je glede na »veliko število podložnikov« ta priliv ocenila na [...] 1.000 goldinarjev. [Panjek 2004, 32]

Vtis je, da sta leta 1634 registriranje in plačevanje umrščin ter primščin na območju Devina že zelo dobro delovala, medtem ko še okoli leta 1610 (petindvajset let pred tem) temu ni bilo tako. A to še ne pomeni, da je ustno sklepanje takrat povsem zamrlo in da so bile odtlej vse kupoprodaje pisne. To, kar se je uvajalo in uveljavljalo, je bilo pisno registriranje nepremičninskih transakcij v devinski upravi, medtem ko se je dejansko sklepanje pisnih pogodb med kmeti uveljavljalo počasneje. Želja in potreba po dokazni vrednosti pisne kupoprodajne pogodbe sta se med kmeti uveljavljali bolj postopoma.

Na podlagi dokumentacije je mogoče presoditi, da se ohranjene pisne pogodbe začnejo pogostejše pojavljati v drugi polovici 16. stoletja, še najprej v krajih bliže morski obali, nakar se na prehodu v 17. stoletje vse bolj pojavljajo tudi v notranjosti kraške planote. V samem Tomaju lahko navedemo primer pisne oporoke, ki jo je Peter Skrl leta 1594 dal zapisati notarju Štefanu Babiču (AST, ATTA, 195.1.1, 3). A proces je bil dolgotrajen, vzporedna praksa se je do neke mere ohranila še globoko v 18. stoletje, ko sta npr. Simon Štok in Lovrenc Majcen leta 1771 pri Štorjah dala registrirati in zapisati kupoprodajo štirih njiv in treh travnikov, ki sta jo ustno sklenila šest let prej (1765). Tako ustna kot pisna pogodba sta predvidevali trajno

pravico (vključno z dediči) do ponovnega odkupa v zameno za povračilo kupnine v višini 101 dukata. Za nas je pomemben tudi navedeni razlog, zakaj se je pogodba zapisala: »Ker doslej ta prodaja, oz. nakup, ni bila uradno zapisana, se je zato v obojestransko zagotovilo zabeležila« (*E siccome non fu sin qui Istromentata tal vendita, e rispettiva comprita, fu perciò per vicendevole cautella presa in nota*) (AST, ATTA, 195.1.2, 13). Prehod v naraščajočo pisnost še ne pomeni, da se ustni običaj in obred ali vsaj njune posamezne prvine niso mogli ohraniti ter preživeti ob boku pisnega beleženja in sklepanja pogodb.

Pripis o tomajskem taboru v letih 1618–1622

Tabor v Tomaju je zaradi svoje povezanosti s prazgodovinskim gradiščem na istem griču že dolgo predmet interesa arheologov, na območju samega tabora pa so bila v zadnjem desetletju izvedena tudi nova izkopavanja (Fabec in Vinazza 2018). Sintezo Tomaža Fabca in Mance Vinazza o dosedanjem poznavanju tomajskega tabora v srednjem ter zgodnjem novem veku na podlagi obstoječe literature lahko povzamemo, kot sledi. Iz zgodnjega srednjega veka je na območju tabora znanih nekaj skeletnih grobov, nekdanja cerkev sv. Pavla naj bi bila tu zgrajena v 11. stoletju ali že prej (na koncu 19. pa je bila v razsulu). Nova (še obstoječa) cerkev sv. Petra in Pavla je bila na taboru zgrajena v letih 1637–1640, a domneva, da so jo postavili na kraju starejšega fevdalnega dvora, katerega obstoj ni dokazan, je negotova. Sam protiturski tabor v Tomaju naj bi bil med največjimi v današnji zahodni Sloveniji (Fabec in Vinazza 2018, 15).

Zelo verjetno je bil zgrajen v zadnji tretjini 15. stoletja [...]. Imel naj bi šest obrambnih stolpov, med seboj povezanih z močnim, 4 do 5 m visokim obzidjem. Znotraj obzidja je na severovzhodni strani tabora stala cerkev sv. Pavla. Pomen utrdbe naj bi upadel že ob prenehanju turških vpadov v drugi polovici 16. stoletja in po drugi beneško-avstrijski vojni, ko naj bi začela propadati. [Fabec in Vinazza 2018, 15–16]

Konec druge avstrijsko-beneške vojne (1615–1617) je ravno čas, za katerega smo zbrali nekaj informacij o tomajskem taboru, ki dopolnjujejo obstoječe znanje in dokazujejo, da je v zgodnjem novem veku tomajski tabor imel podobno funkcijo, kakršno je v istem času (leta 1606) opisal grof Filip Kobencelj – sicer nekoliko podcenjujoče – na primeru »Tabora« Štanjela. To je kraj, »kjer imajo podložniki [...] iz okoliških naselij kašče in kleti, kjer iz

Preglednica 4.2 Lastniki izpričanih stavb v taboru v Tomaju (1619–1622)

1619–1620	1621	1622 (a)	1622 (b)
Jurij Vitez iz Šepulj	Jurij Škapin	Andrej in Helena Rože	Filip Slavec
		Hiša cerkve sv. Petra	Pavel Rože, župan
		Hram bratovščine sv. Pavla	Andrej in Helena Rože
			Andrej Obersnel
			Matija Cigole, kovač

Opombe (a) AST, ATTA, 196.1, 6, 202r, (b) AST, ATTA, 196.1, 6, 192r.

varnosti spravljajo in hranijo pridelano vino in pšenico, kot to počenjajo v številnih drugih podobnih krajih na Krasu in v Pivki.¹⁴

Znotraj območja tabora v Tomaju je na začetku 17. stoletja stalo več stavb v zasebni lasti s pretežno posvetno funkcijo. Grajene so bile iz kamna in so bile eno- ter celo dvonadstropne, strehe so bile prekrte s skrilami. Pritlični prostori so služili kot hrami za spravlanje pridelkov in vina, zgornji pa (po analogiji z vzorcem stavb v vasi) kot skednji in bivalni prostori. Ker je ena od hiš pripadala kovaču, dopuščamo možnost, da je obstajala tudi obrtna delavnica. Štiri stavbe so se držale skupaj in v taboru je potekala ulica.

Viri, navedeni v tem prispevku, ter zapuščinski inventar Jurija Škapina¹⁵ naštejejo skupaj devet različnih lastnikov stavb v taboru v Tomaju (preglednica 4.2). Zaradi (sicer izredno kratkega) časovnega zamika med podatki o lastništvu in hitrih prehajanju med lastniki ni izključeno, da so nekatere od hiš iste, čeprav se navaja drug lastnik. Tako je hram leta 1621 preminulega Jurija Škapina morda ista stavba, za katero se leta 1622 kot lastnik navaja župan Pavel Rože, saj je Škapinova vdova in dedinja že leta 1621 poročila županovega sina, tako da je posest prešla v roke Rožetove družine. Hiša Filipa Slavca, omenjena leta 1622, bi utegnila biti ista, o kateri je v letih 1619–1620 potekala pravda med Vitezom in Učmanom, če so jo krajani še zmeraj pripisovali prejšnjemu lastniku. Hiša Andreja in Helene Rože, ki je šla v prisilno prodajo zaradi poravnave dolgov, pa se v dveh dokumentih omenja z drugačnimi mejaši, kar je lahko pomota ali pa je šlo dejansko za

¹⁴ StLA, IÖHKS, 90, 11, 79r–81v. Za podrobnejšo sliko o funkcijah naselja in stavb v Štanjelu glej Kovačič in Panjek (2022).

¹⁵ Glej 5. poglavje.

Preglednica 4.3 Prodajne vrednosti stavb v vasi in taboru Tomaj (1615–1622)

Lastnik*	Leto	Stavba	Goldinarji	Dukati
Jurij Vitez iz Šepulj	1615	Hram (pritličje) hiše v taboru		29,0
Just Černe	1620	Hiša oz. domačija v vasi		36,5
Andrej in Helena Rože	1622	Dvonadstropna hiša v taboru	75:46:2	56,8

Opombe * Kupec ali prodajalec.

dve različni hiši. Zato točnega števila hiš na podlagi naših virov žal ni mogoče podati, s tem da je na drugi strani povsem možno, da so obstajale tudi druge, ki jih naši viri ne omenjajo. Vsekakor tu uporabljeni viri za začetek 17. stoletja izkazujejo obstoj od sedem do deset hiš ter ulico v taboru v Tomaju (preglednica 4.2). Vrednosti stavb v taboru niso zaostajale za tistimi v vasi (preglednica 4.3).

Informacije o taboru v Tomaju v teh letih lahko zaokrožimo s podatkom, da so se leta 1618 Tomajci uprli prihodu valonskih vojakov (ki so ostajali na območju po zaključku druge avstrijsko-beneške vojne) v vas in pri tem za seboj zaprli vrata v tabor (AST, ATTA, 208.1, 13).¹⁶ To pomeni, da je tedaj taborsko obzidje zanesljivo še stalo in da je bilo vhod na območje tabora mogoče zapreti z vrati.

Za nekaj negotovosti poskrbi omemba na območju tomajskega tabora stoječe hiše v lasti cerkve sv. Petra, ko naj bi bila prvotna cerkev posvečena sv. Pavlu, po katerem pa naš vir poimenuje bratovščino, ki je imela v taboru svojo hišo. Zagonetko razrešuje oporoka Matije Obersnela iz leta 1617, ki je predvidel, »naj bo njegovo truplo pokopano na pokopališču sv. Petra nad kostmi svojih pokojnih starih [. . .]. Poleg tega je rekel, zapuščam cerkvi sv. Petra en dukat in cerkvi sv. Pavla, ki se nahaja v taboru, en dukat« (*che il suo Cadavero sij sepolito nel Cimiterio di s. Pietro sopra gli ossi degli q. suoi Vecchi [. . .] Item disse lasso alla Chiesa di s. Pietro un Ducato et alla Chiesa di s. Paulo situata nel Tabor un Ducato*) (AST, ATTA, 195.1.1, 3). Iz navedenega je razvidno, da je na območju tabora dejansko stala cerkev sv. Pavla, a da je tedaj v Tomaju hkrati obstajala tudi druga cerkev, posvečena sv. Petru, ki se je nahajala pri pokopališču (britofu).

Kaže torej, da je bila cerkev »Matere Božje na Britofu« v Tomaju, ki je bila predelana sredi 17. stoletja (Höfler 2001, 206) in posvečena devici Mariji (1649), pred tem cerkev sv. Petra. Posledično lahko sklepamo, da so novozgrajeno vaško in župnijsko cerkev (posvečeno leta 1640) poimenovali po obeh svetnikih dveh predhodnih cerkva v Tomaju ter hkrati cerkev pri po-

¹⁶ Glej tudi 5. in 10. poglavje.

kopališču preimenovali v Marijino. Specialisti lokalne cerkvene zgodovine bodo lahko to hipotezo potrdili ali zavrgli.

Arhivski viri

AST: Archivio di Stato di Trieste

ATTA: Archivio Torre Tasso antico

StLA, Steiermärkisches Landesarchiv

IÖHKS: Innerösterreichische Hofkammer – Sachabteilung

Literatura

Baš, A., ur. 2004. *Slovenski etnološki leksikon*. Mladinska knjiga.

Bianco, F. 1998. »La frontiera come risorsa: il contrabbando di tabacco nella Repubblica di Venezia in età moderna.« *Histoire des Alpes* 3:213–225.

Bianco, F. 2011. *Krvavi pust 1511: kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Annales in Zgodovinsko društvo za južno Primorska Centrih, L., in P. Sitar, ur. 2022. *Pol kmet, pol proletarec: integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji, 1945–1991*. Založba Univerze na Primorskem.

Dolenc, M. 1938. »Simbolična pravna dejanja in izražanja med Slovenci.« *Slovenski pravnik* 52 (9–10): 241–258.

Fabec, T., in M. Vinazza 2018. »Tomaj: Gradišče in Tabor: poskus prepoznavanja dinamik preoblikovanja tomajskega griča od prazgodovine do danes.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 42:9–44.

Höfler, J. 2001. *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska; Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Goriški muzej, grad Kromberk.

Kambič, M. 2007. »Zgodovinska pravotvornost« in odprte naloge slovenske pravne zgodovine.« V *Arhivistika, zgodovina, pravo: Vilfanov spominski zbornik*, uredila N. Budna Kodrič in T. Šenk. Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Kovačič, G., in A. Panjek 2022. »Jezero, ki ga ni: človek in okolje v zadnjih štirih stoletjih med zgodovino in geografijo na primeru Štanjela na Krasu.« V *I Cobenzl: una famiglia europea tra politica, arte e diplomazia (1508-1823)*, uredila F. Vidic in A. Stasi. Archivio di Stato di Gorizia.

Muir, E. 2005. *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge University Press.

Panjek, A. 2004. »Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospošte (1615–1637).« *Acta Histriae* 12 (2): 1–72.

Panjek, A. 2015. *Krvavi poljub svobode: upor na galeji Loredani v Kopru in beg galjotov na Kras leta 1605*. Založba Univerze na Primorskem.

Panjek, A. 2016. »Pravda o spornem hramu: običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620).« *Zgodovinski časopis* 70 (3–4): 290–312.

- Panjek, A. 2022. »Land Will Tear Us Apart: Family-Farm Division and Real Estate Market in Slovenia (Sixteenth to Eighteenth Centuries).« *The History of the Family: An International Quarterly* 27 (1): 54–81.
- Panjek, A. 2023a. »Črna leta in rdeče številke Ivana Črneteta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju.« *Zgodovinski časopis* 77 (1–2): 60–87.
- Panjek, A., ur. 2023b. *Integrirana kmečka ekonomija: koncept in dejstva*. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A., in Ž. Lazarevič, ur. 2018. *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Založba Univerze na Primorskem.
- Seručník, M. 2019. »Imenjska knjiga in kranjski svobodniki v 16. in 17. stoletju.« *V Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*, uredil B. Golec. Založba ZRC.
- Vilfan, S. 1980a. »Agrarna premoženjska razmerja.« *V Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, uredili P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan. Državna založba Slovenije.
- Vilfan, S. 1980b. »Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju.« *V Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: zgodovina agrarnih panog*, uredili P. Blaznik, B. Grafenauer in S. Vilfan. Državna založba Slovenije.
- Vilfan, S. 1996a. *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije* Slovenska matica.
- Vilfan, S. 1996b. *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Cankarjeva založba.
- Zwitter, Ž. 2019. »Prispevek k poznavanju svobodnikov na Kranjskem od sredine 17. do sredine 18. stoletja.« *V Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*, uredil B. Golec. Založba ZRC.

Odprta vrata domačije Škapin: primerjava bivanjske kulture v Tomaju v letih 1621 in 1796

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

© 2025 Aleksander Panjek

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.183-211>

Uvod

Pričujoča razprava temelji na zapuščinskem inventarju Jurija Škapina iz Tomaja in na zapisnikih sodnega postopka, s katerimi sta bila urejena dedovanje in nasledstvo kmetijoe, ki jo je zapustil preminuli. Inventarji so bili dolga desetletja uporabljeni kot pomemben zgodovinski vir in še dandanes so zelo aktualni v raziskavah. To so seznami premičnih in nepremičnih predmetov ter dobrin, pogosto z navedenimi denarnimi vrednostmi, ki so pripadali neki osebi, in predstavljajo najboljši razpoložljivi vir za vpogled v življenjski standard, torej materialno kulturo, bivalne razmere in vzorce potrošnje med 17. ter 19. stoletjem. Tako v Evropi kot na Slovenskem so večinoma ohranjeni od 17. stoletja dalje. V Evropi so se in se še pogosto uporabljajo v zgodovinskih raziskavah na teme, ki segajo od vsakdanjega življenja preko zgodovine gospodarskega razvoja do arhitekture. Če to velja za Evropo, je v Sloveniji njihova raba nekoliko bolj omejena, saj res dobro poznamo le materialno kulturo plemstva na Kranjskem v 17. in 18. stoletju (Štuhec 1995; 2009). Zaostajamo pa pri srednjih in nižjih slojih prebivalstva tako v mestih kot na podeželju, predvsem z daljše kronološke perspektive. Še skromnejše je naše poznavanje materialne kulture in potrošnega vedenja žensk. Premalo pozornosti smo zgodovinarji doslej namenili tudi hišam, v katerih so ljudje živeli, tako glede njihovih osnovnih značilnosti, kot so kritine in ogrevalni sistemi, še bolj pa glede notranje opreme in izrabe prostorov, s pomembnejšo izjemo za pozno 19. stoletje (Studen 1995).

Inventarji so lahko različnih vrst in oblik glede na njihov izvorni namen, čas in kraj nastanka. V našem primeru je osrednji vir zapuščinski inven-

tar, ki je nastal vsled ustne oporoke (nunkupacija), ki so jo kasneje zapisali na devinskem sodišču na podlagi izjav prič, nakar so po navodilu sodišča izvedli še popis premičnega in nepremičnega premoženja pokojnika. Tudi sami zapuščinski inventarji se med seboj razlikujejo. Poznamo namreč standardizirane oblike zapisa s fiksnim zaporedjem rubrik in kategorij kakor tudi take, v katerih so predmeti popisani na osnovi prostorov, kjer so se nahajali, ali po naključnem vrstnem redu glede na to, kako jih je opazil popisovalec.

Tudi v Sloveniji zapuščinske inventarje že dolgo uporabljajo zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji in etnologi. Na področju zgodovine je v zadnjih desetletjih v evropskem prostoru mogoče razločevati med kulturnozgodovinskimi in ekonomskozgodovinskimi pristopi. Interes za kulturno zgodovino se osredotoča na pomen predmetov v njihovem kulturnem kontekstu, pri čemer seznami predmetov pričajo o življenjski poti njihovih lastnikov in se povezujejo z ljudmi, ki so jih uporabljali in gledali. Posamezne predmete zgodovinarji združujejo v skupine na podlagi njihove uporabe v vsakdanjem življenju, te funkcionalne sklope pa razumejo kot sredstva socialnega vedenja in nosilce kulturnih pomenov ter sporočilnosti. Na podlagi predmetov je tako mogoče razkriti socialno in kulturno okolje ter vrednote in mentaliteto v družbi, v kateri so se uporabljali (Štuhec 2009).

Ekonomski zgodovinarji zapuščinske inventarje večinoma uporabljajo za preučevanje življenjskega standarda gospodinjstev ter potrošnega vedenja. Količina in kakovost predmetov se uporabljata kot kazalnika gospodarskih sprememb, saj zrcalita ekonomski razvoj in spremembe v potrošnji. V ta namen se pogosto osredotočajo na novejšo dobrino, kot so čaj, kava, čokolada in tobak, ki jih razumejo kot pokazatelje in hkrati gonila modernizacije potrošnje, s primerjavo njihove razširjenosti skozi prostor in čas pa preverjajo širjenje procesa modernega ekonomskega razvoja v Evropi.

V širšem smislu gospodarskozgodovinske raziskave o življenjskem standardu naslavlja vprašanja o tem, kako so ljudje živeli, kako so se prehranjevali, kako so se ščitili pred vremenskimi pogoji, kaj so si lahko privoščili. Zgodovinarje zanima, kakšne so bile hiše in koliko jih je posameznik posedoval, koliko sob so imele in kako so bile opremljene ter katere predmete za zadoščanje osnovnim potrebam, udobju ter razkošju so premogli posamezniki različnih slojev. Povedne so tudi informacije o morebitnih posojilih in dolgovih, o živini in kmetijskih zemljiščih. Raziskovalni pristopi so različni, v širokem razponu od lokalnih raziskav primera enega ali več inventarjev do računalniške obdelave velikih podatkovnih baz. V okviru

pristopa, ki se osredotoča na razvoj vzorcev potrošnje, so bile razvite različne metode, ki omogočajo obdelavo velikega števila popisov in njihovih podatkov ter primerljivost rezultatov (Schuurman 2014).

Tradicija uporabe zapuščinskih inventarjev v etnologiji je še posebej razvita v Nemčiji, severni in srednji Evropi in tako je tudi v Sloveniji, kjer se je zanimanje za zgodnjenovoveške zapuščinske inventarje nižjih slojev prebivalstva začelo na etnografskem področju (Štuhec 1996, 16–17). Kasneje so se tovrstne raziskave posvetile pohištvu in kuhinjski opreми ter oblačilni kulturi od 17. stoletja dalje (Baš 1954; 1957; 1992; G. Makarovič 1986; M. Makarovič 1986 in poznejša dela). V slovenskem zgodovinopisju je najbolj poglobljeni študiji za obdobje pred 19. stoletjem na podlagi zapuščinskih inventarjev objavil že omenjeni Marko Štuhec (1995; 2009) in sicer na temo kranjskega plemstva v 17. in 18. stoletju. Njegova dela so primer metodološko sodobne uporabe inventarjev s poudarkom na kulturnozgodovinski perspektivi, s tem da vključuje tudi socialne in ekonomske vidike. Tudi nasploh so bili plemiči doslej v ospredju zanimanja slovenskih zgodovinarjev, ki so obravnavali inventarje in oporoke.¹ Interes so pritegnili tudi pripadniki višjega sloja v istrskih mestih, npr. v Piranu (Mihelič 2023). Z izjemo del za čas 19. stoletja na osnovi oporok (Verginella 1996) in zapuščinskih inventarjev (Gomiršek 2013; 2020) pa ne premoremo veliko zgodovinskih raziskav o podeželskem prebivalstvu, še posebej takšnih, ki bi obravnavale obdobje pred 19. stoletjem z namenom, da bi ugotavljale življenjski standard na podlagi materialne kulture. V zadnjih letih je sicer bilo objavljenih še nekaj raziskav o zgodnjem novem veku, ki uporabljajo kmečke inventarje, vendar njihov primarni cilj ni materialna kultura v celoti, temveč prehrana (Zwitter 2015; Panjek 2018). Smo pa pred kratkim dobili primerjalno raziskavo, ki popise premoženja s slovenskega podeželja iz 17. in 18. stoletja (vključno z inventarjem Jurija Škapina, ki ga obravnavamo v tem prispevku) primerja z drugimi evropskimi regijami in med drugim ugotavlja, da je bil standard materialne kulture v bivalnih prostorih na Slovenskem primerljiv s tistim na Češkem, Madžarskem, v Kataloniji in Belgiji (Ivančič Petelin idr. 2021).

Raziskave hiš in bivališč na Slovenskem podeželju so bile poleg etnologov² doslej v glavnem v domeni arhitekturnih in umetnostnih zgodovinarjev ter geografov, kar velja tudi za območje Krasa, ki je predmet pričujoče

¹ Glej literaturo, navedeno v Štuhec (1996, 17–19) ter Šteh (2013); kot primer najnovejših del glej Škofljanec Jagodic (2023) in tam navedeno literaturo.

² Glej Ledinek Lozej (2015) in tam navedeno literaturo.

razprave.³ Novejši prispevek s področja zgodovine kraške hiše na primeru strešnih kritin med drugim ugotavlja, da se zaključki avtorjev o pojavu različnih vrst kritin med seboj razlikujejo v časovnem razponu do treh stoletij in da »obstoječe znanje sloni na strokovnem opazovanju in analizi ohranjenih objektov, sklepanja in interpretacije starejših strokovnjakov pa se prenašajo iz roda v rod avtorjev«, ne pa na pisnih virih. Ti so pokazali, da je bila na Krasu v okviru devinskega gospostva sredi 18. stoletja »večina hiš prekrita s skrilami in da je prevladujoči vzorec predvideval skrile na stanovaljskem in slamo na gospodarskem poslopju« (Panjek 2024, 117 in 129).

Iz predstavljenega pregleda je razvidno, kako so zgodovinske raziskave zapuščinskih inventarjev na Slovenskem neuravnotežene, in sicer glede socialnega izvora v korist plemstva, glede geografskega prostora pa v korist osrednje Slovenije. Poleg tega le Štuhčeva dela temeljijo na večjih serijah popisov, medtem ko večina del temelji na enem do največ nekaj deset popisih. Najpogostejši pristop je kulturnozgodovinski.

Namen te razprave je opredeljen z osrednjim interesom za vas Tomaj. Zato ne bomo posegli po kompleksnejših sodobnih primerjalnih metodah, temveč se bomo držali uveljavljenega pristopa obravnave posameznega inventarja. Obravnavali bomo območje in obdobje, ki sta bila doslej slabše zastopana v tovrstnih raziskavah, to je začetek 17. stoletja, in sicer na primeru Jurija Škapina, ki ga lahko uvrstimo v sloj premožnih kmetov v Tomaju in na Krasu. Njegov zapuščinski inventar predmete razvršča ločeno po posameznih stavbah in prostorih v njih, pri vrstnem redu posameznih predmetov pa gre po vsej verjetnosti za zaporedje pogleda popisovalca po prostoru. Škapinov inventar obsega njegovo premično in nepremično premoženje, od posameznih predmetov in kosov pohištva do stavb, zemljišč in živine, ne vsebuje pa njihove vrednosti.⁴ Najprej bodo predstavljeni bivalni in gospodarski prostori ter ostalo premoženje, nakar bodo orisani okoliščine, ki so privedle do popisa, in izid nasledstvenega procesa, pri katerem je zanimivo vlogo odigrala Škapinova vdova. Sledi komentar k inventarju, njegovo interpretacijo pa bomo podprli s primerjavo s skoraj dve stoletji mlajšim zapuščinskim inventarjem drugega premožnega kmeta iz Tomaja, in sicer Mateja Petelina iz leta 1796, kar bo omogočilo tudi vpogled v razlike v bivanjski kulturi na daljši časovni rok.

³ Skozi čas se je na temo kraškega stavbarstva nabralo razmeroma veliko del, glej Panjek (2024).

⁴ AST, ATTA, 196.1, 6, 159–162; zapuščinski inventar je bil izveden 28. in 29. aprila 1621. Na tem viru temeljijo vse navedbe o premoženju Jurija Škapina v pričujočem besedilu, razen kjer je navedeno drugače.

Postopek v zvezi z dediščino po Juriju Škapinu se je pričel z obvestilom Mihaela Sedmaka iz Križa (pri morju na tržaškem ozemlju) z dne 3. aprila 1621 na kancelariji devinskega gospodstva, da je njegova nečakinja ostala vdova po Juriju Škapinu iz Tomaja. Pokojni je pred smrtjo podal ustno oporoko, ki jo je zabeležil tomajski župnik Gašper Švagelj, in vdovin stric (po očetovi strani – *patruus*) Mihael Sedmak je podal prošnjo, naj se poslednja volja uradno potrdi s sodno odločbo (AST, ATTA, 196.1.1, 6, 158v). Zabeležka ustne oporoke se žal ni ohranila.

Ogled Škapinove domačije

Skozi glavni vhod v hišo Jurija Škapina v Tomaju stopimo v kuhinjo, ki je povezana s sosednjo sobo. V teh prostorih zagledamo tri bakrene kotle, od katerih sta dva velika, eden pa je srednje velikosti, tri čebričke za zelje in enega dotrajanega za žito, železen kol, bakreno kozičko, tri železne vile in tri velike motike ter železno verigo za voz. Vidimo tudi dva lesena bednja (čebra) za vodo, kositrni polič, ribežen za sir, rešetko za peko ali za žar, dve ponvi in zraven še ponev za peko kostanjev, eno železno in sedem lesenih zajemalk (korcev)⁵, železen podstavek za drva na ognjišču, par železnih ščipalk in debelo železno verigo⁶. Najdejo se tudi velika sekira, železen kramp, sito za žito, majhna in dotrajana mizica iz jelovine, dve brentači in tri brente. Nato zagledamo še dve bisagi za tovorjenje na konju, od katerih je ena nova, druga pa je napol obrabljena, kosir,⁷ malo motiko, dva para bisag, volneno vrečo in dve volneni torbici. Poleg tega vidimo še eno urno in eno polovično urno, dve posodi za moljenje mleka, otroško zibko, rabljen škaaf, narejen iz soda, rezalnik (desko), tri bednje, od katerih je eden velik, dva pa majhna, ter tri vreče za krmljenje konj.

V izbi⁸ se nahajajo dobra miza iz orehovega lesa, košarica s 14 jedilnimi deskami⁹, ob mizi je klop. Tu je tudi postelnjak s posteljo (žimnico), z rjuhami in odejami, poleg so tri skrinje iz jelovine, ena izmed katerih je velika in napolnjena z moko, majhen prazen sodček in svetilka na olje (oljenka).

⁵ Izv. *cazza* lahko pomeni zajemalko, ampak tudi posodo oz. skledo.

⁶ Verjetno za obešanje kotla nad ognjiščem.

⁷ Nož z zakrivljenim rezilom, zlasti za obrezovanje trt; kmečko orodje in verjetno orožje.

⁸ Popis ta prostor poimenuje *stufra*, kar odgovarja nem. *Stube*.

⁹ V izvirniku »Un crivello con taglieri n° 14«: *crivello* je v glavnem sito, *tagliere* pa deska za rezanje (zgoraj navedeni rezalnik izvirnik poimenuje z drugačnim izrazom, to je *tacierolla*). Zaradi njihove povezanosti v navedbi in skupaj z mizo lahko te predmete razumemo kot namenjene obedovanju, zato so tako prevedeni (v smislu košarice za kruh in deske za sir oz. narezek).

Videti je tudi nekaj moških oblačil, in sicer suknjo iz črnega barhanta,¹⁰ obleko iz sivkastega sukna¹¹ ter dva para hlač, od katerih je eden iz debelega sukna.¹²

Ko stopimo v sosednjo kamrico, zagledamo dve košari (za kruh), srednje veliko raznokrako tehtnico¹³, prazno skrinjo iz jelovine, dotrajan bedenj, urno brez dna in stol za odlaganje.

V mali obokani kleti pod kuhinjo vidimo velik kamen za shranjevanje olja, tri sode, vedro z novim mlekom, novo zaprto brentačo za nošenje vina, staro kranjico (*cragnizza*) za nošenje vina in stare vode, sodček, ki drži približno dve urni, ter pinjo za izdelovanje masla.

Ko se povzpnejo v sobo nad kuhinjo, v njej zagledamo konjske uzde, štiri nove velike motike, skrinjico na stojalu iz deske, dolgo skrinjo iz jelovine, polno ajde za seme, drugo skrinjo iz jelovine brez pokrova. V sobi so še železna sekira, kosir, tri dolge arkebuze, pet zvoncev za ovce, urna, dotrajan čebriček, dve brenti, sod, trije klini (*foratore*) z ročajem in dva brez, debela veriga za na ogenj, železo za iskre (za prižiganje ognja), ustrojena koža enega vola, pet ustrojenih ovčjih kož, kos usnja za podplat obutve (kopito), brenta, dvojce sit ter dva para škarij za striženje ovac.

V sosednji sobi so tri brente, dolga stara skrinja iz jelovine in zraven še nova skrinja, prav tako iz lesa jelke, veliko železno kladivo, dva stara dotrajana meča (*spade*), tri kose, osem srpov, nakovalo in kladivo za klepanje (brušenje) kos ter srpov, dleto, železen česalnik za lan, železna harfa (za izdelovanje sira), ena cela svinjska mast¹⁴ in poleg še en kos.

Zraven večje hiše stoji še ločena hišica. V njenem nadstropju najdemo šest malih in velikih sekir, tri dotrajane navadne skrinje iz jelovine in eno dolgo skrinjo, ki je prav tako dotrajana, dva velika svedra (*trivelle*) in dotrajano žagico. V tej sobi je tudi postelnjak iz jelovine z dvema odejama, ki se jima pravi plahte (*coperte dette placte*).

V kleti so trije veliki sodi (*tonazzo*), od katerih je eden poln črnega vina terana (*vino terrano negro*) in dva prazna, sodček za štiri urne in sodček za dve, poleg teh so še trije sodi, in sicer dva velika in en majhen, lij, par

¹⁰ Izv. *fustagno* (it.): debela, na narobni strani kosmata bombažna tkanina.

¹¹ Izv. *un vestito di barettino*. *Barettino* (tudi *berettino*) je lahko barva (po različnih interpretacijah sivkasta, modra ali zelena) ali vrsta blaga. Zaradi bližine furlanskemu jeziku se tu držimo definicije v Chiocchetti (2014, 219): »sivkasta barva naravne volne, tipična za domače sukno«.

¹² Izv. *grisso* (ben.), to je it. *bigello*, ki je grobo, sivkasto, dlakavo blago, sukno.

¹³ Izv. *stadera*.

¹⁴ Izv. *baffa*: za jedilno rabo ali za mazivo.

brent in dve nafti (posodi, npr. za grozdje). Pod kletjo je še hram, v katerem najdemo veliko skrinjo s pšenico in z ržjo za približno 20 polovnikov (616 litrov),¹⁵ drugo veliko skrinjo z belo mešanico žit in sirka, prav tako za približno 20 polovnikov, velik dotrajan sod (*tonazzo*) za žito, urno za smetano s pokrovom, v kateri je en sir, brento, polovnik za mero, sito za precejanje vina in par klešč.

Jurij Škapin ima še druge stavbe. V tomajskem taboru ima hram, v katerem hrani prazen sod, ki drži približno deset čebrov (okoli 650 litrov).¹⁶ Na tej točki se popis prekine. Druge Škapinove posesti naštejeta njegova pastir Matija Švab in hlapec Jurij Slavec. Poleg hiš običajnega domovanja in hrama v taboru ima v Tomaju še hram zraven Matije Frankiča in še tretjega pod nadstropjem Filipa Šparneta.

K tem gre dodati še stavbo v Gočah, vasi nad Vipavsko dolino, kjer ima Jurij Škapin vinsko klet ter hram z izbo in nadstropjem. V tamkajšnji kleti so štirje veliki prazni sodi, sodček za kis, velik in majhen sod (*tonazzo*), lij, dve brenti, dve brentači in nafa.

Med kmečkimi orodji in pripomočki v Tomaju, kot pove hlapec Jurij Slavec, najdemo nov voz s štirimi nekovanimi kolesi in še en, dotrajan voz, plug s svojimi železji, lestev za polaganje kritin in zlaganje kop sena, jermenje za vezanje sena na vozu, dva jarma za vole, nečitljiv predmet s svojim železjem, dva dolga tanka nova trama, šest novih desk, kamnito mizo brez noge, dva koša za gnoj, še eno dolgo lestev z 18 stopnicami, dve tanki dolgi gredi ter še en jermen za pritrjevanje sena.

Jurij Škapin ima tudi veliko živine. Hlapec pove, da ima štiri odrasle delovne vole, tri odrasle krave, za eno od katerih pravi, da je v lasti vdove Marjete, ter dve letošnji teleti, eno izmed teh od krave, za katero Marjeta trdi, da je njena. Poleg goveda našteje še štiri odrasle kobile, od katerih sta dve doma, od drugih dveh pa ima eno Peter Škrli »na polovico« in drugo prav tako »na polovico« Matija Šparne (*Spargnig*), ter tri triletne žrebete, eno dveletno in eno letošnjo, tj. skupaj pet žrebet. Pastir Matija Švab našteje še 46 odraslih ovc, 15 koštrunov, 21 odraslih koz, 25 jagnjet in pet kozličkov. Vse skupaj nanese devet glav goveda, devet konj in 112 glav drobnice.

Zemljišča, ki so pripadala kmetiji Jurija Škapina, so obsegala 15 parcel orne zemlje, od katerih je bilo šest obdelanih v mešani kulturi, in sicer z eno ali več plant, to je nizov dreves, na katerih so se pletle trte, ter 11 travniških parcel. Poleg teh je Škapin posedoval še dodatna zemljišča, ki izvirno niso

¹⁵ Polovnik = 30,8 litra.

¹⁶ Vipavski in tržaški čeber = 64,67 ali 66 litrov.

pripadala njegovi kmetiji. V Tomaju je imel dve ogradi, ki sta mu jih zastavila pripadnika družine Murl, v Gočah pet vinogradov (in že omenjeno stavbo), pod Križem na tržaškem ozemlju pa oljčnik. Do teh dveh krajev je iz Tomaja približno 20 kilometrov poti.

Župan Pavel Rože in Gregor Ucman sta po smrti Jurija Škapina po navodilu vdove Marjete preštela denar, ki ga je zapustil preminuli, in ugotovila, da je bilo gotovine za 135 dukatov po šest lir. S tem denarjem je Marjeta po moževi smrti poplačala dolg do Živca iz Goč v višini 78 dukatov in tri lire, plačala je mezdo služabnikom ter še druge stroške, vključno z izdelavo inventarja in s plačilom duhovnikov, ki so ravno na dan te izjave (29. aprila) izvedli obred sedmine, kar je skupaj zneslo 111 dukatov. Tako je vdovi ostajalo še 24 dukatov, s katerimi bo, kot je sama trdila, morala plačati sajenje in obdelovanje zemlje. Kancelarju devinskega gospostva, ki je vodil postopek izdelave inventarja na domu pokojnega, je vdova takoj prodala enega od žrebet za 20 goldinarjev, 53 krajcarjev in en denarič, cerkvi pa je morala plačati še 11 dukatov, dve liri in 15 soldov. Preostanek je ostajal v njenih rokah (AST, ATTA, 196.1, 6, 159–162).

Dona Madonna et patrona: zaplet z dedovanjem in nasledstvom

Po izvedenem popisu zapuščine je še istega dne (29. aprila) devinski kancelar izprašal še priče pri ustni oporoki. Prvi je spregovoril vdovin stric Mihael Sedmak in uradno zaprosil, naj se priče izpraša o zabeležki Škapinove poslednje volje ter se jo tudi sodno potrdi.¹⁷

Župnik Švagelj je izjavil, da je zabeležko zapisal dne 19. marca okoli pol dne v isti izbi Škapinove hiše, kjer so se nahajali tudi v trenutku podajanja tega pričevanja, in sicer po navodilu oporočitelja Jurija Škapina ob prisotnosti Petra Škrlja, njegove žene Marine, Katarine, žene Justa Černeta, Katarine, žene Petra Rebca, ter drugih, ki si jih ni zapomnil. Potrdil je, da je oporočitelj izjavil tako, kot je zabeleženo, in da je bil takrat hudo bolan, a povsem priseben. Umrli je kakih 12 dni kasneje. Peter Škrlj iz Tomaja je izjavil, da ga je na dan, ko je župnik zapisal oporoko, poklical Škapinov hlapec, naj pride za pričo. Ko je prišel, so poslali še po Rebca in Bariča, a ju niso našli doma. Zato je pokojni Škapin svojo oporoko izrekel ob prisotnosti njega, njegove žene Marine in nekaterih drugih žensk, »da je bila tukajšnja izba polna«, ter župnika. Škapin je izjavil, da zapušča svojo ženo Marjeto, »gospodarico vsega svojega premičnega in nepremičnega premoženja«, s

¹⁷ Zapisnik izpraševanja prič ustne oporoke sledi popisu premoženja (AST, ATTA, 196.1.1, 6, 162v–165).

tem da je dolžna poročiti njegovo sestro Marino (»če se bo spodobno obnašala«), tako kot je sam poročil svoje druge sestre »in še bolje«. Škapin je še povedal, da mu je Pavel Rože dolgoval deset ducatov in Jakoba Szunar iz Sežane 20 ducatov, ki pa mu je že dal nekaj koz, žita in pet ducatov v delno poplačilo svojega dolga. Povedal je tudi, da je bil sam dolžnik Živcu iz Goč za 77 ducatov in tri lire. Škapin je bil takrat telesno bolan, a priseben in čistega uma, čeprav je težko govoril, ker je imel bolečine v grlu (AST, ATTA, 196.1.1, 6, 162v-163v).

Zatem so bile izprašane ženske priče, ki so ponovile, kar sta povedala moška, pri čemer je bilo nekaj manjših razlik pri znesku enega od upov, in sicer pri navedbi, da je bil upnik Pavel Rože župan, ter pri tem, koliko dni je poteklo od izreka oporoke do smrti. Pričale so Marina, žena Petra Škrlja iz Tomaja, ki ji je bil Jurij Škapin krstni boter (*compater*), Polona, vdova po Marku Kuncu¹⁸ iz Povirja, ki je bila po očetovi strani teta (*amita*) Marjete, vdove Škapin, in Katarina, žena Petra Rebca iz Tomaja, ki je bila v nekrvnem sorodstvu s pokojnim ter njegova krstna botra (*affine et comatre*). Iz njihovih pričevanj se razume, da je imel z besedami »dobro poročiti« sestro, Škapin v mislih to, naj se ji zagotovi dobro doto. Dodale pa so tudi nekaj bistvenih informacij za razumevanje zadeve. Jurij in Marjeta Škapin sta že imela majhno hčerko in Marjeta je bila noseča. Pri nosečnosti so se vselej izražale v pretekliku, kot da bi se otrok medtem že rodil, kar je povsem možno, saj je izpraševanje potekalo mesec dni po tem, ko je Škapin preminul. V zvezi s tem so poudarile, da je Jurij Škapin ženo Marjeto imenoval za »gospodarico in užitkarico« (*patrona et usufruttuaria*) in da bi po njej dedovala hči ter otrok, ki ga je nosila, kot »univerzalna dediča« (*heredi universali*). Njihova pričevanja so se sicer nekoliko razlikovala pri pomembni podrobnosti, kdaj bi nastopil trenutek, ko bi otroka prevzela dediščino, saj je med vsemi le Polona (Marjetina teta po očetovi strani) navedla, da bi otroka dedovala, ko bi vdova »umanjkala«. Najslikoviteje je poslednjo Škapinovo voljo navedla ravno ona: »[R]es je, da je pokojni Jurij Škapin tu v tej izbi naredil svojo oporoko in z njo določil na sledeči način, in sicer da je zapuščal svojo ženo Marjeto kot gospo gospodinjino in gospodarico [*Dona Madonna et patrona*] vsega svojega blaga, in da če bi ona umanjala in bi mu Gospod dal moškega sinčka, saj je bila noseča, bi on bil dedič« (AST, ATTA, 196.1.1, 6, 163v-164v).

Naslednjega dne se je na devinskem gradu v pisarni kancelarije kot zastopnik vdove Marjete ponovno oglasil njen stric Mihael Sedmak in pov-

¹⁸ Transkripcija priimka je negotova, saj je zapis nejasen.

prašal po odločitvi »odličnega gospoda doktorja prava Marcusa Antoniusa Ingolusa«, devinskega sodnika. Odločitev morda ni bila taka, kot sta jo pričakovala Marjeta in njen stric in ne gre izključiti, da so o njej še potekala pogajanja in dogovarjanja. Devinski sodnik je namreč dva tedna kasneje (12. maja) »za sirote sinove in dediče pokojnega Jurija Škapina iz Tomaja« imenoval tri »upravitelje« (*gubernatores*) njihovega premoženja, in sicer Mihaela Sedmaka iz Križa (materinega strica), župana Pavla Rožeta in Matijo Frankiča iz Tomaja, z nalogo, da »bo njihova skrb delovati v korist sirotam in opustiti njim nekoristna ravnanja«. Novoimenovani »skrbniki« (*curatores*) so na licu mesta ob položitvi roke na *Sveto pismo*, ki ga je držal kancelar, prisegli v skladu z izrekom (AST, ATTA, 196.1.1, 6, 165 in 167).

Sledil je preobrat, saj se je konec leta Marjeta poročila z županovim sinom. Pavel Rože, župan v Tomaju in eden izmed skrbnikov premoženja mladoletnih dedičev, se je 20. decembra istega leta 1621 zgласil v kancelariji devinskega gospostva in sporočil, da je »v prejšnjih dneh njegov sin Štefan poročil Marjeto vdovo po pokojnem Juriju Škapinu«. Ker so bili otroci omenjenega Škapina mladoletni, se je Štefan dogovoril z njihovimi skrbniki, oče pa zanj jamči glede premoženja, novi dogovor pa je zabeležil in hrani devinski upravitelj Franciscus Bosserman (AST, ATTA, 196.1.1, 6, 191v).

Pravila in praksa dedovanja na Krasu v zgodnjem novem veku niso dovolj raziskani, da bi lahko podali zanesljivo interpretacijo pravnih okoliščin, v katerih so se znašli Marjeta in njena otroka. Medtem ko je mogoče trditi, da so imeli vsi sinovi načeloma enake dedne pravice, hčeram pa je ob poroki pripadala dota, je dedovanje med zakoncema še odprto vprašanje, ki izhaja iz tega, ali je bilo premoženje v zakonu skupno ali deljeno ter v kakšni obliki in kolikšni meri (Panjek 2022).

Prvi primer, ki ga je mogoče navesti, je skoraj sočasna ustna oporoka Matije Obersnela iz Tomaja (1617) (AST, ATTA, 195.1.1, 3):

Sicer, je rekel, zapuščam vse in vsako svoje premoženje tako premično kot nepremično, kjerkoli se nahaja, svojim sinovom v enakih deležih, in omenjeni moji sinovi morajo ubogati svojo mater, če bo živela z njimi kot vdova; če pa se bo poročila, ji ne morejo zadržati, kar je njenega in ji bo po pravici pripadalo [*non gli possino tenir il suo quello che di raggion gli aspetara*]. Poleg tega je rekel, da če bo njegov nečak Jakob hotel nadlegovati njegove sinove in opraviti novo delitev, bo omenjeni Jakob moraj najprej plačati za izboljšave, ki jih je izvedel navedeni oporočitelj že pred približno petindvajsetimi leti, za večino katerih je sredstva vzel iz ženine dote.

Vrednost zatem naštetih nakupov zemljišč (izboljšav kmetije), med drugim vinogradov v Erzeltu (pri Gočah, kot Škapin), je znašala 193 ducatov, poleg tega je oporočitelj navedel izplačila, ki jih je izplačal svojim bratom za njihove deleže. Nazadnje je za »univerzalne dediče« (*possessori et heredi universali*) določil svoje sinove, za skrbnika (*Tuttori et Comessarij*) pa Pavla Rožeta in Matevža Gorupa, »na katera se zelo zanese« (AST, ATTA, 195.1.1, 3).

Drugi primer, ki ga lahko navedemo, je poročna pogodba med Katarino Tavčar (Godnje pri Tomaju) in Martinom Coljo (Gabrovec pri Proseku) iz leta 1759. V okoliščinah, kakršne so se pojavile ob smrti Jurija Škapina, je ta pogodba velevala, kot sledi: »V primeru, da ženin umre pred nevesto z otroki, če želi taista nevesta živeti kot vdova, naj bo do konca življenja užitkarica ženinovega premoženja; če pa se želi ponovno poročiti, naj prejme samo doto in balo, ki jo je prinesla v ženinovo hišo« (AST, ATTA, 195.1., 2, 12).

Oba navedena primera dajeta zelo podobno sliko kot izpraševanje prič ustne oporoke Jurija Škapina. Vdova Marjeta je bila imenovana za gospodarico in doživljenjsko užitkarico, kot dediča pa sta bila imenovana njuna otroka in posebej sin, če bi se rodil. Po vsej verjetnosti se je sin dejansko rodil, saj je družina Škapin s svojo kmetijo v Tomaju prisotna še dolgo v tem in naslednjih stoletjih. Ker noben odrasel moški predstavnik družine Škapin ni nastopal v nobeni fazi dediščinske obravnave, sklepamo, da je bil ob smrti Jurij edini odrasel Škapin in da je bilo nadaljevanje družinskega priimka najbrž odvisno le od njegovega sina novorojenčka. Marjetina druga poroka očitno ni vplivala na to in tudi ni mogla, saj sta bila dediča v končni fazi otroka oz. sin.

Devinski sodnik je očitno presodil, da velike kmetije ni mogoče prepustiti ženski, ki je ostala sama z dvema majhnima otrokoma, in je zato določil skrbnike. Nimamo elementov, na podlagi katerih bi presodili, čigavi sta bili pobuda in odločitev za novo poroko: sta bili Marjetini ali je šlo za dogovor med skrbnikoma stricem Mihaelom Sedmakom in županom Pavlom Rožetom, ki je dal ženina? V vsakem primeru je Marjeta v to privolila, če že zamisel ni bila njena. S poroko je v skladu z moževo oporoko ostajala gospodarica velike posesti in dedičeva mati, z možem pri hiši pa je postala neodvisna od treh starejših skrbnikov. Tako se je Marjeta, rojena Sedmak, iz Križa na tržaškem Krasu, dvakrat zaporedoma prav lepo poročila, saj je prvi mož Jurij Škapin izhajal iz županske družine (Mihael Škapin je bil župan v Tomaju leta 1613; AST, ATTA, 195.1.1, 1) in tudi drugi mož Štefan Rože je bil sin tedanjega župana.

Bivanjska kultura premožnega kmeta v Tomaju leta 1621

O tem, da je Jurij Škapin pripadal premožni skupini kmetov v Tomaju, priča več dejstev. Najprej je tu prek 100 glav živine, v veliki meri je šlo sicer za veliko čredo drobnice, a tudi glav goveda in konj ni bilo malo pri hiši. Število konj in bisage v popisu kaže na to, da se je ukvarjal tudi s tovorjenjem. Obsega zemljišč sicer popis ne navaja, a oba urbarja iz let 1573 in 1595 izkazujeta eno samo veliko kmetijo v rokah Škapinov, ki je bila med večjimi v Tomaju: Mohor je leta 1573 posedoval hubo in pol, njegov sin Mihael pa eno hubo (1595).¹⁹ Ker v dediščinski obravnavi po Jurijevi smrti ne nastopa noben drug moški predstavnik rodbine, lahko sklepamo, da je bila to njegova družinska kmetija. O premožnosti pričajo tudi vinogradi in stavba v vasi Goče ter oljčnik pri Križu, od koder je bila doma žena Marjeta in je bil morda njen prispevek v obliki dote (čeprav inventar o tem molči). Znatne so bile tudi popisane zaloge žita, to je 20 polovnikov mešanice pšenice in rži ter enaka količina mešanice žit in sirkom, kar skupaj nanese okoli 1.230 litrov žita, s katerim je bilo do naslednje žetve mogoče prehranjevati prek 12 oseb (Panjek 2018, 26, 31–31). Znatni je tudi gotovinski znesek, naveden v Škapinovem inventarju, in sicer 135 dukatov, ki odgovarja 180 goldinarjem kranjske veljave in je bil po tedanjih cenah enakovreden 45 hektolitrom pšenice: s tako količino je bilo mogoče prek 15 oseb eno leto prehranjevati z belim kruhom. V tistih letih sicer srečamo več Tomajcev, ki operirajo s podobno velikimi zneski. Just Černe je kupil delež hube s pripadajočimi stavbami in zemljišči ter še drugo hišo v skupni vrednosti 123 dukatov, zakoncema Andreju in Heleni Rože pa so zarubili dvonadstropno hišo v tomajskem taboru ter dve ogradi in eno dolino za poplačilo treh upnikov v skupnem znesku 212 goldinarjev (159 dukatov).²⁰ A Jurij Škapin je imel tako vsoto v gotovini poleg zajetne zaloge žita – in to spomladi po setvi in daleč po prejšnji žetvi. Nenazadnje so Škapinovo domačijo sestavljali dve stanovanjski hiši in gospodarsko poslopje; čeprav slednje ni izrecno navedeno, je iz inventarja mogoče razumeti, da je obsegalo vsaj hlev in prostor za večja kmetijska orodja ter naprave.

Razen tega, da je podkletena in enonadstropna, inventar žal nič ne pove o strukturnih značilnostih hiše, kot so vrsta strešne kritine in če so stopnice v nadstropje zunanje ali notranje. Na podlagi naštetih pripomočkov je mogoče razumeti, da je bilo v kuhinji odprto ognjišče, medtem ko o prisotnosti peči (tudi krušne) ne moremo ugibati, saj ni omenjen noben namenski pripomoček zanjo. Sicer nam je oblika Škapinovega zapuščinskega in-

¹⁹ Glej 1. poglavje.

²⁰ Glej 4. in 10. poglavje.

ventarja, v katerem si sledijo posamezni prostori in naštevanje predmetov sledeč pogledu popisovalcev, omogočila nekakšen sprehod po bivalnih prostorih premožnega kmeta v Tomaju leta 1621. Na njegovem domu je opaziti za evropsko podeželje v predmoderni dobi tipično mešano rabo prostorov, v katerih se hkrati in drug ob drugem najdejo gospodinjski pripomočki ter kmetijska in druga orodja, predmeti za nošnjo in orodja za predelavo pridelkov. Funkcija prostorov ni povsem jasno razložena, kot pričata zlasti izba, v kateri sta miza za obedovanje in hkrati postelja za spanje, ter kuhinja, kjer otroško zibko npr. vidimo ob posodah za molzenje in škafo. Obenem je opaziti, da ta mešana raba velja zlasti za oba glavna bivalna prostora v pritličju, to sta ravno kuhinja (k čemur prispeva skupen popis s povezano odlagalno sobo) in izba, saj so prostori v nadstropju namenjeni izključno odlaganju orodij in raznih pripomočkov ter delno zalagam. V hramu prevladujejo zaloge žita, v vinski kleti pa pripomočki za vinarstvo. Na tej podlagi lahko opazimo neke zametke funkcionalnega ločevanja prostorov, čeprav je Škapinova družina štela tako malo članov, da je bila večina prostorov komaj v uporabi za kaj več kot odlaganje. Je pa videti, da je hlapec (morda s pastirjem) po vsej verjetnosti prebival v ločeni hiši, kjer je prav tako opaziti mešano rabo prostora.

Kuhinjski pripomočki pričajo o raznolikosti načinov priprave hrane. Kotli za pripravo tekoče hrane so trije in so bakreni, pri čemer čebrički za zelje spomnijo na pripravo jote. Bakrena je bila tudi kozička, pripomočke za kuhanje pa zaokrožajo še rešetka za žar in tri ponve, ena izmed katerih je bila namenjena peki kostanjev. Za pripravo hrane so imeli pri hiši še rezalnik (desko), ribežen za sir, železno zajemalko ter pinjo za izdelovanje masla in harfo za izdelovanje sira. Oljčno olje, ki so ga hranili v kamniti posodi, so verjetno uporabljali za razsvetljavo in morda tudi kot zabelo, slednjemu namenu pa je gotovo služila večja količina svinjske masti, ki so jo imeli pri hiši.

Bistveno manj informacij dobimo glede načina obedovanja, saj zapuščinski inventar nekoliko presenetljivo ne navaja nobenega pribora, niti nožev in žlic in tudi ne namizne posode (sklede, krožniki). Ker jih niso mogli povsem pogrešati, lahko sklepamo, da se popisovalcem po vsej verjetnosti ti predmeti niso zdeli vredni omembe, kar pomeni, da so bili povsem običajni. Tako vemo le to, da so vodo hranili v lesenih posodah, polič iz kositra pa je bil najbrž namenjen vinu. Pili so morda iz lesenih zajemalk – korcev. Edina priprava za uživanje jedi, ki se omenja, je 14 jedilnih desk. So pa pri Škapinovih obedovali ob lepi mizi iz dragocene orehovine, pri njej pa so sedeli na klopi in ne na stolih. Svetili so si z oljenko.

Spali so udobno, saj so premogli postelnjak z žimnico, ki je bila prekrita z

rjuhami in odejami. Tu je videti razliko glede na drugo hišo, kjer je omenjen le »postelnjak iz jelovine z dvema odejama, imenovanima plahte«, to je brez žimnice in rjuh. Sicer je bilo pohištvo zelo enostavno in sestavljeno skoraj izključno iz skrinj iz jelovine, o katerih ni navedeno, če so bile okrašene. Edini dve izjemi predstavljata skrinjica na stojalu in stol za odlaganje.

Zapuščinski inventar navaja moška oblačila, ki jih gre pripisati Juriju Škapinu. Kot je bilo običajno za tedanje moške, je tudi Škapin posedoval razmeroma malo kosov oblačil, in sicer dva para hlač ter suknjo iz trpežnih vrst blaga, a premogel je tudi obleko iz sukna.

Med predmete, ki pričajo o drugih gospodarskih dejavnostih, so bisage za tovorjenje na konju in česalnik za lan. Jurij Škapin je doma hranil tudi orožje, in sicer tri dolge arkebuze in dva stara ter dotrajana meča. Na tem mestu morda velja omeniti, da je bil tri leta pred smrtjo glavni med pomembnimi Tomajci, ki so se leta 1618 uprli prihodu valonskih vojakov v vas in celo zaprli vrata v tabor pred namestnikom devinskega gospoda, da ni mogel vstopiti vanj. Zaradi tega je bil Škapin najprej obsojen na smrt, kasneje pa so mu sodbo prevedli v denarno kazen 100 dukatov (AST, ATTA, 208.1, 13).²¹

Pri ocenjevanju življenjskega standarda na podlagi materialne kulture bivanjskih prostorov se poleg zgoraj omenjenih vidikov pogosto posebej upoštevajo predmeti, ki izkazujejo udobje in razkošje. Čeprav je bil bogato preskrbljen z zalogami hrane, na domu premožnega Tomajca z začetkov 17. stoletja ni mogoče zaslediti elementov razkošja, je pa nekaj znakov udobja. Sem sodita lepo postlana postelja in miza iz dragocenega orehovega lesa v izbi. Les je bil sicer verjetno domač, saj so na Krasu radi gojili orehe za hrano. Tretji predmet, ki ga je mogoče uvrstiti v kategorijo udobja, je oljenka, s katero so razsvetljevali prostor, pri čemer so imeli Škapinovi to prednost, da so lahko v ta namen uporabljali olje iz svojega oljčnika pri Križu.

Inventar ne vključuje predmetov in oblačil vdove Marjete ter tudi o prisotnosti še neporočene sestre ne vsebuje nobenega sledu. Zato ni izključeno, da so se v hiši nahajali še drugi predmeti in kosi pohištva, kot npr. še ena postelja, ki pa niso bili popisani, kar smo opazili tudi pri namiznem priboru.

Primerjava standarda bivanjske kulture med letoma 1621 in 1796

Zapuščinski inventar Antona Petelina iz Tomaja, ki je bil sestavljen leta 1796, omogoča primerjavo bivanjskega standarda v Tomaju na razdalji sko-

²¹ Glej tudi 10. poglavje.

raj dveh stoletij. Primerjava je smiselna, ker je kot Škapin tudi Petelin sodil med premožnejše kmete v Tomaju, kar je vidno iz skupne vrednosti njegovega premoženja (21.152,8 lire oz. 3.994,9 goldinarja)²² kakor tudi iz velikosti kmetij njegovih naslednikov za časa Franciscejskega katastra, ko je bilo njiv za dobre tri hektarje.²³ Pripadnost premožnejšemu sloju na vasi je za Antona Petelina mogoče potrditi tudi s stavbami v njegovi lasti, ki jih navajamo po vrstnem redu, kakor so zabeležene v inventarju: prvo hišo sta sestavljali klet in soba (*Na goregni legni*), prekriti s kamnitimi skrilami, nato je imel hlev za prašiče, prekrit s skrilami, hlev za ovce z nadstreškom, prekrit s slamo, kuhinjo, prekrito s skrilami, hlev za vole, prekrit s slamo, prvo dvorišče z osmimi sadnimi drevesi, enonadstropno stavbo z dvema sobama, skedenj, prekrit s slamo, drugi hlev za prašiče, prekrit s skrilami, drugo dvorišče z dvema orehoma in murvo, »tretjo hišo« z dvema kletema in dvema sobama ter nadstreškom za torklo (stiskalnico za grozdje), vse prekrito s skrilami, ter tretje dvorišče, obdano z zidom in s kamnitim portonom, na katerem so uspevali dve murvi, češnja, oreh in 12 drugih sadnih dreves. Petelinov inventar se prične z naštevanjem listin, ki jih je hranil, in sicer 14 pogodb o nakupu, poročno pogodbo najstarejšega sina ter dogovor med dvema drugima sinovoma, najbrž ravno tako glede premoženjskih zadev, kar priča o njegovi skrbi za nepremično premoženje in za njegovo povečevanje. Za cenilca pri izdelavi inventarja sta bila imenovana tomajski župan Marko Černe in podžupan Pavel Štoka, sestavil pa ga je uradnik Anton Petrovič.

S primerjavo želimo preveriti, če je zaslediti razlike v življenjskem standardu med premožnima kmetoma v Tomaju na razdalji dveh stoletij ter kakšne in kolikšne so bile. V ta namen se bomo osredotočili le na predmete in vidike bivanjske kulture ter opustili orodja in predmete, vezane na kmečko delo. Petelinov zapuščinski inventar je strukturiran v obliki ločenih seznamov po tipologijah premoženja in ne po prostorih v hiši kot pri Škapinu, zato funkcij prostorov in prisotnosti raznih predmetov v njih ni mogoče primerjati. Primerjali bomo le število poslopij in živine, približen obseg ornih površin in zlasti »hišne premičnine« (*Mobilie di Casa*) ter »perilo in podobno« (*Biancheria et altri simili*). Za razliko od Škapinovega zapuščinski inventar Antona Petelina navaja vrednost predmetov.

²² AST, ATTA, 207.2, 1; zapuščinski inventar je bil izveden 25. aprila 1796. Na tem viru temeljijo vse navedbe o premoženju Mateja Petelina v pričujočem besedilu, razen kjer je navedeno drugače.

²³ Glej 2. poglavje.

Preglednica 5.1 Primerjava nepremičnega premoženja in živine (število) ter njihovih površin in zalog žita

Vrsta premoženja		Škapin 1621	Petelin 1796
Poslopja	Stanovanjska in mešana poslopja (s kletjo ipd.)	3	3
	Gospodarska poslopja	6*	4
	Skupaj	9	7
Živina	Govedo	7 + 2 ženini	5
	Konji	9	-
	Oslji	-	1
	Ovce	86	25
	Koze	26	-
	Prašiči	(2 že zaklana)	10 (plus zaklani)
	Kokoši	-	8
	Skupaj	130	49
Ostalo	Orne površine (ha)	Vsaj 3	Dobre 3
	Zaloga mešanih žit (polovniki)	Približno 40	35

Opombe *K v viru navedenim gospodarskim poslopijem sta dodani dve, in sicer vsaj en hlev in en skedenj oz. prostor s funkcijo spravila vozov, plugov ipd. Po podatkih iz AST, ATTA, 196.1, 6, 159–162 (Jurij Škapin) in 207.2, 1 (Matej Petelin).

Nepremični premoženji Jurija Škapina in Mateja Petelina sta bili dokaj primerljivi, pri čemer je glede na nepopolnost podatkov verjetno, da je bilo Škapinovo nekoliko obsežnejše. Precej večje pa je bilo pri Škapinu število živine, zlasti drobnice in konj. Slednji podatek kaže vsaj na upad pomena tovarništva – kar je razumljivo, glede na to, da je bil konec 18. stoletja že čas prevoznštva – in na bistveno manjši obseg pašne živinoreje pri Petelinovi kmetiji. Veliko večji pa je poudarek na svinjereji. Ker sta bili obe zapuščini popisani konec aprila, je pomenljivo, kako je bila njuna zaloga žita povsem podobnega obsega (preglednica 5.1). Ali je slednje odraz splošnejše spremembe med začetkom 17. in koncem 18. stoletja, bo na tem mestu ostalo neodgovorjeno vprašanje.

Predmeti v obeh zapuščinskih inventarjih izpričujejo precej raznoliko paleto predelovalnih dejavnosti, ki so sicer večinoma tesno povezane s predelavo domačih kmečkih pridelkov (preglednica 5.2). V obeh primerih se najde veliko število različnih vrst sodov in drugih pripomočkov za vinarstvo, prav tako je v obeh prisotno izdelovanje suhomesnih izdelkov iz svinjine. Čeprav so dejavnosti, povezane s tekstilno panogo, prisotne v obeh inventarjih, se med seboj razlikujejo. Tako pri Škapinu leta 1621 najdemo česanje lanu in striženje ovac za volno, pri Petelinu leta 1796 pa pripomočke

Preglednica 5.2 Primerjava predelovalnih dejavnosti, ki jih izpričujejo predmeti

Dejavnosti	Predmeti	Škapin 1621	Petelin 1796
Vinarstvo	Številni različni pripomočki	•	•
Sirarstvo	Harfa za izdelovanje sira, urna za smetano	•	
	Pinja za izdelovanje masla	•	
Mesnine	Svinjska mast	•	
	Pršuti in (?), 8 kosov		•
Peka kruha	Lopati za polaganje kruha v peč in železen pokrov peči		•
Tekstil	Česalnik za lan	•	
	»Terkelce« in česalnik za konopljo		•
	Škarje za striženje ovc	•	
	Murvi na dvorišču (svilogojstvo)		•
Usnjarstvo	Ustrojene kože in usnje za podplat	•	
Kolarstvo	Kolarski pult		•
Skupaj število dejavnosti		7	6

Opombe Po podatkih iz AST, ATTA, 196.1, 6, 159–162 (Jurij Škapin) in 207.2, 1 (Matej Petelin).

za trenje in česanje konoplje ter murvi, ki izpričujeta vsaj pridelavo hrane za sviloprejk. Sicer sta samo pri Škapinu prisotna še sirarstvo (sir, maslo, smetana) in najbrž usnjarstvo, vsaj v obliki strojenja in izdelave usnjenega kopita za obutev. Pri Petelinu pa za razliko od Škapina srečamo peko kruha (pri čemer med naštetim pohištvo preseneča odsotnost mentrge) in kolarstvo.

Vinarstvo je bilo precej očitno dolgoročno značilna dejavnost v Tomaju. A povedne so tudi razlike. Škapin je na začetku 17. stoletja veliko stavil na ovčerejo, ki mu je bila osnova za izdelovanje sira in volne, Petelin pa je bil konec 18. stoletja bolj usmerjen v svinjerejo in izdelovanje suhomesnih izdelkov (popisali so mu 110 funtov masti in osem pršutov). Pri lanu je pri Škapinu izpričana le prva faza predelave, in sicer izdelovanje surovine za prejo, a ni mogoče izključiti, da je bilo predenje žensko opravilo in s tem tudi lastnina namenskega predmeta, ki posledično ni bil popisano. Pri konoplji je pri Petelinu podobno izpričano trenje in nato česanje vlaken, čeprav bi se lahko razumelo tudi, da je v viru navedeni »česalnik za česanje konoplje« v resnici mikalnik za razčesavanje konopljinega prediva. Ne glede na to si pri preji konoplje konec 18. stoletja lahko predstavljamo povezavo z naraščajočimi potrebami po tej surovini za izdelovanje vrvi in jader za pomorstvo v Trstu. Ali je ta dejavnost potekala v obliki domače obrti (z lastno pridelavo rastline) ali založništva (z dobavo surovine s strani tr-

govca), ostaja na tem mestu neodgovorjeno vprašanje. Podobno je mogoče kot odsev časa razumeti prisotnost kolarstva pri Petelinovih, ki skupaj z dvema vozovoma, navedenima v njegovem inventarju, pričata o vključevanju v prevoznništvo in storitve v ta namen. Konec 18. stoletja je namreč že bil čas, ko je zaradi izgradnje terezijanske trgovske ceste z Dunaja preko Ljubljane v Trst prevoznništvo (na vozovih, furmanstvo) izrinjalo pred tem prevladujoče tovarništvo (na tovarnih konjih), ki je izpričano v Škapinovem inventarju iz leta 1621. V obeh primerih imamo torej premožna kmeta, ki se ukvarjata s transportom.

Primerjava gospodinjskih predmetov bo hkrati kvantitativna in kvalitativna, kar pomeni, da nas bosta zanimala tako število kot kakovost predmetov, povezanih z bivanjsko materialno kulturo. V mednarodni literaturi je v ta namen pogosto združevanje predmetov v take kategorije, ki predmete združujejo tako po namenskosti kot po ravni bivanjske kulture, ki jo odražajo. Po tem načelu deluje metoda analize inventarjev, poimenovana »ključne dobrine« (angl. *key goods*). Preden jih določimo, je dobro imeti pregled nad artikli, ki se dejansko pojavljajo v inventarjih. Prednost te metode je, da omejimo število artiklov in s tem povečamo število analiziranih virov. Tak seznam praviloma vsebuje predmete, ki nakazujejo standard pri kuhanju, prehranjevanju in spanju ter pri udobju, prefinjenosti okusa in bogastvu (npr. posode za kuhanje, krožniki in njihov material izdelave; vilice in noži, mize, zavese, porcelan, ure, ročne ure, slike, knjige itd.) (Schuurman 2014). Ker je naša analiza omejena na dva inventarja, ta pristop uporabljamo le kot metodološki navdih, pri čemer bodo rezultati koristni tudi za ugotavljanje pojavnosti posameznih vrst predmetov na Krasu. V našem primeru bomo iskali in razločevali med luksuznimi predmeti, predmeti, ki kažejo na konzumiranje novega potrošnega blaga (kava, čokolada, čaj, tobak), predmeti, ki kažejo na iskanje udobja in ugodja (okraševanje), ter tistimi, ki kažejo na oliko pri obedovanju (namizni pribor). Hkrati bomo pozornost namenili tudi oblačilom, kuhinjskim pripomočkom in posteljam ter sistemom za kuhanje, ogrevanje in razsvetljava. Med probleme raziskovanja materialne kulture sodi dejstvo, da se je le-ta v različnih okoljih razlikovala, in kar je nekje veljalo za luksuz, je bilo lahko drugje nekaj povsem običajnega. Zato bomo najprej preverili, kaj je veljalo za luksuzni predmet na Krasu, in sicer s pomočjo ocenjenih vrednosti predmetov v zapuščinskem inventarju Mateja Petelina iz leta 1796.

Gospodinjski predmeti daleč največje vrednosti pri hiši so bile skrinje iz orehovega lesa, za katere si je mogoče predstavljati, da so bile okrašene (preglednica 5.3). Sledil je velik kotel za kuhanje na ognjišču, ki je bil najbrž

Preglednica 5.3 Predmeti največje vrednosti v gospodinjstvu Mateja Petelina (1796)

Predmeti (razvrščeni po enotni vrednosti)	(1)	(2)	(3)
Skrinje iz orehovega lesa (4 kosi)	144,00	36,00	6,80
Velik kotel za 10 funtov po 2,5 lire	25,00	25,00	4,72
Volnen kazak (moški suknjič)	24,00	24,00	4,53
Kamnito korito za hrambo olja (2 kosa)	40,00	20,00	3,78
Železen podstavek za drva na ognjišču, 15 funtov	15,00	15,00	2,83
Miza iz orehovega lesa (4 kosi)	51,00	12,75	2,41
Dolga skrinja za moko iz jelovine	12,00	12,00	2,27
Majhen kotel za 4 funte po 2,5 lire	10,00	10,00	1,89
Volnena odeja (8 kosov)	60,00	7,50	1,42
Ribežen za zelje	7,50	7,50	1,42
Kamnita kuhinjska miza (2 kosa)	13,50	6,75	1,27
Postelja – špampet (4 kosi)	24,00	6,00	1,13
Kamnito korito za luščenje ječmena	6,00	6,00	1,13
Tehtnica iz železa	6,00	6,00	1,13
Veriga za ogenj, 5 funtov	5,00	5,00	0,94
Veliki zabojniki za hrambo žita (neznano število)	86,00	?	?
Skupna vrednost najdragocenejših predmetov	529,00		

Opombe Naslovi stolpcev: (1) skupna vrednost v lirah, (2) povprečna enotna vrednost v lirah, (3) povprečna enotna vrednost v goldinarjih. Po podatkih iz AST, ATTA, 207.2, 1.

bakren. Skoraj enako vreden je bil eleganten volnen suknjič kazak, ki si ga je privoščil Matej Petelin in z njim sporočal svoj status ter premožnost. Na četrtem mestu je bilo kamnito korito za hranjenje olja, pri čemer lahko tudi oljčno olje kot tako razumemo kot nekaj, kar je prispevalo k udobju v hiši, saj je omogočalo razsvetljavo. Med dražje predmete sodi miza iz orehovi-ne. Zanimivo je, da je med najdražjimi predmeti postelja razmeroma nizko uvrščena, ker na splošno velja, da je dolgo predstavljala najdragocenejši predmet v domovih revnejših slojev. So pa bile precej drage volnene odeje, saj so bile vredne več od samega ogrodja postelje. Ker so pri hiši imeli štiri postelje in osem odej, lahko sklepamo, da sta vsaki pripadali po dve odeji in ena rjuha. Če seštejemo vrednosti vseh predmetov, namenjenih spanju, se povzpne do 23 lir, tako da je komplet postelje s posteljnino (žimnica ni navedena) vendarle sodil med najdražje predmete v gospodinjstvu in bil za skrinjami na drugem mestu med elementi pohištva. Sicer so bili veliko vredni večji in težji gospodinjiski predmeti iz železa (in bakra).

Glede cenitve ne gre pozabiti, da nimamo informacij o starosti predme-tov, ki seveda vpliva na njihovo vrednost, a inventar vključuje zelo nizko

ocenjeno »staro mizo iz orehovega lesa«, tako da je bilo ostalo pohištvo očitno v dobrem stanju – sicer bi vaška župan in podžupan, ki sta prav gotovo dobro poznala vrednost predmetov, dotrajanost tudi navedla. Da je bilo na Petelinovem domu v Tomaju pohištvo dobre kakovosti, se lahko prepričamo na podlagi primerjave z dvema drugima povsem sočasnima zapuščinskima inventarjema. Jakob Ferfolja iz Sel na Krasu je leta 1796 od gospodinjskih pripomočkov npr. pustil lopato in verigo (oboje za ognjišče), dva kotla, pet loncev, ponev, pet krožnikov, štiri vilice, bokal, »boco«, deset korcev, tri kadi (*mastello*), osem stolčkov, mizo, jerbas (*tamana*), sito, sito za žito, »vintlo« za kruh (mentrgo), majhno strgalo, skrinjico, dve skrinji, zabojnik in svetilko, ki so jih z nekaterimi orodji vred (kosir, vile in tri krampi) ocenili na skupno vrednost 57,7 lire (AST, ATTA, 207.2, 1). Tudi zapuščina Jožefa Cotiča iz Vrha sv. Mihaela iz istega leta potrjuje, da so bili predmeti v gospodinjstvu Mateja Petelina iz Tomaja razmeroma kakovostni, in hkrati nakazuje obseg gmotnih razlik v kmečki družbi med premožnim ter revnim gospodinjstvom. Pustil je namreč dva kotla, skrinjico, štiri stolčke, dve košari, jerbas (*vulgo tamana*), verigo za ognjišče, sedem loncev, osem plitvih krožnikov, dva bokala, »boco«, šest lesenih žlic in dva korca v skupni vrednosti 9,76 goldinarja (51,7 lire), pri čemer sta s petimi goldinarji dobro polovico omenjene vrednosti predstavljala kuhinjska kotla (AST, ATTA, 207.2, 1).

Tudi neposredna primerjava med predmeti in bivanjsko materialno kulturo dveh premožnih tomajskih kmetov v časovnem razmiku skoraj dveh stoletij razkrije precejšnje kvantitativne ter kvalitativne razlike. Leta 1796 je Matej Petelin posedoval skoraj trikrat toliko gospodinjskih in osebnih predmetov, kot jih je Jurij Škapin leta 1621 (preglednica 5.4). Več je imel vseh vrst predmetov, čeprav je pri Škapinu inventar najbrž površen pri navajanju jedilnega pribora, pri Petelinu pa pri oblačilih. Velika je razlika v številu in raznovrstnosti kuhinjskih pripomočkov, medtem ko so posode za kuhanje ostajale enake (kotli, lonci in ponve), a konec 18. stoletja jih je bilo več. Še vedno se je veliko kuhalo na odprtem ognjišču v kotlih, ki so viseli na železni verigi; pri Petelinu so imeli tudi krušno peč, ki je prispevala k ogrevanju in pri Škapinu ni izpričana. Konec 18. stoletja je bila razvitejša tudi raven olike pri obedovanju, o čemer pričajo krožniki, kozarci, namizne steklenice in vrčki ter nenazadnje pribor (poleg žlic tudi vilice in noži) kakor tudi to, da so ob Petelinovi mizi sedeli na stoli in ne več le na klopeh, kot pri Škapinu, poleg katerih so imeli še stolčke. Po drugi strani so ostale v rabi številne jedilne deske za sir in suhomesne izdelke. Pri spanju ni mogoče z gotovostjo identificirati večjih premikov: oba premožna kmeta,

Preglednica 5.4 Primerjava vrst in števila gospodinjskih in osebnih predmetov

Vrste predmetov		Škapin 1621	Petelin 1796
Kuhanje	Posode za kuhanje	7	20
	Kuhinjski pripomočki*	8	32
Obedovanje	Namizni pribor	–	31
	Krožniki	–	15
	Jedilne deske	14	13
	Sklede	–	18
	Kozarci	–	8
	Korci	7	–
	Steklenice	–	5
	Vrčki in poliči	1	3
Pohištvo	Mize	2	8
	Klopi	1	6
	Stolčki	–	8
	Stoli	1	15
	Naslonjači	–	1
	Skrinje**	10	6
	Omare	1 (stojalo s skrinjico)	–
	Okras (slike)	–	Da (ni števila)
Spanje	Posteljnjaki	2	4
	Žimnice	1	–
	Odeje	Da (ni števila)	8
	Rjuhe	Da (ni števila)	3
	Zibke	1	–

Nadaljevanje na naslednji strani

čeprav med seboj časovno oddaljena skoraj dve stoletji, sta spala v postelji, opremljeni z rjuhami in odejami. Razsvetljavo so konec 18. stoletja še vedno nudile oljenke, a poleg njih se pri Petelinu najmeta tudi svečnika in svetil je bilo več.

Poleg svetil, stolov in raznovrstnosti pripomočkov za obedovanje težnjo k večjemu udobju kaže tudi Petelinov naslanjač, majhne slike, ki so visele na stenah, pa izkazujejo željo po ugodju z okraševanjem bivalnega prostora (preglednica 5.5). Ugotovili smo, da sta bila v kraški kmečki hiši luksuzna kosa pohištva miza in skrinja iz orehovega lesa. Za mizo iz orehovine je mogoče reči, da gre za statusni simbol, ki ga je poznal že Škapin na začetku 17. stoletja, medtem ko skrinj iz orehovega lesa ni imel. Pri Petelinu so bile take skrinje najdragocenejši predmeti v gospodinjstvu in glede na nji-

Preglednica 5.4 Nadaljevanje s prejšnje strani

Vrste predmetov		Škapin 1621	Petelin 1796
Sistemi	Ognjišče	1	1
	Krušna peč	–	1
	Svetilke	1	2
	Svečniki	–	2
Oblačila in pridatki	Hlače	3	–
	Suknje	2	1
	Volnene vreče	1	2
	Volnene torbice	2	–
	Bisage	2	1
Skupno število predmetov		68	194

Opombe * Brez posod za hranjenje vode, mleka, olja, zelja ipd. ** Brez zabojsnikov in skrinj za hranjenje žita. Po podatkih iz AST, ATTA, 196.1, 6, 159–162 (Jurij Škapin) in 207.2, 1 (Matej Petelin).

Preglednica 5.5 Primerjava predmetov, ki presegajo zadovoljevanje osnovnih potreb

Kategorija	Škapin 1621		Petelin 1796	
	Predmeti	Število	Predmeti	Število
Luksuzni predmeti	Miza iz orehovega lesa	1	Skrinje in mize iz orehovega lesa, suknjič kazak	9
Novo potrošno blago	–	0	–	0
Ugodje (okraševanje)	–	0	Majhne slike	Da (ni št.)
Udobje	Oljenka, stol, stojalo s skrinjico	3	Svetilki na olje, svečnika, naslonjač, stoli	20
Olika	–	0	Namizni pribor, krožniki, kozarci, steklenice, vrčki	57
Skupaj		4		86

Opombe Po podatkih iz AST, ATTA, 196.1, 6, 159–162 (Jurij Škapin) in 207.2, 1 (Matej Petelin).

hovo visoko vrednost najbrž ne grešimo, če si jih predstavljamo umetelno izdelane in okrašene, tako da jih je mogoče razumeti ne le kot predmete lokalnega luksuza, temveč tudi kot pričevalke želje po okraševanju doma v kraški kulturi. Kljub opaznim razlikam pa konec 18. stoletja pri premožnih Petelinovih v Tomaju ni zaslediti nobenega predmeta, ki bi kazal na pripravo in konzumiranje novih vrst potrošnega blaga, kot so tobak, čokolada, čaj ali kava.

Materialna kultura se razlikuje tudi po vrsti in raznovrstnosti materialov, iz katerih so bili izdelani predmeti v bivalnih prostorih. Na Škapino-

Preglednica 5.6 Navedeni materiali, iz katerih so bili izdelani gospodinjski predmeti

Snov	Škapin 1621	Petelin 1796
Železo	6	21
Baker	4	Ni naveden (najbrž 2)
Kositer	1	12
Steklo	-	5
Lončevina	Ni navedena	35
Hrastov les	-	2
Orehov les	1	17
Jelovina	11	3
Kamen	2	4

Opombe Po podatkih iz AST, ATTA, 196.1, 6, 159–162 (Jurij Škapin) in 207.2, 1 (Matej Petelin).

vem domu leta 1621 so se našli taki, izdelani iz železa, bakra, kamna in zlasti jelovine, ter en samcat predmet iz kositra. Poleg teh se skoraj 200 let kasneje pri Petelinu pojavljajo številni predmeti iz orehovega lesa in lončevine, veliko bolj je zastopan kositer, med novosti oz. razlike pa se uvrščajo še stekleni predmeti (preglednica 5.6).

Zaključek

V splošnem lahko dognanja mednarodnih raziskav na temo življenjskega standarda in sprememb v potrošnji v Evropi med 17. in 19. stoletjem strnemo, kot sledi (Schuurman 2014):

- 17. stoletje: potrošnja novih dobrin (kava, čaj, sladkor, tobak) dobiva pomembno vlogo, a še vedno ostajajo pomembne tradicionalne dobrine (tekstilije, oblačila, posteljnina).
- Druga polovica 18. stoletja in 19. stoletje: v ospredje pridejo pohištvo, boljše ogrevanje in razsvetljava ter predmeti za uglajenejše obedovanje (jedilni pribor in namizno posodje).
- 19. stoletje: v revnejših gospodinjstvih postelja in posteljnina še vedno predstavljata največjo vrednost v hiši.
- Celotno obdobje od 17. do 19. stoletja: elitni sloji povsod prevzemajo mednarodno usklajene modne in potrošne vzorce; manj premožni sloji povsod selektivno sprejemajo in izbirajo med razpoložljivimi privlačnimi ter udobnimi dobrinami.

Vplivna je interpretacija, ki izhaja zlasti iz anglosaksonskega in nizozem-

skega ekonomskega zgodovinopisja, da v obdobju 1500–1800 v Evropi ni zaznati večjih sprememb v življenjskem standardu, z izjemo ravno Anglije in Nizozemske, kjer naj bi bili prisotni pozitivni trendi, medtem ko naj bi večji del Evrope premike na bolje izkusil precej pozneje. Na tej podlagi je Van Zanden (2009) skoval izraz »mala divergenca« (angl. *small divergence*) v razvojnih poteh v Evropi od 17. stoletja dalje. Medtem ko večina tovrstnih raziskav ne temelji na zapuščinskih inventarjih, je ugotovitve raziskav na podlagi inventarjev uporabil Jan de Vries (2008), ki jo je razvil teorijo gospodarskega razvoja v Evropi, poimenovano »revolucija prizadevnosti« (angl. *industrious revolution*), s katero je povečano potrošnje ter spremembe v povpraševanju in potrošnih vzorcih umestil med dejavnike, ki so omogočili moderni gospodarski razvoj. De Vries je optimističnejši glede dviga življenjskega standarda že v predindustrijski dobi, a tudi pri njem je ta trend omejen na severozahodno Evropo. Njegova teorija je bila deležna kritik, med drugim ravno na podlagi raziskav zapuščinskih inventarjev: »[P]ravzaprav je precej osupljivo odkriti, da v tem valu sprememb ni bilo nič specifično nizozemskega ali celo specifično urbanega. [...] Opazno zvišanje ravni potrošnje in vse večja raznolikost predmetov v kmečkih domovih sta univerzalno prisotna« tudi v Franciji in Španiji (Béaur 2017, 11).

Naša tomajska primera seveda ne predstavljata zadostnega vzorca, na podlagi katerega bi lahko oblikovali širše veljavno sliko in se preizkusili v utemeljeni primerjavi z obstoječimi interpretacijami, je pa mogoče ugotoviti nekatere skladnosti in neskladja z njimi. Na začetku 17. stoletja pri premožnem kmetu Juriju Škapinu ni zaznati nobenega znaka modernizacije potrošnje niti uglajenosti okusa, a premogel je kakovostno posteljo, lepo jedilno mizo in svetilko na oljčno olje. Tudi Matej Petelin čisto na koncu 18. stoletja ni užival v potrošnji novih dobrin. Je pa pri njem zaznati interes za kakovostno pohištvo, čeprav ne v obliki omar, ki štejejo za znak modernizacije pohištva, temveč kvalitetnih skrinj, ogrevanja (peč), razsvetljave (oljenke in svečniki) in nedvomno tudi namizne opreme za uglajeno obedovanje (pribor, krožniki, kozarci in steklenice). Ker tovrstni predmeti pridejo v ospredje v drugi polovici 18. in tekom 19. stoletja, lahko rečemo, da jih je Matej Petelin uporabljal že v zgodnji fazi tega evropskega trenda. Enako težnjo izkazuje z obešanjem okrasnih slik na stene svojega doma in naslanjačem za udobje. Lahko bi rekli, da ga prevzemanje mednarodno usklajenih modnih in potrošnih vzorcev uvršča v elito, pa čeprav kmečko, torej manj premožno v absolutnem merilu, zaradi česar je selektivno izbiral med razpoložljivimi privlačnimi in udobnimi dobrinami.

Zapuščinska inventarja iz Tomaja pa ne podpirata trditve, da v času med letoma 1500 in 1800 ni bilo bistvenih sprememb v življenjskem standardu

zunaj severozahodne Evrope. Skladnejša sta z ugotovljenim zviševanjem ravni potrošnje in naraščanjem raznolikosti predmetov v kmečkih domovih tudi zunaj nje (Béaur 2017, 11). Vsekakor ne gre spregledati, da sta tu obravnavana inventarja dveh premožnih kmetov, ki nista reprezentativna za celotno kmečko družbo na Krasu. Inventarja revnejših kmetov s konca 18. stoletja sta nazorno pokazala, kako velike so bile gmotne razlike na Krasu in da je tudi znotraj kmečke družbe treba računati na sočasen obstoj precej različnih ravni življenjskega standarda ter bivanjske kulture. Pri vsaki oceni je torej pomembno upoštevati pripadnost družbenemu sloju tudi v okviru kmečkega prebivalstva. Tudi primerjava slovenskih kmečkih inventarjev s tujimi je pokazala, da so bile na Slovenskem razlike zelo velike, tudi znotraj skupine svobodnikov, ki so v nekaterih (redkih) primerih izkazovali zelo visok standard že v letih 1758–1768.²⁴

Iz kranjskih inventarjev kmetov nižjega in srednjega družbenega segmenta je razvidno tudi pomanjkanje luksuznih predmetov v primerjavi s katalonskimi kmeti enakega sloja. Pri slovenskih kmetih višjega sloja je slika povsem drugačna, kajti tukaj prevladuje luksuzno pohištvo, predvsem zlati predmeti in ogledala, posebej zanimiva pa je prisotnost pribora za kavo in čokolado, kar nakazuje višjo potrošniško kulturo in življenjski slog bogatejših kmetov s Kranjskega, ki se lahko v nekaterih kategorijah primerja tudi z buržoazijo iz katalonskega Penedesa. [Ivančič Petelin idr. 2021, 89–90]

Taka raven je očitno še precej višja od tiste, ki jo je dosegal premožni Tomajec Matej Petelin tri do štiri desetletja kasneje.

Nazadnje oba tu obravnavana inventarja, to je Škapinov in Petelinov, potrujeta širše ugotovljeno dejstvo, da so moški posedovali manjše število oblačil v primerjavi z ženskami. Pri Petelinu je sicer omenjen samo eleganten suknjič – kazak, pri Škapinu pa so našli dva para hlač, suknjo in obleko (hlače in suknja), ki jo je morda nosil ob boljših priložnostih. Čeprav je bila njuna garderoba pomanjkljivo popisana, nekako zbledi v primerjavi s tem, kar je predvidevala pogodba za doto sirote Ane Komar pr. Gergole (Jamlje 1766), in še nekoliko bolj s tem, kar je vsebovala »skrinja z oblačili« Marince, snahe srednjega kmeta Marka Gabrovca iz Vižovelj²⁵ (preglednica 5.7), ki je najbrž predstavljala njeno poročno balo.

²⁴ Glej npr. razlike, ki se kažejo med inventarji na Kranjskem in na Krasu, posebej primere premožnih svobodnikov v Ivančič Petelin idr. (2021, 74, 76 in 82) ter nasploh članek v celoti.

²⁵ Vižovlje pri Mavhinjah, danes del Sesljana.

Preglednica 5.7 Primerjava vsebine dveh ženskih skrinj (bal) z oblačili
(Kras, 18. stoletje)

Ana Komar por. Gergole, Jamlje, 1758		Marinca por. Gabrovec, Vižovlje, 1766	
Predmet	Število kosov	Predmet	Število kosov
Naglavna ruta iz kranjskega platna	3	Naglavna ruta	12
Naglavna ruta iz konopljinega platna	3	Peča (debela naglavna ruta)	6
		Kapa	2
		Žepni robec	6
Srajca <i>vulgo</i> ginderc iz domač. platna	5	Kratka srajca	12
Rokavec <i>vulgo</i> opleček (<i>camisotto</i>)	5	Rokavec (<i>camisotto</i>)	2
Rdeča srajčka iz sukna	1	Modrc (korzet, kratek suknjič brez rokavov) iz temnega debelega sukna	2
		Tanek predpasnik	1
Volnen šal (<i>fascia</i>)	1	Umetelno izdelano ogrinjalo iz lanenega platna	1
Volneno krilo	12	Krilo iz temne volne	12
Krilo iz črnega platna	2	Krilo iz bele volne	2
Krilo iz polsvile (vredno 10 petic)	1	Krilo iz dobre volne s čipkami	1
Par rdečih nogavic iz mehkega sukna	1		
Par belih nogavic iz mehkega sukna	1		
Par čevljev	2		
Rjuha iz konopljinega platna	5	Par rjuh	4
Odeja iz debelega sukna bele barve	2		
Skupaj	44	Skupaj	63

Opombe Po podatkih iz AST, ATTA, 195.1.2, 16 (Ana Komar) in 195.1.1, 3 (Marinca Gabrovec).

Pripis o izjemnosti Tomaja, Tomajcev in Tomajk

Na širšo reprezentativnost predstavljenih primerov vpliva tudi okoliščina, da je bila vas Tomaj z vidika življenjskega standarda na Krasu prej izjema kot pravilo. Tako so leta 1823 vas in vaščane ocenjevali uradniki, ki so izdelali popise in opise Tomaja za Franciscejski kataster (AST, CF, E, 820.07, 361v, 362v, 364):

Vse [stanovanjske hiše] so zidane iz kamna in pokrite večinoma s kamnitimi ploščami [skrilami], le redke s korci ali slamo. Čeprav so zgrajene z največjo možno mero varčnosti, so kljub temu ohranjene v srednje dobrem stanju in ni videti pogostih ruševin, kot v drugih občinah na Krasu. [...]

[Ti kmetje] so zelo delavni in ljubijo napore, tako da delo, ki ga posve-

čajo ohranjanju svoje zemlje, presega tisto v drugih okoliških vaseh. Ženske so zelo varčne, njihovo vedenje je zmerno in pošteno ter rade sodelujejo z moškimi pri napornih kmečkih delih. [...]

Občudovanja vredna je tudi njihova zmernost pri jedi in pijači, saj v vsem času, ki smo ga preživel med poletnimi kmetijskimi deli v tej vasi, nismo nikoli doživeli žalostnega prizora, da bi videli kakšnega pijanca ali opazili namerno zapravljanje časa v gostilnah. [...]

Na splošno ni mogoče reči, da so ti prebivalci revni, temveč v srednjem stanju in kar nekaj je takih, ki jih je navkljub njihovim omejenim posestvom mogoče prištevati med udobne [premožne] kmete. Nihče ni v beraškem stanju, kar potrjuje resničnost mnenja, da je njihovo gospodarstvo omejeno, njihova zavzetost pri kmečkem delu pa neomejena.

Ta opažanja Tomaj upodabljajo kot vas, v kateri je bilo blagostanje večje in bolj razširjeno kot v okolici ter nasploh na Krasu. Izdelovalci katastra so to značilnost pripisovali hvalevredni delavnosti, zmernosti in varčnosti Tomajcev in Tomajk, kar so opazili med daljšim bivanjem v Tomaju. Zapisi so res moralizirajoči, a hkrati izhajajo iz neposrednega opažanja s strani oseb, kot so bili uradniki, ki so pripadali drugemu socialnemu sloju in se niso zlahka prepuščali hvaljenju kmečkega človeka. Zaradi tega je mogoče oceniti, da je le bilo nekaj na tem, vsaj kar zadeva nadpovprečno blagostanje in prisotnost premožnih kmetov, kar nas tu še najbolj zanima. Nazadnje bomo na podlagi zapisa izdelovalcev katastra identificirali še en element luksuza na premožnejših tomajskih domačijah na začetku 19. stoletja (AST, CF, E, 820.07, 361):

Nuja sili te kmete, da morajo v skalo izkopati cisterne, v katerih hranijo deževnico, ki rabi družinam. Srednje globok in širok izkop skupaj s preplastitvijo z glino in postavitvijo dvojnih zidov vse naokoli ne more biti izveden za manjši strošek od 400 do 600 goldinarjev; da ne omenjamo tistih, zgrajenih z eleganco in s presežnim [odvečnim] luksuzom, ki presegajo 1.000 goldinarjev. To je strošek, ki tem kmetom povzroča precejšnje težave, in mnogi, ki si ne morejo privoščiti tako velikega stroška, morajo uporabljati nezdravo in včasih celo smrtonosno vodo iz mlak.

Vodnjak (*štirna*) na dvorišču, ki je družini zagotavljal čisto in zdravo pitno vodo, je predstavljal veliko naložbo, ki je ni zmoglo vsako gospodinj-

stvo. Ob osnovnejših izvedbah so si najpremožnejši privoščili še razkošno zaključene vodnjake s šapami, ki so jih izdelovali kraški kamnoseški mojstri. Prav zlahka si predstavljamo, da je na začetku 19. stoletja bogato izdelana štirna oznanjala, da vstopamo na dvorišče premožne domačije, in sporočala status njenega gospodarja.

Arhivski viri

AST: Archivio di Stato di Trieste,

ATTA: Archivio Torre Tasso antico

CF, E: Catasto Francescino, Elaborati

Literatura

Baš, A. 1954. »Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju«. *Slovenski etnograf* 6–7:121–138.

Baš, A. 1957. »Pohištvo podložnikov na Podčetrtekovem gospodstvu v 18. stoletju.« *Slovenski etnograf* 10:49–58.

Baš, A. 1992. *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Državna založba Slovenije.

Béaur, G. 2017. »Introduction: Was There Really an 'Industrious Revolution'?« *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 64 (4). <https://doi.org/10.3917/rhmc.644.0007>.

Chiocchetti, F. 2014. »L'abbigliamento popolare in Val di Fassa nei documenti d'archivio tra Sette e Ottocento.« *Mondo ladino: Boletín de l'Istitut Cultural Ladin* 38:125–222.

Gomiršek, T. 2013. »Bivanjska kultura jugovzhodnih Brd v predmarčni dobi.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 61 (2): 273–286.

Gomiršek, T. 2020. »Brgeše ma iz štuka, kolence mu ven kuka: inventarni popisi kot vir za raziskovanje oblačilne kulture kmečkega prebivalstva Goriških Brd konec 18. in v 1. polovici 19. stoletja.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 44:45–72.

Ivančič Petelin, U., E. Premrl, S. Veber in V. Vesovski (2021). »Bogastvo in revščina na slovenskem podeželju v evropski primerjalni perspektivi: zapuščinski inventarji (17.–18. stoletje)«. *Studia universitatis hereditati* 9 (2): 73–92.

Ledinek Lozej, Š. 2015. *Od hiše do niše: razvoj kuhinje v Vipavski dolini*. Založba ZRC.

Makarovič, M. 1986. *Slovenska ljudska noša v besedi in podobi*. Zv. 1, *Dobrepolje*. Zveza kulturnih organizacij Slovenije.

Makarovič, G. 1986. »Kuhinjska oprema, kuhinje, kuharice in prehrana v XVII stoletju na Slovenskem.« *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 50:43–72.

- Mihelič, D. 2023. *Obzorje duha Istranov zgodnjega novega veka: popis zapuščine premožnega Pirančana (1599)*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Annales in Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja,
- Panjek, A. 2018. »Kruh naredi človeka: kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju.« V *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, uredila M. Šorn. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Panjek, A. 2024. »Streha nad glavo: kritine stanovanjskih in gospodarskih poslopij na Krasu sredi 18. stoletja.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 64 (1): 112–131.
- Panjek, A. 2022. »Land Will Tear Us Apart: Family-Farm Division and Real Estate Market in Slovenia (Sixteenth to Eighteenth Centuries).« *The History of the Family: An International Quarterly* 27 (1): 54–81.
- Schuurman, A. 2014. »Things by Which One Measures One's Life: Wealth and Poverty in European Rural Societies.« V *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, uredila J. Broad in A. Schuurman. Brepols.
- Studen, A. 1995. *Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. ISH – Institutum studiorum humanitatis.
- Škofljanec Jagodic, V. 2023. »Premoženje treh plemkinj na Kranjskem ob koncu 17. stoletja.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 71 (2): 277–292.
- Šteh, B. 2013. »Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva s konca 18. stoletja kot zgodovinski vir.« Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Štuhec, M. 1995. *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Štuhec, M. 2009. *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Slovenska matica.
- Van Zanden, J. L. 2009. *The Long Road to the Industrial Revolution: The European Economy in a Global Perspective, 1000–1800*. Brill.
- Verginella, M. 1996. *Ekonomija odrešenja in preživetja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Vries, J. de. 2008. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge University Press.
- Zwitter, Ž. 2015. »Subsistence, Prosperity and Abandonment of Alpine Isolated Farms in the Dynamic 17th Century Environment: Case Study from the Upper Savinja Valley with Special Emphasis on Tenants' Inventories.« *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 11 (1): 139–181.

Tomajski fantje: ljubezen in morala, čast in nasilje na Krasu (1625–1727)

Alberto Mauchigna

© 2025 Alberto Mauchigna

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.213-243>

Vprašanje starosti?

Mladost posameznika se nahaja znotraj premičnih časovnih okvirov, med otroštvom, ki ga zaznamuje odvisnost od drugih, in odraslostjo, za katero je značilna samostojnost (Levi in Schmitt 2000, VI). Ne gre torej zgolj za rojstne podatke, temveč so predvsem družbene razmere, v katerih oseba živi, tiste, ki opredeljujejo spodnjo in zgornjo mejo časovnega obdobja, v katerem oseba velja za mlado.

V sodobnem času in v družbi, kakršna je naša, je čas mladih zaznamovan z napredovanjem v šoli in v poklicnem izobraževanju; njihov vstop v skupnost odraslih je, vsaj s pravnega vidika, zakonsko določen. Sovpada s prevzemanjem novih odgovornosti, kot je bilo pred desetletji obvezno služenje vojaškega roka, in s pridobivanjem nekaterih novih pravic, npr. volilne.

V zgodnjem novem veku je bila spodnja meja adolescence opredeljena s procesi socializacije, v katerih so ključni mejniki spremembe *statusa* ob doseganju spolne zrelosti kot tudi, pogosto pred tem, zaradi začetka delovne dobe v življenju in produktivne (so)udeležbe v domačem okolju ali izven družine. Vstop mladih v svet odraslih pa je nato nastopil ob emancipaciji od neposredne odvisnosti od izvirne družine in ob ustvarjanju lastne družine s sklenitvijo zakonske zveze.

Obdobje mladosti so fantje in dekleta živeli različno. Družabnost obeh skupin so opredeljevali ideološki modeli in oblike obnašanja, ki so utrjevali ločenost spolov in neenakost vlog v družinskem ter širšem družbenem kontekstu (Schindler 2000, 327–328).

Organizirane skupine samskih moških v francoskem ruralnem okolju so se imenovala *Abbeyes de la Jeunesse*, njihov obstoj pa sega že v sred-

njeveški čas. Podobne združbe fantov s pravzaprav enakimi lastnostmi in posebnostmi so bile značilne za družbeno strukturo italijanskih, švicarskih, nemških, madžarskih in romunskih ruralnih skupnosti. Te skupine so imele natančno določene vloge pri nekaterih slavih, vezanih na ohranjanje obredov plodnosti in na cerkveni koledar, uživale so neke vrste sodno oblast nad vrstniki in mladimi neporočenimi sovaščankami, sodelovale na poročnih slavih ter bdele nad moralnostjo pripadnikov skupnosti, tudi odraslih. Skratka, bile so del družbenega življenja vasi in so aktivno sodelovale pri dejavnostih skupnosti, kot npr. pri ohranjanju običajev, preprečevanju odklonskih vedenj in varovanju identitete tako pred notranjimi kot zunanjimi motnjami in grožnjami.

Ti fantje so delovali samoiniciativno, a vendar s pooblastilom in z implicitnim odobravanjem odraslih. Kot posledica zaupanja, ki so jim ga izkazovali odrasli, je bilo priznanje takih bratovščin del dialoga, od katerega sta običajno imeli korist obe skupini. Skupina mladih vrstnikov je kolektivno izražala in zastopala celotno vas kot enotno skupnost, kajti znotraj skupine posamezni člani niso bili pogojeni z okoliščinami svoje družine in so se lahko torej oddaljili od napetosti ter konfliktov, ki bi lahko zaznamovali odnose med odraslimi. Tako so lahko odrasli mladim prepuščali posredovanje pri *sosedih*, ne da bi s tem poglobljali obstoječe razdore in nesoglasja v skupnosti. Mladi so lahko delovali z enako avtoriteto, kot so jo imeli odrasli, a brez njihove odgovornosti.

Naloge, ki so se na mlade prenašale skozi generacije, so dopuščale burna vedenja in celo izvajanje nekaterih oblik nasilja, ki pa so bile vendarle del nadzorovanih obredov, kar je omililo njihovo intenzivnost in naboj. Norme, ki so veljale v skupnosti, so se prenašale preko kolektivnih praks, znanj in izkušenj, razpetih med spoštovanjem pravil in njihovim neupoštevanjem: »S tem, da so mlade spremenili v oster glas vesti skupnosti, so jih v to vest socializirali« (Zemon Davis 1980, 140).

Odraslim so mladi s svojo naravno družbeno preobrazbo predstavljali kontinuiteto, zaradi česar so dopuščali njihovo (družbeno) nesprejemljivo vedenje. Kljub temu pa je med dvema generacijskima skupinama še vedno prihajalo do nesoglasij. Npr. ob priložnostih, ko so neredi presegle postavljene meje, raba nasilja pa se ni podrejala obrednim pravilom – to je takrat, ko so se mladi ušli izpod nadzora odraslih in so kot neodvisna skupina samovoljno interpretirali družbene norme ali razposajeno sproščali svojo energijo.

Tudi fantje iz devinskega glavarstva so v svojih vaseh na kraški planoti sodelovali v skupinah sovrstnikov pri uveljavljanju specifičnih vedenj

in vrednot ter generacijskih soglasij in razhajanj, podobno kot drugod po Evropi. Fantje so se s skupino, ki so ji pripadali, občasno pa tudi sami, vpleтали v položaje, v katerih so naklonjenost, identiteta, morala in čast usmerjale njihov način vedenja ter razmišljanja, tako v zasebnem kot javnem prostoru, kot posamezniku in kot delu skupnosti.

O tem pričajo dokumenti iz arhiva devinskega gospostva in glavarstva, ki jih hranijo v Državnem arhivu v Trstu.

Viri

Arhiv hrani dokumentarno gradivo o upravljanju devinskega gospostva in glavarstva. Slednje je bilo od leta 1466 pod neposredno upravo Habsburžanov, nato je bilo leta 1509 dodeljeno rodbini Hofer, kasneje pa rodbini Della Torre, katere člani so ostali devinski gospodje vse do leta 1849 (Cova 2010a; 2010b).

V arhivskem fondu lahko opazimo več poskusov njegove ureditve, ki segajo v čas pred 19. stoletjem in ki so tipični za mnoge plemiške arhive. Urejanje dokumentacije je sledilo rabi dokumentov, ki so nastajali vzporedno kot *munimina iurium* in *memoriæ* rodbine. Tovrstni posegi v arhivske zbirke, ki so bili praviloma zaupani hišnemu učenjaku ali pripadnikom poklicev, kot so duhovniki, notarji in odvetniki, so nastali zaradi vsakodnevnih potreb, saj se je vsebina listin uporabljala kot orodje za uveljavljanje in obrambo pravic pred državnimi organi ali slabonamernimi tekmeci. Ti posegi so večinoma nastali zaradi politično-institucionalnih, ekonomsko-funkcionalnih, sodnih ali družbenih vzgibov, kot npr. – a ne samo – za dokazovanje veljavnosti fevdalnih investitur ali davčnih oprostitev, za boljše upravljanje dediščine, za reševanje pravnih in dednih sporov, za izgradnjo javne podobe družine ali za povečanje njenega ugleda skozi zgodovino (Visceglia 2000).

V drugi polovici 19. stoletja je bil arhiv rodbine Torre e Tasso razkosan, dokumentacija delno razpršena, najpomembnejše jedro dokumentov pa se je hranilo v Nadškofijskem arhivu v Vidmu. V prvih letih 20. stoletja je bil arhiv ponovno sestavljen in vrnjen v Devin, vendar ne v svoji izvirni obliki in tudi ne v celoti. Italijanska država ga je končno pridobila leta 1997 (Dorsi 1998).

V arhivu je hranjena tudi dokumentacija, vezana na sodno upravo. Obtožbe in prošnje, postopkovno gradivo ter sodbe so dragocen vir preučevanja družbe, v okviru katere so nastali, ne le s pravnega ali politično-institucionalnega vidika, temveč v njeni celoti. Vsekakor izražajo posebno stališče tiste strani, ki sodi, torej tistih, ki imajo oblast in vzpostavljajo tako

pravno kot socialno normo, hkrati pa vendarle vračajo glas tistim, ki jim je bilo sojeno.¹ Predvsem pa skupaj s pogledi in z glasovi vpletenih strani izpričujejo misli, s tem pa nam nudijo oporo pri raziskovanju okolja, kulture, družbene dinamike in odnosov.²

Fantje in pripadnost: prostor in identitetni ponos skupnosti

Vaška skupnost je bila sestavljena iz različnih elementov, ki so se prekrivali, prepletali in povezovali: teritorialne in gospodarske razsežnosti, politične in institucionalne organizacije ter socialno-antropološke strukture. Njena identiteta je temeljila na točno določenem interesnem področju, ki je obsegalo vas in njej pripadajoče okoliško območje, podprta pa je bila z mrežo prijateljskih, sorodstvenih in družbenih vezi, ki so povezovala posameznike in družinske skupine.

Prijateljski in sorodstveni krogi so lahko delovali kot sredstvo regulacije na ekonomskem področju skozi oblike vzajemnosti in solidarnosti, kot jamstvo osnovne egalitarnosti, kar pa ni izključevalo socialne razslojenosti in konfliktov, ter kot instrumenti samouprave v politično-upravni sferi vasi in v okviru tega, kar je bilo opredeljeno kot »pravna ureditev običajev« (Povolo 2015, 107).

Vedenja, ki so odstopala od pravne norme, kot jo je opredeljevala oblast, so se pogosto štela za legitimna znotraj družbene norme, ki jo je opredeljevala skupina pripadnosti, bodisi skupnostna, stanovska, generacijska, poklicna itd. Med mnogimi ohranjenimi sodnimi procesi dva osvetlujeta odnos med neporočenimi fanti ter prostorom skupnosti, tako v fizičnem kot v nesnovnem smislu, in hkrati njihov odnos do sicer sankcioniranih praks, kot sta kraja in nasilje.

Fantje iz Vogelj

V sporočilu, ki je 23. avgusta 1712 prispelo iz Vipave v kancelarijo devinskega glavarstva, je bilo navedeno, da je bilo na zemljišču v bližini Dutovelj, za katerega je veljala prepoved vsakršne uporabe do sodnikove odločitve, posekanih 30 hrastov. Ohranjena dokumentacija nam ne omogoča rekonstrukcije dogajanja niti preverjanja podrobnosti, vendar pritožba dutoveljskega župana natančno navaja imena vsaj treh fantov iz Vogelj, ki naj bi s svojimi dejanji, v roku nekaj noči v preteklih tednih, delovali v škodo ze-

¹ V skrajnih primerih tudi dobesečno navajajo stokanje zaslišanih z mučenjem (AST, ATTA, 202, 14).

² Gécot (1981), Wirtz (1981), Dean (1981) in Povolo (2015, 103–141). (To Povolovo delo je bilo objavljeno tudi v slovenščini, vendar je avtor članka uporabil italijansko verzijo, op. ur.)

mljiškega gospoda in njegovega zakupnika Matije Tavčarja iz Krepelj. Fantje naj bi najprej posekali drevesa in les nato odpeljali na svoje domove (AST, ATTA, 205, 7, dne 23. 8. 1712).

Fantje, obtoženi kraje dreves, ki so se v začetku septembra morali zglasti v Devinu, so povedali drugačno zgodbo. Bili so si enotni v prevzemanju odgovornosti za posek enega drevesa, ki so ga izvedli v nekem drugem času istega leta, in dodali, da so pripravljeni sprejeti kakršno koli kazen, če bi kdo dokazal drugače. Njihove besede so celo izražale ponos nad dejanji skupine, pri katerih ni šlo za zločin iz koristoljubnosti, kot je nakazovala pritožba dutoveljskega župana, temveč so izhajala iz jasno določenih norm, lastnih obema skupnostima, ki so jim pripadali: tako fantom kot vasi (AST, ATTA, 205, 7, dne 23. 8. 1712).

Janez Brana, Janez Ravber in Tomaž Ravber so zelo jasno povedali, da hrasta niso odvezli za osebne namene, temveč za vso skupnost, in so tako med pripravami vaške cerkve na praznik sv. Janeza Krstnika zgolj ponovili, kar so pred tem storili »naši stari«. Delovali so v skladu z implicitnim mandatom skupnosti. Tako so tudi varovali drevo, da ga fantje iz Krepelj ne bi vzeli nazaj, kot so grozili, predvsem pa so ravnali po natančnih ne-napisanih pravilih skupnosti, ki so bila dobro znana in prisotna v kraški podeželski družbi. »Po starem običaju« je bilo v navadi, da so enkrat letno ob posebnih priložnostih ali slovesnostih pred vaško cerkev postavili drevo – mlaj in da je bila naloga njegove priprave ter postavitve zaupana neporočenim fantom v skupnosti: »Tako počnejo vsi mladi po vseh kraških vaseh« (AST, ATTA, 205, 7, 2r, dne 8. 9. 1712). To je bil starodaven in splošno sprejet običaj, ki ga je lokalna družba dojemala kot povsem legitimnega (Muir 2000, 116; Schindler 2000, 306): »Če to ne bi bil že tako zakoreninjen običaj mladih v teh in drugih krajih, da si mlaj vzamemo tam, kjer ga najdemo, ga ne bi posekali niti mi« (AST, ATTA, 205, 7, 2r–3v, dne 8. 9. 1712). V tem primeru odstranitev drevesa ni bila kršitev pravil, ki bi jo lahko opredelili in sankcionirali kot krajo, temveč ustaljena obredna prisvojitve, zaradi česar ni zadevala storilcev, temveč njihovo celotno skupnost. Le nekaj let poprej so, npr., fantje iz Dutovelj ukradli drevo v Tomaju, njegov lastnik pa ga ni mogel dobiti nazaj oz. tega ni mogel niti zahtevati: »Takšen je običaj, da gremo posekat mlaj [*maggio*] ponoči, kajti če gremo čez dan in nas lastnik zaloti med dejanjem, mu moramo drevo prepustiti, ko ga pa enkrat odpeljemo, ga ne more več zahtevati nazaj in ne more niti zahtevati ničesar zanj« (AST, ATTA, 205, 7, 3r, dne 8. 9. 1712).³

Ob dokumentiranem izginotju dreves ostaja dvom, ali so trije fantje res

³ Noč je bila čas mladih (Schindler 2000, 307).

izvedli dodatno sečnjo dreves v nasprotju z uveljavljenim običajem in pri tem računali na zaščito, ki so jo imeli pri prvi sečnji, ki je bila del obreda in kot taka dovoljena ter torej vsaj legitimna. Možno je sicer tudi, da je bila prijava poskus prenosa krivde za povsem nezakonito sečnjo 30 hrastov na pleča treh fantov.

Fantje iz Tomaja

Občutek pripadnosti skupnosti in identitetni ponos sta se izkazovala tudi preko nadzora vedenj neporočenih deklet, nad katerimi so si neporočeni fantje, na podlagi domnevne dolžnosti varovanja, jemali neke vrste lastninsko pravico: fizični prostor je omejeval nematerialno dimenzijo vasi. Do tega je lahko prihajalo, ker je bila izbira zakonca podvržena družbenemu nadzoru soseske, saj poroka ni bila zgolj javna potrditev zasebnega dejanja preko pomembne zakramentalne validacije, temveč je imela pomembno vlogo tudi v sistemu vezi med družinami, ki je pomagal odpravljati notranje konflikte in ohranjati ravnotežje v skupnosti (Torre 1986, 230; Lombardi 2001; Povolo 2015, 108). Pri sklepanju porok je bil prisoten tudi ekonomski vidik, o čemer pričajo tako dogovori o dotah in porokah kot tudi spori pri delitvah dediščin.⁴

Mladi moški so prisotnost tujih snubcev v vasi jemali kot vdor na lastno ozemlje in so jih posledično skušali odvrniti z različnimi sovražnimi obredi kot tudi z zatekanjem k nasilju (Zemon Davis 1980, 137; Schindler 2000, 316). Včasih pa je bilo sklepanje vezi domačih deklet s fanti od drugod del družinskih strategij in v teh primerih je nestrinjanje fantov izzvalo nemire v vaški skupnosti. Nekaj takega se je pripetilo v Tomaju marca 1727.

Tega leta je tomajska fantovščina (*putti di Tomai*) štela približno 20 članov, število pa se je spreminjalo v skladu z demografskimi procesi in glede na selitve fantov v druge kraje. V tej in drugih vaseh je bila fantovščina neformalna skupina, ki je svojo strukturo povzemala po strukturi vaške skupnosti, njeni člani pa so priznavali avtoriteto vodje, ki se je na področju Krasa, tako kot pri odraslih, imenoval župan (*degano*) in je bil izvoljen

⁴ V arhivskem fondu AST, ATTA je za primer devinskega glavarstva v zgodnjem novem veku na to temo moč najti številne sodne postopke in zapise od začetka 17. do konca 18. stoletja. Med poročnimi pogodbami bi si bolj poglobljeno obravnavo zaslužila posebna vrsta dogovora, ki se pojavlja v zadnjem desetletju 18. stoletja in kar trikrat v Tomaju leta 1789. Predvideval je, da je družina brez moških potomcev posvojila mladeniča, ki se je zavezal, da bo oženil eno od hčera, upravljal in prenesel premoženje naslednikom na način, ki je zagotavljal, da se bo dediščina ohranila znotraj družine posvojiteljice (AST, ATTA, 195.3, 2, 5 in 6).

na dan sv. Janeza Krstnika. Leto pred tem je v Tomaju to vlogo dobil Ivan Černe, Andrejev sin, vendar so ga kasneje razrešili s položaja župana mladih, saj je bil primoran sežgati boben, s katerim je skliceval svoje tovariše. Raba inštrumenta »izven posebnih priložnosti in vojaških potreb« je bila namreč kazniva, saj je bil to simbol avtoritete in dogovorjen signal za zbor pripadnikov *černid* (ljudskih nabornih vojaških čet, op. ur.) v primeru nevarnosti. Skupina je svojo enotnost in skupne vrednote utrjevala preko obredov ter generacijske solidarnosti, kar je pogosto ustvarjalo trenutke druženja. Do tega je prihajalo pri poravninah simboličnih kazni, ki so jih zahtevali ob določenih porokah, npr. vdovcev, ki so vstopali v drugi zakon, in ženinov iz drugih vasi ali ob pustnem običaju, ko so fantje nosili maske in pobirali jajca, ki jih je kasneje zvečer zbrana družčina pojedla ob vinu (AST, ATTA, 202, 36, 5r/v in 200, 53, 74r/v).

Pozno zvečer 25. marca 1727 sta bila Ivan Germek in Anton Kobol iz Dobravelj napadena, ko sta zapuščala Tomaj, kjer sta se za krajši čas ustavila v kovačevi hiši. Prihajala sta iz Grljana, kjer sta se s svojim gostiteljem Gregorjem Ravberjem udeležila verskega praznika Gospodovega oznanjenja. Bila sta preganjana, zatem kamenjana in na koncu pretepena. Prvemu je uspelo priti do doma kljub rani na glavi, drugega so »vrgli na tla in premikastili«, noč pa je prebil v neki vrtači pod Taborom v Tomaju, ki je bila last Andreja Černeta. Šele naslednje jutro je s težavo došel do svoje vasi (AST, ATTA, 202, 36, 1r in 5r). Ko je mladenič po dveh dneh zadevo prijavil na devinski kancelariji, so starejši v tomajski skupnosti že izprašali fante o dogodku in je tamkajšnji župan Tomaž Černe lahko navedel, da je bil med napadalci Andrej Bole, stanujoč v Tomaju, sicer pa prebivalec Žabelj, ki so bile pod jurisdikcijo Lantierijevih (gospodstvo Rihemberk).

Nekaj dni kasneje so bili na grad poklicani nekateri fantje, ki si bili običajno odgovorni za »predrznosti«, storjene predvsem v nočnem času. To so bili Ivan Černe, Mihael Obersnel, Gregor Petelin, Anton Slavec, Matija Štoka in Jernej Ucman (AST, ATTA, 202, 36, 1v).⁵ Napad ni bil delo celotne skupine mladeničev, ampak podvig zgolj dveh med njimi. Tega pa nista mogla vedeti niti devinski sodnik niti Lucija Žerjal, ki se je bila pritožila nad sinovi Elije Boleta, češ da so ji pretepli bodočega zeta Ivan Germeka (ki naj bi poročil hčer Nežo in je bil sin župana v Dobravljah), kasneje pa je s hčerama jezno vpila na teh šest mladeničev, ko so zapuščali vas. Ivan Černe pa jo je, »ko so šli mimo vode, imenovane Nova Luža« (AST, ATTA, 202, 36, 10v), pozval, naj svoje obtožbe podkrepi z dokazi.

⁵ Glej op. 3 o noči kot času mladih.

Na poti v Devin je Ivan Černe razpravljaj o dogodku in odgovornost tako za pretep kot za poziv pred sodnika naprtil samim žrtvam: »Hudič naj vzame tistega, ki se je želel oženiti, da se ne bi oženil na našo škodo« (*che non sijsi amogliato senza nostro danno*) (AST, ATTA, 202, 36, 18v). Z iskanjem odobravanja med tovariši za nasilje, ki ni poželo podpore v skupnosti – župan, njegov stric Tomaž Černe, fantov namreč ni želel pospremiti v Devin, prav tako tega ni naložil svojemu namestniku –, je morda skušal hrabriti samega sebe in iskal moč v drugih. Po poti mu je nekako zmanjkalo poguma, ki ga je izkazoval v Tomaju, izrazil je željo po poroki, da bi bil »čim prej rešen teh spletk pa pred sodnika mi ne bi bilo treba zaradi takih stvari«. Hkrati je priznal, da si ne želi na grad, saj »nas bodo vklenili in kaj hitro ne bomo zunaj« (AST, ATTA, 202, 36, 15r in 11v).

Med zaslišanjem je Ivan Černe vztrajal pri svoji nedolžnosti, dokler ga ni premagala napetost in je pričel jokati, klobuk, ki ga je držal v roki, pa je zalučal na tla. Šele takrat je priznal svojo vpletenost v nasilje nad mladeničema iz Dobravelj. Povedal je, da je že ležal v postelji, ko je skozi okno zaslišal vztrajno žvižganje Andreja Boleta, ki ga je pregovoril, da »gresta kamenjat *Facóua* [v izvirniku neležeče], kar je bil nadimek, ki ga je bil dal Ivanu Germeku«. Skupaj sta šla za fantoma

po cesti, ki vodi od Tabora v Tomaju do Dobravelj in sva prišla na kraj, imenovan pred Hribom pod Taborom v Tomaju, kjer je kamnolom, začela sva metati kamenje na prej omenjena fanta vse do nekega travnika [...], da se je Kobol usedel in dejal, da ni kriv, temveč je bil slučajno s tovarišem, ki je bil vabljen, da gre h Kovaču, saj je ta ljubimkal z njegovo svakinjo [...], še naprej [...] sem zasledoval Ivana Germeka in tako moj tovariš kot jaz sva za njim metala kamenje [...], vendar ga je Andrej Bole zadel, tako da je Germek rekel »Tat, zakaj si me zadel in ranil«, nato je Bole pobesnel nad njim, jaz sem se skril v grmovje, v ogrado, imenovano Topolovec od Antona Ucmána. [AST, ATTA, 202, 36, 20v in 21r]

Andrej Bole, ki je bil pred tem že zaprt, je ostalim fantom, še preden so prejeli nalog, da se morajo zglasiti v Devinu, izrazil namero, da bi se skril v Trstu ali na območju beneškega Tržiča in se tako izognil kazni. In morda se je tako tudi zgodilo.⁶

Dogodki v Tomaju marca 1727 kažejo na to, da oblike nadzora, ki so

⁶ Spis je okrnjen in vsebuje le del dokumentacije v zvezi s sojenjem.

jih imeli odrasli nad fanti, niso bile vedno uspešne pri omejevanju njihove vznesenosti. Če pa vendarle upoštevamo, da je bilo vsako odstopanje od reda dosledno sankcionirano s posredovanjem na višjih ravneh oblasti, opazimo, da samoiniciativni mladi posamezniki ali skupine niso izničevali vloge, ki jo je pri ponotranjenju sistema pravil in vrednot vaše ter širše skupnosti imelo sodelovanje v fantovščini.

Fantje in morala: poroka in prešustvo

V evropski družbi starega režima je bila zakonska zveza dojeta in regulirana kot monogamna ter nerazdružljiva vez, javno priznana družinska enota in prostor za legitimno spočetje otrok. To je še toliko bolj veljalo po tridentinskem koncilu, ko je zakonska zveza dobila značaj zakramenta in so bile individualne odločitve trdno vgrajene v okvir vrednot, ki so jih opredeljevale predvsem verske zapovedi (Lombardi 2001). Zakonske zveze pa so bile pogojene tudi z zelo posvetnimi dejavniki. Znotraj skupnosti so poročne strategije družin potrjevale sorodstvene vezi ali ustvarjale nove – pri tem so imeli vlogo tudi sistemi dedovanja –, in čeprav je vsaka skupina ohranjala svoj značaj, si je lahko prizadevala za širjenje ali obnavljanje zanj najugodnejše sosedske mreže. Za zagotavljanje stabilnosti zakona je bilo pomembno upoštevanje moralnih in verskih pravil, skrb za to, da so sosede (to so člani vaše skupnosti) upoštevali ta pravila, pa je prevzemala tudi vaška skupnost. Nadzor nad vaščani je lajšala po eni strani zgoščenost naselja, po drugi pa tesna povezanost med posamezniki in skupinami, za katero je bilo značilno prepletanje med zasebno sfero in kolektivno dimenzijo. Prešustvo po verskih načelih ni bilo dovoljeno, po posvetni zakonodaji je bilo kaznivo, hkrati pa je bilo tudi v nasprotju s pravili skupnosti, saj je kalilo mir med sosedi in nenazadnje povzročalo tudi nezakonske nosečnosti, ki so lahko vodile v detomor. Tako so si ob sumu nedovoljene zveze, ki so ga sprožale in napajale govorice (*vox publica*), ali ob očitni kršitvi norm, npr. nasilnih sporov med zakoncema ali nosečnosti neporočene ženske, sosede in sorodniki praviloma prizadevali popraviti kršeno pravilo ali skrunjeno čast ter podpirali poseg oblasti. Pred tem pa se je lahko aktiviralo neformalno vzpostavljanje pravice s strani fantovščine.

Urša, Andrej in Marija v Tomaju

V Tomaju jeseni leta 1700 je nosečnost Urše Pegan postala očitna in »babje čenče« so nakazovale, da bi bil njen občasen spremljevalec lahko Andrea Prometta, župnikov kuhar in služabnik (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 5v). Dekle je delalo v župnikovi hiši in čeprav je prenočevalo doma,

je bilo v preteklih mesecih s kuharjem vsak dan v stiku. Zato so tomajski fantje po tem, ko so izvedeli, da se je moški odločil na hitro pobegniti, 28. oktobra nasilno vdrl v njegov dom, ga obkolili in nadzirali vso noč ter zaplenili vse žitarice, kar so jih našli, preden jih je uspel župnik prenesti v svoj dom. Čeprav se je po oceni Ivana Černeta »fantov, mlajših in starejših, zbralo kakih sedemdeset«, zapisnik o tej zadevi izpričuje največ 49 udeležencev, kar je vsekakor veliko število. Nekateri so enako storili na domu noseče Urše Pegan. Nato so zaplenjeno žito odnesli v »komunsko klet« (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 1r in 7v). Tam je bilo treba dobrine prešuštnikov izmeriti in določiti vrednost simboličnega plačila sankcije za kršenje verskih ter skupnostnih pravil: del je pripadal vaški cerkvi sv. Petra in Pavla in del tomajski fantovščini. Toda tako kot ob drugih priložnostih so fantje običajno pravo interpretirali zelo širokogrudno, in sicer do te mere, da je njihova neformalna delitev pravice prišla v konflikt z normami in s postopki, ki so jih določale politične in zakonodajne avtoritete.

Prošnja Marie, žene Andree Promette, je sprožila sodni postopek proti fantovščini (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 8r).⁷ Ker jo je mož zapustil in tudi zaradi vdora fantov v hišo je morala ženska s svojimi otroki zapustiti Tomaj in poiskati zatočišče v Trstu, od koder je nato prosila za posredovanje devinskega sodnika. V zapisu je poudarjala nelegitimnost vedenja skupine mladih, ki je delovala samovoljno, ne da bi počakala na odločitev višje (sodne) avtoritete. Obenem je zaprosila, naj »se te predrzneže pošteno kaznuje, delno tudi kot tatove«, in se ji povrnejo vsaj žitarice, nato tudi vrsta iz hiše ukradenih predmetov (med temi nekaj nabožnih podobic *Agnus Dei*) in nazadnje čast zaradi javne razžalitve zaradi »sramotenja z neresnicami« (*con infamia di parole dishoneste*) (AST, ATTA, 202, 19, Prošnja b. d., 1v).

Preiskovalni sodnik Francesco Cesare ni dajal občutka, da bi posvečal veliko pozornosti položaju dvojne žrtve – intimno jo je prevaral prešuštniški mož, tomajski fantje pa so jo z nasiljem prizadeli telesno, s klevetami pa še oskrunili njeno čast –, ki ga je prikazovala Maria v svoji prošnji. Že v prvih vrsticah zapisnika je namreč povzel, kaj je bila zares osrednja tema sojenja: časovni okvir izvrševanja neformalne pravice v primeru prešustva. Tomaž Černe, župan mladih in hkrati sin vaškega župana, ter ostali so morali vrniti vse žitarice in predmete, ki so jih vzeli iz domov, dobili pa so lažjo denarno kazen, ker niso predhodno obvestili oblasti in pridobili dovoljenja,

⁷ Postopek proti prešuštnikom, ki se ni ohranil, se je pričel z navedbo datuma 25. 11. 1700 – dan po sojenju mladeničem iz Tomaja.

saj so zaplembo blaga izvršili na podlagi »ljudskega mnjenja« (*sentore del popolo*) in ne ker bi Andreo Prometto in Uršo Pegan zasačili med dejanjem prešuštva (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 6v). Kot se je spominjal tudi starešina Matija Može, je bil to pogoj za svobodno izvrševanje pravice do zaplembe premoženja storilcev kaznivih dejanj, ki so se po starodavnem običaju (*ab antiquo*) načeloma štela za legitimna. To je bil pogoj za upravičenost zahteve po odškodnini v imenu celotne skupnosti, ki jo je prestopok razžalil. Zato tomajski fantje v tem primeru niso bili kaznovani za Marijino razžalitev in prav tako niso bili obravnavani kot tatovi.

V resnici je imela fantovščina neke vrste dovoljenje za uveljavljanje svoje pravice do simboličnega povračila, iz kancelarije Devinskega gradu pa so tomajskemu županu tudi podali navodilo, naj s fanti postopa kot po običaju. Pobiralec dajatev Nicolò Bevilaqua je zapisal: »Tomajski župan bo fante v zvezi s hotnicami kaznoval kot običajno« (AST, ATTA, 202, 19, dne 27. 10. 1700, 1r). Zaradi tega je bil Marko Černe v skupnostno klet sprejel žita, ki so jih odvzeli z doma Promette in Peganove in je po tem, ko sta Ivan Černe in Marija Škapin iz Devina prinesla novo pooblastilo Bevilaque, dovolil še kazenski prevzem žit tako cerkvenim ključarjem kot vaškim fantom. Pred tem pa sta ga grdo ozmerjala Tomaž Černe, Gašperjev sin, in njegov lastni sin Andrej, ki sta delovala na lastno pest in nista upoštevala njegovega drugega sina Tomaža, ki je bil župan mladih in je bil tedaj odsoten zaradi opravil na mlinu. Mesec dni kasneje, v času sojenja, sta oba Tomaža pripovedovala o hrani in vinu, ki ju je skupina mladih obredno zaužila (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 1 v in 6r):

Od tistega drugega žita in pšenice smo en pezenal dali za ustrezno količino kruha in vedro vina, drugače pa, kakor so mi povedali ob prihodu domov po tem, ko sem bil v mlinu, so preostali fantje porabili tistih sedem dukatov, saj so vzeli za toliko kruha in vina, kruh pri Eliji Peganu, vino pa pri Antonu Rebca, oba [...] iz Tomaja, [...] in kupili smo čeber vina od Antona Rebca, kruha za 9 lir, koštruna in tako smo se lepo poveselili.⁸

Zadeva, ki se je pričela 28. oktobra, je dobila nadaljevanje. Andrea Prometta je dokončno zapustil vas – in morda tudi družino – po tem, ko so

⁸ Čeber, ki je meril štiri vedra, preračunan iz dunajskega *Emer*-ja, je ustrezal pribl. 75 litrom v Braniku in Žabljah in pribl. 72 litrom v Štanjelu; v Braniku, Žabljah in Štanjelu je mernik žita, preračunan iz dunajskega *Metzen*-a, ustrezal pribl. 30 litrom prostornine oz. pribl. 23 kilogramom teže (Formentini in Stanisci 2008, 15 in 18).

ga spoznali za odgovornega nosečnosti Urše Pegan in so vaški fantje vdrli v njegov dom. Tudi dekle je zapustilo Tomaj in je začasno gostoljubje našlo pri sestrični v Trstu, vendar se je po tednu dni vrnilo na Kras, kamor so jo zvabili z ukano.⁹ Skupina fantov jo je glasno odpeljala v »komunsko hišo«, kjer je bila nekaj dni zaprta in pod nadzorom. Tu je bila zaupana ženskam, in sicer v skladu z jasno delitvijo vlog, ki jim je (ne le na Krasu) dodeljevala pravico in dolžnost javnega pregleda ženskega telesa, ki je povzročilo škandal (Comuzzi 1995, 35–36). Marija Škapin jo je pregledala in po ugotovljeni nosečnosti izrazila svoje neodobravanje ter neodobravanje celotne skupnosti. Naslednjega dne jo je ponovno pregledala skupaj s Katarino Zabrej in Katarino Petelin. Slednja je dobila vtis, da dekle ni več nosilo otroka, kar je sprožilo govorice, da je opravilo splav, zaradi česar so se njena krivda ter očitki in sovražnost vaščanov na njen račun eksponentno povečali (AST, ATTA, 202, 19, Obramba b. d., 1v).

V nedeljo, 7. novembra ob koncu maše, je bila Urša Pegan izpostavljena sramotenju na cerkvenem dvorišču.¹⁰ Kazen dekleta je bila namerno javna v skladu z običajnim in spektakulariziranim obredom, katerega cilj je bil izraziti prezir skupnosti in povzročiti največje možno ponižanje krivcu – raniti telo, a predvsem čast (Muir 2000, 135 in 171; Bellabarba 2004, 199–200). Poleg tega je bil namen javne izvršitve zgledne kazni odvrčanje morebitnih bodočih storilcev kaznivih dejanj.¹¹ Pogled na ponižano dekle pa je vzbudil usmiljenje v kaplanu Vincencu Bajcu, ki jo je predčasno osvobodil kazni, ki so jo samovoljno določili župnik in sosedje, in ji tako omogočil, da se je vrnila k sestrični v Trst.

A družinske vezi Urše Pegan niso bile oslabiljene zaradi sramote, ki jo je prinesla družini, kar bi se zlahka zgodilo. Po njeni izpustitvi, preden se je napotila nazaj proti Trstu, ji je brat Andrej prinesel nekaj malega za na pot, tj. staro obleko in nekaj hrane. Vendar ji je župan mladih Tomaž Černe z dvema tovarišema še to odvzel in nato zastavil, da je pridobil nekaj denarja za svojo družino, kot so to že storili z žitom kakih deset dni poprej. Očitno se jim je zdelo, da Urša še ni bila dovolj kaznovana za svoj prekršek. Njena mati, ki s hčerjo ni prekinila odnosov, si je prizadevala dobiti nazaj, kar so fantje zastavili, vendar ji je uspelo dobiti zgolj obleko, saj »se za bisage ne

⁹ Drugi župnikov služabnik je nase prevzel odgovornost za Uršino nosečnost in ji dal vedeti, da jo želi oženiti.

¹⁰ Dodatni primeri v AST, ATTA, 202, 43 in 205, 8.

¹¹ V ohranjenih sodnih zapisih so izmed spolnih deliktov v obdobju stotih let v Tomaju izpričani po eno prešuštvo leta 1700 in 1708, po en detomor leta 1647 in 1739 ter po eno posilstvo leta 1650 in 1723. Na to temo v devinskem glavarstvu glej Artico (2014).

ve, kje so« (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 3v). Drugi brat, Peter Pegan, pa je ukrepal takoj zatem, ko je sestra zapustila Tomaj. Odšel je v Trst, da bi dobil pojasnila, in ji očital sramoto, ki jo je povzročila družini, ker ni upoštevala krščanskih nauk, prejetih od matere. Tam je od dekleta dobil priznanje, da jo je Andrea Prometta zapeljal z ukano, in izvedel, da je zbežala zaradi strahu pred materjo in samim Petrom, predvsem pa »da je fantje ne bi več sramotili z namakanjem v vodo, kot je običajno v teh primerih« (*non esser più vergognata dalli putti col lavarla nell'aqua come è il consueto fare con simili*) (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 2v). Mesec kasneje, v času procesa proti skupini fantov pod vodstvom župana mladih Tomaža Černeta, je Peter vložil zahtevek za odškodnino za ukradenno žito, gnala pa ga je tudi skrb za preživetje bodočega nečaka, saj je želel »pomagati tudi sestri pri porodu, da otrok ne izdihne in pride na sveti krst« (AST, ATTA, 202, 19, Zapisnik 24. 11. 1700, 3v).

Sklicevanje na krščanske zapovedi in zakrament krsta ter stalna prisotnost podpore družinske mreže dopuščata možnost odpuščanja Urši in da se je zadeva zaključila s pomiritvijo.

Drugače se je pripetilo Marini Uršič iz Štorij, ki sta jo družina in skupnost na dramatičen način izobčili. Pet tednov po porodu se je dekle s svojo hčerjo vrnilo v svojo vas in se zglasilo v cerkvi. Župnik jo je izpostavil na sramotilnem stebru pred cerkvijo, vaški fantje pa so bili poklicani, da se zberejo in ji priredijo kazen.

Mihael Majcen, stric novorojenke, je povedal: »Jurij od Matjaža, župan mladih, in Anton, od Štefana Petrovič, njegov podžupan, sta združila fante in ukazala, da omenjeno Marino izženejo iz vasi, njej pa naložili, da otroka odnese v hišo mojega očeta, saj se sicer fantovščina nikoli ne združi in počne take reči brez ukaza svojega župana«. Poleg tega so župnika vprašali, »če jim dovoli vreči dekle v vodo v skladu z njihovo navado, župnik jim je odvrnil, da ne in naj to sodišče vprašajo za dovoljenje« (AST, ATTA, 205, 8, 1r/v).

Njena mati je ni želela sprejeti v svojo hišo in tako je Marino kakih 20 fantov bučno pospremlilo do domovanja Jožefa Majcna, s katerim je spočela dekllico, kjer je bila prisiljena pustiti novorojenko. Skupina mladeničev jo je nato začela glasno zasledovati po cesti in Marina se je neuspešno poskušala skriti po hišah, da bi se izognila grožnjam, ki so kaj kmalu prerasle v nasilje: fantje so jo s kamenjanjem pregnali iz Štorij in ji sledili po njivah vse do ceste do Sežane.

Izgon dekleta iz skupnosti in posledična ločitev matere od novorojenčaka nista predstavljala izjemnih dogodkov, temveč sta odražala različne ko-

dekse vedenja, ki so veljali za fante in dekleta. Praviloma so morali očetje ob nezakonskih nosečnostih materialno podpirati mater in skrbeti za novorojenčka, dokler ni bil ta naposled dan v kako socialno ustanovo, ki je sprejemala otroke. Leta 1696, npr., je bilo Andreju Černetu iz Tomaja naloženo, naj Marino Rože preskrbuje do konca nosečnosti ter nato zagotovi še dojiljo in poskrbi za dojenčka, dokler ga ne zaupa »kakemu špitalu«. Leto kasneje, ob praznovanju Sv. Jerneja na »Sveti gori v čast Blaženi devici Mariji«, naj bi se taisti sin župana Marka Černeta sprl z bratom Štefanom, predvsem pa je, ko se je izognil nadzoru spečega očeta, »napravil velik hrup in škandal, da so vsi ljudje govorili«. Skupaj z dvema drugima fantoma so bili »zaprti v sobi s tremi hotnicami in naj bi z njimi veliko zapravili za veseljačenje in ropotanje z godci celo noč tiste noči, da so se vsi čudili, da so počeli take reči, namesto da bi vdano romali, kakor bi morali«. Leta 1723, prav tako v Tomaju, je moral tudi Tomaž Mohorčič zagotoviti vzdrževanje Marine Gojc do trenutka poroda in nato skrb za novorojenčka (AST, ATTA, 202, 17, 6v; 15, 6r in 8r; 29).

Kljub razlikam med izidoma imata zgodbi Urše Pegan in Marine Uršič veliko skupnega. Obe zgodbi sta sledili podobni shemi: sankcije za nedovoljeno vedenje, osrednja vloga življenja zarodka in novorojenčka, vloga fantovščine, njene hierarhične organiziranosti in vira legitimnosti nasilja, javno kaznovanje kot svarilo (s simbolno vlogo vode) ter asimetrija med spoloma pri dodeljevanju odgovornosti in sankcij.

Kršenje pravil, odhod iz vasi in izročitev novorojenčka dobrodelni ustanovi so elementi, ki so prisotni v razpletu podobne zgodbe. Ta se je zgodila v Medjevasi, v njej je bil udeležen odrasel par in vsebovala je tudi elemente vraževerja. V tem primeru je bila tarča ženska, o kateri so sovaščani »imeli zelo slabo mnenje« (*tenuta in cattivissimo concetto*), ker naj bi se srečevala z moškimi in zapustila nezakonskega novorojenca, ki ga je potem sama skupnost morala odpeljati v Videm v zavod za najdenčke. Leta 1707 je skupnost vložila prošnjo, naj se jo »nažene iz vasi, saj vsak dan greši«, in ker »vidimo in opažamo, da nas po tem vsako leto Bog kaznuje z nevihto, s sušo na pridelkih in z drugimi škodljivimi padavinami«. Ženska, ki je bila vdova, in njen poročen ljubimec sta zbežala v Beneško republiko, preden bi ju devinsko sodišče obsodilo na izgon (AST, ATTA, 202, 25, 3r in 4v).

Jurij, Ana in Pavel iz Tomaja

Slabo desetletje kasneje nedovoljenega vedenja ni razkrila nosečnost, temveč soseskin nadzor. V Tomaju je bilo razkrito prešuštvo. Trije fantje so brez sodelovanja družčine vrstnikov odigrali pomembno vlogo pri uteme-

ljevanju verodostojnosti dogodka, ki so ga skoraj sočasno odkrile tudi nekatere ženske, in sodelovali pri širjenju novice. Fantovščina sicer ni posredovala z obsojanjem kršitve pravil, a je bila kršitev kljub temu deležna javnega neodobravanja, sledila pa sta nasilna sankcija znotraj družine in nazadnje razdor zakonske zveze zaradi bega prešuštnikov z ozemlja devinskega glavarstva.

Vse se je začelo za binkoši, v noči s polno luno med majem in junijem 1708, ko se je Andrej Obersnel odločil pregledati svoje češnje, s seboj pa vzel Jakoba Rožeta in Valentina Gorjupa.¹² Pred tem so se oglasili pri hiši Pavla Miliča, da bi si izposodili lestev – tudi v Tomaju je sosedska mreža dopuščala določene proste izmenjave na podlagi vzajemnosti odnosov v skupnosti. Mladenci so opazili, da so hišna vrata odprta, in pomislili, da je nekdo vstopil, da bi Pavla med njegovo odsotnostjo okradel, saj se je z duhovnikom in drugimi prebivalci Tomaja udeležil romanja na Sveto goro v Gorici. Previdno so se približali, da bi presenetili morebitnega tatu, in bili presenečeni, ko je skozi vrata izstopil župnikov služabnik Jurij.¹³ Zasačen, si je moški skušal pridobiti dobrohotnost fantov in jim ponudil tobak, vendar brez uspeha. Možakar namreč ni imel zglednega slovesa in trije mladeniči so se iz sumničavosti odločili nadzirati hišo. »Potlej smo razmišljali o njegovih slabih lastnostih in da ima dva pankrta in da je na slabem glasu in odločili smo, da se vrnemo naslednjo noč« (AST, ATTA, 205, 6, 4r). Tako so postavili stražo in pozno v noč videli, kako je Jurij prost vstopil. Nato so z izgovorom priklicali Ano, ženo Pavla Miliča, ki se je pojavila na pragu v sami srajci, pri čemer so videli moškega, kako je vstal s postelje in se skušal skriti pred njimi.

V tistih dneh je tudi Agata, žena Elije Boleta, nekega večera videla botra svojega otroka, župnikovega služabnika Jurija, kako je vstopil v hišo Pavla Miliča. Iz radovednosti je pogledala v notranjost in odkrila Jurija ter Ano pri domačnosti, »kot da bi bila mož in žena« (AST, ATTA, 205, 6, 1v). Nato je poklicala Marino Petelin, da bi tudi ona videla, in ta je ob zori res opazila moškega, ko je izstopil iz hiše.

V nekaj dneh se je novica razširila po vsej vasi in najprej so pri Juriju posredovale njegove najbližje osebe ter ga nagovarjale, naj prekine razmerje, in ga opominjale na njegovo odgovornost tako do vere kot do družine. Tako je navedla Agata, zaskrbljena zaradi slabe luči, ki jo je vedenje botra vrglo na nedavni krst njenega otroka (AST, ATTA, 205, 6, 4v):

¹² Glej op. 3 o noči kot času mladih.

¹³ V dokumentih ni priimka.

»Boter, kaj za vraga počnete, ženo imate pa se z drugimi ženskami pečate«, odgovoril mi je »Ko nekdo rabi kruha, zakaj ga ne bi jedel«, in tako sem mu rekla, »Kakšna sramota in kakšna škoda, da ga bo Bog kaznoval«, misleč, da bo kot boter upošteval to mojo grajo, nič ni pomagalo in še naprej je obiskoval Ano.

Ivan Černe je že nekaj časa vedel za prijateljeve izvenzakonske obiske in je njegovo ravnanje obsojal, hkrati pa je večji del odgovornosti za dogodek pripisal domnevni strasti Ane same (AST, ATTA, 205, 6, 1r):

Ker sva z Jurijem dobra prijatelja in zaupnika [...], sem ga okaral in nazadnje mi je priznal, da sta z omenjeno kriva in tudi ob drugi priložnosti sem ga videl vstopiti v njeno hišo in ponovno slišal zvoke kot pred tem in nisem mogel, da ga ne bi spet okaral [...] pa mi je služabnik Jurij povedal, da je šel ponovno k njej in se je pričel hecati z njo, roke ji je polagal na dojke, ta pa naj bi odvrnila »Kaj bi se šalil, opravi, kot je treba, ker mene ne brigajo šale« [*cosa voi scherzare, fa come vâ fatto, che io non mi curo de scherzi*].

Kasneje so se ljudje, ki so bili neposredno vpleteni v afero ali so bili zaradi nje posredno prizadeti, grobo sprli, in sicer v skladu z običajno shemo, po kateri je »fizičnemu napadu sosedov brez izjeme sledilo stopnjevanje verbalne izmenjave in (ravno tako kaznivo) obrekovanje, pretežno povezano s kakim vidikom spolnosti«. Soočenje je zadevalo čast, njeno skrunitev in njeno obrambo v javnosti. A ne samo to, v zadevo, ki je bila v svoji osnovi zasebne narave, se je vpletla cela skupnost, pri čemer so se aktivirali ustaljeni mehanizmi družbenega nadzora in zaščite družin ter soseske (Farr 1987, 844–846).

Zdaj že razkrita Ana je skušala rešiti svojo in moževo čast, saj je bil slednji tudi sam prizadet – pod vprašaj sta bili postavljeni njegova družbena vloga moškega in sposobnost nadziranja vedenja svoje žene –, zato je Jakoba Rožeta obtožila širjenja neresničnih govoric, kar je z mladeničem sprožilo prepir. O tem je Filip Križman povedal (AST, ATTA, 205, 6, 4v):

Sprva nisem bil zraven, a prišla je klicat majhna punčka, ne vem, čigava je bila, in rekla je Tomažu Rožetu, »Pridite, ker hočejo raniti ali ubiti vašega sina«, in tako sva jaz in omenjeni Tomaž Rože prišla in videla, da krvavi in da je po eni strani čisto zlasan, prijel sem ga za roko in mu rekel, naj gre pred sodišče in drugega naj ne stori. In videl sem omenjenega moža Pavla in ženo Ano, kako sta mlatila s palicami

omenjenega Jakoba in ga lasala in mučila in zmerjala s slepim budalom [*ingiuriandolo d'orbo coglionazzo*], omenjeni Jakob Rože pa ji je rekel »Kurba, tvoj mož pa rogonosec«, ona pa mu je odvrnila, da je njegova mati kurba pri menihih.

Izmenjavi zmerljivk se je pridružila mati Marina z namenom, da bi pomagala sinu Jakobu, ki ga je par pretepel, in hkrati ubranila svoj ugled pred obrekljivimi obtožbami ženske: »Prišla sem [...] ubraniti svojo čast in mojega sinka, ki so ga hoteli zadušiti, [...] in mu rekli, da sem kurba od menihov, hočem, da mi to dokaže, ker je tako užalila mojo čast« (AST, ATTA, 205, 6, 3v).

V želji, da bi v zdaj že javnem prostoru, v katerem je potekal spor, ustavila govorice, je Ana pozvala vsakogar, naj dokaže, da je Jurij »prestopil njen prag [*midile*] z eno samo nogo«, in dejala, do bo v takem primeru »sprejela, da je javno razglašena za hotnico in da bo izgubila sto ducatov« (AST, ATTA, 205, 6, 2r). Ne gre pozabiti, da je prag hiše nosil simboličen pomen, saj je predstavljal razmejitve in hkrati povezavo med javno ter zasebno sfero: odprta ali zaprta vhodna vrata so bila del sporazumevanja v skupnosti, pogostnost in način vstopanja v domovanje nekoga drugega sta bila pokazatelj vrste vezi, motiv, zakaj je nekdo vstopil v tujo hišo, pa je ločeval legitimno dejavnost od nelegitimne. Anino sprenevedanje spričo dejstev bi skupnost težka sprejela po tem, ko so jo zasačili trije fantje in dve ženski, zaradi česar se je njena predrznost hitro izkazala za tako obupan kot tudi porazen poskus, saj je s svojim vedenjem prekršila moralna pravila in se zatem še zoperstavila sami skupnosti: »Nikoli je ne bi bila razkrila, če ne bi bila v to primorana, ko se je [Ana] želela prikazati za nedolžno, nas pa je s tem imela za reve [*tenir noi altri per tristi*],« je dejala Marina Petelin (AST, ATTA, 205, 6, r).

Javna obsodba s strani sosedov je bila neizbežna in Ana je svojo kreditbilnost izgubila najkasneje takrat, ko je na dan »Novega Semnja v Tomaju« (*il giorno del Novi Semign che era in Tomaj*) iz Kopra prispela žena župnikovega služabnika, osumljenega ljubimca. Pavla Miliča je »ob prisotnosti vsega ljudstva, ki se je nahajalo na trgu«, javno žalila (*Becho et altre parole infame*) in od njega zahtevala, naj prešuštnico nažene, saj je uničila družino. To je možakar nazadnje tudi storil, in to hrupno, ker je na ta način kaznoval svojo ženo in si hkrati pred skupnostjo vsaj delno povrnil čast. Andrej Obersnel je navedel: »Kakor drugi sem tudi sam slišal, kako jo je tepel s palico, saj je kričala in zato je tudi obležala« (AST, ATTA, 205, 6, 1v in 3r). Ravnanja in razplet v tem primeru so skladni z ugotovitvami Claudia Povola (2015, 121):

Jezik časti je bil tudi pomemben element, ki je nakazoval pravice skupnosti. Jezik, ki je predpisoval vedenja na prijateljski in spolni ravni. Jezik časti je definiral najprimernejše karakteristike spola kot tudi etično najprimernejše vedenje. [...] Čast, ki jo zaznamuje možatost, in čast, ki jo zaznamuje skromnost [...], slednja se je odražala prek vrednot, dodeljenih ženskemu telesu.

Prešuštnika sta bila nazadnje v odsotnosti pravnomočno obsojena na desetletni izgon iz devinske jurisdikcije, ženska pa – po običajni praksi znotraj neuravnotežene delitve moči, po kateri so moški določali norme in jezik družbenih odnosov ter s tem oblikovali legitimne izraze ženskosti in oblike sankcij za kršenje pravil – na izgubo lastnine in dote v korist moža (Povolo 2000, 527).

Fantje in izkazovanje čustev: čast in poroka

Mladi so v zakonske zveze vstopali po postopku, ki je vključeval tudi obe družini – od prvih pristopov do zaobljube, od dvorjenja do poroke. Izbiira partnerja je bila potrjena tudi družbenemu nadzoru soseske. Pogovarjale so jo sorodstvene vezi in mreže odnosov znotraj skupnosti, preko upravljanja dote in nasledstvene linije pa je tvorila zavezništva in usmerjala prerazporejanje lastnine. Zato nastanek nove družine ni bil zgolj odraz naklonjenosti in zasebnih čustev ali nekaj, kar bi zadevalo le neposredno vpletene osebe (Lanzinger 2010).

Sentimentalnost in izkazovanje naklonjenosti sta bila prisotna v običajnih oblikah mladinskega druženja, ki so odsevale predstavo o spolih – to je možatost na eni in skromnost na drugi strani – ter posledično globoke razlike med moškimi in ženskami. Fantje so bili organizirani v družini sorvrstnikov in so imeli večjo svobodo gibanja v prostoru, dekleta pa so bila načeloma vezana na domače okolje in sosesko (Schindler 2000). Plesi, obiski in bdenja so predstavljali izredne priložnosti za srečanja ter izmenjave, mladi pa se so srečevali tudi med vsakdanjim delom in drugimi vaškimi opravili.¹⁴ In morda prikrito ob večerih, v mejnem prostoru med notranjostjo in zunanostjo doma: »Düomača okno in vrata sta bila priljubljen prostor za ljubimkanje« (Lombardi 2001, 184).

Spoštovanje moralnih in verskih pravil, ki so določala druženje med spoloma, je posredoval in krepil skupnostni nadzor, ki je bil prisoten tako v

¹⁴ Po besedah njegove mačehe Doralice je Janez Krstnik Blonda v Štivanu nekemu dekletu sledil »kot pes« (AST, ATTA, 202, 1, 1/r).

času nastajanja in oblikovanja novega para kot kasneje med življenjem v novi družinski enoti.

Marjeta in Luka iz Tomaja

Nad dvorjenje med Luko Živcem in Marjeto Guc, hčerjo podžupana v Skopem, ki se je že dodobra približevalo poroki, je zgrmela šala bratov Andreja in Mihaela Živca. Pripetilo se je v Tomaju, 18. novembra 1696, v hiši župana Marka Černeta, kjer se je zbralo kakih deset mož. Vse je zgodilo med pogovorom med Luko Živcem in župnikom, ki se je družil z njimi. V njun pogovor sta se vmešala brata Živec: Andrej je vprašal bratranca Luko, če namerava vzeti Marjeto za ženo, in na pritrdilen odgovor je Mihael odvrnil, da tega ne more storiti, saj da je dekle že oddano njemu. To je »vzbudilo sum in dalo vsem priložnost za obrekovanje« (AST, ATTA, 202, 16, 4r). Čez pet dni so bili zaslišani v Devinu, potem ko je Simon Gec, dekletov oče in podžupan v Skopem, prosil za posredovanje sodišča v bran »dobremu imenu in glasu [*buon nome e fama*], ki ga je vedno imela njegova uboga družina« (AST, ATTA, 202, 16, 1r).

Dobro ime je bil nujen pogoj za sprejem in sodelovanje v mreži odnosov v skupnosti: sosedje so si delili okvir norm obnašanja, pričakovanj in dolžnosti, ki je temeljil na vzajemnosti. Spoštovanje, ki ga je uživala oseba, je bilo temelj in jamstvo za trdnost odnosov ter zaupanja. Javna potrditev ustreznosti vedenja, tudi v zasebni sferi, je namreč prinašala ugled, ki ga je nato oseba lahko vlagala v krepitev medsebojnih odnosov, predvsem na ravni skupnosti. Tovrsten iz ugleda izvirajoč kapital se je širil na vso družino, zaradi česar je imela lahko krnitev časti ene osebe posledice za vse ostale družinske člane. Praviloma so bili moški skrbniki in poroki časti žensk – očetje hčera, možje pa žena.

Tudi mlada neporočena dekleta so bila del mreže socialnih vezi, ki so prepredale lokalno družbo. Dobro so vedela, da je čast, ki je izhajala iz javnega spoštovanja in temeljila na vsakodnevnem upoštevanju pravil o recipročnosti ter naklonjenosti, predstavljala jamstvo za njihovo prihodnost. Marjeta se je na sodišču potožila, da želi Mihael Živec preprečiti njeno »radost« s tem, ko ji želi odvzeti priložnost za poroko z Luko Živcem, a tudi »z morebitnim drugim«, in jasno povedala sodniku: »Saj gre za čast, najbolj krhko in dragoceno stvar na svetu, bolj od samega zlata« (AST, ATTA, 202, 16, 3v; Ruggiero 1987, 755–756).

Veliko so štela dejstva, ampak tudi besede (Farr 1987; Povolo 1997, 358; Pizzolato 2007, 246; Bizzocchi 2012, 476). Zato je bila zaman obramba bratov Živec, da sta si privoščila samo nekaj svobode zaradi sorodstvene vezi,

da sta bila pod vplivom vina in predvsem da nista želela onečastiti mladenke. Andrej Živec je izjavil: »Priznavam in govorim resnico, kot sem povedal že prej, da se bil pod vplivom vina, vendar je nisem želel sramotiti« (AST, ATTA, 202, 16, 4r).¹⁵ Oba sta bila kaznovana z denarno kaznijo namesto z zaprtjem »na dno devinskega stolpa« (AST, ATTA, 202, 16, 5v). Temeljni del mehanizma obsodbe je bila socializacija kazni, ki je imela dvojno funkcijo: zgled – to je odvracalno moč – in odstranitev vsakršnega dvoma glede časti razžaljenega dekleta – tj. katarzično moč (Muir 2000; Bellabarba 2004). Maksimalizacija učinka je bila dosežena z navedbo kraja in časa izvrševanja kazni, ki je sledilo natančnemu obredu. Andrej in Mihael Živec sta se namreč morala pojaviti pred zborom družinskih poglavarjev, ki se je zbral na vaškem trgu, in tam prositi Marjeto odpuščanja, preklicati svoje besede in potrditi častnost mlade ženske, ki sta ji načela javni ugled.

Javni ugled in kolektivni nadzor nad vedenjem posameznikov sta bila oblika zaščite, zlasti za ženske, a ne le zanje. Čast je bila resnično dragoceno blago, in tako kot so lahko povzročili dvom vanjo, so imeli glasovi ulice tudi pomembno vlogo pri njeni obrambi. Klevete in laži so bile lahko orodje v konfliktih med osebami ali skupinami. Širjenje govoric med sosedi je imelo namreč dva učinka. Delovalo je kot koheziven element v skupnosti pri razpoznavanju dolžnosti, vrednot in meja prepovedanega; po drugi strani pa je imelo vlogo izločevanja tistih, ki so se meji preveč približali ali pa jo prestopili, in sicer ne glede na to, ali so bile govorice utemeljene ali izmišljene.

Da je bila čast pomemben element pripadnosti skupnosti, nazorno prikazuje pogostost, s katero v arhivu devinskega gospostva in glavarstva naletimo na dokumentacijo, vezano na to temo, in to za celotno obdobje od druge polovice 16. do konca 18. stoletja ter malodane v vseh krajih, ki so spadali pod Devin. Čeprav je imel vsak primer svoje vsakokratne spremenljivke, vsi ti spori odražajo eno in isto shemo: med Mohorjem Kozuličem iz Repentabra in Ivanom Vičičem iz Gabrovice iz druge polovice 16. stoletja, nato v prvi polovici 17. stoletja med Primožem Primožičem in Jožefom Perdecem iz Sel na Krasu, med Primom Budo in Jernejem Štrekljem iz Gorjanskega, med Kocjanom Bagonom in Heleno Baldigara (materjo tedaj majhnega Janeza Krstnika Blonda, ki so mu sodili 13 let kasneje) iz Štivanja, med Uršo in Katarino Devetak z Vrha, med Janezom Simoneto in Polono

¹⁵ V tistih dneh sta Andrej in Mihael isto šalo uporabila tudi v Skopem; tako je morda v obeh primerih vlogo pri tem odigral spor glede posesti neke zemlje v tem kraju, v katerem sta si bili obe veji družine Živec nasprotnici.

Obad iz Zgonika, med Katarino, ženo Jakoba Perica, in Štefanom Seražinom iz Nabrežine, kakor tudi skoraj stoletje kasneje v Tomaju med Matijo Slavcem iz Šempetra na Krasu in Matijo Slavcem, Andrejevim sinom, ter še kasneje med Markom Černetom »Fabjanom« in Jakobom Černetom (AST, ATTA, 196.2, 2; 201, 5, 11 in 12; 205, 1, 6 in 9; 207.2, 1 in 4).¹⁶

Čeprav je bil seznam zajetih razžalitev in provokacij raznovrsten, so zmerjanja in obrekovanja temeljila predvsem na družinskih odnosih (zakonska zveza, otroci, starši) ali na vedenjih, predvsem asocialnih in tistih, povezanih s spolnostjo. Tudi zato je stopnjevanje intenzivnosti in ostrosti verbalnih izmenjav pogosto vodilo k stiku in fizičnemu nasilju, tako pri moških kot pri ženskah, med moškimi in ženskami ter med različnimi nasprotujočimi si skupinami.

V kontekstu verbalnih prepиров med posamezniki in med posameznicami so bile zmerljivke nasprotnikom namenjene ranitvi ponosa na zasebni ravni ter očrnitvi časti na javni ravni, in sicer tako v okviru vaškega okolja kot širše okolice, pri čemer je treba spomniti, da je imel javni sloves posameznika pomembno vlogo tudi v sodnih procesih.

Med mnogimi velja omeniti dva primera. Prvi se je zgodil na sojenju zaradi pretepa, ki je izbruhnil na praznik sv. Roka v Repentabru leta 1625 zaradi predrznega in izzivalnega vedenja mladeniča ter sovraštva med družinama. V svoji obrambi na procesu sta se Ivan Ravbar in njegov sin Mihael izrekla za »dobra človeka dobrih namenov in slovesa, tiha in dobronamerna, nevajena žaljenja«, in Ivana Guca iz Vogelj označila za »jeznorito in škandalozno osebo, ki pogosto povzroča nemire in žali«. V sojenju zaradi izpeljanega *charivarija* oz. mačje godbe v Štivanu leta 1651 je mlinar Luka Vittor izjavil: »Zato zaupam dobremu Sodišču, da glede na svoje lastnosti dobrega in tihega življenj ne bom kaznovan, tako molim in upam« (AST, ATTA, 200, 20, 8v; 200, 53, 100r).

Sosedje so pogosto posredovali, da bi preprečili stopnjevanje spora ali omejili posledice prepira, ki bi se sicer lahko razvil v sodni postopek in bi se posledično reševal izven regulacijskih mehanizmov same skupnosti. Ko je prišlo do tega, je krivec nosil finančno breme (denarno kazen) in družbeno sankcijo (delno izgubo ugleda). Ravno to se je pripetilo Andreju in Mihae-

¹⁶ Prva katalogizacija relevantnih procesnih gradiv, relevantnih za to raziskavo (z vsemi omejitvami, ki jih prinaša tako delo, in še to v nepopolnem arhivu), kaže, da je število sodnih postopkov zaradi razžalitev in obrekovanj enako številu postopkov zaradi tatvin, in sicer predstavlja okoli sedem odstotkov vseh primerov. Največ sodnih obravnav pa se nanaša na ekonomske zadeve, in sicer zlasti na spore v zvezi z lastnino in dediščino, ki presegajo 50 odstotkov primerov.

lu Živcu novembra 1696 v zadevi, v katero sta bila vpletena Luka Živec in Marjeta Guc: javna povrnitev dekletovega ugleda je bila pogoj za sklenitev poroke, ki sta si jo mlada želela, starši pa odobravali. Nekaj let kasneje se je še druga mlada ženska soočila s prepletenostjo časti in poroke. Vendar je bila v njenem primeru zadeva ravno obratna. Poroka, ki je družini nista pričakovali in je tudi samo dekle domnevno ni želelo, je bila nujen pogoj za povrnitev okrnjenega javnega ugleda. Helena Orel ni imela veliko časa za razmislek o tem, ali je bolje ostati onečaščena ali ohraniti dotedanje dobro ime. Sicer pa je bila v luči latinskega pregovora »poroka v taki situaciji za žensko domala nujna« (AST, ATTA, 205, 6, 9v).¹⁷

Helena in Matjaž iz Zgonika

Nadzor družin in skupnosti, razlikovanje med družbenimi vlogami in določena ločenost med spoloma v podeželskem vsakdanu niso izključevali možnosti stikov med dekleti in fanti. Mladi so imeli priložnosti za srečevanje, spoznavanje in preučevanje predvsem na šagrah ter prošenjih, ki so potekali ob verskih praznikih in privabljali ljudi iz okoliških krajev.

Ples je bil v osnovi vir zabave in je dopuščal sproščeno vzdušje. Predvsem pa je bil pomembna priložnost za mlade, da se pokažejo, omogočal je približevanje in morebiten začetek dvorjenja. Na Krasu je kodeks obnašanja pred pričetkom plesa predvideval vzajemno izmenjavo daril: fantje so v znak naklonjenosti prejeli robec, dekletom so v zameno ponudili sladkarijo ali trakove.

Tako je pripovedoval Luka Živec: »Kot je v navadi med mladimi na semnjih ali plesih, je za prvi ples treba podariti vrtnico ali podobno drobnarijo [...] brez vsakršne zaveze k poroki« (AST, ATTA, 202, 16, 1v). Marjeta Guc pa:

Odločno izjavljam, da od njega nisem dobila drugega kot samo to, da sem mu ob priložnosti dveh plesov, kakor je navada pri nas, dala dva robčka v vrednosti kakih 10 lir, v zameno pa, poleg nekaj malega kolačev ali *buzolajev* [v izvirniku neležče; *qualche bagatella di Collaci, o Buzolai*], kot je v navadi poplačati, sem od njega dobila dva sežnja traku in tri sežnje in pol vrvice, ampak to ni bil znak kakega poroštva

¹⁷ »Rečeno ji je bilo, naj dobro premisli, ali je zanjo bolje, da ima dobro ime in spoštovan sloves, ali da ostane javno na slabem glasu, kot se govori« (*Et ei dicto ut bene se reflectat, et quod melius sit habere bonum nomen, et famam, quam permanere infamata publice ut fama divulgata est*) (Cavallo in Cerutti 1980, 353).

ali zaveze, da bi ga hotela za ženina, ampak samo v zameno za dva robčka, ki sem mu ju dala.¹⁸

Mihael Živec: »Na dovoljen način sem ljubimkal z njo in plesal, kot je v navadi med mladino, s tem da sem ji dal nekaj *buzolajev* [v izvirniku neležeče] v zameno za robček, ki sem ga dobil, kot je navada pri nas kmetih, ko [na tem mestu je rokopis uničen, op. a.] ples dekletom [*il ballo alle putte*]« (AST, ATTA, 202, 16, 5r/v). Formalizirana narava teh gest je izpolnila vlogo določanja vlog in opredeljevanja narave ter meja odnosa, do katerega je lahko prišlo. Izmenjava namreč ni določala zavezujoče vezi za udeleženca, temveč je javno izkazovala zaupanje in omogočala dialog, ki bi morda lahko šel dlje od plesa na praznični dan.

V vsakem primeru je lahko dvorjenje potekalo tudi po nekodificiranih poteh ali poteh, ki so jih družbene norme niso predvidele, in nekateri mladi so našli svoje, alternativne in izvirne, načine. V Zgoniku je to npr. storil Matjaž Milič.

Sredi maja 1704 je bil ob Telovem v vasi organiziran ples. Matjaž je videl Heleno Orel, kako se je šopirila in maltretirala ostala dekleta, in ker tovrstnega vedenja ni prenašal, se je odločil, da dekletu pristrizhe krila. Nekaj dni po plesu je med pogovorom z nekim dekletom in neko žensko iz Zgonika dejal »da je bil z eno« ter je, ker sta ga zasuli s vprašanji, omenil Helenino ime »po tem, ko je večkrat omenil Hudičevo ime« (AST, ATTA, 205, 6, 2r). Njegovega bahanja nista vzeli resno, saj bi bila Helena in Matjaž malo verjeten in neskladen par. Matjaževi sogovornici sta zavrnili možnost, da bi se to lahko pripetilo, obe sta pri tem upoštevali predvsem vzvišenost in starost dekleta, ženska pa je med drugim v hecu podvomila tudi v moškost fanta, ki je nato našel način, da jo pokaže, kar je pri obeh sprožilo smeh. Opozorili sta ga tudi na morebitne posledice njegovih besed in s tem razkrili Helenino osebnost ter naravo: »Povedano med nami, če bo izvedela, bo po njem« (AST, ATTA, 205, 6, 3r). Vendar zaman, saj je kljub temu, da so ga v naslednjih dneh dekleta v mlinu posvarila, nadaljeval z raznašanjem zgodbe, ki se je kaj hitro razširila po vsej vasi. Tako so se naposled pokazali učinki, ki jih je mladenič želel doseči.

Ker se je dekletov sloves v javnosti začel naglo krhati, so se ona in njena družina aktivirali, da bi razblinili porajajoče se dvome v njeno poštenje. Ta-

¹⁸ V pričevanju se besedi »kolači« in »buzolai« uporabljata kot sopomenki v slovenskem oz. italijanskem jeziku (narečju): *busolai* so slaščice iz piškotnega testa, praviloma z luknjo v sredini (AST, ATTA, 202, 16, 3v). Beneški seženj za svilo je merska enota, ki se je uporabljala tudi v Trstu in odgovarja pribl. 65 cm (Martini 1883, 795).

ko je z namenom, da bi sam dosegel pravico, Helenin brat poskusil preteptati Matjaža, ona sama pa je skušala zanikati fantovo zgodbo, pred kolikor ljudmi je mogla. Soočila pa se je tudi z njegovo materjo, s katero sta si bili zelo blizu, in jo povprašala po sinovem vedenju ter izrazila zahtevo, naj ji kot odškodnino izplačajo doto, ne da bi mladeniča vzela za moža. Od ženske je prejela negativen in žaljiv odgovor, povrh vsega pa ji je ta naprtila še vso odgovornost za pripetljaj.

Ukrepal je tudi župnijski vikar, ki je ustno obsodil širjenje nečastnih govorov in želel zaslišati tako tiste, ki so jih širili, kot tudi samega Matjaža. Mladenič, ki » je bil prestrašen od vsega [...] in je pričel jecljati«, je povedal, da sta pred leti s Heleno šla po vodo približno pol milje od vasi in se ustavila, da bi jedla orehe. Dotaknil se je dekletovih prsi in se ulegel nanjo, vendar ni vedel, ali »je kaj naredil ali ni nič naredil« (AST, ATTA, 205, 6, 5v, 6r in 10r). V sobi je bil poleg mnogih drugih prisoten tudi podžupan, ki je mladeniča zaslišal. Matjaževa mati je sina še naprej zagovarjala, Helena pa je planila proti njemu in ga oklofutala.

Javna mediacija, ki so jo sprožili duhovnik in notranji mehanizmi skupnosti, ki so običajno predvidevali nekakšno odškodnino kot alternativo sklenitvi zakonske zveze ali izplačilu dote, pri krpanju razdora niso bili uspešni s svojo javno mediacijo, zato je po nekaj tednih zadeva prešla na devinsko sodišče.

Pred sodnikom Matjaž ni izkazoval negotovosti, kot ob vprašanih vikarja Martina v Zgoniku – da bi ubranil sebe in morda tudi Heleno –, in je potrdil, da je z dekletom nedvomno imel spolni odnos. Ob tem je treba poudariti, da je bilo njegovo strahospoštovanje pred vikarjem in prebivalci Zgonika mnogo blažje od bojazni, da bi bil še naprej zaprt v gradu kot v tistih dneh, in od podrejenosti avtoriteti, ki ga je zasliševala.

Helena pa je še naprej zavračala pripoved, ki je javno metala slabo luč na njeno čast, in zatrdila – kot to znajo le mladi –, da se ne želi obremenjevati s trenutno častjo in z življenjem v prihodnosti. Trdila je tudi, da ji je ljubši samski stan, in prezirljivo poudarila, da se ne želi omožiti, svojim letom navkljub, rekoč: »Saj mi ni manjkalo priložnosti, če bi tako želela, da bi se zapletla s kom drugim, s takim pa že ne« (AST, ATTA, 205, 6, 9v). Toda na koncu je bila primorana popustiti pred Matjaževim vztrajanjem in priznati, da to, kar je sama zatrjevala v preteklih tednih, ni bila resnica.

Helena Orel ni izgubila časti, ker si je povrnila ugled tako, da se je povrnila v splošno sprejeto normalnost: kar se je zgodilo pred tem, ni imelo več pomena, izbrisano je bilo z dogovorom o poroki, sklenjenim pred sodiščem. Zadeva je bila za vedno zaključena z obljubo, da se bo poročno slavlje zgo-

dilo v roku treh let, s srebrnim prstanom in z dogovorom, da bo v primeru prezgodnje smrti bodočega ženina nevesta do konca svojega življenja uživala polovico njegove pripadajoče dediščine, ne da bi kdor koli lahko zmotil njeno posest.

Matjaževa in Helenina zgodba je imela srečen konec kot zgodba Nemorina in Adine v operi *Ljubezenski napoj* – v libretu Feliceja Romanija (1832, 2. dejanje, prizor 12) mora muhasto in zaničljivo dekle na koncu sprejeti svoj ljubezen do preprostega kmeta: »Ti si mi drag in te ljubim, / kako sem te že onesrečila, / osrečila te bom, to si želim.« A za razliko od Matjaža ta ni imel ne želje ne priložnosti, da bi dekle javno osramotil in jo onečastil, ampak si jo je želel z razdalje in nazadnje si jo je pridobil z goljufijo.

V nasprotju s primeri s pozitivnim izidom, v katerih se je čustvenost usmerila v varne tire zakonske zveze, in sicer takoj ali šele kasneje, naletimo na situacije, v katerih zapeljevanju ni sledila nobena odškodnina ali pa poročna obljuba ni bila izpolnjena.¹⁹ Dogajalo se je, da so mehanizmi povrnitve časti zatajili predvsem v primeru očitne neenakosti med udeleženci – bodisi ker so bile ženske v šibkejšem položaju zaradi oddaljenosti od družine ali zaradi pomanjkanja močnih zaščitniških vezi bodisi zaradi finančne podrejenosti in socialne neenakosti –, ki je zmanjševala učinkovitost socialnega pritiska na moškega, da bi spoštoval svojo obvezo (Cavallo in Cerutti 1980, 350–351, 367–368). Ker se ženske niso mogle vrniti v družbeno opredeljeno in sprejeto stanje, so bile izpostavljene marginalizaciji ali celo izobčenju iz skupnosti, morebitni otroci pa so bili podvrženi detomoru ali neizbežni stigmati nezakonskosti.

Fantje med neredom navad in redom normalnosti

V družbi starega reda si je vaška skupnost lastila pravico do sankcioniranja etičnih in moralnih prekrškov svojih pripadnikov, ki so spodkopavali ustaljena pravila enotnosti in solidarnosti.²⁰ Med odklonska vedenja so sodile

¹⁹ Raziskava, specifično namenjena obljubi zakonske zveze, bi se seveda morala nujno osredotočiti predvsem na gradivo cerkvenega izvora. V arhivskem fondu AST ATTA so med ohranjenim gradivom sodni postopki, vezani specifično na to temo v devinskem glavarstvu v zgodnjem novem veku, razmeroma maloštevilni in obsegajo obdobje med letoma 1563 ter 1669. Sodni procesi pa, ki se nanašajo na moralne, verske in kazenske norme, ki so urejale odnose med spoloma – opredeljeni so kot spolna razmerja (*commercio carnale*), detomor ter, deloma, posilstvo –, so zgoščeni v obdobju med letoma 1647 in 1739 ter v zadnjem četrtnem stoletju.

²⁰ Javne oblike stigmatizacije določenih vedenj, ki niso bila v skladu z vrednotami vaše skupnosti, so se ohranile tudi v prvi fazi industrijske družbe in so našle svoj prostor v retoriki nasprotij med kapitalom ter delom (Ramella 1984, 227–233; Fincardi 2014, 896–897).

tudi netipične poroke, tj. družbeno neuravnotežene zveze z vidika socialnega stanu, telesnih značilnosti, razlik v letih ipd. Pogosta tarča so bile ponovne poroke, ki so dejansko spreminjale lokalni ženitveni trg, na katerega so že vplivali dejavniki, kot so število neporočenih oseb, sorodstvene vezi ter ekonomsko in socialno stanje ljudi (Thompson 1981, 137–180; Ginzburg 1982, 164–177; Fincardi 2009). Neformalno obsojanje zvez v ponovnih porokah se je izražalo preko obrednih sprevodov do domovanja novoporočencev, ki so se lahko ponavljali tudi po več noči zapored in v katerih je imel povzročeni hrup osrednjo vlogo javnega obsojanja prestopka.

Povorke, imenovane *rough music* na britanskih otokih, *charivari* v Franciji, *Katzenmusik* v Nemčiji, *vito* v Španiji in Italiji, med drugim *ciabra* v Piemontu, *ciaravügliu* v Liguriji, *battarella* v Benečiji, *calderada* ali *sdrondenada* v Furlaniji, *cioconca* v Emiliji Romanji, *scampanata* v Toskani, *baccinata* v Laciju, *scrùsciua* na Siciliji – in na Slovenskem znane kot mačja godba (op. ur.) –, so praviloma organizirali in izvajali mladi neporočeni moški, ki so delovali s soglasjem skupnosti in v skladu z normami, ki jih je narekoval običaj. Vodile so se ob spremljavi vpitja, žvižgov, glasov, hrupa glasbil in predvsem ropotanja z vsakdanjimi predmeti ter orodji, npr. kravjimi zvonci, lonci in lopatami (Revelli 1997, 59 in 307; Bonanzinga 2000, 25; Fincardi 2008, 54 in 61).

Poleg njihove enostavne dosegljivosti je raba vsakdanjih orodij ali predmetov za ustvarjanje neubranih zvokov ponazarjala obredno inverzijo, ki jo je uprizarjala mačja godba, tj. zasmehovanje namesto proslavljanja. Šlo je torej za parodijo civilnih, političnih, vojaških ali verskih ceremonialov: ritualizirano kršenje reda je zmoglo simbolično obnoviti porušeni red. Z nadzorovanim neredom mačje godbe, ki je predstavljal prijavo prestopka, je bil preminuli zakonec pomirjen, s ponujanjem hrane in pijače, ki je konkretno predstavljala plačilo kazni za kršitev norme in s katero se je končalo razbijanje, pa se je kršitelj pomiril s skupnostjo.

Ob priložnosti ponovne poroke Jurija Baldigare v Štivanu konec januarja 1651 so se mačje godbe, ki je prekoračila »meje običajnega«, udeležili mladi in odrasli iz vasi ter celo goriški duhovnik, ki je prišel prosit za olje (AST, ATTA, 200, 53, 4r).²¹ Najstrožje sta bila kaznovana mladeniča Karlo Bizjak in Janez Krstnik Blonda, spoznana kot glavna krivca za nasilje in neposlušnost.²²

²¹ Za podrobnejšo predstavitev tega dogajanja glej Panjek (2014).

²² Proces zaradi neposlušnosti, ki se je odvil med letoma 1618 in 1619 proti Pavlu Rožetu, tomajskemu županu, prinaša pomenljive analogije (AST, ATTA, 200.1, 13; 207.2, 6; 208.1).

Občasno je nered ušel izpod nadzora, in ko je obred zasmehovanja presegel dovoljene meje, se je lahko mladostniška razposajenost prelevila v spontane oblike nasilja, v katerih akterji niso videli elementov nezakoničnosti, saj so svoje ravnanje navezovali na dimenzije običaja, praznovanja in vezi v skupnosti.

Toda mreža skupnostnih in sorodstvenih vezi, ki so določale horizontalne odnose znotraj vasi, ni delovala na enak način kot institucionalne in družbene vezi, preko katerih je bila skupnost vertikalno povezana z zunanjimi in višjimi avtoritetami. Taista nasilna dejanja je sodna oblast namreč dosledno kaznovala, saj v družbi, rigidno organizirani po ločenih in različnih skupinah, za aristokratsko oblast ni bilo sprejemljivo, da njene avtoritete ne upoštevajo ali – še huje – vanjo podvomijo podložniki, ki niso imeli pridobljenih svoboščin, temveč le dodeljene. Precej pomenljivo je, da je bila še leta 1850 mačja godba (*sdrondenada*), izvedena na Goriškem ob poroki sedemdesetletnika, interpretirana kot morebiten protest politične narave in so jo zato morali prekiniti žandarji, poklicani k ponovni vzpostavitvi javnega reda (Cossar 1932, 64–65).

Kot v vseh zgodovinskih obdobjih je tudi v zgodnjem novem veku mladost za posameznike predstavljala začasno stanje, bila je tisto življenjsko obdobje, v katerem se opravi prehod iz otroštva v odraslost. Za mlade je bilo to obdobje izgradnje lastne osebnosti znotraj kompleksne prostorske in socialne dimenzije, katere pravila in načine sporazumevanja – ki so se deloma razlikovali po spolu, deloma pa so bili skupni – so se morali naučiti, saj so jih zatem morali uporabljati v odraslem življenju. Gibali so se pretežno v fizičnem prostoru vasi in njene okolice, ki so ju razumeli in uveljavljali kot svoje. Seveda so se lahko tudi oddaljili ali bili izgnani, za stalno ali samo začasno, iz različnih razlogov: zaradi dela ali zabave, zaradi vere ali ljubezni, zaradi zločina ali krivde. Gibali so se tudi v nematerialnem prostoru, ki ga je tvorila mreža točno določenih in rigidnih socialnih pravil ter kulturnih kodeksov, ki so določali meje in priložnosti v vsakdanjem življenju ter pri načrtovanju prihodnosti. Ob tej mreži je bila druga, vzporedna in podobna mreža dinamičnih odnosov na področjih prijateljstva in čustev, starševstva in botrstva, gospodarstva in sosedstva.

Navkljub splošno veljavni pretežni homogenosti vedenj in ravnanj, ki jih je narekoval sistem norm in vrednot, na nižji in specifični ravni pa tudi nadzor odraslih in skupin neporočenih fantov, so lahko poti posameznikov še vedno vodile vstran in začrtale samosvoje ter različne življenjske krivulje. Pomislimo samo, na kakšen način sta se Neža Žerjal in Ivan Germek poročila in na zelo posebno pot, ki jo je ubral Matjaž Milič, da se je poročil

s Heleno Orel. Lahko pogledamo na različni usodi mladeničev Valentina Grošlja iz Brestovice in Urbana Premarina iz Šentvida (Podnanosa). Prvi je ubežal zanki dogovora o vajeništvu pri goriškem čevljarju, drugi pa je bil obsojen na smrtno kazen (»da bo njegova kazen rabila za zgled drugim«) po nizu tatvin, ki jih je zagrešil po kraških vaseh. Svoj plen, med katerim so bila tudi oblačila, »ukradena v vasi Tomaj v Škerljevi hiši pri Britofu«, je slednji zatem predajal odraslemu preprodajalcu (AST, ATTA, 200, 2, 5r; dok. 27. 7. 1604, 1v.).

Za življenjske poti posameznikov so vsekakor značilne neenako široke priložnosti med spoloma, kar je bila posledica legitimnosti točno določenih oblik obnašanja in pripisovanja različnih družbenih vlog moškim in ženskam. Uživanje vina, ki je predstavljalo eno najpogostejših oblik izražanja družabnosti prebivalcev kraških vasi, je bilo npr. nekako v moški domeni. Medtem ko so moški, tako mladi kot odrasli, nekatera svoja vedenja na javnem mestu brez zadržkov pripisovali alkoholni omami, so odrasle ženske uživanje vina skrivale. Kot primera spomnimo, kako je Ana iz Tomaja nakup vina nalagala možu Pavlu Miliču, in da se je Marina Tumel iz Repentabra, ko se je s šagre sv. Roka na Taboru »z dokaj otopelo glavo od plesanja in tudi od pijače« napotila proti domu ter »umaknila s ceste [in zardevala, ker so jo ljudje prepoznali tako omamljeno] v bližnjo ogrado« (AST, ATTA, 205, 8, dok. 17. 8. 1722, 1r).

Na življenjske poti posameznikov je močno vplival tudi osebni značaj. Četudi je bila utirjena, je mladostniška razposajenost včasih prestopila begove, ki so jo uravnale, in se izživela v dejanjih fantovščin ali v obnašanjih posameznikov, ki po niso imeli uporniškega naboja, temveč so bili le izraz odklonskih ravnanj zaradi nezrele transgresivnosti, tudi če upoštevamo posledice njihovega izkazovanja moči in nadutosti. Jasni primeri tega so vedenja Ivana Guca iz Vogelj in Janeza Krstnika Blonde iz Štivana, ampak tudi tista, med seboj sicer različna, ki sta jih izkazala brata Andrej in Tomaž Černe iz Tomaja.

Cursus honorum oz. častna pot Tomaža Černeta, ki je bil župan mladih in v odraslih letih tudi vaški župan, priča o tem, kako so navade in kulturni sistem postavljali meje, ki so zadrževale energijo mladih fantov in jo na ta način usmerjale v ohranjanje družbenega reda (Zemon Davis 1980, 140).

Arhivski viri

AST: Archivio di Stato di Trieste

ATTA: Archivio Torre Tasso antico

Literatura

- Artico, C. 2014. »Crimina carnis, reati contro il matrimonio e infanticidio nei processi dell'archivio nobiliare della Torre e Tasso (secc. XVI–XVI–II).« *Diplomska naloga*, Università di Bologna.
- Bellabarba, M. 2004. »I processi per adulterio nell'Archivio Diocesano Tridentino (secoli XVI–XVIII).« *V Trasgressioni: seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV–XVIII secolo)*, uredila S. Seidl Menchi in D. Quaglion. Il Mulino.
- Bizzocchi, R. 2012. »Mormorazione e scandalo: un caso toscano di "economia morale," 1769.« *Quaderni storici* 140 (2): 469–494.
- Bonanzinga, S. 2000. »I suoni della transizione.« *V La forza dei simboli: studi sulla religiosità popolare*, uredila I. E. Buttitta in R. Perricone. Folkstudio.
- Cavallo, S., in S. Cerutti. 1980. »Onore femminile e controllo sociale della riproduzione in Piemonte tra Sei e Settecento.« *Quaderni Storici* 44 (2): 346–383.
- Comuzzi, A. 1995. »"Fu nel mese di Ravador..." Indagine intorno ad alcuni casi d'infanticidio nella Carnia tra XVI e XVIII secolo.« *Ce fastu?* 20:35–63.
- Cossar, R. M. 1932. »Amori e nozze degli agricoltori goriziani.« *Lares* 3 (1): 59–65.
- Cova, U. 2010a. »La signoria di Duino fra XVIII e XIX secolo: lineamenti di storia istituzionale e movimenti contadini.« *Quaderni giuliani di storia* 31 (2): 325–350.
- Cova, U. 2010b. »Momenti di vita istituzionale e contrasti sociali fra 18. e 19. secolo nella signoria carsica di Duino fra Trieste e Gorizia.« *Sonderbände der Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 26:287–305.
- Dean, M. 1981. »Popolazione e territorio: la criminalità in un'area mezzadriale; suggestione e limiti delle fonti.« *Quaderni storici* 46:225–235.
- Dorsi, P. 1998. »L'archivio della Torre e Tasso: note preliminari e iniziative di valorizzazione.« *Rassegna degli Archivi di Stato* 58 (1): 33–43.
- Farr, J. R. 1987. »Crimine nel vicinato: ingiurie, matrimonio e onore nella Digione del XVI e XVII secolo.« *Quaderni storici* 66 (3): 839–854.
- Fincardi, M. 2008. »La satira notturna, tra frastuoni plebei e rime aristocratiche.« *The Italianist* 28:54–78.
- Fincardi, M. 2009. *Il rito della derisione: la satira notturna delle battarelle in Veneto, Trentino, Friuli Venezia Giulia*. Cierre.
- Fincardi, M. 2014. »Le compagnie dei giovani e la rispettabilità pubblica degli adulti.« *Acta Histriae* 22 (4): 887–902.
- Formentini, M., in M. Stanisci. 2008. *Misure del grano e del vino nella Contea di Gorizia e Gradisca alla fine del '700*. Associazione culturale Musei Formentini della vita rurale.

- Gécot, J. C. 1981. »Storia della criminalità: le ricerche in Francia.« *Quaderni storici* 46 (1): 192–211.
- Ginzburg, C. 1982. »Charivari, associazioni giovanili, caccia selvaggia.« *Quaderni storici* 49 (1): 164–177.
- Lanzinger, M. 2010. »La scelta del coniuge: fra amore romantico e matrimoni proibiti.« *Storicamente* 6 (4). <http://dx.doi.org/10.1473/stor82>.
- Levi, G., in J. C. Schmitt, ur. 2000. *Storia dei giovani: dall'antichità all'età moderna*. Laterza.
- Lombardi, D. 2001. *Matrimoni di antico regime*. Il mulino.
- Martini, A. 1883. *Manuale di metrologia, ossia misure, pesi e monete in uso attualmente e anticamente presso tutti i popoli*. Loescher.
- Muir, E. 2000. *Riti e rituali nell'Europa moderna*. Prevedla L. Melissari. La Nuova Italia.
- Panjek, A. 2014. »Kdo je tretja stranka v tej mačji godbi? Posredniki med vdovcem in fantovščino v Štivanu pri Devinu leta 1651.« *Acta Histriae* 22 (4): 379–390.
- Pizzolato, N. 2007. »Ordinarie trasgressioni: adulterio e concubinato, dal vicinato al tribunale (Diocesi di Monreale, 1590–1680).« *Quaderni storici* 124 (1): 231–259.
- Povolo, C. 1997. *L'intrigo dell'onore: poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Seicento*. Cierre.
- Povolo, C. 2000. »Rappresentazioni dell'onore nel discorso processuale (da una vicenda istriana degli inizi del Seicento).« *Acta Histriae* 8 (2): 513–534.
- Povolo, C. 2015. *L'emergere della tradizione: saggi di antropologia giuridica (Secoli XVI–XVIII)*. Cafoscarina.
- Ramella, F. 1984. *Terra e telai: sistemi di parentela e manifattura nel Biellese dell'Ottocento*. Einaudi.
- Revelli, N. 1997. *Il mondo dei vinti: testimonianze di vita contadina: la pianura, la collina, la montagna, le langhe*. Einaudi.
- Romani, F. 1832. *L'elisir d'amore*. Ricordi.
- Ruggiero, G. 1987. »"Più che la vita caro": onore, matrimonio e reputazione femminile nel tardo Rinascimento.« *Quaderni storici* 66 (3): 753–775.
- Schindler, N. 2000. »I tutori del disordine: rituali della cultura giovanile agli inizi dell'età moderna.« *V Storia dei giovani*. Zv. 1, *Dall'antichità all'età moderna*, uredila G. Levi in J. C. Schmitt. Laterza.
- Thompson, E. P. 1981. *Società patrizia, cultura plebea: otto saggi di antropologia storica sull'Inghilterra del Settecento*. Prevedel E. Grendi. Einaudi.
- Torre, A. 1986. »Tra comunità e Stato: i rituali della giustizia in Piemonte tra 600 e 700.« *V Le modèle familial européen: normes, déviances, contrôle du pouvoir*. École Française de Rome.
- Visceglia, M. A. 2000. »Archivisti e storici di fronte agli archivi di famiglia:

note conclusive.« V *Archivi nobiliari e domestici: conservazione, metodologie di riordino e prospettive di ricerca storica*, uredila L. Casella in R. Navarrini. Universitaria Udinese.

Wirtz, R. 1981. »Aspetti della storiografia tedesca sulla criminalità.« *Quaderni storici* 46 (1): 212–224.

Zemon Davis, N. 1980. *Le culture del popolo: sapere, rituali e resistenze nella Francia del Cinquecento*. Einaudi.

Prevedla Janja Zorko in Borut Žerjal

Krvni davek Tomajcev: župe devinskega gospodstva v kmečkem uporu leta 1713

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

© 2025 Aleksander Panjek

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.245-281>

Uvod

Kmečki upor leta 1713 je zadnji, ki je zajel velik del slovenskega prostora. Čeprav je v zgodovinski literaturi in širši javnosti znan kot veliki tolminski punt, ker je bilo začetno jedro upora na Tolminskem in so bili Tominci njegovi glavni pobudniki, se je kmalu razširil na bistveno širše območje od Goriških Brd do Krasa tako, da je zajel velik del Primorske. Najbolje poznano in interpretirano je dogajanje na Tolminskem in v Brdih, medtem ko so dosedanje informacije za Kras pomanjkljivejše, tudi po tem, ko je bil ob tristoti obletnici upora objavljen zbornik novih prispevkov (Čeč idr. 2014).

Pionirska raziskava za območje Krasa je pred petimi desetletji nastala izpod peresa Branka Marušiča (1973), ki sem jo zatem nekoliko dopolnil (Panjek 1994). Pred desetletjem smo dobili dopolnjeno rekonstrukcijo uporniškega dogajanja v kraškem gospodstvu Švarcenek (Čeč 2015). Ker so bili dotlej najnatančnejše poznani dogodki in razmere v gospodstvu Rihemberk, izmed velikih gospodstev na Krasu največja vrzel zeva za območje devinskega gospodstva, kar je nekoliko frustrirajoče, saj se je ravno pred grajskimi vrati v Devinu zgodil eden najbolj znanih dogodkov upora na kraških tleh, ko je bilo ubitih nekaj mož. V spomin na ta dogodek pred devinskim gradom stoji spomenik.

V starem arhivu devinskega gospodstva, ki ga hranijo v tržaškem državnem arhivu, se nahaja doslej neuporabljen fascikel dokumentov z naslovom »Vsa pisma velečenjenega gospoda grofa Giuseppeja della Torre najodličnejši Gospodarici o vstajah Slovencev«.¹ Navkljub naslovu fascikel vse-

¹ AST, ATTA, 135.2, 4. Na obstoj fascikla me je pred leti opozoril Pierpaolo Dorsi, bivši direktor Državnega arhiva v Trstu, ki se mu na tem mestu zahvaljujem za dragoceno informacijo.

buje pisma, poročila in druge dokumente širšega kroga avtorjev (in prejemnikov), ki so nastali med 13. marcem 1713 in 7. julijem 1714, s tem da je prva informacija o uporih z dne 5. aprila. Ker se je veliki tolminski punt začel 26. marca 1713, smrtne obsodbe mož, ki so bili spoznani za vodje upora, pa so v Gorici izvršili med 20. in 23. aprilom 1714, ti devinski spisi pokrivajo skoraj celotno obdobje upora in sodne obravnave upornikov (številni so sicer ostali zaprti v ječah goriškega gradu do leta 1716).

Doslej ni bilo veliko znanega o uporih v devinskem gospostvu. Prvotno znanemu datumu napada na grad v Devinu 6. maja je bil že dodan še 7. maj (Čeč 2015, 517). Sicer se navaja, da je devinski grad oblegala ogromna množica, ki je po doslej znanih poročilih štela od 5.000 do 7.000 tisoč kmetov, ki so zahtevali izročitev urbarja. Ob strani naj bi jim stal »eden od županov iz gora«, morda Tolminec. Na gradu je bil grof Jožef Thurn, ki je prihitel s svojega posestva v Brdih. Ljudem, ki so oblegali grad, je zaukazal, naj se razidejo, in dal sprožiti strel s topom v zrak, da bi jih prestrašil. Uporniki so se grofovi grožnji »posmehovali«. Drugi topovski strel je bil s kroglo, ki je zadela ob skalo, katere drobci so povzročili več ranjenih. Šest najbolj razgretih se je podalo pod grajski zid in se grajskih vrat lotilo s sekirami. Tedaj je grof ukazal nad upornike streljati z mušketai: štiri do šest so jih ubili, več deset pa ranili. Ker je napad na grad spodletel, so uporniki odšli ob vzdikanju, da hočejo pravico, in porezali trte v vinogradu, ki je pripadal Alojzu Thurnu, »češ da je tista zemlja srenjska in da je bila kmetom odvzeta na silo s strani grofovih prednikov« (Panjek 1994, 159). Avtor tega poročila, kaplan Matija Marinič iz Praprota, je menil, da so trditve kmetov pravilne. Porušili naj bi tudi nekaj hiš. Po nekaterih poročanjih naj bi se v Devin vrnili tudi naslednje dni in izrazili namen, da topovsko kroglo ponesejo na Dunaj, »da jim bo Cesar naredil Pravico« (str. 159). To je v bistvu vse, kar je doslej znanega o napadu na grad Devin in tudi nasploh o uporih v devinskem gospostvu leta 1713.

Uvodoma so predstavljeni glavni obrisi poteka kmečkega upora na Kra-

Posamezni dopisi in listi v fasciklu niso oštevilčeni, zato jih navajam z datumom ter z začetnicami avtorjev po vrstnem redu pojavljanja v citatih, kot sledi: GT = Giuseppe (Jožef) della Torre, grof; ST = Silvia (Silvija) della Torre, grofica, rojena Rabatta; DD = Domenico Dini, duhovnik; Ivan Gruden, župan v Nabrežini; ŽŠ = Župa Štorje; TS = Tomaž Sandrin, vikar v Komnu; UD = uprava gospostva Devin; TK = Tomaž Kralj, podžupan v Štivanu; PP = Pietro Pagliaruzza, upravitelj gospostva Devin; MK = Martin Kovačič, duhovnik na Proseku; OS = Orfeo Strassoldo, grof (v Lj.); BL = Bernardin Lanthieri, grof; LT = Luigi (Alojz) della Torre, grof, devinski gospod; ŽT = Župa Tomaj; FČ = Franc Čič, notar; NC = Nicolò Cis, devinski kancelar; ŽN = Župa Nabrežina.

su. Ta pregled bo služil kot kontekst, v katerega se umeščajo nove in natančnejše informacije o uporabi v gospodstvu Devin, ki predstavljajo jedro te razprave. Čeprav obravnavano gradivo prinaša tudi navedbe in mnenja plemičev ter uradnikov devinskega gospodstva o uporniškem dogajanju in varnostnih razmerah na širšem primorskem območju, se bomo tu osredotočili na okoliščine na območju Devina. V zadnjem delu bomo ovrednotili informacije in predstavili ugotovitve.

»Gremo po pravico!«

Jožef Thurn (Giuseppe della Torre) je že 24. aprila devinskemu gospodu Alojzu Thurnu (Luigi della Torre), ki se je tedaj nahajal v Passauu, poročal o sumih, da bi se v kmečki upor, ki so ga konec marca sprožili Tolminci, vključili tudi Kraševci iz grofije Goriške in da bi se jim lahko pridružili tudi kmetje gospodstva Devin, ki je sicer pripadalo Vojvodini Kranjski, a je mejilo na goriški gospodstvu Rihemberk in Švarcenek. Govorilo se je namreč, da so že ob prvem vdoru Tolmincev v Gorico v nekaterih devinskih vaseh »tekli nevarni pogovori« in da so se nekateri nameravali pridružiti Tolmincem, če bi se vrnil. Menil je, da zaskrbljenost ni odveč. Čeprav devinski podložniki niso imeli ničesar z osovraženim dacom na vino in meso, ker se je pobiral v sosednji grofiji, »imajo pa toliko dajatev, da če bi se enkrat mogli otresti jarma, bi jih stežka povrnili k poslušnosti«. Vendar je zatem izgledalo, da je »vse potihnilo«, in tudi po tem, ko so rihemberški podložniki šli v Gorico po potrdilo o (neobstoječi) ukinitvi daca, je Jožef Thurn poročal, da v devinskem gospodstvu »ni slišati ničesar in ostajajo mirni, čeprav Tolminci, ko gredo mimo, spodbujajo, kogar le morejo« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 24.4.713 in 29.4.713). Kljub navideznemu miru pa se je le teden kasneje že poročalo o napadu na devinski grad.

Vstaja devinskih podložnikov se je javno pričela v Gorjanskem v soboto, 6. maja, to je le dan zatem, ko so na velikem zborovanju v Rihemberku tamkajšnji podložniki ustanovili kmečko zvezo, jo potrdili s pisnim dokumentom in za svoje voditelje izbrali Franceta Križmana, ki so mu rekli Francon, ter Mihaela Paliča. Francon so proglasili za svojega »cesarja« (*imperatore*), Paliča pa za »glavarja« (*capitano*). Nato so se podali na grad in zahtevali urbar (Panjek 1994, 156–158).

V skladu s kasnejšim poročilom notranjeavstrijski vladi v Gradcu grofice Silvije della Torre, žene devinskega gospoda Alojza, so pobudo za upor dali v župi Tomaj, pri čemer je izrazila (verodostojen) dvom, da »je morda že veliko prej oblikovala namero upora«. Tudi Jožef Thurn je takoj po prvih dogodkih zapisal, kako »se tudi ve, da so mesece vzdrževali korespondenco

s Tolminci in pisali in prejemale pisma«, ter posumil v duhovnike, da so jim pomagali pri branju, čeprav za to ni imel potrditve. Hkrati je trdil, da so bili nekateri iz Štorij in Tomaja prisotni pri dogajanju v Rihemberku in se zgledovali po njem (AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 14.5.713, GT 8.5.713 in DD 8.5.713).

Po tem, ko so opazili uspeh podložnikov v Rihemberku, kjer so pridobili urbar, naj bi se tudi sami odločili, da gredo isto pot. Tomajci naj bi širili vest, da je cesar znižal davke Rihemberžanom in Tolmincem, da bi s tem »spodbudili pokvarjeno predrznost in pridobili k sodelovanju preostale podložnike devinskega gospostva« (AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 14.5.713).

Z bitjem plati zvona so sklicali zborovanje soseske vseh vasi pod navedeno Župo [Tomaj] in sklenili, da se združijo po eden na hišo pod grožnjo požiga nesodelujočim, in zato, da bi bili številčnejši, so poslali sle v Župo Štorje, da bi se tudi oni pridružili, kar se je tudi zgodilo z enakim postopkom [to je z zborovanjem]. [AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 14.5.713]

Ljudje iz žup Tomaj in Štorje so se v soboto, 6. maja, združeno podali v Gorjansko, kjer so pričakovali, da bodo našli upravitelja devinskega gospostva Pietra Pagliaruzzo med pobiranjem desetine. A namesto nanj so naleteli na njegovega sina Nadaleja in na kancelarja gospostva Ignazia Cisa, ki sta se morala soočiti z »velikim številom« kmetov in nazadnje »popustiti pred naraščajočim hudournikom« vstajnikov (AST, ATTA, 135, 2, 4 in ST 14.5.713).

Kmetje so jima odklonili plačilo desetine v denarju, rekoč, da jo hočejo plačevati kot po starem, to je v naturalijah. Poleg tega so zatrdili, da je srenjska zemlja njihova last, ne pa od zemljiškega gospoda, ter da jim pripada tudi pravica do rabe grajskih gozdov. Povedali so, da nočejo več plačevati dajatve na ognjišča in da hočejo dobiti v roke tako stari komorni urbar kot novega, ter napovedali, da bodo v ta namen naslednjega dne, na nedeljo, šli v Devin »eden po hiši«. Po enem od poročil naj bi tudi izjavili, »da hočejo porušiti grad«. Kancelar Ignazio Cis in upravitelj sin Nadale Pagliaruzza sta po krajšem pogovoru izkoristila prerekanje, v katerem so Tomajci in Štorijci prepričevali župana iz Gorjanskega, naj se jim pridruži (po enem poročilu naj bi ga celo topli in vaščanom grozili, da jim bodo porušili hiše). Nadale se je skril v neko izbo, kancelar pa je »spretno« zbežal peš, ker so mu kmetje zadržali konja, in pritekel v Devin z novico o dogodku (AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 8.5.713, GT 8.5.713, ST 14.5.713, DD b. d. in GT b. d.).

Le uro pred tem je iz Gradišča na devinski grad prispel tudi grof Jožef della Torre s patrom Domenicom Dinijem, ker sta se nameravala podati na ogled stanja duha na Krasu zaradi informacije, da so župana iz Štorij opazili v Rihemberku »v petek zjutraj, ko so podložniki tistega gospodstva šli na tamkajšnji grad«. Tako jima je kancelar Cis lahko takoj sporočil, kaj se dogaja. Duhovnik Dini je nemudoma zajahal nazaj v Gradišče h grofici Silviji z namenom, da ta priskrbi moštvo za obrambo devinskega gradu. Tačas je grof Jožef organiziral obrambo z maloštevilnim moštvom, ki ga je imel na voljo v utrdbi (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 8.5.713 in ST 8.5.713). Devin je bil utrjeno naselje, kjer je za obzidjem stal grad in hkrati t. i. »burg« s hišami, v katerem so živeli navadni prebivalci. Vzorec naselja je bil torej enak kot v Štanjelu in v Senožečah, ki so jima so slovensko rekli »tabor«. Ker je bilo obzidje skupno, je bil skupen tudi vhod, tako da so bila devinska grajska vrata hkrati vrata v burg, ki je stal tik za obzidjem, medtem ko je grad bil nekoliko odmaknjen (Panjek 2015b).

Prispela je novica, da so se v nasprotju z napovedanim uporniki že napotili iz Gorjanskega proti Devinu, da na poti po vaseh novačijo udeležence in jih silijo, naj se jim pridružijo, ter da se zbirajo v Nabrežini. Zato je grof Jožef postavil straže na obzidje burga, dal zapreti vrata in pripravil razglas. Dejansko je prva skupina kmetov v Devin prispela že istega dne (sobota, 6. maja) proti večeru. Z obzidja so jim naročili, naj se zadržijo zunaj streljaja puške. Naprej sta stopila le Luka Gruden iz Nabrežine in mož iz Tomaja ter se šla pogovorit z grofom Jožefom. Ta je Grudnu izročil pisni ukaz, namenjen županu v Nabrežini in hkrati vsem županom devinskega gospodstva. Razložil jima ga je tudi ustno, in sicer naj se v izogib smrti in nemilosti pri cesarju vaše skupnosti ne združujejo v upor, temveč naj izberejo po dva moža za vsako župo, ti pa bodo prišli predstaviti pritožbe. Dodal je, »naj nikakor ne pridejo in se ne približujejo utrdbi v večjem številu, ker če bi se približali, bom zanesljivo streljal nanje, temveč naj pošljejo po dva moža po župi, ki jim bomo prisluhnili«. Skupina je res odšla, pisni ukaz pa so odnesli v Nabrežino, kjer so bili zbrani uporniki. Ponoči so župan v Nabrežini ter podžupana v Repnu in Zgoniku prišli v Devin, kjer so jim odprli vrata, in se »zatekli« v burg, ker naj bi jih uporniki »proti njihovi volji prisilili, da se jim pridružijo« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713, ST 8.5.713, DD, 8.5.713 in GT b. d.).

Poročila o prisilnem pridruževanju vstaji torej niso bila povsem brez osnove, med kmeti pa očitno ni bilo popolnega soglasja niti zanesljive organiziranosti. Tako je grofica Silvija Thurn poročala, da so uporniki iz žup Tomaj in Štorje najprej z grožnjami prisilili župana iz Gorjanskega, naj se

jim pridruži, nato pa so na poti proti Nabrežini podobno storili še v župi Šempolaj in v sami Nabrežini. Navodilo je bilo, da se dobijo v nedeljo, 7. maja, zjutraj pred devinskim gradom (AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 14.5-713). Medtem je grofici Silviji preko zvez in poznanstev uspelo v Devin napotiti približno 50 mož. To so bili različni »gospodje« iz Gradišča ob Soči s svojimi ljudmi in kmetje iz Zagraja (Sagrado), ki so prispeli malo pred polnočjo. S to okrepitevijo je v nedeljo zjutraj devinsko utrdbo pod poveljstvom grofa Jožefa Thurna varovalo približno 70 mož.²

Tega dne [nedelja] je bilo združenih pet žup, in sicer Tomaj kot glavna, Štorje, Gorjansko, Šempolaj in Nabrežina. Če štejemo vasi in njihova ognjišča, bi bilo lahko število upornih malo pod 3.000 oseb, s tem da jih je prejšnjega dne kar nekaj izjavilo, da se ne bojijo ne gradu ne topa in da bo njihovo kamenje dovolj, da vse pobijejo. [AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 14.5-713]

V nedeljo, 7. maja, zjutraj se je v Devinu dejansko zbrala množica upornih kmetov, ki pa po vsej verjetnosti ni bila tako številčna, kot je izračunala grofica v svojem poročilu notranjeavstrijski vladi, in še manj kot v oceni grofa Jožefa, da jih je bilo 4.000 (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT b. d.). V urbarju devinskega gospostva iz leta 1758, ko je bilo prebivalstvo gotovo številčnejše kot za časa upora, je bilo namreč v navedenih župah skupaj naštetih 584 ognjišč (AST, ATTA, 242.1, 3). Če so se na poziv k uporabi res odzvali eden po hiši, lahko ocenimo, da se jih je v Devinu zbralo okrog 500 ali nekaj več, nikakor pa ne na tisoče. Navedbi grofa in grofice lahko torej razumemo kot oceni števila vsega prebivalstva na območju, ki ga je zajel upor. Tudi v sledečem opisu spopada se bomo izognili navajanju pretiravanj, ki postanejo očitna iz medsebojne primerjave različnih poročil.

Pred devinsko utrdbo je stala večstoglava množica in glasno vpila »na barbarski način«. Grof Jožef je izdal ponovni, strožji pisni ukaz, naj se razidejo, a se niso dali prepričati in so nadaljevali z vpitjem. Iz množice je stopila skupina okoli 30 mož in se pričela približevati obzidju. Ko so opazili, da je na stolpu poveljnik vojaške posadke nabijal top, je eden izmed njih zakričal: »Ti kar pripravi top, ker hočemo priti noter in vas pobiti s kamenjem!« Tudi nasploh naj bi s svojim vpitjem »jasno izražali svoje namere«. Takrat so s stolpa izstrelili topovsko kroglo, da bi jih odvrnili, zato je niso

² Naslednje jutro so v Devin s čolnom poslali še 30 mož, a ti so prispeli šele v nedeljo zvečer, po krvavem dogodku z uporniki. Zatem je grad nekaj časa varovalo okoli 100 mož (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD, 8.5.713 in GT 8.5.713).

namerili v ljudi. Kmetje se niso prestrašili in skupina »vodij« upora se je še naprej približevala vratom utrdbe. Z obzidja so jim večkrat zakričali, naj se ne približujejo in naj se umaknejo. K vratom se je najbolj približala manjša skupina mož s sekirami v rokah. Med temi je bil tudi mož iz Tomaja, ki je večer poprej stopil do grofa z Nabrežincem Luko Grudnom, ki mu je grof izročil prvi pisni ukaz, naj opustijo upor (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713, ST 8.5.713, GT 14.5.713 in GT b. d.). Z obzidja je tega Tomajca nagovoril grof Jožef:

V slovenščini sem mu zakričal: Pojdi nazaj, kaj češ imet, in ta mi je z ošabnim glasom, kolikor sem razumel, odgovoril: Gremo si naredit pravico, drugi pravijo, da je rekel: Gremo po pravico, kakorkoli se je še vedno približeval in drugi so mu sledili. [AST, ATTA, 135, 2, 4, GT b. d.]

Prišel je že tako blizu vratom in pod obzidje, da bi ga kmalu izgubili iz vidnega polja arkebuz, kar bi lahko opogumilo ostale, drugi pa ravno tako z druge strani. Ker ni želel, da bi prišli do vrat, je grof ukazal, naj se ravno tega Tomajca ustrelji. Ko so ostali iz grajske vojaške posadke zaslišali strel, so tudi sami sprožili svoje arkebuzne proti možem v ospredju. Ubili so jih štiri in enega ranili v nogo. Po grofovem mnenju so bili ubiti »najdrznejši in vodje ostalih«: trije so bili Tomajci, med katerimi je bil »tomajski podžupan, ki je ostal mrtev in ki je vodil vstajo«, ter Nabrežinec, »ki je bil dolgo let na galeji« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713, ST 8.5.713 in GT b. d.). Tako so pobudniki upora plačali najvišji krvni davek.

Kljub temu preostala večja skupina v ozadju ni odnehala in se je še naprej približevala obzidju. Nakazovali so, da želijo maščevati padle. Zato so z grajskega stolpa ustrelili še drugo topovsko kroglo, ki sicer spet nikogar ni zadela, je pa zadela ob skalo, katere drobci so se razleteli in »laže« poškodovali več oseb. Šele na tej točki so se »prestrašeni« umaknili (AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 8.5.713 in GT b. d.).

»V resnici bi rabili kaj drugega kot sekirice in kamne, da bi vstopili v grad,« je kasneje iskreno priznal grof Jožef, a če bi se bila množica približala obzidju, bi lahko prodrla v notranjost utrdbe, »zlasti pri hlevskih vratih«, in se tako zlahka polastila burga, kar bi vodilo v predajo ter prevzem oblasti s strani upornikov kot v primeru rihemberškega gradu. »Če bi mogel, bi se bil zelo rad izognil« streljanju in uboju kmetov, a »njihova trdovratnost in odločnost, da hočejo umreti ali doseči svojo namero«, sta ga prisilili v tako ravnanje. Po drugi strani »bi jih lahko ubili tudi večje število, a glede na to,

da smo s smrtjo najdrznejših že dosegli učinek in da gospostvo rabi podložnike, sem zaukazal, naj se ne strelja na tiste, ki so se vrgli na tla, ampak se jih pusti, naj se oddaljijo nazaj, kot se je tudi zgodilo« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 14.4.713, GT 29.5.713 in GT b. d.). Po streljanju je na prizorišče prišel duhovnik Domenico Dini.

Po tem ko so se uporniki umaknili od obzidja burga, sem prispel do vrat, kjer sem našel dva mrtva in dva, ki sta izdihovala. Rekel sem jima, naj mi v znak kesanja stisneta roko, kar sta storila. Dal sem jima odpuščanje in istočasno sta izdihnila. Nato sem šel k ranjencem, da bi preveril, če so v smrtni nevarnosti, a sem našel le enega z zlomljeno nogo, ki so ga odnesli v burg, da bi ga oskrbeli, ter druge štiri, ki so odšli na svoje domove. [AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 8.5.713]

Uporna množica se je umaknila, a se ni razšla in je ostajala v neposredni bližini. Duhovnik Dini se jim je približal na konju, poklical k sebi nekaj »tistih, ki so govorili italijansko«, in jim velel, naj odložijo svoje orožje, preden pristopijo k njemu. Prisluhnil je njihovim zahtevam, jih poskušal pomiriti in jim dopovedati, da so izbrali napačen način za izražanje svojih pritožb ter da so jim slabo svetovali. Prigovarjal jim je, naj se vrnejo na svoje domove. Pogovor je trajal več kot eno uro in ko jih je veliko že odšlo, sta mu dva moža iz župe Štorje s pomočjo prevajalca povedala, da so jih k upor spodbudili Tolminci s pismi. Preden so se napotili domov, naj bi se uporniki sprli med sabo in se celo stopli, kot so mu povedali, vendar Dini tega ni videl, saj je bil »obdan s skalami in z ljudmi« (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 8.5.713).

Pred tem, ko se je pred devinskimi vrati še odvijala drama, je Dini v bližnjem Štivanu prestregel skupino okoli 50 podložnikov grofa Jožefa³, ki jih je bil ta poklical na pomoč. Oboroženi so bili z arkebuzami in Dini jih je s pomočjo tamkajšnjih Slovencev vprašal, na čigavi strani so, in ker je ugotovil, da se verjetno nagibajo na stran upornikov, jih je zadržal v Štivanu. Grof Jožef jih je nato po poldnevu poslal nazaj na njihove domove (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 8.5.713 in GT 14.5.713).

Štivanski župan se ni pridružil upor, v naselju je v soboto zvečer, na predvečer spopada, celo obvestil posadko na gradu in dal zajeti tri može, ki so bili po različnih pričevanjih iz Tomaja in (ali) Štorij. Grof Jožef je sumil,

³ Družinska veja grofa Jožefa je imela v sklopu devinskega glavarstva nekaj svojih podložnikov, medtem ko je bil grof Alojz devinski glavar in zemljiški gospod velike večine podložnikov.

da so domačine poskušali pregovoriti k pristopu na stran upornikov, čeprav tega »niso hoteli priznati«. Prav gotovo so bili iz skupine tistih, ki so se že v soboto pojavili pred grajskimi vrati. Aretirali in odvedli so jih na grad. Eden izmed njih, doma iz Štorij, je vendarle odgovoril na nekaj vprašanj, »čeprav je izredno prebrisan in se ga ni mučilo«: ta je bil vir informacije, da je bil vodja upora podžupan v Tomaju, ki je bil ustreljen pred devinskimi vrati (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713, DD 8.5.713 in GT b. d.).

S tega konca je še vest, da so se po tem, ko se je v nedeljo že vse zaključilo, k štivanskemu županu prišli možje iz Doberdoba, rekoč, da se hočejo pridružiti upornikom, a jih grof ni spustil zraven (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713). O zapozneli reakciji na tem koncu devinskega gospodstva priča tudi zadnje dejanje odkritega in javnega upora. V ponedeljek, 8. maja, je župan v Jamljah obvestil grofa Jožefa, da se »nekateri vasi na goriškem koncu tega gospodstva [...] združujejo v Dolu, da bi šli porušit mitnico v Zagraju«.⁴ Poskusili so ga prepričati, naj se jim pridruži, a ta je namesto tega s Francem Pahorjem, prav tako iz Jamelj, ponesel obvestilo v Devin. Povedal je, da je srečal župana Opatjega sela, ki je šel z njimi, in mu rekel »Priatelj, vi greste na vislice«, ta pa se je opravičeval, da so ga prisilili. Zatem se je župan Opatjega sela umaknil, in ko so ljudje videli, »da so umanjkali najbolj avtoritativni«, so se razdelili v dve skupini. Ena se je vrnila na svoje domove, druga pa je ostala v Dolu, a nazadnje so tudi možje iz te druge skupine opustili svojo začetno namero o pohodu na mitnico v Zagraj in se vrnili domov (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713, 14.5.713).

Tako se je aktivna faza upora v devinskem gospodstvu zaključila z množičnim nastopom kmetov v Devinu. V enem od svojih poročil z dne po upor, namenjenem grofici Silviji, je grof Jožef iz Devina napisal, da »so glavni, to so ti iz Tomaja in Štorij, videti dokaj potrti in so šli na svoje domove, a kljub temu jim ne gre zaupati«. Z devinskim gospodom grofom Alojzom je bil zgovornejši.

Če sklenem, to je splošni upor kmetov. Če bi imeli vodstvo, bi prizadeli veliko gorja, ker dežela nima moči, da bi se jim zoperstavila, a na dvoru v neskončnost odločajo o napotitvi vojske. Če bo ta zadeva trajala, kot zgleđa, bo sledilo veliko gorja, čeprav so po tem dogodku tisti iz Štorij, Tomaja in Gorjanskega odšli na svoje domove, vendar eden je županu v Nabrežini povedal, da mora zaukazati enega po hiši

⁴ Zagraj (Sagrado) je bil del posesti grofov Thurn, kjer so nadzirali tudi most čez Sočo (Pichler 1882, 367).

iz svoje župe za takrat, ko bodo obveščeni, sicer da mu bodo požgali hišo. Poleg tega pravijo, da se bodo pritožili cesarju, na kar sem jim odvrnil, da to lahko storijo, vendar ne na tak uporniški način in v skladu z ukazi, ki sem jim jih izdal. [AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713]

Odpor in zahteve po župah

Resnici na ljubo potrti še ne pomeni pokorni in kljub očitnemu neuspehu ter tragičnosti dogodka pred vrati devinske utrdbe kmetje niso opustili odpora. Obstajale so sicer razlike med župami, ki so se pokazale že ob nastopu v Devinu in se potrdile tudi v nadaljevanju.

Župa Štivan se upor ni pridružila, z izjemo zapoznelega prihoda mož iz Doberdoba in delne vpletenosti v opuščeni pohod na mitnico v Zagraj. »Župana« v Jamljah⁵ lahko uvrstimo med predstavnike vaških elit, ki niso bile naklonjene upor, saj je županu iz Opatjega sela odsvetoval sodelovanje v podvigu in informacijo celo ponesel grofu. Edina dodatna omemba je precej poznejša, in sicer gre za odziv na dopis grofa Alojza, ki ga bomo obravnavali v nadaljevanju.

Župa Nabrežina naj bi se vstaji pridružila le v manjšem obsegu in pod prisilo, tamkajšnje vaške elite pa pohoda na grad niso podprle, saj so se nabrežinski župan in podžupana Zgonika ter Repna (iz iste župe) celo zahtevali v devinski burg (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 8.5.713).

A kmalu se je izkazalo, da je odpor vendarle obstajal in ostajal. Župe so pričele pošiljati svoje pisne pritožbe, k čemur so bile pozvane.

Iz župe Nabrežina so se odzvali, rekoč, da ne bodo podali nobene pritožbe, ker obvelja pisna izjava njihovega župana Ivana Grudna z dne 11. maja. V njej je zapisal, da so se ljudje v vaseh njegove župe izrekli za plačevanje desetine »kot običajno v drugih letih«, in sicer »v višini 6 soldov po glavi« živine, kar pa je v resnici pomenilo po starem (po novem je bilo namreč deset soldov), ter da »ne nasprotujejo svojim gospodarjem, to je Izvrstni Hiši Thurnov, ampak prosijo za milost, naj bodo njihove obveze take, kot so bile v starih urbarjih« (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 15.5.713 in IG 11.5.713). V bistvu so kratko in jedrnato izrazili isto temeljno stališče kot upornejša župe, kot bomo še spoznali, a na spravljiv način, pri čemer so konkretne ukrepe prepuščali gospodu.

Župa Šempolaj se je pridružila upor. Takoj so povedali, da nočejo opravljanje tlake v vinogradih Jožefa Thurna v Sesljanu. Teden kasneje so se sicer

⁵ Omemba župana v Jamljah je nekoliko nejasna, saj je to območje spadalo pod župo Štivan. Morda je šlo za podžupana.

izgovarjali, da jim tako ukazujejo druge župe, a so ostajali pri tem stališču. Poleg tega so travarino za kože hoteli plačevati v višini 2,5 solda, ne pa po deset soldov kot poprej (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 8.5.713 in 14.5.713).

O župi Opatje selo, ki je kot Šempolaj pripadala družinski veji Jožefa Thurna, med dogajanjem v Devinu ni informacij, so pa bili zraven pri neizvršenem napadu na mitnico v Zagraju, kamor se je sprva odpravil tudi njihov župan. Verjetno so bili oni tisti Jožefovi podložniki, ki so v Štivan prišli oboroženi z arkebuzami in so jih poslali nazaj domov. Sicer zasledimo le še omembo njihove pritožbe v poročilu z dne 12. maja.

Moji iz Opatjega sela so mi prinesli na papirju zahteve v petnajstih točkah. Glavne zadevajo deželne davke, ki jih hočejo plačevati 18 lir na hubo tako kot leta 1622, zdaj pa se plačata 2 goldinarja in pol [na kmetijo], za ognjišča hočejo plačevati le za stara ognjišča [izvirne hube], pri desetinah hočejo plačevati šest soldov namesto deset za vsako žival. Glede gmajn in ostalega bom še poslal. [AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.5.713]

Nekoliko več informacij so nam devinska poročila ohranila glede žup Tomaj, Štorje in Gorjansko. Na splošno pa velja, kot je razvidno že iz predstavitve znanega o župah Štivan, Opatje selo, Šempolaj in Nabrežina, da se je dokumentacija za posamezne župe ohranila v neenaki meri. Grof Jožef je 12. maja grofu Alojzu poročal, da so po devinskih dogodkih Tomajci dolgo sestankovali.

V hiši Lanthieri sem slišal, da imajo tisti iz Tomaja že nekaj dni med sabo tajni posvet in ne omogočijo, da bi se izvedelo, o čem razpravljajo. A govori se, da bodo čim prej poslali na Dunaj deset mož iz skupnosti, da bi se pritožili glede dogodka v Devinu in svojih bremen. Ne bo škodilo, če bomo dali poizvedovati o njihovi nameri in da ne bi pod to krinko kuhali kakega drugega načrta. [AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 12.5.713]

Kot prvi sta svoji pritožbi na devinski grad prinesli ravno tisti dve župi, ki so ju imeli za jedro upora, to sta Tomaj in Štorje, in sicer najkasneje 15. maja, ko sta omenjeni v poročilu (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 15.5.713). Očitno so na sestankih v Tomaju razpravljali tudi o pritožbi. V tu obravnavanem devinskem fasciklu o uporju prej omenjena pritožba župe Opatje selo in ta iz Tomaja nista ohranjeni. Zato pa sta ohranjena tovrstna dokumenta za župi Štorje in Gorjansko, oba brez datuma. A glede na povedano in na

njeno vsebino je sledeča pritožba župe Štorje gotovo nastala med 10. in 15. majem 1713.

Dne 10. tega meseca maja smo ponižni in spoštljivi podložniki Vaše Ekscelence prejeli Milostljivo Odredbo [*mandato*] Urada Kancelarije [...], s katero se našemu županu v Štorjah Antonu Majcnu ukazuje [...], naj v pisni obliki predstavimo [zato] vsi skupaj pod župo Štorje s tem našim spoštljivim listom predstavljamo dajatve, ki nas zdaj obremenjujejo, in tiste, ki jih letno moramo plačevati.

Prvič, moramo plačevati za ognjišča letno petic štirinajst, česar prej ni bilo.

Drugič, rabote [tlaka], ki smo jih opravljali v delu, zdaj delamo rabote in jih moramo plačati z denarjem.

Tretjič, zdaj moramo plačati od Gospodarja, ki umre, Lir 100, česar prej ni bilo.

Četrtrič, plačujemo za travarino od živali več, kot se je plačevalo prej.

Petič, plačujemo za deseti denarič več od tega, kar se je plačevalo prej.

Šestič, zdaj plačujemo neko davščino, da ko nek ubogi podložnik vzame ženo na svojo zemljo, mora plačati deseti denarič, ki se ga prej ni plačalo.

Sedmič, nas dajatev za gmajne obremenjuje več, kot se je plačevalo prej.

Osmič, denar, ki ga letno plačujemo urbarju in za druge davščine, moramo dajati v našo škodo.

Devetič, za eno jagnje moramo dati 10 soldov za desetino, tega pa se ne počne v nobenem drugem gospodstvu.

Desetič, desetinsko žito plačujemo s polovnikom, kar je v našo veliko škodo in strošek, hočemo pa ga dajati z *balzom*⁶ [v ležeči tisk postavil A. P.], kot se počne v drugih gospodstvih.

V zaključku so se v župi Štorje pritoževali nad tem, da plačujejo po »novem urbarju, ki ga je sestavil nek Jud, bivši uslužbenec gospodstva in glavarstva Devin, za kmetije in gmajne, ki jih posedujemo mi, ubogi podložniki«. Prosili so, naj se dajatve povrnejo v stanje, kakršno je bilo po »starem cesarskem urbarju« (AST, ATTA, 135, 2, 4, Žš b. d.). Srž protesta je bila torej

⁶ V izvirniku »balzo«: prostorninska merska enota, očitno manjša od devinskega polovnika, ki je bil enak ljubljanskemu merniku.

v spremenjenih dajatvah glede na stari urbar, v uvajanju novih in v poviških, pri čemer so posebej izpostavljali različna bremena ob primopredajah kmetij in zemljišč (umrščina in deseti denarič).

V primeru Gorjanskega ne razpolagamo s samo pritožbo, temveč z zapisnikom z naslovom »Razlaga nekaterih točk devinskega urbarja, ki jih podložniki niso razumeli, [...] skupnosti in možem iz Gorjanskega z njihovimi odgovori«. Razlago je po naročilu uprave gospostva izvedel Tomaž Sandrin, župnijski vikar v Komnu, ki je tudi zapisal odgovore. Tudi ta spis ni datiran, po vsej verjetnosti pa gre za odgovore uprave gospostva na vloženo pritožbo in za odziv nanje s strani skupnosti (ne pa cele župe, ki je zajemala več vasi). Ker je grof Jožef 29. maja pisal, da bi bilo dobro, če bi upravnik Pagliaruzza podložnikom pisno raztolmačil spremembe glede starega urbarja (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 29.5.713), je dokument mogoče umestiti v čas po tem datumu. Besedilo je predolgo in prepodrobno, da bi ga v celoti navedli v dobesečnem prevodu, zato točke obeh strani povzemamo v obliki preglednice (preglednica 7.1).

Tudi v Gorjanskem se izkaže, da je jedro nezadovoljstva predstavljal odmik od starega urbarja. Izkaže se, da je poleg dejanskih sprememb v načinu obračunavanja in posledičnih poviškov dajatev v dolgih desetletjih prišlo do stopnjevanja deželnih davkov Vojvodine Kranjske, ki so jih v gospostvu Devin obračunavali v nepreglednem prepletu z običajnimi dajatvami. Poleg tega so deželne davke za vsake tri hiše zaračunavali kot za eno hubo, kar je pomenilo, da so jih kmetje dejansko preplačevali, ker so bile prvotne hube razdeljene na več kot tri dele. Zelo zanimiva je izjava (točka 9), da so se imeli za lastnike kmetij (čeprav so bile obremenjene z dajatvami), saj so jih lahko prodajali in kupovali. To potrjuje interpretacijo, da so imeli kmetje svoje razumevanje pravnega stanja.⁷ S tem stališčem so hkrati izkazovali precejšnjo samozavest, saj so ga izrazili v odgovor na grožnjo gospostva, da bi uvedli pridvorno gospodarstvo in tlačanstvo.

Ko so predstavniki posameznih žup v Devin prinesli svoje pisne pritožbe, so obljubili, da bodo počakali na pisno stališče devinskega gospoda grofa Alojza Thurna, »preden bi ponovno poskusili« s kako akcijo. V upravi devinskega gospostva so upali, da se bodo tega držali (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 15.5.713).

Začetne, ustno izražene zahteve, a še posebej prejete pisne pritožbe so v krogu vodstva devinskega gospostva povzročile precejšnjo in iskreno zaskrbljenost. Niso bili prepričani, da bodo znali utemeljiti in upravičiti sko-

⁷ Na to temo glej 4. poglavje.

Preglednica 7.1 Razlaga in odgovori glede pritožb Gorjanskega (vikar Tomaž Sandrin, 1713)

Razlaga gospostva Devin	Odgovori podložnikov iz Gorjanskega
1. Urbar ni bil v ničemer povišan, plačuje se enako kot pred 116 leti, le da v tekočem denarju, od česar imajo podložniki korist.	Vztrajali so, da plačujejo dvojno, zato sem takoj prešel na sledeče točke, da bi razumeli, od kod povišanje.
2. Za redno naklado deželi Kranjski se za vsako hubo letno plača 3 G in 28 K, znesek je stalen in se ne spreminja.	Skomignili so z rameni in bili tiho.
3. Za izredno naklado deželi Kranjski se za vsako hubo plača 5 G in 30 K, znesek se spreminja (kar ni po volji gospoda).	Kot zgoraj; upajo, da jih bo gospod obvaroval pred neznosnimi povišanji.
4. Po urbarju vsak hišni gospodar doživljenjsko plača 24 K in to se nikoli ni povišalo, gospod pa dejansko prejme le 1 K (glej spodaj).	Ne morejo in ne želijo nasprotovati zapisanemu v urbarju, upajo pa v gospodovo dobroto glede ugodnosti, ki jih že imajo, in še boljših.
5. Vsaki trije gospodarji ločenih hiš dajo za redno deželno naklado kolikor cela huba, kar znese 1 G in 9 K za vsakega.	Naprošajo, naj se gospod zamisli, kolikokrat se plačajo te presnete redne in izredne deželne naklade. Najprej vsi na hubi skupaj plačajo teh 3 G in 28 K ter 5 G in 30 K. Nato pa, če jih je 6 na hubi, evo jih plačane še tretjič, če jih je 9, evo jih plačane še četrty, če jih je celo 12, evo še petič. Ko je bil en sam gospodar, je plačal le enkrat, če se je sploh kaj plačevalo; do pred kratkim pa, kdor je bil vpisan kot gospodar hube, je bil izvzet iz teka množenja. Z delitvijo se huba ne povečuje, temveč podložniki postajajo vse revnejši. Ko se deželi plača, kar je določeno po hubi, kaj jo zanima in kako naj ve, koliko jih je na hubi, eden ali deset? Upajo v gospodovo dobroto in vest, da ne bo dovolil, da se, poleg osnovnega, plačila na novo množijo po tri in tri.
6. Vsaki trije gospodarji ločenih hiš dajo za izredno deželno naklado kolikor cela huba; znesek se spreminja, leta 1712 je bil 1 G in 50 K za vsakega.	
NB Zadnje tri točke skupaj znesejo 3 G in 23 K, a gospod terja le 3 G od dobro stoječih, od vdov in revnih pa le 1 G in 30 K. Zato dejansko ne izterja tistih 24 K.	

Nadaljevanje na naslednji strani

zi čas uvedene spremembe dajatev glede na uradni komorni urbar iz leta 1597, na katerega so se sklicevali podložniki, ko so pisali o »starem cesarskem urbarju«. ⁸ Ta bi po pravilih moral biti nespremenljiv, v njem določene

⁸ Ker je veljal za merodajnega tudi za upravo gospostva, je bil ta urbar očitno zadnji, ki ga je izdala komora. To je nekoliko presenetljivo, ker je komora zadnji urbar običajno izdala

Preglednica 7.1 Nadaljevanje s prejšnje strani

Razlaga gospostva Devin	Odgovori podložnikov iz Gorjanskega
7. Če jih zadnje tri točke bremenijo, naj podložniki ponovno združijo hiše in se jih rešijo.	Ponovna združevanja niso mogoča, ker so razdeljeni že prešli v 3. ali 4. koleno sorodstva, na nekatere hube pa so prišli tujci.
8. Za umrščino bi po urbarju morali plačati 8 zlatih ogrskih G. Zdaj se plačuje 100 L ob smrti vpisanega gospodarja hube. Namesto tega bi se ob smrti kogarkoli lahko izvedla cenitev premoženja in bi se kot druge plačalo 4 %. Naj presodijo, kaj se jim splača.	Zadovoljijo se z dogovorjenimi 100 L pod gojem, da se gospod dobrohotno zamisli nad točkama 5 in 6.
9. Tlaka je bila prevedena v 6 s.c., a je bila znižana na 36 L. Naj podložniki ne mislijo, da so dolžni le tlake za popravilo gradu, temveč tudi za obdelovanje gospodove zemlje. Če ne bodo želeli plačati za tlako, bo gospod vzel v svoje upravljanje toliko hub, kolikor jih bodo lahko obdelovali s tlako, pri čemer bo vsaka huba morala vsak dan priti po potrebi z volovi ali brez, podružniki pa 3 ali 4-krat na teden.	»Pravijo, da nikoli ni bilo primera, da bi bili podložniki odslovljeni s hube, razen če niso veliko let zaostajali s plačili urbarju; nasprotno, s tem ko so velikokrat dobili dovoljenje za nakup, prodajo, oddajo itd., se povsem jasno kaže, da so hube njihove [<i>salvis aggravijs etc.</i>], zato upajo, da niti Njihova Eksclenca ne bo storila tega koraka; temveč močno upajo, da jim bo N. E. iz dobrote dala občutiti kakšno olajšanje glede rabot, posebej tista 2 G, ki se plačujeta za drva, za katera pravijo, da so ju obljubili neki gospe grofici, ne vem če babici ali prababici N. E., le za čas njenega življenja.«
10. Glede desetine na drobnico, če nočejo plačati desetine na veliko živino, bodo pa plačali travarino od vseh živali.	Ne vedo, da bi sami ali njihovi predniki kdaj plačevali za travarino, temveč kar pomnijo 5 s desetine na glavo drobnice; zato upajo, da bodo ponovno izkusili dobroto gospoda.
	Vse navedeno z vso ponižnostjo in podrejenostjo njihovemu najmilostljivejšemu gospodu.

Opombe Točke 4–6 sestavljajo dajatev za ognjišča. Vir: AST, ATTA, 135, 2, 4, TS b. d. Legenda: G = goldinar; K = krajcar; L = lira; S = sold; SC = beneški srebrnik *scudo della croce*.

dajatve, obveznosti in pravice podložnikov pa bi morale ostati nespremenjene. Iz korespondence je razvidno, da v vodstvu in upravi zemljiškega gospostva ter glavarstva v nekaterih primerih pravzaprav niso vedeli, za kaj in na kakšni podlagi zahtevajo določene dajatve. V drugih primerih naj bi spremembe temeljile na bolj ali manj starih dogovorih med vsakokratnimi gospodi in podložniki, a o teh sporazumih je bilo treba najti pisna dokazila

ob prodaji gospostev, kar se je v primeru Devina zgodilo sredi 17. stoletja. To vsaj delno pojasnjuje, zakaj nam za gospostvo Devin primanjkuje urbarjev za celo 17. stoletje.

v arhivu uprave. Še najbolj so bili zaskrbljeni glede zahtevanega zneska za dajatev na ognjišča, za katerega so vsaj interno soglašali, da je težko ubranljiv. V dopisih so menili, da bi urbar odnesli z devinskega gradu na varen kraj in ga v miru temeljito preučili s pomočjo pravnika. Le na ta način bi bilo mogoče ustrezno utemeljiti in argumentirati stanje ter stališča, in sicer ne samo v odnosu do podložnikov, kolikor v primeru, če bi njihove pritožbe prišle pred komisijo, ki je bila odrejena za preiskavo upora (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.5.713, DD 15.5.713, GT 29.5.713 in GT 12.6.713).

Vaša Ekscelenca [grof Alojz] me sprašuje, če bi bilo dobro stari urbar prenesti v Gradišče. Razmislil sem in menim, da je to nujno potrebno ne le za varnost samega urbarja, saj bi vendarle bil na varnem tudi v Devinu, če bi ga dobro varovali, temveč veliko bolj zaradi tega, ker ga je treba pravočasno preučiti glede na vprašanja podložnikov, V. E. in gospod Giuliani pa ne moreta tja. [...] Je pa res, da če ga damo prenesti, to morajo izvesti zaupanja vredne osebe, oprezno in tajno, kar zadeva cesto. [AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 23.5.713]

Potekel je skoraj teden dni, preden je grof Jožef napisal, da bi gospod Giuliani (očitno pravnik) lahko preveril navedbe upravitelja Pagliruzzija, in sicer na podlagi »starega nemškega originalnega urbarja, za katerega mi pravijo, da so ga pred kratkim našli« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 29.5.713).

Splošno zborovanje pri Sv. Margareti, ki ga ni bilo

Ob koncu maja in v začetku junija, skoraj mesec dni po vstaji, podložniki še vedno niso plačevali desetine. Grof Jožef je 29. maja zapisal, da je od kaplanov v obeh župah, ki so pripadale njegovemu očetu⁹ (Opatje selo in Šempolaj), izvedel, da kmetje »nikakor nočejo plačati desetine« za živino, ki se je običajno plačevala ob Jurjevem (23. april), zato jim je izdal »ukaz, naj jih pod kaznijo vojaške izvršbe plačajo kot poprej« in naj svoje pritožbe uveljavljajo po sodni poti. Temu zgledu je sledila tudi uprava gospostva Devina, ki je 3. junija podoben ukaz naslovila na vse župe, pri čemer se je ohranila tista, namenjena županu v Tomaju (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 29.5.713 in UD 3.6.713).

⁹ Jožef (Gio. Giuseppe) della Torre je bil sin Rajmunda (Raimondo Bonifacio), preminulega leta 1714, in je po njem podedoval njegov delež gospostva v sklopu devinskega glavarstva (Pichler 1882, 416–417).

Ker je obveznost podložnikov pod našim Gospostvom Devin, da plačajo desetino od drobnice po prazniku sv. Jurija, kot so počeli od davnega časa brez nikakršnega ugovora ali zoperstavljanja, razen v tekočem letu na nezakonit, nedovoljen in nezaslišan način, in ker hočemo uveljaviti svoje pravice, ki smo jih doslej mirno udeležali, nalagamo Županu, Skupnosti in Možem iz Tomaja ter tej Župi pripadajočim Vasem, da morajo izpolniti to, kar je vsem in vsakemu posebej naloženo, v količini, ki so jo doslej izplačevali – pri čemer bodo neplačniki kaznovani denarno ali na drug način, ki ga bomo arbitrarno določili – v roke našim Agentom v Devinu v roku osmih dni po prejemu tega ukaza. Hkrati se jim zagotavlja, da bodo v prihodnje izvedeli za odločitve glede priprošenj, ki so nam jih naslovili – nakar, če bi jo občutili kot nepravilno, bodo lahko vložili priziv na višje Sodišče v Gradcu, ki je pristojni urad, in ne na druge, sicer bodo kršili pravice devinske jurisdikcije. Vendar znali bodo ubogati in se izogniti oškodovanju. [AST, ATTA, 135, 2, 4, UD 3.6.1713]

Takrat so se že približevali krajišniki, poslani za zadušitev upora, 30. maja naj bi se na Vrhnikih srečala oddelka, poslana iz Karlovca in Senja (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 29.5.713). Zadeve so se pričele odvijati s pospešeno hitrostjo – tako na strani devinske uprave kot na strani podložnikov. Zgoraj navedeni ukaz, ki je bil prvi strožji nastop devinskega gospostva, in prav gotovo tudi zaskrbljenost zaradi obetanega vojaškega posega sta ponovno pokazala razpoko med kmečkim prebivalstvom.

Tako je Tomaž Kralj, podžupan v Štivanu, že dan po izdanem ukazu pisno sporočal, da je možem z območja Dola, Jamelj, Brestovice in Medjevasi (vasi pod župo Štivan) prebral ukaz. Izjavili so, da nikoli niso bili uporni in da so ter ostajajo zvesti in pokorni podložniki (AST, ATTA, 135, 2, 4, TK 4.6.713). Istega dne, 4. junija, je tudi duhovnik Martin Kovačič, ki je očitno delal po navodilih devinskega gospostva, upravitelju Pagliarizziju poročal, kaj je postoril na podlagi njegovega dopisa s priloženim pismom »gospodarja« grofa Alojza.

Odgovarjam, da sem poskrbel za to, da so se sestali podložniki župe Nabrežina iz njenega Zgornjega dela, to so Repen, Repnič in Zgonik, ki sem jim pismo razložil besedo za besedo [...], ti pa so mi odvrnili, da nočejo storiti nič drugega kot to, kar bodo storili drugi iz Zgornjega Dela, to sta Tomaj in Štorje. Čeprav sem jih prepričeval, da morajo priznati svojega nadrejenega Gospodarja, in sicer ne le kot Gospo-

darja, temveč kot svojega Očeta, kot so v zadostni meri slišali iz pisma, so mi na to odgovorili, da bi radi vse naredili, vendar se bojijo tistih iz zgornjega dela, ki so prvi začeli upor, bojijo se, da bi jih prišli povsem uničit. Nato sem danes zjutraj [...] podobno poskrbel, da so se v Šempolaju sestali sosede iz Nabrežine, za katere sem ugotovil, da so dobro naklonjeni Njihovi Ekscelenci Gospodarju in da bodo povsem zadovoljni z vsem, kar bo storil N. E. Najmilostljivejši Gospodar. [AST, ATTA, 135, 2, 4, MK 4.6.713]

V župi Nabrežina so bila torej mnenja deljena, kmetje si niso bili enotni. Vsaj deloma so svojo naklonjenost upornim zahtevam prikrivali s sklicevanjem na strah pred kaznovanjem s strani vodilnih žup. Medtem so podložniki grofa Jožefa iz Šempolaja še vsaj do 12. junija »vztrajali, da nočejo plačati desetine niti izvesti rabote v Sesljanu, zaradi česar trte še niso privezane, prekopane, koli niso postavljeni, tako da bo pridelek neskončno trpel letos in prihodnje leto«. Kot zagovornik odločnega nastopa, kar je izkazal že s streljanjem pred gradom, je grof Jožef v poročilu grofu Alojzu dodajal, da »bi jih sam že izterjal in vodje spravil pod streho«, a so kupovali čas z raznimi pozivi »v pričakovanju odločitve, kaj bo Vaša Ekscelenca sprejela s svojimi« podložniki (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.6.713).

V primerjavi s podreditvijo nekaterih in bolj ali manj tihim odporom drugih so bile namere Tomajcev precej ambicioznejše. Preko tomajskega župnika so v dneh pred 9. junijem sicer sporočali, da bodo vaščani poslali dva moža, ki bosta prinesla plačilo za travarino in za desetino, kar pa se ni zgodilo, kakor tudi niso poslali priprošnje, na katero so upali v vodstvu gospostva (AST, ATTA, 135, 2, 4, MK 9.6.713 in DD 12.6.713). Kot se je kmalu izkazalo, so imeli drugačne načrte, in na tej podlagi je grof Jožef presodil, da delujejo načrtno.

Vaša Ekscelenca bo iz priloženih pisem uvidela zlobo tistih iz Tomaja in Štorij, ki jo včasih prikrivajo s kako obljubo o predanosti, ki ji ne gre verjeti, saj se zatem ugotovi obratno, ali pa s kakim upanjem, ki ga dajejo preko kakega pisma duhovnikov ali pa s kako obljubo, ki jo nato s svojimi ravnanji prav kmalu zanikajo. [AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.6.713]

Tomajci so namreč sklicali splošno zborovanje »celega devinskega gospostva« pri Sv. Margareti v Gorjanskem, to je na kraju stare cerkve, ki je stala na meji s skupnostjo Komen v gospostvu Rihemberk. Razumeti je mogo-

če, da je ponovno najbolj usklajeno in najsložneje delovala naveza med župama Tomaj in Štorje. K udeležbi so bili pozvani (ali »prisiljeni«) »eden po hiši« iz devinskih žup, hkrati pa so bili vabljeni tudi tisti iz sosednjih rihemberških vasi Kostanjevica in Temnica (o čemer je tamkajšnji vaščan pričal namestniku goriškega glavarja) ter nasploh »tisti iz preostalega gospodstva Rihemberk« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.6.713). Vse, kar je mogoče izvesti o namenu zborovanja, sklicanega za četrtek, 9. maja, pri Sv. Margareti, je to, kar je tomajski kaplan Brondolo povedal grofu Jožefu (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.6.713):

Rekel mi je, da se je tistega dne moralo izvesti to zborovanje in da so [Tomajci] govorili, da nočejo več pisati prošenj, temveč za gotovo izvesti, če hoče devinski gospod pristati na to, kar sprašujejo, ali ne, ter da bodo poslali dva moža na devinski grad z namenom, da bi to izvedeli. To je natančno to, kar mi je povedal.

Dan pred tem (8. maja) je bilo v Zgoniku sklicano zborovanje župe Nabrežina, na katerega so bile pozvane vasi Nabrežina, Repen, Repnič, Zgonik in druge. Vaščani Gabrovca in Saleža so se odločili, da gredo naslednjega dne na splošno zborovanje k Sv. Margareti, a tam »niso našli žive duše«. Martin Kovačič, duhovnik na Proseku, je z neprikrito privoščljivostjo poročal, kako so se vrnili »pobiti do tal, kot preplašena živina« (*tanquam tabula rasa, e tanquam bestiae sbigotite*) (AST, ATTA, 135, 2, 4, MK 9.6.713).

Na pobudo Tomajcev sklicano splošno zborovanje podložnikov gospodstva Devin, na katerega so bili vabljeni tudi podložniki sosednjega gospodstva Rihemberk, se na koncu ni zgodilo. Udeležili se ga niso niti sami Tomajci niti tisti iz župe Štorje. Kljub temu že sama zamisel in poziv pričata o kljubovanju, saj bi se zborovanje moralo vršiti dva dni po začetku krajišniške represije v gospodstvu Rihemberk (7. maja). Poziv rihemberškim sosedom lahko razumemo kot izraz solidarnosti in iskanja širše podpore, sama pobuda pa izkazuje namero, da se nasproti vojaški represiji poudari željo po reševanju kmečkih vprašanj po dogovorni poti. Na pomenljivo sočasnost je opozoril tudi grof Jožef, ki razumljivo ni mogel izraziti pohvale: »Opaziti velja, da, čeprav se je poseg [krajišnikov] začel v torek, so se Tomajci kljub temu naslednji četrtek nameravali združiti pri Sv. Margareti« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.6.713).

O razlogih za odpoved zborovanja se v dopisih zasledita dve interpretaciji. Po mnenju grofa Jožefa se morda iz Tomaja in Štorij niso pojavili pri Sv. Margareti zato, »ker nobena druga župa ni hotela pristati niti iti« (AST,

ATTA, 135, 2, 4, GT 12.6.713). Tako mnenje si je vsaj deloma ustvaril na osnovi poročila, ki ga je upravitelj gospodstva Pagliaruzza napisal že na dan spodletelega zborovanja: »[P]ri Sv. Margareti pod Gorjanskim ni bilo nobenega zborovanja, ker se župi Gorjansko in Nabrežina nista hoteli združiti s tistimi iz Tomaja in Štorij.« Ti iz Gorjanskega in Nabrežine so trdili, »da sta jih tisti dve župi prisilili in da nočejo biti proti svojemu gospodarju ter razglašeni za upornike« (AST, ATTA, 135, 2, 4, PP 9.6.713).

Razlog, ki so ga navajali »drugi«, pa je bil prihod sla dežele Kranjske (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 12.6.713). Grof Orfej Strassoldo je namreč v odsotnosti tako kranjskega glavarja kot njegovega namestnika izdal ukaz, naj se podložniki gospodstva Devin zglasijo v Ljubljani, »kjer jim bo razsojena pravica«. Že pred tem je bil v korespondenci z grofom Jožefom Thurnom glede kmečkih pritožb. Zatrdil mu je, da bo to naredil z namenom, da bi pritožb devinskih podložnikov ne obravnavala komisija, ki je bila predvidena v Gorici. V hiši Thurn s tem niso bili zadovoljni, ker so posumili, da bi poseg uradne Vojvodine Kranjske lahko škodil pravicam Devina. Grof Jožef ga je razumel kot napad na sodne pristojnosti devinskega glavarstva in se spraševal, zakaj je Orfej Strassoldo v resnici postopal na ta način. Sredi junija je menil, da se uresničujejo njegove skrbi in da Orfej dvomi v pristojnosti devinskega sodišča (AST, ATTA, 135, 2, 4, OS 32.5.713, ST 11.6.713, GT 12.6.713 in 19.6.713). Za tem se po vsej verjetnosti skrivajo politične igre moči znotraj plemstva – nenazadnje je v tistem trenutku deželno upravo v Ljubljani *de facto* vodil en Strassoldo (Orfej), drugi Strassoldo (Leopold Adam) pa je bil glavarjev namestnik v Gorici –, kar je mogoče slutiti tudi iz druge ohranjene korespondence. Na tem mestu ta vidik le omenjamo kot dodatno razsežnost dogajanja in zato, da pojasnimo nenaden pojav kranjskega sla v Tomaju.

Kmetje z Vrhovelj so povedali, da je v sredo, 8. junija, v Tomaj iz Ljubljane prišel »nek gospod Andrej Špajnigar« in jim rekel, »naj se ničesar ne bojijo, naj nikakor ne povzročajo neredov zunaj [devinske] jurisdikcije in da se nadnje ne bo poslala vojska, dokler ne bodo zaslišani v Ljubljani«. Naročil jim je, naj se naslednji ponedeljek 12 mož zglesi v Ljubljani s pritožbo, v kateri naj navedejo sporne zadeve, da bodo sodno obravnavane. »Na tej podlagi so se oni iz Tomaja in Štorij ustavili in niso šli na kraj, ki je bil določen za zborovanje« naslednjega dne (AST, ATTA, 135, 2, 4, MK 9.6.713). V bistvu enako je povedal nek župan iz gospodstva Rihemberk: »[Č]e ne bi bilo zaradi njega, ki je šele včeraj [9. junija] odšel iz Štorij, bi nedvomno sledilo dejanje, predvideno pri Sv. Margareti«. Tamkajšnji kmetje naj bi ostajali pri svojih stališčih in zahtevah. »Kar je najhuje, kar je povedal ta župan,

je to, da je sam Špajnigar tistim kmetom pritrdil upravičenost nekaterih njihovih točk« (AST, ATTA, 135, 2, 4, BL 11.6.713).

Kmetje so se s povabilom uradne Ljubljane znašli v precepu, saj jim je devinsko gospostvo že nekaj dni pred tem (3. junija) zaukazalo, naj se s pritožbami obrnejo na Devin in šele zatem morebiti na Gradec ter nikamor drugam, kar je implicitno izključevalo predvsem Ljubljano. Predstavniki skupnosti Štorje so šli v Devin in se z upraviteljem gospostva posvetovali glede odhoda v Ljubljano. Povedali so, da če ne bodo šli, bo dežela Kranjska nadnje poslala 1.000 vojakov. Pietro Pagliaruzza jim je odvrnil, naj ne gredo in da grožnja z vojaškim posegom ne drži. Uprava gospostva je takoj zatem, 11. junija, razposlala eksplisitni »ukaz, da podložniki ne smejo ubogati poziva iz Ljubljane« (AST, ATTA, 135, 2, 4, PP 11.6.713 in ST 11.6.713).

In vendar so šli. Iz obravnavanih poročil sicer ni jasno, če so šli tako iz Tomaja kot Štorij ali samo Tomajci, saj se navajata obe različici. Ker je grofica Silvija pisala nekoliko prosteje in večinoma na podlagi informacij iz tretje roke, se zdi verjetneje, da so šli samo Tomajci. Kaplan v Zgoniku je poslal obvestilo, da so »vaščani Tomaja« svoje pritožbe ponesli v Ljubljano. Vrnili so se pred 19. junijem, pri čemer pa, kot je poročal Pagliaruzza, v Ljubljani »niso podali nobene vloge« glede svojih pritožb (AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 18.6.713, GT 19.6.713 in DD 19.6.713).

»Predragi župan«

V mesecu juniju so se v devinskem gospostvu pričele pojavljati prošnje odpuščanja in izjave pokorščine podložnikov. Župa Štivan je svojo izjavo pokorščine gospodu grofu Alojzu podala že 4. junija, istega dne je potekalo opredeljevanje v nabrežinski župi (ko so vaščani Nabrežine izrazili pokornost, v drugih vaseh pa so bila mnenja deljena). V vodstvu gospostva so od Tomajcev pričakovali, »da bodo tudi oni podali prošnjo, kot si želi Vaša Ekscelenca«, a je do 12. junija še niso prejeli (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 12.6.713). To daje slutiti, da so se podložniki odzivali na neohranjeno sporočilo gospoda grofa Alojza. Tako ugibanje dodatno krepi omemba sporočila, v katerem se grof Alojz pojavlja v očetovski vlogi do podložnikov, kot je 4. junija napisal Martin Kovačič v poročilu s sestanka nabrežinske župe (AST, ATTA, 135, 2, 4, MK 4.6.713). Župa Gorjansko je 13. junija podala prošnjo odpuščanja, ki prav tako uporablja to izrazje. Po drugi strani pa se je ohranilo zanimivo daljše pismo grofa Alojza vsem županom, ki se poslužuje ravno te paternalistične formule, a je datirano šele 17. junija. Po tem uvodnem pojasnilu o tem, zakaj ni moč rekonstruirati povsem gotove vzročno-posledične povezave med sporočili vodstva gospostva in posame-

znimi župami, ter ob upoštevanju že izpostavljenega dejstva, da ohranjeno gradivo nikakor ne zajema vseh dopisov, nastalih v obdobju upora, preidemo k obravnavi ohranjenega gradiva. Prošnja odpuščanja župe Gorjansko, naslovljena na gospoda grofa Alojza in podpisana s strani skupnosti Gorjansko, se je glasila, kot sledi.

Ekscelenca Gospod Gospod Premilostljivi Gospodar.

Prejeli smo kopijo pisma, ki ste ga Vaša Ekscelenca napisali Gospodu Pietru Pagliaruzzi in nam ga je prebral in razložil naš Gospod Vikar v Komnu. Pismo je povzročilo, da so iz naših oči privrele solze zaradi nežne očetovske ljubeznivosti, ki jo V. E. izkazuje nam bednim podložnikom, za kar se neskončno zahvaljujemo. Drži, da smo tudi mi bili med tisto drhaljo, ki se je pred dnevi uporniško podala proti Devinu, vendar na kolenih prosimo odpuščanja in toliko bolj verjamemo, da ga bomo deležni od dobrohotnosti V. E. glede na to, da sta bila G. Nadal Pagliaruzza in G. Kancelar prisotna in bosta lahko potrdila, kako smo bili z grožnjami in batinami prisiljeni, da se pridružimo ostalim. Poleg tega nas naš G. Vikar obvešča, da je naša prošnja, ki smo jo pred kratkim poslali V. E., vsebovala nekatere neprimerne izraze, ki bi vas lahko užalili. Ponižno prosimo V. E., naj upošteva našo nevednost, saj ne znamo ne pisati ne brati, niti nikoli ni bil naš namen, da bi zahtevali, hoteli [glagola podčrtana v izvirniku], temveč da bi ponižno prosili, kot bomo zaprosili po prihodu V. E. (Bog daj, da se to zgodi kmalu in da pridete živi in zdravi), da nas sprejme štiri ali šest brez vsakega upora pred V. E., da vas zaprosimo za kakšno milost v naše olajšanje. Zaenkrat se vam najponižneje priklanjamo in se podpisujemo za vselej

Vaše Ekscelence
Najponižnejši in Prezvesti Podložniki
Mihael Oskuben Župan
Matija Božič Podžupan
Ivan Soban Ključar
Boštjan Buda
Jožef Kosmina
Jurij Petelin, Matija Hočevan
Vsi v imenu cele Skupnosti Gorjansko

Jaz Tomaž Sandrin Vikar v Komnu sem napisal pričujoče pismo, kakor so me zaprosili tu navedeni možje, ob prisotnosti G. Kaplana Ma-

tije Colja in oba se najponižneje priklanja V. E. [AST, ATTA, 135, 2, 4, TS 13.6.713]

Priprošnja skupnosti Gorjansko v imenu cele župe vsebuje izrazite elemente zapovedanega in ritualiziranega komuniciranja med pripadniki družbenih slojev podložnikov in plemstva, s tem da je v tem primeru plemič obenem njihov zemljiški gospod (»gospodar«). Izrazit je paternalizem: gospodar je hkrati »oče« in podložniki dobijo »solzne oči« zaradi njegove dobrote. Zaznaven je vpliv cerkvenih mož kot posrednikov, ki kmečke ljudi krotijo k poslušnosti in njihov nastop uglajujejo v sprejemljivo obliko. Kmetje se sicer vdajo taki obliki in se obenem odpovedujejo neprimernemu izražanju svojih tegob, izražajo obžalovanje, ponižnost in obljublajo zvestobo, a se na drugi strani izrecno ne odpovedujejo vsebini svoje prejšnje pritožbe (glej preglednico 7.1). Malodane neslutene višave paternalizma pa je dosegel devinski gospod grof Alojz v svojem pismu županom (AST, ATTA, 135, 2, 4, LT 17.6.713).

Dunaj, 17. junij

Predragi Župan, pišem vam pričujoče pismo iz Usmiljenja do svojih ubogih podložnikov in vse vstale Dežele. Gospod Bog mi je narekoval, naj pridem [na Dunaj] pogledat, kako naš Presvetli Gospodar [vladar] razume upor Kmetov v Furlaniji¹⁰ in na Krasu, in ugotovim, da se je ob prisotnosti vseh ministrov in kneza Evgena odločil, preden sem prispel, da jih bo podredil s silo in jih bo kaznoval z življenjem in s premoženjem, kar bi pahnilo v pogubo uboge Kmete, ki so jim slabo svetovali, in posledično vso Deželo in Gospodarje. Vedite, da poleg Hrvatov in tisočih Nemcev, ki bodo kmalu prišli v Deželo, so že naročili tri Polke iz Italije in štiri Nemške Polke iz Ogrske z ukazom, naj pridejo živeti, kot se jim zahoče, in v tem primeru se ne razlikuje med krivim in nedolžnim. Tu zdaj ne gre več za bremena, če jih je preveč ali malo, če so pravična ali nepravična, temveč za to, da se ustvari zgled, ki bo pognal strah v vse Dežele, češ da ta Upor je kot Gangrena in da je treba odrezati in zažgati prst, da bi ohranili preostalo Telo. Zamislite si, kaj bi bilo, če bi prišlo 15 tisoč Vojakov z ukazom, naj ubijajo in požigajo, in to bo doletelo vas kakor druge Nedolžne. Ko sem torej videl, da se nagibajo k temu, sem iz Usmiljenja do vse Dežele in svojih podložnikov, kakor tudi iz svojega lastnega interesa, saj bom

¹⁰ Furlanija tu pomeni Goriška.

tudi jaz pogubljen, če bodo pogubljeni moji podložniki, prevzel vlogo odvetnika Kmetov (čeprav si tega ne zaslužijo) ter opravičil njihovo Nevednost in obljubil, da se bodo podredili vsem Preusmiljenim Željam Njegovega Cesarskega Veličanstva. V ta namen se bom naročil za sprejem pri našem Presvetlem Gospodarju, se vrgel pred njegove noge in ga zaprosil, naj začasno ustavi kazen, vsaj dokler jaz ne prispem v Furlanijo, kjer jim bom dal razumeti, kaj so storili, a se ne zavedajo. Dragi župan, ne pišem vam debelih laži, temveč resnico, in vi, ki Razumete bolj kot drugi, boste spoznali, v kaki nevarnosti ste vi in vsa Dežela, in če hočejo vztrajati pri svojih grehah, jim ne vidim pomoči, da jih ne bodo poklali. Razložite to resnico mojim ubogim podložnikom, povejte jim, da sem jim Oče in da če bodo ravnali po moje in bodo zaupali moji dobroti, upam, da jim bom priskrbel odpuščanje, in jim obljubljam, da jih bom olajšal v tem, kar bo Pravično. Prvo, kar morajo storiti, je to, da ne poslušajo drugih podložnikov, ki bi nameravali vztrajati v trdovratnosti, temveč se prepustiti meni, ker ne bodo prevarani. Blagoslovljeni Bog naj jih razsvetli za njihovo dobro, a če bodo ravnali drugače, kot pravim, bomo tako oni kot jaz posledično pogubljeni. Ne gre več za Rabote, desetine in ognjišča, to so bagatele, ampak za odrešitev ali uničenje vse Dežele, zato naj dobro razmislijo, vi pa jim razložite, da bodo Razumeli. Zbogom,

Vaš Ljubeči Gospodar
Alojz Thurn

Poleg očitnega paternalizma grof poskuša laskati županu z ustvarjanjem vtisa neposrednega, posebnega in zaupnega odnosa z gospodom grofom. Razvidna je manipulacija z grožnjo o dodatnem posegu z velikim številom vojakov, ki bi živeli na račun opustošene dežele. Pred tako grožnjo so zahteve podložnikov samo že bagatelna zadeva. Bistvo sporočila pa je ponovna vzpostavitev ustaljenega reda skozi tri elemente: zaščitništvo, podrejenost in posredništvo. Zemljiški gospod se namreč predstavlja v vlogi dejavnega zaščitnika svojih podložnikov, kar je v skladu s klasično vlogo v fevdalnem redu. Grof poskuša ponovno prevzeti vlogo posrednika med kmeti in vladarjem, medtem ko so bili kmečki upori v svojem bistvu poskusi kmetov, da vzpostavijo neposreden stik z vladarjem, brez posredovanja zemljiških gospodov in nasploh plemstva. Hkrati zahteva podreitev kmetov svoji volji, kar je spet obratno od tega, kar je pomenil upor. V bistvu gre za predlog kapitulacije pod grožnjo, pri čemer je edino jamstvo za kmete to, da bo gospod grof sam presodil, kaj je v njihovih zahtevah pravičnega in spreje-

mljivega. S tem si povrača tudi vso sodno pristojnost. Ko je bilo to pismo poslano, je bil v devinskem gospostvu v resnici večinoma že spet vzpostavljen običajni red. V župi Štivan so že dva tedna nazaj podali izjavo o pokornosti, Domenico Dini pa je 19. junija sporočal, da je župa Gorjansko »že pred dnevi poslala prošnjo, s katero Vašo Ekscelenco roti za odpuščanje, in ravno tako župa Nabrežina« (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 19.6.713). Po njegovem mnenju je na Goriškem »veliko plemenitih mož« motilo, da so devinski podložniki »prosili odpuščanja«, saj bi marsikateri »užival« v tem, da bi bil grof Alojz Thurn vpleten v težave. Tudi kmetje grofa Jožefa so se vdali, in sicer nazadnje v Šempolaju, kjer so ponovno pričeli plačevati kot poprej, v Opatjem selu pa so to storili že »dolgo« pred njimi (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 19.6.713). To pomeni, da je bilo pismo grofa Alojza v bistvu namenjeno županoma v Tomaju in v Štorjah.

Takrat je bilo tudi že jasno, da je bilo velikega upora na Primorskem konec, saj so Tolminci 15. junija doživeli poraz v Solkanu oz. so se umaknili nazaj na svoje domove brez pravega boja. Tistega dne je Brda pred uporniki z nekaj sto možmi varoval tudi devinski trdorokec grof Jožef Thurn (Panjek 1994, 185; AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 19.6.713).

Po tem, ko v Ljubljani niso oddali pritožbe, po prejemu grofovem pismu ter po končanem splošnem upornem gibanju so vendarle – vsaj na videz – klonili tudi Tomajci, in sicer s povsem ponižno prošnjo odpuščanja, spisano 1. julija. Čeprav so nam nekateri vzorci v njej že poznani, jo velja vseeno navesti v celoti. Tako iz uporabljenega besedišča in argumentacije kot iz vsebine besedila postane jasno, da so Tomajci poleg pravkar navedenih dejavnikov močno čutili breme vodilne vloge, ki so jim jo pripisovali za upor v devinskem gospostvu. Nenazadnje so bili pred devinskimi grajskimi vrati njihovi možje v prvi vrsti, plačali so najvišji krvni davek in med njimi je bil celo tomajski podžupan. S svojo priprošnjo je župa Tomaj sprejela paternalistično logiko, gospoda grofa Alojza pripoznala kot svojega »očeta«, zaščitnika in družbeno nadrejenega gospodarja ter mu obljubljala zvestobo in popolno pokornost kot dotlej tudi za naprej. S tem se je v bistvu odvedovala vsaki zahtevi, ki jo je postavila med uporom. Ne duha ne sluha ni o katerem koli pričakovanju omilitve obremenjenosti s posameznimi dajatvami, kaj šele o olajšanju podložniškega jarma, edino izraženo upanje je v grofovo usmiljenje in njegovo posledično odpuščanje. V bistvu prošnja izraža kapitulacijo župe Tomaj (AST, ATTA, 135, 2, 4, ŽT 1.7.713).

Ekscelenca Gospod Gospod Premilostljivi Gospodar

Uporu, ki smo ga izvedli podložniki, podvrženi Vaši Ekscelenci, smo

se na naše veliko obžalovanje, [nečitljivo] in žalost, da nas ne bi maltretirali podložniki drugih Gospostev, če ne bi šli v podoben upor kot oni, sicer bi prišli uničit in porušit naše uboge domove, ker smo slišali za to našo žalost, smo tudi mi, ubogi nevedni, šli v družbi z drugimi zato, da nas ne bi doletela kaka tegoba s strani drugih upornikov. Mi nismo šli niti storili in niti izsiljevali Predstavnikov V. E. na tak način, kot so to počeli podložniki drugih Gospostev, je pa res, da s svojo grobijanskostjo in nevednostjo, izkazano s tem uporom, se najdemo krivi in se zavedamo storjene napake, česar nikoli ne bi storili, če bi ne bili podvrženi in prisiljeni od drugih, zdaj smo skesani in priznavamo veliko storjeno napako ter kleče prosimo V. E. za dobrohotno prizanesljivost in odpuščanje [nečitljivo] dobro vam je znano in veste, da smo zmeraj bili zvesti podložniki in podrejeni vsem zdravim ukazom in izkazovanju, ki so se od nas zahtevali, ne samo V. E., ampak tudi vašim Predstavnikom zdaj in za naprej obljubljam tisto služnost, ki smo jo že nudili, to obljubljam, kot smo dolžni in moramo in je naša dolžnost, da služimo in nudimo služnost ne samo V. E., ampak tudi vašim Predstavnikom, tako podnevi kot ponoči in ob vsaki uri, kar nam bo zaukazano, s svojim življenjem in premoženjem, kolikor ga posedujemo, torej se kesamo, da smo storili tako napako. Zato ponižno na tleh kleče pred nogami V. E. prosimo odpuščanja in da boste izkazali usmiljenje do nas, ubogih in zvestih podložnikov. Kakor pravi Kristus, »če se je grešnik pokesal, se ne bom spominjal njegove pokore in krivic, ki jih je storil«, ¹¹ tudi mi upamo, da nam boste oprostili za to storjeno napako, ker priznavamo V. E. kot Očeta, Gospodarja in našega Varuha, zaradi česar upamo, da bomo uslišani, in kleče pred nogami V. E. prosimo odpuščanja in vam poljubljamo oblačila ter se izjavljamo

Vaše Ekscelence
Najponižnejši Podložniki
Župe Tomaj

S to priprošnjo se dokumentacija močno razredči, kar dodatno otežuje rekonstrukcijo dogajanja in vzročno-posledičnih povezav. Prošenj drugih žup v fasciklu ni, tomajski pa po kronološkem redu sledi šele mesec kasneje napisano »poročilo«, ki ga je po naročilu župana iz Štorij zapisal in s svojim žigom opremil notar Franc Čič. Iz njega izvemo, da je grof Alojz

¹¹ *Si peccator egerit penitentiam, penitentiae eiusque iniquitatum quas operatus est non racordabor.*

držal obljubo, podano v pismu z Dunaja, saj je iz Devina prišlo navodilo županom, naj imenujejo 12 mož, ki naj se zglasijo pred njim in mu v pisni obliki predstavijo pritožbe svoje župe. V Štorje je poziv prispel 2. avgusta in istega dne se je sestal zbor tamkajšnje župe. Ob prisotnosti »cele Skupnosti Štorje in vseh Vasi pod omenjeno Župo so po tem, ko so prisluhnili pozivu, vsi Sosedje Enotno odgovorili, da nočejo podeliti nobene pravice ali pooblastila 12 možem«, da bi ponesli kakršne koli zahteve pred grofa. Izrazili pa so pripravljenost poslati 12 ali več mož, če bodo dobili poziv od grofa Alojza osebno. Spisov pa niso bili več pripravljeni pošiljati, »saj so že naredili svoje prošnje [...] in kljub večkratnemu prigovarjanju s strani omenjenega župana niso hoteli pristati« na ponovni zapis zahtev (AST, ATTA, 135, 2, 4, FČ 2.8.713). O razlogu, zakaj so se tako odločili, lahko le ugihamo: naveličanje, nezaupanje, obup, izogibanje stroškom zapisa notarske listine? Morda kombinacija navedenega. Je pa jasno vsaj sledeče. Prvič, v župi Štorje so želeli neposreden odnos z gospodom grofom, ne pa z njegovim upraviteljem in drugimi predstavniki. Drugič, bili so seznanjeni s prihodom poziva in se nanj pripravili, saj so se sestali že istega dne na zboru cele župe in nanj poklicali notarja, da bi jim prebral in prevedel poziv ter zapisal njihov odziv ali pritožbe. Tretjič – in nenazadnje –, ostajali so pri svojih že podanih zahtevah, od katerih niso odstopali.

In vendar so vztrajali

Vse od pričetka upora se v številnih dopisih najdejo pozivi, vabila in prigovarjanja s strani vseh, ki so grofu Alojzu pisali iz devinskega gospodstva neposredno ali le o njem, naj vendarle pride v Devin (oz. v Gorico ali Gradišče) in pomaga pomiriti podložnike ter urediti zadeve. Duhovnik Dini ga je npr. sredi maja rotil, naj se vrne v Devin, ker nekateri kmetje pravijo, da bodo šli neposredno na dunajski dvor, če jim njihov gospod ne prisluhne. Pristavil je, kako mu je »veliko podložnikov« po streljanju v Devinu povedalo, »da ne verjamejo, da sploh imajo gospodarja, saj ga ne vidijo že tako dolgo«. Kasneje je navedel, »da nekateri podložniki pravijo, da ima g. Pagliaruzza devinsko gospodstvo v zakupu« (AST, ATTA, 135, 2, 4, DD 15.5.713 in 19.6.713). Žena, grofica Silvija, ga je v trenutku obupa zaradi preobremenjenosti, ker jo je puščal samo v težavnih okoliščinah, celo obtožila varanja (AST, ATTA, 135, 2, 4, ST 18.6.713):

Nisem iz Kaprice spodbujala Vašega Prihoda, ampak zaradi potrebe po Vaši osebi v Deželi. Podložniki iz Tomaja in Štorij so šli v Ljubljano in evo nas spet v zapletu. Druge novosti boste bolj izvedeli od dru-

gih, zbogom z žalostjo v srcu in s solzami v očeh. Oprostite, če krivim ljubezen, ki jo imate na Dunaju, ne pa ukazov grofa Sinzendorfa, ki naj bi vas zadrževali. Nič za to, sama res ne verjamem, da bi si kdaj zaslužila toliko nehvaležnosti do moje nadvse velike in iskrene ljubezni.

Da je tako dolgo ostal na Dunaju po njegovem navodilu, je sicer grof Alojz dejansko navedel tudi v pismu samemu grofu Sinzendorfu, dvornemu kancelarju, iz katerega se razbere, da ta ni želel, da bi bil grof Alojz prisoten pred zaključkom upora. Čemu tak ukaz, ni pojasnjeno.¹² V Gorico se je vrnil nekaj dni pred prihodom preiskovalne komisije, ki je prispela 19. julija (AST, ATTA, 135, 2, 4, LT 24.7.713).

Z njegovo vrnitvijo presahne glavni vir našega gradiva, to so poročila, ki so mu bila namenjena. Največja skrb je bilo še vedno dokazovanje pravilnosti zaračunavanja bremen podložnikom. Grof Alojz je konec avgusta grofu Jožefu naročil, naj se na to temo posvetuje s knezom Hanibalom Porcio, ki je vodil komisijo glede upora, in se pozanima, kako bi se pravilno odmerjala v odnosu do starega urbarja. Iz poročila je razvidno, kako je imel vsak od prisotnih na sestanku pri knezu nekoliko drugačno pojmovanje in razlago, tako da devinski gospodje v bistvu niso izvedeli veliko koristnega. Največ dvomov so še vedno imeli glede glavnega vprašanja, in sicer pravilnega načina zaračunavanja dajatev in deželnih naklad v primerih, ko so bile nekdanje hube in kajže razdeljene (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 29.8.713). To je bilo v devinskem gospostvu prej pravilo kot izjema, zaradi česar so bile dejanske kmetije sestavljene iz delov starih hub in včasih še iz delov kajž. Sklepati je mogoče, da kritike argumentacije uprave gospostva na to temo, ki so jih izrazili vaščani Gorjanskega in smo jih predstavili v preglednici 7.1, niso bile neutemeljene.

Verjetno tudi zaradi tega, kljub pozivom podložnikom in posledično podanim pritožbam ter prošnjam, do konca avgusta devinski gospod grof Alojz še »ni nameraval skleniti nobenega dogovora s podložniki«. Knez Porcia je, nasprotno, menil, da bi bila sklenitev dogovora »dobra stvar in da Komisija ne bi imela nič proti temu glede na to, da doslej Podložniki niso podali nobene vloge na Komisijo«. Odgovor je presenetil grofa Jožefa, ker je iz drugih virov izvedel, da so Tomajci podali pritožbo v Gorico, iz Štorij pa naj bi bili šli v Ljubljano in pritožbo naslovili na deželo Kranjsko. Dejanjsko Tomajci kljub navedeni ponižni priprošnji še niso bili povsem podreje-

¹² Pred tem je grof Alojz sporočil, da se ne vrača, ker upa, da bo imenovan v komisijo (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 19.6.713).

ni, saj niso »pokosili sena«, verjetno v sklopu tlake (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 29.8.713). Še več, proti koncu septembra je grof Jožef ravno v pogovoru s knezom Porcio dobil potrditev, da so Tomajci dejansko poskušali oddati pritožbo na komisijo v Gorici:

[Knez] mi je zaupno povedal, da so Tomajci prišli že tretjič, da bi se pritožili, in da so prejšnji dan prinesli spomenico, ki je ni sprejel, ker je ni spisal Odvetnik. Štiri- ali petkrat mi je ponovil, da če bodo prišli še četrtič, jih ne bo mogel zavrniti in jim bo moral prisluhniti. Takoj je odprl temo ognjišč, rekoč, da ve, da vsak plačuje po tri goldinarje in da to ne bi prestalo sodne obravnave [...] ter da se odslej ne bo mogel izogniti, saj ga Kmetje že imajo na sumu, tako da so na ovojnico priprošnje napisali Proti našim Gospodarjem, ne pa imena V. E. [Alojza Thurna], zato da ne bi ugotovil, proti komu je naperjena.¹³

Tekom septembra se je očitno nekaj premikalo tudi na področju dogovarjanja med gospostvom in podložniki. Devinski kancelar Nicolò Cis je iz Tomaja nekoliko zagonetno poročal o svojem pogovoru s tamkajšnjim županom, ki je o nepojasneni zadevi povedal, da jo je sporočil ljudem (AST, ATTA, 135, 2, 4, NC 29.9.713):

Poklical sem Župana na ločen pogovor glede tega in se z njim pogovoril, kot mi je bilo naloženo, in Župan mi je rekel, da so nekateri iz Skupnosti dobro sprejeli to, kar jim je povedal, nekateri pa ne, zlasti ne tisti iz Vogelj in Vrhovelj, saj so ravno ti, kot sem razumel, zadnjič bili v Gorici s priprošnjo, in sicer Martin Ravbar in Matija Furlan sta jo vložila, Pavel Ravbar pa jo je dal spisati. Mislim pa, kot sem tudi slišal od različnih oseb, da se bodo želeli dogovoriti, kakor bosta storili Župi Štorje in Nabrežina.

V Gorjanskem je tamkajšnji župan izrazil zadovoljstvo glede napovedi, da bo na naslednji pojezdi vas obiskal sam grof Alojz (AST, ATTA, 135, 2, 4, NC 29.9.713). Po teh skupih informacijah kaže, da so se bližali nekemu dogovoru in da le v tomajski župi še ni bilo soglasja. Tam so navkljub že 1. julija podani prošnji odpuščanja in podreditvi gospodu vsaj nekateri dejansko nadaljevali s pritožbami. V tej luči se razjasni nasvet, ki ga je grof

¹³ Dokument je v fasciklu pomotoma združen z dopisom z dne 12. maja. Gre za nedatiran fragment dopisa, katerega avtor je gotovo Jožef Turn in je namenjen grofu Alojzu. Ker v njem govori o nekem »princu« in hkrati navaja, da se bo kmalu podal v Vipolže na trgategv, je zanesljivo nastal proti koncu septembra 1713.

Jožef podal grofu Alojzu: »Glede stvari, ki jih nameravate urediti, bi to storil takoj z drugimi Župami, tudi če tisti iz Tomaja ne bi hoteli priti« (AST, ATTA, 135, 2, 4, GT 26.9.713). Proti koncu septembra 1713 se je torej pripravljala nek dogovor, ki bi zaključil upor in bi se uradno sklenil ob prisotnosti predstavnikov vseh žup. Ali je bil sklenjen in kako je naslovil zahteve devinskih podložnikov, ostaja vprašanje za prihodnje raziskave.

Morda pa le ni bil sklenjen, glede na to, da so naslednjega leta, 1714, v prvih dneh julija župe Tomaj, Štorje in Nabrežina poslale vsaka svojo prošnjo, s katero so še enkrat prosile odpuščanja in naj se desetina za žito, vino ter drugo plačuje kot pred uporom, torej v denarju, ne pa v naturalijah, kot so zahtevali med uporom. Upravitelj gospostva Pietro Pagliaruzza se je že istega dne, ko je prispela tomajska prošnja, pisno odzval tamkajšnjemu županu. Do prispetja odgovora gospoda jim je dovolil uporabo požetega žita s priporočilom, naj beležijo, koliko snopov porabijo za primer, če bi se gospod ne strinjal z njihovo prošnjo, da ponovno plačujejo v denarju. Enak odgovor je nato poslal še v Štorje in Nabrežino (AST, ATTA, 135, 2, 4, ŽT 6.7.714, ŽŠ 7.7.714 in ŽN b. d.).¹⁴

Očitno je bila na delu nuja. Uresničevanje ene od zahtev kmetov iz časa upora bi lahko razumeli kot obliko pritiska, če ne izigravanja s strani vodstva devinskega gospostva. Kot bi se usoda norčevala iz tedaj že bivših upornikov, so namreč leta 1714 cene pšenice dosegle stoletni višek, saj so tako raven v obdobju 1650–1750 dosegle in presegle le še v letih 1695 in 1696 (Valenčič 1977, 379–381). V primerjavi s povprečjem prejšnjih nekaj let se je cena skoraj podvojila. Visoke cene pšenice po žetvi so pomenile, da je bila letina slaba in pridelka malo. Plačevanje desetine v naturalijah je v takih okoliščinah pomenilo, da se je kmet moral odpovedati delu že tako skromnega pridelka, s tem da bi bila zaradi visoke cene pšenica bistveno več vredna od tega, kar so pred tem plačevali v denarju. Zato so zaprosili za povratek k plačilu v denarju (AST, ATTA, 135, 2, 4, ŽT 6.7.714):

Vsi skupaj enotno združeni pripadniki Župe Tomaj Vas Velečenjene-

¹⁴ Prošnjo župe Tomaj je v Devinu izročil Štefan Barič iz Krajne vasi (zapisal jo je pomočnik kurat Jožef Zlokovič), Mihael Može in Jožef Benčina pa tisto župe Štorje (zapisal jo je Simon Ukmar kaplan v Štorjah). Pod prošnjo župe Nabrežina (zapisal jo je vikar in kurat v Zgoniku Martin Kovačič) so poimensko navedeni predstavniki posameznih vasi: za Nabrežino Jernej Pertot in podžupan Tomaž Pertot, za Salež Andrej Vodopivec in Peter Škerk, za Zgonik Jakob Cvetkovič in Ivan Tišovec, za Repnič podžupan Gregor Milič in Ivan Milič, za Repen Jernej Škabar in Andrej Purič, za Gabrovec Luka Tomažič in Valentin Racanovič, za Prosek pa ni imen.

ga Gospoda, kot predstavnika Njegove Ekscelence Premilostljivega Gospodarja, naprošamo, da posredujete to našo najponižnejšo Priprošnjo zgoraj navedeni N. E. z namenom, da se seznani z željo vseh nas biti njegovi najzvestejši in najubogljivejši Podložniki. Vsi priznavamo, da smo narobe ravnali in spraševali v odnosu do tako dobrega Gospodarja nas Podložnikov, za kar pokleknjeni in s solznimi očmi ponižno sprašujemo odpuščanja, a piše v Genezi: [...] »Vprašaj, kaj ti ni prav, da se obrnem stran od tvojega obličja.«¹⁵ Zatorej kot Gospodar in Oče, mi pa kot ponižni otroci upamo, da bomo od Očeta dosegli, da boste imeli in izkazali usmiljenje do nas, ubogih najponižnejših Podložnikov. Vsi enotno torej ponižno naprošamo, da V. E. ukaže svojim gospodom Agentom, naj ne sprejemajo desetini od žita in vina, kot smo vprašali v naših prejšnjih priprošnjah, temveč naj desetinsko žito in vino prejmejo v dosedanji obliki, pri čemer ne le za tekoče leto 1714, ampak tudi za prihodnja leta z naše strani tako za nas kot za naše Dediče obljublamo, da se bomo držali pravočasnega plačevanja desetini, kot zgoraj navedeno, brez kršnegakoli ugovarjanja. Ker se počutimo obremenjene z desetino od Zelja in od Preje v količini, kakor smo jo plačevali doslej, prosimo V. E. za kakšno možnost in upamo, da nam bo uresničeno, s tem da bomo za vselej hvaležni te milosti in ne bomo pozabili moliti in rotiti Boga za V. E. Gospodarja in za vso Hišo, s tem kleče vsi skupaj poljubljamo vaša Oblačila, kakor tudi za Vas, Veleecenjenega Gospoda, in se priklanjamo.

Tomaj, 6. julij 1714

Veleecenjenega Gospoda
Najponižnejši in Najubogljivejši Podložniki
Župe in njej pripadajočih Vasi

Jaz Gosp. Jožef Zlokovič, Pomočnik Kurat v Tomaju, zaprosen s strani zgoraj navedenih Podložnikov, sem oblikoval pričujočo priprošnjo, jim jo prebral besedo za besedo, ponovno prebral in obrazložil v slovenskem jeziku in vsi skupaj so potrdili zapisano.

Zaključki

Na tej točki bomo izpostavili izstopajoče dopolnitve, ki jih omogočajo tu pritegnjeni viri. Pri tem je treba upoštevati, da je večina obravnavanih poročil glede zahtev in ravnanj kmetov ter razlogov zanje izpod peresa ple-

¹⁵ *Pete neque enim fas est, sit avertam faciem tuam.*

mičev in plemiških lastnikov devinskega gospostva ter njihovih zaposlenih ali pa posrednikov iz vrst duhovščine. Redki so primeri ohranjenih neposrednih kmečkih glasov, ki pa so prevedeni in zapisani s strani zunanjih oseb. Izjema so lastnoročni dopisi nabrežinskega župana Ivana Grudna in štivanskega podžupana Tomaža Kralja. Precej pristno zvenijo še odgovori skupnosti Gorjansko izpod peresa komenskega vikarja Tomaža Sandrina. Sicer je večina neposrednejših kmečkih glasov v ohranjenih in predstavljenih priprošnjah šla skozi gosto sito lokalnih dušnih pastirjev, ki so jih ubesedili v obliki ritualiziranega poudarjanja podrejenosti. A tudi po najponižnejših priprošnjah so kmetje ravnali drugače in celo podajali pritožbe proti izrecnim prepovedim gospostva, kar dokazuje, da je šlo za vzorce komunikacije in da so si še vedno mislili svoje. Glede novih spoznanj se bomo osredotočili na dva vidika, in sicer na dogajanje in organiziranost ter zahteve devinskih podložnikov.

Izkazalo se je, da so imeli vodilno vlogo v uporniškem gibanju v devinskem gospostvu kmetje iz župe Tomaj.¹⁶ Poleg ponavljajočih se izjav opazovalcev k taki presoji dodatno navaja dejstvo, da so bili v prvi vrsti pred vrati devinskega gradu in glavne žrtve nasilnega odgovora grofa Jožefa, pri čemer je bil eden od treh ubitih Tomajcev celo podžupan, to je predstavnik vaše elite. V tomajski župnijski knjigi mrtvih za leto 1713 žal zeva večmesečna vrzel, tako da zaenkrat ni bilo mogoče ugotoviti imen žrtev. V vsakem primeru bi šlo lahko tudi za može iz katere od vasi tomajske župe in ne nujno iz samega Tomaja. V tesni navezavi s Tomajci in vsaj enako odločno so delovali kmetje iz župe Štorje, kar je razvidno tako iz poročil o dogajanju, kjer večinoma nastopajo skupaj, kakor iz vsebine in nenazadnje oblike njihovih pritožb ter stališč, ki je vse do konca ostala odločna in neposredna.¹⁷ Za župo Gorjansko je mogoče sklepati, da je bil tamkajšnji župan morda res neodločen in je potreboval nekaj spodbude, a odzivi na razlage gospostva glede vsebine njihovih pritožb kažejo na precejšnjo mero odločnosti in samozavesti s strani vaščanov, če so taka stališča mogla prevladati in bila zapisana. Na tej podlagi bi Gorjansko postavili na tretje mesto po gorečnosti. Za župe, bliže morski obali in Devinu, pa kaže, da so bila mnena bolj razdeljena in da je obstajal večji razkorak med vaškimi elitami ter preostalimi člani skupnosti.

¹⁶ Sestava in obseg žup sta se skozi čas spreminjala, v tem obdobju je tomajska župa verjetno obsegala vasi in zaselke Tomaj, Skopo, Krajno vas, Šepulje, Vrhovlje in Voglje.

¹⁷ Župa Štorje je v tem obdobju verjetno obsegala vasi in zaselke Štorje, Senadole, Podbreže, Merče, Žirje in Plešivico.

Morda je imel grof Jožef Thurn le prav, ko je ugotavljal, da se na srečo plemstva kmečko uporniško gibanje na Krasu ni organiziralo do te stopnje, da bi imelo skupno vodstvo. Izbruh upora je bil sicer sočasen – v Rihemberku 5. in 6. maja, v Devinu 6. in 7. maja, v Švarceneku 8. maja –, kar nesporno kaže na usklajeno vstajo v treh največjih kraških gospostvih. Enako nakaže izjava nabrežinskega župana, da sta ga k sodelovanju v uporuh prišla spodbudit Jernej in Matija Kovačič, njegova sorodnika iz Komna v rihemberškem gospostvu (AST, ATTA, 135, 2, 4, b. a., b. d.). Zatem so v Rihemberku in Švarceneku pregledovali pridobljene urbarje, v gospostvu Devin pa ga niso pridobili in so po vsem sodeč doživljali notranjo neenotnost ter pešanje podpore uporniškemu gibanju. Sklic splošnega zborovanja podložnikov devinskega gospostva skupaj s tistimi iz rihembeškega, ko so ti že bili pod udarom krajišnikov, ki so ga sicer smelo načrtovali Tomajci, je izzvenel kot zvonjenje po toči, poleg tega, da je spodletel. O vlogi Tolmincev pri spodbujanju k uporuh (tudi v pisni obliki) pa bi težko povedali kaj zanesljivega, saj bi neredke navedbe utegnile biti tudi oblika zvrčanja lastne odgovornosti, čeprav se skladajo z dosedanjim vedenjem o aktivnem širjenju uporniške misli z njihove strani tudi po Krasu.

V primerjavi z dosedanjim vedenjem je mogoče ugotoviti, da je bila številčnost množice, ki se je zbrala pred devinskim gradom, dejansko manjša, saj je število udeležencev treba šteti v stotinah, ne pa v tisočih. Ni izključeno, da podobno velja tudi za druga kraška gospostva v tem uporuh. Nekoliko nenavadno se zdi, da nobeno poročilo iz Devina ne omenja uničenja gospodovega vinograda na prilaščeni gmajni, ki je navedeno v doslej znanih dokumentih. Smo pa, verjetno dokončno, uspeli določiti število smrtnih žrtev, vsaj tistih neposredno pred devinskimi vrati: bilo jih je štiri, poleg treh iz Tomaja še eden iz Nabrežine. Peti mož je bil ranjen v nogo, neznano število pa jih je bilo ranjenih zaradi kamnitih drobcev po topovskem strelu. Ali je kasneje še kdo podlegel poškodbam, ostaja neznano.

Čeprav ne razpolagamo z zahtevami vseh žup oz. samo s tistimi iz župe Štorje, s komentarji na zahteve župe Gorjansko ter s kratkim povzetkom zahtev župe Opatje selo, je mogoče ugotoviti glavna področja nezadovoljstva in ekonomskega pritiska, ki so jih izpostavljali uporniki v devinskem gospostvu. Skupni imenovalec vseh pritožb bi lahko strnili v zahtevo po plačevanju po starem, za kar bi lahko uporabili tudi znano staro slovensko kmečko uporniško geslo »za staro pravdo«, od koder tudi zahteva po izročitvi starih urbarjev, v katerih so bile zapisane stare dajatve. Vračanje v preteklo stanje ima v tedanji kmečki kulturi svojo ideološko razsežnost in je povezano s prepričanjem, da tisto, kar zdavnaj velja in kar se je vselej po-

čelo na določen način, pravilno in pravično že zaradi tega, ker je v skladu z dolgotrajno prakso. Vendar je v razmerah, kakršne so veljale v primorskih zemljiških gospodstvih na začetku 18. stoletja, tovrstna zahteva obenem temeljila na trdnih dejstvih. Komora je namreč v prvi polovici 17. stoletja vsa večja gospodstva prodala plemiškim rodbinam, ki so jih dotlej imela v zakupu, v zameno za posojila v korist komore (to je vladarjevih financ). Dokler so plemiči gospodstva posedovali v zakupu, je komora v časovnih presledkih preverjala prihodke in s tem tudi pravilnost pobiranja dajatev, ki se niso smele spreminjati. Po tem, ko so bila gospodstva prodana, so bili njihovi lastniki rešeni resnejšega nadzora in so lahko bistveno svobodneje spreminjali ter nadgrajevali sistem bremen v svojem gospodstvu, s čimer so praviloma težili k povečevanju svojih prihodkov. Kot kaže primer Lanthierjev v gospodstvu Rihemberk tekom 16. stoletja, so to sicer znali udeležati tudi navkljub kontrolam komornih uradnikov (Panjek 2025), brez tega nadzora pa so imeli skoraj povsem proste roke. Nadzor so dejansko izvajali le še podložniki z bolj ali manj odkritim odporom, s poseganjem po pravnih poteh v obliki pritožb in procesov ter nazadnje še z odkritim uporom. Vse to pomeni, da se je obseg dajatev skozi čas dejansko povečeval in da ni šlo le za idealiziranje preteklosti.

Drugi vir povečanega pritiska na kmečko prebivalstvo skozi novi vek je bilo naraščanje finančnih potreb porajajoče se moderne države predvsem zaradi njenih vojaških potreb in rastočega državnega aparata, kar je bil evropski pojav. Kot del širšega pojava, ki je zajel tudi habsburško Avstrijo, je bila v slovenskih deželah specifična potreba po financiranju protiturske obrambe. Odgovor na naraščajoče potrebe po prihodkih so bili novi davki in davščine, ki so se praviloma pobirali na deželni ravni. V primorskem kmečkem uporu leta 1713 je tak primer dac na vino in na meso, ki je razhudil Tolmince, iz tukajšnjega pregleda pritožb devinskih žup pa se izkazuje, da je dober del nezadovoljstva podložnikov izviral iz kranjskih deželnih naklad ter iz načina, kako jih je devinsko gospodstvo zaračunavalo in koliko pobiralo (v obliki dajatve na ognjišča, to je na gospodinjstva) – zaradi zgoraj navedenih prostih rok gospodstev. Zaradi tega je bilo v vsakem gospodstvu stanje nekoliko drugačno in pravila igre vsaj deloma samosvoja, kot kaže korespondenca Thurnov na temo dajatev na ognjišča. Glede na izraženo stališče kneza Porcia so v devinskem gospodstvu na ta račun Thurni od podložnikov za davke zahtevali več denarja, kot so ga morali plačevati v kranjsko deželno blagajno.¹⁸

¹⁸ V izvirniku *contributione*. »Nova naklada« in »novi hubni denar« sta bila med razlogi za sko-

Ker so bili detajli predstavljeni v jedru razprave, bomo izpostavili le dva glavna sklopa zahtev kmetov devinskega gospostva: plačevanje po starem in plačevanje v denarju. Vprašanja, vezana na tlako, so bila lokalno specifična in imamo o njih premalo informacij, da bi jih tematizirali. O zelo zanimivi izjavi upornikov, da so gmajne njihova last, ki je skladna s kmečkim pogledom na skupni svet tudi na Tolminskem (Panjek 2015a), pa žal premoremo le zapis grofice Silvije, zato je ne obravnavamo.

Prvi vidik zahteve po plačevanju po starem, to je v skladu z zadnjim uradnim komornim urbarjem, je bil povratek k plačevanju dajatev in zlasti desetin v naturalijah, to je v pridelkih, in ne več v denarju. Pretvarjanje naturalnih dajatev v denar je bil razširjen pojav v primorskih gospostvih, ki je bil v določenih razmerah lahko ugoden tudi za kmečko prebivalstvo. Puščal mu je pridelke, ki jih je lahko svobodneje razporejalo med zadoščanje svojim prehranskim potrebam in prodajo na trgu za denar. Vsekakor plačevanje dajatev v denarju kaže na to, da so bili kmetje dejavni na trgu, kjer so lahko zaslužili denar za dajatve. V obdobju upora jim to očitno ni (več) ustrezalo.

Drugi vidik predstavljajo narasle dajatve na ognjišča, torej na posamezna gospodinjstva, ki so bile sicer v osnovi namenjene pokrivanju deželnega davka, a se niso več zaračunavale na podlagi izvirnega števila hub v posamezni vasi, temveč na podlagi dejanskega števila obstoječih kmetij. Zaradi drobljenja hub in ustanavljanja novih gospodinjstev ter kmetij je bilo teh bistveno več in Thurni so znali sebi v prid izkoristiti težnjo kmečkega prebivalstva po vzpostavljanju samostojnih gospodinjstev.

Tretji vidik plačevanja po starem so zahteve po odpravi novejših bremen, kamor sodijo zlasti pristojbine na promet z nepremičninami. V devinskem gospostvu je bilo že vsaj od 16. stoletja povsem običajno, da so kmetje kupovali in prodajali cele kmetije ali njihove dele ter posamezna zemljišča.¹⁹ Zemljo so dajali tudi za doto. Navkljub dvomom podložnikov so stari devinski urbarji dejansko predvidevali plačilo za prenos hub s kupoprodajo in z dedovanjem. Tekom 17. in 18. stoletja so devinski gospodje postopoma zaostrovali nadzor nad zemljiškimi transakcijami med kmeti ter se trudili, da jih sistematično obremenijo s pristojbino na prenos posesti, ki so ji rekli deseti denarič, saj je znašala deset odstotkov vrednosti kupljene nepre-

rajšnji upor v devinskem gospostvu tudi že leta 1635; takrat se je tu zanj plačevalo osem lir po hubi (Panjek in Čeč 2015, 141 in 145). V letih 1700–1703 so tudi Tolminci nasprotovali plačevanju »novega davka« (*nova imposta*), ki so mu pravili »novica«, in davka na ognjišča (Panjek 2015b, 69).

¹⁹ Glej 1. in 4. poglavje.

mičnine. Sistematično nadziranje in obremenjevanje transakcij so kmetje lahko doživljali kot uvajanje novih dajatev oz. njihovo povečevanje, kot je to razvidno tako iz pritožb župe Štorje kot iz tistih v Gorjanskem.

Na splošno je torej mogoče potrditi, da je imel tudi v gospodstvu Devin upor leta 1713 klasični protifevdalni značaj, tako kot v drugih gospodstvih na Krasu, saj je bil uperjen proti zemljiškim gospodom in njihovem samovoljnemu spreminjanju pravil v nasprotju s starimi urbarji (Panjek 1997, 161). Hkrati natančnejši vpogled v izražene tegobe podložnikov razkriva, da so bile njihove zahteve še kako vezane na tedanjo stvarnost, na specifične razmere, do katerih je skozi dolga desetletja privedel način udejanjanja zasebnih plemiških gmotnih interesov in upravljanja javnih financ.

Na drugi strani po pregledu zahtev devinskih podložnikov postane jasno, da je drugi skupni imenovalc – poleg plačevanja po starem – plačevanje v denarju. Na začetku 18. stoletja je plačevanje dajatev v denarju, za kar so se bili pred desetletji morda dogovorili, deloma pa zaradi nalaganja dodatnih bremen in strožjih obremenitev, devinskim kmetom očitno predstavljalo težavo, ki je dosegla vrelišče nevzdržnosti in privrela na dan v obliki upora. Kombiniranje kmetovanja z različnimi tržnimi dejavnostmi je vsaj od 16. stoletja predstavljalo razširjen, če že ne splošen vzorec kmečke ekonomije na slovenskem podeželju in tudi na Primorskem. Taka ekonomija je v kmečka gospodinjstva prinašala dodatne dohodke, nenazadnje v obliki denarja. Razlogov, zakaj je bilo devinskim kmetom na začetku 18. stoletja težko plačevati dajatve v denarju, verjetno ne gre iskati le v njihovem naraščanju, temveč tudi v krizi tega ekonomskega vzorca zaradi krčenja priložnosti za zaslužek zunaj kmetije. Ta možnost bo zaenkrat ostala na ravni hipoteze, ki jo bo treba v prihodnjih raziskavah preveriti.

Tu predstavljeni viri in ugotovitve vsekakor zapolnjujejo raziskovalno vrzel, saj je devinsko gospodstvo doslej predstavljalo manjkajoči člen v poznavanju kmečkega upora leta 1713 na Krasu. Od tu dalje bo mogoče razmisliti o njegovi celovitejši rekonstrukciji in interpretaciji.

Arhivski viri

AST: Archivio di Stato di Trieste

ATTA: Archivio Torre Tasso antico

Literatura

Čeč, D. 2015. »Upor podložnikov gospodstva Švarcenek med tolminskim puntom.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63 (3): 513–530.

Čeč, D., A. Škoro Babič in M. Košir, ur. 2014. *Pogledi na tolminski punt in čas ob prelomu stoletja*. Zgodovinsko društvo za severno Primorsko.

- Marušič, B. 1973. »Kras in Kraševci v velikem tolminskem puntu leta 1713.« V *Tlačani, borci, samoupravljalci: 1713–1943*. Iniciativni odbor.
- Panjek, A. 1994. »Una grande sollevazione contadina in terra slovena: la rivolta di Tolmino del 1713.« Diplomsko delo, Università degli Studi di Trieste.
- Panjek, A. 1997. »Kmetijstvo in trgovina na Goriškem v novem veku: kmečki upor leta 1713 iz gospodarskozgodovinske perspektive.« *Annales: anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia* 7 (10): 153–162.
- Panjek, A. 2015a. »Kmečki odpor na Tolminskem: oris z opredelitvijo vsebinskih stebrov (1507–1713).« V *Upor, nasilje in preživetje: slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka*, uredila F. Bianco in A. Panjek. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2015b. »Staro jedro Devina v zgodnjem novem veku: začarana risba iz arhiva.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63 (3): 475–494.
- Panjek, A. 2025. »Gospodstvo in skupnost Rihemberk v dinamičnem 16. stoletju.« V *Grad Rihemberk: prva knjiga*, uredila M. Preinfalk in H. Seražin. Založba ZRC.
- Panjek, A., in D. Čeč. 2015. »‘Homo staturae altae, barbae nigrae, vestitus pelliceo’: sum o kmečkem uporu na Krasu leta 1635.« V *Upor, nasilje in preživetje: slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka*, uredila F. Bianco in A. Panjek. Založba Univerze na Primorskem.
- Pichler, R. 1882. *Il castello di Duino*. Seiser.

Vzgoja in prevzgoja: šolstvo in šolske institucije v Tomaju med socialnimi ter političnimi spremembami v 19. in 20. stoletju

Meta Remec

Inštitut za novejšo zgodovino

© 2025 Meta Remec

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.283-333>

Uvod

Področje šolstva je bilo v zgodovinopisju široko preučevano z različnih vidikov. Ob množici raziskav in kronik, ki obravnavajo razvoj posameznih šolskih ustanov na lokalni ravni, obstajajo tudi celovitejše raziskave, ki obravnavajo razvoj šolstva bodisi na celotnem slovenskem ozemlju, od njegovih začetkov naprej (Okoliš 2009; Schmidt 1988; Gabrič; 2006; 2009), bodisi na posameznih prostorsko omejenih območjih ali v časovnih obdobjih, in preučujejo šolstvo v luči nacionalizma, urbanizma ter arhitekture, zakonodaje, učnih vsebin in učnih pripomočkov, organizacije, discipliniranja, odnosov med spoloma, šolstva v času vojne ter totalitarizmov in dostopnosti izobrazbe, če jih naštejemo le nekaj (Andri in Mellinato 1994; Pejić 2024; De Rosa 1995, 171–172; Batič 2023). Vsaka na svoj način so pokazale, da šolski prostor ni bil nikoli vrednostno nevtralen in to niti ni nameraval biti, saj je odseval vsakokratno vladajočo ideologijo. Preko vsebin, ritualov in pravil je oblikoval, prevzgajal, širil znanje ter vrednote in bil odsev časa ter okolja in sprememb v njem. To še toliko bolj velja za obmejna in nacionalno mešana območja na prepihu, kjer je prihajalo do številnih upravnih, političnih in ideoloških preobratov ter kjer je bil jezik glavni temelj in pokazatelj nacionalne pripadnosti, šola pa orodje za njeno širjenje in utrjevanje (Pahor 1974; Vinci 2015, 5; Andri 2015, 13).

Preučevanje interakcije med šolskim prostorom in okoljem na mikroravni omogoča drugačno perspektivo, sploh v majhnem vaškem okolju, kot je Tomaj, kjer je po navadi obstajala ena sama šola z enim ali dvema učitelje-

ma, kjer je bilo vse *ad personam*, saj je bil učitelj, poleg duhovnika, pomemben predstavnik intelektualne elite, ki je prevzemal vlogo nadzornika nad otroki in posledično nad družinami, nad njihovim obnašanjem, delom, razvojem, oblačenjem ter morebitnimi moralnimi zdrci, tako znotraj šolskih zidov kot izven njih. Kot tak je sooblikoval kulturno in družabno življenje na vasi, v skladu s svojimi interesi in zanimanji.

Ohranjeno arhivsko gradivo tomajskih šolskih ustanov ponuja številne indice, preko katerih je mogoče preučevati socialne in ekonomske razmere skozi več kot stoletje turbulentnih sprememb (De Rosa 1995, 168). Na podlagi arhivskih virov Ljudske šole Tomaj (1878–1923), Zasebne dekleške šole Tomaj (1898–1943), Deške šole Tomaj (1900–1943), Mešane ljudske šole Tomaj (1939–1943), Osnovne šole Tomaj (1943–1970), Osnovne šole Sežana (1826–1976), Nižje gimnazije Tomaj (1947–1958) in Dijaškega doma Tomaj (1948–1958) se nam razkriva celoten razpon raziskovalnih vprašanj: od demografskih vprašanj in epidemioloških razmer, smrtnosti otrok v šolski dobi do odnosov v družini ter tudi akademskih dosežkov otrok, ki razkrivajo, kakšna so bila pričakovanja okolja do otrok in kakšen je bil odnos do izobrazbe.

Prav tako se je pomembno zavedati, česa v teh virih ni: glasu otrok namreč. V virih ni njihovih mnenj, želja in strahov. Nič ne izvemo, kako so učenci doživljali spremembe, kakšen je bil njihov odnos do šole, učiteljev in izobraževanja nasploh. Redki zapisi učencev, ki so ohranjeni, so nastali v skladu z navodili učiteljev in v želji ugajati njim. Le iz nekaterih drobcev in posrednih informacij lahko rekonstruiramo vsakdan otrok, vpetih med domača opravila, delo za preživetje in šolske obveznosti. Iz bolj ali manj birokratskih poročil in obrazcev je, kljub branju med vrsticami, težko sklepati, kakšna je bila dejanska dinamika odnosov tako med učenci in učitelji kot med šolo in okoljem (De Rosa 1991, 10; Salmini 1995, 175–176). Na zapise učiteljev se lahko v tem oziru le delno zanašamo. Poročila, ki so navadno tendenciozna in odsevajo duha časa, je med seboj včasih težko primerjati, saj so jih ustvarjali različni pisci, z različnimi značaji in vrednostnimi sistemi. Učitelj se je od učitelja lahko razlikoval tako v odnosu do učencev kot v vestnosti pri izpolnjevanju pedagoških poročil, v katerih so nekateri navajali zgolj najnujnejše in suhoparne informacije, drugi pa so se izkazali za plodne in skoraj poetične pisce ter so v pedagoške dnevniške prelili tudi svoja čustva, mnenja, veselja, strahove in razočaranja (Andri 1995, 209–210; De Rosa 1991, 10).

Arhivsko gradivo šolskih ustanov in šolskega nadzorništva nam omogoča vpogled v šolski vsakdan, vsakodnevno rutino, delo učiteljev, rituale,

praznovanja in obrede v različnih obdobjih, preko katerih so šolarjem privzgajali odnos do naroda, skupnosti, domovine, okolja, v katerem so živeli, spoštovanje kulta osebnosti, občutek za dolžnost, odgovornost, jih spodbujali k prevzemanju lastne vloge v družbi, ki je bila največkrat že vnaprej določena, jih indoktrinirali. Na podlagi arhivskih virov različnih šolskih ustanov je mogoče opazovati spremembe in kontinuitete na tem področju, prenos ideologije skozi učni načrt, vlogo šole v različnih obdobjih, povezavo med šolo in cerkvijo, predvsem pa način, kako je skozi izobraževalni proces potekal vsakokratni proces izgradnje skupne identitete in kulta osebnosti.

Opazujemo lahko vrednote, ki so jih učitelji privzgajali in širili skozi različne učne vsebine, ter učno gradivo, ki jim je bilo pri tem na voljo, s tem pa vedno znova posegali na področje, ki je prej simbolno pripadalo družini. Uvajanje obveznega šolanja je zagotovo pomenilo pomemben poseg v družinsko življenje. Gradivo šolskih ustanov nam razkriva naravo interakcije med šolo in starši, ki so bili večinoma neizobraženi in v izrazito podrejenem položaju v primerjavi z učiteljem. Iz posameznih zapisov lahko sklepamo na odnos učitelja do staršev in obratno, izkaže pa se tudi, da učitelj, tako kot duhovnik, v vaškem okolju ni prevzgal le otrok, temveč cele družine. Opazujemo, kako se je spreminjal odnos med šolskimi obveznostmi in delom za preživljanje glede na to, kako se je šola sprva prilagajala delu, saj je bilo vendarle treba najprej preživeti in je učitelj šolsko delo prilagajal potrebam staršev oz. delodajalcem, t. i. »gospodarjem«, tako da je pouk v času, ko je bilo največ dela, npr. izvajal le ob torkih in četrtek popoldne; raziskujemo, kdaj je izobrazba postala tolikšna vrednota, da je dobila prednost pred opravljanjem vsakodnevnih opravil (Zahra 2011, X; De Rosa 1995, 168–170; PAK, 154, 1, 6). Pri tem pa se nam razkrivajo boj za preživetje, socialne razlike, kakšno delo so otroci na obravnavanem območju opravljali v okviru svojih družin in pri kateri starosti so vstopali v delovna razmerja; kam so odhajali otroci iz tomajskega šolskega okoliša (največkrat v bližnje kraške vasi, kot so Dutovlje, Povir, vendar pa tudi v Rašo, Trst in njegove okoliške vasi, kot je npr. Rojan, ter druge, od Tomaja bolj oddaljene kraje) in od kod so prihajali otroci iz drugih okolij. Ti tokovi nam lahko služijo tudi kot indikator socialnih razmer: ob koncu 19. stoletja je neprimerno več otrok iz tomajskega šolskega okoliša odhajalo drugam, kot jih je prihajajo služiti v Tomaj, pozneje pa se ta trend obrne, iz česar lahko sklepamo na določen gospodarski vzpon posestev v obravnavanem okolju (PAK, 154, 1, 2; 3). Tomaj služi kot odlična študija primera, saj je bil šolsko središče z javnimi in zasebnimi šolskimi ustanovami, čeprav v primerjavi z drugimi kraji

na podeželju predstavlja posebnost, saj je poleg redne javne šole v kraju obstajala tudi zasebna dekliška šola, ki so jo vodile šolske sestre, ki so poleg osnovne izvajale tudi srednjo strokovno šolo, kmetijsko-gospodinjstvo šolo ter internat (PAK, 154, 1, 1). Slednje omogoča primerjavo med učnim procesom v javni in zasebni šoli v različnih obdobjih ter različnih političnih sistemih pa tudi primerjavo učnih vsebin, ki so bile na voljo dekletom in fantom, njihovega izobraževalnega procesa ter življenja izven šolskega časa.

Poleg tega so Tomaj in njegove šolske ustanove odlična študija primera sprememb, ki jih je doživelo prebivalstvo območja zgolj v obdobju nekaj desetletij, prilagodljivosti, ki so jo morali ob tem izkazati, in njihovega odziva na ponavljajoča se obdobja negotovosti ter preživitvenih strategij, ki so jih vedno znova razvili v nestabilnih časih. Razmere so se namreč tako hitro spreminjale, da jim je komaj mogoče slediti: relativno mirnemu obdobju ob koncu 19. stoletja in pred prvo svetovno vojno je sledilo obdobje vojne, ki je zagotovo vplivalo na učni proces, ga spreminjalo in prekinjalo, temu pa obdobje negotovosti neposredno po prvi svetovni vojni, ko je še zaznati zmeren optimizem, da bo mogoče tudi v novem državnem okviru nadaljevati podobno kot pred vojno oz. zgolj z manjšimi dodatki, s slovenščino kot učnim jezikom in z italijanščino kot enim od učnih predmetov. Hitro zaostrovanje fašističnega nasilja je take želje kmalu pokopalo, primer Tomaja pa nam še enkrat več pokaže, da je bila implementacija državnih uredb odvisna predvsem od osebe na terenu – tako v primeru učitelja, ki je italijanizacijo imen in fašizacijo učnega procesa vzel še kako resno in jo izvajal še bolj zagreto, kot je bilo predvideno (ŽAT, AK, T, 3, 623), kot tudi učiteljev, ki so si po letu 1948 prizadevali za socialistično preobrazbo in prevzgojo.

»Cesar«, »Bog« in »očetnjava«

Šolske ustanove v Tomaju so bile nadpovprečno raznolike: že v 18. stoletju naj bi tomajske otroke poučevali kaplani, javno veljavno izobraževanje pa naj bi se nato začelo leta 1822. Prebivalstvo, ki naj bi bilo do takrat »intelektualno slabo razvito«, naj bi bilo nad šolanjem že od začetkov navdušeno, saj si je od njega obetalo napredek in razvoj, učenci pa naj bi med seboj naravnost tekmovali v tem, kdo bo dosegal boljše uspehe. Navdušenja očitno ni pokvarilo niti dejstvo, da je šolanje sprva potekalo v nemščini ter šele od leta 1838 bodisi v slovenščini in nemščini ali zgolj v »mitem maternem jeziku«, slovenščini. V šolo so v enaki meri vključevali tako dečke kot deklice, ki pa so se v šoli dodatno učile ročnih del (AST, CF, E, 820.07, 1823;

ŽAT, ŠK, 1881; De Rosa 1995, 171). Po zakonodaji iz leta 1871 je bila tomajska šola uvrščena med enorazrednice, od leta 1880 pa med dvorazrednice, kar pomeni, da sta v Tomaju poučevala dva učitelja oz. učitelj Anton Benigar in učiteljica Josipina Delkin, Benigar pa je dobil naziv nadučitelja (ŽAT, AT, TŠK, 3). Z letom 1898 je Tomaj postal pomembno šolsko središče, saj so tomajsko šolo obiskovali tudi učenci iz okoliških vasi Križa, Šepulj, Utovelj in Dobravelj, nato tudi Filipčjega Brda in Grahovega Brda, poleg tega je tomajsko okolico pomembno zaznamovala ustanovitev samostana šolskih sester sv. Frančiška ter s tem vzpostavitev ločene deške in dekliške šole.

Dosedanje raziskave o povezanosti med šolskim sistemom in porajajočim se nacionalizmom v Habsburški monarhiji se pogosto osredotočajo na dilemo, ali je šolstvo odsev nacionalnih razlik ali njihov generator. Raziskave so v ospredje postavljale predvsem učni jezik in njegovo vlogo v procesu nacionalne formacije ter obenem poskušale determinirati, kaj je povezovalo in kaj razdvajalo, kakšen je bil vpliv učnih gradiv (Pejić 2024, 1–2). Gradivo tomajskih šolskih ustanov, ki so delovale pred prvo svetovno vojno, dokazuje, da je očitno obstajal niz mitov, ki so povezovali in so presegali nacionalne delitve. V središče so bili postavljeni Bog, dom, domovina, cesar, cesarica ter vrednote, kot sta delo in odgovornost (PAK, 154, 2, 17; 18; Pejić 2024, 2–4, 7), očitno pa je, da je treba upoštevati tudi vlogo posameznega učitelja pri razširjanju in utrjevanju teh idej. Vzgoja, ki je oblikovala učence, je odražala svet tradicije, ki je trajal stoletja, bil konstanten, predeterminiran, tako kot sta bila predeterminirana mesto v družbi in življenje, ki jih je čakalo po koncu šolanja. Ob zvestobi dinastiji, domovini in cesarju je bilo vprašanje nacionalne pripadnosti sicer prisotno, vendar je ostajalo nekoliko v ozadju; šlo je za prepletanje oz. prekrivanje identitet: ob slovenskem učnem jeziku in pesmih, ki so izražale pripadnost slovenskemu narodu, so učenci preko učnih vsebin spoznavali dele avstrijskega cesarstva, njegovo zgodovino, simbole, predvsem pa bili vzgajani v ljubezni in zvestobi vladarski rodbini.

V primerjavi z naslednjimi obdobji je bilo patriotskih praznikov pravzaprav malo in vsi so bili navezani na cesarja in cesarico, saj ne zasledimo obeleževanja obletnic vojaških zmag in drugih zgodovinskih dogodkov. Tomajski otroci so se tako udeleževali maš za cesarja, krasili njegovo podobo, praznovali jubileje njegovega vladanja, v skladu z odločbo, ki jo je Cesarsko-kraljevi šolski svet sprejel 7. 11. 1880, pa obvezno tudi njegove godovne in rojstne dneve, god cesarice Elizabete ter praznik sv. Alojzija, pri čemer so se prepletale vera v Boga, katoliška tradicija, obredje in zve-

stoba cesarju (PAK, 153, 1, 1; 2; ŽAT, ŠK 1881; De Rosa 1991, 323; 1998, 18).

Preko beril, petja pesmi in drugega ustvarjanja so učenci spoznavali, da so Slovenci znotraj avstrijskega cesarstva, vendar v tej narodni zavesti ni bilo nič prevratnega in subverzivnega, ti dve identiteti se nista izključevali. Učencem niso prikrivali obstoja nacionalnih skupin, vendar so poudarjali tisto, kar je povezovalo (PAK, 153, 1, Razrednica 1905-1906; Pejić 2024, 6–7). Tudi ko so se učili o slovanskih svetnikih Cirilu in Metodu, »slovenskih rekah« in »slovenskih pokrajinah« Kranjski, Koroški in Štajerski, predvsem pa o »Primorski«, pri čemer je bila nacionalna identiteta že jasneje izražena, v učnih vsebinah še vedno ni mogoče zaznati želje ali nuje po konfrontaciji z drugimi narodi (PAK, 154, 2, 18; Pejić 2024, 8). Skupno identiteto so gradili z berili o »Avstrijsko-Ogrski monarhiji« in njenih prebivalcih, o cesarju Francu Jožefu, drugih deželah cesarstva in s tematikami, ki se tičejo zgodovine, kar naj bi oboje budilo patriotska čustva in zavedanje pripadnosti skupnemu cesarstvu. Teme pri pouku zgodovine imajo naslov »Ljubezen do domovine«, učenci berejo o velikih vladarjih iz preteklosti, zlasti modri vladarici Mariji Tereziji in Jožefu II., o tem, kako so narodi skupaj premagali Turke, pojejo pesmici »Cesarska pesem« in »Vojak bi rad bil vsak«. Slovenska oz. slovanska identiteta znotraj monarhije je bila izražena subtilno, npr. preko načina zapisa cesarjevega imena – Franz se spremeni v Franca Jožefa, nato v Frančiška ter nazadnje v Frana Josipa – pa tudi preko šolskih nalog, ki so imele vse jasnejše naslove, npr. »Kdo sem? Staršev sem slovenski sin« (PAK, 154, 2, 18; PAK, 154, 2, 21; PAK, 154, 3, 41; ŽAT, ŠK 1901/02; De Rosa 1991, 379).

Pripadnost isti državi in dinastiji ni bila niti za trenutek pod vprašajem niti ob izbruhu prva svetovne vojne, ko so še posebej poudarjali pomen lojalnosti dinastiji in domovini. Učence so spodbujali k aktivni pomoči vojakom, odrekanju za vojne namene, molitvam za vojake na fronti in za končno zmago njihove vojske, ki se je borila za pravo in pravično stran. Na Krasu so imeli učenci vsakodnevni stik z vojniki različnih narodnosti, ki so bili vsi »naši«, če so se le borili za cesarja, in so si vsi zaslužili občudovanje, pomoč ter hvaležnost. Cesarju je bilo ljubezen in zvestoba mogoče izraziti na različne načine: 13- in 14-letni dečki z delom na polju, da so nadomestili moške, ki so odšli na fronto, ostali učenci pa s skrbjo za njegove vojake. Patriotizem je bil merljiv: bilo ga je mogoče izraziti v kilogramih nabranih hrušk za ranjence, količini nabranega in posušenega čaja za vojaške kuhinje, količini zbranega odpadnega železa in drugih kovin ter spletenih nogavic in celo nabranih kosteh za v vojni vojni oslepele vojake (ŽAT, ŠK 1914/15; De Rosa 1991, 381; 2015, 104–106).

Kakšne učence želimo, kakšne državljane potrebujemo?

Bolj kot akademska odličnost se je od otrok pričakovalo, da bodo dobri in poštenu podaniki, ki bodo izpolnjevali svoje dolžnosti in zasedli mesto v družbi, ki jim je bilo določeno. Pomembno je bilo torej poznati norme dobro urejene družbe in dolžnosti, ki jih je bilo treba v njej spoštovati: delavnost, varčnost, poslušnost, zvestobo in spoštovanje predvsem do tistih, ki so skrbeli za red in s tem srečo posameznika (De Rosa 1995, 167). To je bilo precej jasno zapisano tudi v prvem členu zakona o ljudskih šolah iz leta 1905, ki je določal: »Ljudski šoli je naloga, otroke nravno-versko vzgajati, razvijati jim duševne moči, oskrbovati jih s potrebnimi znanostmi in zvedenostmi, da se lahko dalje izobražujejo za življenje, in dajati jim pravo podstavo, da bodo kdaj vrli ljudje in državljani« (*Državni zakon o ljudskih šolah* 1906). Vodilnim figuram in nosilcem avtoritete je bila oblast dana od Boga, zato se vanjo ni dvomilo. Spoštovanje staršev, zlasti očeta, v domačem okolju, duhovnika in učitelja ter seveda cesarja, neskončno dobrega in skrbnega očeta vseh svojih podanikov, je bilo nujno za večno zveličanje. Družba je imela rigidno in fiksno strukturo ter dolžnosti nižjih slojev so bile jasne (De Rosa 1991, 90). Tomajskim otrokom, ki naj bi nekega dne postali dobri kristjani in vestni delavci, so tako predvsem privzgajali spoštovanje do dela, poslušnost ter druge obče veljavne vrednote skozi berila »Bodi pošten!«, »Hvaležen sem«, »Poštena deklica« in »Pridna Rozika« (PAK, 154, 2, 17, 20).

Arhivsko gradivo nam omogoča še drugačne premisleke – npr. o vlogi učitelja, ki je bil v tem obdobju očitna avtoriteta, tudi v razmerju do staršev. Iz fondov šolskih ustanov je sicer težko oceniti, ali so bili ti na splošno brezbrizni do izobrazbe in res niso razumeli uporabnosti znanja, ki ga je otrok pridobil v šoli, ali pa je nekooperativnost staršev, ki lastnih otrok niso podpirali pri izobraževanju in niso skrbeli, da bi otroci redno prihajali v šolo, izhajala predvsem iz njihove lastne neizobraženosti in dejstva, da si za svoje otroke niso znali predstavljati prihodnosti, ki bi bila drugačna od njihove realnosti trdega dela za preživljanje ali celo za golo preživetje, v katerega so bili vsi vpeti. Kakor koli, naloga učitelja je bila, da vzgoji otroke in prevzgoji starše ter jih pripravi do sodelovanja s šolo (De Rosa 1995, 168; 1998, 5). Učitelj si je jemal pravico, da je otroke discipliniral zaradi slabe telesne higiene pa tudi za moralne prekrške izven pouka, kot so nastavljanje nedovoljenih pasti zajcem, udeležbe na plesih, beračenje, kajenje in pitja alkohola (PAK, 154, 1, 7; De Rosa 1991, 91, 272; 2015, 102; *Šolski red za učence in učenke ljudskih šol* 1907, 15–17; ŽAT, AK, TŠK, 4; ŠK 1893/94.).

Vsakodnevna veriga poveljevanja je bila tradicionalna in jasna: učitelju so morali otroci izkazovati »pokorščino in ljubezen«, učitelj je bil nesporna avtoriteta, ki pa je razumela potrebe staršev in njihove potrebe po delovni sili na domačih posestvih, zato se je pouk prilagajal delu in ne obratno. Delovanje v praksi je bilo odvisno od učitelja do učitelja in od kraja do kraja ter seveda njegove velikosti. Težko si je namreč predstavljati, da bi učitelj v mestnem okolju lahko na podoben način nadzoroval učence in njihovo življenje ter delo, kot je to počel učitelj v Tomaju. Zlasti legendarni tomajski učitelj Anton Benigar, ki je v kraju poučeval kar 35 let, je bil znan po tem, da se njegovo delo še zdaleč ni omejevalo na učilnico in si je jemal pravico do aktivnega poseganja v življenja otrok: beležil si je stanje v družinah, se zanimal za otroke in njihov razvoj, vzroke za njihove izostanke. Prav iz teh beležk se nam izriše vsakdanjik otrok, odgovornosti, ki so jih prevzemali, delo, ki so ga opravljali, razmere v katerih so živeli, nasilje, ki so ga doživljali, vendar pa nam viri ne ponujajo informacij o tem, ali, kako in če sploh je učitelj ravnal ob takih razmerah: ali jih je zgolj beležil ali je tudi ukrepal. Iz njegovih poročil ni opaziti, da bi nastopal v vlogi zagovornika otrok niti da bi se posebej zavzemal za izboljšanje njihovih razmer ali poskušal ukrepati ob ponavljajočih se izostankih iz šole ali prisiliti starše, da bi prevzeli svojo odgovornost (PAK, 154, 1, 7; De Rosa 1991, 273).

Učitelji v Tomaju so bili očitno avtonomni tako na področju vzgoje kot na področju izbire učnih vsebin. V učni proces so vključevali vsebine, ki naj bi učence zanimale, ter znanja in veščine, ki naj bi jim koristili pri njihovem bodočem delu. Učitelja Antona Kosovela¹, ki je po Benigerju tudi močno zaznamoval generacije učencev v Tomaju pa tudi vas v celoti, je še posebej vodila misel, da bodo učenci v prihodnosti morali biti nosilci modernizacije kmetij. Odnos do okolja je bil izrazito utilitarističen: poučeval jih je, kako pospešiti kmetijsko proizvodnjo, kako zatreti škodljivce, nagrajeval jih je za lovljenje škorcev, rjavih hroščev in kobilic. Izbiral je berila *Naše gnojišče*, *Naše stranišče*, *Priprava gnoja*, *Obrezovanje sadnega drevja*, na to temo jim je pripravljala različne učne vsebine in naloge ter jim dajal možnost, da pridobljeno znanje preizkusijo tudi v praksi, in jim ponujal več kot le opazovanje. Slednje ni bilo vedno v navadi, saj je obstajal strah, da bodo učenci drevesa ali trte trajno poškodovali. S tem je pomembno nadgradil teoretično znanje, ki so ga učenci dobivali pri pouku ter med občasnimi predavanji, ki so jih od šolskega leta 1883/84 izvajali »popotovalni učitelji

¹ Več o njem in njegovi družini, še posebej o sinu Srečku Kosovelu, glej v Cencič (2014) ter v 9. poglavju.

kmetijstva». Ti so učence poučevali zlasti o živinoreji, ki je iz pašne prehajala v hlevsko, ter o pripravi živinske krme (PAK, 153,1, Razrednica, Nadaljevalni tečaj 1908/09; ŽAT, ŠK, 1883/84). Tako naj bi postopno spremenili način obdelave, na kmetije naj bi vnesli nove, donosnejše kulture, obenem pa vzgojili ljudi in državljane, kakršne domovina potrebuje, in to staršem *navkljub* (PAK, 153, 1, 8).

Učitelji so vodili tudi osveščanje na področju higiene in preventivo – tako pred boleznimi živine kot tudi nalezljivimi boleznimi, ki so ogrožale vaščane, zlasti tuberkulozo in različnimi črevesnimi okužbami, ki bi jih bilo mogoče preprečiti s preprostimi higienskimi ukrepi (PAK, 154, 1, 7; 8; ŽAT, ŠK, 1890/91). Skupaj z okrajnim zdravnikom, ki je bolne otroke obiskoval tudi na domu, sta izvajala osveščanje o ošpicah, trahomu, propagirala cepljenje proti kozam, ki je potekalo v šolskih prostorih. Učenci so v šolskem letu 1891/92 prvič dobili pisna navodila o tem, »kako se zabranjujejo nalezljive bolezni med šolsko mladino«, starši pa so morali potrditi, da so jih učenci doma glasno prebrali (ŽAT, ŠK, 1891/92; 1893/94; De Rosa 1991, 370). Smrtnost otrok v šolski dobi zaradi jetike, davice in škrlatinke je bila v tem obdobju še vedno relativno pogost pojav in le malo let je minilo brez pogreba sošolca ali sošolke. Glede na podatke iz matične knjige rojenih med letoma 1878 in 1892 je v šolskem obdobju umrlo 20 otrok, med tistimi, ki so bili rojeni med letoma 1898 in 1902, je bilo takih primerov devet, med rojenimi med 1902 in 1917 pa pet (ŽAT, ŠK, 1895/96; 1896/97; 1897/98; 1899/1900; 1901/1902; PAK, 154, 1, 1; 2, 3). Po vojni je ta pojav skoraj popolnoma izginil in celo v šolskih kronikah ni neposredno zaslediti, da bi otroci umirali za špansko gripo. Učitelji so še vedno poročali o posameznih primerih davice, pouk pa je občasno odpadal tudi zaradi izbruhov škrlatice, oslovskega kašlja, mumpsa in ošpic, ki pa niso več zahtevali smrtnih žrtev (npr. PAK, 151, 1, 8; PAK, 151, 2, 35; 36, 37).

Podhranjeni, zanemarjeni, nesposobni, slaboumni

Higiena, ki so jo propagirali v šoli pred letom 1918, je bila širši pojem in si je za cilj zadala tako zmanjšanje števila okužb ter bolezni kot tudi preprečevanje deviacij in moralnih odklonov. Šola in učitelj v njej sta morala biti za vzor: učitelj je moral biti urejen, čist in vedno trezen, šolska poslopja pa redno očiščena in razkužena. Kljub vsem podukom in osveščanju pa so razmere v domačem okolju učencev očitno ostajale slabe (PAK, 154, 2, 30; De Rosa 1991, 309–311; 1998, 8; 1995, 172–173). Šolske matice nam pričajo o slabem socialnem položaju družin na obravnavanem območju, ki se ni odražala zgolj v smrtnosti zaradi davice in tuberkuloze, temveč tudi

v deležu otrok, ki zaradi bolehnosti, majhnosti in nerazvitosti niso obiskovali pouka (PAK, 154, 1, 1; 2; 3). Po podatkih za leta od 1892 in 1898 je šolo obiskovalo med 90 in 95 % vsake generacije, ostali pa so iz različnih razlogov ostajali brez izobraževanja (ŽAT, AK, T, 3, 611). Učitelj je imel pri teh presojah precej proste roke: njegovo mnenje je sicer moral potrditi še Cesarsko-kraljevi šolski svet, ki pa je navadno sledil učiteljevi presoji. Učitelj je na podlagi svoje presoje otroka označil za nerazvitega in ob pristanku staršev prenesel njegovo všolanje za eno leto, v primeru očitnejših okvar pa otroka sploh niso všolali. Po podatkih glavnega imenika učencev v šolskem letu 1891/92 naj bi bilo šoloobveznih 255 otrok, v imeniku pa jih je vpisanih 275, saj so se učenci priseljevali tudi od drugod. Od 255 šoloobveznih tomajskih otrok jih je šolo v Tomaju dejansko obiskovalo 233, ostali pa so bili označeni za preveč bolehnne in telesno okvarjene. Zelo zanimiv je tudi podatek, da je med vpisanimi učitelj našel kar 26 duševno »slabo razvitih« ali »popolnoma nerazvitih« otrok, za katere uporablja poimenovanje »slaboumni, a za izobrazbo sposobni šolski otroci«, katerih izobraževanje je bilo zelo kratke sape (PAK, 154, 1, 1; 2; 3, 4; 8).² Zdravniško mnenje in spričevalo je bilo potrebno zgolj v primerih, ko diagnoza ni bila jasna, sicer pa je učitelj zgolj obvestil šolski svet, ki je odločitev potrdil (PAK, 154, 2; 17; *Šolski red za učence in učenke ljudskih šol* 1907, 5). Učitelj si je jemal pravico, da je odločil, da je otrok premalo duševno razvit ali »splošno duševno slabo razvit«, da bi bil lahko ocenjen, viri pa ne razkrivajo, na podlagi česa je učitelj otroka proglasil za duševno (zelo) slabo razvitega. V učiteljskem časopisu *Rassegna scolastica* se leta 1906 sicer pojavljajo opozorila, da je večina otrok, ki dobijo oznako prizadetosti, zgolj neprimerno ali kar podhranjenih, zanemarjenih, bolehnih in izčrpanih od dela, česar pa iz zapisov tomajskih učiteljev ni mogoče niti potrditi niti zanikati (De Rosa 1991, 352). Iz zaznamkov »vsled bolezni ne obiskuje šole« in »vsled bolezni ni za šolo sposobna« ne izvemo, za kakšne težave sploh gre. Otroci z razvojnimi težavami niso bili deležni posebne pomoči ali posebne obravnave, nekaj pozornosti so posvečali le odpravi govornih napak, saj so se učitelji udeleževali tečajev »pobijanja jecljanja« (PAK, 154, 1, 7; 8). Sklepanje o razvitosti otrok glede na njihove akademske dosežke se izkaže za nemogoče in zelo spolzko početje, saj niso bili redki otroci, ki so svojo šolsko obveznost zaključili pri 14 letih, dejansko pa niso napredovali iz razreda v razred in so

² Obstaja tudi obraten primer: malega Srečka Kosovela so všolali takoj, ko je dopolnil pet let, saj je izkazoval izjemno nadarjenost in ljubezen do šole (ŽAT, ŠK, 1914/15). Več o njem v 9. poglavju v tej knjigi.

se npr. ves čas nahajali v 2. razredu. Sestre v Elizabetišču so sicer ločevale med »ne prestopi« in »nesposobna«, vendar tudi v tem primeru ni mogoče z gotovostjo trditi, da je druga oznaka diagnoza. Oznako »nesposobna« si je navadno prislužila približno tretjina učenk (npr., v šolskem letu 1915/16 je takih 12 od 31) (PAK, 151, 6, 58). V virih namreč najdemo še slovensko in italijansko oznako »slaboumna« ter »idiota«, vendar brez obrazložitev, kaj točno je to pomenilo, pri čemer lahko tudi za ostale otroke preberemo nič kaj laskave opise, in sicer da »niso nadarjeni, nekateri so naravnost trde glave« (PAK, 151, 4, 34; 39; PAK, 151, 8, 96; PAK, 151, 5, 46; PAK, 151, 9, 115). Tudi šolske sestre so lahko že všolano deklico označile za duševno nerazvito, zaradi česar ni imelo smisla, da jo sploh ocenjujejo (PAK, 151, 4, 34). Opazimo pa lahko tudi primere, ko se je učitelj za napredovanje oz. nena-predovanje posameznega otroka odločil glede na to, koliko prostora je imel v višji skupini (PAK, 154, 1, 11). Ob dejstvu, da je učitelj Benigar med letoma 1872 in 1880 sam poučeval otroke iz Tomaja, Križa, Šepulj, Utovelj ter Filipičjega in Grahovega Brda, kar pomeni od 149 do neverjetnih 193 učencev, je jasno, da pouka ni mogel izvajati na način, kot ga je določala zakonodaja. Tudi zaposlitev še enega učitelja oz. učiteljice je razmere le delno izboljšala (ŽAT, AK, T, 3, 615; Cencič 2013, 223). Po šestih letih rednega šolanja je lahko učenec prestopil v ponavljalno šolo, o čemer je spet odločal učitelj oz. konferenca učiteljev posamezne šole (*Šolski red za učence in učenke ljudskih šol* 1907, 7). Zavest, da je takim otrokom treba pomagati, se je sicer pojavila relativno pozno – sočutje ob usodi teh »otrok-delavcev« so zares izražale šele italijanske učiteljice v 30. letih (PAK, 153, 3, 43; De Rosa 1991, 375).

»Ora et labora«

Šola se je skozi celotno 19. stoletje ter tudi na začetku 20. prilagajala delu in vsakokratnim potrebam ter razmeram v lokalnem okolju. Formalno odsotnost učencev zaradi domačih kmetijskih ali obrtnih del sicer ni bila opravičljiv razlog za odsotnost, realnost pa je bila povsem drugačna (*Šolski red za učence in učenke ljudskih šol* 1907, 24). Delu se je prilagajal čas počitnic, ker pa so bili v času poljskih del »otroci staršem neobhodno potrebni za pomoč«, so na predlog krajevnega šolskega odbora v razredih, v katerih je bilo to potrebno, lahko uvedli redni pouk v petih zimskih mesecih, od začetka novembra do konca marca, v ostalem času šolskega leta pa skrajšani pouk. Učitelj je učence oprostil pouka ob trgatvi, kar so nato sicer nadomeščali z dodatnimi urami pouka, ko je bilo dela na kmetijah manj, občasno pa je pouk organiziral tudi le ob torkih in četrtnih popoldne ter tako stopil staršem in gospodarjem naproti (PAK, 154, 1, 7; De Rosa 1998, 18; *Šolski red za*

učence in učenke ljudskih šol 1907; Stefanelli 1995, 35). Iz kratkih učiteljevih zaznamkov tako izvemo, da so učenci večinoma pasli, vendar pa je navajal tudi, da »vozijo pridelke na semenj«, »banderajo turšico« »delajo pouter«, »prevažajo slamo«, »hodijo po drva«, »nakladajo gnoj«, »trgajo grozdje« in »delajo v vinogradu«, »grabijo listje«, »orjejo«, »prodajajo vino in hruške po Trstu«, »sadijo krompir«, »vozijo krave k biku«, »nadomeščajo bolno mater pri domačih opravilih«, »zidajo« in še kaj (PAK, 153, 1, 8; 10: Razrednica 1908/09).

Učitelji so sicer že pred 1. svetovno vojno beležili primere zanemarjenih otrok, ni pa jasno, do kolikšne mere in če sploh so poskušali otroke zavarovati pred okoljem, v katerem so odrasčali. Drugače kot v mestnem okolju, kjer so v prvih letih 20. stoletja že redno izdajali kazni staršem učencev, ki pouka niso obiskovali, in se je število teh kazni tudi drastično povečevalo, se je v tomajskem vaškem okolju komaj kaj premaknilo. Na opomine staršem zaradi nerednega prihajanja otrok k pouku naletimo izjemno redko, ob navedbi, da je otrok šolanje prekinil zaradi bede, ni sledilo nič – ni bilo pozivov staršem, naj otrok nadaljuje s šolanjem, ni bilo kazni, čeprav bi jih na podlagi zakona lahko zahtevali. Nasilje staršev je bilo zaznano, o pretepanju šolskih otrok poročajo Cesarsko-kraljevemu šolskemu svetu v Sežani, nenazadnje pa so bili dolžni tudi poročati sodišču, če bi med učenci opazili duševno in telesno zanemarjene otroke, s katerimi bi starši slabo ravnali. O ekstremnih primerih, ki bi presegali takratne norme glede discipliniranja otrok, sicer ne poročajo, učitelj si je zgolj v enem primeru zabeležil, da je oče otroku zažgal vse šolske knjige, vendar ukrepanje ni bilo predvideno. Če so se zamujanja v šolo vendarle ponavljala, je učitelj staršem ali gospodarju, kjer je otrok služil, poslal poziv (PAK, 153, 1, Razrednica 2. razred 1917/18; Razrednica 1918/19; PAK, 154, 1, 7; De Rosa 1991, 328).

Šola se je vključevala v vsakdanje življenje na vasi in tukaj je spet mogoče opazovati različno angažiranost različnih učiteljev: učitelj je bil tisti, ki je vodil akcije zatiranja vrabcev, kosov, škorcev, gadov, modrasov, hroščev, iz šole so prihajale na dom informacije o nalezljivih boleznih, boleznih sadnega drevja, »trsju in grozdju škodljivem mrčesu«, zelo tesno pa je bilo tudi sodelovanje z duhovniki (PAK, 154, 1, 7). Učenci v šoli molijo, v šolskem času obiskujejo spovedi, slovesne svete maše, zlasti ob začetku in koncu šolskega leta ter ob posvetnih in cerkvenih praznikih, sodelujejo na procesijah, s čemer so nameravali doseči pravilno moralno usmerjenost učencev. Šola, v sodelovanju z duhovnikom, je v mnogočem določala ritem življenja na vasi, sooblikovala dogodke in se vključevala v delovne akcije, ki so bile deležne tudi božjega blagoslova. Pouk je odpadal, ker so nabirali ruj, imeli

trgatev, pogozdovali, učenci, skupaj z družinskimi člani, pa so sodelovali tudi pri delu za potrebe šole: nabirali so veje za kurjavo in pomagali pri vzdrževanju stavbe (PAK, 153, 1, Razrednica 1. razred 1915/16). Šola je bila njihov skupni dom, zato je bila odgovornost vseh, da je bila lepa, pospravljena in urejena.

Prelom po letu 1918: nova država potrebuje novo šolo

Zgodovina šolstva in izobraževanja, šolskega sistema in metod poučevanja ter discipliniranja je raziskovalno izjemno dobro obravnavano področje, še bolj pa je to mogoče trditi za preučevanje razmer v šolskem okolju v času fašizma: prepoved rabe slovenskega jezika, nasilje italijanskih učiteljev do slovensko govorečih otrok je dokaz fašističnega nasilja nad Primorci in Primorsko ter zato izjemno čustveno nabita tematika, za katero se zdi, da je služila strnjenju vrst in spodbujala odpor. Ta poseg italijanske države v »sveti« šolski prostor in v pravico do uporabe maternega jezika, ki je veljal za glavno sredstvo identifikacije, je bil dojet kot še posebej boleč in je imel močno simbolno komponento. Dojet je kot vrhovna krivica in žalitev ter še danes vzbuja čustva in je prepleten z bolečino. Poseg v ta simbolni prostor in uporaba otrok, ki postanejo osrednji objekt nacionalnega konflikta, sta bila preveč drastična in totalna, da ne bi izzvala reakcije. O vsem tem v obravnavanem arhivskem gradivu sicer ni niti sledu: v šolskih poročilih ni mogoče zaznati nobenih sovražnosti na nacionalni osnovi; otroci so bili preprosto italijanski državljani, zato ni sledu o nasilju in poniževanju. V poročilih se nam izrišejo učitelji, ki imajo iskreno radi svoje učence, in učenci, ki svoje učitelje spoštujejo in občudujejo. Beremo lahko o starših, ki z iskreno hvaležnostjo sprejemajo pomoč fašističnih mladinskih organizacij, ki pomagajo lajšati izjemno zaostrene poveljne socialne in ekonomske razmere ter ki so ponosni na svoje otroke, ko paradiirajo v fašističnih uniformah (PAK, 153, 2, 34; Zahra 2011, 3–4).

Neposredno po zavzetju novih ozemelj je med novimi nosilci oblasti obstajalo prepričanje, da bo italijanizacija na Krasu potekala hitro in brez težav ter da bo treba zgolj odstraniti nekaj motečih elementov. Ob zavzetju ozemlja s strani Italije in prihodu italijanskega vojaškega guvernerja v Trst je ta izjavil (Bajc in Pelikan 2004, 63; Luciano 1991, 31):

Slovinci! Italija, velika država svobode, vam bo dala enake pravice kot svojim državljanom. Dala vam bo šole v vašem jeziku, ki bodo številčnejše kot v času Avstrije. Vaša vera, katoliška, ki je tudi v celotni Italiji, bo spoštovana. Slovinci, bodite prepričani, da bo Italija, veli-

ka in zmagovita, skrbela za vse svoje državljane, ne glede na nacionalnost.

Preberemo lahko (Italico 1919, 109–110):

Ti kraški Slovani za Italijo ne predstavljajo [...] težko rešljivega rasnega problema. Že po naravi so krotki in miroljubni, poleg tega pa so bili vedno zelo navezani na mesto [Trst], pri čemer so vedno spoštovali njegov italijanski značaj, in niso postavljali absurdnih zahtev, dokler jih niso k temu napeljali nepridipravi iz Kranjske in Hrvaške, ki so zasedli kraške šole in cerkve.

Ker naj bi se zavedali lastne kulturne manjvrednosti, ni bilo pričakovati, da bodo izražali posebne zahteve. Z načrtnim delom naj bi stvari hitro dosegli svoje cilje, pri tem pa je jasno izraženo, da bo glavna opora nove italijanizacije prav šola (Italico 1919, 109–110).

Avstrijska zakonodaja je na zasedenem ozemlju veljala vse do podpisa rapalske pogodbe 12. novembra 1920 in razglasitve priključitve 5. januarja 1921, tudi potem pa so jo zgolj postopno nadomeščali z italijansko. Pred tem so mednarodne konvencije namreč določale, da je moral začasni zasedbeni režim ohraniti upravno strukturo Habsburške monarhije, kar je veljalo tudi za deželne šolske svete, ki so predstavljali najvišjo šolsko oblast za nadzor nad ljudskimi šolami, ter njim podrejene okrajne in krajevne šolske svete. Nova oblast je te šolske svete dojemala kot pomembno oviro dokončni integraciji novih provinc, zato ne preseneča, da je bil eden od prvih sprejetih sklepov po podpisu Rapalske pogodbe, že novembra 1920, razpustitev dotedanjih krajevnih in okrajnih šolskih svetov. V skladu s prepričanjem, da bo izobraževanje v določenem jeziku neizogibno vodilo v ponotranjenje nove nacionalne ideje in identitete, so osnovali novo organizacijsko in kadrovsko strukturo, ki naj bi omogočila hitrejšo italijanizacijo in uveljavitev teženj nove oblasti (Pejić 2024, 1–2; Černe 2023, 246–247). Po vzponu fašistične stranke na oblast v letu 1922 je nato sledila reforma šolskega sistema, znana kot Gentilejeva reforma, ki je pomenila konec poučevanja v slovenskem jeziku in je učiteljem dodelila osrednjo vlogo pri vodenju njihovih učencev v boj za italijanstvo (PAK, 153, 3, 44). Vlogo prejšnjega šolskega sveta je prevzelo Kraljevo šolsko skrbništvo s sedežem v Trstu (Reggio Provveditorato agli studi), ki je svojo pristojnost razširilo tudi na Furlanijo in Zadar. Skrbnik, Palermčan Giuseppe Reina, ki je bil podrejen ministrstvu za izobraževanje, je s pomočjo šolskih nadzornikov nadziral javni in

zasebni pouk, potrjeval učbenike, nameščal učitelje, odločal o odprtju in zaprtju šol, v Julijski krajini pa je prevzel tudi nadzor nad italijanizacijo »tujerodnega« prebivalstva (Černe 2023, 247). Strah, ki je v obmejnih in nacionalno mešanih okoljih obstajal že pred prvo svetovno vojno, in sicer da bodo otroci, ki so rojeni narodu in naj bi predstavljali njegovo prihodnost, izgubljeni, ugrabljeni, potujčeni in asimilirani v neko drugo, navadno ekonomsko, politično ter kulturno dominantno skupnost, je s tem postal še kako realen in otipljiv (Pejić 2024, 1–2; Zahra 2011, 3–4).

Novi časi, novi učitelji

Na zasedenem območju so v mesecih po koncu vojne vladale precej različne razmere: od tega, da se pouk sploh ni mogel začeti zaradi porušenih šolskih stavb, pomanjkanja učiteljev in razsajanja španske gripe, do tega, da so posamezni vojaški poveljniki in karabinjerji samoiniciativno preprečevali slovenski pouk (Černe 2023, 245). V Tomaju je bilo teh pretresov manj in tudi kadrovske spremembe se niso zgodile čez noč. V šolski kroniki je zabeleženo, da je 4. novembra potekala velika slovesnost narodnega vstajenja, da je bila cela vas okrašena s trobojnicami in je učiteljstvo 8. novembra javno izrazilo svojo vdanost Jugoslaviji, da pa je 19. novembra vas zasedla italijanska vojska in da je bilo s tem narodnega vrenja konec. Nadučitelj Anton Kosovel je sprva nadaljeval z delom in v virih iz arhivov šolskih ustanov ne najdemo več nobenih namigov o dramatičnosti trenutka, ki je sledil porazu Avstro-Ogrske v prvi svetovni vojni. Učitelj je svoja morebitna čustva razočaranja, strahu in negotovosti zadržal zase in v šolskem letu 1918/19 na novih, dvojezičnih obrazcih že izražal polno zvestobo ter pripadnost novi domovini, Kraljevini Italiji. Pouk italijanščine se je v Tomaju začel 9. januarja 1919. Kljub dejstvu, da je Kosovel spoštoval navodila in odločbe oblasti, očitno ni dovolj gorel za fašistično idejo, zaradi česar je bil leta 1923 najprej degradiran v učitelja, leta 1924 pa upokojen (PAK, 153, 1, Razrednica 1918/1919; ŽAT, AK, TŠK, 7; 1918/19; De Rosa 2015, 100). Vlogo nadučitelja je prevzel Ivan Kosmina, ki se je v šolskem letu 1926/27 še podpisoval kot Giovanni Kosmina, nato pa, kot zagret zagovornik fašizma, dokončno postal Giovanni Cosmina (ŽAT, AK, T, 3, 619; PAK, 153, 1, 31; PAK, 153, 1, 33). Spodbujal je vključevanje otrok v fašistične organizacije ter načrtno delal na tem, da bi otrokom približal novo domovino, novo kraljevo dinastijo in nov politični sistem. Njegova vloga še enkrat več potrjuje, da je bil razvoj dogodkov v majhnih okoljih pogosto odvisen od ene same osebe, ki je bila lahko prijazna in razumevajoča ali pa fanatična ter posledično, kot je v svoji kroniki zapisal tomajski duhovnik Albin Kjuder, osovražena kot

Cosmina. Na svojo pest je tako izvedel italijanizacijo priimkov ter s tem, kot se je izrazil Kjuder,³ povzročil »pravi kulturni škandal, ki je odmeval po vsej Primorski«, ljudi pa je tudi ovajal zaradi najrazličnejših prekrškov in jih finančno izkoriščal. Ko je bil leta 1935 premeščen, naj bi si oddahnila vsa vas. Očitno je, da je učitelj tista figura, ki odločilno vpliva na preobrazbo ne samo šolskega procesa, temveč celotnega socialnega življenja na vasi. Poleg fašističnih praznikov je poskrbel tudi za obeleževanje fašističnih junakov in obletnic: posebno komemoracijo so izvedli v spomin umorjenemu učitelju Sottosantiju, Mussolinijevemu bratu Arnaldu, častno fašistično stražo in rimski pozdrav pa so izvedli tudi na pogrebu učitelja Kosovela (PAK, 153, 2, 34; 35; 36). V 30. letih je v Tomaju na njegovo pobudo zaživel tudi vrtec, ki je pomembno dvignil raven znanja italijanščine – učenci, ki so prej obiskovali vrtec, so lažje in hitreje napredovali (PAK, 153, 3, 34; Apollonio 2004, 153).

V šolskih poročilih nemalokrat naletimo na zapise, iz katerih lahko razberemo tudi počutje učiteljev, vtise o kraju, kamor so bili dodeljeni – ali se počutijo sprejeto, kako se privajajo na strašno kraško burjo itd. (PAK, 153, 3, 43). Učitelji, čigar vrhovna naloga je sicer bila otroke vzgojiti v vredne nosilce fašistične ideje, v tem obdobju sicer niso več tako tesno vpeti v vaško življenje, saj so prihajali iz vseh delov Italije in se tudi hitreje menjavali, saj se jih zamenjalo kar 17. Kljub temu pa so tudi v času fašizma nekateri učitelji bolj zaznamovali življenje na vasi kot drugi. Med slednjimi sta bila zagotovo Maria Boenco in Ervino Verdelago. Za slednjega Kjuder zapiše, da je bil prvi učitelj, ki je »ves Italijan in fašist«. V Tomaj je prišel po množici začasnih zaposlitev in nadomeščanj ter se v kraju zelo udomačil (AST, 78, 24, 719; PAK, 153, 3, 43). Kot učitelj naj bi bil sposoben, učence je navduševal za gledališče, Tomajcem pa naj bi ves čas grozil z represalijami, s požigom vasi in je bil zato splošno osovražen. Leta 1943 se je še uspel pravočasno umaknil v Trst, kjer je nato leta 1944 padel pod streli domnevno treh svojih nekdanjih učencev (ŽAT, AK, T, 3, 620–621; Cencič 2013, 234). Podobno usodo je doživela tudi Maria Boenco, ki jo župnik Kjuder opiše povsem drugače, kot se opisuje sama v šolskih poročilih. Je bila torej skrbna, ljubeča, skoraj materinska ali fanatična in z vsemi skregana fašistka? Glede na to, da je bila takoj ob kapitulaciji aretirana in ustreljena že 10. ali 11. septembra 1943, lahko domnevamo, da virom šolskih ustanov ni mogoče povsem zaupati. Učiteljica namreč beleži, da budno spremlja stanje v družinah in neprestano razmišlja o konkretnih ukrepih, ki naj bi izboljšali

³ Več o njem glej v Hadalin (2011) ter 14. poglavje.

razmere, v katerih so odraščali učenci. Njeni domnevno dobrohotni posegi, s katerimi poskuša pomagati otrokom v zimskem času, ki so bili zaradi »izjemno slabih ali celo bednih domačih razmer« slabo oblečeni, obuti in prehranjeni ter kar naprej bolni, prebivalcev Tomaja očitno niso prepričali (PAK, 153, 2, 40; ŽAT, AK, T, 3, 622).

Tudi druge učiteljice in učitelji na domu obiskujejo bolne in slabotnejše učence, učence, ki so veliko odsotni, ter si domače razmere ogledujejo v živo. Angažiranost učiteljice Margherite Viezzoli se zdi z današnjega vidika zares neverjetna: učence je po potrebi poučevala tudi na domu, ker se je zavedala, da jim starši, kljub dobrim namenom, niso zmogli pomagati. Od občinskega *fascia* je za socialno ogroženo družino iz Križa priskrbel nekaj mesa, mleka in sladkorja ter jo s tem spodbujala, naj ne obupa (PAK, 153, 3, 46). Požrtvovalno je na domu obiskovala učenca z zlomljeno nogo iz Tomaja ter poskrbela, da se šolanje poškodovanih in bolnih otrok ni prekinilo. Njena občutja lahko razberemo iz njenih vzklikov, kot je: »Smili se mi, zlati malček!« Ko jo je otrok videl na domačem pragu, se je namreč spustil v jok – prepričana je, da od hvaležnosti in ganjenosti (PAK, 153, 3, 43). Učiteljica Fausta Drioli je posebno pozornost namenila zgodbi učenca iz Križa, za katerega si je najprej zabeležila, da je preboleval tifus, nato pa se je izkazalo, da ima pljučnico in da bo za njegovo okrevanje potreben čudež. Učiteljica je obiskala družino bolnega dečka, kjer ga je našla popolnoma shujšanega, bledega in vročičnega. Deček, ki je živel v izjemno revnih razmerah, se ji je zasmil v dno duše, še posebej potem, ko ji je njegov oče povedal, da je deček v vročičnih blodnjah kar naprej omenjal balille, v trenutkih prisebnosti pa naj bi izrazil željo, naj ga, če bo umrl, pokopljejo v uniformi njemu tako ljubih balill (PAK, 153, 3, 44).

Učitelji so bili še vedno razumevajoči do dejstva, da so morali otroci delati na domačih kmetijah in pomagati staršem, vendar so dejansko odhajali na gmajno, kjer so nadzorovali obnašanje učencev, če je bilo treba, pa so vzgojno ukrepali tudi med počitnicami (PAK, 153, 2, 42). Zavedali so se, da so družine odvisne od pridelka in od uspeha trgovce ter da je bila skrb za preživetje pač na prvem mestu. Učiteljica Margherita Viezzoli zapiše, da morajo v tistem letu zaradi vremena s trgovcjo še posebej hiteti, da ne bi propadel ves pridelek, in da nima poguma otrokom prepovedovati odsotnosti. Šola in družina morata po njenem mnenju delovati z roko v roki: če hoče šola podpora družin, mora včasih izkazati tudi razumevanje, zlasti, ko so razmere res kritične in celi skupnosti grozita še večja beda in pomanjkanje (PAK, 153, 3, 53). Ravnanje se je sicer razlikovalo od učitelja do učitelja – če je bilo izostankov le preveč ter so bili neupravičeni in nenapovedani,

so starši dobili kazen deset lir, dokler se niso uklonili in poskrbeli za prisotnost otrok. Učiteljica Maria Boenco je, recimo, dovolila izostanke v času trgatve, saj je razumela starše, ki so potrebovali delovno silo, vztrajala pa je, da so zaprosili za dovoljenje (PAK, 153, 3, 47).

Učenci, ki so trdo delali pred in po pouku, so se učiteljem in učiteljicam smilili, saj so bili vidno utrujeni. Delo učencev na domačih kmetijah so kljub temu razumeli in tolerirali, manj razumevanja pa so izkazovali za služenje pri drugih gospodarjih. V fašizmu se je delo šoloobveznih mladoletnikov zdelo nesprejemljivo, poleg tega pa je bilo očitno, da so bili otroci, ki so živeli in delali pri drugih gospodarjih, izrazito zanemarjeni in v neprimerno slabšem stanju kot tisti, ki so živeli pri starših. Kljub dejstvu, da je bila pravica otroka do izobrazbe nad pravico staršev do delovne sile, so učitelji zgolj beležili, ko so učenci zapuščali šolo in odhajali na služenje, ter brez posebnih protestov vsolali učence, ki so prihajali služiti iz drugih krajev in so se prvenstveno ukvarjali s pašo ter sajenjem krompirja in šele nato z učenjem. Če se taki učenci včasih v šoli nato sploh niso prikazali, so sicer uradno opomnili kmeta delodajalca, dejansko pa so čutili olajšanje, da imajo v razredu eno težavo manj. Učenci, ki so služili, so bili pogosto ponavljalci in učiteljica jih je označevala kot »kug[o] razreda«, čeprav je razumela, da »te otroke premetavajo sem ter tja, da se v nobenem šolskem okolju ne morejo zares vklopiti, da so izkoriščani in zanemarjeni« (PAK, 153, 3; 54; 57; PAK, 151, 13, 156; PAK, 152, 1, 1). Učiteljica Maria Boenco se je zavedala, da ob dejstvu, da ima od 12 učencev v 5. razredu sedem ponavljalcev, pet pa jih služi pri kmetih, večjega napredka ni mogla pričakovati (PAK, 153, 3, 54). Če so pri večini otrok opazili napredek na področju osebne higiene, so učenci, ki so živeli in služili pri gospodarjih, ki se za stanje otrok niso zanimali, ostajali na ravni, ki ni bila v čast civilizirani in razviti državi. Učitelji so starše opozarjali na higieno otrok, jim svetovali ukrepanje v primeru bolezni in poškodb, pri čemer so se čudili, da starši otrok niso peljali k zdravniku, in so se zanašali na primitivne domače pripravke ter obkladke iz kisa, medtem ko se stanje otroku očitno slabšalo in bi sodil v bolnišnico. Učiteljice tako pogosto oskrbujejo rane in otroke umivajo (PAK, 153, 3, 43, 44, 45; PAK, 152, 1, 5).

V poročilih torej ni sledu o sovražnih odnosih med učitelji in prebivalstvom, pač pa je očiten pokroviteljski odnos učitelja do staršev – ti so bili v izražanju okorni, nespretni, zato so se zdeli neuki in celo manj inteligentni. Iz opravičil, ki so jih starši pisali ob odsotnostih učencev, je očitno, da so starši težko komunicirali s šolo. Učitelji in učiteljice, ki so prihajali v vas, niso razumeli slovensko, odrasli krajani pa so izkazovali komaj obsto-

ječe znanje italijanščine. Učenci so tako prevzemali vlogo posrednikov med starši in šolo, kar je starše postavljalo v podrejeno vlogo tudi v primerjavi z njimi. Otroci so bili kmalu bolj vešči komunikacije z učiteljico kot njihovi starši, to pa se je nato ponovilo tudi po drugi svetovni vojni, ko so starši, ki so obiskovali italijansko šolo, okorno brali in pisali v slovenščini ter svojim otrokom niso zmogli pomagati pri šolskih nalogah (PAK, 153, 1, 3; PAK, 150, 1, 64).

Mali Tomajci: navdušeni fašisti

Sicer se zdi, da je delo potekalo normalno, da so imele učiteljice rade otroke, da so imeli otroci radi učiteljice, da so bili starši hvaležni za vse, kar je šola dajala učencem. Učitelji so poročali o izjemnem entuziazmu otrok in staršev, ki so videli napredek, ki jim ga je prinašal fašizem, ter o samoiniciativnosti učencev, ki so molili za duceja, mu risali risbice, krasili kraljevo podobo itd. Na podlagi teh virov bi bilo mogoče trditi, da so bile vasi okoli Tomaja in Tomaj sam popolnoma prežeti ter navdušeni nad fašizmom in da so otroci popolnoma prevzeli poveljevanje fašističnih voditeljev. Učitelj Cosmina je poročal, da učenci veliko razmišljajo, kaj bi lahko oni prispevali, kaj bi lahko oni storili za duceja, in je ob tem zapisal, da če »bomo vztrajali pri tej vzgoji, bo tudi družinsko okolje kmalu italijansko in fašistično«. Otroci so bili domnevno navdušeni, ko so lahko poslušali ducejeve govore po radiu, samoiniciativno so vzklikali *Gloria a Garibaldi!* (»Slava Garibaldi-ju!«) in učitelj je z zadovoljstvom zapisal, da so res že povsem fašisti, da krik prihaja iz njihovih prsi »iskreno, občuteno, nezaigrano« (PAK, 153, 2, 36). Učenci so v šoli večkrat prejeli podobice, ki so spominjale na svetinje, le da so bili na njih namesto svetnikov mučeniki fašizma, npr. »mučenika« Guglielmo Oberdan⁴ in Nazario Sauro⁵ ter seveda duce in drugi nosilci fašistične ideologije. Otroci so jih zbirali in domnevno s ponosom nosili na svoje domove (PAK, 153, 3, 44; PAK, 153, 2, 36). Otrokom so italijanske učiteljice in učitelji zaupali sveto dolžnost, da nove navade, ljubezen do Italije

⁴ Guglielmo Oberdan (1858–1882) je bil italijanski iredentist. Ob proslavi ob 500-letnici priključitve Trsta Avstriji leta 1882 so v Trstu priredili veliko proslavo, med katero je Oberdan poskušal izvesti bombni atentat na cesarja. Atentat se ni posrečil in Oberdan je bil obsojen na smrt zaradi veleizdaje z obešanjem. Velja za prvega mučenika iredentizma.

⁵ V Kopru rojeni Nazario Sauro (1880–1916) je bil italijanski pomorski poveljnik ter iredentist. Med prvo svetovno vojno se je prijavil v italijansko kraljevo mornarico, dosegel čin poročnika in bil julija 1916 med misijo ujet. Obsojen na cesarskem sodišču zaradi veleizdaje je bil 10. avgusta istega leta usmrčen v Pulju. Bil je med najpomembnejšimi osebnostmi italijanskega iredentizma in največji predstavnik istrskega iredentizma.

in uniforme ponesejo tudi med starše. Spodbujali so matere, da so se pridružile akciji v okviru praznika Festa della fede⁶ in darovale duceju svoj poročni prstan (PAK, 151, 11, 135), starše pa naj bi tudi sicer aktivno opominjali, kako naj se obnaša pravi Italijan in fašist. Učenci so se izkazali za vredne ducejevega zaupanja in učitelji so z zadovoljstvom poročali o pozitivnih rezultatih: straši so vse bolj razumeli visoke cilje ter poslanstvo šole in če so družine nekoč še rušile, kar je šola gradila, naj bi bilo tega vse manj. Starši naj bi bili ponosni na svoje otroke in jih podpirali. Ob deseti obletnici italijanske oblasti na območju je učiteljica zapisala: »[P]rebivalstvo, sprva sovražno, nato nejeverno in brezbrizno, se po desetih letih kaže kot vse bolj navezano na šolo [...]« (PAK, 153, 2, 42; 40).

Povsem se spremenijo učne vsebine, ki pa so jih učenci, kot so trdili učitelji, sprejeli z velikim navdušenjem in radostno prepevali »La fanfara dei Bersaglieri« (Fanfara Bersaljerjev), »L'inno del Balilla« (Balillova himna)⁷, »È la bandiera!« (To je zastava!), »Il Piave« (Piave), »La giovinezza« (Mladina). Ideologija pa ni bila zgolj v pesmih, prisotna je bila na vseh področjih: v spisih, matematiki, glasbi, pri verskem pouku, kar je učencem sporočalo, da sta cerkev in fašizem eno, da stopata z roko v roki in da je fašizem dan od Boga (PAK, 153, 1, 32, 33). Ob ponedeljkih, sredah in sobotah so v šoli poslušali radio in tudi če so vsebine zaradi slabšega znanja jezika slabo razumeli, so bili očarani in so sporočilo dojeli na intuitivni ravni (PAK, 153, 2, 40). Oblikovali so se tematski sklopi, ki so se prepletali skozi več predmetov. V sklopu o šoli so obravnavali teme, kot so čistoča otroka in učilnice, zdravje, pravila obnašanja, dolžnosti ter odnos do učitelja kot predstavnika oblasti (»do učitelja se obnašaj tako, kot bi se do duceja«). V sklopu o Balilli so spoznavali Balillo, »malega ducejevega vojačka«, in ob tem ponotranjili, kakšen naj bo bodoči italijanski vojak in ljubezen do uniforme, ter ozemlja, ki jih je še treba priključiti, in letalstvo, »naš ponos«. O Balilli so tako govorili pri glasbi, urah jezika, zgodovini, geografiji. Sklop o Bogu naj bi otrokom posredoval misel, da sta fašizem in duce dana od Boga ter da je

⁶ Izraz *fede* v italijanščini pomeni vero in zvestobo, na konkretni ravni pa tudi poročna prstana, s katerima si mladoporočenca obljubita večno zvestobo.

⁷ Balilla je bil vzdevek Giovannija Battiste Perassa (1735–1781), dečka iz predmestja Genove, ki je po izročilu leta 1746 sprožil upor proti habsburškim silam, ki so zasedle mesto v vojni za avstrijsko nasledstvo, tako, da je vrgel kamen proti avstrijskemu uradniku. Perasso je bil izbran kot navdih in vzor otrokom ter mladini, ki naj bi odigrala bistveno vlogo v fašistični preobrazbi družbe. Njegova prisotnost v boju proti Avstriji je odsevala iredentistično držo zgodnjega fašizma in italijanske zmage v prvi svetovni vojni. Po njem so poimenovali italijansko fašistično mladinsko organizacijo Opera Nazionale Balilla (ONB).

zveličanje odvisno tudi od zvestobe in pokorščine državnemu voditelju. V sklopu o družini so se učili o ubogljivosti in spoštovanju. Ducejeva družina naj bi služila kot vzor vsem družinam, obenem pa so spoznavali tudi vrednote varčnosti in odrekanja ter kako ravnati, da bo Italija samozadostna tako v času miru kot v času vojne (PAK, 153, 3, 43).

»Osvojili jih bomo z dobroto«

Učenec je bil v središču pozornosti in prizadevanj fašistične oblasti. Učenci so bili namreč nosilci novih idej, poosebljali so prihodnost, medtem ko so njihovi starši ostajali v starem svetu. V učence se je splačalo vlagati, zato naj bi jim šola nudila čevlje, brezplačna učna gradiva, širili pa so tudi njihova kulturna in miselna obzorja z gledališkimi ter s cirkuškimi predstavami, z izleti, s poslušanjem radia, celo z denarnimi nagradami za najperspektivnejše učence ter seveda s prehrano kot osnovno dobrino (PAK, 153, 1, 3; PAK, 153, 2, 40; PAK, 153, 3, 43). Učitelj je z zadovoljstvom poročal, da se je otrokom, ki so zjutraj dobili zajtrk, dvignila storilnost, izboljšal se je njihov učni uspeh, bolj so bili motivirani za delo. Učenci so vsako jutri prejeli četrto litra sladkanega toplega mleka in 150 g kruha, za kosilo zelenjavno mineštro in 50 g kruha, včasih tudi z mesom. Število otrok, ki so bili vključeni v to akcijo, je nihalo in po besedah učiteljice ni odražalo lokalnih potreb, temveč sredstva, ki so jih fašistične organizacije uspele zagotoviti. V šolskem letu je prehrano tako prejemale 45 od 64 učencev, če so bile vpisane v mladinske fašistične organizacije, pa so to pravice dobile tudi deklice, ki so obiskovale zasebno dekleško šolo. Vsi pa so kot preventivo proti tuberkulozi prejemale tudi ribje olje. Ob koncu akcije je bila učiteljica izjemno zadovoljna, če je lahko poročala, da so se vsi učenci zredili, saj je izboljšanje socialnih razmer in zdravstvenega stanja otrok veljalo za enako pomembno nalogo, kot je bilo podajanje znanja (PAK, 153, 2, 35; 42; PAK, 153, 3, 54).

Učitelji, ki so prihajali od drugod, so v svojih zapisih pogosto slikali precej črno podobo tomajske realnosti, natančnejših podatkov, na podlagi katerih bi bilo mogoče v celoti rekonstruirati ekonomski položaj družin učencev v Tomaju in njegovi okolici, pa ne ponujajo. Nekaj podatkov za dve šolski leti, 1925/26 in 1926/27, dobimo tudi iz kronik šolskih sester, ki so svoje učenke glede na ekonomske razmere razvrščale v več kategorij. Slednje omogoča določen uvid v razmere v Tomaju in njegovi okolici, vendar pa je te podatke vendarle treba obravnavati previdno in z zavedanjem, da je njihova vrednost vprašljiva. Ob dejstvu, da sestre Marija Akacija Kacin in Marija Renata Seničar ter učiteljica Mila Dovgan ne navajajo podatkov za vsa gospodinjstva, temveč zgolj za tiste družine, ki so imele v dveh ome-

Preglednica 8.1 Ekonomski položaj učenk od 4. do 8. razreda zasebne dekliške šole v šolskem letu 1925/1926

Kraj rojstva	Brez podatka	Sirota	Revna	Srednja	Dobro
Tomaj*	1	/	3	6	3
Tomajski šolski okoliš	6	/	8‡	4	13
Drugi kraji†	4	3	6	9	10

Opombe *V tomajski šolski okoliš prištevam vasi Križ, Šepulje, Dobravlje, Filipičje Brdo, Grahovo Brdo in Utovlje. †Podatki se nanašajo na učenke zasebne dekliške šole, ki so prihajale iz bližnje (Dutovje, Sežana, Avber, Godenje) in tudi nekoliko daljnješe okolice (Trst, Dekani, Štanjel, Podgrad, Škedenj, Prvačina, Nabrežina, Opatje selo, Komen, Sveti Ivan, Sveti Jakob, Rojan, Štmaver itd.) ter celo iz Livka pri Kobaridu, Lipnice (Leibnitz) v Avstriji ter Motovuna in nekaterih drugih mest na današnjem Hrvaškem. ‡Dve služita. Po podatkih iz PAK, 151, 8, 90 in 91, 1925/1926.

Preglednica 8.2 Ekonomski položaj učenk od 1. do 8. razreda zasebne dekliške šole v šolskem letu 1926/1927

Kraj rojstva	Brez podatka	Sirota	Bedno	Zelo bedno	Srednje	Dobro
Tomaj	/	/	4	2	14	3
Tomajski šolski okoliš	/	/	4	2	15	20
Drugi kraji	3	2	5	/	13	22

Opombe Glej preglednico 8.1. Po podatkih iz PAK, 151, 8, 95, 96, 97, 98, 99.

njenih šolskih letih soloobvezne deklice, se je treba zavedati tudi, da gre za čisto subjektivne ocene, ob čemer ni jasno, na podlagi česa je bila učenka razvrščena v posamezno kategorijo. Poleg tega so za šolsko leto 1925/26 podatki nekoliko pomanjkljivi. Razvrstitev namreč obstaja le za 76 deklet, saj stanja v prvih treh razredih sestre niso beležile, kažejo pa na to, da se je, po mnenju sestre, ki je podatke beležila, večina tomajskih učenk uvrščala v povprečje (PAK, 151, 8, 90, 91).

V šolskem letu 1926/27 obstajajo podatki za 109 deklet, očitno pa se je nekoliko spremenil način razvrščanja, saj so revne razdelili na revne in še revnejše – namesto kategorije *povera* (revna), so začele uporabljati dve kategoriji (*misera* in *molto misera*, tj. bedna in zelo bedna). Glede na zapise šolskih sester je večina njihovih učenk iz Tomaja spadala v srednji ekonomski razred, vendar pa so se dekleta iz Tomaja očitno uvrščala nižje kot dekleta iz siceršnjega tomajskega šolskega okoliša. V šolskem letu 1926/27 med dekleti od 1. do 5. razreda tako ni mogoče najti niti ene tomajske deklice, ki bi izhajala družine z najbolje ocenjenim ekonomskim statusom, medtem

ko je bilo takih učenk iz tomajskega šolskega okoliša več – med učenkami iz Šepulj najdemo celo samo eno, ki je bila razvrščena v srednjo kategorijo, vse ostale pa so sestre prištevale v kategorijo »dobro«. Tudi učenk, ki so bile uvrščene v dva najnižja razreda, je bilo v Tomaju toliko kot sicer v celem šolskem okolišu skupaj (PAK, 151, 8, 95, 96, 97, 98, 99).

Vsaka pomoč je bila torej še kako dobrodošla. Pomoč, ki je prihajala, je bila sprva neredna in razdeljena v skladu z učiteljevim premislekom, nato pa sistematična in dodeljena bodisi kot nagrada za zvestobo ali kot motivacija za vstop v fašistične otroške in mladinske organizacije. Ob redni pomoči je obdarovanje višek vedno doseglo ob Befani, dobri starki ali čarovnici, ki je ob prazniku svetih treh kraljev obdarovala pridne otroke, porednim pa je prinesla oglje oz. premog (Illes 2010, 554). Ker naj bi duce še posebej ljubil revne otroke in naj bi vsi čutili dobrote fašizma, je bil vsak otrok obdarovan: dobili so obleko, nogavice, obutev, zaradi česar so bili starši presenečeni, ganjeni in hvaležni – samo v tistem večeru leta 1932 je se 53 balilam pridružilo še osem novih (PAK, 153, 2, 36; 37; 40).

Otroci so bili ducejevi in torej skupna last ter ne zgolj last in odgovornost staršev, zato naj bi bilo prizadevanje za dobrobit otroka trdno v rokah države in šole. Dolžnost učitelja naj bi bila, da otroke aktivno zavaruje pred kvarnim vplivom staršev, vendar jim je, kot so sami priznavali, zlasti v vaškem okolju pogosto zmanjkalo poguma. Napredek je bil zato nekoliko počasnejši, učiteljica pa je vseeno z veseljem poročala, da so posamezne družine sicer še občasno rušile, kar je šola gradila, in da starši še vedno niso razumeli pomena izobrazbe in niso podpirali svojih otrok, da pa se je »kraški element vse bolj približeval režimu« in da je bilo v učencih vedno več ljubezni do duceja. Otroci naj bi spontano vzklikali *Siamo italiani e fascisti, obbediamo od Duce!* (»Smo Italijani in fašisti, ubogamo duceja!«), dokaz njihovih iskrenih fašističnih čustev pa je bilo zlasti dejstvo, da so, revno oblečeni in bosi, hodili kilometre daleč v šolo v vetru in mrazu: hrepeneli so po znanju, po šoli, po izobrazbi, po napredku. Šola je bila njihov drugi dom, učitelj drugi oče, duce pa najvišji in najsvetejši vzor (Zahra 2011, X, 3; PAK, 153, 2, 36; 37). Nekateri učenci so še posebej izstopali, tako po svoji nadarjenosti kot tudi po svoji gorečnosti. Učenec Vittorio Trobez je za natečaj, ki ga je razpisal Radio Trst, napisal spis »Zakaj ljubim Duceja«, med tomajskimi učenci pa so obstajali celo taki, ki so (npr. v šolskih letih 1933/34, 1936/37 in 1937/38) prejeli denarne nagrade iz sklada Dante Alighieri za dosežke na področju italijanskega jezika in kulture. Nagrada 300 lir je bila tako sanjska, da je motivirala še druge učence, ki so se tudi želeli dokazati (PAK, 153, 2, 42; PAK, 153, 3, 54, 56).

Prilagodljivost in ustrežljivost Tomajcev do nove oblasti je opazil ter jasno kritiziral tudi duhovnik Albin Kjuder. Ko je bil po sporu med njim in učiteljem Cosmino iz šolskega prostora izgnan tudi verouk v slovenskem jeziku (Belci 1985, 68), je v skladu s škofovim pastirskim pismom učencem ponudil t. i. »župnijsko« ali »farno« šolo, v kateri je nameraval poleg verouka učiti tudi branja in pisanja v slovenščini, a je bil grenko razočaran nad medlim odzivom Tomajcev. Verouk v župnišču je obiskovalo komaj 10–15 % vseh otrok, pogosto jih je čakal zaman, enako neuspešne pa so bile tudi redovnice. Obnašanje Tomajcev se mu je zdelo še toliko nenavadnejše, ko ga je primerjal z odzivom v Kazljah, kjer so ga otroci željno pričakovali, mu vedno pritekli nasproti, pridno delali domače naloge in se ob tem zelo dobro naučili brati ter pisati. Ni jasno, ali so Tomajci tako ravnali iz oportunitizma ali strahu pred povračilnimi ukrepi fašističnih veljakov v vasi. Kjuder poroča, da je trajalo več let, preden so se opogumili in začeli otroke pošiljati k slovenskemu verouku, škoda pa je bila takrat že narejena, saj je več generacij izgubilo vsako možnost opismenjevanja v slovenščini (ŽAT, AK, T, 2, 485–489).

V Tomaju so v istem obdobju zaživele vse fašistične mladinske organizacije. Že po nekaj mesecih so učitelji poročali o goreči ljubezni otrok do Italije in vzhičenosti, ki je vladala med otroki ob dvigu italijanske zastave in prepevanju himne Balilla. Čeprav so bili učenci še vedno v velikem zaostanku glede znanja italijanščine, so to nadomeščali z gorečnostjo in iskreno željo (PAK, 153, 2, 34; 35). Vključevanje učencev v fašistične organizacije je po mnenju oblasti sicer potekalo prepočasi. Ko še v šolskem letu 1929/30 večina otrok ni bila včlanjena v fašistične mladinske organizacije, je to veljalo za neuspeh učitelja in razlog za dvom v njegovo gorečnost ter pripadnost fašistični ideji (PAK, 153, 2, 32). Odločnejši pristop in načrtno delo sta nato obrodila sadove že v naslednjem letu – v šolskem letu 1930/31 so se stvari končno začele odvijati tako, kot si je učitelj želel (PAK, 153, 2, 34; 35). Poudarjali so, da je vpisovanje potekalo počasi ne zaradi ideoloških nasprotovanj, temveč zgolj zato, ker starši niso zmogli zagotoviti pet lir za letno članarino, bodisi zaradi slabe letine ali ker vino ni šlo v prodajo (PAK, 153, 2, 34; 35). Učitelj so takim otrokom članstvo omogočili iz šolskega sklada. Skrbelo jih je tudi, ker šola ni imela ustreznega prostora, kjer bi lahko gojili ustrezno telesno kulturo in gimnastiko, da bi si krepili telo in duha ter čim prej postali vitalni člani nove italijanske družbe (PAK, 153, 3, 44; PAK, 153, 2, 32; 33).

Učenci naj bi bili iskreno navdušeni nad sodelovanjem v mladinskih organizacijah, ker so se tam počutili cenjene, saj so poslušali, kako jih ima

duce rad, kako ima prav njih vedno v mislih, kako neutrudno dela za njihovo lepšo in svetlejšo prihodnost. Tam niso bili nebodigatreba, »doživljali so trenutke sreče«, bili so pohvaljeni, nagrajeni, v središču pozornosti, zlasti pa naj bi se veselili izletov, »romanj« na vojaško pokopališče v Sredipolju⁸, praznikov in fotografiranj (PAK, 153, 2, 40; PAK, 153, 2, 32; PAK, 153, 2, 37; 39). V letu 1933/34 je v mladinskih organizacijah vključenih že 100 % otrok, celo v najslabših razredih več kot 90 %, in še tiste, ki niso bili, bi prepričali, če bi jim zagotovili še kosilo (PAK, 153, 2, 40). Učitelj je ob tem z velikimi črkami radostno zapisal: »Vsi učenci so vpisani! Vsi! Vsi!« (PAK, 153, 2, 39). V šolskem letu 1931/32 je ob obletnici pohoda na Rim učiteljica poročala o izjemni ljubezni do uniforme, da so si otroci želeli sodelovati na manifestacijah in oboževali občutek, da so del nekega velikega dogajanja, ki bo spremenilo svet. Učenci so si želeli marširati v Trstu in niso bili zadovoljni s Sežano ter bili izjemno razočarani, ko jim učitelj ni uspel zagotoviti prevoza, dokler jim ni razložil, da je enako pomembno paradirati v Sežani in še bolj v še manjših krajih, saj s tem ogenj fašizma ponesejo v vsako vas (PAK, 153, 2, 36). Otrok naj ne bi bilo treba več siliti niti spodbujati: učenci so bili tisti, ki so učitelju dajali spodbudo, da organizira dogodke. Učitelj jim je rad ustregel: nobena učna ura se mu ni zdela tako vzgojna in polna vsebine, kot je bila spontana komemoracija otrok na čast neznanemu vojaku ob obletnici zmage v prvi svetovni vojni. Učenci so ob takih in podobnih obletnicah dobili pouka prost dan, učitelj pa dogodek, s katerim se je lahko pohvalil v poročilu nadrejenim (PAK, 153, 2, 35; 36).

Novi prazniki, novi rituali

Fašizem je postal del vsakega praznika, vsakega dogodka na vasi, tudi tistih, ki so imeli dolgo tradicijo že pred prvo svetovno vojno. Preko simbolov, ritualov pa tudi nasilnih ekscesov se je že pred dejanskim vzponom fašistov na oblast vzpostavilo vzdušje zastraševanja, negotovosti in represije, ki se je po pohodu na Rim leta 1922 še potenciralo (PAK, 153, 2, 40; Andri 1986, 220). Spremembe so bile opazne takoj – če je prejšnji sistem domnevno slonel na vrednotah in idejah z večstoletno tradicijo, si je nova država zadala nalogo, da prehod doseže v čim krajšem času. Istočasno s poukom italijanščine so že v nekaj mesecih uvedli nekatere nove praznike in rituale, ki so povelicevali spomin na veličastno zmago Italije v prvi sve-

⁸ Spominsko vojaško pokopališče Sredipolje pri Gorici (Redipuglia) je bilo slavnostno odprto 18. septembra 1938 v navzočnosti Benita Mussolinija. Vsebuje ostanke več kot 100.000 italijanskih vojakov, padlih med prvo svetovno vojno.

tovni vojni. Nekatere tradicije so prevzeli in jim dodali svojo vsebino. Praznikom in tradicionalnim lokalnim dogodkom so dodali fašistični prizvok, učencem pa so zaupali glavno vlogo nastopajočih in jim s tem izkazali veliko čast. Praznik ob trgatvi je tako po novem potekal ob slovesnem dvigu zastav, otroci so korakali skozi vas v uniformah, v rokah držali grozd, peli italijanske pesmi in pripravili program za starše, ki je bil povsem v duhu novih časov in je opeval uspehe fašistične družbe ter modernizacije (PAK, 153, 2, 34). Namesto poveljevanja cesarja, ki so ga bili učenci vajeni prej, se že po nekaj mesecih poveljevali italijanskega kralja, njegovo dobroto in modrost (PAK, 153, 2, 36). Uvedli so dan v čast kraljici Eleni, ki je nadomestil praznik ob godu cesarice Elizabete (PAK, 153, 2, 34). Ideologija pa je vstopila celo v pustne običaje, pri katerih naj bi estetske in civilizirane italijanske maske nadomestile divji kraški pust. Ravnanja so se razlikovala od učitelja do učitelja, odvisna so bila od njegove angažiranosti in gorečnosti, v grobem pa lahko opazimo, da se je v šolskem letu zvrstilo 12 rednih praznovanj ter še osem izrednih. Ob posebnih dogodkih so učenci dobili prost dan – npr. ob sklenitvi pogodbe med državo in cerkvijo, saj so želeli poudariti, da gresta fašizem in Bog z roko v roki. Prost dan so imeli tudi ob obisku Hitlerja leta 1938 (PAK, 153, 2, 42; PAK, 153, 3, 47; 54, 56).

Prazniki, ki so se vrstili skozi celo šolsko leto, so bili namenjeni vzbujanju čustev, ponosa, grajenju identitete in utrjevanju nacionalnih mitov. Zmago v prvi svetovi vojni so začeli obeleževati že ob prvi obletnici, ko je bilo definirano tudi, kdo ima pravico praznovati, kdo je zgolj umrl in je torej sovražnik, ki mu je v skladu s krščanskim usmiljenjem treba oprostiti. Učenci tako spoznajo, kdo se je preselil med nesmrtno ter kdo ima pravico do objokovanja, kdo ga je vreden in kdo ne (PAK, 153, 2, 39; Sema 1986, 178; Vinci 2015, 7).

Leta 1921 je bilo s pompoznim ceremonialom uvedeno čaščenje neznane- ga vojaka (Sema 1986, 183). To čaščenje je vstopilo tudi v šolski prostor že pred formalnim vzponom fašistov na oblast in je mladim jasno sporočalo, kaj se pričakuje od njih: nič manj kot herojstvo in žrtvovanje, nič manj kot smrt za domovino (PAK, 153, 2, 34; Sema 1986, 176–177). Po vzponu fašistov na oblast je bil eden od najbolj slavljenih praznikov obletnica »Pohoda na Rim«, ki se je odvil leta 1923, njegove korenine pa naj bi segale vse do leta 1870 in združitve Italije: prva svetovna vojna naj bi bila četrta in zadnja vojna za neodvisnost in učencem so sporočali, da so prav oni zadnji kamenček v mozaiku velikega Italijanskega naroda, ki je še manjkal (Andri 1986, 211). Slavje je trajalo več dni: učenci, ki so že imeli uniforme in katerih starši so torej lahko zbrali potreben znesek za njihovo članstvo v fašističnih organi-

zacijah, so začeli s slovesno parado v Sežani že 28. oktobra. Dogodki pa so se nato vrstili vse do 11. novembra, ko so brali berila o junaštvih italijanskih vojakov, ki so učence globoko ganila, počastili spomin na neznanega padlega vojaka in vzklikali »Viva Savoia!«. Primerjava načinov praznovanj v obdobju fašizma pokaže, da se je usmerjenost iz poveličevanja kralja in kraljeve družine nato vedno bolj premikala v slavljenje kulta Mussolinijeve osebnosti pa tudi drugih fašističnih herojev in mučenikov. Ob vsakoletni obletnici pohoda na Rim so naštevali uspehe fašizma, otrokom sporočali, da so del velikega dogajanja, del velikega načrta, kaj vse bo doseženo v naslednjih letih in kaj vse se od njih pričakuje. Obljubljali so jim nov svet, novo družbo in glede na učiteljeva poročila so otroci te besede naravnost požirali (PAK, 153, 2, 34).

Dogodki so se pogosto odvijali na prostem, sredi vasi ali na dvoriščih zasebnih hiš – šolarji so svoje sporočilo tako najlažje prenesli v javnost. Učitelj je prevzel pobudo in odgovornost za dvig kulturne ravni celotnega kraja. V šolskih poročilih je mogoče prebrati, da so bile v tako »revnih in zaostalih krajih« šolske predstave pogosto edini stik z visoko kulturo, ki so ga imeli ljudje. To je bila edina možnost, da ljudje slišijo recitacije poezije nesmrtnih italijanskih pesnikov, da slišijo besede D'Annunzia in da jih razsvetli žarek kulture. Eden od takih dogodkov je v šolskem letu 1933/34 potekal pri Učmanovih, v Tomaju na št. 14, ki so »rade volje« in s ponosom prepustili svoje dvorišče za srečanje balil, avangardistov, Malih Italijank (*Piccole Italiane*), Mladih Italijank (*Giovani Italiane*), pripadnikov Mladinske bojovniške zveze (*Fasci giovanili di combattimento*) ter Mladih fašistk (*Giovani Fasciste*), pripadnikov *Fascia* ter splošne populacije. Ob tem so prebrali misli, ki naj bi jih posebej njim namenil duce, prepevali in dogodek s ponosom zaključili z rimskim pozdravom ter vzkliki. Posebej srčne govore je vedno znova pripravil najboljši tomajski učenec Vittorio Trobez, ki je ganjeno vzkliknil, da ne bo nikoli pozabil srečnih let, ki jih je preživel na tomajski šoli, kjer se je naučil ljubiti Italijo. Njegovemu vzkliku *Evviva il Duce!* so se priključili še ostali ter nato odšli na slovesen spreved po vasi (PAK, 153, 2, 42; ŽAT, AK, T, 3, 768).

Prav tako pomembno pa je bilo vzdrževati spomin na »nesmrtnega Baullo«: učencem so sporočali, da je čast, da nosijo njegovo ime in uniformo, da so dediči malega heroja ter da je njihova naloga, da ne umažejo njegovega imena. Glede na navdušenje in srečo, ki je sijala iz njihovih oči, naj ne bi bilo dvoma, da mu bodo v čast (PAK, 153, 2, 34; 153, 3, 43). Učenci so dobili nalogo, da nove navade, ljubezen do Italije in do uniforme ponesejo na svoje domove ter razsvetlijo tudi svoje starše (PAK, 153, 2, 32; 33). Otro-

ke ves čas spodbujajo k odrekanju in varčevanju v imenu samooskrbnosti. Žrtvovanje v imenu skupnega dobrega in zbiranje pomoči za tiste, ki so še potrebnejši pomoči, kot so oni sami, pa je postalo še toliko pomembnejše ob začetku druge italijansko-abesinske vojne v oktobru 1935. Temu se je prilagodila tudi šola: učitelji so spodbujali zbiranje železa, volne in drugih materialov, pouk pa so tudi sicer prilagajali razmeram v državi. V imenu varčevanja pri ogrevanju zaradi sankcij, ki jih je Društvo narodov leta 1935 sprejelo proti Italiji zaradi njenega vdora v Etiopijo, je pouk v šoli potekal le tri ure dnevno (PAK, 153, 3, 46; 47).

Otroci so se od vseh uvedenih praznovanj najbolj razveselili Befane. Lik starke oz. čarovnice, ki ima korenine že v predkrščanskem času, ko je posebljala zimo, se je v letu 1928 najprej preimenoval v *Befana fascista* (fašistična Befana), po letu 1934 pa kar v *Befana del Duce* (ducejeva Befana). Akcija, ki so jo organizirala ženska fašistična združenja in je potekala na vsedržavni ravni, naj bi otrokom dala oprijemljiv dokaz, kako je fašistični režim dober do njih in koliko jim daje. Obstoječi pravljичni figuri so torej dali izrazito ideološki značaj, spreminjanje imena tega praznovanja pa kaže na izrazito navezovanje otrok na lik Mussolinija, dokler ni nazadnje on postal tisti, ki je obdaroval otroke, pravljичni lik pa je zbledel v ozadje (Graziani 2018). Leta 1934 so od fašistične Befane učenci v Tomaju prejeli oblačila, obutev, zvezke, nogavice, sladkarije in ducejevo sliko. V Tomaju so razdelili 13 parov obutve, šest kosov blaga za srajce, devet kosov blaga za obleke, 34 kosov blaga za hlače in spodnje hlače, štiri puloverje iz volne in bombaža, beretke in 12 kosov blaga za jakne (PAK, 153, 2, 42). Z načrtnim delom z učenci naj bi nazadnje prevzgojili tudi odrasle. Od 1.054 prebivalcev občine Tomaj naj bi bilo v fašistične organizacije ali celo v stranko leta 1939 vpisanih 67 % prebivalstva, kar se je oblasti zdelo pravzaprav zelo spodbudno, čisto vsi pa naj bi si prizadevali, da bi ta številka postala še višja (ŽAT, AK, T, 3, 768–769).

Militarizacija šolskih vsebin

Šolske vsebine so bile tako z militarizmom prepojene že pred uradnim vzponom fašistov na oblast. Poleg povečevanja zmag v prvi svetovni vojni in opevanja herojstva vojakov je bil militarizem prisoten zlasti v športnih vsebinah, kot so bila gimnastična tekmovanja, in drugih športnih »ekshibicijah«, ki so imela očitne elemente vojaškega urjenja in korakanja v formacijah. Šola in fašistične organizacije pa so učencem omogočale tudi obiske krajev spomina, ki bi jih navdihnili in dodatno zanetili fašistični žar v njihovih srcih (PAK, 153, 2, 37; 39; PAK, 153, 3, 43; Andri 1986, 218). V

šolski diskurz so vstopali izrazi, kot so boj, sovražnik in poraziti. Vojna je bila ves čas v zraku, saj je vladalo prepričanje, da bo prej ali slej treba popraviti krivice, ki so se Italiji zgodile v prvi svetovni vojni. Učenci so bili obdani z uniformami, poveličevali so padle heroje in bili vzgajani v duhu, da se bodo morali nekoč tudi sami žrtvovati in se boriti. Ta čustva so bila še bolj poudarjena ob začetku vojne v Abesiniji in leta 1935 so vsebine z vojno tematiko dokončno preplavile šolski prostor ter učni proces. V šoli so pripravili poseben Kotiček za cesarstvo ali *Parete dell'impero*, kjer so na posebnem mestu izobešali podobe iz Etiopije in zmagovite vojske, zemljevide ter fotografije glavnih poveljnikov (PAK, 153, 3, 54). Učenci so domov odnašali izobraževalne knjižice z naslovom *Non si sa mai* (Nikoli se ne ve), ki so osveščale, kako ravnati v primeru napada s kemičnim orožjem, morali pa so jih jih prebrati tudi staršem, ki še vedno niso znali italijansko (PAK, 153, 3, 43; 44). Natančno so spremljali odhod vojakov v Abesinijo, njihovo napredovanje na zemljevidih, obiskovali maše za padle vojake, poslušali radijske oddaje o vojni ter brali berila o hrabrosti italijanskih vojakov (PAK, 153, 3, 46). Ob dejanskem izbruhu spopadov je učiteljica zadovoljno zapisala: *Buoni figlioli questi miei scolari* (»Dobri otroci, ti moji učenci«). Sami so namreč razmišljali, kaj vse bi lahko oni naredili za duceja in domovino ter ob tem zapisala (PAK, 153, 3, 47): »Če bomo vztrajali pri tej vzgoji bo tudi družinsko okolje kmalu italijansko in fašistično«.

Ob pravi evforiji, ki je je bila deležna vojaške ekspedicija v Abesinijo, preseneča, da je izbruh vojne bližje domu, med letoma 1939 in 1941, v šolskih poročilih komaj omenjen. Zdi se, da je bil *provveditore* Reina nepripravljen, saj so učitelji prva navodila, kako ravnati, dobili šele z okrožnico 12. decembra 1940, ko je italijanska vojska že beležila prve poraze. Načrtna propaganda v šolah se je tako začela z večmesečno zamudo, pred tem pa je bilo osveščanje v veliki meri prepuščeno iniciativnosti vsakega učitelja (Andri 1984, 47–48). Informacije so prilagodili starosti otrok: mlajšim so predvsem opievali herojskost italijanskih vojakov in jim vojno predstavljali kot spopad med dobrim in zlim, starejši pa so že prebirali tudi vojni bilten z naslovom *Bolletino di guerra* in z učiteljem komentirali novice v dnevnem časopisju (Andri 1984, 49). Ob napadu na Jugoslavijo vojna ni bila več nekaj oddaljenega, nekaj, kar se dogaja drugim, ampak je postala otipljiva. Učenci so bili obveščeni, da se je začel zmagoviti pohod na Jugoslavijo, v katerem, kot je bilo sporočeno učencem, »sodelujemo tudi mi, Italijani«. Pojasnjevali so jim odnose z Jugoslavijo ter skupaj z učenci spremljali padce Ljubljane, Zagreba in Beograda. Učitelj je skupaj z učenci razpravljal o pravicah Italije do Dalmacije in Istre ter drugih ozemelj, ki jih naj bi jih zasedla italijan-

ska vojska, učenci pa so ponovno dobili nalogo, da vse to prenesejo domov in izobrazijo svoje domače. Pravica do ozemlja, na katerem so se nahajali, sploh ni bila vprašljiva. V učni proces je bil uveden poseben sklop, ki se je imenoval *Lunedì di guerra* (Vojni ponedeljek), in sklop rednih radijskih oddaj, ki so se v celoti usmerjale v vojno, njene vzroke in posledice, sčasoma pa tudi na bombardiranje italijanskih mest in na domnevno okrutnost ter neciviliziranost sovražnika, ki je se skrival povsod (PAK, 152, 1, 32).

Šolske sestre v času fašizma: med lojalnostjo in subverzivnostjo

Ustanovitev samostana šolskih sester leta 1898 je pomembno zaznamovala tako Tomaj kot tudi okoliške vasi. Njihov zavod je bil ustanovljen na pobudo tomajskega župnika Urbana Golmayerja in je dobil ime po cesarici Elizabeti. Ustanovljen je bil zato, da bi redovnice »moralno in pobožno vzgajale žensko mladino, kajti od ženske mladine zavisi blagor in sreča domovine« (PAK, 818, 1, 5). Sestre so odigrale pomembno vlogo na področju vzgoje in izobraževanja deklet. Ponujale so številna praktična znanja, pod njihovim vplivom je veliko število deklet vstopalo v redovniško življenje, s čimer so dobile priložnost za nadaljnje izobraževanje, ki je sicer ne bi imele, njihov gospodinjski program pa je bil tudi edina možnost za nadaljevanje izobraževanja na širšem območju (Cencič 2013, 293–295).

Ob izbruhu prve svetovne vojne so tomajske šolske sestre vodile zavod, v katerem so organizirale reden osnovnošolski program za deklice, gospodinjsko šolo, imele pa so tudi internat, kjer so prebivala dekleta iz bolj oddaljenih krajev kot tudi otroci žensk, ki so odhajale na delo v oddaljene kraje, npr. Trst pa tudi Aleksandrijo (PAK, 151, 7, 78; 79; 80; PAK, 151, 10, 120). Imele so poseben status: bile so zasebni zavod, zato so poleg rednega in obveznega programa lahko izvajale tudi dodaten kurikulum po svoji presoji in temu se niso odrekale v nobenem od obravnavanih obdobj. To je bilo očitno tudi v šolskem koledarju, saj so gojenke v Elizabetišču poleg rednih prazničnih dni imela pouka proste dneve tudi ob prazniku svoje zavetnice, ob prazniku sv. Marka, ko so pripravili posebno procesijo, ob križevski procesiji, ob prazniku sv. Petra in Pavla itd. (PAK, 151, 1, Razrednica 1898/99).

Z italijansko okupacijo se je stanje v šoli precej spremenilo, hkrati pa so bile šoli postavljene nove zahteve. Gentilejev šolski zakon, ki je leta 1923 dokončno ukinil slovenske šole, sicer sprva ni veljal za zasebne šolske zavode, med katere je spadal tudi zavod tomajskih šolskih sester, zaradi česar so s poukom v slovenščini vztrajale dlje kot v državni šoli. Novim razmeram so se zato lahko prilagajale postopneje s tem, da so v učni program vključevale italijanske pesmi in uvedle italijanščino kot obvezen učni pred-

met. V kroniki zavoda piše: »Šola je čez noč postala italijanska, slovenščini sta bili odmerjeni le dve uri tedensko, pri nas smo tudi pouk poučevali v materinščini« (PAK, 151, 1, 3; Cencič 2013, 290). S poučevanjem v italijanščini so sestre začele leta 1924, čeprav jih zakon k temu ni neposredno zavezoval – nenazadnje je bila zadnja, zasebna šola s slovenskim učnim jezikom v Trstu ukinjena šele leta 1930 (Apollonio 2004, 180; Pahor 1974, 5; Lavrenčič-Pahor 1994, 17–30; Andri 1985, 99–101).

Iz njihovih poročil sicer ni razbrati nikakršne negativne nastrojenosti proti novemu režimu. Sestre so se deklarirale za povsem lojalne, fašistični ideologijo so enako kot na javni šoli vključile v vsa področja poučevanja ter dekleta spodbujale k vključevanju v dekliške fašistične organizacije. Iz poveljevanje osebnosti, kot so Balilla, Garibaldi, Oberdan, ter seveda duceja, kralja in kraljeve družine bi bilo mogoče sklepati, da nihče ni bil pripadnejši duceju in fašizmu kot tomajske šolske sestre ter njihove varovanke. Svetega Frančiška so označevale za velikega italijanskega svetnika, zelo so poudarjale pogodbo med cerkvijo in državo, skupaj z dekleti vzdikale *Il fascio domina, il fascio regge!* ter jih spodbujale, naj bo »njihova vera v fašizem vedno trdna in neomajna!« (PAK, 151, 9, 113; 116; 117). Dekleta in sestre so trdo delale za domovino, dekleta so same želele moliti očenaš za Italijo (PAK, 151, 11, 134) in vse to je oblast nagradila. Doživele so posebno čast, ko jih je obiskal Emilio Grazioli in jim podaril radio. Deklice so žarele od sreče, ker so lahko v živo poslušale ducejeve govore, kar so si, glede na besede učiteljice, najbolj goreče želele (PAK, 151, 11, 134). Zdi se, da so sestre delale vse prav: dekleta so učile o 52 državah, ki so neupravičeno sovražile Italijo, na zemljevidu so označevale zmage v Afriki, pripenjale zastavice na osvojena mesta, opevale herojskost italijanskih vojakov v nasprotju s pomilovanja vrednimi in bojazljivimi nasprotniki. Učenkam so posredovale misel, da »v žilah naših slavnih borcev še vedno teče kri starih Rimljanov«, da bo »Mussolinijeva Italija kmalu tako slavna kot Cezarjev Rim«, ter pele »Te deum« ob zmagah v Abesiniji, ki so jo označevali za osvobodilno vojno. V imenu teh herojev so spodbujale dekleta, da zbirajo denar in železo, varčujejo z gretjem za domovino, spodbujajo matere, naj duceju darujejo poročne prstane (PAK, 151, 11, 135). Ob zmagi so dekletom svečano oznanile: »Končno je Italija lahko z brutalnim ponosom dosegla želeni cilj, ki ga je oviralo 52 narodov. Grožnje sovražnikov pa so se izkazale za votle, zdaj je Abesinsko cesarstvo v naših rokah in nihče ga ne more vzeti, saj ga bodo naši junaki lahko branili z enakim neuklonljivim pogumom, s katerim so ga osvojili!«; na srce so jim polagale, naj bodo ponosne Italijanke in fašistke (PAK, 151, 11, 136).

Sestre so po sprejetju rasističnih zakonom spoštovale tudi slednje in v svoj učni proces vnesle teme, kot sta »rasizem« in »delitev ljudi po posameznih rasah«, ter učenkam podajale znanje o tem, da »vsaki rasi pripada določeno ozemlje – z izjemo judov, ki se zažirajo v ozemlja in bogastva drugih«. Poučujejo jih o tem, kako »zavarovati in prečistiti italijansko raso in doseči »izključitev« judovstva« (PAK, 151, 12, 146).

Tudi njihovo ravnanje glede italijanizacije imen se v ničemer ni razlikovalo od načina, s katerim so to izvedli v javni šoli. Kraljevi odlok št. 494, ki je bil sprejet 7. aprila 1927 (Pizzagalli 1929, 42; Tasso 2010, 32), je zavezoval tudi šolske oblasti in učitelje, vendar sta tako učitelja Giovanni Cosmina in Margherita Viezzoli v javni šoli kot tudi šolske sestre v Elizabetišču italijanizirali zgolj osebna imena, ne pa tudi priimkov. Sestre so si manjšo predrznost privoščile le s tem, da so celo priimek učitelja Kosmine v šolskem letu 1928/29 še vedno zapisovale kot Kosmina (PAK, 151, 7, 81; PAK, 151, 8, 89; 90; 92; 95; 104). Strešice iz priimkov Rože, Černe, Šonc in Škrlj so tako v javni šoli kot tudi v šoli šolskih sester izginile šele v šolskem letu 1929/30, kar je pomenilo bistveno odstopanje od uradnih predpisov in smernic (Parovel 2019), na obeh ustanovah pa je mogoče opaziti precej neenoten pristop. Pri nekaterih priimkih je mogoče opaziti zapis brez sičnikov in šumnikov, npr. Filipcic, Sirca in Zvab, še vedno pa je mogoče opaziti tudi priimke z zapisom Tavčar, Renčelj, Rože in Seražin. Pri priimku Škapin je šolska sestra strešico očitno najprej napisala, nato pa jo je izbrisala. Pri ravnanju učiteljev v javni šoli posebej izstopa dejstvo, da učiteljica Margherita Viezzoli v istem šolskem letu tolerirala učence, ki so imeli isti priimek zapisan v dveh različnih oblikah: imamo torej dva učenca s priimkoma Živec in Filipčič, druga dva pa s priimkoma Zivec in Filipcic. Učitelj Cosmina je v istem šolskem letu uporabljal že povsem italijanski način zapisa vseh priimkov (npr. Miklavec postane Miklavez), razen priimka Ličen, pri katerem je tudi Cosmina ohranjal strešico. Domnevati je mogoče, da so različno obliko imen navajali že starši sami ob vpisu, kar jim je bilo sprva omogočeno, italijanski zapis priimka pa je lahko zahteval tudi šolar sam (Pizzagalli 1929, 53–65; 112–113. PAK, 151, 9, 110; 111; 112; 115. PAK, 153, 2, 31; 32; 33). Šele v šolskem letu 1930/31 je mogoče opaziti poenoten italijanski zapis v obeh šolskih ustanovah, v šolskem letu 1931/32 pa je nato sledila dokončna prevedba priimkov. Pri učenki s priimkom Gorjup so si sestre tako zabeležile, da je priimek z dekretom št. 11419/73 div. 1 spremenjen v Gori, priimek Starc pa v Vecchietti, v javni šoli pa se pojavijo priimki Filippi, Cavalli, Besecchi, Michelozzi itd. (PAK, 151, 9, 116; 118; PAK, 153, 2, 34, 35, 36).

Izpiti v zasebni dekliški šoli so potekali pred zunanjo komisijo in se tematsko niso razlikovali od izpitov v javni šoli. Učenke so torej tudi pri šolskih sestrah pisale spise z naslovi »Kaj počnejo naši vojaki v Vzhodni Afriki«, »Dajte nam prostor na soncu, da vam prinesemo žarek rimske civilizacije«, »Zakaj je duce hotel osvojiti Etiopijo?«, »Kaj moram narediti, da bom dobra Mlada Italijanka, vredna duceja, ustanovitelja imperija«. Poleg nareka z naslovom »Pogum naših vojakov« pri matematiki računajo, koliko uniform je mogoče sešiti iz določene količine blaga itd. (PAK, 151, 11, 135; 136; PAK, 151, 12, 143). V času vojne so sestre učenkam sporočale, da je beseda dolžnost še posebej sveta, da se je takih preizkušenj treba veseliti in se dokazati, ko je to potrebno (PAK, 151, 13, 157). Šolske sestre so bile glede na svoja poročila vzor fašističnosti, saj so spoštovale vsa pravila – tako o spremembi učnega jezika v italijanščino kot tudi poučevanju verskega pouka v italijanščini (PAK, 151, 9, 119).

Oblast je bila do njih kljub temu nezaupljiva – najprej zato, ker se je matična hiša sester sprva nahajala v Mariboru in torej izven ozemlja kraljevine Italije pa tudi zato, ker so se še kako zavedali, da so tudi sestre, ki so bile italijanske državljanke, še vedno Slovenke, zaradi česar jih je inšpektorat nazival »jugoslovanske sestre«. Zaradi ohranjanja dobrih odnosov s cerkvijo jim sicer pravice do izvajanja javno veljavnega programa niso vzeli, so pa poskušali starše deklic na različne načine spodbuditi, da bi dekleta preusmerili v javno šolo. Precej neuspešno – priljubljenost sester je z leti celo rasla in za šolanje pri njih so se odločala celo dekleta iz Posočja ter Vipavske doline. Ta priljubljenost je izhajala iz dejstva, da se je razvedelo, da sestre deklet ne kaznujejo, če spregovorijo slovensko – zlasti ne, če to naredijo na hodniku ali izven pouka – in ker so sestre dekleta razumele, kar je zelo olajšalo poučevanje. Učitelj Ervino Verdelago, ki je nadzoroval delo sester in o njem poročal v Trst, je prejel celo uradni ukor, ker o očitnih prekrških ni (dovolj hitro) poročal (AST, 78, 24, 719; AST, 78, 48, 882). Na božičnih predstavah in pustnih prireditvah v samostanu je bilo namreč še vedno mogoče slišati slovenščino, kar je veljalo za izjemno predrznost, prekrške pa jim je bilo ob vsesplošni zaroti molka težko dokazali (AST, 78, 24, 719). Oblast je nazadnje zavračala všolanje deklet iz drugih okrajev ter sestram dovolila poučevanje le še učenk iz matičnega okraja in tistih, ki so kot razlog za prešolanje k sestram navedle željo po vključitvi v noviciat in namero po poznejšem vstopu v redovno življenje. Oblast je začela ovirati vpisovanje učenk ter skrčila financiranje programa, leta 1940 pa je v celoti prepovedala vpisovanje v prvi razred, s čimer so želeli sčasoma ukiniti šolo (AST, 78, 24, 719).

Njihov položaj se je sicer poslabšal že v šolskem letu 1934/35, ko jim je občinski tajnik Roberto Pellegrino zasegel zvezke s slovensko vsebino ter jih prijavil kvesturi v Trstu, češ da naj bi izvajale ilegalno slovensko šolo. Večina krivde je sicer padla na župnika Kjudra, sestre pa so si zapravile še tisto malo ugleda in zaupanja, ki so ga pred tem imele (ŽAT, AK, T, 2, 490). Slednje je bilo za oblast dokaz, da so ves čas igrale dvojno igro in da njihova lojalnost režimu ni bila iskrena. Šoli je takrat tudi grozilo zaprtje: ob inšpekcijskem pregledu je bilo namreč ugotovljeno, da sestre italijanskih oblasti nikoli niso zaprosile za koncesijo in da so se zanašale na pravice, ki so jim bile podeljene že pod prejšnjim režimom. Na stran šolskih sester se je postavil škof, ki je zastavil ves svoj vpliv pri šolskih oblasteh in zagotovil, da pouk in sploh celotno življenje v samostanu poteka v italijanščini ter da bo tako tudi ostalo, da redovnice in učenke molijo zgolj v italijanščini in latinščini, da vsako soboto redno izvajajo fašistične aktivnosti, da so sestre nepogrešljive za neoporečno moralno vzgojo na Krasu ter da jim je mogoče popolnoma zaupati (AST, 78, 24, 719).

Za ohranitev zasebne dekliške šole se je zelo aktivno angažiral župnik Kjuder, ki je pritiskal na starše, naj izberejo samostansko šolo, včasih tudi nestrpno in osorno. Ena od užaljenih mater je o tem poročala učitelju Ervinu Verdelagu, ki je o tem o obvestil oblasti in Kjudra ponovno spravil v težave. Predsednik šolskega sveta prav tako ni več sprejemal argumentov staršev, da dekleta vpisujejo v zasebno šolo, ker se tam naučijo »veliko lepih in uporabnih stvari ter lepega vedenja«, ter je take izjave označil za žalitev, saj naj bi javna šola ponujala vse to in še več (AST, 78, 24, 719). Izvajanje osnovnošolskega programa so po tem zapletu sicer nadaljevale, večje težave pa so imele z izvajanjem kmetijsko-gospodinjanskega nadaljevalnega programa, ki ni bil v skladu z italijansko zakonodajo, za sestre pa je bil izjemno pomemben, ker jim je prinašal redne dohodke, s katerimi so pokrivale tudi svoje druge aktivnosti (AST, 78, 24, 719).

V očeh oblasti je šlo za realno in otipljivo nevarnost: 24 sester, 150 učenk, od katerih jih je 50 stalno bivalo v samostanu, so dojemali kot potencialno žarišče protiitalijanske dejavnosti, zato se je *provveditore* Reina nagibal k odločitvi, da bi sestram prepovedal izvajanje pouka (Apollonio 2004, 204). Sestre in njihov pouk je tudi Grazioli označil za enega zadnjih ostankov *resistenza linguistica e di razza* (»jezikovnega in rasnega odpora«), samostan pa za *roccaforte dello slavisimo* (»trdnjavo slovanstva«), kar pa je bilo ob molku vseh izjemno težko dokazati – slovenščina naj bi bila v samostanu tako vsesprištona, da so se je kmalu naučile tudi tiste gojenke, ki je prej niso govorile (AST, 78, 24, 719). Šolski inšpektor je bil mnenja, da se javna šola bije neenak boj proti trdnjavi nacionalizma ter da učenke nikakor niso bile

deležne programa, ki bi bil jezikovno, rasno in politično izenačen s programom javne šole (AST, 78, 24, 719). V Tomaju naj bi bila italijanstvo in fašizem ponižana pred slovanstvom, generacije mladih žensk pa uničene, česar pa si niso smeli dovoliti (AST, 78, 24, 719). Inšpektor je učitelje v javni šoli imenoval »patrulja« in pričakoval, da bodo nad sestrami izvajali stalen nadzor (AST, 78, 24, 719). Pred dokončno odločitvijo je šolski skrbnik prosil za mnenje vodjo kraške Milizie volontarie per la sicurezza nazionale (Prostovoljna milica za državno varnost) Emilia Graziolija. Grazioli je poročal, da je 22 aktivnih redovnic na prvi pogled živelo in dihalo s fašizmom in z italijanskostjo. Na zunaj naj bi vse delovalo brezhibno, popolnoma v skladu z zakonom. Sestre so napisale vsa poročila, izvedle ves program, učenke so dosegale vse cilje, pouke je potekal v italijanščini, učiteljice so bile odlične in vse skupaj je potekalo precej bolje kot v tomajski javni šoli. V učilnicah je opazil slike kralja in duceja, učiteljice so pozdravljale z rimskim pozdravom, učenke so bile v celoti včlanjene v dekliške fašistične formacije in so se udeleževale vseh prireditev. Vse je bilo tako brezhibno, da je vzbujalo dvom in nelagodje. Za fasado popolnosti se je namreč skrivalo dejstvo, da so se po koncu pouka tako sestre kot učenke vrnile k slovenščini in prve drugih očitno niso kaznovale, če so v šoli uporabljale slovenščino za medsebojno komunikacijo. Dekleta so se vključevale v Marijino družino in ne med Mlade Italijanke, uporabljale so slovensko knjižnico, po Graziolijevem mnenju pa je bil zlasti zaskrbljujoč kvaren vpliv župnika Albina Kjudra, ki je vsak dan vsaj trikrat pripešal v samostan in ki je zagotovo sooblikoval njihovo »slovansko vzgojo«. Ker osnovnošolskega programa ni bilo mogoče ukiniti kar mimo zakona, je Grazioli svetoval strožji nadzor in skrb vseh, da bi ta dekleta na koncu šolanja lahko postala Italijanke in fašistke (AST, 78, 24, 719).

Šolski svet se za zaprtje ni odločil, saj bi sicer moral zagotoviti šolanje za skoraj 150 deklet, so pa v sodelovanju s šolskim inšpektoratom dovoljenje izdajali samo za eno leto. Sestre so se na redne preglede očitno pripravile in že od Graziolijevega obiska do obiska inšpektorja so iz stavbe izginile vse slovenske knjige ter vsaka korespondenca, ki bi nakazovala povezave z matično hišo v Mariboru. Sestre kljub trudu niso dobile dovoljenja za internat, gospodinjski nadaljevalni tečaj pa je bil ves čas v negotovosti, saj so obstajali močni indici, da so sestre vse skupaj izvajale v slovenščini. Če zasebne šole po zakonu ni bilo mogoče kar ukiniti, so izdelali načrt, kako bodo učenke z načrtno propagando postopno preusmerili v javno šolo, jezikovno čistost pa bi najlažje dosegli z dodajanjem italijanskega učnega kadra in italijanskih učenk, ki bi bile pozorne na dogajanje v samostanu (AST, 78, 24, 719).

»Interregnum«

S kapitulacijo Italije v septembru 1943 je nastopilo vmesno obdobje, ki je trajalo do priključitve Primorske k Jugoslaviji leta 1947 in v katerem so šolske sestre prevzele celoten šolski prostor v Tomaju. Okrožnica Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo, ki jo je 22. oktobra 1943 podpisal France Bevk v vlogi pokrajinskega referenta za prosveto in propagando, je okrožnim narodnoosvobodilnim odborom naročala, da odprejo šole s slovenskim učnim jezikom v posameznih vaseh, kar pa se je po mnogih vaseh samoiniciativno zgodilo že prej. V skladu z okrožnico NOS je veljalo, da naj se za obnovo šolstva uporabijo vse kadrovske sile, ki so na razpolago in ki ne nasprotujejo OF. Slednje so morale sestre še dokazati, vendar so bili ob dejstvu, da je na tržaškem in goriškem Krasu v šolskem letu 1943/44 poučevalo 18 kmečkih deklet, dve kmečki gospodinji, sedem dijakov, štirje duhovniki, pet uradnic, ena trgovka, ena pletilja, ena šivilja, en knjigovez, en šofer, dva kamnoseka ter zgolj deset kvalificiranih učiteljev, njihovo znanje in izkušnje še kako dragocene (Zdešar 1951, 195; Pahor 1974, 9–10). Italijanščina je preprosto izginila iz učnega procesa, sestre se ponovno podpisujejo s svojimi slovenskimi imeni in fašizem nenadoma izpuhti, kot da ga nikoli ne bi bilo (PAK, 150, 2, 1; ŽAT, AK, T, 3, 623).

Kljub trudu šolskih sester je vojna na njihovo delo vseeno vplivala (PAK, 818, 1, 5):

V oktobru ni nihče mogel misliti na začetek pouka – zaradi gibanja begajočih vojakov, internirancev, zaradi nastopov nemškega vojaštva in podobnih dogodkov. Ko se je ozračje nekoliko umirilo, so se učiteljice z veseljem lotile dela in sporazumno s starši začele pouk 15. novembra po 21 letih zopet v lepšem domačem jeziku. Tega so bili veseli vsi, starši, učiteljice in otroci. Sestre so prevzele vse šole v tomajski občini: samostansko, deško tomajsko in avbersko.

Na zgodovinski seji pri nekdanjem tržaškem prefektu Brunu Cocceaniju, ki je potekala 3. decembra 1943 in kjer se je zbralo 33 županov s celotnega območja, je bil prav tomajski župan Bojan Ravbar tisti, ki je jasno povedal, da so pouk v slovenščini organizirali samoiniciativno, na zahtevo staršev, saj naj nihče ne bi več hotel slišati o italijanščini, da so izobraževanje prevzele redovnice in da »si pomagajo kakor vedo in znajo«, tudi če za pouk nimajo nikakršnih učnih gradiv (ŽAT, AK, T, 3, 623). Poleg domačih deklic so sestre med vojno sprejemale tudi dečke in vojne sirote, otroke iz Čabra ter obbolele otroke iz Gonarsa, poleg rednega dela pa so sestre že med vojno

začele tudi z izobraževanjem mlajših učiteljic, ki so izobraževanje opravile v italijanščini. Sestra Justa Kerševan je poučevala tudi druge odrasle, predvsem slovenščino, domačo književnost in zgodovino (PAK, 818, 1, 5). Sprva so nemške okupacijske oblasti pouk dovoljevale, vendar je vladala nenehna negotovost. V šolskem letu 1944/45 so sestram prepovedali redni pouk, zaradi česar so le-tega obiskovale samo notranje gojenke (Šolske sestre Tržaške province 1985, 47–57).

Po drugi svetovni vojni so vas zasedli Angleži, s čemer so sestre dobile proste roke za izvajanje pouka: 24. maja 1945 za deklince, 29. oktobra pa še za dečke. Ko so prevzele vse učence, tudi tiste iz deške šole, so nena doma poučevale po 50 in več učencev (ŽAT, AK, T, 3, 774; PAK, 818, 1, 5; Cencič 2013, 292; Šolske sestre Tržaške province 1985, 47–57). Jugoslovanska oblast jih je dojemala kot lojalno-nevtralne, čisto zaupali pa jim niso. Okrajni ravnatelj v Sežani Miroslav Tavčar je bil z njihovim delom zadovoljen in je ob inšpekcijskem pregledu 19. decembra 1946 zapisal, da si sestre očitno »prizadevajo za napredek in vzgojo otrok«, kar pa očitno ni bilo dovolj (PAK, 818, 1, Zapisniki ravnateljstva v Sežani; Pahor 1974, 39). Sestre so v prehodnem obdobju namreč izvajale povsem specifičen in njim lasten kurikulum, v katerem so združevale stvari, ki se zdijo nezdružljive. Pri pouku glasbe so učenci tako peli pesem »Jezus bodi kralj mladine«, brali so cerkveno čitanko, peli pa so tudi »Hej, Slovani«. V šolskem letu 1947/48 so za veliko noč risali pirhe in križ pa tudi partizanske grobove. Ob tem, ko so pele pesem »Je Stalin poklical«, so imele istočasno pouka prost dan ob prazniku sv. Jožefa, božične počitnice in prost dan ob obletnici oktobrske revolucije. Pri isti učni uri tako zapojejo »Hej, Slovani« in »Sveta noč«, s pesmijo »Hej, Slovani« leta 1945 celo otvorijo božično prireditev (PAK, 150, 2, 25; PAK, 150, 5, 21; PAK, 818, 1, 5). Uporabljajo nabožna berila, cerkveno pesmarico, imajo božične počitnice, vendar hkrati obeležujejo oktobrsko revolucijo in opevajo Sovjetsko zvezo kot »našo veliko zaveznico«. Ravna jo torej precej pragmatično in poskušajo krmariti med Scilo in Karibdo. To jim uspeva do dokončne razmejitve, po kateri je Tomaj pripadel Jugoslaviji (PAK, 150, 2, 7). Ob priključitvi Primorske k Jugoslaviji je šola z delom prenehala že 16. septembra 1947, sestre pa so vas dokončno zapustile 8. julija 1948 (ŽAT, AK, T, 2, 490 ter 580).

Šolstvo po letu 1948

Obdobje po priključitvi Primorske in z njo tudi Tomaja Jugoslaviji je bilo zaznamovano z obsežnimi ideološkimi, socialnimi in ekonomskimi spremembami, ki so se odrazile tudi na šolskem področju – tako na organiza-

cijski ravni kot na ravni učnih načrtov, preko katerih so učencem posredovali ideje in vrednote nove socialistične oblasti. V prvih povojnih letih je prišlo so obsežne reorganizacije šolskega okoliša, kar je pomenilo, da so se v Tomaj vozili otroci iz izjemno velikega okoliša, kar je oteževalo delo učiteljev, naporno pa je bilo tudi za učence, ki so na pot krenili že dve uri pred začetkom pouka in se domov vračali dve uri po pouku, brez kosila. Pregled nad otrokovim življenjem izven šole ni bil več mogoč: zaradi velikosti šolskega okoliša, oddaljenosti in pomanjkanja vozil niso imeli možnosti, da bi se seznanili z gospodarskimi, s socialnimi, z zdravstvenimi in vzgojnimi pogoji, v katerih so živeli učenci. Kako naj bi torej učitelj ocenil, ali je družinska vzgoja napredna ali napačna? Po odhodu šolskega avtobusa učitelji z učenci iz oddaljenih krajev niso imeli več nobenih stikov (PAK, 150, 1, 64). Učitelji so obiskovanje učencev na domu opustili tudi zaradi siceršnjih slabih izkušenj, saj so starši te obiske, v duhu prejšnjih časov in tradicij, razumeli kot nekakšne vizitacijske obiske, ko naj bi bili učitelju dolžni izkazati gostoljubje in ga obdariti (PAK, 103, 7, Razrednikovo poročilo 3. a, 1955/56). V organizacijskem smislu je izjemno veliko spremembo prinesla tudi ustanovitev Nižje gimnazije Tomaj, ki je obstajala do leta 1958. V nižjo gimnazijo so se učenci vključevali po zaključenem 4. razredu osnovne šole, vendar napredovanje ni bilo avtomatsko. V tem obdobju je ponavljalo približno 40 ali celo 50 % vsake generacije in veliko učencev je zaključilo šolsko obveznost že na ravni osnovne šole. Ker je bil v prostorih samostana ustanovljen tudi dijaški dom, ki je sprejemal tudi otroke iz neugodnih socialnih okolij in sirote, so se v nižjo gimnazijo v Tomaju vključevali učenci z izjemno obsežnega ozemlja, od Istre do Posočja in Idrije (PAK, 103; PAK, 389, 1, Tekoča pošta). S sklepom Občinskega ljudskega odbora Sežana 1. oktobra 1957 je bila v Tomaju ponovno ustanovljena enotna osemletna osnovna šola, v katere okoliš so spadale vasi Dobravlje, Vrhovlje, Dutovlje in Skopo, dokler se ni v šolskem letu 1958/59 osrednja osemletna šola preselila v Dutovlje, šola v Tomaju pa je bila degradirana na raven podružnične šole, s čimer je Tomaj izgubil vlogo šolskega središča (PAK, 103, 10, 85/4, 66/57, 71/57).

S šolskim letom 1948/49 so pouk prevzele laične učiteljice, ki so ponovno in v celoti reformirale učne vsebine. Z umikom šolskih sester je prišlo do bistvene spremembe v učnih vsebinah. Šola je ponovno dobila osrednjo vlogo pri prevzganju in preoblikovanju družbe, metode, s katerimi naj bi te cilje dosegali, pa so ostajale večinoma enake, spremenijo se le osebe na fotografijah ter junaki, ki jih je treba slaviti in občudovati ter ki jih učenci spoznavajo preko beril, recitacij, slavnih praznikov itd. V virih je spet

mogoče brati beležke učiteljev o kvarnem vplivu staršev, ki otrokom niso privzgjali pravih vrednot, veliko opozoril je o razširjenosti alkoholizma in drugih moralnih odklonih, ki so ovirali prizadevanja novih oblasti. Uvajali so nove proslave (npr. ob dnevu republike, dnevu JLA), nove šolske rituale, kot sta Teden patriotske vzgoje in sprejem med pionirje, šolski otroci so sodelovali pri demonstracijah glede prihodnosti Trsta, ideologijo pa so širili tudi preko siceršnje šolske snovi (npr. o fevdalizmu in kmečkih uporih) (PAK, 150, 3, 83; 85; 87; 93). Gre za enake vzorce, metode in prijeme, spreminijo se zgolj imena organizacij, v katere se otroci vključujejo, in imena voditeljev, ki jih učenci slavijo in poveljujejo (PAK, 150, 2, 37; PAK, 150, 3, 93).

Skupno identiteto so gradili z berili na temo »trpljenja Primorske med 25-letno okupacijo«, učenci so pisali sestavke, v katerih so opevali borbenost staršev in zavednost primorskega ljudstva (PAK, 150, 3, 87). Učenci so bili deležni patriotske vzgoje, brali so o veličini in plemenitosti žrtve, ki so jo darovali junaki na oltarju domovine, ko so padli v boju za svobodo. Vzgajali so jih v ljubezni do padlih borcev, krasili so grobove slednjih, istočasno pa poveljevali uspehe v prvih letih socializma. Otrokom so predvajali poučne radijske oddaje, npr. »Traktor na vasi – prijatelj naših kmetov«, obiskovali pa so tudi poučne gledališke predstave, mitinge in recitacije (PAK, 150, 3, 93). Starši so ob vsem tem spet v podrejenem položaju. Ker so bili praviloma brez izobrazbe in so vse šolanje opravili v italijanskem jeziku, so se izražali s precejšnjimi težavami, pisali so okorno, z veliko napakami, predvsem pa svojim otrokom niso zmogli pomagati pri šolskem delu (PAK, 150, 1, 64).

Uspešnost otrok na akademskem področju se je izboljševala zelo počasi. Razredi so bili izjemno veliki, saj je hkrati v razredu sedelo tudi po 48 ali celo 51 učencev, kar je seveda oviralo delo (PAK, 150, 1, 64). V letu 1960 je še vedno visok delež otrok zaključil šolsko obveznost v 4. in 5. razredu in med 26 učenci jih je 16 ponavljalo že vsaj enkrat (PAK, 150, 3, 140; PAK, 103, 10, 85/5, 66/58). V Nižji gimnaziji Tomaj so najboljše uspehe izkazovali razredi, kjer je večina otrok bivala v dijaškem domu – v šolskem letu 1955/56 je tako svetlo izjemo predstavljal 3. letnik, kjer je kar 26 od 27 učencev bivalo v dijaškem domu in v katerem je napredovalo več kot 85 % učencev. To je domnevno bil dokaz, kakšne uspehe je mogoče doseči ob pravilnem delu z mladimi, ob predpogoju, da se izključi kvarno domače okolje. »Zloglasne« so bile zlasti nekatere vasi, kot je bilo Vrhovlje, kjer naj bi bili otroci zanemarjeni vsi po vrsti in se je njihov razvojni zaostanek kazal že od prvega dne šolanja, starši pa niso kazali nikakršne pripravljenosti na pogovore

in spremembe (PAK, 103, 10, 85/5, 66/58). Tudi tam, kjer ni bilo očitnega nasilja in alkoholizma, pa so bili učenci kmečkega porekla še vedno »preveč obremenjeni« z domačim delom, proti čemur šola sicer ni aktivno ukrepala, razen v primerih, ko so straši hoteli tudi z nesramnostjo in brezobzirnostjo izsiliti predčasen zaključek šolske obveznosti za svojega otroka. Učitelji se s tem večinoma niso strinjali, kljub temu pa srce parajoče zgodbe otrok, kot je bila deklica, ki je sama napisala prošnjo, da bi ji šolsko obveznost dovolili zaključiti pri starosti 12 let, niso bile redkost. V prošnji je navedla, da je »3 leta zapored obiskovala 4. razred«, za vstop v nižjo gimnazijo pa naj bi bila po lastnih besedah »nesposobna«, poleg tega pa naj bi jo mati vdova nujno potrebovala za delo na domači kmetiji. Učiteljica se je s prošnjo strinjala in s tem končala dekličino večletno »mučenje« (PAK, 103, 7, 30; PAK, 103, 7, 55/56; PAK, 103, 10, 250/56; PAK, 150, 6, Dopisi 52/53, 1-125).

Socialne razmere so se v tem obdobju spreminjale zelo počasi. Izobraževanje je bilo za večino otrok še vedno postranska dejavnost ob delu na domačih kmetijah, še bolj zapostavljeni pa so bili tisti, ki so v delovna razmerja vstopali že od 8. ali 9. leta starosti dalje. V šolskem letu 1947/48 je tako še vedno »služilo« sedem od 19 učencev 3. razreda. Vsi so bili fantje v starosti od devet do 13 let (PAK, 150, 4, 26; 28; 38; 40; 60; 70). Učiteljice opozarjajo na zanemarjene pastirčke, »reveže«, ki so bili pri 13 letih absolutno prestari za obiskovanje drugega razreda. V gradivu je mogoče zaslediti tudi primer dveh deklet, ki sta služili pri gospodarjih in sta smeli k popoldanskemu pouku šele, ko sta po kosilu pospravili posodo. Učiteljica si je ob tem zabeležila, da bo treba gospodarje opozoriti, naj ju pošljejo par minut prej, da ne bosta neprestano zamujali, njunega položaja pa ni problematizirala (PAK, 150, 5, 20; PAK, 150, 5, 16). Učitelji so sicer zaznavali, da so številni učenci popoldne že povsem utrujeni in zaspani ter da ne morejo slediti pouku, vendar je bilo delo mladoletnikov tako zakoreninjeno in vsesplošno prisotno, da si preživetja brez njega pravzaprav ni bilo mogoče predstavljati (PAK, 150, 5, 20). Tudi v prvi polovici 50. letih, ko so bili učitelji dolžni poročati o številu otrok, ki so bili preobremenjeni z izvenšolskim delom, se ni veliko spremenilo. Ob visokoletečih idejah o enakosti in priložnostih za vse je njihovo število sicer upadalo, vendar so v šolskih letih 1950/51 ter 1951/52 še vedno služili štirje od skupno 22 učencev, šoloobvezne otroke, ki so jim gospodarji prepovedovali delo za šolo, pa najdemo tudi še na začetku 60. (PAK, 150, 3, 129; PAK, 150, 6, Dopisi 52/53, 1-125; PAK, 150, 4, 60, 68, 70; PAK, 150, 6, Dopisi 53/54, 1-121). Temu so se nenazadnje prilagodili tudi uradni šolski obrazci, ki so do šolskega leta 1948/49 v kategoriji »starši in njihovi namestniki« poleg navajanja imen staršev in morebitnih

rejnikov oz. varuhov še celo desetletje predvidevali tudi gospodarje (PAK, 150, 5, 7).

Posledice vojne

Učitelji opozarjajo na katastrofalne posledice vojne, veliko je bilo sirot, uničenih družin, alkoholizma in moralnih odklonov. Popivali naj bi vsi po vrsti, tudi dekleta, ki so ponočevala in »moralno popadala«, ob številnih pokojnih ali iz drugih vzrokov odsotnih očetih pa matere otrok niso uspele nadzorovati. Prizadevali so si uveljaviti pravilo, da morajo biti učenci tudi med počitnicami ob devetih zvečer doma, saj bo sicer v šoli sledila kazen – izvrševanje le-tega, brez sodelovanja staršev, pa je bilo praktično nemogoče. Učitelji so ponovno poročali o kvarnem vplivu staršev na otroke in iskali načine, kako bi šola odpravila napake, ki so bile storjene doma, saj starši mnogim učencem očitno niso privzgjajali pravih vrednot in pravil lepega obnašanja ter niso cenili kulture in izobrazbe, ki jim jo dajala nova država. Če so otroci odrasčali v tradicionalnem okolju, prežetem z vero, je bila namreč pot do napredka še daljša (PAK, 103, 7, 30; PAK, 150, 3, 152; PAK, 150, 1, 65). Bivanje v dijaškem domu se je pogosto zdela rešitev za neustrezne domače razmere. Če je otrok bival v dijaškem domu, so njegove bivalne razmere označili za ustrezne in ugodne, ne glede na razloge, zaradi katerih so se učenci v dijaškem domu sploh znašli. Kljub temu so učitelji Nižje gimnazije Tomaj večkrat opozarjali, da se tamkajšnji dom iz dijaškega vse bolj spreminja v vzgoji zavod, za kar kadrovsko in strokovno niso bili usposobljeni. Polovica tamkajšnjih otrok je bila namreč brez vsaj enega od staršev, če ne celo brez obeh, četrtnina jih je starše izgubila med NOB, domače razmere pa so bile zaradi alkoholizma pri nekaterih tako slabe, da jim je bilo ob živih starših skoraj težje kot tistim, ki so bili sirote (PAK, 103, 10, 85/2, 13/55, 14/55). Učitelji v poročilih ne kažejo posebnega razumevanja do »slabotnih, bledih in verjetno slabokrvnih« obojestranskih sirot niti do otrok, ki so v vojni očitno utrpeli hude izgube in travme (PAK, 103, 10, 85/2, 14/55; PAK, 150, 5, Vpisnica 3.a 1950/51; Vpisnica 2.a 1951/52; Vpisnica 1. a 1952/53; PAK, 389, 1, Poročilo o poslovanju v l. 1954). Poleg pretresov, ki so jih zaradi vojne doživeli otroci sami, je bil izvor težav različen: številni očetje teh otrok so padli v NOB, nekatere matere so bodisi »bolne na živcih kot posledica vojne«, druge, predvsem vdove, so bile prisiljene iskati zaslužek daleč od doma in otroke prepuščati v oskrbo ostarelim babicam. V nekaterih primerih so se matere ponovno poročile, kar je te otroke postavljalo v neugoden položaj. Nemalo otrok, ki so bili sirote tako po očetu kot po materi, pa je bilo »povsem brez domačega gnezda«, »moralno in so-

cialno povsem zanemarjenih« in »na poti propada«. Žrtev padlih borcev je bila sicer poveličevana in opevana, njihovim otrokom naj bi namenjali več skrbi in pozornosti ter jim na vsak način omogočili, da pridejo do poklica, ki si ga želijo, kar pa teh učencev nikakor ni opravičevalo, če so se obnašali neprimerno ali niso dosegali predpisanih učnih ciljev. Deček, čigar oče je padel v NOB, mati pa je umrla v internaciji, poleg tega pa je imel prirojeno srčno napako, je tako označen za »razvajeno vojno siroto«, ki neprestano zahteva pozornost, saj naj bi ga varuhinja popolnoma pomehkužila (PAK, 103, 10, 85; PAK, 150, 5, Vpisnica 2. b 1953/54; Vpisnica 3. r 1954/55; PAK, 103, 7, 29).

Vzgojna zabava

Prevzgojo otrok naj bi tako prevzela šola, prav tako pa naj bi tudi zabava otrok potekala izključno znotraj pionirske organizacije. Ta naj bi jim ponujala različne dejavnosti (npr. telovadni krožek, pevski zbor, folklorno skupino, ročna dela, krožek mladih kmetovalcev, vinogradnikov in gozdarjev itd.), učencem iz socialno šibkih družin pa naj bi ponudili tudi počitniške kolonije (PAK, 150, 6, Dopisi 1–128, 38; Dopisi 1950–51, 5–150). Otroke naj bi bilo treba vzgojiti tako, da bodo cenili in spoštovali delo, zato naj bi bilo treba že najmlajšim zaupati naloge, ki so jih sposobni: npr. opazovanje krompirišč in pobiranje hroščev pa tudi druga dela na kmetijah (PAK, 103, 7, 30; PAK, 150, 3, 152; PAK, 150, 1, 65). Povsem novo podobo naj bi dobili tudi šolske prireditve in prazniki. Vse proslave so se morale odvijati v »borbenem duhu tretjega leta naše socialistične graditve, ne pa v sentimentalnem duhu bivših malomeščanskih proslav« (PAK, 150, 6, Dopisi 48/49 1–123). »Novi prazniki za nove čase« so bili tako praznik dela, dan mladosti in dan oktobrske revolucije (PAK, 103, 10, 85/4, 69/55, 40/57, 85/57). »Individualistične verske praznike«, ki so še poglobljali socialne razlike, kot sta Miklavž in božič, naj bi nadomestil praznik novoletne jelke ali »zimski socialistični otroški praznik« (PAK, 150, 6, dopisi 1–128), nato pa je v šolo vstopil tudi nov dobri mož, ki je zapolnil praznino, ki jo je za seboj pustila Befana. Dedek Mraz se je v šolskem letu 1949/50 najprej pojavil v predstavi, nato pa kot lik, ki obdaruje otroke in ki je, zanimivo, otrokom spet prinašal čevlje (PAK, 150, 3, 73; 83. PAK, 150, 2, 53).

Učitelji poročajo o katastrofalnih ekonomskih razmerah, saj naj bi bila po vojni gospodarstvo in kmetijstvo povsem na tleh: potreben je bil trud vseh, vendar niso dvomili, da bo socializmu to uspelo. Malica, ki so jo dobili v šoli, je bila pogosto edini obrok za otroke, zato si štejejo kot izjemen uspeh, ko uspejo obroke »izpopolniti« z dodatki, mortadelo, marmelado in

čokolado, zato da otroci ne bi več z zavistjo gledali čez mejo, ampak bodo spoznali, da jim novi socialistični sistem daje vse in še več (PAK, 150, 3, 111). Otroci so v šoli deležni cepljenj, zdravniškega nadzora, ki obsega pregled prehranjenosti, rasti pa tudi položaja stopal in hrbtenice. Šibkejši otroci, ki jim je grozila tuberkuloza, so bili deležni vitaminov in drugih prehranskih dopolnil, dodatkov k prehrani (zlasti masla) iz sistema CARE in bivanj v obmorskih kolonijah (PAK, 150, 3, 73; 111; PAK, 150, 6, 55/56 Dopisi 5-106).

Projekt za vse čase: pogozdovanje

Ob hitrih in številnih političnih, ideoloških ter gospodarskih spremembah, ki so zaznamovale Tomaj in njegovo bližnjo okolico, je mogoče opaziti, da so bili le redka praznovanja in rituali, ki so preživel in bili sprejemljivi za vse čase ter režime: poleg pusta in trgatve je bil tak projekt le še pogozdovanje.

Otroci so bili v projekt pogozdovanja Krasa vključeni že od samih začetkov, na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Bili so pomožna delovna sila, ki je sodelovala pri pripravi zemljišč, odstranjevanju kamenja, pozneje pa tudi pri sajenju sadik in njihovem oskrbovanju. Še pomembnejša naloga jim je bila zaupana po odkritju novega škodljivca, ki je v začetku 20. stoletja že pomembno ogrožal mlade borove nasade: pinijevega sprevodnega prelca. Otroci so bili namreč tisti, ki so bili dovolj lahki in spretni, da so lahko plezali po drevesih ter sprva rezali okužene veje, pozneje pa s posebnimi kleščami razdirali prelčeva gnezda. Negativnih posledic na njihovo zdravje se takrat še niso zavedali, zaščitna očala in rokavice za obiranje pa se v popisih osnovnih sredstev pojavijo šele na začetku 60. let 20. stoletja (PAK, 607, 17, 45; De Groot in Hauptman 2012, 76). Že pred letom 1918 se je vzpostavila tradicija delovnih akcij, na katerih so odstranjevali plevel, kosili nasade, izvajali dopolnitve v nasadih in rezali zapredke pinijevega sprevodnega prelca skupaj z vejami. Delovnih akcij se je moral udeležiti vsaj en član posameznega gospodinjstva, pri čemer je moral prinesiti svoje orodje in poskrbeti za svojo prehrano (PAK, 629, 3, 25, spis 9; Rubbia 1912, 1; PAK, 629, 1, 11, št. 48; PAK, 638, 1, 7). Tudi pri novačenju delovne sile, ki naj bi pogozdovanje izvajala, večkrat naletimo na šoloobvezne otroke – moški so se delu pri pogozdovanju izogibali, saj je potekalo takrat, ko so tudi na kmetijah imeli veliko dela, poleg tega pa so v Trstu lahko zaslužili precej več (Rubbia 1912, 41–43). Ljudi so že pred letom 1918 spodbujali tudi k simbolnim zasaditvam – denimo, ob poroki naj bi zasadili od 100 do 1000 sadik, prav tako pa tudi ob posebnih slovesnostih, kot so prihod novega duhovnika, nove maše, birme in razne obletnice. Take zasaditve naj bi imele posebno spominsko

pa tudi vzgojno vlogo, možnost, da bi prišlo do nezakonitega poseganja v take nasade, naj bi se namreč pomembno zmanjšala. Zlasti otroci naj bi razvili iskreno čustven odnos do posameznega nasada in naj bi ga varovali ter oskrbovali do konca svojega življenja (PAK, 629, 3, 25, spis 9). Cilj, kot je navajal Konrad Rubbia v svojem delu o pogozdovanju Krasa, ki je izšlo leta 1912 (str. 1), tako ni bil zgolj pogozdovanje, temveč tudi prevzgoja, saj naj bi »rodu kraških prebivalcev, privzetih k pogozdovalnim delom, vcimila ljubezen do gozda«, tako pa bi spoznali »njega blagodejen vpliv« in se ga naučili ceniti ne samo zaradi njegove »plodonosnosti«, temveč tudi zato, ker predstavlja višjo vrednoto.

Pogozdovanje je bil hvaležen projekt, ki je spodbujal odgovornost, krepil vez učenca z okoljem, obenem pa tudi njegovo samozavest. Vključevanje učencev v pogozdovalne akcije, pripravo zemljišč, samo sajenje ter poznejše oskrbovanje posajenih sadik, ki je bilo prisotno skozi celotno obravnavano obdobje, pa je po letu 1918 dobilo še ideološki prizvok in doživelo izjemen razcvet. Pogozdovanje je bilo v času fašizma poleg izsuševanja močvirij in urejanja vodotokov eden od načinov, s katerimi naj bi dosegli zmago nad naravo in si jo dokončno pokorili (Armiero idr. 2022, 50, 184). V času Kraljevine Italije lahko med šolskimi prazniki zasledimo dan z imenom Festa degli alberi (Praznik dreves), ki je bil z zakonom št. 3267, čl. 104, uveden 30. decembrom 1923 in naj bi po celotnem ozemlju potekal hkrati, 11. novembra, kralju in domovini na čast (AST, 78, 8, 276). Na ta dogodek so se v šolah z berili in drugim gradivom pripravljali že precej prej, saj je moral učitelj pravočasno naročiti sadike ter potrebna učna gradiva, ki jih je učencem predstavil že v dneh pred dogodkom, vsaj dva tedna prej pa je bilo treba izkopati primerne luknje, pri čemer so sodelovali zlasti starejši učenci (AST, 78, 14, 406; PAK, 153, 2, 35). V dogodku so se povezale občina, fašistične organizacije, Miliza Nazionale Forestale in šola. Na šolo je bil zato vedno povabljen kak pomemben gost, ki ji učencem predstavil dosežke fašizma ter spregovoril o odgovornosti učencev za napredek in modernizacijo, sledile so obvezne domoljubne pesmi in recitacije, nato pa terensko delo, ki so ga učenci, kot je zapisal učitelj, opravljali z mislijo na kralja, domovino in duceja. Učenci so ob takih dneh uspeli zasaditi po 200 sadik bora oz. toliko, kolikor jih je učitelj uspel zagotoviti od Milizie Nazionale Forestale (AST, 78, 11, 342; AST, 78, 14, 406; AST, 78, 17, 466; PAK, 153, 2, 42; PAK, 153, 2, 33). Pogozdovanje je bilo simbol fašističnega ideala, ki so ga učenci zahvaljujoč šoli najprej posvojili na idejni ravni, nato pa so ga uresničili še v praksi. Učencem, ki so zahvaljujoč šoli prvi posvojili fašistično idejo, so v roke izročili odgovornost za lastno okolje in za to, da napredek ponese-

jo med starše in sovaščane ter vse tiste, ki so še dvomili. Sodelovanje med učenci, njihov zanos naj bi bila navdih tudi za vse ostale (AST, 78, 8, 276). Akcija je postala še pomembnejša, ko sta njen pomen začela poudarjati sam duce in njegov brat Arnaldo, njen koordinator pa je bil ducejev nečak Vito, kar je bil dokaz, da se vodilna fašistična dinastija osebno angažira. Ko prejmejo njegov dopis, je to skoraj tako, kot bi jim pisal sam duce (AST, 78, 8, 276; Armiero idr. 2022, 55).

Učenci so ob tem dobili še eno nalogo: iskanje ustreznih zemljišč. Aktivno naj bi prepričevali starše, da prispevajo k bogastvu nacije in domovine ter namenijo del zemljišč za pogozdovanje (PAK, 153, 2, 36). Te aktivnosti so potekale usklajeno skupaj z dekliško šolo, s čemer so še poudarili množičnost in enoten duh tomajske mladine, ki je skupaj delala za boljši jutri vseh (PAK, 151, 8, 105; PAK, 151, 11, 141). Otroci so svoja drevesa označili, da bi jih v prihodnosti nato lahko prepoznali in skrbeli za njih. Vsak naj bi namreč oskrboval svojo sadiko tudi v letih po zasaditvi (PAK, 153, 2, 40). Skupaj z učiteljem so vsaj enkrat na mesec obiskali pogozdena območja, zalivali, odstranjevali plevel, dokaz prvega fašističnega duha pa je bila zlasti skrb za drevesa v času, ko ni bilo pouka. Če je bilo le mogoče, naj bi se učenci fotografirali pred in med delom, tako da bi bila poleg otrok na fotografijah tudi pogozdena okolica ter prikazano stanje prej in potem (AST, 78, 8, 276; AST, 78, 17, 466). Učenci so morali dobiti občutek, da jim učitelj in drugi nosilci oblasti zaupajo in da verjamejo vanje. Treba naj bi jih bilo izobraziti, jih naučiti, kako se ravna s korenino, kakšna mora biti sadilna luknja, nato pa naj bi s ponosom sami skrbeli za sadike pred zasaditvijo, jih sami posadili, skrbeli za drevesca po zasaditvi. Tomaj vedno sodeluje in je med kraji, ki uspejo posaditi največ sadik (AST, 78, 8, 276). Skupaj so učenci šol, ki so spadale pod pristojnost šolskega okrožja v Devinu, letno zasadili med 4.000 in 5.000 sadik črnega bora, pri čemer so dobesedno ustvarjali nov svet. Najprizadevnejši in najuspešnejši so bili nagrajeni, pri čemer pa niso podpirali brezglavega sajenja, ki bi bilo samo sebi namen. Učenci so bili namreč pogosto neučakani, učitelj pa naj bi jih spodbujal k odgovornemu ravnanju, saj je bil pomemben del odgovornosti tudi počakati na pravi trenutek, opazovati naravo, spoštovati njene zakonitosti in ne saditi za vsako ceno, npr. v obdobju suše (AST, 78, 6, 209; AST, 78, 8, 276). Dogodkom so poseben pečat dajale tudi uniforme vseh vrst: tako predstavnikov gozdne straže, ki so s svojo prisotnostjo prispevali še posebno težo, kot mladinskih fašističnih organizacij, v katerih so pogozdovanja izvajali učenci, s čimer so dobili občutek, da gredo v boj za boljšo prihodnost, za blagostanje in za samooskrbo (AST, 78, 6, 209).

Po pogozdovanju je bilo treba pripraviti natančno poročilo o tem, kdaj se je sadilo, katere vrste drevja, navesti, ali je šlo za nov nasad ali obnovitveno sajenje, koliko je bilo udeležencev, predlagati učence, ki so bili še posebej prizadevni in bi si zaslužili posebno pohvalo (AST, 78, 8, 276). Ob smrti Arnalda Mussolinija so izvajali zasaditve v njegov spomin ter izdali posebno zbirko njegovih misli o pomenu gozda, pogozdovanja in vzgoje mladine v tem duhu. V šolah so poudarjali predvsem njegovo trdo vero v vlogo šole in šolske vzgoje, v to, kako je novim generacijam treba privzgojiti zavest o pomenu vsakega drevesa, pomenu gozda za narodno gospodarstvo ter se pri tem opreti na šolo in šolarje, ki so naravni zavezniki in izvrševalci fašistične modernizacije. Po njihovi zaslugi naj bi bilo mogoče v desetih letih popraviti napake, ki so bile storjene v zadnjih 100 letih. Zavest, da »danes garamo in se odrekamo za boljši jutri zanamcev«, je bila znak vrhovne solidarnosti, odgovornosti in fašistične gorečnosti (AST, 78, 11, 342). Prizadevanja tržaških šolskih oblasti na tem območju niso bila neopažena. Dobili so namreč priznanja na nacionalni ravni: za zasluge, za prizadevnost in izredne uspehe. S tem so bili vzor celotni Italiji (AST, 78, 17, 466).

Ob izbruhu vojne so te aktivnosti zamrle (AST, 78, 21, 595), vendar jih je nova oblast po letu 1945 takoj obudila. Ohranili so delovne akcije, prirejali predavanja z naslovom Pomen gozda za kraškega otroka ter ponovno spodbujali posebne spominske zasaditve ob pomembnih obletnicah. Oblast je poskušala prebivalstvo osvestiti o pomenu gozda. Uvedli so Teden pogozdovanja in zaščite gozdov, s katerim naj bi k sodelovanju pridobili zlasti šolske otroke in mladino, pri delovnih akcijah pa so sodelovali tudi pripadniki ljudske milice in jugoslovanske armade. Ideološki naboj je bil izjemno prisoten: tako kot so se med vojno borili proti okupatorju, naj bi se z uspešnim pogozdovanjem borili za gospodarski razvoj in vsestranski napredek Krasa, ki so ga tuji gospodarji stoletja dolgo izkoriščali, socializem pa naj bi mu dokončno vrnil vero v prihodnost (AS, 675, 13, 4784/50; AS, 675, 13, 118/47; Šlander 1948, *Ljudska pravica*, 6. 1. 1951, Gozdarstvo Slovenije je v preteklem letu prispevalo velik delež h graditvi socializma, 1–2; Beltram 1946, 13–14, 37).

Zaključek

Pričujoča raziskava na podlagi gradiva šolskih ustanov izriše podobo Tomaja od druge polovice 19. stoletja naprej. Slednje je bilo za Tomaj obdobje nenehnega prilagajanja, ko so Tomajci ubirali različne preživitvene strategije, ko so včasih tudi samo za par čevljev morali požreti svoj ponos in prepričanja ter častili, vzdikali, korakali in peli tako, kot se je od njih pri-

čakovalo, pa čeprav pogosto s figo v žepu. Šolski prostor teh sprememb ni le odražal, temveč jih je tudi dejavno soustvarjal. Bil je simbol vsakokratne oblasti, odsev in obenem generator političnih, socialnih, upravnih ter ideoloških sprememb, saj se je prilagajal in soustvarjal miselne premike ter odseval vrednote in cilje vsakokratne oblasti. Ker je šola veljala za temeljni gradnik nacionalnosti (De Rosa 1991, 5), so bili, kot ugotavlja Tara Zahra (2011, IX), nacionalisti vseh časov, barv in svetovnonazorskih prepričanj vedno »obsedeni s šolami in izobraževanjem« ter s preobrazbo prebivalstva in družbe, ki naj bi se začela pri temeljih oz. v šolah. Preučevanje gradiva šolskih ustanov omogoča sledenje vsakokratni načrtni uporabi izobraževalnih, propagandnih in socialnovarstvenih sredstev, preko katerih je bila šola eden glavnih načinov legitimacije vsakokratnega režima (Dorisi 1995, 89), vendar ob nacionalnih tematikah, s katerimi je bil prežet šolski prostor, nikakor ne gre prezreti drugih vprašanj, ki jih preučevanje tega gradiva odpira. Preko šolskih kronik in periodičnih poročil, ki so jih učitelji pisali, se nam namreč razkrivajo tudi vsakokratne socialne, ekonomske, higienske in zdravstvene razmere.

Gradivo tomajskih šolskih ustanov omogoča odlično študijo primera za oboje. Primerjava arhivskega gradiva različnih šolskih ustanov dokazuje, da so se metode skozi čas komajda spreminjale ter da sta se razlikovali predvsem agresivnost in pogostost vključevanja ideoloških vsebin v učni proces, razlika je le v tem, da je šola v obdobju pred prvo svetovno vojno pripadala ustaljenemu, tradicionalnemu svetu, v katerem sta se prepletali poveljevanje cesarja in boga, ki so ga učenci poznali in bili vanj rojeni, v naslednjih obdobjih pa je bilo treba na hiter način naučiti, prevzgojiti, predstaviti nove junake, heroje in ustvariti novo identiteto ter prekiniti s starimi vzorci. Vedno je bilo torej prisotno poveljevanje osebnosti, spreminjal se le obraz na podobah, ki so jih otroci opletali s cvetjem.

Po drugi strani pa drobni zaznamki in beležke učiteljev o učencih brez obutve, o bolehnih in slabo prehranjenih učencev, ki so, zgarani od težkega dela na kmetijah, komaj lahko sledili pouku, omogočajo premisleke o položaju otrok in družinskih dinamikah v ruralnem okolju ter slikajo svojevrstno podobo Tomaja in njegovih prebivalcev med drugo polovico 19. ter prvo polovico 20. stoletja. V zgodbah otrok in njihovih družin, ki se razkrivajo skozi gradivo tomajskih šolskih ustanov, se odslikavajo tako eksogeni dejavniki, kot so upravne in politične spremembe, gospodarske krize in velike zgodovinske prelomnice, kot tudi specifike znotraj obravnavanega mikrookolja, ki so ga sooblikovali učenci, starši, prebivalci, duhovnik pa tudi vsakokratni učitelj kot predstavnik vsakokratne oblasti ter celo njen izvrši-

telj in njena personifikacija, ki je s svojo svetovnonazorsko usmerjenostjo, angažiranostjo in interesi soustvarjal življenje v posameznem obdobju ter prevzemal vodilne in včasih celo agresivne vloge v nacionalnih konfliktih (Andri 2015, 13; De Rosa 1998, 8; Dorisi 1995, 89).

Gradivo šolskih ustanov in poročila, ki so jih učitelji ustvarjali, je zato treba obravnavati s previdnostjo ter upoštevati, kdo je ta poročila ustvarjal, kdo jih je bral, komu so bila namenjena, kaj je želel učitelj z njimi doseči ter komu je želel ugajati, predvsem pa jih je treba postaviti v kontekst časa, v katerem so nastala, in jih kombinirati z drugimi viri in znanstveno literaturo, saj sicer dobimo precej tendenciozno in popačeno podobo nekega okolja in družbe (De Rosa 1995, 167–171), v našem primeru Tomaja, ki je med bojem za preživetje in ponavljajočimi se ter nikoli zares ponotranjenimi ideološkimi spremembami izgubljal status regionalnega in šolskega središča ter odslikaval transformacije, ki jim je bilo priča širše ruralno okolje ob zahodni meji.

Arhivski viri

ŽAT, Župnijski arhiv Tomaj

AK, T: Albin Kjuder, Tomaj, rokopis, knjigi 2 (1955) in 3 (1957)

AK, TŠK: Albin Kjuder, Tomajska šolska kronika, rokopis, 1948

ŠK: Šolska kronika, 1881–1919

PAK: Pokrajinski arhiv Koper

103: Nižja gimnazija Tomaj

150: Osnovna šola Tomaj

151: Zasebna dekleška šola Tomaj

152: Osnovna šola – mešana ljudska šola Tomaj

153: Deška šola Tomaj

154: Ljudska šola Tomaj

389: Dijaški dom Tomaj

607: Uprava za gozdarstvo pri Okrajnem ljudskem odboru Koper

629: Okrajni urad Komen

638: Občina Štorje

818: Osnovna šola Sežana

AS: Arhiv Republike Slovenije

675: Ministrstvo za gozdarstvo LRS

AST: Archivio di Stato di Trieste

CF, E, Catasto Franceschino, Elaborati

78: Ispettorato scolastico della III circoscrizione (1932–1946)
con atti dal 1921 al 1970

Literatura

- Andri, A. 1984. »Škola e guerra»: la propaganda fascista nelle scuole triestine (1940–41). *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 12 (1): 45–54.
- Andri, A. 1985. »L'ultima scuola slovena di Trieste durante il fascismo (1925–1930).« *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 13 (3): 99–112.
- Andri, A. 1986. »L'immagine e la memoria della prima guerra mondiale nelle scuole italiane di Trieste nel primo dopoguerra (1918–1923).« *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 14 (1–2): 203–220.
- Andri, A. 1995. »Fonti per la storia della scuola triestina nel periodo fascista.« *V La lavagna nera: le fonti per la storia dell'istruzione del Friuli-Venezia Giulia*, uredil T. Grazia. Stella.
- Andri, A. 2015. »Le scuole medie triestine nella Prima guerra mondiale.« *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 43 (1): 9–44.
- Andri, A., in G. Mellinato. 1994. *Scuola e confine: le istituzioni educative della Venezia-Giulia 1915–1945*. Istituto Regionale Storia Movimento Liberazione.
- Apollonio, A. 2004. *Venezia Giulia e fascismo 1922–1935: una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura Mussoliniana*. Libreria.
- Armiero, M., R. Biasillo in W. Graf von Hardenberg. 2022. *Mussolini's Nature: An Environmental History of Italian Fascism*. MIT Press.
- Bajc, G., in E. Pelikan. 2004. »Od konca prve do začetka druge svetovne vojne (1918–1941).« *V Na oni strani meje: slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004*, uredil G. Bajc. Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Batič, M. 2023. »Šole govorijo: ideološka dimenzija italijanskih šolskih stavb na Goriškem (1918–1943).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 63 (2): 124–148.
- Belci, F. 1985. »Chiesa e fascismo a Trieste: storia di un vescovo solo.« *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 13 (3): 43–97.
- Beltram, V. 1946. »Pogozdovanje Krasa ni problem.« *Gozdarski vestnik* 5:9–18, 29–39.
- Cencič, M. 2013. *Življenje na Krasu v preteklosti*. Samozaložba.
- Cencič, M. 2014. *Kosovelovi v Tomaju*. Kulturno društvo Tomaj.
- Černe, M. 2023. »Osnovna šola na severnem Primorskem in osnovnošolska dokumentacija v času Italije 1918–1943.« *Arhivi* 46 (2): 243–267.
- De Groot, M., in T. Hauptman. 2012. »Pinijev sprevodni prelec: Thaumetopoea pityocampa.« *V Navodila za preprečevanje in zatiranje škodljivcev in boleznih gozdnega drevja v Sloveniji: priročnik za javno gozdarsko službo*. Gozdarski inštitut Slovenije.
- De Rosa, D. 1991. *Libro di scorno, libro d'onore: la scuola elementare triestina durante l'amministrazione austriaca (1761–1918)*. Del Bianco.

- De Rosa, D. 1995. »I documenti della scuola come materiale per la storia sociale.« V *La lavagna nera: le fonti per la storia dell'istruzione del Friuli-Venezia Giulia*, uredil G. Tatò. Stella.
- De Rosa, D. 1998. *Maestri, scolari e bandiere: la scuola elementare in Istria dal 1814 al 1918*. Del Bianco.
- De Rosa, D. 2015. Lo scolaro e il maestro: la scuola nei rapporti dei dirigenti scolastici dal 1914–15 al 1918–19. *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 43 (1): 99–118.
- Dorisi, P. 1995. »Le fonti per la storia della scuola nell'Archivio di Stato di Trieste.« V *La lavagna nera: le fonti per la storia dell'istruzione del Friuli-Venezia Giulia*, uredil G. Tatò. Stella.
- Državni zakon o ljudskih šolah z najvažnejšimi izvršitvenimi predpisi všteti do končni šolski in učni red za obče ljudske šole in za meščanske šole: s primerjalnimi opomnjami za praktično šolsko službo in s stvarnim kazalom. 1906. Državna založba šolskih knjig.
- Gabrič, A. 2006. *Šolska reforma 1953–1963*. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Gabrič, A. 2009. *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Pedagoški inštitut.
- »Gozdarstvo Slovenije je v preteklem letu prispevalo velik delež h graditvi socializma.« 1951. *Ljudska pravica*, 6. januar.
- Graziani, N. 2018. »La Befana fascista compie 90 anni (ma l'idea non fu di Mussolini).« AGI, 18. januar. https://www.agi.it/cronaca/news/2018-01-04/befana_fascista-3334275/.
- Hadalin, J. 2011. »Govorice in čenče v delu Albina Kjudra Zgodovinski mozaik Primorske: pomemben kamenček v mozaiku pričevanj ali zgolj obrobni podatek?« *Acta Histriae* 19 (4): 729–742.
- Illes, J. 2010. *Encyclopedia of Spirits*. HarperOne.
- Italico, G. 1919. *Trieste la fedele di Roma*. Lattes.
- Lavrenčič-Pahor, M. 1994. *Primorski učitelji 1914–1941: prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*. Narodna in študijska knjižnica.
- Luciano, M. 1991. *La scuola Italiana in Jugoslavia: storia, attualità e prospettive*. Fiume università popolare di Trieste.
- Okoliš, S. 2009. *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Slovenski šolski muzej.
- Pahor, D. 1974. *Prispevki k zgodovini obnovitve slovenskega šolstva na Primorskem 1943–1945*. Tržaški tisk.
- Parovel, P. 2019. *Izbrisana identiteta: nasilno poitalijančevanje priimkov, imen in krajevnih imen v Pokrajini »Julijska Benečija« od 1919 do 1945 leta s seznamami za province Trst, Gorica in Istra ter podatki za prvih 5.300 dekretov*. Samozaložba.
- Pejić, O. 2024. »Beyond (Ethno)Linguistic Determinism: Diverse Approaches to Nationalism in Habsburg-Austrian Schools.« *Nationalities Papers*. <https://doi.org/10.1017/nps.2024.72>.

- Pizzagalli, A. 1929. *Per l'italianita dei cognomi nella provincia di Trieste*. Zanichelli.
- Rubbia, K. 1912. *Petindvajset let pogoždovanja Krasa na Kranjskem: poročilo komisije za pogoždovanje Krasa v vojvodini Kranjski o delovanju, od leta 1886 do konca leta 1911: z dvema podobama*. Pogoždovalna komisija.
- Salmini, C. 1995. »Storia dell'istruzione e della cultura attraverso gli archivi delle scuole: quale ruolo per le Commissioni di sorveglianza?« V *La lavagna nera: le fonti per la storia dell'istruzione del Friuli-Venezia Giulia*, uredil G. Tatò. Stella.
- Schmidt, V. 1988. *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. Delavska enotnost.
- Sema, A. 1986. »Le celebrazione della vittoria.« *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 14 (1–2): 176–191.
- Stefanelli, L. 1995. »L'organizzazione delle scuole elementari in Friuli (1818–1923).« V *La lavagna nera: le fonti per la storia dell'istruzione del Friuli-Venezia Giulia*, uredil G. Tatò. Stella.
- Šlander, J. 1948. »Zaštita šuma u Sloveniji (stanje i problematika).« <https://www.zdravgozd.si/dat/pdp/19480930.pdf>.
- Šolske sestre Tržaške province. 1985. *Od Tomaja do Trsta: šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja v službi cerkve na Primorskem*. Šolske sestre Tržaške province.
- Šolski red za učence in učenke ljudskih šol v šolskem okraju Ljubljanske okolice. 1907. Basnik.
- Tasso, M. 2010. *Un onomastico di Stato*. Mladika.
- Vinci, A. M. 2015. »Introduzione.« *Qualestoria: rivista di storia contemporanea* 43 (1): 5–8.
- Zahra, T. 2011. *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Cornell University Press.
- Zdešar, H. 1951. »Šolstvo na Primorskem v času narodnoosvobodilne vojne.« *Sodobna pedagogika* 2:194–204.

Srečko Kosovel in Tomaj »ob odprtih vratih Kozmosa«

Aleksandra Tobiasz

Inštitut za civilizacijo in kulturo

© 2025 Aleksandra Tobiasz

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.335-358>

[T]udi ta navidezna osamljena vasica je del kozmosa
(Kosovel 1977a, 697)

Ti si kot jaz / v tvojem zrcalu / gledam svoj obraz
(Kosovel 1977a, 692)

Uvod

Večkulturni in idiosinkratični Trst, sporno »vozliščno mesto« (Spyra 2012, 289),¹ je v »kratkem dvajsetem stoletju« postal mikrokozmos intelektualnih in političnih sprememb, ki so se razširile in odmevale širše, ne le v Evropi, temveč tudi po vsem svetu. Ta laboratorij pomembnih političnih preobrazb in intelektualnih avantgardnih pojavov, kot sta bila npr. psihoanaliza ali konstruktivizem (Gandolfi 2010, 130; Pizzi 2005, 103, 109), je imel širši vpliv na zgodovino. V Trstu je vzpon fašizma napovedal začetek druge svetovne vojne. Na Primorskem se je oblikovalo tudi antifašistično gibanje, ki je prispevalo h koncu druge svetovne vojne. Metafora laboratorija, v katerem se zlahka izvajajo ideološki in intelektualni poskusi ter medkulturna srečevanja, se je uresničila na večetničnem tržaškem obmejnem območju. V Trstu pred prvo svetovno vojno je živelo več Slovencev kot v Ljubljani, kar kaže tudi na pomen večkulturnega pristanišča za njihovo gospodarsko, politično in kulturno življenje. Poleg tega je bilo to ozemlje prizorišče družbenih in demografskih premikov zaradi spreminjajočih se

¹ Avtorica se sklicuje na koncept »vozliščne točke«, ki sta ga uvedla Linda Hutcheon in Mario J. Valdes. Vse prevode iz angleščine in poljščine, če ni navedeno drugače, je opravila avtorica članka. Vse besede, ki so v besedilu označene s krepkim tiskom, kurzivo ali so podčrtane, so povzete po izvirniku.

razmejitev. V medvojnem obdobju so se številni Slovenci, ki so živeli v Trstu in okolici, izselili, bodisi v Jugoslavijo bodisi dlje čez ocean, najpogosteje v Argentino. Po drugi svetovni vojni so v Trst prišli Italijani, ki so zapustili istrska mesta, priključena Jugoslaviji. Te rekonfiguracije meja in politične pripadnosti spornega ozemlja so vplivale na mentalne zemljevide njegovih prebivalcev, njihove občutke izkoreninjenosti, nepripadnosti in posledično tudi samoidentifikacije.

»Zaporedno avstrijsko v italijanskem duhu, nato pa italijansko v avstrijskem duhu, mesto je bilo vedno nekje na meji, nekje vmes, in je simboliziralo sinkretični prostor, ki lahko združuje ne le Vzhod in Zahod, temveč tudi Sever in Jug« (Gandolfi 2010, 130). To opredelitev Trsta je mogoče prenesti na celotno območje v njegovi sosesčini. Na razpotju, odprto za različne ideološke in kulturne sile, ki prihajajo z raznih strani, lahko v zavesti svojih prebivalcev (zlasti tistih, ki pripadajo manjšinam) vzbudi občutek usodnega vmesnega položaja. Literarni kritik Miran Košuta je slovenski položaj obkroženosti (ali zatiranja) s strani drugih močnejših političnih subjektov metaforično primerjal z dušecim objemom udava, slovenski krhki eksistenčni položaj pa ga je spomnil na »lončeni vrč sredi železnih na vihar nem limesu med Tevtonijo, Romanijo in Slavijo« (Košuta 2008, 11).² Zato je Košuta (1996, 41–42) to območje med veliko vojno opisal kot »ukleščeno med kladivo in nakovalo zgodovine«. Medtem ko naj bi kladivo simboliziralo habsburško cesarstvo, v katerem so bili Slovenci med vojno prisiljeni žrtvovati svoja življenja za tujo stvar obstoja monarhije, naj bi nakovalo metaforično označevalo bližajočo se podrejenost Italiji. Po vojni so bili Slovenci razpeti med novo Kraljevino SHS, Avstrijo in Italijo (str. 41–42).

Edinstvena zgodovinska »izkušnja dvojne kolonizacije« (Skórczewski 2006, 112)³ majhnih vzhodno-srednjeevropskih narodov, kot je slovenski, ki so jih zaznamovali tako zahodni (italijanski fašizem) kot vzhodni (srbski unitarizem) imperializmi, je njihovim predstavnikom vdihnili posebno »postkolonialno občutljivost« (Cavanagh 2003, 67). Ta jih je spodbujala, da so se identificirali z drugimi koloniziranimi ljudmi⁴ v različnih

² Glej tudi Košuta (2005, 147).

³ Avtor se je v tem primeru skliceval na poljsko književnost, vendar je ta koncept mogoče širše uporabiti tudi za druge vzhodno- in srednjeevropske kulture.

⁴ Kot je poudaril Kosovel (2012, 65), »šele v mogočni falangi vseh zatiranih je naša rešitev. Kajti le tisti, ki so zatirani, lahko čutijo in ustvarijo novo pravico, nov svet, zgrajen za človeka.« »Milijoni ljudi trpijo po kolonijah, po zasedenih pokrajinah, milijoni narodnih manjšin so, ki še ječijo pod železno peto evropskega kapitalizma, ti milijoni nam dajejo moč. Naši bratje so, čeprav jih ne poznamo, čeprav so ti zatirani Italijani, ali Madžari, ali Slovenci, ali Nemci,

prostorsko-časovnih kontekstih in kritično, na revizionističen način ponovno obravnavali svojo skupno kolonialno preteklost. Multietnična usoda obmejnega italijansko-slovenskega prostora, ki je v zgodovini 20. stoletja pogosto spreminjal politično pripadnost, spodbuja k raziskovanju njegove fragmentarne preteklosti skozi postkolonialno perspektivo. Ta regija predstavlja odličen kontekst za analizo dinamike v družbenih hierarhijah moči in odnosov med različnimi etničnimi skupinami. V kolikšni meri so se na teh podlagah oblikovale samoidentifikacije? Kakšna so mogoča postkolonialna prevrednotenja zgodovine tega območja?

Glavni protagonist prispevka, čigar življenje in delo lahko ponudi nekaj odgovorov na ta vprašanja, bo slovenski pesnik Srečko Kosovel iz vasi Tomaj na kraškem podeželju v neposredni bližini Trsta, ki je »kljub vživetju v osrednje slovensko ozračje v bistvu zmeraj dihal tržaško-kraški ali kraško-tržaški zrak. Tesno je bil povezan z usodo Primorja in Trsta« (Pahor 2008, 124). To obmejno območje ga je navdihovalo in spodbujalo k umetnostnim eksperimentom v svojem »laboratorium« (Kosovel 2006, 123)⁵ ter ga močno zgodovinsko zaznamovalo. Rojen leta 1904 v Sežani blizu Trsta v Avstro-Ogrski je Kosovel izkusil bridko usodo svoje obmejne regije, nacionalno homogenizacijo, nezaupanje do drugačnosti in njeno izključevanje. Odraščal je v Tomaju, kjer je zaradi bližine bojišča (fronta ob reki Soči) doživel grozote svetovne vojne, njeno nesmiselnost, propad človečnosti in morale. V povojnem obdobju se je moral soočiti z italijansko okupacijo in bil priča požigu slovenskega Narodnega doma v Trstu. (Cencič 2014, 36; Pahor 2008, 20–24, 102; Pirjevec 2020, 74–76).

Občutljivi mladi pesnik se je globoko zavedal hinavščine politike na splošno, ter nepravilnosti geopolitične ureditve in arbitrarnosti novih meja za slovensko skupnost, ki se je znašla pod italijansko oblastjo. Opozoril je, da »svet se deli samo v dve skupini: v zatirajoče in zatirane. Društvo narodov je društvo zatirajočih. Zato tam ni iskati pravice zatiranim« (Kosovel 2023, 41; 2013, 30). Med zatiranimi so bili tudi Slovenci, o katerih usodi so po veliki vojni odločale tuje sile in »bič evropskih imperializmov« (Kosovel 1977a, 35; 2012, 28; Jelnikar 2016, 211).⁶ Dejansko so že 1500 let živeli

ali Srbi, ali Lužiški Srbi, in še vsi, ki jim ne vemo imena, a jih v srcu čutimo, in še vsi, ki si prav tako želijo, da *ustvarimo na zemlji človeka vredno življenje*« (str. 32). Pesnik je kolonialni položaj Slovencev primerjal s položajem Poljakov, ki so doživeli podobno usodo, saj so bili več kot sto let brez neodvisne države, razpeti med tremi političnimi silami (str. 195).

⁵ V pismu svoji sestri Karmeli je pesnik pisal (Kosovel 2006, 123): »Moj »laboratorij« je v papanovi sobi in tu sem si lahko vsaj deloma prepovedal vstop (namreč otrokom).«

⁶ Kosovel ni opazil le zunanjih dejavnikov, ki so bili odgovorni za slab položaj Slovencev. Kri-

v »suženjstvu« (Kosovel 1977a, 35, 38; 2019b, 189),⁷ v kolonialni podrejenosti. S sprejetjem protikolonialne in protiimperialistične države (Jelnikar 2016; 2010)⁸ je Kosovelu uspelo spodkopati prevladujoče medvojne strukture moči. Pesnik je svoja protikolonialna stališča izražal v velikem številu zapisov, načrtoval je tudi roman, posvečen njegovim rojakom na Krasu.⁹

V prispevku bom skušala osvetliti postkolonialno interpretacijo družbene dinamike, ki jo predstavljajo slovensko-italijanski odnosi v obmejnem prostoru v okolici Trsta, ki so se skozi zgodovino spreminjali od mirnega sobivanja do kolonialnega sovraštva. Poleg tega bom analizirala subalternost (nanašajoče se na pripadnika kolonizirane slovenske nacionalne skupine) dojemanje zgodovine 20. stoletja. Glavni viri prispevka bodo Kosovelovi egodokumenti (predvsem pisma), ki omogočajo vpogled v posameznikove izkušnje, in njegovi politični eseji, ki obravnavajo geopolitične razmere medvojnega obdobja, zaznamovane s svetovno duhovno, politično in gospodarsko krizo (Kosovel 2019b, 179–180)¹⁰ ter predlagajo rešitev za njeno odpravo. V pesnikovih zapiskih se poudarek preusmerja od življenja samega k njegovi »uganki«, torej rešitvi (Kosovel 1977a, 650).

tičen je bil do odnosa rojakov do izzivov tedanjega trenutka, ki jim je onemogočal kakršen koli napredek in zaradi katerega so »zaostali najmanj 50 let za svetovnim razvojem«. Očital jim je pasivnost, oportunističnost, eskapizem, epigonstvo, potrpežljivost, sprijaznenost z usodo, verjetno podedovano v teku »trikrat petstoletnega suženjstva in tlačanjenja«, ter samoponiževanje, ki naj bi izhajalo iz slepega občudovanja tujih bogatejših držav in istovetenja z obrobjem. Vse to »je vzrok [...] politične in kulturne zaostalosti v preteklosti in sedanjosti«. Kosovel (1977a, 35, 38–40; 2023, 56; 2012, 16) je trdil, da bi morali Slovenci namesto sklicevanja na Društvo narodov vzeti usodo v svoje roke.

⁷ Kosovel (2019b, 337; 2012, 16) je tudi omenil potrebo po osvoboditvi majhnih zaslužjenih narodov, kot so bili Slovenci.

⁸ Za več informacij o humanistični protikolonialni misli Srečka Kosovela, ki jo lahko umestimo v širši globalni okvir (s sklicevanjem na univerzalno filozofijo Rabindranatha Tagoreja), glej besedila Ane Jelnikar. Avtorica poudarja skupne poglede na svet, preokupacije in stiske obeh intelektualcev, ki prihajata iz koloniziranih narodov, zaradi česar sta oblikovala podobne težnje in osvobodilne odzive na politični ter kulturni položaj podjarmljenih narodov in imperialnega Zahoda. Kosovelovo navdušenje nad bengalskim pesnikom je treba obravnavati tudi v širšem smislu »subverzivne smeri orientalističnega diskurza dvajsetega stoletja, v katerem je vzhodna misel služila kot »korektivno ogledalo« Evropsi in spodkopavala nekatere njene gotovosti in ortodoksije» (Jelnikar 2010, 81).

⁹ Kosovel je večkrat omenjal načrt romana v svojih dnevniških zapiskih: »Kraševci: roman iz dni potujčevanja obsodbe in uklanjanja. [...] Kraševci: roman obsodbe uklanjanja in hlapčevanja. [...] Roman: Kraševci. Slika ponižanj našega ljudstva« (Kosovel 1977a, 756–757). Več o Kosovelovi povezavi s političnim gibanjem upora proti fašizmu in o družbeni angažiranosti njegove poezije glej v Vrečko (2011, 679–695) in Pirjevec (2020, 76). O političnem razumevanju Kosovelovih pesmi je pisal tudi Osojnik (2012, 53–84).

¹⁰ »Veliko krizo duha in srca, ki traja že od leta 1914 po vsem svetu, čutimo tudi v Sloveniji« (Kosovel 2019b, 179).

Srečko Kosovel in Carlo Curcio: transnacionalno prijateljstvo v času nacionalne sovražnosti

S spremembo meja, ki jo je prinesel razpad Habsburške monarhije, je tretjina slovenskega prebivalstva ostala zunaj novoustanovljene države Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (leta 1929 preimenovane v Kraljevino Jugoslavijo). Italijanska aneksija nekdanjega Avstrijskega primorja (Julijska krajina) je številne Slovence in Hrvate ločila od njihovih rojakov. Zaradi vse večjih nacionalnih napetosti v medvojnem obdobju so meje postale težko prehodne, mirno sobivanje različnih narodnosti pa so zamenjali preganjanja in konflikti. Na italijanskem »nakovalu« je bila slovenska prisotnost na Primorskem zatrta in oblikovana tako, da je ustrezala novi fašistični družbi (ukinitve šolstva v slovenščini in italijanizacija slovenskih imen ter priimkov). Pod fašizmom so Slovenci iz Primorske, ki je bila takrat del Italije, doživeli hude čase nasilja in raznarodovanja. Simbolni vrhunec vzdušja stalnih napetosti se je zgodil leta 1920 s fašističnim požigom slovenskega Narodnega doma, kjer so imeli vsi tržaški Slovani svoje kulturno središče.

Slovenecem in drugim slovanskim etničnim skupinam na Primorskem je bil pripisan podrejen položaj in značaj manjvredne drugačnosti. Njihova kultura je bila zatirana, mnogi so bili zaradi preganjanja in prisilne asimilacije prisiljeni izseliti, odšli so zlasti v Jugoslavijo, velikokrat v Ljubljano kot Srečko Kosovel. Košuta (1996, 42) je Kosovela opisal kot študenta, ki je »čez noč postal izseljenec v lastni domovini, tujec na domačih tleh, »zgrešeni« Slovenec«. Literarni zgodovinar je v zvezi z obdobjem med obema vojnama Kosovelov položaj označil kot ponovno ujetost med dve tuji sili (str. 45): »Če je tnalo ostalo isto, je kladivo zamenjalo gospodarja: zdaj ni bil več Avstrijec, ampak Jugoslovan, ki je bil po slovenstvu s svojo nezaupljivostjo in brezbriznostjo do trpljenja zamejskega Primorja.« Kosovel, kot pripadnik manjšine in izseljenec, se je moral soočiti s težkim položajem, ko se je znašel med dvema političnima oblastema, italijansko in srbsko. Navkljub podpori dela slovenske javnosti in politike (ter precejšnjega deleža primorskih izseljencev) tesnejšemu povezovanju s srbsko politiko in dinastijo je Kosovel težnje srbskih vladajočih krogov istovetil z italijanskimi, v obojih je videl »ekstenzivni nacionalizem« (Kosovel 2006, 250).¹¹

Pesnikov oče, Anton Kosovel, ki je učil v Tomaju, je bil močno navezan na slovenski jezik in narodno identiteto, ki so jo takrat zatirali Italijani,

¹¹ V pismu prijatelju Kosovel kritizira hlapčevstvo Slovencev (»podpetnikov jugoslovenstvu«), krivo za položaj podrejenosti v novi državi SHS. Pesnik (Kosovel 1977a, 681) je bil kritičen do razmer v Kraljevini SHS in velikosrbskega nacionalizma: »Kdor pogleda sodobne pol. razmere SHS ne more biti zadovoljen. Protestiram proti njim v imenu človečanstva.«

zato je družina Kosovelovih postala tarča represije novih oblasti. Njihovo hišo je preiskala policija, Anton Kosovel pa se je moral zaradi zavračanja nove politike poučevanja v šoli samo v enem jeziku, italijanščini, predčasno upokojiti, kar je celotni družini prineslo tudi finančne težave (Cencič 2014, 25, 43–44). Na Primorskem so Italijani za Slovence predstavljali okupatorje in seveda niso bili dobrodošli. Enako je veljalo za italijanski jezik, ki je bil neizogibno povezan z zavojevalcem. Srečko Kosovel je v enem od svojih pisem leta 1921 opisal zanimivo epizodo, ki na duhovit način ponazarja pesnikovo distanco do sovražnikovega jezika. Medtem ko je v Tomaju pasel kozo, jo je eden od dopustnikov nagovoril z italijanskimi besedami: »cara piccinina.« Kosovel je v francoščini odgovoril, da njegova koza razume le slovanske jezike in francoščino, ki je bila takrat diplomatska *lingua franca* (Kosovel 2006, 27–28; Pahor 2008, 46). Odnos Slovencev do Italijanov, kot se je spominjal Curcio (1977, 1163), je segal od prezira do vdanosti v usodo. V tem kontekstu se njegov prijateljski odnos z družino Kosovel razlikuje od splošnega vzdušja.

Curcio je prišel iz Neaplja in se po veliki vojni znašel na slovensko-italijanski meji, kamor je kot poročnik prišel z vojsko, katere vojaški štab se je nahajal v Dutovljah, v sosesčini Tomaja. Čeprav je predstavljal okupacijske sile, se ni poistovetil z nacionalizmom in s politiko kulturnega genocida, ki se je postopoma izvajal v Julijski krajini. Do različnih etničnih skupin ni čutil nadrejenosti, temveč spoštovanje (Ocvirk 1977, 1162)¹² in določeno radovednost. Eden od prijateljev Kosovelove družine je Curcia opisal kot »belo vrano med Italijani«, ki ni preziral vsega neitalijanskega in je priznaval krivice, ki so se dogajale Slovencem (Skrinjar 2007, 279–280).¹³ Ta vedoželjnost do tujih kultur je ostala močna tudi po veliki vojni in ga je po vrnitvi v Neapelj spodbudila, da se je, kot se je izrazil, podal na »raziskovalno popotovanje« po novih srednjeevropskih državah in njihovih glavnih mestih, Ljubljani, Zagrebu, Dunaju, Budimpešti in Pragi (Curcio 1977, 1163–1164).¹⁴

¹² Vendar je Curcio kasneje, v 30. letih, postal eden od ideologov fašizma in je v svojih delih skušal teoretično utemeljiti to politično doktrino (Košuta 2004, 176, 178). Komelj opozarja na Ocvirkovo zavajajočo interpretacijo političnih prepričanj Curcia, ki lahko vodi k sklepu, da je bil ta antifašist. V resnici je bil intelektualni podpornik fašizma (čeprav ne ortodoksen) »in leta 1938 je bil celo avtor novega statuta italijanske fašistične stranke« (Komelj 2019 v Kosovel 2019, II, 186).

¹³ Pismo Marije Skrinjar Anici Kosovel (Trst, 25. marca 1924).

¹⁴ Curcio (1977, 1163–1164) svojega zanimanja ni opisal zgolj z geografskega ali s političnega vidika, temveč z globljega eksistencialnega stališča: »Odpravljaj sem se na raziskovalno po-

Curcio se je z družino Kosovel prvič srečal, ko sta Srečkovi sestri Karmela in Anica prosili osebje vojaškega poveljstva v Dutovljah, naj jim (Srečku, njegovi sestri Anici in na koncu tudi njihovim prijateljem) izda potna dovoljenja, potrebna za prehod meje, ki so jih potrebovali za vrnitev v Ljubljano, kjer so obiskovali šolo. Pomagal jim je pridobiti prepustnice in tako se je začelo njegovo dolgoletno prijateljstvo s slovensko družino (Ocvirk 1977, 1162). V prvem pogovoru s Srečkovimi sestrkami je bil presenečen nad globino kulturnega razumevanja slovenskega prebivalstva (Pahor 2008, 49–50, 57).¹⁵ Navdušen nad kulturnim duhom, ki je prevladoval med družinskimi člani,¹⁶ je Curcio pogosto obiskoval njuno hišo v Tomaju, kar je presenetilo lokalno slovensko prebivalstvo, ki je Kosovelove obtoževalo stikov s sovražnikom. Z njimi je delil literarna zanimanja, občutljivost za glasbo in umetnost. Izmenjevali so si knjige v italijanščini in slovenščini. Curcio je Kosovelovim podaril delo Francesca de Sanctisa *Storia della letteratura italiana* (1871). Nekaj let pozneje, ko je prišel v Ljubljano, je od Srečka dobil knjigo Izidorja Cankarja z naslovom *Obiski* (1920), torej zbirko intervjujev s pomembnimi slovenskimi pisatelji.

Curcio je svoje poznavanje slovenske kulture poglobil med kasnejšim potovanjem v Jugoslavijo leta 1922, ko je obiskal Ljubljano in bolje spoznal tudi Srečka. Mlad pesnik, takrat študent slovenščine, romanskih jezikov in filozofije na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze,¹⁷ je postal Curcijevo vodnik med njegovim bivanjem v tem mestu. Italijanski popotnik se je spominjal Kosovelovega prvega vtisa, ki se mu je zdel ne ravno zadovoljen in srečen ob svoji vlogi vodnika. »In res, zakaj neki bi moral biti vesel?« Se

potovanje, pa ne zemljepisno in tudi ne politično, v srednjo Evropo. Hotel sem znova videti tiste, proti katerim sem se pred štirimi leti vojskoval; hotel sem jih videti v njihovih mestih in deželah, ne vem, ali zato, da bi se pobotal z njimi, ali samo zato, da bi jih bolje spoznal; skratka, hotel sem jih pogledati od blizu, zdaj ko je bilo vojne konec in ko so iz stare habsburške monarhije vzniknili mladi narodi.«

¹⁵ Postavlja se vprašanje, ali bi to Curcievo začetno reakcijo morali razumeti kot odmev uradne razlage italijanske kulturne premoči nad zaostalimi Slovani, ki potrebujejo civilizacijo. Kot se je spominjala Anica Kosovel, so se Curciu, ko sta se s sestro Karmelo začeli pogovarjati o Michelangelu in Raffaellu, »oči zasvetile od začudenja, kaj ti kraški ljudje vedo« (Jelnikar 2016, 207). Tudi druga sestra Srečka Kosovela – Antonina Kosovel – se je spominjala Curcijevega začudenja nad njuno (njeno in sestrino) stopnjo izobrazbe in nasploh kulturnega razumevanja Slovencev. Dodala je, da so »o nas [Italijani] mislili, da smo nekaki ljudožrci« (Kosovel 2007, 16).

¹⁶ »Kosovelovo domačijo so obiskovali umetniki in intelektualci, ki so v politično nemirnih časih iskali zatočišče za odprto razpravo« (Jelnikar 2016, 188).

¹⁷ Kosovel se je udeleževal tudi predavanj iz primerjalne književnosti in umetnostne zgodovine (Cencič 2014, 36–37).

je Curcio za nazaj vprašal in odgovoril z drugim vprašanjem: »Ali nisem bil jaz slej ko prej eden izmed tistih, ki so odvzeli njegov dom, njegovo zemljo njegovemu narodu?« Ob prvem srečanju v Ljubljani ju je delila »če že ne ravno pregrada, pa vsaj neka tenčica« (Curcio 1977, 1164). Vendar jima je to razdaljo hitro uspelo premagati s pogovori o slovenski kulturi, umetnosti in literaturi. Kosovelu (1977a, 459)¹⁸ se je njegov italijanski sopotnik zdel »zelo simpatičen ravno zaradi svoje prisrčnosti in odkritosrčnosti«. Pesnik je Curcia seznanil z Ljubljano, njeno zgodovino, slovensko kulturo in njenimi predstavniki, ki sta jih tudi osebno srečala (umetnostni zgodovinar Izidor Cankar, slikar Rihard Jakopič, literarni kritik Josip Vidmar). Obiskali so kavarne, gledališče, katedralo, umetniške galerije in etnografski muzej (Curcio 1977, 1164–1165; Kosovel 2006, 78–82).

Curcio je takrat preučeval »narodnostno vprašanje« in Kosovel mu je omogočil vpogled v »dušo slovenskega naroda« (Curcio 1977, 1164–1165). Italijanski potnik se je »navduševal [...] nad slovansko dušo od Adrije do Sibirije« in je bil presenečen nad prefinjenostjo in naprednostjo slovenske umetnosti (Kosovel 2006, 78–79). Pisal je o Jugoslaviji in slovenskem narodu ter kulturi (Rojc 2004, 186).¹⁹ Kosovel je bil zadovoljen in ponosen, da je lahko Curcia prepričal o kulturnih dosežkih svojih rojakov, ki so bili v italijanskem javnem življenju nasploh in v kontekstu priključenega ozemlja Julijske krajine v tistem času omalovaževani ter obravnavani kot tisti, ki še čakajo na civilizacijo. Po obisku Curcia je Kosovel (1977a, 367) Fanici Obidovi pisal naslednje: »[P]red dobrim tednom je bil tu neki italijanski filozof v svrhu informacij o Slovencih ter sem z njim hodil ves teden in ga spremljal k ljudem vseh prepričanj in strok, da se je prepričal, da naše kulturno življenje ni laž – čeprav je na tem mnogo laži.« Sporazumevala sta se v francoščini, vendar ju je prijateljstvo spodbujalo k učenju italijanščine in slovenščine.²⁰

»Tako živi človek in izprašuje v obrazu drugih ljudi sam sebe, kaj je« (Kosovel 2006, 71). Po Curcijevem tridnevnem bivanju v Ljubljani je Kosovel v pismu svoji družini priznal, da je zaradi prisotnosti italijanskega prija-

¹⁸ Kosovel (1977a, 460) takole opisuje svojega prijatelja: »Bolj sentimentalni kot globok mislec preživlja veliko bolj življenje umetnika kot filozofa, kot kritik je pa menda preuniverzalen, hoteč zajeti vse življenje med dvema ekstremoma: umetnostjo in politiko [...]. In tak je tudi Curcio, da ni globok sistematik, ampak dojema svoje misli čustveno.«

¹⁹ Po vrnitvi s potovanja po srednji Evropi je Curcio (2007, 119–120) obvestil prijatelja Srečka, da namerava zapisati vtise s potovanja in napisati »nov članek o slovenskih slikarjih«.

²⁰ Pahor (2008, 51–52, 57, 71) se sklicuje na besede škofa Bartolomajša, s katerimi ob prepovedi uporabe lastnega jezika opisuje kolonialni položaj Slovencev v Julijski krajini.

telja postal druga oseba (str. 83). Vplivala sta drug na drugega in v tem vzajemnem gibanju tudi preoblikovala svoj jaz v očeh drugega. Na kakšen način je ta kulturni dialog spremenil oba? Kako so se zaznave in ideje, ki so sestavljale določen jaz, preoblikovale v ogledalu, ki ga je nastavil drugi s svojo prisotnostjo in izmenjavo mnenj? Kosovel je v svojih spisih na splošen in abstrakten način poudaril vlogo hermenevitičnega kroga razumevanja v človekovem življenju, ki ostaja v nenehnem »iracionalnem« in »fluidnem« odnosu z »nasprotnim jazom,« torej drugačnostjo, ki jo tvorijo okoliški svet, narava in drugi ljudje. »*Nasprotni jaz pa vedno oblikuje človeka*. Ob njem vzcvete človek v razmerje bodisi spravljivo (harmonija) ali sovražno, razporno (disharmonija) in ker je duševnost vedno nekaj gibljivega kar se spaja in oblikuje ob drugi gibljivi (duševnosti) strani življenja« (Kosovel 2020, 226–227; 2019b, 353–354).

Kosovel (1977a, 675) je zagovarjal dinamično koncepcijo človeka, katerega duša ni statična slika, ampak neprestano »izpreminjanje«. Pesnikov pou-darek na medsebojnosti in intersubjektivizmu je izvirал iz njegove holistič-ne vizije sveta ter nihanja med subjektivizmom in objektivizmom, »filozo-fijo subjekta in filozofijo objekta«, ekspresionistično poetiko in konstruk-tivističnim pristopom (Tokarz 2012, 44–45, 48).²¹ Preobrazbeno in navdi-hujočo izmenjavo idej med obema prijateljema je v veliki meri spodbujal večkulturni slovensko-italijanski kontekst, saj sta sogovornika npr. obrav-navala misel goriškega filozofa Carla Michelstaedterja in tržaškega pisate-lja Scipia Slataperja.²² Ti navdihli se zrcalijo v Curciji zapuščini in osebni

²¹ Kosovelova oscilacija med ekspresionizmom, eksistencializmom in konstruktivizmom iz-raža njegov odklon od umetniškega eksperimentiranja zgolj na ravni forme (značilnega za nekatere struje futurizma). Kot je poudaril v dnevniku: »Umetnost ni več kakor nekateri ka-tederski esteti mislijo samo estetični problem, ampak estetični, etični, socijalni, religiozni, revolucionarni, skratka življenjski problem« (Kosovel 1977a, 650). Namesto larpurlartizma in revolucije forme je zagovarjal revolucijo vsebine ter celotno preobrazbo družbe, človeka. Pesnikova naklonjenost ekspresionizmu lahko tudi izvira iz kulturnega konteksta sloven-skega naroda, katerega identiteto je oblikoval jezik, ter iz regionalne perspektive slovenske manjšine v Italiji, ki je dala njeni književnosti eksistencialni pečat (Tokarz 2012, 49–52). Več o tipologiji književnosti Slovencev v Italiji glej v Košuta (2008, 28–29, 49) ter Pirjevec (1997, 10–19, 24; 2020, 89–91, 94–95; 1992, 10–14; 2015, 19). Več o posebnem značaju Kosovelovega konstruktivističnega pristopa, ki ga je v veliki meri oblikoval ruski konstruktivizem, glej v Vrečko (2005, 97–112).

²² Kot ugotavlja Marija Pirjevec (2020, 72–73, 78), ima Kosovelovo ustvarjanje nekatere sku-pne značilnosti in motive s pisanjem tržaških pisateljev, zlasti Itala Sveva in Scipia Slataper-ja. Tako kot Slataper se je tudi Kosovel navdihoval pri svoji najbližji domači pokrajini, Krasu. Pri obeh se pojavlja tudi »metafora zdravega in trdega življenja«, ki ga, kot poudarja Marija Pirjevec, telesno krhek in duševno nemiren Kosovel ni mogel poosebljati. S Svevom pa ga

knjižnici, ki poleg treh Kosovelovih pesniških zbirk vključuje tudi knjige Michelstaedterja in Slataperja (Rojc 2007, 281).

Košuta je preučeval ta vzajemni intelektualni vpliv in opazil, da sta imela Kosovel in Curcio veliko skupnega: idealistično filozofijo, podobne poglede na družbeni svet, nacionalno vprašanje in idejo Evrope (Košuta 2004, 180–181). Curcio je bil pomemben v »italijanski filozofsko-politični struji liberalne ideologije« in njegova utopična ideja, ki ga je spremljala vse življenje, je bila povezana s konceptom Evrope, ki bi temeljila na strpnosti in spoštovanju drugačnosti (Rojc 2007, 277). Curcijeva misel, ki jo je navdihoval Benedetto Croce, je oblikovala tudi Kosovelov pogled na svet. Slovenski pesnik je v enem od pisem, naslovljenih na Curcia, izrazil močno naklonjenost njegovemu »velikemu idealizmu, [...] globokemu čustvovanju« in se zavedel, da tudi sam stopa po njegovih stopinjah (Kosovel 1977a, 463; 1977b, 1167; Pahor 2008, 56).²³ Kot poudarja Košuta, je Kosovel med drugim bral Benedetta Croceja, Romaina Rollanda, Curcijevo besedilo *L'Ideale della vita* in *Die Philosophie des reinen Idealismus – Eine Weltanschauungslehre* nemškega filozofa Otta Krögera, ki ga je prejel kot darilo od svojega italijanskega prijatelja. Po Košutovem mnenju pa je bila pomembna razlika v tem, da je bil Curcio platonist in zagovornik dedukcije, ki je verjel v aprioristično Idejo, Kosovel pa je bil bližje indukciji in se je tako Absolutnemu vedno približal s posredovanjem, preko materialnega sveta (Košuta 2004, 180–181).²⁴

Glede socialnih tem, narodnostnega vprašanja in ideje Evrope je bil Kosovelov vpliv na Curcia, kot trdi Košuta, odločilnejši. Kosovel je svojega prijatelja seznanil s slovensko kulturo in narodno identiteto ter naj bi na ta način prispeval tudi k temu, da bi se italijanski filozof distanciral od rasizma, ki ga je propagirala fašistična doktrina. Zahvaljujoč Kosovelu je Curcio pripisal večji pomen spoštovanju etnične drugačnosti in pravici do samoodločbe naroda (Košuta 2004, 181).

V imenu vseh svojih rojakov je bil Kosovel Curciu hvaležen za njegovo zanimanje za slovensko kulturo in zavzemanje za šibkejši (Kosovel 1977a,

je povezovalo apokaliptično doživljanje sveta, »zavest o vesoljni krizi, ki je zajela evropsko civilizacijo in bi se v prihodnosti lahko sprevrgla v kozmično uničenje [...]«. Več o tržaški književnosti v medvojnem obdobju glej tudi v Pizzi (2005, 103–114).

²³ Kosovel je v pismu Curciu pisal naslednje: »[Z]di se mi, da ste prvi človek, ki Vas imam rad zaradi Vašega velikega idealizma, zaradi Vašega globokega čustva in tudi, ne znam se izraziti – čutim, da tudi jaz hodim včasih po Vaših potih. [...] Včasih mislim, da bi lahko naredila dosti skupaj v idealistični filozofiji.«

²⁴ Tatjana Rojc (2004, 186, 188) opisuje tudi filozofski vpliv Curcia in Croceja na Kosovela.

464; 1977b, 1168).²⁵ Košuta trdi, da je Kosovelov vpliv viden v Curcijevih povojnih spisih o nacionalnem vprašanju in ideji združene Evrope, kot so *Nazione, Europa, Umanità* (1950) in *Nazione e autodeterminazione dei popoli* (1977), *Europa. Storia di un'idea* (1958). Ideja Evrope je bila pomembna za oba prijatelja (Košuta 2004, 181).

Skupno jima je bilo prepričanje o moralni preobrazbi Evrope, ki bo v ospredje postavila humanizem, etične vrednote in kozmopolitski duh. Na podlagi svojega projekta z naslovom »*Zgradba nove Evrope*« je Kosovel (2006, 124) verjel, »da bo Evropa ozdravela le na ta način, ako bo vsak zvest svoji notranjosti«.²⁶ V enem od esejev si je zamislil »ideal,« ki naj bi ga predstavljala »evropski človek, različen po svojih obrazih, a samo eden v svojem velikem stremljenju: ljubiti vse ljudi in v tej ljubezni delati« (Kosovel 2023, 38–39; 2012, 71; Pahor 2008, 73). Za pesnika je bila rešitev Evrope možna z nadomestitvijo politike s kulturo, z literaturo – le tako, je bil prepričan, bi lahko dosegli »popolno osvoboditev človeštva« (Kosovel 2020, 209). Oba prijatelja sta nameravala izdajati revije, posvečene evropskim temam. Kosovel (2020, 242) je imel pri načrtovanju svojega prihodnjega bivanja v Švici v mislih »mednarodno revijo za umetnost, filozofijo in »konstruktivno« politiko, se pravi, revijo, ki bo zbliževala narode z idejami človeškosti«. Naslovil jo je *Človek* in želel, da bi bila večjezična (slovanski jeziki, nemščina in francoščina) (str. 242).²⁷ Curcio je načrtoval izdajo *Evrope*, ki naj bi v sodelovanju s pisatelji različnih narodnosti (francoske, angleške, nemške, italijanske, češke, ruske in jugoslovanske) odražala evropske duhovne tokove. Filozof je k sodelovanju pri tej reviji povabil tudi Kosovela, ki se je strinjal, da bo poslal nekaj besedil o slovenski poeziji, moderni umetnosti, literaturi, sodobnem gledališču in revijah v francoščini (Kosovel 2020, 242–243).²⁸

²⁵ Kosovel (1977b, 1168) se je svojemu italijanskemu prijatelju zahvalil z naslednjimi besedami: »Pa sem Vam z vsem slovenskim ljudstvom tako hvaležen, da se najde človek, ki hoče govoriti za njegovo resnico, ki hoče biti ob strani nas šibkih ... Najvišjo zahvalo pa boste našli v samem sebi: dobro ste hoteli in storili nekomu, ki je potreben pomoči.«

²⁶ V okviru tega projekta je Kosovel razmišljal o organizaciji kulturnega dogodka v Ljubljani, ki bi združeval tri umetnosti: on bi predstavil svoje pesmi, sestra Karmela bi ga spremljala z glasbo, Avgust Černigoj pa bi razstavljal svoje slike (Pahor 2008, 36).

²⁷ Kosovel je načrtoval izdajo revije *Europeslave. Reveu pour une vie nouvelle en Europe. Aspects sur la vie contemporaine chez nous et en Europe. La question Slovène*, v kateri je nameraval svet obveščati o pogubnem položaju Slovencev v Italiji (Košuta 2004, 182; Pahor 2008, 72; Pirjevec 2020, 76). Naslov revije se pojavlja v njegovem dnevniku (Kosovel 1977a, 737).

²⁸ Kosovel se je nameraval v besedilih posvetiti tudi nekaterim hrvaškim in srbskim avtorjem. Poleg tega je predlagal nekaj natančnejših tem svojih člankov.

Tesne prijateljske vezi med Carlom Curciom in Srečkom Kosovelom ter njegovo družino so presegale splošni duh medvojnega obdobja v evropskih obmejnih regijah, ki jih je zaznamovala medetnična sovražnost. Njun odnos je uspel preseči takrat v Trstu in okolici prevladujočo hierarhično strukturo etnično segregirane družbe. V tem smislu se lahko tesne stike med Curciom in Kosovelom, njegovim »bratom«, »prijateljem nad prijatelji« (Curcio 2007, 119, 121)²⁹ obravnava kot »transnacionalno« ali »medkolonialno« (Jelnikar 2016, 206) zvezo in primer postkolonialnega prevrednotenja italijansko-slovenskih odnosov, ki so v času fašizma dobili izrazito asimetričen značaj. To prijateljstvo predstavlja poskus vzpostavitve »nehierarhičnega dialoga med kulturami« (str. 9)³⁰ v času geopolitične delitve med zahodnoevropskimi kolonialnimi silami in podrejenim preostalim svetom.

Od obrobja mikrokozmosa do središča makrokozmosa: Kosovelov pogled na zgodovino

Ali lahko periferija, kot »sferično zrcalo« (naslov Kosovelove pesmi, enega od konsov), kjer »se žarki na robu močnejše odklonijo kot v sredini«, »v sferični leči« (Vrečko 2019, 56, 60) pove več o različnih zgodovinskih in kulturnih pojavih kot center? Biti povsod in nikjer lahko predstavljata dva komplementarna odtenka obmejnega življenja. Kot je poudaril Dragan Velikić (2019, 83): »Trst je izgnanstvo. In Umberto Saba svojega mesta ni po naključju imenoval »planet«.« Kosovel »ob odprtih vratih Kozmosa« (1974, 283), ki bi se lahko nahajala v Tomaju, pa je dodal, da je »tudi ta navidezna osamljena vasica [...] del kozmosa« (1977a, 697). Posameznikova potopitev v obmejno okolje, kot je zapleteno primorsko tkivo, katerega niti se raztezajo v vse geografske in kulturne smeri, po eni strani prinaša občutek izgubljenosti in nemira, po drugi strani pa lahko njegovim prebivalcem omogoči, da na svoj položaj gledajo z makroperspektive planeta, kozmosa. To dvojno per-

²⁹ Glej tudi Jelnikar (2016, 208).

³⁰ Kosovelovo prijateljstvo z zagovornikom italijanskega fašizma je, kot je ugotovil Komelj, presenetljivo in paradoksalno tudi ob dejstvu, da je mladi pesnik kot odgovor na ideologijo italijanskih okupatorjev v veliki meri sprejel levičarske ideje in se približeval mladim komunistom. Vendar, kot trdi Komelj, Kosovel v 20. letih 20. stoletja ni mogel vedeti za politična nagnjenja svojega prijatelja. Poleg tega je bila prva polovica tistega desetletja intelektualno zelo živahno obdobje, ko je vrvilo od najrazličnejših idej. Avantgardna umetnost, tako raznovrstna v svojih raznolikih pojavnih oblikah, je pritegnila številne intelektualce, ki so se ne glede na to skupno ozadje pozneje, ko so jih okoliščine prisilile, da so zavzeli neko jasno politično stališče, opredelili bodisi za desničarske bodisi za levičarske ideje. »V tej luči lahko tudi bolje razumemo prijateljstvo med Kosovelom in Curciom« (Komelj 2019, 830).

spektivo je delil tudi Kosovel, ki je v navezavi na Rabindranatha Tagoreja in Henrija Bergsona pisal o kozmični, metafizični razsežnosti prostora na splošno in vseh stvari (Kosovel 2019b, 62, 326), njihovem bistvenem »kozmičnem življenju« (Kosovel 2022, 49). To kozmično perspektivo je opredelil kot mistično izkušnjo racionalno nerazumljive in neizmerljive časovnosti ter prostora, »tvoreči večnost dogajanja, duhovno telesnega **izpreminjanja, valovanja** svetovne zgodovine rudnin, rastlin, živali, ljudi« (Kosovel 2019b, 62; 2020, 198).³¹ Kozmična razsežnost presega razumsko dožemanje časa in prostora, oglasi pa se v doživljajih posameznika.³²

Niti časovnosti ne smemo zreducirati zgolj na kronologijo niti prostora na neke konkretne koordinate. Mejni položaj vključuje vse smeri. Kosovel (2020, 87; 2019a, 494) je v enem od svojih zapiskov poudaril, da je »človek izstreljen v vsemirje kakor torpedo iz aeroplana in pognal je rast pod višnjevim baldahinom ki ga nosijo štirje stebri, sever, jug, vzhod in zahod. Ti ognjeni stebri so samo štiri smeri človeškega življenja. Človek je v zrakoplovu in kliče skozi štiri okna, na sever, jug, vzhod in zapad obžarjeno.« Obmejno bitje na obrobju širi posameznikovo perspektivo, ki lahko posledično vključuje vse štiri smeri, tako da se omejeni mikrokozmos spremeni v vseobsegajoči planet.

Domišljeno preseganje meja in preoblikovanje življenjskega sveta z razširitvijo njegovih koordinat pa ne more odpraviti dejanskih meja na geopolitičnih zemljevidih. Po veliki vojni je moral Kosovel zaradi nove razmejitve zapustiti Primorje, kar ga je zaznamovalo z izkušnjo izgnanstva. Kot ugotavlja Košuta (2005, 31), je sledil poti drugih primorskih slovenskih pisateljev (kot npr. Igu Grudnu, Alojziju Remcu), ki so bili po prvi svetovni vojni zaradi premikov meja prisiljeni zapustiti svoje domove. Kljub vsemu pa se je Kosovel pogosto vračal domov, v Tomaj, kjer je živela njegova družina. Tako je nenehno izmenjeval perspektivi, eno, ki je pripadala (slovenski) večini v Ljubljani, in drugo, ki je pripadala zatirani manjšini na Primorskem. Kako sta medvojni geopolitični položaj Slovencev v Julijski krajini in Kosovelovo obmejno eksistencialno nihanje med obema državama oblikovala njegovo dožemanje zgodovinskega procesa ter samorazumevanje? Kako se je soočil s trenutkom, ko »nobena doba še ni bila tako velika po svojih vpra-

³¹ »Približajte se metafizični naravi predmeta! **Kažite njegov kozmični pomen**« (Kosovel 2019b, 61; 2020, 197); »Iz dalje čujem simfonijo, trizvok se oglašja na njej trizvok v harmoniji, ena kozmična duša je, ki se izraža v teh nijansah, v teh zvočnih barvah. Ena kozmična duša je sredi tisočev« (Kosovel 2019b, 75; 2020, 200).

³² »Kozmična perspektiva našega vsakdanjega življenja. [...] Jaz sem centrum svojega živega kozmosa, ki vibrira v duši in ga spoznavamo v doživljajih« (Kosovel 1977a, 697).

šanjih in tako bedna po svojih odgovorih» (Kosovel 2012, 24; Kosovel 1977a, 735)?

Medvojni položaj Slovencev je zaznamoval občutek utesnjenosti zaradi meja, ki so se jim približevale z vseh strani. Po tisočletju življenja »v varnem zatišju stare mačehe Avstrije,« tako Kosovelov sodobnik, tržaški slovenski pisatelj Vladimir Bartol (1993, 307–308), so bili Slovenci nenadoma »čez noč postavljeni na zrak« in izpostavljeni močnejšim sosedom, »na zahodu grabežljivim Italijanom«, ki so z rapalsko pogodbo prevzeli nadzor nad slovenskim Primorjem in približno tretjino vsega slovenskega prebivalstva, ter Avstrijcem na severu, ki so po plebiscitu zasedli Koroško. Le južna meja je bila zaradi bližine Hrvatov in Srbov bolj oddaljena od slovenskih dežel. Po besedah Bartola (1958, 11), ki se je bil tako kot Kosovel po veliki vojni prisiljen izseliti v Ljubljano, je negotov položaj Slovencev povzročila obkolitev s strani tujih sil – nacisti so grozili s severa, fašisti z zahoda in Sovjeti z vzhoda. Kot je trdil Bartol (1993, 307–308), so se Slovenci v tem kontekstu, ko so po tisoč letih (z izjemo reformacije) varnega življenja v okviru Avstrije nenadoma »prišli v neposreden in enakopraven dotik s svetom zunaj [. . .], s sosednimi in drugimi narodi«, zavedali, da je treba »prevzeti del odgovornosti za usodne odločitve«.

Košuta je zanimivo opozoril na možen skupen generacijski odziv na to situacijo nenadne izpostavljenosti grožnji in občutka zaprtosti, ki je povezana s slovensko zemljepisno in geopolitično vmesnostjo. Ta odziv naj bi temeljil na etiki in imperativu nenehnega preseganja lastnih slabosti. Vitalistična in ničejanska filozofija, ki je oblikovala svetovni nazor številnih slovenskih intelektualcev (zelo očitno utelešena v delu in življenju filozofa Klementa Juga), tudi Kosovela, in ki je utrla pot umetniškimi avantgardizmom, je bila namreč pogosta oblika osebnega in intimnega odziva na to, kot ga je imenoval Košuta (2005, 48), »barbarstvo zgodovine« v medvojnem obdobju.³³ Ali je šlo za individualno transpozicijo na obeh straneh meje prevladujoče izkušnje marginalizacije v notranji jaz, da jo je bilo potem mogoče premagati? Je bila takšna internalizacija način za ponovno pridobitev občutka opolnomočenja, Ikarusovega vzleta (Kosovelov »Kons Ikarus«³⁴)? Kako je Kosovel zaznaval zgodovinsko dogajanje in kako je njegov odnos

³³ »Prekositi samega sebe, lastne človeške, umetniške in nacionalne meje je tako postal etični imperativ vsakega takratnega slovenskega intelektualca. Bil je to intimen in osebni odgovor na barbarstvo zgodovine« (Košuta 2005, 48).

³⁴ Vrečko (2011, 688–689) trdi, da se pesem sklicuje na Jugo, »slovenskega Ikarja« in njegovo filozofijo volje, ki je imela v dobi fašizma za cilj spremeniti značaj Slovencev, njihovo moralno opolnomočenje.

do zgodovinskega časovnega reda vplival na njegovo samoidentifikacijo?

Pesnikovo dožemanje zgodovine in časa nasploh temelji na istem, že prej omenjenem hermenevtičnem krogu razumevanja, ki je značilen za njegov pogled na medosebne odnose. Zagovarjal je potrebo po dialogu sedanjega trenutka s preteklostjo, ki ga je razumel kot »vibriranje dobe z dobo, pogovarjanje človeka iz davnosti s sodobnim človekom, duševni prag med preteklostjo in sedanjostjo; z eno besedo: organsko nadaljevanje preteklosti v sedanjosti, dihanje in doživljanje preteklosti s sedanjostjo« (Kosovel 2020, 229; 2019b, 378). Kosovel je poudaril relativni, subjektivni značaj resnice in posledično tudi zgodovinopisja, ki bi se po njegovem mnenju tudi izogibalo vsakršnemu poskusu konceptualizacije. »Zgodovina ne pozna definicij, ker jih življenje *ne pozna*« (Kosovel 1977a, 660). Njegovo razumevanje časa in prostora je sledilo teoriji relativnosti, ki ga je tudi vodila h konstruktivizmu (Vrečko 2019, 55–62). V enem od svojih zapisov je zgodovinarja primerjal z režiserjem, ki se mora vedno odločati, katere elemente bo izbral za sestavo svoje pripovedi (Kosovel 2020, 207; 2019b, 316).³⁵ Kot »živopis[ca] preteklosti« in »pesnik[a] dobe« zgodovinarja ne sme voditi le logični razum, temveč predvsem srce, saj »iracionalnih gibal stvari, ki se ne dajo z očmi videti, se ne da razumeti brez intuicije, ki mora biti verna vodnica na poti v preteklost«. Na kar bi moral biti zgodovinar pozoren kot »vrhovni zakon«, je »**stilska analiza**: v njej odseva ritem krvnega obtoka, dihanja, okolice, harmonije, disharmonije« (Kosovel 2020, 229–230; 2019b, 378–379).

Kosovel (2013, 50) je razmišljal o pospešenem tempu časa 20. stoletja, verjetno še hitrejšem na srednjeevropskih obmejnih območjih, ki »s filmsko naglico beži [...] mimo nas [...], beži vse tako mimo: z nervozno hitrostjo, obupno naglico, raztrgano, ubito«. Ali je v tem kaotičnem dogajanju kakšna usmeritev? Ali zgodovinski dogodki sledijo kakšnemu vzorcu? Kakšna bi bila Kosovelova filozofija zgodovine? Kosovel je nasprotoval dožemanju zgodovine v smislu preprostega ponavljanja preteklih oblik življenja, ki bi narekovalo pasivnost. Predanost usodi in stanje »prekrižanih rok [...] pred tekočimi dogodki« se je po mnenju pesnika pri Slovencih oblikovala v »petnajststoletnem suženjstvu« in privede do tega, da posameznik pobegne iz resničnosti v misticizem in solipsizem. Pasivnost »paralizira vsako individualno gibanje« in na ta način tudi onemogoča usmeritev

³⁵ »Od njega odvisi, kako grupira zgodovinsko snov, kako vidi dogajanje v preteklosti; od njega odvisi, da ustvari iz celotnega drhtečega ozračja preteklosti določene obraze in like« (Kosovel 2020, 207; 2019b, 316).

v bodočnost (Kosovel 2012, 16, 29). Kosovel je premaknil poudarke iz preteklosti v sedanjosti in v prihodnost usmerjeni trenutek.

Namesto da bi zgodovinski časovni red dojemal kot zaprt v krogu, torej v smislu vseobsegajoče usode, ki bi človeku odrekla vsakršno delovanje in možnost spremembe ter posledično tudi prevzemanje odgovornosti za lastno dejanje, je pesnik poudaril nenehno spremenljivost zgodovine in posameznikovo ustvarjalnost. Kot je zapisal (Kosovel 2012, 62), »*zgodovina ni ponavljanje, ampak ustvarjanje*. To je edino stališče, ki ga smemo zavzeti do zgodovine. Zato ne sme biti naš vzor v preteklosti, ampak v živi sedanjosti, ki jo čutimo v sebi.« Če lahko ponavljanje preteklih oblik življenja odmeva z absurdom, je Kosovel v odgovor na to zgodovini pripisal metafizično razsežnost in jo zasidral v kozmosu. »Vsak prevrat je odsev kozmične volje« (Kosovel 2012, 69; 1977a, 752). To mu je tudi omogočilo poudariti dejavno, v prihodnost usmerjeno vlogo človeka. »Kakor ni v poteh zvezd eden in isti ampak se elipse izpreminjajo in premikajo tako zgodovina. Vedno nova je in v borbi večno izpreminjanje« (Kosovel 2019b, 88).

Kosovelovo dojetje zgodovinskega dogajanja ima nekatere skupne značilnosti z Nietzschejevim.³⁶ Pesnik se je na filozofa skliceval v številnih esejih in pismih, pri čemer se zdi, da ga je predvsem navdihovala njegova misel, »da je poznavanje preteklosti v vseh časih zaželeno samo v službi prihodnosti in sedanjosti, ne pa za slabitev sedanjosti, ne za izkoreninjenje življenjsko močne prihodnosti« (Nietzsche 2007, 84). Z zgodovino se je vedno treba ukvarjati v službi življenja (str. 66–67). Oba bi se strinjala, da bi bilo v namen prihodnosti priporočljivo odpraviti breme preteklosti in druge omejitve sedanjosti – »tradicijo in »zmernost«, ki je oboje sicer za zgodovinarja, toda ne za človeka, ki živi v sedanjem in v polprihodnjem času« (Kosovel 2006, 135). Kosovel bi zagovarjal Nietzschejevo »kritično vrsto opazovanja preteklosti« (Nietzsche 2007, 82), ki je usmerjena k prihodnosti. Posledično bodočnost pomeni »borbo v zgodovini« (Kosovel 2019b, 227), njeno presojo, obsodbo in dekonstrukcijo v imenu sedanjega življenja.³⁷ Kot je poudaril v dnevniških zapiskih, kar bi lahko tudi služilo kot življenjsko geslo njegovi generaciji, mladim (Kosovel 1977a, 701): »Mladina

³⁶ Več o Kosovelovi interpretaciji Nietzscheja glej v Kos (2005, 83, 86–87). Kosovel reinterpretira »voljo do moči« in nihilizem. Pesnik »tako voljo kot moč humanizira« (Kos 2005, 83).

³⁷ »[S]amo tisti, kateremu sedanja nuja stiska prsi in ki hoče za vsako ceno odvreči breme, ima potrebo po kritični, to se pravi presojujoči in obsojujoči zgodovini« (Nietzsche 2007, 76); človek, ki kritično opazuje zgodovino, »mora imeti moč, in jo od časa do časa uporabiti, da razbije in razkroji določeno preteklost, da bi mogel živeti: to doseže s tem, da jo privede pred sodišče, jo boleče inkvirira in končno obsodi« (str. 82).

bodi napredna v svojih stremljenjih, sovraži zgodovino, da si lahko ustvariš lepšo, silnejšo in zmagovitejšo bodočnost.«

Življenje na obmejnem območju pod režimom, ki zatira svobodo, spodbuja potrebo po preseganju zunanjih in notranjih omejenosti, kar na koncu pomeni aktivno, revolucionarno držo. Slednjo je zagovarjal Kosovel, ki je svojo generacijo opredelil kot »**regeneracijo**« (Kosovel 2020, 210; 2019b, 224). V pismu Curciu je pesnik izpostavil, da se je osredotočil na preučevanje položaja slovenskega naroda v sedanjosti in zgodovini ter svojo pozornost preusmeril od filozofskega in religioznega problema k življenjskemu. Potreba po reševanju nacionalnega vprašanja, ki je implicirala aktivno zanimanje za v prihodnost usmerjen sedanji trenutek, se mu je zdela pomembnejša od poglobljanja v abstraktno filozofijo (Kosovel 2019b, 188). Kosovel (1977a, 236; 2006, 103–104) je poudaril pomen aktivne držbe, boja in vloge Nietzschejevega *Übermenscha*.³⁸ Verjel je (2023, 11), da lahko Slovani v času evropske krize odrešijo človeka »s svojo veliko voljo po življenju, s svojo sočno barbarsko veselo življenja željnostjo«.

Kosovelova močna navezanost na »razvalovljeni Kras, ožgan, razklan, kakor rana [...] lastnega jaza«, je oblikovala njegovo naklonjenost boju s samim seboj (Kosovel 2020, 189).³⁹ Opozoril je, da Slovenci niso premajhni po številu, temveč po ustvarjalni volji in moči. Tisto, kar je v medvojnem obdobju po njegovem mnenju manjkalo njegovim rojakom, so bile volja, vztrajnost in borbenost. »Rojeni na ozkem ozemlju slovenskega naroda, strašeni po njegovih hazardnih politikah, strašeni po absolutizmu, ki pritiska na razkrajajočo se Evropo« (Kosovel 2020, 203; 2019b, 239), naj bi Slovenci skozi ta prostor, ki je v času nacionalizmov postal »ničišče negativizma«, prišli »na pravo konstruktivno pot« (Kosovel 1977a, 700). Kosovel se je odzval z aktivnim pristopom uporništvu, katerega cilj je bil nadomestiti ekskluzivno nacionalistično perspektivo, ki je pripeljala do »nihilistične krize«, s postnacionalistično »konstruktivno politiko,« ki bi temeljila na humanizmu in služila kot temelj prihodnjega sveta v »dobi konstruktivnosti«⁴⁰ (Kosovel 2019b, 175, 195; 2020, 242; 1977a, 658–659). V njegovem

³⁸ »[I]n čujem igranje volje kakor himno dela in življenja. Zadnje se mi zdi kakor bojna pesem, ki ji ni konca – kakor bi rekel Niet[z]sche. Boj, boj in boj, to je življenje; boj za popolnost lepote je visoko življenje. Tu in tam mi prihaja na misel, da se mi vse premalo bojujemo, ostro, iz obraza v obraz, s pestjo v oči, da se mi vse premalo bojujemo sami s seboj« (pismo Srečka Kosovela Karmeli Kosovel (19. februar 1923) v Kosovel 2006, 103–104).

³⁹ »Najrajši se borim sam s seboj.«

⁴⁰ Kosovel (1977a, 658–659) je poudarjal »konstruktivni princip nove človeške družbe, nove duše« in da pri Slovencih se mora začeti »doba konstruktivnosti, doba dela, energije, disci-

centru pa bi bila »konstruktivni človek ki ima tla v prihodnosti«, in nova družba, zgrajena na »konstruktivnim principu« človečanstva (»človečansko življenje [...], nov človečanski ideal«) (Kosovel 1977a, 648, 658, 680, 683). Kot je poudaril v dnevniku (Kosovel 1977a, 650): »[V] vseh deželah Evrope se javlja po prevratu, po nihilistični negaciji ideja konstruktivne afirmacije življenja [...] revolucionarna konstruktivnost v smislu etike kot največjega postulata človeške družbe«. ⁴¹

V enem od pisem Curciu iz leta 1925 je Kosovel opisal svojo »nihilistično krizo« in klavrn politični položaj Slovencev. »Slovenija je razdeljena na tri dele. Med Jugoslavijo, Italijo in Avstrijo. Tega ne morete občutiti, to ni nikakršno nacionalno čustvo, kakor ga razumejo vulgarni nacionalisti. To je bolečina srca, duše, skoraj duhovna. [...] To, kar delajo z nami v Italiji, ni samo boj proti nekemu narodu, to je boj proti vsem najosnovnejšim načelom človečnosti« (Kosovel 2020, 241; 2019b, 194). V pismu, naslovljenem na italijanskega prijatelja, je pesnik obžaloval italijansko zatiranje, vendar ne z vidika nacionalnih čustev, temveč s širšim humanističnim pristopom, ki se nanaša na človekove pravice. Kosovelova postnacionalistična drža presega nacionalno nasprotovanje, ki bi preprosto zanikalo eno od strani in obrnilo dihotomijo (Jelnikar 2016, 222). Zato je mlademu pesniku uspelo preseči ozke meje svojega časa, ki so jih narekovale nacionalne delitve, in svojega prostora, torej Evrope, ki so jo začrtala bojišča nacionalnih spopadov.

Prostorsko-časovne koordinate Kosovelovega življenja, torej obmejna domovina, ki jo je odtujil geopolitični kontekst medvojnega obdobja ali »stoletje nervoznih« (Kosovel 2006, 217; 2019b, 204; 1977a, 708), ⁴² so nje gov jaz postavljale pod vprašaj. »Pravi obraz« sebe se mu je izmaknil v »namišljenosti« (Kosovel 1977a, 771–772). V enem od pisem je priznal: »Tako živim, rad bi določil, kaj in kje živim, čemu in kako, kaj sem, toda ne morem. Premalo miru imam in skoraj ne verujem niti v to, kar sem« (Kosovel 2006, 151; Pahor 2008, 144). V nekem drugem pismu je zapisal: »Jaz sem strašno razbit, razdvojen, obupan [...]. Moje življenje je kakor premaknje-

pline in volje, doba aktivno konstruktivne revolucije. Treba je zrevoltirati človeka prav do dna, do najgloblje plasti duše.«

⁴¹ »Ideja konstruktivnosti, ki se izraža v vsej Evropi, o konstruktivnosti novega človeka stopa v ospredje« (Kosovel 1977a, 657).

⁴² »Danes je stoletje nervoznih. Kako bi ne bil nervozen? V nervoznosti spoznavam reči, ki jih ljudje ne bodo spoznali stoletja. Nervozen človek je medij kozmičnih tragedij« (Kosovel 2006, 217). »Navodilo za našo nervozno dobo, ki lahko zblazni, ako se ne postavi z gotovim merilom pred zgodovino **človeštva**« (Kosovel 2019b, 204).

na slika, ki niha in ne pride nikoli v ravnotežje. [...] Zakaj sploh živim? Čemu in komu?« Ta eksistencialna vprašanja so še okrepila njegovo »trdno voljo« in željo, da bi »uredil svoje življenje« (Kosovel 2006, 162–164).

Kosovel je v svojem razdeljenem, hibridnem jazu videl številne plasti, ki prav tako nakazujejo določeno »progresijo od individualnega prek (inter)nacionalnega do univerzalnega« (Jelnikar 2016, 199): »Življenje pa je moje, *slovensko, sodobno, evropsko* in večno« (Kosovel 2006, 189; 1977a, 597).⁴³ Pesnik, ki je v nekem pismu kot kraj pisanja navedel »Tomaj v Evropi pri Trstu« (Kosovel 2006, 131), je razmišljal o širših problemih Evrope in sveta s stališča podeželskega mikrokozmosa. O Krasu je pisal kot o »oazi sredi lažnive civilizacije Evrope«. Obkrožen s praznino je bil prisiljen, da išče samega sebe (Kosovel 1977a, 770–772).⁴⁴ Različne teme, kot so medvojne svetovne politične in družbene razmere, duševna kriza Evrope in evropskega človeka ter stanje v njegovi domovini, na Primorskem, v Tomaju na Krasu, se v njegovih zapiskih nenehno prepletajo. Pesnik je poskušal »na novo opredeliti slovenstvo po široko univerzalističnih in humanističnih smernicah« (Jelnikar 2016, 202).

V enem od svojih esejev je Kosovel (2023, 57; 2012, 75) »kulturno poslanstvo slovenstva« označil z naslednjimi besedami: »Svojo zemljo moramo dvigniti v višino svetovnih zemlja, v širjavo človeških pravic, v globino etičnih problemov.« Pesnik je želel, da bi Slovenci pristopili »k ustom večnosti« in neposredno, brez tujega posredovanja, pogledali v njene perspektive – »sami prisluškujmo skrivnostim vsemirja, ne spoznavajmo jih šele iz tujih literatur« (Kosovel 2020, 205; 2019b, 155). Kosovelova pripomba, da se je treba z večnostjo in ideali soočiti sam, brez posrednikov, ima postkolonialno razsežnost, saj delegitimira vsakršno epigonstvo, sklicevanje na višjo kulturo, ki obenem predstavlja tudi kolonialno moč. Namesto da bi hlapčevali večjim silam, sanjarili in se razgledovali po idealizirani tujini, ki vodi samo k »melanholični resignaciji« in samopodcenjevanju (»a priori kvarno in rušiteljsko za vsako živo akcijo«), pesnik poudarja pomembnost soočenja z resničnostjo, življenja in vladanja samemu sebi. »Preveč smo se ogledovali po Evropi, premalo po sebi« (Kosovel 2012, 28, 58; 2013, 10, 11, 14).

Osredotočen na sedanjost se je Kosovel poskušal distancirati od retro-

⁴³ »Moje življenje je moje, slovensko, sodobno, evropsko in večno« (Kosovel 1977a, 597).

⁴⁴ V pismu prijatelju je Kosovel (2006, 250–251) svoj položaj in situacijo svojih rojakov opredelil takole: »Naša velika želja po delu je odsev velike praznote, ki nas je vanjo pahnila sodobna kulturna laž. A ko bomo to premagali, bomo živeli. Naj živi v nas ogenj borbe, naj raste naša volja in vse bo dobro. Moči je v nas mnogo.«

spektivnega pogleda, omejenega na evropski kolonializem, in pogledati naprej, v obetavnejšo postkolonialno prihodnost, utemeljeno na človeških vrednotah. Obmejni kontekst in medvojno obdobje sta se izkazala za odlični prostorsko-časovni koordinati za pridobitev odprte in širše perspektive, usmerjene v prihodnost. »Živimo pač na prelomu zapadne Evrope z vzhodno, na bojišču vzhodne kulture z zapadno, v dobi, ki je najpestrejša in najzanimivejša po različnosti svojih gesel in struj v politiki, gospodarstvu in umetnosti, kajti naša doba nosi v sebi vsa gesla kulturne in politične preteklosti Evrope in mogoče bodočnosti Azije« (Kosovel 1977a, 178).

Zaključek

Slovensko-italijansko obrobje je postalo »prizorišče makroprocesov, ki so potrjevali, da se je oceanska tragedija za evropskega človeka že pričela« (Pahor 2008, 97).⁴⁵ Kot »seizmograf duhovnih potresov« je napovedovalo prihajajoče spremembe in tektonske premike, ki so se razširjali in pretresali ves svet (Ara in Magris 2001, 13). V tem središču na zemljevidu evropske modernosti⁴⁶ so se rodili številni družbeni in kulturni pojavi, ki so zaznamovali zgodovino 20. stoletja: psihoanaliza, konstruktivizem, fašizem, antisemitizem, antifašistično gibanje. Ta »edinstveni geopolitični in geoekonomski »laboratorij« (Minca 2009, 257) je postal »izjemen geopoetični inkubator« (Pizzi 2013, 146) kulturnih eksperimentov in križanja identitet. »Kotel etničnih konfliktov« (Hepburn 2004, 50) in hkrati kraj pogajanj različnih samoopredelitev je v svojih prebivalcih gojil tako notranjo negotovost kot svetovljanstvo.⁴⁷ Kosovelovo hibridno samorazumevanje, sestavljeno iz številnih plasti, od lokalne, slovenske, preko evropske do univerzalne, humanistične, se je oblikovalo v tem obmejnem geopoetičnem »inkubatorju« 20. stoletja. Njegovo ustvarjanje univerzalizira kraški mikrokozmos in slovensko marginalnost, ki tako »postaneta simbol nekega splošnega položaja, trenutnega stanja evropske civilizacije« (Ara in Magris 2001, 171).

Zapletena zgodovina tržaškega »vozliščnega« prostora je bila utelešena v dvoumnih in spremenljivih samoidentifikacijah njegovih prebivalcev, ki so se morali v vsakdanjem življenju pogajati z vsiljeno družbeno strukturo in hierarhijo, oblikovano na podlagi nacionalnih delitev. Tako kot številni

⁴⁵ Pahor dodaja, da »je bil cvet naše mladine predstraža evropskega uporniškega gibanja, da so bili naši junaki prve žrtve boja za prostost človeške osebe [...]«.

⁴⁶ Elvio Guagnini je Trst označil »za emblema evropske moderne civilizacije« (Rojc 2007, 275).

⁴⁷ V zvezi s Trstom in Kosovelom glej tudi Rojc (2007, 272, 274–275). Za Kosovela je bil Kras »idealni mentalni laboratorij« (Rojc 2007, 275).

drugi obmejni kraji srednje in vzhodne Evrope je tudi tržaško slovensko zaledje veljalo za obrobne »notranjega ›Drugega‹«, ki ga je prizadela »utrjena simbolna geografija ›vzhodne manjvrednosti‹« (Jelnikar 2016, 215–216). Slovani so se na tem območju morali soočiti z orientalističnimi diskurzi in z njimi povezanimi poskusi uveljavljanja moči, ki so internalizirali kompleks inferiornosti.⁴⁸ Vendar periferija lahko zaradi svojega marginalnega in s tem ekscentričnega, ambivalentnega ter heterogenega značaja ponudi širšo perspektivo, neprecenljivo, subalternno referenčno točko in tako postane središče pomembnih sprememb.

V »marginocentričnih« krajih je pogled usmerjen »hkrati na Vzhod in Zahod, kar vzpostavlja plodno povezavo med kulturnimi tradicijami in spodbuja de/rekonstrukcijo nacionalnih pripovedi, hibridizacijo slogov in žanrov ter alternativne družbene in etnične odnose« (Cornis-Pope in Neubauer 2002, 26–27). Ko je Kosovel obrnil perspektivo iz obrobja v središče, je v vmesnem položaju Slovencev videl prednost, ki lahko zagotovi humanistične »temelje novemu svetu« (Kosovel 2019b, 175).⁴⁹ Periferija se v njegovih spisih spremeni v središče, marginalni mikrokosmos v planet in njegov prebivalec postane opredeljen s kozmično razsežnostjo. »Izstreljen v vsemirje kakor torpedo iz aeroplana« (Kosovel 2020, 87; 2019a, 494) lahko človek pridobi sinoptični pogled, ki ne zajema le vzhoda in zahoda, temveč vse štiri smeri. Kosovel je zagovarjal univerzalno perspektivo, ki bi nacionalno paradigmo preoblikovala v humanističnem smislu in posledično prispevala k hibridizaciji pesnikovega jaza, ki je temeljil na alternativnih, nehierarhičnih medkulturnih srečevanjih. Literatura in egodokumenti lahko dajo vpogled v mehanizme te dinamike v odnosih med različnimi kulturami in etničnimi skupinami, ki so sestavljale večkulturne obmejne palimpseste in ki so nihale med izključujočim nacionalizmom ter vključujočo transnacionalno perspektivo. Slednjo je predstavljalo prijateljstvo med Srečkom Kosovelom in Carlom Curciom. Ta alternativni odnos je presegal nacionalne omejujoče okvire samoidentifikacij sogovornikov in ga lahko obravnavamo kot primer možnega preseganja hierarhične ter kolonialne

⁴⁸ Kosovel (2023, 56) je omenil kompleks inferiornosti v slovenskem narodu: »Prišlo je v našo zgodovino ono znamenito samopodcenjevanje, ki je že a priori kvarno in rušiteljsko za vsako živo akcijo.«

⁴⁹ To je pisal v kontekstu načrta *Slovenske revije*. Kot je poudaril Kosovel, se njenega naslova ne sme razumeti v nacionalnem smislu, ampak kot »sintezo vzhoda z zahodom, živega barbarstva s civilizacijo, ki še ne umira po bodelih, z zdravo in močno civilizacijo. Naša civilizacija je zdravje, moč, vera v ideal totalnega humanizma. Naša civilizacija je veselje do življenja, mi smo mladi, barbarski in močni« (Kosovel 2019b, 175).

družbene strukture, ki je prevladovala na slovensko-italijanskem obmejnem območju v medvojnem obdobju.

Literatura

- Ara, A., in C. Magris. 2001. *Trst, obmejna identiteta*. Prevedla M. L. Cenda. Claritas.
- Bartol, V. 1958. »Po dvajsetih letih: opombe k drugi izdaji Alamuta.« V *Alamuta*, uredil V. Bartol. Graphis.
- Bartol, V. 1993. »Nekaj opažanj o zgodovinskem čutu in tipologiji dobe.« V *Zakrinkani trubadur: izbrani članki in eseji*, uredil D. Bajt. Slovenska matica.
- Cankar, I. 1920. *Obiski*. Nova založba.
- Cavanagh, C. 2003. »Postkolonialna Polska: biała plama na mapie współczesnej teorii.« Prevedel T. Kunz. *Teksty drugie* 2–3:60–71.
- Cencič, M. 2014. *Kosovelovi v Tomaju*. Kulturno društvo Tomaj.
- Cornis-Pope, M., in J. Neubauer. 2002. »Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections.« ACLS Occasional Paper 52, American Council of Learned Societies.
- Curcio, C. 1977. »Spomin na Srečka Kosovela.« V S. Kosovel, *Zbrano delo*, 2. zv., 3. del, uredil A. Ocvirk. Državna Založba Slovenije.
- Curcio, C. 2007. »Pismo Srečku Kosovelu (Neapelj, 26. november 1922 in Neapelj, 5 maj 1923).« V *Dragi Srečko: Mon cher ami; neobjavljena pisma Srečku Kosovelu*, uredila T. Rojc. Goriška Mohorjeva Družba.
- De Sanctis, F. 1871. *Storia della letteratura italiana*. 2. zv. Morano.
- Gandolfi, L. 2010. »Freud in Trieste: Journey to an Ambiguous City.« *Psychoanalysis and History* 12 (2): 129–151.
- Hepburn, A. C. 2004. *Contested Cities in the Modern West*. Palgrave Macmillan.
- Jelnikar, A. 2010. »Srečko Kosovel and Rabindranath Tagore: Points of Departure and Identification.« *Asian and African Studies* 14 (1): 79–95.
- Jelnikar, A. 2016. *Universalist Hopes in India and Europe: The Worlds of Rabindranath Tagore and Srečko Kosovel*. Oxford University Press.
- Komelj, M. 2019. »Tretja polovica.« V *Vsem naj bom neznan*, uredil M. Komelj. Goga.
- Kos, M. 2005. »Kosovel in nihilizem: poskus konstruktivne destrukcije.« *Primerjalna književnost* 28 (3): 81–89.
- Kosovel, S. 1974. *Zbrano delo*. 2. zv. Državna Založba Slovenije.
- Kosovel, S. 1977a. *Zbrano delo*. 3. zv., 1. del. Uredil A. Ocvirk. Državna Založba Slovenije.
- Kosovel, S. 1977b. *Zbrano delo*. 3. zv., 2. del. Uredil A. Ocvirk. Državna Založba Slovenije.
- Kosovel, S. 2006. *Izbrana pisma*. Zbral L. Hartinger. Mladinska knjiga.

- Kosovel, A. 2007. »Pričevanje.« V *Dragi Srečko: Mon cher ami; neobjavljena pisma Srečku Kosovelu*, uredila T. Rojc. Goriška Mohorjeva Družba.
- Kosovel, S. 2012. *Pravica: mladi verujejo vate*. Sanje.
- Kosovel, S. 2013. *Človek: milijoni umirajo, a Evropa laže*. Uredila R. Zavrtanik in T. Koprivec. Sanje.
- Kosovel, S. 2019a. *Vsem naj bom neznan*. Uredil M. Komelj. Goga.
- Kosovel, S. 2019b. *Vsem naj bom neznan*. 2. zv. Uredil M. Komelj. Goga.
- Kosovel, S. 2022. »Kozmično življenje.« V *Burja*, uredil R. Zavrtanik. Sanje.
- Kosovel, S. 2023. *Kriza človečanstva*. Uredil R. Zavrtanik. Sanje.
- Košuta, M. 1996. »Kozmični narodi: Srečko Kosovel in kronotop italjansko-slovenske meje.« *Pretoki* 3–4:39–54.
- Košuta, M. 2004. »Srečko Kosovel in Carlo Curcio: romarja v Nedosegljivo.« V *Slovenski jezik in literatura v evropskih globalizacijskih procesih*, uredil M. Jesenšek. Slovenski slavistični kongres.
- Košuta, M. 2005. »La Bella Vida e il sogno (mittel)europo.« V *Slovenica: pe-ripli letterari italo-sloveni*, uredil M. Košuta. Sagi.
- Košuta, M. 2008. »Lepa Vida in (srednje)evropski sen.« V *E-mejli: eseji o mejni literature*, uredil M. Košuta. Litera.
- Minca, C. 2009. »'Trieste Nazione' and Its Geographies of Absence.« *Social and Cultural Geography* 10 (3): 257–277.
- Nietzsche, F. 2007. »O koristi in škodi zgodovine za življenje.« V F. Nietzsche, *Času neprimerna premišljevanja*, Del 2, *O koristi in škodi zgodovine za življenje*, prevedel V. Kalan. Slovenska matica.
- Ocvirk, A. 1977. »Carlu Curciu.« V *Zbrano delo*, 3. zv., 2. del. Državna Založba Slovenije.
- Osojnik, I. 2012. »Politična resnica Kosovelove avantgardne konstruktivistične poezije.« V *Kalejdoskop: izbrane pesmi*, prevedla K. Bucka Kustec. KUD Police Dubove.
- Pahor, B. 2008. *Srečko Kosovel: pričevalec zaznamovanega stoletja*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Pirjevec, M. 1992. *Na pretoku dveh literatur: študije in eseji*. Založništvo tržaškega tiska.
- Pirjevec, M. 1997. *Tržaški zapisi*. Mladika.
- Pirjevec, M. 2020. *Tržaška branja*. Mladika.
- Pizzi, K. 2005. »"Quale tristinita?": glasovi in odmevi iz italijanskega Trsta.« *Primerjalna književnost* 28 (3): 103–114.
- Pizzi, K. 2013. »Triestine Literature between Slovenia and Italy: A Case of Missed Transculturalism?« *Primerjalna književnost* 36 (1): 145–155.
- Pirjevec, M. 2015. »Zgodovinski oris slovenskega tržaškega literarnega ustvarjanja.« V *Slovenska tržaška literarna šola*, uredil Z. Duša. Cankarjeva založba.
- Rojc, T. 2004. »Kosovel in italijanski filozofi.« V *Slovenski jezik in literatura*

- v evropskih globalizacijskih procesih, uredil M. Jesenšek. Slovenski slavi-
stični kongres.
- Rojc, T. 2007. »Prelom dvajsetih let: Srečko Kosovel in njegovi sodobniki.« V
Dragi Srečko: Mon cher ami; neobjavljena pisma Srečku Kosovelu, uredila T.
Rojc. Goriška Mohorjeva Družba.
- Skórczewski, D. 2006. »Postkolonialna Polska: projekt (nie)możliwy.« *Teksty
drugie* 1–2:100–112.
- Skrinjar, M. 2007. »Pismo Anici Kosovel (Trieste, 25. marca 1924).« V *Dragi
Srečko: Mon cher ami; neobjavljena pisma Srečku Kosovelu*, uredila T. Rojc.
Goriška Mohorjeva Družba.
- Spyra, A. 2012. »Between Theory and Reality: Cosmopolitanism of Nodal Ci-
ties in Paweł Huelle's Castorp.« *Comparative Literature* 63 (4): 286–299.
- Tokarz, B. 2012. »Pesnik v svetu stvari.« V *Kalejdoskop: izbrane pesmi*, preve-
dla K. Bucka Kustec. KUD Police Dubove.
- Velikić, D. 2019. *O pisateljih in mestih*. Prevedla M. Komel Snoj. Literano-
umetniško društvo Literatura.
- Vrečko, J. 2005. »Kosovel in dvajseta leta.« V *Trst: umetnost in glasba ob meji v
dvajsetih in tridesetih letih XX. stoletja*, uredila T. Rojc. Glasbena matica.
- Vrečko, J. 2011. »Srečko Kosovel kot pesnik in politični bojevnik: tigrovec.«
Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije
11 (2–3): 679–695.
- Vrečko, J. 2019. »Prostor, čas in gibanje pri Srečku Kosovelu.« V *1919 v sloven-
skem jeziku, literaturi in kulturi*, uredila M. Smolej. Seminar slovenskega
jezika, literature in kulture, 55. Znanstvena založba Filozofske fakulte-
te.

Tretji del

Elite in politika

Dolgoživa elitna družina (1592–1914): botrstvo kot merilo družbenega ugleda v vaški skupnosti

Aleksander Panjek

Univerza na Primorskem

Miha Zobec

Univerza na Primorskem

Znanstvenoraziskovalni center

Slovenske akademije znanosti in umetnosti

 © 2025 Aleksander Panjek in Miha Zobec
<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.361-402>

Uvod

Ta raziskava obravnava dolgoročno zgodovinsko krivuljo kmečke elitne družine s poudarkom na privlačnosti njenih članov kot krstnih botrov kot merilu njihove priljubljenosti v vaški skupnosti. V zadnjih desetletjih je zgodovina družine v Evropi metodološko napredovala in se tematsko razvejala, tako da se je od začetnega prevladujočega zanimanja za demografske vidike družine preusmerila k odnosom med družinskimi člani, sorodniki in njihovimi socialnimi omrežji (Lanzinger 2016, 96–99). V Sloveniji zgodovinske raziskave o družini po krajšem vzponu ob koncu 20. stoletja (Verginella 1990; 1996; Studen 1995; Hudales 1997) skorajda niso sledile evropskim trendom. Poleg tega se te in tudi kasnejše raziskave (Gomiršek 2010; 2015) večinoma osredotočajo na 19. stoletje, starejša obdobja pa so ostala skoraj neraziskana, pri čemer pomembno izjemo predstavljata obravnava plemiških poročnih pogodb v 18. stoletju (Štuhec 2009) in pretežno kulturnih vidikov poroke, zakonskega življenja in spolnosti, ki segajo v srednji vek, kjer je spet v ospredju plemstvo (Kos 2015; 2016). Posledično »stanje raziskav zgodovine družine in sorodstva na slovenskem podeželju v zgodnjem novem veku ne nudi dovolj trdne podlage za analizo, usmerjeno v sorodstvene mreže in odnose ali v organizacijo gospodinjstev«, kar pomeni, da moramo v mnogih pogledih začeti od osnov, kot so družinske oblike in dedne prakse (Panjek 2021).

Stanje raziskav je podobno, če ne še bolj pereče, glede elit na podeželju. Medtem ko se jim v zadnjih desetletjih evropski raziskovalci v literaturi (Menant in Jessenne 2007b) in na mednarodnih konferencah, kot je Rural Europe, vse bolj posvečajo, se je recepcija te tematike v Sloveniji osredotočila na mestne elite (Mlinar in Balkovec 2011), čeprav to delo vsebuje tudi družbeno in teritorialno bolj vključujoč prispevek (Jerše 2011). Dolga in bogata slovenska historiografska tradicija o zgodovini podeželja je kmete obravnavala predvsem s strukturne in z makroperspektive, tako z vidika gospodarstva kot družbe, pri čemer je v ospredje postavljala teme, kot so kmečki upori ter kmečka trgovska in transportna dejavnost. Naraščajoča socialna razslojenost v zgodnjem novem veku se je obravnavala na splošni ravni. Čeprav se omenjajo primeri, ko so kmetje izboljšali svoj ekonomski položaj (Panjek 2017, 13–20), in so znane kariere ljudi kmečkega porekla, ki so se prelevili v poslovneže, skoraj ni vpogleda v elito kot tako ali v mehanizme razmerij gospodarske in družbene moči znotraj kmečkih skupnosti. Elite so manjšina, ki izvaja vodstveno vlogo in zaseda izstopajoč družbeni položaj na temeljih bogastva, moči, znanja in nenazadnje na »priznanju s strani drugih«. Na podeželju je smiselno razlikovati med širšo »podeželsko elito«, ki vključuje plemiške in mestne zemljiške posestnike, gosposčinske uradnike, notarje, trgovce, duhovnike in gostilničarje, ter pripadniki »kmečke elite« v ožjem smislu (Menant in Jessenne 2007a, 8–9). Člani kmečke elite so torej del (podmnožica) podeželske elite. V tej razpravi upoštevamo to razlikovanje in se osredotočamo na družino, ki je pripadala kmečki eliti.

Pri najini obravnavi dolgoročne zgodovine družine iz kmečke elite se osredotočamo na krstno botrstvo. To je tema, ki je v zadnjih dveh desetletjih vzbudila zanimanje med raziskovalci, kar lepo izpričujejo dela, ki jih je napisal in spodbudil Guido Alfani. Kot pojav v zgodovinski literaturi krstno botrstvo presega meje družine in njene zgodovine, saj predstavlja obliko povezovanja in mreženja družine v skupnosti ter onkraj nje. Botrstvo je ostalo pomembno razmerje vse do 20. stoletja, čeprav se je njegov pomen med srednjim vekom, zgodnjim novim vekom in ponovno v 19. stoletju spreminjal. Po tridentinskem koncilu v 16. stoletju je katoliško botrstvo postalo »vertikalno razmerje«, v katerem je bil izbrani »krstni boter kolikor mogoče prestižen, institucija botrstva kot taka pa je vse bolj postajala sredstvo za vzpostavljanje in krepitev socialnih klientel«. Odnos »med krstnimi botri in starši krščenih otrok« je bil odtlej »sredstvo veliko pogostejših in pomembnejših socialnih in ekonomskih interakcij«. Ti odnosi so bili lahko usmerjeni navzgor, ko so otrokovi starši iskali uglednega botra, ali

navzdol, ko so pripadniki elite želeli izkazati dobrodelnost do revnih. Medtem ko družbene horizontalne vezi niso bile izključene, je bila izbira botrov izmed sorodnikov »nekako marginalna«. Proti koncu 18., predvsem pa v 19. stoletju postaneta opazna procesa »familiarizacije«, ki označuje naraščajočo izbiro krstnih botrov v okviru sorodstva, in socialne »horizontalizacije«, kar pomeni izbiro botrov med pripadniki istega sloja, v katerega so sodili tudi otrokovi starši. Na ta način je krstno botrstvo vse manj vzpostavljalo vertikalno kohezijo in je vse bolj postajalo sredstvo za krepitev horizontalnih »notranjih solidarnosti na vsaki ravni družbene strukture« (Alfani in Gourdon 2012, 1, 14, 20–24, 29–33). Naš poskus uporabe krstnega botrstva kot kazalnika ugleda in konsenza, ki ju je uživala elitna družina v domači vaški skupnosti, nam bo torej hkrati omogočil preveriti, ali je sprememba pomena krstnega botrstva mogoče zaznati tudi v slovenski podeželski družbi med 17. in začetkom 20. stoletja, pa čeprav na primeru le ene družine.

Razprava se osredotoča na družino, katere pripadniki so bili vsaj od konca 17. stoletja večkrat župani v vasi Tomaj. V gospostvu Devin, kamor je sodil Tomaj, so bili župani praviloma predstavniki skupine več vasi, vsaka vas pa je imela svojega podžupana.¹ V 18. stoletju, kar po vsej verjetnosti velja tudi za prejšnja in poznejša stoletja, so bili župani v tem gospostvu pripadniki kmečke elite. V raznih vaseh so položaj župana skozi generacije pogosto zasedali posamezniki iz ozkega kroga ene in iste družine ter njihovi sorodniki. Svojo vodilno vlogo so utemeljevali na obsežnem premoženju, ki so ga vzdrževali tudi z znatnimi dohodki iz opravljanja županske funkcije in s poseganjem po donosnih nepremičninskih ter drugih poslih, kar jim je omogočal njihov nadpovprečen gmotni položaj (Panjek 2023). Ekonomski moči je treba dodati še družbeno. Župani so delovali kot vez med kmečko družbo in gosposčinsko upravo, saj so morali poleg zastopanja skupnosti v okviru svoje funkcije opravljati tudi dolžnosti in izvajati naloge, ki so jim jih nalagali zemljiški gospod in njegovi uradniki.

Raziskava temelji na župnijskih matičnih knjigah, sodnih spisih gospostva in družinskem arhivu. Razdeljena je na dva dela. V prvem, ki obsega tri razdelke, rekonstruirava zgodovino družine Černe v vasi Tomaj skozi tri stoletja, s poudarkom na gospodarskem, moralno-etičnem ter lokalnem in širšem političnem delovanju njenih predstavnikov. To družino sva za študijo primera izbrala, ker so njeni predstavniki skozi stoletja zasedali

¹ Taka je bila ureditev v 18. stoletju, sicer pa se je skozi čas spreminjala; v starejšem obdobju je bil Tomaj sam svoja župa, nato je postal glavna vas župe, sestavljene iz več vasi.

položaje družbene, gospodarske in politične moči ter za seboj pustili nadpovprečno bogate pisne sledi v arhivih. Ta del vsebuje nabor informacij, ki nam bodo v nadaljevanju služile pri preverjanju morebitnih nihanj v ugledu družine in njenih članov. V drugem delu, predstavljenem v četrtem razdelku, se po kratki predstavitvi vzorcev krstnega botrstva na ravni tomajske župnije skozi stoletja osredotočamo na kvantitativno in kvalitativno, tako kolektivno kot individualno analizo krstnih botrov iz družine Černe skozi tri stoletja. Zanima nas, ali in kako se je njihov elitni status v družbi odražal v njihovi zaželenosti za botre v domači vaški skupnosti Tomaj ter ali in kako so na izbiro botrov vplivali vzponi in padci posameznikov skozi čas. V zaključkih predstavljamo rezultate za obravnavano družino in hkrati rezultate uporabe botrstva kot kazalnika priljubljenosti v kmečki skupnosti.

Prvo stoletje: potomci župnika

Vse do zadnjih let 16. stoletja priimek Černe ni omenjen v nobenem seznamu družinskih poglavarjev v vasi Tomaj.² Ko pa se pojavijo na prizorišču vaške zgodovine, to storijo na nekoliko presenetljiv način. Prva omemba se nanaša na tomajskega župnika Baptista Černeta, ki je bil leta 1592 vpleten v sodni postopek v zvezi z najemom kmetije v sosednji vasi (AST, ATTA, 196.1.1, 4, 141). Istega leta je vaška skupnost Tomaj obtožila »župnikovega sina« z imenom Just, mu sodila in ga obsodila na kazen v denarju ter blagu (vino), ker je bil spoznan za odgovornega za smrt otroka, ki ga je imel s svojo služkinjo (AST, ATTA, 196.1.1, 4, 154–155). Leta 1595 sta Andrej in Just Černe navedena med podložniki v Tomaju, njune dajatve pa ustrezajo tistim, ki so jih takrat plačevali podružniki (podložniki brez kmetije) (AST, ATTA, 229, 1/4).

Četrto stoletje pozneje, leta 1618, je Just Černe že veljal za enega izmed »velikašev« (*li grandi*) v vaški skupnosti, ki so spodbudili blokado vasi, da bi preprečili vstop patrulji valonskih vojakov in se tako izognili predvidljivim stroškom in nevšečnostim, čeprav je vojake spremljal upravitelj gospodstva. Privoščili so si celo to, da so samega devinskega gospoda grofa pustili čakati pred zaprtimi vrati vaškega tabora, v katerem je na vrhu hriba za obzidjem stala cerkev z nekaj hišami. Zaradi tega je bil Just Černe zaprt v grajskem stolpu v Devinu s skupino drugih tomajskih kmetov in z njihovim županom, ki je te može na zaslišanju označil za »voditelje, ki nočejo ubogati ne mene ne zapovedi našega častitljivega grofa« (AST, ATTA, 200.1, 13). Za-

² Glej 1. poglavje.

deva je bila resna, saj je bila največjemu agitatorju med temi možmi, Juriju Škapinu, izrečena smrtna kazen, zatem sicer omiljena na denarno kazen stotih ducatov, medtem ko so bili Just Černe, njegovi tovariši in sam župan kaznovani s po 25 dukati (AST, ATTA, 208.1, 13).

V istem obdobju, torej v prvih dveh desetletjih 17. stoletja, je bil Just Černe precej dejaven na zemljiškem trgu. Čeprav nismo našli podatkov o konsistentnosti zemljiškega premoženja družine, o tem priča več sodnih postopkov v zvezi z nepremičninami, ki so bili sproženi v letih 1619–1622 (AST, ATTA, 196.1.1, 6, 34, 47, 93, 108, 177, 191, 199, 200, 207). Med temi sta bili hiša in, kar je za tukajšnjo temo najzanimiveje, polovična kmetija v Tomaju, ki ju je Just Černe kupil leta 1613. Na sojenju je predložil naknadno registracijo v obliki prepisa notarskega zapisa iz leta 1618, vendar je vdova tedanjega prodajalca, ki se je bila medtem ponovno poročila, podvomila o njegovi pristnosti in zahtevala povrnitev premoženja (AST, ATTA, 195.1.1, 1; AST, ATTA, 196.1.1, 6, 134 in 154). Just Černe je plačal 87 ducatov za polovico kmetije in 36 za hišo, kar predstavljalo precejšen izdatek, saj je 123 ducatov ustrezalo vrednosti približno 40 hektolitrov pšenice. Serija sodnih spisov je sicer prekinjena, še preden so se zaključili sodni postopki Černetov v zvezi z nepremičninami. Iz enega teh spisov pa izvemo, da se je Justov brat Andrej preselil iz Tomaja in se naselil v bližnji vasi Dobravljje ter da je imel Just sina Ivana, ki je bil leta 1619 dovolj star, da je na sodnih obravnavah zastopal svojega očeta.

Matične knjige krščenih župnije Tomaj razkrivajo, da je bil položaj župnika med plemiškimi in mestnimi elitnimi družinami iz bližnjih mest Trsta ter Gorice precej zaželen. Iz takšnih družin je v 17. stoletju izhajalo več župnikov in celo njihovih sodelavcev (*cooperatore*). Poleg tega je bilo povsem običajno, da so te cerkvene može ob selitvi v Tomaj spremljali sorodniki, npr. sestre ali nečaki, ki so nato pogosto nastopali kot krstni botri ali botre in se v nekaterih primerih naselili v eni od vasi v župniji. S tega vidika je pojav družine Černe v Tomaju po imenovanju za župnika primer običajnega vzorca v tistem času. Nekoliko presenetljivo je dejstvo, da je župnik Baptista Černe s seboj pripeljal (vsaj) dva sinova, saj je deloval v katoliški župniji. Možno razlago lahko iščemo v nemirih luteranske reformacije na tem območju v 16. stoletju, ki ji je bil Černe morda naklonjen. Druga hipoteza je, da se je za duhovniški stan odločil pozneje v življenju. Ob upoštevanju pravkar navedenega vzorca plemiškega in urbanega izvora različnih tomajskih župnikov v tej dobi je mogoče postaviti hipotezo, da je bil Baptista Černe imenovan za tomajskega župnika kot član tržaške plemiške družine Černe, ki se med člani mestnega sveta omenja od 14. stoletja dalje (Kandler

1858, 62, 108, 135, 215), neki Černe pa je leta 1493 postal kanonik tržaške katedrale (Di Brazzano 2006, 19, 21).

Čeprav bo njihov izvor v mestni eliti treba potrditi z dodatnimi raziskavami, bi to pomagalo pojasniti, od kod jim sredstva za nakup hiš, vsaj polovice kmetije in dodatnih kmetijskih zemljišč. Dejstvo, da so pripadniki družine Černe vstopili v podeželsko družbo kot dobro situirani sinovi župnika, lahko prav tako pojasni njihovo naglo vključitev med »velikaše« v vaški skupnosti. Celo obsodba zaradi detomora vsled obtožbe s strani to-majske skupnosti ni preprečila kasnejše vključitve Justa Černeta v vaško elito.

Od okoli leta 1620 dalje postanejo viri iz arhiva devinskega gospostva zelo redki in skopi vse do zadnjega desetletja 17. stoletja, kar v dokumentaciji pušča veliko vrzel, zlasti glede gospodarskih zadev. Zaradi tega nimamo zanesljivih podatkov o upravljanju družinskega nepremičnega premoženja s strani Černetov, kar onemogoča oceno njihovih strategij na tem področju. Zanesti se je mogoče le na župnijske matične knjige krstov, ki so od leta 1625 dalje ohranjene brez večjih kronoloških vrzeli in omogočajo nekaj vpogleda v razvoj družine. Ob podrobnejšem pregledu vendarle postane jasno, da več družinskih članov, ki se v zapisih pojavljajo pozneje, ni navedenih med krščenimi novorojenčki; nekateri med njimi so se morda rodili pred začetkom ohranjenih matičnih knjig, drugi pa očitno manjkajo, kar pomeni, da so matične knjige nepopolne.

Just Černe se v matičnih knjigah krstov pojavi le dvakrat, in sicer kot boter v letih 1629 in 1630. Njegov brat Andrej, ki je živel v vasi Dobravlje, se prav tako pojavlja kot krstni boter, in sicer le trikrat med letoma 1635 in 1643.

Medtem so že postajali očetje člani naslednje generacije Černetov, to je tretje začenši z župnikom Baptistom, ki so živeli v različnih vaseh v okolici Tomaja: med letoma 1626 in 1654 so to Ivan v Dutovljah, Anže v Tomaju, Matija (nedoločena vas) in Nikolaj v Utovljah, ki se je pozneje očitno preselil (nazaj) v Dobravlje, kjer je živel Andrej, in bi torej lahko bil njegov sin. Kar zadeva Ivana (*Joannes*) in Anžeta (*Anshe*, imenovan tudi *Ioannes Baptista*), bi lahko oba ustrezala Ivanu, sinu zgoraj omenjenega Justa Černeta, saj gre za obliki istega imena (ŠAK, ŽT, MKK 1). Možna hipoteza bi bila, da sta bila tako Ivan (*Joannes*, njegov prvi otrok je bil registriran leta 1626) kot Anže (*Joannes Baptista*, prvi otrok registriran leta 1635) Justova sinova, od katerih se je starejši poročil v Dutovlje, mlajši pa je ostal v Tomaju, medtem ko sta bila Nikolaj (prvi otrok leta 1640) in Matija (prvi otrok leta 1641) Andrejeva sinova.

Pripadniki naslednje, četrte generacije se v tomajskih matičnih knjigah krstov pojavljajo kot očetje med letoma 1660 in 1681. To so Marko (sin Ivana iz Dutovelj) in Gašper (ni omenjen pri krstu, verjetno Anžetov sin) v Tomaju ter Tomaž (Nikolajev sin), ki je najprej registriran kot živeč v Utovljah, nato v Tomaju in ob rojstvu zadnjega otroka v Dobravljah. Ker je ime njegove žene ostalo enako, je verjetno, da se je selil med družinskimi posestmi ali pa je prišlo do napak pri vpisih. To je prva generacija moških predstavnikov rodbine Černe, za katero imamo popolne podatke o rojstvih njihovih otrok (razen vrzeli v vpisih v letih 1661–1662) (ŠAK, ŽT, MKK 2 in 3).

Druugo stoletje: kmečka dinastija županov

Peta generacija moških predstavnikov rodbine Černe se je začela razmnoževati leta 1696, resda z incidentom, saj je imel Andrej Černe (rojen leta 1673 v Tomaju, Markov sin) nezakonskega otroka z žensko iz ene najstarejših družin na vasi, Marino Rože, hčerko preminulega Pavla. Deklico so krstili kot Marino, tako kot njeno mater. Andrejev oče Marko je v tistem času zasedal položaj župana v Tomaju, kar pomeni, da se je družina Černe najkasneje do takrat nedvomno uvrstila med vaško elito. To je namreč prvi primer, da je bil Černe župan v Tomaju, vsaj glede na dokumentacijo, ki smo jo uspeli raziskati. Za županovega sina bi se torej težko našel nepriemernejši trenutek, da bi se znašel v položaju izvenzakonskega očeta. Lik in življenje Andreja sta še posebej pomembna za našo temo, saj omogočata vpogled v vrednote vaške skupnosti in vpliv, ki so ga imela določena ravnanja na kariero osebe, ki je pripadala vaški eliti. Zato bomo Andreju Černetu namenili nekaj več pozornosti, ne da bi se – zaradi zasledovanja jedrnatosti – spuščali v pretirane podrobnosti.

Marina Rože se je še noseča pritožila na devinsko sodišče, da bi pridobila preživnino od otrokovega očeta, in dosegla sodbo, po kateri ji je moral Andrej Černe dajati »toliko žita, stročnic, zelenjavnih juh, zabel« in drugih stvari v skupni vrednosti 15 goldinarjev. V primeru, da tega ne bi upošteval, je bila določena denarna kazen v višini 20 mark. Andrej je tudi obljubil, da bo na lastne stroške našel »dojiljo, ki bo dojila omenjeno deklco, dokler ne bo v boljšem stanju, nato pa jo bo poslal v kak špital«. Ker hrana, ki jo je dajal, ni ustrezala določeni vrednosti, so ga po rojstvu otroka v začetku leta 1696 poklicali na grad, kjer so ga pridržali in obsodili na plačilo globe 20 mark. Odgovornost za plačilo kazni je prevzel njegov oče, župan Marko (AST, ATTA, 202.1, 15).

Istega leta, 1696, je Andreja prijavil tudi njegov starejši brat Štefan, ker

ga je po romanju pretepel. Med prerekanjem, ki ga je začel Andrej, ga je Štefan obtožil, da »uničuje Hišo in vedno dela škodo kot tihotapski tat«. Takrat mu je Andrej prismodil dva udarca s palico in med njima je izbruhnil pretep. V sodnem postopku so priče izjavile, da je Andrej s še dvema mla-deničema na romanju na Sveto goro pri Gorici povzročil velik »škandal«, ker »so bili vsi skupaj zaprti v sobi s tremi kurbami« in ker je zapravljal denar za »hrup z godci vso noč, da so se vsi čudili, da so take stvari zamenjali za pobožnost, zaradi katere so prišli«. Med pričanjem na sodišču je Štefan brata Andreja dodatno obtožil, da mu je večkrat ukradel določene količine rži in denarja, tudi iz zaprtih skrinj, saj »nobena ključavnica se mu ne more upreti, ker vse odpre, [...] in vendar, če ne bo poskrbela Pravica, on sam nikoli ne bo dal miru v Hiši«. Ravno v tem uvidimo razlog za Štefanovo tožbo, in sicer zaradi Andrejevega vedenja in konfliktnosti osebnosti, ki je po njegovem mnenju škodovala družinskemu ugledu in premoženju. V tem postopku je bil leta 1698 Andrej obsojen na denarno kazen 100 mark in na enomesečni zapor v grajskem stolpu. Ob objavi sodbe se je njegov oče Marko Černe, župan v Tomaju, ponovno razglasil za »poroka in glavnega plačnika« kazni vročerkvnega sina (AST, ATTA, 202.1, 17).

Pričakovali bi, da se je po tej izkušnji umiril, toda leta 1700 se Andrej Černe v dokumentih devinskega sodišča ponovno pojavi kot eden izmed najživahnejših udeležencev obrednega kaznovanja župnikovega kuharja in služabnika, poročenega moškega, ter vaškega dekleta zaradi nezakonske nosečnosti, ki jo je povzročila njuna afera. Kaznovanje je vodila vaška fantovščina, ker pa je pri obredih sodelovala večina vasi, ni prišlo do resnejšega prestopa meja dovoljenega s strani fantov, če odmislimo, da so postopali na podlagi govoric in ne dokazane krivde. Celo župan Marko Černe se je strinjal s tem, da se žito in vino, ki so ju fantje zaplenili kršiteljema javne morale, hrani v občinski kleti. Zanimivo je, da se je vodja vaške fantovščine imenoval »župan mladih« in da je to funkcijo opravljal najmlajši sin odraslega župana, to je Tomaž Černe, ki je bil Andrejev brat (AST, ATTA, 202, 19).³

V tem času se je zaključil proces koncentracije bivališča in interesov družine v vasi Tomaj, ki je bil razviden že tekom druge polovice 17. stoletja. Hkrati iz zapisov izgineta dve od treh vzporednih družinskih vej, tako da so bili vsi člani družine Černe od leta 1700 dalje potomci Marka, (verjetno) prvega župana v Tomaju, ki je kot tak omenjen v dokumentih iz let 1696 in 1700. V peti generaciji imamo le dva očeta Černeta, ki sta imela otroke, to

³ Za več o tem glej 6. poglavje.

sta že znani Andrej in njegov brat Tomaž. Lahko ju štejemo za začetnika dveh vzporednih vej družine Černe.

Andrej je imel po poroki s Katarino prvega registriranega zakonitega otroka leta 1700, zadnjega pa leta 1723 (ŠAK, ŽT, MKK 3 in 4). Leta 1715, ob rojstvu Marije, je bila deklica vpisana kot hči *Andreae Zerne decani Tomaiensis*, torej »župana v Tomaju Andreja Černeta«, takrat starega 42 let (ŠAK, ŽT, MKK 4, 92). Očitno mu mladostni grehi in kvarjenje družinske harmonije niso preprečili, da bi dosegel položaj župana, kot je pred njim bil njegov oče. Tomaž je bil edini drugi Černe iz te generacije, ki je imel otroke, in je bil prav tako Markov sin, ki smo ga leta 1700 spoznali kot tomajskega župana mladih. Njegovi otroci so se rodili med letoma 1703 in 1725 (ŠAK, MKK 3 in MKK 4). Tretji in najstarejši Markov sin, ki je dosegel odraslost in se poročil z Ano, to je Štefan, ki je sprožil proces proti bratu Andreju, pa ni imel otrok. Njegovo zagrenjenost zaradi Andreja je zato poleg bratovega ravnanja mogoče razložiti tudi z dejstvom, da Štefan ni mogel biti tisti, ki bi nadaljeval rod Černetov.

Po Andreju, ki se kot župan omenja leta 1715, je bil na položaju župana v Tomaju na vrsti njegov mlajši brat Tomaž, o čemer obstaja več omemb v obdobju 1723–1739 (AST, ATTA, 202.1, 29, 36, 41, 42), čeprav ni jasno, če je vsa ta leta na položaju ostal brez prekinitve.

V času svojega mandata se je Tomaž soočil s problemom sodnega procesa proti tomajski fantovščini, v kakršnega je bil sam vpleten leta 1700, le da v obrnjenih vlogah, saj je bil tedaj župan mladih, tokrat pa pravi župan. In tako kot je imel njegov oče Marko, župan leta 1700, opravka z dvema sinovoma med voditelji fantovščine, se je Tomaž soočil z dejstvom, da je bil leta 1726 za župana mladih imenovan njegov nečak Ivan Černe, Andrejev sin. Leta 1727 je nekaj lokalnih mladeničev preganjalo dva fanta iz bližnje vasi Dobravlje, ki sta šla pozno zvečer skozi Tomaj. Obmetali so ju kamenjem in pretepli. Prvemu – sinu župana iz Dobravelj in obljubljenemu ženinu enega od tomajskih deklet – je uspelo priti domov, čeprav z okrvavljeno glavo in s poškodovanim klobukom ter pentljo na njem, saj so ga s kamni zadeli v glavo, drugi pa je obležal, zbrcan in »poteptan«, in noč preživel na prostem, dokler ni naslednjega jutra s težavo prispel v svojo vas. Slednji je vložil pritožbo in tomajski župan Tomaž Černe se je moral pojaviti na sodišču ter navesti odgovorne, a je navedel le enega, ki pa ni bil njegov nečak Ivan. Nekaj dni pozneje so na grad v Devin poklicali nekaj »fantov«, ki so bili po navadi odgovorni za »predrznosti«, storjene zlasti ponoči in med katerimi je bil tudi Ivan Černe. Župan Tomaž jih ni spremljal. Med potjo v Devin je Ivan Černe izrazil željo, da bi se poročil, zato da bi se »izognil

tem spletkam, da bi se moral zaradi teh stvari pojavljati pred sodiščem«, in priznal, da ga mika, da se ne bi pojavil na gradu, ker da »gremo v klešče, pa ne bomo tako hitro prišli ven«. Med kazensko preiskavo je Ivan Černe zatrjeval svojo nedolžnost, dokler ga ni premagala napetost in je planil v jok. Šele takrat je priznal sodelovanje pri napadu na dva mladeniča iz Dobravelj. Procesni spis je nepopoln, zato sodna obsodba ni ohranjena (AST, ATTA, 202, 36).

V nadaljevanju bomo pozornost posvetili ravno Ivanu. V šesti generaciji so bili štirje očetje Černeti, kar pomeni, da se je povečalo število poročenih in plodnih moških družinskih članov v primerjavi z družinsko demografijo v 17. ter na začetku 18. stoletja. Poleg tega se je zmanjšala časovna razlika med zadnjim rojstvom v prejšnji generaciji in prvim v tej. Dva očeta v tej generaciji sta bila Andrejeva sinova. Eden je bil že omenjeni Ivan, ki se je končno poročil, kot si je želel (prvega otroka je imel leta 1731, zadnjega 1756), drugi pa je bil Jakob, ki je šel po stopinjah svojega očeta Andreja, saj je bila njegov prvi otrok, zabeležen v matični knjigi krščenih, nezakonska deklica (1749). Pozneje se je poročil in imel s svojo ženo otroke med letoma 1754 in 1769. Tomaževa sinova, ki sta imela otroke, sta bila Jožef (otroci rojeni 1733–1754) in Anton (otroci rojeni 1736–1751). Vsi so živeli v Tomaju.

Lahko rečemo, da so bili na tej točki Černeti županska družina in tako kot ded Marko, oče Andrej in stric Tomaž je ta položaj dobil tudi Ivan Černe, kljub pregreham v svoji mladosti. Njegova najzgodnejša omemba kot župana v Tomaju sega v januar 1748, januarja 1753 pa je bil že »bivši župan«. V arhivu devinskega gospostva je ohranjena zajetna dokumentacija o nepremičninskih poslih med kmeti, sicer le za krajše obdobje 1747–1759. V veliki večini gre za prodaje, v preostalem delu pa za dedovanja, dote in zasege (za poplačilo dolgov). Primer Ivana Černeta v več pogledih odstopa od povprečja teh nepremičninskih transakcij in njihovih akterjev: pojavlja se v razmeroma številnih primerih, vsi so zasegi, in izstopa po visoki vrednosti zaplenjenega premoženja. Primer je pomemben za razumevanje zemljiškega trga med kmeti na Krasu sredi 18. stoletja (Panjek 2023), vendar nas tu zanima le Ivan kot lik in kot župan iz družine Černe.

Župan Ivan Černe je bil v začetku 50. let 18. stoletja na prvi pogled aktiven na lokalnem kreditnem trgu po vzoru nekaterih drugih županov, ki se pojavljajo v dokumentaciji o nepremičninskih poslih, saj je imel za okoli 360 beneških lir terjatev do svojega sokrajana Ivana Petelina. Toda Ivan Černe ni samo posojal, temveč si je tudi izposojal. Pravzaprav je bil vpleten v več kreditnih in dolžniških zadev, ki so bolj ali manj vzporedno potekale v letih 1752–1757, od katerih jih je šest pustilo pisno sled v dokumentaci-

ji gosposčinske uprave.⁴ Za takojšen vtis naj povemo, da je Ivan Černe ob koncu teh sodnih postopkov izgubil zemljiško premoženje v skupni vrednosti skoraj 2.700 beneških lir oz. 600 goldinarjev kranjske veljave. Za občutek o teh vrednostih naj povemo, da je bila v tistem času lepa kraška kmečka hiša, čeprav ne nova, vredna okoli 300 lir, dobra dota kmečke neveste na Krasu pa je znašala okoli 500 lir (kar je štiri- do petkrat manj od spodobne dote kranjske plemkinje, prim. Štuhec (2009)). Na kratko se bomo seznanili s sodnimi primeri, v katere je bil Ivan Černe vpleten sredi 18. stoletja.

Februarja 1752 je devinsko sodišče razsodilo v korist Urše, hčerke pokojnega Andreja Stankiča, poročene z Jurijem Millerjem, in ji dodelilo očetovo posest v vasi Vrhovlje pri Tomaju, »ki jo je do tedaj imel Ivan Černe, župan v Tomaju«. Župan si je bil prisvojil posestvo, s katerega je bil odslovljen šele po sodni odločbi, kar po eni strani priča o njegovi družbeni moči, po drugi pa nakazuje, da se je njegov ugled krhal. Januarja 1753 Ivan Černe ni bil več župan in mogoče je, da je izguba pomembne vloge sprožila plaz sodnih postopkov, ki so se nenadoma zgrnili nanj. Pravzaprav od te točke dalje časovnica dogodkov deluje, kot da so njegovi upniki samo čakali na trenutek, ko ne bo več na položaju župana (ali pa verjamemo v naključja). Morda je zadeva s Stankičevo kmetijo prispevala k temu, da ni bil potrjen za nov mandat, zagotovo pa je drugim upnikom nakazala, da je mogoče na sodišču dobiti tožbo proti županu (pozneje nekdanjemu županu).

Leta 1753 so Ivanu Černetu po nalogu devinskega sodišča zaradi dolgov, ki jih je imel do bratovščine svetega rožnega venca iz Tomaja, zaplenili dva »kosa obdelovalne zemlje« v velikosti 0,4 ha s 164 trtami »z drevesi« in dve ma slivama v skupni vrednosti 510 lir. Poleg tega sta bili med letoma 1753 in 1755 dve terjatvi njegovih upnikov Giuseppeja Fattorja in Mattie Rittermana združeni v eno izvršbo. Skupni znesek njunih terjatev in stroškov postopka je znašal nekaj več kot 49 dukatov, ki so bili poplačani z zaplembo enega od Ivanovih travnikov.

To pa še ni vse, kar se je Ivanu Černetu pripetilo v njegovem najtemnejšem letu 1753. Na devinskem sodišču je namreč izgubil v sporu s svojo sestro Uršo, poročeno Rože, glede dote v njeno korist v nezaslišani višini 1.000 lir z dodatkom »enega cekina«. Bogate kmečke dote na Krasu so se takrat običajno gibale med 450 in 600 lirami. Sodišče mu je odredilo plačilo. Julija naslednjega leta sta Ivan in njegov brat Jakob izgubila še eno tožbo v

⁴Vse informacije o kreditnih in premoženjskih zadevah Ivana Černeta, navedene v nadaljevanju, temeljijo na dokumentih v AST, ATTA, 195.1.2, 6, 7, 11, 12 in 13.

tej zadevi. Tokrat je sodba odredila zaplembo zemljišč ustrezne vrednosti. Poleg same dote so se še naprej nabirale obresti od dolga in sodni stroški izgubljenih sodnih postopkov. Naposled je januarja 1755 sodišče odobrilo zaplembo premoženja Ivana Černeta v korist sestre Urše. Zaradi neplačane dote, zamudnih obresti in sodnih stroškov so se zneski povzpeli v višave. Njegova sestra in njen mož sta se dogovorila za kompromisno rešitev v višini 1.500 lir, ki je predvidevala, da mora vsak od obeh bratov plačati polovico zneska v treh letnih obrokih. Ker pozneje nista izpolnila svojih zavez, je sodišče leta 1757 izvršilo zaplembo v korist sestre Urše, in sicer v obliki zelo kakovostne njive v velikosti 0,3 ha z 224 drevesi in s trtami v neto vrednosti 913 lir. Med letom 1756 in začetkom leta 1759 je bila izrečena še ena zaplemba »v korist Magdalene, vdove pokojnega Martina Zlobca, proti Ivanu Černetu«, ki je obsegala šest »kosov« njiv (skupaj 0,45 ha) in štiri travnike (skupaj 0,82 ha) v skupni neto vrednosti 1.035 lir. Po januarju 1759 je zbirka dokumentacije o nepremičninskih poslih prekinjena.

Ivanov primer razblinja vsako možno predstavo o preprostosti upravljanja kmetije. Če si bil Ivan Černe, si moral znati voditi precej zapletene račune in biti dejaven na več področjih hkrati, ne glede na to, da se je večina njegovih omenjenih finančnih podvigov končala neuspešno. Žal ni podatkov o tem, v kakšen namen je Ivan Černe uporabil izposojeni denar. Zagotovo ni najemal posojil za preživetje, saj bi za to zadostovali bistveno manjši zneski. Če bi bil v hudi stiski, tudi ne bi posojal denarja in kupoval kreditov. Nasprotno, jasno je, da se je vsaj delno ukvarjal s posojilnimi in z nepremičninskimi posli. Poleg tega njegov primer razkriva, da je bilo za premožnega kmeta pomembno, da ohranja in plemeniti svojo zemljiško posest, in v tem smislu nam primer nekaj pove tudi o vrednotah v takratni kmečki družbi. Po drugi strani pa njegove izgube niso bile toliko posledica poslovne nesposobnosti kot precenjene sposobnosti obvladovanja zamudnih likvidnostnih zahtev na več frontah hkrati ali tega, da se njegovi načrtovani posli preprosto niso obnesli. Morda pa se je preveč zanašal na svoje dobro ime in družbeni položaj župana. Ko je odložil župansko obleko, je postal lahka tarča upnikov. Toda skupna izguba 141 lir, kolikor je znašal neto primanjkljaj Ivana Černeta, če izvezemo njegove težave z dotami, ni mogla biti usodna ali resno zamajati ekonomske osnove dobro situiranega kmeta, kar je kot član županske družine v Tomaju zagotovo bil. Žal ne moremo ugotoviti, kolikšen delež so predstavljala izgubljena zemljišča v primerjavi z velikostjo kmetije Ivana Černeta sredi 18. stoletja, saj tega podatka preprosto nimamo.

V naslednji (sedmi) generaciji je družina Černe doživela nekakšno demo-

grafsko eksplozijo, zaradi česar je težko rekonstruirati njen razvoj in otroke pravilno pripisati pravemu očetu. Čeprav so konec 70. let 18. stoletja v krstne matične knjige pričeli vpisovati hišne številke, ponavljanje istih lastnih imen med možmi in ženami, prepletanje generacij, druge poroke ter selitve med hišami v razširjenih gospodinjskih (z več hišnimi številkami) pogosto prispevajo k zmedu. Kljub temu lahko v tej generaciji v Tomaju s precejšnjo mero gotovosti identificiramo sedem očetov Černetov, ki so med letoma 1758 in 1804 spočeli skoraj 70 otrok. Ne le da je bilo po sredini 18. stoletja v rodbini Černe več poročenih parov, temveč so imeli v primerjavi s preteklostjo praviloma tudi številčnejše otroke. Razliko lahko opazimo tudi med dvema rodbinskima vejama z začetka 18. stoletja, ki sta izhajali iz Andreja in Tomaža Černeta: medtem ko sta imela Jožef in Anton, Tomaževa sinova, skupaj le dva sinova, ki sta se poročila (oba z imenom Marko), je veja Ivana in Jakoba, Andrejevih sinov, dala pet moških poročenih dedičev (Jožef, Franc, dva Jakoba in Jurij) (ŠAK, ŽT, MKK 6 in 7a).

V tem obdobju se leta 1771 kot župan v Tomaju omenja Jožef Černe, ki najverjetneje še vedno pripada prejšnji generaciji (Tomažev sin) (AST, ATTA, 195.1, 2, 13). Nekaj let pozneje, leta 1779, je Jakob Černe, župan v Tomaju (kot tak se omenja tudi leta 1778), dobil dve manjši kazni zaradi kršitev v zvezi z gosposko upravo, in sicer ker je prejeto odškodnino za košnjo grofovega sena, pri kateri ni sodeloval, vseeno pospravil v žep, ter zaradi prodaje vina pod lažno pretvezo (AST, ATTA, 197.1, 5). Od vsaj treh Jakobov, ki so takrat živeli, je bil ta najverjetneje Ivanov brat in je bil prav tako človek iz prejšnje generacije. To nam pove, da je družina še vedno veljala za pripadnico elite.

V zadnjih dveh desetletjih 18. stoletja se ohranjeno arhivsko gradivo namnoži. Med letoma 1778 in 1799 so različni člani družine Černe sodelovali v kar 54 sodnih postopkih, od katerih se jih je večina nanašala na izterjavo dolgov (23), v drugih primerih pa je šlo za transakcije z nepremičnim premoženjem, kot so ocene, zasegi, menjave, donacije in prodaje (11), za zadeve, povezane z dedovanji in dotami (5), ter drugo. V precejšnjem številu teh postopkov so na obeh sprtih straneh nastopali člani in članice družine Černe, in sicer v zvezi z nepremičnim premoženjem, s krediti in celo z žalitvami (AST, ATTA, 195.3, 4-7; 196.1.1, 6; 196.1.2, 14-21; 197.1, 5, 9 in 13). Čeprav se zaradi jednatosti ne moremo podrobneje spuščati v tako veliko število primerov, dokumentacija priča o vztrajni in razširjeni dejavnosti Černetov kot posojilodajalcev. V zadnjem takem postopku, zabeleženem v 19. stoletju, ki pa je potekal leta 1799, je razvidno, da je imel Marko Černe, tedaj župan v Tomaju, pravico prodajati na drobno grofovo in lastno vino

ter tudi pravico do zakola in prodaje mesa skupaj s svojim bratrancem iz drugega kolena Francem; vsak od njiju je bil pri prodaji udeležen do polovice. Ta je tožil Markovega sina, ker je s prodajo vina in z zakolom živine presegel očetov polovični delež (AST, ATTA, 197.1, 13). Družina se je torej angažirala na različnih frontah, ki so ji zagotavljale denarne prilive in prevladujoč položaj v lokalni družbi, hkrati pa so se njeni člani posluževali tožb znotraj družine za zavarovanje lastnih finančnih in premoženjskih interesov.

Številčno povečanje širše družine v sedmi generaciji, ki je v Tomaju dosegla kar sedem Černetov z njihovimi družinami in otroki, je prinesla spremembo v poročnih vzorcih njihovih sinov in hčera v naslednji (osmi) generaciji. Med koncem 18. in začetkom 19. stoletja so se pojavile številne poroke med moškimi in ženskimi člani različnih vej Černetovih, kar se dotlej v dve stoletji dolgi družinski zgodovini še ni pripetilo. Med letoma 1794 in 1815 so se npr. štiri od desetih porok ženinov Černetov sklenile z nevesto Černe (ШАК, ЖТ, МКР 4). Zdi se upravičeno domnevati, da je te odločitve o poroki spodbudila skrb glede drobljenja zemljiškega premoženja, tako zaradi naraščajočega števila dedičev kot novega dednega prava, ki je bilo v Avstriji uvedeno proti koncu 18. stoletja. To je temeljilo na načelih rimskega prava in je predpisovalo, da imajo vsi otroci, tako moški kot ženske, pravico do enakih deležev pri dedovanju, če ni bilo pisne oporoke pokojnika, ki bi določala delitev med dediči (Kambič 2007). V času prehoda in prilagajanja novemu sistemu, ki se je močno razlikoval od prejšnjega, v katerem so bili moški dediči načeloma enakopravni, ženske pa so prejemale doto (kmetijo so dedovale le, če ni bilo moških dedičev) (Panjek 2021)), se je takrat vsaj del rodbine Černe očitno odločil za omejevanje drobitve premoženja s križnimi porokami. Z osmo generacijo vstopamo v čas in dogodke, ki so večinoma že zabeleženi v lokalnih kronikah. Držali se jih bomo in rekonstrukcijo družinske zgodovine zožili na tisti del, ki je najpomembnejši za tu obravnavano temo. Osredotočili se bomo na moške predstavnike, ki so še naprej živeli v Tomaju. Tomajski župnik, kronist in ljubiteljski zgodovinar Albin Kjuder namreč omenja tudi druge člane družine, ki so se poročili drugje in rodili otroke, ki so se ukvarjali z intelektualnimi poklici (ЖАТ, АК, Т, 3, 891).⁵ Toda že v tej generaciji so iz družine Černe začele izhajati osebnosti, ki so si ustvarile kariero zunaj okvira vasi in ozemlja devinskega gospostva. Večinoma so pripadali družinski veji, ki je bila v vasi znana pod imenom *Fabjanijevi* in je izhajala iz Antona, Tomaževega sina, katere-

⁵ Več o Kjudru v 14. poglavju.

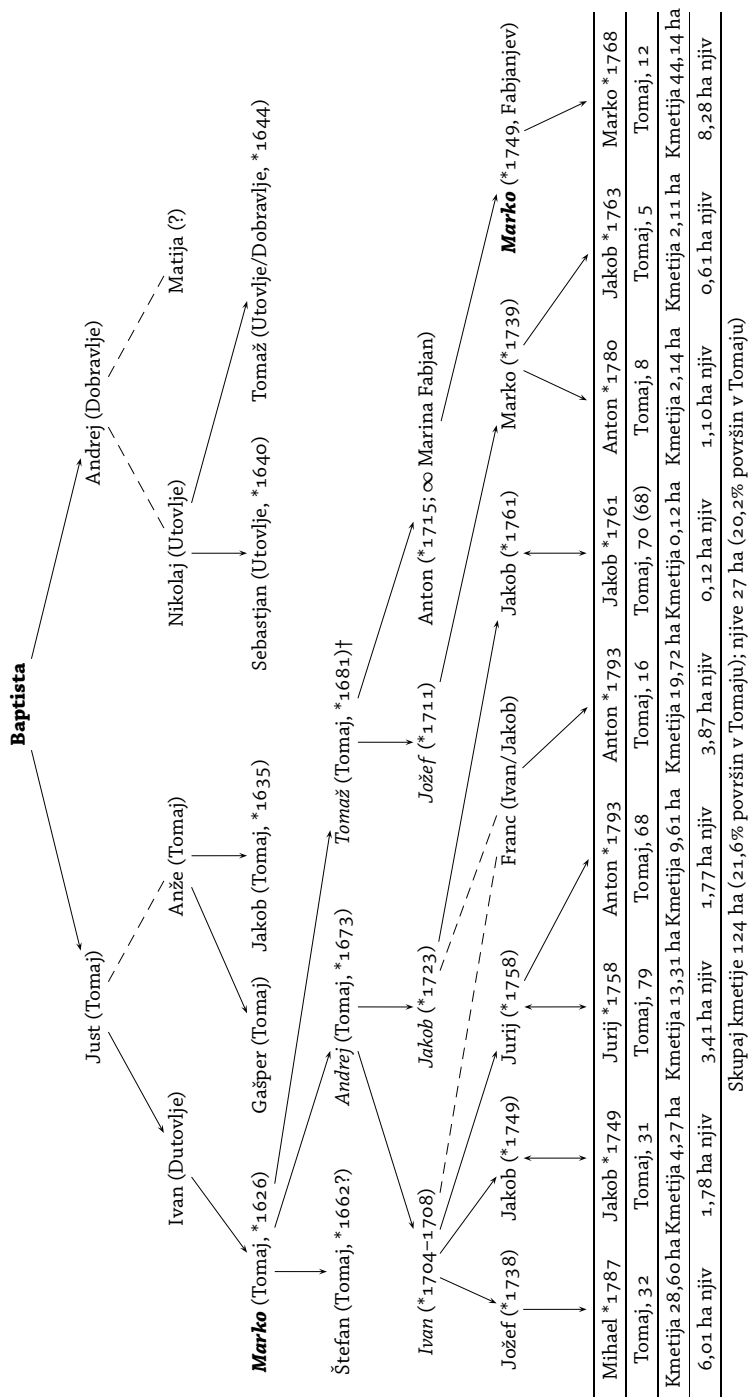
ga vdova Marina (rojena Fabjan) je bila leta 1758 zapisana kot upraviteljica posesti, polovične kmetije, ki je pripadala njenemu pokojnemu očetu Ivanu Fabjanu (AST, ATTA, 242.1, 3; ŠAK, ŽT, MKU 3).⁶ Med primeri karier je tudi Jakob (rojen 1780), sin Marka in Antonov vnuk, ki je postal duhovnik in kanonik v katedrali svetega Justa v Trstu. V svoji oporoki je ustanovil sklad za financiranje štipendij. Njegov starejši brat Marko (rojen 1769) pa je bil ustanovitelj veje, ki je ohranila in razvila ugled družine. Poročil se je kar štirikrat in s tremi ženami imel skupaj 17 otrok. Prvi zakon je bil razveljavljen, ker žena kot »hermafrodit« ni mogla imeti otrok (ŽAT, AK, T, 892; AST, ATTA 207.1, 2). Marko je v letih francoskih Ilirskih provinc opravljal tudi funkcijo župana v Tomaju. Kjuder poroča o govoricah, češ da je takrat župan izbiral mladeniče, ki so morali v vojsko, služba je trajala sedem let. Župan naj bi s tem lahko dobro zaslužil, saj so očetje raje šli k njemu in se poskušali dogovoriti »iz oči v oči – daj mi to svojo zemljo, fant pa bo ostal doma« (ŽAT, AK, T, 893). Take govorice se zdijo verodostojne glede na zgoraj omenjeno veliko število sodnih postopkov v zvezi z izterjavo dolgov.

Tretje stoletje: od vaške elite do dunajskega parlamenta⁷

Med sinovi zadnjega župana, zabeleženega v 18. stoletju, Marka (Antonov sin), velja posebej omeniti tistega, ki je prevzel očetovo ime, torej Marka. Leta 1820 je ta veljal za najbogatejšega v Tomaju oz. je bila vsaj njegova kmetija daleč največja v vasi. V omenjeni kraški vasi je bilo skupaj 73 posesti in gospodinjstev, večina od njih je merila manj kot deset hektarjev, povprečje pa je znašalo šest hektarjev. Gospodarstvo Marka Černeta je merilo neverjetnih 44 hektarjev, od katerih je bilo več kot osem hektarjev obdelovalne zemlje (ostalo je predstavljal travnik), kar je občutno presegalo tedanjo srednjo vrednost v vasi, ki se je ustalila pri 1,7 hektarja. Marko je bil eden od le treh gospodarjev gospodinjstev v družinski veji, ki izhaja iz Tomaža (začetek 18. stoletja), in je imel v svojih rokah večino zemlje, ki je pripadala tej veji. Druga veja, ki izvira iz Tomaževega brata Andreja, je bila sestavljena iz šestih glav družin (vendar je eden od njih živel v hiši nečaka), od katerih sta bila dva med najbogatejšimi kmeti v Tomaju: Mihael, sin Jožefa, z 28,6 ha, in Anton, sin Franca, z blizu 20 ha (glej sliko 10.1). Glede na to, da so imela le tri gospodinjstva v Tomaju med 20 in 30 hektarjev zemlje, so Černeti na začetku 19. stoletja predstavljali znaten del najbogatejših v

⁶ Vzdevek *Fabjanijevi* je po vsej verjetnosti nastal ravno zaradi Antonove poroke z dedinjo Fabjan in ker je njegov sin kasneje podedoval materino Fabjanovo kmetijo.

⁷ Ta del temelji na Zobec (2024).

Slika 10.1 Moško družinsko drevo Černe, 16.–19. stoletje

Opombe Krepko – ključne osebe v genealogiji, ležče ime – župan; puščica – oče-sin; črtkana črta – negotova vez oče-sin; obojestranska puščica – ista oseba. * Rojen. † Od tu dalje so navedeni samo moški, ki so imeli moške potomce, ki so nato tudi sami imeli moške potomce itd. v Tomaju. Pred tem je navedena vas bivanja. Podatki o kmetijah so povzeti iz franciscejskega katastra (glej 2. poglavje).

vasi. Jasno je torej, da so številne poroke znotraj širše družine v preteklih letih in desetletjih obrodile sadove ter da so Černeti uspešno omejili razdrobljenost svojega zemljiškega premoženja.

Družina Černe je mesto župana obdržala tudi v 19. stoletju, ko je to funkcijo opravljal (vsaj) Mihael (1821–1822, ŠAK, ŽT, MKK 7a) pa tudi Marko in njegov sin Anton Černe. Seveda ta družina ni bila edina, ki je v tem obdobju, torej v 19. stoletju, tvorila vaško elito. Podobno kot v preteklosti se je iz vaškega tkiva izločilo nekaj družin, ki so zasedale politično ali družbeno pomembne položaje, kot so župani in cerkveni starešine. Med temi družinami so obstajale tako medsebojne povezave v obliki sorodstvenih vezi kot tudi antagonizmi. Kljub vsemu pa je v 19. stoletju, ko sta Jakob in Anton Černe, stric in nečak, pridobila položaja stolnega kanonika ter državnega in deželnega poslanca na Dunaju in v Gorici, družina Černe uspela še dodatno utrditi svoj položaj, tako znotraj kot zunaj vasi.

Anton Černe je bil človek tako »starega« kot »novega«, modernega sveta. Bil je zemljiški posestnik, katerega politične dejavnosti na regionalni in državni ravni so okrepile njegov položaj vaškega mogotca. Kljub uspehu zunaj vasi je sadove svojih funkcij vselej rad uveljavljal v izvornem kraju. Medtem ko je tekmoval za položaje in vloge v »velikem svetu«, je še vedno najraje vlagal v širitev svojih domačih posesti. Primer Antona Černeta zato ponuja izhodišče za razumevanje procesov modernizacije, ki so v 19. stoletju potekali na ozemlju nekdanje Notranje Avstrije, zlasti na Goriškem. Seveda prehoda iz starega režima v modernost ne smemo razumeti shematično: 19. stoletje ni prineslo nenadnih sprememb. Vaške elite so se, kot je bilo pojasnjeno v tem poglavju, že dolgo pred Antonom Černetom povezovale s svetom zunaj lokalnih skupnosti. Podobno je bila diferenciacija podeželja ob fragmentaciji zemljiških posesti prisotna že dolgo pred tem (Panjek 2015, 62).

S spremljanjem tomajskega poslanca lahko torej sledimo kompleksnim dinamikam spreminjanja kraškega podeželja v povezavi z uveljavljanjem kapitalizma, nacionalizacijo prostora oz. s krepitvijo nacionalnega gibanja in stopanjem ljudi v politično sfero. Izostritev Černetove življenjske poti pomeni tudi fokusiranje na razmerja, ki jih je tkal tako v izvorni skupnosti kot izven nje, kar pomaga razumeti tako odnose znotraj vaške skupnosti kot razmerja med skupnostjo in političnimi veljaki, kakršen je bil sam, ter javnimi oblastmi. Biografski oris Antona Černeta temelji na predpostavki, da je bil njegov gospodarski uspeh povezan z njegovo politično dejavnostjo in da je protest kraških prebivalcev proti politiki tomajskega mogočnega koreninil tudi v socialno-gospodarskih odnosih, čeprav je nosil nacionalno

obeležje. Čeprav je Černe na začetku svojega političnega vzpona na Dunaju uspel pridobiti precejšnjo podporo Kraševcev, so mu slednji pozneje obrnili hrbet, domnevno zaradi njegovega narodnega odpadništva. Gospodarski vidik Antonovih dejavnosti je v poglavju predstavljen skozi oporoke, kupoprodajne pogodbe in zadolžnice. Pri predstavitvi njegove politične poti prispevek temelji na slovenskih časopisih različnih političnih usmeritev. Poglavje menjuje med perspektivami. S pomočjo študije Černetovega primera poskuša osvetliti odločitve, ki so se izrazile v širših razmerah (npr. njegov politični preobrat), obenem pa osebno in lokalno dimenzijo kontekstualizira skozi širše procese, ki so prežemali tedanje južne dežele habsburške krone.

Anton Černe se je rodil leta 1813 Marku Černetu, tomajskemu županu v času Ilirskih provinc in kasneje pod avstrijsko upravo med letoma od 1826 do 1839. Komaj devetnajstleten se je Anton poročil z osem let starejšo Marijo Renčelj, hčerjo mačehe (tj. Markove žene) Neže (Marušič 2013, 10). Antonovo izobraževanje je verjetno zagotovil njegov stric Jakob, zgoraj omenjeni kanonik tržaške katedrale, ki je v oporoki Antona navedel kot (so)upravitelja štipendijskega sklada. Na žalost nimamo dokumentov o Antonovi izobraževalni poti, vendar obstajajo indici o temeljitem znanju nemščine in italijanščine (domnevno je bil seznanjen tudi z latinščino), medtem ko knjižne slovenščine ni bil večšč. To so mu pozneje očitali politični nasprotniki, ki so mu zamerili pomanjkljivo znanje knjižnega jezika (in ga zaničljivo označili za pokvarjeni kranjski jezik: »ferdirbana kranjska špraha«) (Cencič 2004, 65; »Govori v državnem zboru o narodnih zadevah slovanskih v seji 14. in 17. maja t. l.« 1862, 173–174). Anton se je torej rodil z znatnim socialnim in političnim kapitalom: odraščal je v družini župana in se lahko zanašal na sorodnike, ki so zasedali socialno in politično pomembne položaje. Po zaslugi strica Jakoba je pridobil tudi kulturni kapital, ki mu je olajšal pridobivanje veščin, potrebnih za družbeni vzpon. Skratka, družina mu je ponujala izjemne možnosti za karierno napredovanje, kar je razvidno tudi iz poklicnih odločitev drugih družinskih članov. V Trstu je bil Jožef, sin Antonove tete Polone, ki je postal kirurg; Antonov polbrat Franc, ki je stopil v Jakobove stopinje in postal stolni kanonik; ter njegova sestra Urša, ki se je poročila v Trstu. Poleg tega je njegov brat Jožef postal pomočnik na okrajnem uradništvu v Sežani (ŽAT, MS, RMČ).

Da bi utrdil svojo moč in si pridobil oporo tudi zunaj lokalnega okolja, je Anton Černe potreboval tudi gospodarsko moč. Očitno je, da premoženja ni podedoval, saj očetova oporoka ni bila posebej radodarna in je za svojega »univerzalnega« dediča imenovala drugega sina, Ivana, ki se je poročil v ugledno »rivalsko« družino (z istim priimkom, torej Černe, vendar z »do-

mačim« imenom Učerinovi) (PANG, 939, 2, Testament 1850). Kljub vsemu pa je oče pred smrtjo prav Antona imenoval za svojega zastopnika v vseh zadevah (PANG, 939, 5, Vollmacht 1838).

Anton je bil tisti, ki se mu je uspelo povzpeti na zavidljivo gmotno raven, najbrž tudi zahvaljujoč funkcijam, ki jih je opravljal. Čeprav nimamo neposrednih dokazov, je bila Černetova politična kariera tako dolga (od leta 1839, ko je prvič postal župan, do leta 1876, ko je prenehal biti regionalni poslanec), da lahko domnevamo, da mu je nudila odskočno desko za oplajanje premoženja. Prav tako mu je omogočila dostop do pomembnih položajev v avstrijski politiki, tj. državnega in državnega zbora, kar mu je zagotovilo odlično izhodišče za krepitev lastnega položaja, tudi ekonomsko. Na Krasu so krožile govorice, da naj bi ogrska vlada Černetu nakazala 60.000 goldinarjev v zameno za lobiranje za zmanjšanje ogrskega prispevka v skupni vojaški proračun (Kjuder 1972, 150; Hadalin 2011, 735). Glede na to, da je bil Černe član avstrijske parlamentarne delegacije za reševanje vprašanj dualizma znotraj Avstro-Ogrske, morda govorice, ki jih je zabeležil Albin Kjuder, niso bile povsem neutemeljene. Nenazadnje se je Anton Černe v parlamentu družil s slovenskim politikom Lovrom Tomanom, za katerega je bilo znano, da je imel od gradnje železnice koristi na svojem rodnem Gorenjskem (Melik 2002, 683).

Tudi če govorice pustimo ob strani, se lahko Černetovem ekonomskem statusu prepričamo na podlagi kopice kupoprodajnih pogodb, ki jih hrani njegova zapuščina. V njih skorajda brez izjeme nastopa kot kupec. O položaju govori tudi dejstvo, da je zlasti po dopolnjenem šestdesetem letu, podobno kot njegovi predniki, zlasti župan Ivan sredi 18. stoletja nastopal kot posojevalec denarja. Nenazadnje pa o Antonovem premoženju pričajo oporoka, kjer se lahko prepričamo, kako bogato dediščino je namenil svojim štirim hčeram (kraški poslanec ni imel moškega potomca), ter poročne pogodbe hčera, ki beležijo izjemno bogate dote. Vsaki od svojih hčera je Anton zapustil hišo: Jožefa, poročena z zemljiškim posestnikom Andrejem Kocjanom iz Žirij, je dobila hišo v Sežani; Luiza (Alojzija), poročena s trgovcem Mihaelom Dellesom iz Trsta, je dobila polovico hiše v Trstu; Amaliya, poročena s stotnikom Francem Černetom iz Tomaja, je prejela domačijo in polovico (druge) hiše v Trstu; Vincenca je dobila pet hiš v Trstu; nazadnje pa je hišo v Trstu namenil tudi vnuku Emilu Arturju. Poleg tega je Vincenca prejela doto v višini 6.000 goldinarjev, enak znesek je prejela Alojzija, Jožefa pa 2.500 goldinarjev.⁸ Kljub bogastvu, ki ga je Anton Černe

⁸ PANG, 939, 4, Oporoka, 26. september 1889; pogodba (*convenzione*) med Antonom Černetom in Vincenzo Sclembo, sklenjena pred notarjem notarjem v Trstu, 1. junij 1882; Ehepact,

uspel nakopičiti, se zdi, da se je vedno bolj oddaljeval od vaše stvarnosti, v kateri je živel. Domnevamo lahko, da je njegov politični oportunizem škodoval ugledu, ki ga je užival med vaščani Tomaja in Kraševci nasploh. Da bi razumeli, kako in zakaj je Anton Černe izgubil naklonjenost Kraševcev, se moramo poglobljeje seznaniti z njegovimi političnimi dejavnostmi in s postopki kopičenja zemljiške lastnine. Ti so potekali v času gospodarske krize in posledično nemalokrat minili v znamenju siromašenja kmetov. Po zgledu svojih prednikov, zlasti zgoraj omenjenega župana Ivana, je Černe sčasoma zaplenil posesti kmetov, če ti niso mogli odplačati njegovih posojil.

Posojanja denarja se je Černe lotil že v svoji mladosti (med letoma 1840 in 1849), ko je opravljal funkcijo župana (PANG, 939, 5). Tedaj je šlo za posamezne primere, in ne za posojila močno zadolženim strankam, ki se pojavijo kasneje. Že leta 1866 je bilo terjatev več, v Antonovih preglednicah, v katere je zapisoval dolgove posameznikov, lahko tedaj naštejemo kar 69 oseb, od katerih je bilo 21 (ali približno 30 odstotkov) Tomajcev. Leta 1887 je bilo dolžnikov že 93, med temi 28 domačinov. Skupni dolg domačinov se je povzpел z 2.262 goldinarjev leta 1866 na 3.619 goldinarjev leta 1887. Dolg posameznih gospodinjstev se je v primeru Tomaja gibal med 215 (1866) in 415 goldinarji (1887) (PANG, 939, 5).

Pregled kupoprodajnih pogodb v zapuščini Černetov razkriva različne primere finančno obremenjenih kmetov, ki niso zmogli odplačati dolgov in so zato izgubili posest. Anton je tako razlastil Valentina Raubarja iz bližnje vasi (Vrhovlje), ki mu je dolgoval 187 goldinarjev skupaj s šestodstotnimi obrestmi. Na podoben način je prevzel posestva (dve polji) svojega sovaščana Andreja Slavca, ki je Antonu dolgoval 140 goldinarjev skupaj z osem odstotnimi obrestmi (PANG, 939, 4). Na enak način je zaplenil premoženje sovaščana Luke Petelina, ki je Antonu dolgoval 323 goldinarjev skupaj s sedem odstotnimi obrestmi (PANG, 939, 4). Poleg tega je začasno pridobil (pogodba je določala 30-letno uporabo) več nepremičnin Mathiasa Oruja (verjetno Matije Orla), čigar oče je bil lastnik nepremičnin, zemljiški gospodar in gostilničar v bližnji vasi, Skopem, vendar je Matija na koncu postal finančno insolventen in si izposodil 1.200 goldinarjev (PANG, 939, 4). Poleg tega je Černe pridobil posestva Antona Lazarja iz bližnje Gropade pri Bazovici, ki je umrl brez otrok. S prepričevanjem ali ponujanjem denarja zakonitim dedičem je Černe na koncu uspel pridobiti večji del Lazarjeve-

poročna pogodba med Alojzijo Černe in Mihaelom Dellesom, sklenjena pred notarjem Petrom Kozlerjem v Sežani, 12. november 1862; Heiratsvertrag, poročna pogodba med Jožefo Černe in Andrejem Kocjanom, sklenjena pred notarjem Kozlerjem v Sežani, 29. januar 1857.

ga premoženja (PANG, 939, 1 in 3). Obseg Antonovega posojilnega posla in drugih dejavnosti v njegovo finančno korist sega daleč preko naštetih primerov. Veliko število kupoprodajnih pogodb, v katerih je bil Anton naveden kot kupec, potrjuje domnevo, da je znal družbeno-gospodarske razmere zasukati v svoj prid. Tomajski magnat je sčasoma svoje »ozemlje« razširil do te mere, da so vaščani namigovali, da je velik del Krasa v njegovih rokah (Kjuder 1972, 150).

Večina Černetovih finančnih transakcij je bila opravljena med in po njegovi politični karieri na Dunaju ter v Gorici. Prav zaradi tega je treba preučiti povezavo med njegovim delovanjem na političnem prizorišču in družbenim položajem, ki ga je zasedal. Z drugimi besedami, zanima nas, kako so njegove politične dejavnosti prispevale k njegovemu bogatenju in nazadnje privedle do spremembe položaja, ki ga je užival v svoji izvorni skupnosti. Kljub temu da je kot poslanec pridobil bogastvo, so politični neuspehi naposled usodno zamajali Antonov ugled.

Anton Černe⁹ je bil v državni zbor prvič izvoljen leta 1848, ko so vsi »neodvisni moški« (tj. tisti, ki niso bili v služecem razmerju) v Avstriji imeli pravico glasovati v skladu z začasno ustavo, tako da so bili do glasovanja upravičeni pripadniki vseh slojev. Kljub temu da se je pridružil parlamentarni desnici, je kot večina slovenskih in slovanskih poslancev v tistem času zagovarjal odpravo podložništva brez odškodnine, z govori pa je pridobil sloves enega najprepoznavnejših slovenskih politikov.

Z uvedbo kurialnega volilnega sistema na podlagi februarske listine leta 1861 je bil izvoljen v goriški deželni zbor v kuriji velikih zemljiških lastnikov. Preko deželnega zbora – kot je določal takratni volilni zakon – je bil ponovno izvoljen v državni zbor, kjer je bil zaradi zavzemanja za pravico do javne rabe slovenskega jezika deležen pohval, tudi iz Goriške (»Govori v državnem zboru o narodnih zadevah slovanskih v seji 14. in 17. maja t. l.« 1862, 172–177).

Kljub slavospevnim besedam časopisa pa se je Černetova ponovna izvolitev izkazala za vrhunec politične kariere, ki je na koncu pripeljala do njegovega neslavnega padca. Čeprav je večkrat glasoval proti vladnim odločitvam, se je na koncu pridružil krogu vladnih podpornikov, t. i. ustavovercev, in se v razkolu med mladoslovenci ter staroslovenci približal taboru slednjih, tj. privržencem »politike majhnih korakov«. Tako je deloval predvsem v podporo avstrijskemu oz. vladnemu patriotizmu. Černe je nazadnje postal brezbrizen do političnega slovenstva in nikoli ni posvojil ideje Zedi-

⁹ Za celoten pregled Černetove politične poti glej Marušič (2013) in Gabršček (1932).

njene Slovenije, nacionalno-političnega ideala angažiranih, povečini liberalnih »prvakov« tistega časa, niti se ni aktivno udeleževal taborov v Primorju (Melik 2002, 68). Nasprotno, kot je zatrjeval politični nasprotnik Viktor Dolenc,¹⁰ je Černe Zedinjeno Slovenijo označil za »prazno slamo«, ki naj je vlada ne bi dovolila, po njej pa naj tudi ne bi bilo »nobene potrebe« (»Dopisi: iz Goriškega, 23. feb.« 1872, 1). V goriški Soči narodnih aktivistov Viktorja Dolenca in Karla Lavriča¹¹ so zato Černeta, ki je v govorih uporabljal nemščino ali italijanščino, označili za »nemškutarskega Lahona«, ki mu ni šlo za nič drugega kot to, da si »s svojim poslanstvom žepe napolni« (»Črni listi« 1872, 2; »S Krasa« 1872, 1).

Končni spopad s Černetom je potekal leta 1872, ko se je odločil podpreti zakon o neposrednih volitvah v državni zbor. Njegovi nasprotniki so sodili, da gre za potezo, naklonjeno centralizmu in zato v nasprotju z nacionalnimi interesi. Kraški volivci so se zato zbrali v sežanski gostilni in mu izrekli nezaupnico, v kateri so izjavili, da je Černe zapustil svoje stare politične prijatelje in prestopil »neposredno v tabor političnih sovražnikov«. V državni zbor naj bi bil namreč izvoljen zahvaljujoč italijanskim deželnim poslancom. Černe se je na nezaupnico odzval precej nespretno, celo cinično. V kratki brošuri, v kateri se je posmehoval avtorjem, je zapisal, da so njegovi nasprotniki politiki in novinarji, ki imajo »več praznega trebuha kakor v žepu kruha«. Prepričan, da je bil glas nezaupnice rezultat delovanja peščice »slovenskih povzročiteljev nemira« in da bo zato lahko zlahka obnovil svojo podporo, je sklical sestanek volivcev v isti gostilni, v kateri so se mu zoperstavili (»Črnetov manifest« 1872, 1). Če se ozremo k Černetovi izvorni skupnosti, bomo lažje razumeli jezo Kraševcev na volilni skupščini v Sežani aprila 1872. Glasovanje o nezaupnici poslancu, ki je domnevno zanemarjal nacionalne interese, ni bilo v južnih deželah monarhije nič neobičajnega. Pozornost pa vendarle vzbuja nenavadno ognjevit odziv Kraševcev na Černetovo pojasnjevanje svojih političnih odločitev. Gre namreč za reakcijo, ki bi jo najlažje opredelili kot javni linč. Pri Černetu lahko zaznamo nena-

¹⁰ Viktor Dolenc (1841–1887) je izhajal iz premožne družine Dolencev (njegov ded Matija je bil poštni mojster), kalil se je v političnih, slovenskonacionalnih vodah in postal odbornik političnega društva Soča ter urednik istoimenskega glasila, kasneje (1884) pa je postal urednik tržaške *Edinosti*. Več o Dolencu glej v »Viktor Dolenc« (1887) (v treh nadaljevanjih).

¹¹ Lavrič je bil primorski odvetnik, rojen na Premu v imenitni družini, služboval je v Sežani, Tolminu in Ajdovščini, Gorici in nazadnje Trstu. Čeprav je že v Tolminu začel z delom v imenu naroda – bil je pobudnik čitalništva –, pa se je z narodnim aktivizmom najbolj uveljavil v Gorici, kjer se je izkazal kot ključni dejavnik *Soče*. Znan je bil kot nadarjen govornik, ki si je sloves ustvaril na taborih. Več o Lavriču glej v Marušič (2013) in »Doktor Karel Lavrič« (1906), posebna številka časopisa *Soča*, posvečena Lavriču.

vaden razkorak med pričakovanji in dejanskostjo, najbolje ponazorjen s hladnim tušem, ki ga je poslanec doživel ob soočenju z domačini in volivci v sežanski gostilni. Ljudje naj bi bili tedaj tako razjarjeni, se spominja Kjuder (1972, 150), da so Černeta po stavbi lovili z vilami. Kraški velikaš se očitno ni zavedal spremembe razpoloženja; pred očmi je imel predvsem pohvale, ki jih je prejel za govor o potrebi po pripoznanju javne rabe slovensčine pred desetletjem, zato je ostal prepričan, da ima ljudstvo še vedno na svoji strani. Njegovo zamegljeno dožemanje družbene realnosti je bilo verjetno povezano z njegovim družbenim statusom, ki ga je oddaljil od izkušenj povprečnega vaščana. Za razliko od večine Tomajcev je Černe politično kariero nadaljeval na Dunaju in v Gorici; kljub vstopu v visoko politiko in urbano okolje pa si je hkrati prizadeval utrjevati svoj družbeni položaj na rodnem Krasu. Ni treba posebej poudarjati, da njegov Kras ni bil podoben tistemu, ki so ga poznali mnogi kmetje – od vaščanov ga je ločevala socialna, ne fizična razdalja. Politična pot in družinske strategije, ki so razvidne iz poročnih pogodb hčera in oporok družinskih članov, poudarjajo razlike med socialnimi sloji. Černe je preprosto pripadal drugačnemu sloju kot večina Kraševcev. Dejstvo, da so doma govorili izključno nemško, še dodatno poudarja socialno razdaljo med njim in drugimi. Da to ni bil le simbolični pokazatelj (uporaba drugega jezika), ampak odraz materialnega položaja, dokazujejo številne pogodbe, s katerimi je Černe pridobil ogromno posesti, pogosto na račun preprostih kmetov. Družbena razdalja mu je prinesla status »izdajalca«: glede na to, da je bil večji del kapitala na ozemlju »slovanskih« dežel v rokah tujih lastnikov, je bilo enostavno postaviti enačaj med »imenitniki« in osovraženimi »tujci« (Agneletto 1914, 374; Lazarević 2015, 34; Gestrin 1969, 136). Hkrati pa Černe ni imel težav z gibanjem v višjih, pretežno nemško (ali italijansko) govorečih družbenih krogih, saj je imel dovolj kulturnega kapitala, da je vanje lahko vstopil.

Družbeno razdaljo, ki je bila prisotna v Tomaju in na kraškem podeželju, potrjujejo tudi govorice, ki odražajo takratno javno mnenje. Čeprav pogosto neresnične – zlasti tiste, ki zadevajo njegove politične dejavnosti –, so govorice vendarle pokazatelj položaja posameznika v skupnosti. Neprijetne govorice lahko tako kažejo, da je nekdo izgubil naklonjenost (Ramšak 2006). Poleg čenč o nezaslišanem znesku denarja, ki naj bi ga Anton Černe prejel od ogrske vlade, je med kraškim prebivalstvom prevladovalo splošno prepričanje, da je razmere na Krasu na Dunaju predstavljal v povsem drugačni luči, kot so bile v resnici. V parlamentu naj bi izjavil, da je Kras rodovitna regija in da trta izjemno dobro obrodi, kar je odločevalce vodilo k višji obdavčitvi zemlje. Govorice ne ustrezajo resničnosti, saj je Černe v

državnem zboru Kras predstavil kot kamnito in puščavsko pokrajino, kjer so morali kmetje vlagati veliko energije, da so lahko sploh obdelovali puščobno zemljo (»Državni zbor« 1868, 86–87). Čeprav govorice o Černetovih dejavnostih na Dunaju niso bile resnične, dokazujejo, da so bili Tomajci do svojega rojaka sumničavi. Sovraštvo do Černetovih je očitno preživelo Antona, saj ga je v medvojnem obdobju zabeležil župnik Albin Kjuder, ki je v Tomaju deloval od leta 1924 do 1967.

Ob upoštevanju neodobranja Antona Černeta s strani vaščanov se upor kraškega prebivalstva aprila 1872 kaže v drugačni luči. V določenem smislu bi lahko trdili, da se je družbeni protest razkril v narodnostni preobleki. Kot so opazili sodobniki, je v tem času napredovala nacionalna mobilizacija prebivalstva. Kljub vsemu pa je treba upoštevati tudi »ljudsko mlačnost«, ki so jo poskušali odpraviti »fanatiki narodnosti«, tj. narodni voditelji in aktivisti (Vošnjak 1982, 283). Nacionalna strast se je lažje razvnela z jasnim razmejevanjem med »nami« in »drugimi«, pri čemer se je izkazalo, da je bilo zelo priročno postaviti enačaj med nacionalne in socialne razlike. Medtem ko je bilo podeželje obravnavano kot ozemlje Slovencev, so v buržoaznem »velikem svetu« prevladovali nemško ali italijansko govoreči »tujci«.

Po smrti Antona Černeta družina ni nikoli več obnovila nekdanjega ugleda. Posestvo je prešlo na njegovo hčer Amalijo, ki ga je upravljala skupaj z možem Francem. Franc Černe (iz veje družine Černjevih, ki izhaja iz zgoraj omenjenega Ivana, župana sredi 18. stoletja) ni bil le Antonov zet, torej sorodnik po poroki, ampak tudi njegov krvni sorodnik (imela sta skupnega deda). V Antonovi oporoki je bila Amalija imenovana za dedinjo, kraški poslanec pa je pred smrtjo Francu zaupal vodenje vseh političnih in sodnih zadev (PANG, 939, b. 2). Franc je bil znan kot stotnik avstro-ogrske vojske, a je bil kot vojaški častnik pogosto odsoten od doma in zato odtujen od vaše skupnosti. Emil Artur, sin Amalije in Franca, je bil imenovan za dediča, vendar je bil leta 1898, ko je izgubil očeta, star šele 16 let. V tem času je študiral agronomijo in enologijo v Grmu pri Novem mestu, nato pa se je preselil v Klosterneuburg blizu Dunaja, kjer je nadaljeval izobraževanje na področju vinarstva. Po končani šoli je bil vpoklican v avstrijsko vojsko. Njegova vrnitev v Tomaj je zabeležena leta 1905, ko se je ukvarjal z namestitvijo stroja za mlatenje žita v bližnji vasi, poleg tega pa je zgradil vinograd, urejen po sodobnih načelih, in tako, kot ugotavlja Kjuder, obnovil ugled družine (ŽAT, AK, T, 3, 894–895; PANG, 939, 9). Kljub vsemu pa je bila preobrazba družbe predaljnosežna, da bi Franc ali Emil lahko zopet uveljavila nekdanjo slavo.

Krstno botrstvo kot merilo družbenega ugleda na dolgi rok

Naša rekonstrukcija krstnega botrstva sledi načelu, ki smo mu sledili že pri predstavitvi zgodovine družine Černe, tako da se omejuje na moško linijo družine. Neupoštevanje žensk, ki so imele širšo družinsko mrežo, saj je segala tako v izvirno družino kot tudi v družino, v katero so se poročile, nam omogoča omejitev in poenostavitev analize. Na obravnavanem območju so imeli vsi otroci ob krstu botra in botro. Čeprav bi bila vključitev ženskega dela družine nedvomno zanimiva, bi bila v okviru te raziskave prezamudna, zbrani podatki pa bi imeli nižjo stopnjo zanesljivosti in popolnosti v primerjavi z moško populacijo. Po eni strani bi morali namreč izslediti poroke vseh sester Černe, da bi ugotovili njihov novi priimek, s katerim so bile vpisane ob vsaki priložnosti po poroki in torej tudi, ko so bile botre pri krstu. To bi sicer lahko storili, vendar lahko pričakujemo skoraj neresljive primere tako glede žensk z istim imenom in priimkom kot tudi glede pravilne identifikacije krstov v okviru njihove izvirne družine v precej pogostih primerih, ko je bil izvirni priimek razširjen. Po drugi strani bi bila izvedljivost sestavitve popolnega nabora žena Černetovih in njihovih izvornih družin vprašljiva, saj so bile poroke sklenjene v cerkvi v vasi, iz katere je izvirala žena. Zaradi tega bi bilo treba poroke moških Černetov iskati tudi v matičnih knjigah drugih župnij, ne da bi vnaprej vedeli, kje jih iskati. Vključitev žena bi bila torej izvedljiva z omejitvami, ki smo jih navedli pri sestrah, a le za žene iz tomajske župnije. Ker je naš cilj izdelava in analiza dolgoročne podatkovne baze, se nam je zdelo smiselno, da se v tej fazi raziskave omejimo na moško linijo, o kateri imamo zanesljive podatke, saj ni bilo družin s priimkom Černe, ki bi ne bile v sorodstvu.

Podobno kot pri rojstvih so podatki o botrih pri krstu na voljo šele od leta 1625 dalje. Najprej bomo orisali nekaj splošnih značilnosti krstnega botrstva na ravni tomajske župnije in nato na ravni družin. Pri tem se bomo osredotočili na krstne botre, ki so pripadali podeželski in kmečki eliti, ter na geografsko širše mreže, ki jih razkriva krstno botrstvo.

Za kmete v župniji Tomaj so bili najpogostejši krstni botri, ki so pripadali podeželski eliti, pripadniki duhovščine. To so bili tako župniki kot tudi njihovi pomočniki (*cooperatori*) na nižjem položaju v cerkveni hierarhiji, ki so kot botri nastopali v številnih primerih. Ker pa so zlasti v 17. stoletju nekateri med njimi izvirali iz (večinoma nižjih) plemiških ali mestnih elitnih družin, je bilo v nekaterih primerih po tej poti mogoče imeti krstnega botra, ki je pripadal podeželski eliti in bil hkrati plemiškega porekla. Dejstvo, da so bili duhovniki najpogostejši, bi lahko pomenilo, da so bili najbolj za-

želeni med elitnimi botri, a so bili hkrati najdostopnejši kmetom, saj so živeli v njihovih skupnostih. Čeprav so bili zelo številni, se duhovniki kot krstni botri pojavijo okoli leta 1640, po letu 1760 pa postanejo precej redki. V 19. stoletju so duhovniki v vlogi botra nastopili le v 11 primerih, nazadnje leta 1891.

Druga kategorija elitnih podeželskih krstnih botrov so bili uradniki različnih gospostev, ki so jim pripadale vasi (ali deli vasi) v župniji Tomaj. Teh sicer ni bilo veliko, saj je od leta 1625 do leta 1914 v vsej tomajski župniji mogoče naštetih le 14 primerov, skoncentriranih med letoma 1657 in 1781. Povsem očitno so bili težko dostopni zaradi veliko manjše socialne bližine kmečke družbe. Pomenljivo je, da je predvsem članom rodbine Černe uspelo imeti za krstne botre upravitelje devinskega gospostva, in sicer v sedmih od 11 primerov.¹²

V istem časovnem obdobju je kot krstni botri kmečkih otrok nastopilo vsega pet primerov moških s plemiškim nazivom. Prav tako redko, skupaj le štirikrat, je kmetom iz župnije Tomaj uspelo imeti za botre celo člane plemiških družin, ki so upravljale gospostvi Devin (della Torre – Thurn) in Rihemberk (Lanthieri). Vsi ti primeri so se zgodili v zelo kratkem časovnem razponu med letoma 1692 in 1698. Medtem ko v celotnem 19. stoletju podobnih primerov ne beležimo, se je leta 1912 predsednik avstrijske cesarsko-kraljeve pomorske vlade Anton Deles pojavil kot boter pri krstu hčerke Emila Arturja Černeta (ŠAK, ŽT, MKK 9).

Čeprav so se glede na številne botre iz vrst duhovščine socialni vzgibi gotovo močno prepletali in bili podprti z verskimi motivi, dodatni plemiški primeri nedvomno razkrivajo, kako so kmetje pridobitev elitnih krstnih botrov za svoje novorojence dojemali kot nekaj dragocenega, kar je prinašalo odliko. Prav zato se zdi verodostojna domneva, da kot možni botri niso bili privlačni le pripadniki podeželske elite, temveč tudi kmečke. Zaradi pomanjkanja zanesljivih podatkov o zemljiškem premoženju kmečkih družin do začetka 19. stoletja (franciscejski kataster) so prepoznavni člani kmečke elite omejeni na tiste, ki so zasedali uradne položaje, kot so bili župani in podžupani ter ključarji, to je upravitelji premoženja lokalnih cerkva in bratovščin (zlasti zemljišča in obresti od posojil). Žal duhovniki, ki so v knjige vpisovali krste, teh položajev niso dosledno zapisovali ob imenu krstnih botrov in so te podatke navajali le izjemoma. Na podlagi nesistematičnih in razpršenih omemb je kljub temu očitno, da so župani nastopali kot kr-

¹² Tomaž Černe leta 1706 in 1715, Andrej župan leta 1715, Anton leta 1737, Jožef leta 1747, Marko leta 1764 in Franc leta 1778.

stni botri za otroke iz družin, ki jim niso pripadali, kar kaže na to, da so tudi župani sodili med zaželene krstne botre. To dodatno potrjujejo primeri, v katerih so bile kot krstne botre navedene županove žene, kar pomeni, da so bile zaradi vloge svojega moža tudi same zaželene botre. Pravilnost hipoteze o privlačnosti kmečke elite potrjuje še navajanje podžupanov in ključarjev med krstnimi botri kmečkim otrokom. V 19. stoletju je bil le Mihael Černe v nekaj primerih zabeležen kot župan, ko je nastopal kot krstni boter. Razmeroma številni pa so bili v tem stoletju primeri botrov, navedenih kot »premožni kmet« (*editus, possidens*). Znatno zemljiško premoženje je torej imelo vlogo dejavnika privlačnosti pri izbiri krstnih botrov.

Čeprav je na splošno v tomajski župniji večina botrov izhajala iz iste vasi kot starši krščenega otroka, knjige krstov beležijo tudi botre iz drugih vasi ali iz bolj oddaljenih krajev. Zdi se, da njihova pogostost skozi čas niha, saj so bila obdobja, ko so bili taki primeri pogosti, in obdobja, ko so bili precej redki, in vasi posledično dajejo vtis večje socialne zaprtosti. Tako je bilo od leta 1625 dalje geografsko območje izvora krstnih botrov v vaseh tomajske župnije ozko, po letu 1650 se je razširilo, nato spet zožilo in se okoli leta 1710 ter po njem spet razširilo. V 30. letih 18. stoletja so spet prevladovali botri iz iste vasi kot starši novorojenčkov. Na tej stopnji raziskave še ni mogoče komentirati razlogov za ta nihanja, verjetno pa jih je treba iskati v demografskih in gospodarskih spremembah. Po letu 1740 se je območje izvora botrov spet razširilo na druge vasi župnije in na druge župnije, medtem ko Tomaj daje vtis izjeme, saj so tu še naprej prevladovali lokalni krstni botri. Skoraj v vseh primerih, ko so botri prihajali iz krajev zunaj župnije, so prebivali v radiju približno 25 kilometrov od Tomaja. Večinoma so bili kmetje, nekateri pa so prihajali iz mestnih središč, kot sta Gorica in Trst z okolico (zlasti v 18. stoletju), ali iz manjšega mesta in industrijskega središča Ajdovščine; nekateri izmed njih so bili zapisani z nazivom »gospod«, kot npr. kirurg Bizjak iz Vipave (*Domino Joanne Baptista Bisiach Vipiacensi Chirurgo*, 1733). Edini krstni boter, ki je prišel res od daleč, je bil *Domino Joanne Wiler* iz Ljubljane leta 1664, ki pa je bil v sorodstvu (*cognato*) s takratnim tomajskim župnikom.

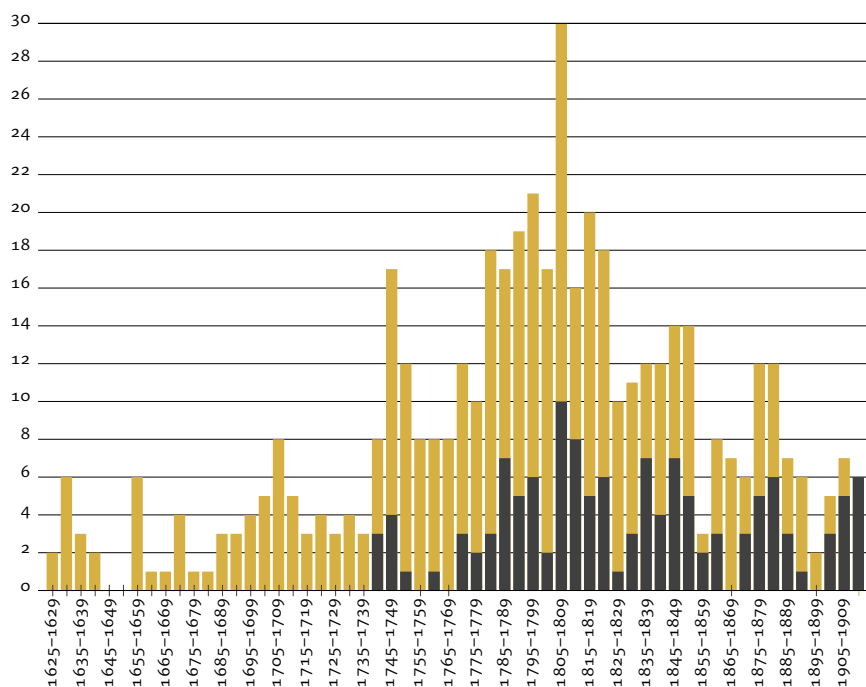
Vsekakor so v 17. in 18. stoletju prevladujoči vzorec botrstva v župniji Tomaj predstavljali botri, ki so pripadali kmečkemu stanu in so živeli v isti vasi kot starši krščenega otroka. Zelo pogosti so bili tudi botri iz drugih vasi znotraj župnije, tisti iz nekoliko oddaljenejših krajev pa sploh niso bili redki, upoštevajoč omenjena časovna nihanja. V 19. stoletju je vse do leta 1840 vzorec ostal razmeroma nespremenjen, tako da je število krstnih botrov, ki so živeli v mestnih središčih, zlasti v hitro razvijajočem se Trstu,

ostalo presenetljivo majhno. Kasneje se kraj bivanja krstnih botrov ni več beležil, pa je bil pri vsaj 70 odstotkih botrov kot poklic oz. stan naveden »kmet« ali drug status, ki razkriva njihovo lokalno provenienco.

Na ravni družine, ki jo v tem pregledu zaradi praktičnosti identificiramo s priimki, je mogoče opaziti različne trende, ki ločijo 17. in 18. stoletje od 19. V prvem obdobju so v nekaterih družinah krstni botri skoraj vedno nosili isti priimek kot očetje krščenih otrok, v drugih se je pri botrih ponavljalo le nekaj različnih priimkov. Pri nekaterih družinah so krstne botre izbirali večinoma v svoji vasi, pri drugih pa je bila izbira manj osredotočena, tudi ker so pripadniki teh rodbin prebivali v različnih vaseh znotraj župnije. V nasprotju s tem so v 19. stoletju primeri, ko sta oče krščenega otroka in boter nosila isti priimek, zelo redki, pri čemer s časom to postaja vse manj zanesljiv pokazatelj družinskih vezi, saj se skozi generacije posamezniki in družinske veje lahko oddaljijo do popolne odtujitve.

Po tem ko smo ugotovili, da je v tomajski župniji, tako kot drugod po Evropi (Alfani in Gourdon 2012), elitni družbeni status vplival na izbiro krstnih botrov v zgodnjem novem veku in da je bilo bogastvo dejavnik privlačnosti botrov v 19. stoletju, bomo poskušali preveriti predpostavko, da je botrstvo mogoče uporabiti kot kazalnik ugleda neke družine v podeželskem okolju. Za družino Černe smo ugotovili, da je najkasneje od konca 17. stoletja (če ne že od konca 16. z župnikom in začetka 17. z »velikašem« Justom) ter vsaj do konca 19. stoletja pripadala vaški eliti v Tomaju. Zato zgodovina Černetovih, kakor smo jo sestavili skozi dobra tri stoletja in pri tem dokaj natančno identificirali trenutke in dogodke, ki so lahko vplivali na podobo družine v skupnosti, predstavlja ustrezen primer, na katerem bo mogoče preveriti veljavnost hipoteze, da kvantitativna nihanja botrstva odražajo spreminjanje ravni ugleda družine. Obenem bomo preverjali, katere vrste dogodkov in ravnanj posameznih družinskih članov so pozitivno in negativno vplivale na privlačnost elitnih botrov v lokalni kmečki družbi.

Da bi lahko krstno botrstvo uporabili kot kazalnik ugleda v skupnosti, je treba najprej upoštevati krste otrok iz same družine Černe, pri katerih so kot krstni botri nastopali moški člani iste družine, saj njihovo število povečuje nastope v vlogi botrov in s tem vpliva na rezultate analize. V tem pogledu družina Černe kaže jasen vzorec, saj njeni moški pripadniki vse do sredine 18. stoletja niti niso enkrat nastopili v vlogi krstnega botra sinovom in hčeram svojih najbližjih sorodnikov. Prvi Černe, ki je bil boter pri krstu otroku iz družine Černe, je bil v matičnih knjigah zabeležen šele leta 1742. Predvidevamo lahko, da je do tedaj družinska politika botrstva dajala prednost njegovi vlogi pri vzpostavljanju zavezništev z drugimi dru-

Slika 10.2 Krstni botri Črneti pri krstih v župniji in vasi Tomaj, 1625–1914

Opombe Temni stolpci – krstni botri Črneti v družini; svetli stolpci – krstni botri Črneti zunaj družine. Krstni botri Černe v župniji Tomaj od leta 1625 do 1784; od leta 1785 dalje samo v vasi Tomaj.

žinami bolj kot pri utrjevanju notranjih družinskih vezi. Posledično so vse do zadnjih desetletij 18. stoletja pri moških iz družine Černe močno prevladovala krstna botrstva otrokom iz drugih družin nad botrstvi otrokom iz lastnega družinskega kroga. Zatem pa veliko število botrstev znotraj družine med letoma 1785 in 1824 zrcali obdobje številnih porok v družini, katerih cilj je bil omejiti drobljenje zemljiške posesti. Pozneje v 19. stoletju so krstna botrstva v družini ostala razmeroma stabilna, medtem ko so se botrstva zunaj družine zmanjševala, zlasti v drugi polovici stoletja in do prve svetovne vojne (slika 10.2). Na splošno se ta vzorec, ki ga izkazuje družina Černe, zelo dobro ujema s trendi na evropski ravni (Alfani 2007; Alfani in Gourdon 2012; Fertig 2016).

Iz naše analize smo v nadaljevanju izvzeli botrstva med člani družine Černe. Da bi izmerili privlačnost Černetovih v skupnosti, smo njihova preostala botrstva (izven družine) postavili v razmerje do skupnega števila krstov v vasi Tomaj. S tem, ko upoštevamo samo krstna botrstva otrokom iz

drugih družin, uporabljamo zelo podobno metodo tisti, ki sta jo uporabila Alfani in Munno v svoji študiji na primeru kraja Nonantola (pri Modeni v Italiji) konec 16. stoletja z namenom, da bi pridobila »predstavo o tem, kako priljubljena« je bila neka družina (2012, 105–107). Tako bomo izračunali odstotek krstov v Tomaju, v katerih se kot botri pojavljajo moški iz družine Černe (brez tistih, v katerih so Černetovi nastopali kot botri otrokom svojih moških družinskih članov).

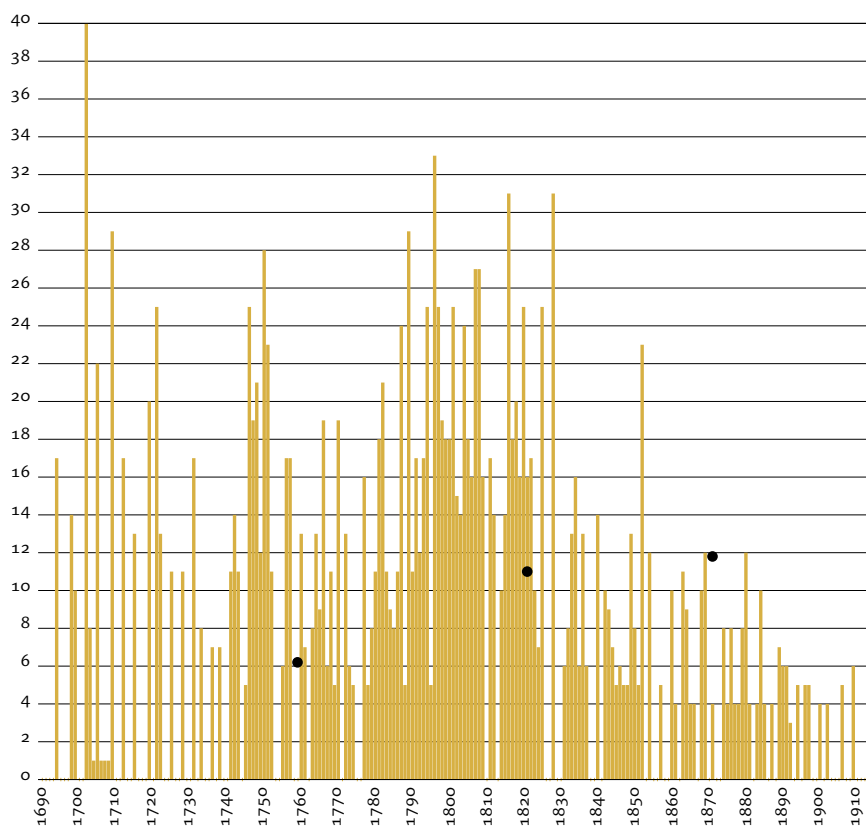
Krstni zapisi v župnijskih matičnih knjigah omogočajo zanesljivo opredelitev rojstev po posameznih vaseh od okoli leta 1690 dalje, zato se naš niz podatkov prične s tem letom, ki sovпада tudi s časom prvega izpričnega župana iz vrst Černetov. Da bi zagotovili popolno primerljivost, se vsi podatki nanašajo samo na krste v vasi Tomaj.¹³ Na ta način od skupno 126 krstnih botrstev izven družine Černe med letoma 1690 in 1784 ostane 92 botrstev v samem Tomaju, kar znaša 73 odstotkov – posledično so v dobri četrtini primerov Černetovi kot krstni botri izven svojega družinskega kroga nastopali v drugih vaseh župnije.

Iz prikaza razmerja med vsemi krsti v Tomaju in tistimi, pri katerih so kot botri nastopali Černeti (slika 10.3) izhaja, da so večji delež botrstev izven lastne družine zabeležili v letih okoli 1700, 1710 in 1720, čeprav s prekinitvami (kar je le deloma posledica nepopolnih zapisov). Prvo obdobje s stalnimi visoki deleži botrstev je bilo okoli leta 1750, nato v desetletjih med koncem 18. in začetkom 19. stoletja, z zadnjim porastom okoli leta 1850, po katerem delež komajda preseže deset odstotkov krstov v vasi Tomaj. V drugi polovici 19. stoletja in do leta 1914 se je delež zmanjšal in pojavljanje Černetov pri krstih otrok iz drugih družin je spet postalo občasno. V tem zadnjem obravnavanem obdobju so moški iz družine Černe vse pogostejše nastopali kot krstni botri le v lastni družini (primerjaj sliki 10.2 in 10.3).

Da bi bolje ocenili povednost deleža botrstev, je treba upoštevati številčno razmerje med gospodinjstvi iz družine Černe in vsemi gospodinjstvi v vasi Tomaj. Prve podatke, na podlagi katerih je mogoče izračunati to razmerje, imamo iz leta 1758. Takrat je družina Černe živela na dveh kmetijah, še ena njena veja pa na tretji.¹⁴ V naslednjih desetletjih je širitev Černe-

¹³ Za razliko od slike 10.2, kjer so za obdobje do leta 1784 zajeti tudi podatki o moških botrih Černe izven vasi Tomaj.

¹⁴ Leta 1758 je bil na čelu ene kmetije Ivan, Andrejev sin, ki je živel z ženo in otroki ter (očitno) tudi s poročenim bratom Jakobom, z njegovo ženo in otroki. Drugo gospodarstvo je bilo takrat še vedno v lasti Tomaža, Andrejevega brata, čeprav je ta umrl leta 1752, zato je moral biti dejanska glava njegov sin Jožef z ženo in otroki. Drugi sin Anton je leta 1752 umrl nekaj dni za očetom; leta 1758 je bila Antonova vdova Marina Černe (rojena Fabjan) zapisana kot

Slika 10.3 Delež krstnih botrov Černetov zunaj družine v razmerju do vseh krstov otrok iz drugih družin v vasi Tomaj, 1690–1914

Opombe Črne pike predstavljajo deleže gospodinjstev Černe glede na vsa gospodinjstva v vasi Tomaj (podatki iz preglednice 10.1) v letih 1758, 1820 in 1870.

tovih preseгла povprečno rast vaškega prebivalstva in gospodinjstev. Leta 1820 je v Tomaju kar osem kmetij pripadalo Černetovim (nekatero od njih so bile kar veleposestva), kar je predstavljalo večji delež vseh kmetij kot leta 1758. Leta 1870 sta bila število in delež gospodinjstev Černe v vasi spet nekoliko večja kot pol stoletja prej (slika 10.3). Hipotetična popolna vzajemnost z drugimi družinami v vasi pri krstih (to je v razmerju 1 : 1) bi pomenila, da bi približno šest odstotkov botrstev s strani Černetov v To-

glava tretjega gospodarstva, polovične kmetije, ki je pripadala njenemu pokojnemu očetu Ivanu Fabjanu (AST, ATTA, 242.1, 3; ŠAK, ŽT, MKU 3). Ta Anton je bil začetnik veje rodbine Černe, imenovane *Fabjanijevi* (zaradi poroke in verjetno kasnejšega dedovanja Fabjanove kmetije s strani sina), iz katere v naslednjem stoletju izhaja poslanec Anton Černe.

Preglednica 10.1 Kmečka gospodinjstva in družina Černe v vasi Tomaj, 1758–1870

Leto	Vas Tomaj	Družina Černe	
	Število	Število	Delež (%)
1758	43 + 5* = 48	3	6,2
1820	73	8	11,0
1870	85	10	11,8

Opombe * Gospodarstva, ki so pripadala gospodstvu Rihemberk (ocenjeno število). Po podatkih iz AST, ATTA, 242.1, 3 (za l. 1758); AST, CF, E, Tomaj in ŠAK, ŽT, SA 1 (za leta okoli 1820; rekonstrukcijo kmetij in družin na podlagi franciscejskega katastra in *statusa animarum* je izvedla Leonida Ravšelj); ŠAK, ŽT, SA 5 (za l. 1870).

maju predstavljalo normalno letno povprečje sredi 18. stoletja, v začetku 19. bi bil normalen delež okoli 11 odstotkov, v drugi polovici istega stoletja pa skoraj 12 (preglednica 10.1). Ti deleži gospodinjstev Černe glede na vsa gospodinjstva v Tomaju, aplicirani na botrstva, predstavljajo priročno merilo za ugotavljanje presežnega deleža botrstev glede na demografsko težo družine Černe v vaški skupnosti, s tem pa tudi merilo njihove priljubljenosti v vaški skupnosti. Na ta način postane očitno, da so bili kot pripadniki vaše elite res nadpovprečno privlačni kot krstni botri, zlasti med 40. leti 18. in 20. leti 19. stoletja, medtem ko so pozneje v 19. stoletju z redkimi izjemami v svojih najboljših letih komaj dosegli enakovredno raven vzajemnosti v skupnosti.

Nihanje in visoki deleži botrstev pri Černetih v Tomaju v zadnjem desetletju 17. stoletja in prvem 18. (slika 10.3) so po vsej verjetnosti bolj posledica majhnega števila in nihanja rojstev kot česa drugega. V vseh zabeleženih letih Černeti kot botri nastopajo le enkrat v letu, razen v letih 1702, 1705 in 1709, ko se pojavijo po dvakrat. Županovanje med letoma 1690 in 1710 Marku starejšemu ni prineslo privlačnosti krstnega botra, saj ni prav nobenega zapisa, da bi sploh kdaj nastopil kot boter. Zato pa sta kot krstna botra pogosto nastopala njegova sinova Štefan in Tomaž, medtem ko je Andrej zabeležen le dvakrat, in sicer leta 1705 in 1707. Pomenljivo se zdi, da v letih 1696–1697, ko je imel Andrej nezakonskega otroka in so mu sodili zaradi napada na brata, nihče od družinskih članov ni bil izbran za krstnega botra. V letih okoli 1715, ko je bil Andrej župan, je bil sam le enkrat boter, njegov brat Tomaž pa samo dvakrat (v obdobju 1711–1720). Tomaž je bil nato dolgo časa župan v tretjem in četrtem desetletju stoletja, vendar je v vsem tem času kot krstni boter nastopil le enkrat (1721–1740). Poleg tega je bil Andrej v vsem svojem življenju za krstnega botra izbran samo šestkrat, nazadnje leta 1728, torej še manjkrat kot njegov najstarejši

brat Štefan, ki ni imel otrok in zato tudi ne prave moči dediča v družini.

Podobno se je zgodilo z Ivanom Černetom, Andrejevim sinom. Okoli leta 1726, ko so se zgodili ekscesi tomajske fantovščine z Ivanom Černetom v vlogi protagonista, matična knjiga beleži le enega botra Černeta v letu 1725 in nato nobenega več do leta 1728. Pozneje, ko je opravljal funkcijo župana (1748–1752), je Ivan kot krstni boter zabeležen le enkrat. V letih 1753–1754, ko je izgubil položaj in so ga zasuli sodni postopki zaradi neplačanih dolgov in dote, se v Tomaju kot krstni boter Černe sploh ne pojavlja. V vsem svojem življenju je bil Ivan izbran za botra le sedmim otrokom in njegove napake so mu bile delno odpuščene šele pozneje, ko je leta 1757 zadnjič postal boter. Njegov mlajši brat Jakob je bil očitno privlačnejši, saj je kot krstni boter nastopil desetkrat ali več (dokler ni postal župan). Gotovo najpriljubljenejši boter med vsemi moškimi Černeti v Tomaju med 17. in 18. stoletjem pa je bil Jožef (sin Tomaža, Andrejevega brata), ki je dosegel okoli 20 nastopov med letom 1745 in začetkom 80. let. Tedaj je zaradi ponavljajočih se istih imen praktično nemogoče razlikovati med različnimi Jožefi, Jakobi, Marki in drugimi, saj v krstnih knjigah o botrih poleg imena praviloma ni dodatnih informacij, s katerimi bi jih razločevali. Tako Jožef kot Jakob se kot krstna botra pojavljata tudi v času, ko sta bila župana (leta 1771 oz. 1779), vendar ju ni mogoče z gotovostjo identificirati. Vsekakor pa je bil župan Jakob Černe v času opravljanja svoje funkcije leta 1779 dvakrat obsojen zaradi prekrškov proti gosposki upravi in se v naslednjih letih omenja kot »bivši župan«. Po že znanem vzorcu je bil v času opravljanja funkcije in takoj po njej (1778–1780) za botra bistveno manj zaželen.

Na tej točki lahko potegnemo nekaj zaključkov za obdobje med koncem 17. in koncem 18. stoletja. V tomajski vaški skupnosti vloga župana sama po sebi še ni pomenila, da bi bil nekdo priljubljen krstni boter. Hkrati pa je opaziti povečano število botrstev pri družinskih članih v tesnem sorodstvu v obdobjih, ko je bil eden izmed njih na županskem položaju. To kaže, da se je županova avra prestiža razširila na družino, kar je sicer odražalo tudi visok gospodarski in družbeni položaj same družine, ki je bil predpogoj za pridobitev županskega položaja. Sledi raven posameznih osebnosti in dejanj posameznikov. Moralni in etični prekrški, kot so nezakonski otroci, neplačevanje preživnine in nasilje nad bratom ter zaporna kazen, kot v Andrejevem primeru, ali neplačevanje dote in prekomerno izkoriščanje županske družbene moči za zadovoljevanje svojega apetita po zemlji in denarju, kot v Ivanovem primeru, so imeli tako kratkoročne kot dolgoročne posledice. Za kratko obdobje so zaradi takih dejanj vsi moški člani družine izgubili privlačnost kot krstni botri, vendar so se po le nekaj letih družin-

ski člani vrnili h krstnemu kamnu. Na dolgi rok pa je oseba, odgovorna za prekrške, kot potencialni krstni boter ostala trajno zapostavljena. Tisti, ki v sodni dokumentaciji niso pustili neprijetnih zapisov, kot Jakob in Jožef, so očitno uživali večji ugled, saj so jih za krstne botre izbirali tudi, ko so bili starejši in čeprav so opravljali funkcijo župana.

Ko povežemo kvantitativno in individualno analizo, se pokaže še ena lastnost. Več omenjenih Černetov se je v vlogi krstnega botra začelo pojavljati že v precej mladih letih, ko pa so dosegli položaj župana, so večinoma izginili iz krstnih zapisov: to velja za najstarejšega Marka, Andreja in tudi Ivana. To si lahko razlagamo na različne načine. Prvič, županovanje je mogoče povečalo družbeno distanco in zmanjšalo dostopnost županov kot krstnih botrov. Drugič, morda so se ljudje raje odločali za mlajše botre, s čimer so si zagotovili dolgotrajnejšo socialno vez med botri, krščenimi otroki in njihovimi starši. Nenazadnje bi lahko šlo tudi za negativno posledico izvajanja oblasti in odločitev, ki so jih župani sprejemali med opravljanjem funkcije: ko so bili postavljeni pred preizkušnjo dejstev, so nekdanji perspektivni mladi moški, zanimivi kandidati za krstne botre iz elitne vaške družine, morebiti razočarali člane svoje skupnosti in tako izgubili privlačnost. Tudi kombinacije teh dejavnikov ni mogoče izključiti.

Večina sodnih postopkov Černetov zoper člane drugih družin za izterjavo dolgov in zaradi nepremičninskih zadev iz zadnjih dveh desetletij 18. stoletja se je zgostila v letu 1780, ko je bilo sproženih kar deset zadev. Tega leta je bilo število krstnih botrov izmed Černetov res nekoliko nizko, čeprav se je povečevalo po Jakobovem odhodu z županskega položaja. V naslednjih dveh letih so med Černeti botrstva dosegla nov – sicer kratkotrajen – vrh, kot da bi na tej točki niti široka pobuda izterjave dolgov od pripadnikov tomajske in sosednjih skupnosti ne imela negativnega vpliva na javno podobo družine, vsaj če jo merimo z vidika botrstva. Tudi pet sodnih postopkov, ki so jih v zadnjih dvajsetih letih 18. stoletja Černeti sprožili med družinskimi člani zaradi finančnih in rodbinskih zadev ter nakazujejo, kako je slabela solidarnost med vse številčnejšimi in vse bolj oddaljenimi družinskimi vejami, ni imelo vidnejšega učinka. Nasprotno, v treh od teh petih primerov so procesi v družini sovpadali z izjemnimi viški števila botrstev (1781, 1796 in 1797).

Nič torej ne kaže, da bi pogosti sodni postopki zaradi izterjave dolgov in drugih premoženjskih sporov v zadnjih dveh desetletjih 18. stoletja negativno vplivali na število ter delež botrstev. Z izjemo redkih let so Černeto-vi ostajali nad pričakovanim povprečjem vzajemnosti, pogosto celo precej nad njim. Takšna pozitivna slika se v prvem desetletju 19. stoletja še neko-

liko okrepi. V drugem desetletju pa je mogoče opaziti vse pogostejše padce, vendar so bili Černeti še vedno precej nad pričakovano ravno vzajemnosti deleža krstnega botrstva glede na svoj delež v številu gospodinjstev v vasi (slika 10.3). Njihov status ekonomske elite, ki ga dokazujejo tudi z nadaljnjim zasedanjem položaja župana, se je še vedno jasno odražal v zelo visoki zaželenosti njihovih članov za krstne botre otrokom drugih družin v Tomaju. Tako stanje se je ohranilo do konca tretjega desetletja 19. stoletja – a po letu 1828 nič ni bilo več tako, kot je bilo.

V 19. stoletju, zlasti pa po njegovem tretjem desetletju je mogoče opaziti stalno upadanje števila botrov izven družinskega kroga. Nenehno zmanjševanje je bilo najverjetneje povezano s spremembami v vaški strukturi, in sicer s povečanim odseljevanjem, ki je sledilo modernizacijskim procesom v drugi polovici 19. stoletja.¹⁵ Vendarle pa za Kras v 50. letih 19. stoletja ni bilo značilno le odseljevanje v mestna okolja, predvsem v Trst. Poglobljale so se tudi razredne razlike, ki so bile posledica kapitalističnega gospodarstva, s tem pa so se družbeni odnosi vse bolj omejevali na določene kroge. Družini Černe se je bilo po uveljavitvi v političnem prostoru in poseganju med spoštovane mestne poklice v Trstu ali drugod (iz vrst družine so prihajali uradniki, zdravniki, odvetniki in cerkveni dostojanstveniki) najbrž težko prilagoditi ob vrnitvi v spremenjeno vaško okolje. Družbeno odtujenost je dodatno poudarjalo dejstvo, da so predstavniki družine vselej delovali v oddaljenih krajih, obenem pa nenehno kopičili premoženje v domačem Tomaju. Primer Antona Černeta, župana med letoma 1839 in 1849 ter poslanca v državnem in deželnem zboru na Dunaju ter v Gorici, potrjuje to domnevo.

Kljub vsemu pa ločenost od vaškega tkiva ni bila tako premočrtna, kot se zdi. Čeprav se je Anton s položaji, ki jih je prevzel od leta 1848 dalje, postopoma oddaljil od vasi, mu je uspelo nekaj časa ohraniti lasten ugled, tudi po zaslugi svojih političnih dejavnosti. Rahlo povečanje števila botrov, zabeleženih leta 1848, je zato mogoče pripisati temu, da je bil v državnem zboru glasen zagovornik odprave podložništva brez odškodnin. Odobravanja, ki ga je bil deležen v slovenskem tisku, tedaj najbrž niso skrivali niti sovaščani. Znatno povečanje botrstev v letu 1852 bi lahko zato razlagali kot odmev njegovih dejanj leta 1848. Antonove dejavnosti v petem desetletju stoletja niso dovolj znane, da bi lahko pojasnjevali nenehno upadanje (in celo odsotnost v nekaterih letih, kot sta 1853 ali 1855) botrstva zunaj družine Černe. To je bilo obdobje absolutizma Alexandra Bacha, ko je bilo politično

¹⁵ Glej 3. poglavje.

življenje v zastoju, zato Anton ni mogel biti politično aktiven izven lokalne ravni. Nasprotno pa je bilo povečanje števila botrov v zgodnjih 60. letih 19. stoletja verjetno povezano s slavo, ki jo je pridobil zaradi zavzemanja za javno rabo slovenskega jezika. Njegova neomajna priljubljenost v 60. letih 19. stoletja, izražena tudi v pohvalah, ki jih je prejel v slovenskem tisku, se je dobro zrcalila v povečanju števila botrstev zunaj družinskega kroga. To je vrhunec doseglo leta 1869, ko je bila njegova politična slava na vrhuncu. Černetovo botrstvo v drugi polovici 60. let 19. stoletja je bilo torej umešče-no skorajda izključno izven družine (slika 10.2). Prav tako se je v odsotnosti privlačnosti botrstva odrazil tudi poraz na političnem področju, ki ga je Anton doživel leta 1872, ko je izgubil naklonjenost Kraševcev. Politični padec je namreč privedel do skoraj popolnega izginotja botrstva izven družine, kar se odraža v zapisih za ta čas. Tako bi lahko postavili hipotezo, da je bil način, kako so Kraševci dojemali Antonove politične dejavnosti, neposredno povezan z ugledom družine Černe v vasi Tomaj in s tem tudi z njihovo privlačnostjo v vlogi botrov.

Rahlo okrevanje botrstva zunaj družine, ki ga lahko opazimo sredi 70. let 19. stoletja, zlasti pa leta 1880, je bilo verjetno bolj povezano z vzponom družine Amalijske (Antonove hčere) in njenega moža Franca Černeta. Franc je lahko računal na svoj ugled visokega častnika avstrijske vojske, cesarske institucije, ki je takrat uživala podporo med preprostim ljudstvom (Cole 2014). Poleg tega je bil mlajši od Antona, kar je, kot je navedeno v zgornjem besedilu, povečalo privlačnost botrstva. Nenazadnje je bil sin Mihaela Černeta, ki je bil med vaščani očitno dovolj spoštovan, da so ga želeli za botra (glej sliko 10.3, zgodnja 20. leta 19. stoletja, ko je Mihael služboval kot župan). Kljub temu je bila približno polovica botrstva v prvi polovici 80. let 19. stoletja in nekoliko manj v drugi polovici 70. let 19. stoletja znotraj družine, kar potrjuje trend splošnega upada botrstva zunaj družine. Ta se je začel v začetku 19. stoletja in je postal očitnejši po tretjem desetletju stoletja. Upad je še izrazitejši proti koncu stoletja, ko krstni starši znotraj družine praktično izginejo (glej upad krstnih staršev znotraj družine od leta 1885 do 1900 na sliki 10.2; upad in nato odsotnost krstnih botrov zunaj družine v letih 1893, 1895 in 1898 na sliki 10.3). To ni presenetljivo, saj je Franc umrl leta 1898 in je gospodinjstvo vodila starejša vdova Amalijska.

Njun sin Emil Artur, imenovan za dediča, je bil takrat star šele 16 let in je študiral v oddaljenih krajih. Obnovljen ugled družine, ki ga je prineslo Emil Arturjevo uspešno upravljanje vinograda, se je odražal v povečanem številu botrov, čeprav le na ravni družine. Domnevamo lahko, da Emil, ki je živel in študiral v oddaljenih krajih ter se poročil z Dolenjko, med vaščani

ni več veljal za pravega domačina in je kot boter lahko postal privlačen le za svoje sorodnike. Ta oris 19. stoletja lahko zaključimo z ugotovitvijo, da so vse tesnejše vezi z zunanjim svetom, ki so se v tem obdobju povečevale, privedle do slabšanja stikov v vaški skupnosti in s tem splošnega upada privlačnosti botrstva izven družine. Trend horizontalnega starševstva z osebnejšim, intimnejšim stikom s krstnim staršem, ki je opazen drugod po Evropi, je torej razviden tudi v Tomaju (Guzzi-Heeb 2012, 196; Fertig 2016, 202). Kljub temu lahko za celotno 19. stoletje trdimo, da je želja po (zunajdružinskem) botrstvu v tesni povezavi z nihanji družinskega socialnega prestiža in ugleda.

Zaključki

V poglavju smo predstavili družino Černe z namenom, da bi osvetlili odnose med družino, sorodstvom in vaško skupnostjo v Tomaju skozi daljše obdobje. Čeprav smo izhajali iz področja zgodovine družine, smo ga deloma presegli, da bi razumeli konstrukcijo vaše elite in legitimnost njene družbene moči v vaški skupnosti. V ta namen smo najprej predstavili dolgo zgodovino Černetov, izjemno uspešne družine, ki je zmogla zelo dolgo obdržati položaje moči in oblasti. V drugem delu smo se osredotočili na krstno botrstvo, ki smo ga razumeli kot sredstvo socialnih odnosov, neločljivo povezano z izražanjem in s potrjevanjem legitimnosti elitnega statusa in s tem družbenega ugleda, ki so ga pridobili člani družine.

Skozi generacije so položaj župana zasedali posamezniki iz ozkega kroga med seboj povezanih družin in posameznikov, ki so izhajali iz skupnega prednika. Županska funkcija jim je omogočala, da so posegali v donosne nepremičninske in druge posle ter s tem pridobili znatno bogastvo. Kombinacija politične in ekonomske moči jim je olajšala pridobitev družbenega ugleda ter posledično uveljavljanje elitnega položaja v skupnosti. A status, ki so ga pridobili in prenašali med generacijami, očitno ni bil nespremenljiv. Moralno in družbeno sporna dejanja ter dejavnosti, kot so izterjave dolgov skupaj z zaplembo zemljišč na kmečkih posestvih ali neplačevanje dote, so krnili ugled in so lahko posameznike ovirali pri ohranjanju visokega statusa v skupnosti. To dokazuje primer Ivana Černeta, tomajskega župana sredi 18. stoletja, ki se je na koncu znašel v neizprosnem kolesju sodnih izvršb. Medtem ko je bil vpliv posameznih prekrškov na družino kot celoto le začasen, pa je oseba, ki je storila taka dejanja, nosila dolgotrajnejšo stigmo. Nasprotno pa so bili za krstne botre najprivlačnejši tisti, ki niso pustili sledi spornega vedenja. To je povsem v skladu s pogledom, ki je bil razširjen po vsej Evropi, namreč da je kršče-

nec dedoval »vrline in pomanjkljivosti krstnih botrov« (Alfani in Gourdon 2012, 19).

Izkazalo se je, da je ob izteku 18. stoletja družini Černe uspelo potrditi in celo okrepiti svoj položaj. V 19. stoletju je družina svoj položaj utrdila z Antonom Černetom, županom ter članom deželnega in državnega parlamenta v Gorici ter na Dunaju. Kljub temu da je Anton Černe dosegel položaje zunaj vaške skupnosti in tako na političnem področju dosegel uspeh brez primere, je njegova elitnost prišla pod vprašaj. Njegov status so ogrožale spremembe podeželske družbe v 19. stoletju, zlasti pa njegova odtujitev od vaškega sveta skupaj z izterjavami dolgov in zasegi zemljišč, ki jih je Anton vztrajno izvajal po vzoru svojega predhodnika Ivana. Zaradi tega je Antonov sloves v očeh vaščanov močno upadel. Dejansko je bil Anton zadnji član družine, ki je bil župan. Čeprav si je družina kot taka s Francem Černetom, ki je bil stotnik v avstro-ogrski vojski, in z njegovim sinom Emilom Arturjem, spretnim vinarjem, postopoma povrnila svoj status, pa noben član družine ni nikoli več zasedel županskega položaja. Čeprav je družini skozi obravnavana obdobja uspelo ohraniti eliten status, se je stopnja njene elitnosti spreminjala glede na legitimnost njene moči oz. avtoritete v skupnosti. Domnevamo lahko, da je bilo ohranjanje elitnega statusa v manj homogeni družbi 19. stoletja težje kot v kohezivnejših zgodnejših okoljih.

Kot se je pokazalo, je bila želja po botru zunaj družinskega kroga v Tomaju povezana z družbenim ugledom družine, iz katere je izhajal potencialni boter. Na splošno pa razvoj krstnega botrstva, kot ga izkazujejo moški iz družine Černe, spominja na razvoj te sorodstvene zveze drugod po Evropi in je tako odražal širše družbene spremembe (Alfani 2007, 53). Zato je prehod od zgodnjenovoveškega modela z visoko stopnjo krstnih botrov, ki so izvirali izven družine krščenega otroka, k botrstvu znotraj družinskega kroga v 19. stoletju očiten tudi v primeru družine Černe. Do sredine 18. stoletja so bili Černetovi le redko krstni botri otrokom iz lastne družine. Kasneje, tudi z naraščanjem števila porok v družini, je tudi krstno botrstvo postopoma postalo družinska zadeva. Ker pa so po deležu botrstev presegali svoj delež v tomajskih gospodinjstvih vse do tretjega desetletja 19. stoletja, so Černeti do takrat vseeno ostajali močno zaželeni krstni botri tudi zunaj svojega družinskega kroga. Privlačnost krstnega botrstva je bila v tem času, kot se je pokazalo, povezana z elitnim statusom družine.

Druga polovica 19. stoletja pa je prinesla bistvene spremembe, ki so se odražale v vse večjem osredotočanju krstnega botrstva znotraj družinskega kroga. Verjetno je bil premik k družinskemu »modelu« povezan s spremembami, ki jih je povzročala modernizacija, in sicer s povečanim presto-

panjem v urbana okolja in z večjo družbeno diferenciacijo. Družbene spremembe so se kazale v stopnjevanju delitev, kar je najbolj zaželeno socialne stike omejevalo na ožje kroge (Fertig 2016, 202). Družbeni prestiž je bil vseeno še vedno opazen dejavnik vpliva na izbiro botrov, saj se je politična dejavnost Antona Černeteta na Dunaju in v Gorici dobro prevajala v zaželenost Černetov kot botrov izven njihove družine. Kljub temu pa težnja po družinsko omejenem in socialno horizontalnem botrstvu ostaja jasna in je vse očitnejša glede na povečano družbeno razdaljo med Černeti ter njihovimi sovaščani. Ker so tudi ostali vaščani v 19. stoletju krepili in razvejali svoje stike z zunanjim svetom ter tako izgubljali odvisnost od lokalnih veljakov in oblasti, je očitno tudi botrstvo zunaj družine izgubljalo nekdanjo vlogo. Hkrati Černeti, ko so enkrat izstopili iz vaškega tkiva, niso več potrebovali podpore sovaščanov za potrjevanje svojega družbenega statusa. Z drugimi besedami, če župane iz vrst Černetov v 18. stoletju lahko umešimo – če uporabimo razlikovanje Menanta in Jessenna – na prag med kmečko in podeželsko elito (o čemer priča njihova manjša dostopnost kot krstnih botrov v vasi, ko so bili na položaju), je v 19. stoletju vedno več njihovih družinskih članov vstopalo v podeželsko elito s tem, ko so zasedali pomembne politične položaje in opravljali svobodne poklice.

Zaključimo lahko, da so vzorci krstnega botrstva, ki smo jih opazili pri družini Černe na Krasu med poznim 17. in poznim 19. stoletjem, skladni s širšimi evropskimi trendi. Je pa treba upoštevati, da informacije o drugih družinah v vasi in v župniji Tomaj, ki smo jih zaznali (ne pa tudi uspeli analizirati), ne omogočajo avtomatične posplošitve skladnosti Černetov z evropskim trendom na kmečko družbo na obravnavanem območju niti v zgodnjem novem veku niti v 19. stoletju. Hipotetično bi Černeti lahko predstavljali izjemo prav zaradi svojega elitnega statusa. Izbrano metodo, torej uporabo krstnega botrstva za merjenje ugleda in priljubljenosti, bi lahko ocenili kot zanesljivo, in sicer vsaj do zadnjih desetletij 19. stoletja, ko pri Černetih prevladajo botrstva v družini in se njihovi družinski člani s svojimi dejavnostmi močneje oddaljijo od lokalne skupnosti.

Arhivski viri

AST: Archivio di Stato di Trieste

ATTA: Archivio Torre Tasso antico

CF, E: Catasto Franceschino, Elaborati

PANG: Pokrajinski arhiv Nova Gorica

939: Družina Černe, Tomaj

ŠAK, ŽT: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj

MKK: Matične knjige krščenih

MKU: Matične knjige umrlih

SA: *Status animarum*

ŽAT: Župnijski arhiv Tomaj

AK, T: Albin Kjuder, Tomaj, rokopis, knjiga 3 (1957)

MS, RMČ: Matija Sila, Rodovnik rodbine Marka Černe v Tomaju (1913)

Literatura

- Agneletto, J. 1914. »Gospodarski položaj Slovencev.« *Veda* 4 (4): 368–381.
- Alfani, G. 2007. »Geistige Allianzen: Patenschaft als Instrument sozialer Beziehung in Italien und Europa (15. Bis 20. Jahrhundert).« V *Politiken der Verwandtschaft: Beziehungsnetze, Geschlecht und Recht*, uredila M. Lanzinger in E. Saurer. Vienna University Press.
- Alfani, G., in C. Munno. 2012. »Godparenthood and Social Networks in an Italian Rural Community: Nonantola in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.« V *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*, uredila G. Alfani in V. Gourdon. Palgrave Macmillan.
- Alfani, G., in V. Gourdon, ur. 2012. *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*. Palgrave Macmillan.
- Cencič, M. 2004. *Tomaj, Krasa raj*. Samozaložba.
- Cole, L. 2014. *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford University Press.
- »Črnetov manifest.« 1872. *Soča*, 6. april.
- »Črni listi.« 1872. *Soča*, 23. marec.
- Di Brazzano, S. 2006. *L'assassinio di un vescovo: Trieste 1501–1502*. Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia.
- »Doktor Karel Lavrič.« 1906. *Soča*, 1. november.
- »Dopisi: iz Goriškega, 23. feb.« 1872. *Slovenski narod*, 27. februar.
- »Državni zbor.« 1868. *Domovina*, 29. maj.
- Fertig, C. 2016. »Verwandte Paten und wohlhabende Freunde: soziale Netzwerke im ländlichen Westfalen des 18. und 19. Jahrhunderts.« V *Beziehungen – Vernetzungen – Konflikte; Perspektiven Historischer Verwandtschaftsforschung*, uredila C. Fertig in M. Lanzinger. Böhlau.
- Gabršček, A. 1932. *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. Samozaložba.
- Gestrin, F. 1969. »Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma: (do leta 1918).« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17 (3): 129–138.
- Gomiršek, T. 2010. »Delo in položaj žensk v Goriških brdih 19. stoletja.« V *Marušičev zbornik: zbornik prispevkov v počastitev 70-letnice prof. dr. Branke Marušiča*, uredil P. Kolenc. Goriški muzej.

- Gomiršek, T. 2015. »Spremembe v sestavu ženske bale od 1. polovice 19. stoletja do obdobja po 1. svetovni vojni: vprašanja ob interpretaciji ohranjenih tekstilij v etnološki zbirki družine Sirk.« V *Zbirke povezujejo: etnološke zbirke, ustno izročilo in kulturni turizem med Alpami in Krasom*, uredil R. Dapit. Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje.
- »Govori v državnem zboru o narodnih zadevah slovanskih v seji 14. in 17. maja t.l.« 1862. *Novice*, 28. maj.
- Guzzi-Heeb, S. 2012. »Spiritual Kinship, Political Mobilisation and Social Cooperation: A Swiss Alpine Valley in the Eighteenth and Nineteenth Centuries.« V *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*, uredila G. Alfani in V. Gourdon. Palgrave Macmillan.
- Hadalin, J. 2011. »Govorice in čenče v delu Albina Kjudra Zgodovinski mozaik Primorske: pomemben kamenček v mozaiku pričevanj ali zgolj obrobni podatek?« *Acta Histriae* 19 (4): 729–742.
- Hudales, J. 1997. *Od zibeli do groba*. Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.
- Jerše, S. 2011. »V iskanju izgubljenega smisla: sociodiceja predmodernih družb »z zornega kota domorodcev.« V *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino*, uredila J. Mlinar in B. Balkovec. Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Kambič, M. 2007. *Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI*. Založba ZRC.
- Kandler, P. 1858. *Storia del Consiglio dei Patrizi di Trieste dall'anno 1382 all'anno 1809 con documenti*. Cassa di Risparmio di Trieste.
- Kjuder, A. 1972. *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Občinska skupščina Sežana.
- Kos, D. 2015. *Zgodovina morale 1: ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Založba ZRC.
- Kos, D. 2016. *Zgodovina morale 2: ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Založba ZRC.
- Lanzinger, M. 2016. »Patterns of Domestic Organisation: The Transfer of Goods and of Relatives.« V *Reframing the History of Family and Kinship: From the Alps towards Europe*, uredili D. Albera, L. Lorenzetti in J. Mathieu. Lang.
- Lazarevič, Ž. 2015. *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Marušič, B., ur. 2013. *Državni in deželni poslanec Anton Černe (1813–1891): ob dvestoletnici rojstva*. Zadruga Goriška Mohorjeva.
- Melik, V. 2002. *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Litera.
- Menant, F., in P. Jessenne. 2007a. »Introduction.« V *Les élites rurales dans*

- l'Europe médiévale et moderne: actes des XXVIIes journées internationales d'histoire de Flaran* 2005, uredila F. Menant in P. Jessenne. Presses Universitaires de Mirail.
- Menant, F., in P. Jessenne, ur. 2007b. *Les élites rurales dans l'Europe médiévale et moderne: actes des XXVIIes journées internationales d'histoire de Flaran* 2005. Presses Universitaires de Mirail.
- Mlinar, J., in B. Balkovec, ur. 2011. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino*. Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2017. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« *V Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2021. »Land Will Tear Us Apart: Family-Farm Division and Real Estate Market in Slovenia (Sixteenth to Eighteenth Centuries).« *The History of the Family* 27 (1): 54–81.
- Panjek, A. 2023. »Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju.« *Zgodovinski časopis* 77 (1–2): 60–87.
- Ramšak, M. 2006. *Žrtvovanje resnice: opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti*. Litera.
- »S Krasa.« 1872. *Soča*, 9. marec.
- Studen, A. 1995. *Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. ISH – Institutum studiorum humanitatis.
- Štuhec, M. 2009. *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Slovenska matica.
- Verginella, M. 1990. *Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju*. Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Verginella, M. 1996. *Ekonomija odrešenja in preživetja*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- »Viktor Dolenc.« 1887. *Slovan*, 5. oktober.
- Vošnjak, J. 1982. *Spomini*. Slovenska matica.
- Zobec, M. 2024. »Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813–1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca.« *Zgodovinski časopis* 78 (1–2): 100–119.

Usihanje tradicionalno mogočnih družin in »novi obrazi« v tomajski eliti v poznem 19. in prvi polovici 20. stoletja

Miha Zobec

Univerza na Primorskem

Znanstvenoraziskovalni center

Slovenske akademije znanosti in umetnosti

© 2025 Miha Zobec

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.403-432>

Družina Černe je v Tomaju zelo dolgo vzdrževala pomemben status, v času največjega vzpona pa je njen vpliv segal tudi onkraj meja vasi in župnije. To ji je uspevalo preko obeh glavnih vej družine, domačije Fabjanijevih ali tiste Černjevih. Že v 17. stoletju pripadnike družine srečamo med vaškimi župani, v 19. stoletju pa iz njenih vrst izhaja državni in deželni poslanec Anton Černe (1813–1891).¹ Z Antonom in njegovim stricem Jakobom Černetom (1780–1857), tržaškim stolnim kanonikom in ustanoviteljem štipendijskega sklada, je družina dosegla vrhunec svoje moči. Po Antonovi smrti praktično ne zasledimo, da bi pripadniki družine zasedali pomembnejše socialne ali politične funkcije: zaman jih iščemo med župani in drugimi političnimi funkcionarji, voditelji društev in skrbniki kreditnih zavodov. Še vedno ostaja pomembna njihova ekonomska moč, ki pa se s sosledjem generacij in preglavicami v zvezi z delitvijo dediščine vse bolj krha. H krnitvi položaja družine v podeželskem okolju je svoje prispevala še vse večja diferenciacija družbe v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, ki jo je spremljalo postopno odtujevanje družine od specifično vaškega miljeja. Oddaljevanje od izvornega okolja sicer srečamo že v času Antona Černeta, ki je velik del življenja prebil na Dunaju in v Gorici, od njegovih štirih hčera pa sta na podeželju ostali le dve. Pri družini Antonove hčere Amalije (1841–1929), ki z možem Francem iz sorodne družine Černjevih prevzame posest, pa je izstop iz podeželskega okolja še očitnejši. Za ruralno pot se je namreč odločil le eden

¹ Glej 10. poglavje.

od njunih petih otrok, in sicer edini sin Emil Artur, ki je bil tudi sicer predviden za dediča domače posesti. Za razumevanje usihanja družinske moči je treba upoštevati tudi dejstvo, da družina ni razpolagala z moškimi potomci, politične funkcije in vodstveni položaji pa so bili v tedanjem patriarhalnem okolju rezervirani za moško populacijo. Več dejavnikov je torej pripomoglo k temu, da je veljava družine Černe v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju začela upadati.

V pomembnem izobraževalnem, verskem in kmetijskem kraju – »središču Krasa«, kakor so Tomaj na predvečer prve svetovne vojne označili v tržaškem časopisu *Edinost* (»Ciril-Methodova podružnica v Tomaju« 1913, 3) –, so se močnejše profilirale druge družine. Čas, ko je v vasi začela delovati dekleška šola (1898), bila postavljena prva gospodinjstva šola v (slovenskem) Primorju (1908), v kraju pa je delovalo tako pevsko kot vinarsko društvo ter lokalna hranilnica, torej ni več minil v znamenju družine Fabjanijevih oz. Černjevih. Pri modernizaciji podeželja je imela pomembno vlogo država z zakonskimi in institucionalnimi reformami, ki so stremele k pospeševanju kmetijstva, tudi preko oblikovanja »civilne družbe« v obliki različnih kmetijskih in drugih društev ter kreditno-hranilnih zavodov. To je bil tudi čas politizacije množic, obdobje, ko je na politično prizorišče stopila večina prebivalstva (splošna volilna pravica za moške – sicer samo za volitve v državni zbor – je bila v Avstriji uvedena leta 1907), ki dotlej ni imela svojega glasu oz. je glasovala po zapletenem zastopniškem, kurialnem sistemu. Širjenje volilne pravice je imelo pri politizaciji podeželja v Cislajtaniji ravno tako pomembno vlogo, kot so jo imela kmetijska društva in rastoče nacionalno gibanje (Řepa 2020, 8). Domnevamo lahko, da so ob vzponu množične politike ljudje na podeželju svoj glas raje zaupali tistim, ki so jim bili bliže – se spoznali na njihove težave, prihajali iz bližnje okolice in slojevsko niso preveč odstopali od povprečnega podeželana. Pripadniki družine Černe v takih okoliščinah niso mogli računati na otipljiv uspeh, sploh zato, ker so bili tradicionalno bliže katoliškim silam kot tedaj v Primorju rastočemu liberalnemu gibanju. Slednje je znalo uspešno nagovoriti podeželje, tudi zato, ker je zmoglo navezati stik s tamkajšnjimi veljaki. Uveljavljanje nacionalno afirmativnega liberalnega gibanja je bilo povezano z vse boljšimi prometnimi zvezami Krasa po izgradnji bohinske proge (1906), ki so pospešile širjenje vplivov modernizacije. Novi časi so tudi v Tomaju na vrh naplavili nove osebe. V krogu elite, med imetniki politične in družbene moči, voditelji vaških društev in župani, se v zgodnjem 20. stoletju začnejo pojavljati osebe rodbin, ki jih med tradicionalno »tomajsko elito« ne zasledimo.

Da bi razumeli spremembe, ki so posegle v tomajsko stvarnost in porajale razmere, v katerih Černeti niso mogli doseči nekdanje slave, moramo vas razumeti v širšem kontekstu tedanjega časa. Pred očmi je treba imeti vezi, ki jih je skupnost vzdrževala s svetom onkraj sebe, posebej s Trstom pa tudi z bližnjimi središči, s katerimi je bila upravno, gospodarsko ali politično povezana (Kladiwa 2018, 25). Ta širša perspektiva nam omogoča vpogled v možnosti, ki jih je imela družina v novem svetu zgodnjega 20. stoletja. Le tedaj je še imela moškega, ki bi se lahko potegoval za pozicije družbene in politične moči. Pogled »od zgoraj« pa ne zmore pojasniti, zakaj natanko je neka družina – in posameznik, ki je iz nje izhajal – lahko uspela, druga pa začela usihati. Za razumevanje tega je pogled treba približati družinam in meddružinskim dinamikam. Da bi bolje pojasnili upad moči Černetov, moramo torej pozornost usmeriti k odnosom med družinskimi člani. Videli bomo, da razmerja v družini niso bila najbolj rožnata že v času, ko je dajala vtis dobro delujoče skupnosti. Z nenadno smrtjo Emila, slabo desetletje kasneje pa še njegove matere, pa so odnosi postajali vse slabši. Vnel se je namreč boj za dediščino, ki je družino razcepil.

Prvo problemsko polje, torej prikaz širših razmer, bom predstavil s pomočjo časopisnega gradiva. Za razumevanje sprememb, ki jih je podeželje doživljalo v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju, je časopisje ključnega pomena. Večina časopisov, ki so izhajali bodisi v Trstu ali v Gorici, je namreč imela redne dopisnike na Krasu, zato imamo veliko poročil tudi iz tomajskega okoliša. Javna sfera, kot se oblikuje s tiskom, vse bolj vključuje podeželsko prebivalstvo, ki s šolskimi postaja reformami bolj in bolj pismeno. Seveda se je ob tem treba zavedati, da je bilo pisanje časnikov močno politično pristransko, zastopalo je interese izdajateljev, ki so bili v konkretnem primeru bodisi glasniki liberalnih idej (tržaška *Edinost*, goriška *Soča*) ali pa so zagovarjali katoliško politično orientacijo (Gorica).

V drugem sklopu, ki je namenjen poglobitvi v družinske razmere, sem informacije črpal predvsem iz družinske zapuščine, ki je shranjena v Pokrajinskem arhivu Nova Gorica. Zapuščina v glavnem vključuje obsežne zbirke korespondenc družinskih članov, šolska spričevala, notarske dokumente in dokumente v zvezi s pravnimi na sodiščih ter račune, povezane z vodenjem posesti in pripadajočih objektov (npr. mlatilnice za žito, ki jo je Emil postavil v bližini Križa). Dokumente zapuščine sem povezal z intervjuji ustne zgodovine, ki jih je Polona Sitar opravila v okviru pričujočega raziskovalnega projekta, ter informacijami lokalnega kronista, duhovnika Albina Kjudra, ki je budno spremljal dogajanje v župniji od svojega ustoličenja leta 1924 pa do začetka 60. let, ko je bil imenovan za administratorja

slovenskega dela tržaško-koprske škofije. Kjuder ni beležil le tedanjosti, temveč je bil pozoren tudi na preteklost fare in vasi, pri čemer se je opiral na spomin tomajske skupnosti.² Njegove zabeležke so se pri prikazu Černetov izkazale za koristne, čeprav pregled dokumentov zapuščine daje vtis, da je zamolčal manj prijetne plati družinskih odnosov.

Družbena, gospodarska in politična modernizacija Tomaja ter širšega kraškega prostora ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja: pojav »novih obrazov« na politični sceni

Po porazu proti Italiji in Prusiji ter posledični uvedbi dualizma (1867) je administrativni aparat cesarske Avstrije postajal vse bolj razvejan in intervencionističen, tako da je vse bolj posegal tudi v življenje na podeželju. Modernizacija državnega aparata je potekala ob institucionalnih in zakonodajnih reformah, ki so omogočale oblikovanje »civilne družbe« in javne sfere, s tem pa odprle možnost povratnega učinkovanja na državo in družbo. Reforme so bile izpeljane v duhu liberalizma, ki je s stremljenjem k oblikovanju laične družbe in ob poudarjanju svobode posameznika postal gonilna ideologija druge polovice 19. stoletja. Ključno vlogo pri uvažanju reform je imela inteligenca v obliki učiteljev, duhovnikov, uradnikov in pravnikov, ki je povečini prihajala iz urbanega sveta. Ruralna okolja so te zamisli sčasoma adaptirala in posvojila, tako da so pripadniki lokalnih skupnosti nazadnje postali njihovi glasniki (Kladiwa 2020, 81). S širjenjem volilnega bazena, vse boljše prometno povezanostjo in z razvojem kapitalizma so sprva liberalne zamisli vodile k oblikovanju množične družbe, dovzetne za politični populizem, ki je močno odmeval tudi na podeželju. Obenem so se s transformacijo družbe zamajale tradicionalne elite, kar je bilo mogoče zaznati tudi na Krasu. Na primeru Tomaja si bomo torej ogledali, kako so spremembe v političnem in društvenem življenju ter izobraževalnem sistemu vplivale na postopno sekularizacijo elit in usihanje vloge tradicionalnih imetnikov moči. Duhovnike so kot modernizatorje podeželja in izvajalce oblasti postopoma (nikoli pa povsem dokončno) izpodrivali šolniki (Pokludová 2020). Tradicionalne posestniške družine so s politizacijo množic izgubljale dotedanjo veljavo, četudi njihov upad ni bil ne nenaoden ne dokončen.

Šolski sistem je temeljito preobrazbo doživel leta 1869, ko je bil v Avstriji sprejet vsedržavni šolski zakon, s katerim je šola prešla v ekskluzivno pristojnost države, poučevali so lahko samo učitelji, ki so opravili štirile-

² Glej 14. poglavje.

tno učiteljsiše, in ne več duhovščina, kot je bilo v navadi dotlej (Kalc 2005, 297–298). Kljub »podržavljenju« je predčasno zapuščenje šole, če sledimo podatkom za tržaško podeželje, ostajalo problematično vse do 90. let 19. stoletja. Temu so v glavnem botrovali eksistenčni razlogi (otroci so morali prispevati k preskrbi gospodinjstva), a tudi večje zaupanje v tradicijo kot v javni izobraževalni sistem (Kalc 2005, 301; Pokludová 2020, 96–97; Davis 1989, 94–95). Sklenili bi torej lahko, da je šola za vaščane pomembna institucija postala šele proti koncu 19. stoletja. Če o položaju učitelja sklepamo na podlagi njegovega položaja v društvih, ki so bila za vas vitalnega pomena, lahko ugotovimo, da je v Tomaju postal pomemben šele na začetku 20. stoletja. Leta 1906 je namreč učitelj Ferdinand Kenda postal predsednik tomajskega bralnega društva, po odhodu 1908. pa je štafeto predal svojemu nasledniku Antonu Kosovelu. Vseh 16 let, kolikor je Kosovel deloval v vasi (do 1924, ko ga je fašistični režim prisilno upokojil) (Cencič 2014, 43–44), je bil neločljiv element vaškega kulturnega in društvenega življenja in je kot pevovodja ter tajnik sodeloval pri vodenju pevsko-bralnega društva. Poleg tega je bil Kosovel tudi pobudnik tomajsko-dutoveljske podružnice Ciril-Methodove družbe, torej zasebnega zavoda za oblikovanje šol na jezikovno stičnih območjih, kjer avstrijska zakonodaja ni omogočala ustanavljanja javnih šol v maternem jeziku otrok (Devetak 2020, 370; Vodopivec 2005, 63; Judson 2018, 326). Obenem se je Kosovel zavzemal tudi za napredek kmetijstva in v ta namen poučeval vaščane.³ Anton Benigar, predhodnik Kosovela in Kende, je bil sicer zelo zavzet učitelj, v vasi je deloval celih 43 let, vse do leta 1906, ko mu je tomajska občina ob upokojitvi podelila naziv častnega občana (»Javna zahvala« 1906, 2). Kljub skrbi za izobraževanje otrok pa ga komajda zasledimo v vaškem društvenem življenju.

Glavno vlogo v društvih je dotlej igrala duhovščina, najprej je bil to župnik Urban Golmajer (deloval od leta 1877 do 1891), nato pa Matija Sila (od 1891 do 1924). Golmajer je izhajal iz Žirovnice na Gorenjskem, bil je energičen organizator, od faranov pa zahteval dosledno pobožnost v skladu s krščanskim naukom. Med drugim je igral ključno vlogo pri ustanovitvi dvorazredne dekliške šole v Tomaju, kjer so mariborske šolske sestre pričele poučevati leta 1898. Sila je bil doma iz bližnjega Povirja in se je uveljavil kot ustanovitelj omenjenega pevsko-bralnega društva (»Zadnja pot monsignorja Matije Sila« 1925, 1). Po pisanju lokalnega kronista in duhovnika Albina Kjudra (župnijo prevzel 1924) Sila za razliko od Golmajerja ni bil

³ Glej 8. poglavje.

»človek brazde«, bil pa je študiozen človek, ki se je navduševal nad domoznanstvom in etimologijo. Slednjo je vezal na tedaj aktualni panslovanski čut, tako da je v vseh imenih rek in krajev po Evropi iskal slovanske korenine (ŽAT, AK, DŽD, 78–80). Poleg pevskega in bralnega društva je v vasi ustanovil tudi hranilnico in posojilnico, ki je lajšala stisko kmetov. S kreditnim zavodom se kmetom ni bilo več treba zadolževati po znatnih obrestih pri vaških posojevalcih denarja, kakršen je bil na začetku omenjeni poslanec Anton Černe (Lazarevič 1994). Tako Golmajer kot Sila sta bila torej stebra tomajske vaške skupnosti, to tradicijo pa je nadaljeval Albin Kjuder, posebej potem, ko je fašizem ukinil slovenska društva, tisk in denarne zavode.

Golmajerjevo prizadevanje za »gospodarsko blaginjo naroda« (»Domače vesti« 1905, 2) se je odražalo tudi v ustanovitvi vinarskega društva leta 1891. Društvo je sodilo med agrarna združenja, ki so v Habsburški monarhiji veljala za pomembnega modernizatorja podeželja. Ustanavljanje tovrstnih društev se je pričelo z ustavno dobo v 60., a je pravi zagon doživelo šele v 70. letih 19. stoletja, ko se je država soočala z gospodarsko krizo (Řepa 2020, 5). Slednja je bila povezana s krizo kmetijstva, ki jo je povzročil prodor poceni ameriškega in ruskega žita na evropske trge. Na Krasu – in v drugih vinorodnih okoljih monarhije – je krizo spremljala katastrofa v vinogradništvu, ki jo je povzročila trtna uš (Seručnik 2011). Spopad z boleznijo se je v monarhiji pričel na šoli v Klosterneuburgu pri Dunaju, nato pa nadaljeval na cepilnih tečajih v Deželni vinogradniški, sadjarski in poljedelski šoli Grm pri Novem mestu na Kranjskem in se širil preko lokalnih društev (Seručnik 2005). Obe šoli, najprej tisto v Grmu, nato ono v Klosterneuburgu, je obiskoval tudi Emil Černe, vnuk Antona in sin Franca Černeta ter prevzemnik posesti pri Fabjanijevih v Tomaju. V času ustanovitve društva – tomajsko društvo je bilo hkrati prvo vinarsko društvo na Krasu – mu je bilo komaj devet let, tedaj se je še šolal na ljudski šoli. Društvo je očitno delovalo kot državno-cerkveno-zasebna iniciativa, saj je treba ob pobudniku in predsedniku Golmajerju namreč upoštevati tudi vlogo podpredsednika Oskarja Pollaya, sicer cesarsko-kraljevega obrtnega nadzornika v Sežani. Pollay je bil sin tovarnarja in gradbenika Karla Pollaya, ki je pomembno vplival na postavitev južne železnice na Krasu.⁴ Državna iniciativa pospeševanja kmetijstva je torej na Krasu obrodila pomembne sadove, ki so bili posebej otipljivi na področju vinogradništva. Seveda je bi-

⁴ »Ostala Slovenija: Oskar Polley« (1896, 3) in ŽAT, AK, DŽD, 70. Za življenjepis Karla Pollaya glej geslo Petra Štoke (2020) na spletnem portalu Obrazi slovenskih pokrajin.

lo pri tem odločilnega pomena, da so Kraševci lahko računali na tržaški trg, ki se je s širitvijo mesta v 19. stoletju vse bolj večal in postajal receptiven za kraški teran (Panjek 2015, 67–68; Moritsch 1969, 78–79). Če se je društvo še 1892. leta ukvarjalo s sajenjem ameriških (cepljenih) trt, odpornih na trtno uš («Iz Tomaja» 1892, 3), pa so 16 let kasneje poročali o vztrajnem povečevanju pridelka («Razstava vin semenj v Tomaju» 1908, 3). Sloves terana je tedaj segel celo onkraj Trsta in Avstrijskega primorja, saj so v Tomaju priredili vinarski sejem, ki so se ga poleg gostilničarjev in vinarjev udeležili tudi predstavniki deželnih ter državnih oblasti, kmetijski nadzorniki in ravnatelji kmetijskih ter enoloških šol. Emil Černe je bil na sejmu sicer nagrajen s prvo nagrado, a se je moral soočiti s precejšnjo konkurenco: poleg njega so nagrado dobili še štirje drugi Tomajci (Anton Šonc, Anton Černe, Anton Čefuta Ucman in Janez Štoka). Vinski komisar v Ljubljani in ravnatelj vinarske šole v Nižji Avstriji sta predlagala nastop na sejmih v Pragi in na Dunaju ter s tem plasiranje terana na severne trge monarhije. Da bi kraški vinarji izboljšali svojo pogajalsko moč, je tržaški liberalni politik Gustav Gregorin predlagal oblikovanje vinskih zadrug («Vinska pokušnja in vinarski shod v Tomaju» 1908, 1). V ta namen se je oblikoval odsek za preiskovanje vprašanja ustanovitve vinarske zadruge, v katerem je poleg nekaterih drugih kraških gostilničarjev, deželnih poslancev in posestnikov sedel tudi Emil Černe («Znamenit javen shod v Skopem (Zvršetek)» 1908, 1). Inicijativa pa ni obrodila zelenih sadov. Mladi Černe se je torej pred prvo vojno že profiliral kot vinogradnik. Čeprav je imel vsa potrebna znanja za uspeh, to ni zadoščalo, da bi postal resnično največji vinogradnik – in s tem najuspešnejši (agrarni) kapitalist v Tomaju. Za prodor na vrh bi najbrž moral občutno povečati posest, kar bi zahtevalo znaten finančni vložek, ki se je v tedanjih družinskih razmerah, kot bomo videli kasneje, zdel nemogoč. Obenem ni mogel računati na politično podporo. Vpliv njegove družine v političnem življenju se je namreč s spremembami sistema proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja zmanjšal.

Politizacijo množic je omogočilo širjenje volilne pravice. Potekalo je postopno, od leta 1873, ko so prebivalci Avstrije volili neposredno v parlament preko kurialnega sistema, do 1897, ko je bila uvedena splošna kurija za vse moške, starejše od 24 let, in nazadnje ukinitve kurialnega sistema in uvedbe splošne volilne pravice za moške leta 1907. Pravica do neposrednih volitev v državni zbor je radikalno spremenila politično krajino, politiki so se sedaj osredotočili izključno na mobilizacijo volivcev in tradicionalne nosilce političnih funkcij prikazovali kot sebične ter odtujene od nacionalnih oz. skupnostnih interesov (Judson 2018; 318, 324). Na (goriškem) podeže-

lju je to seveda pomenilo usmeritev političnih gibanj k najmnogičnejšemu sloju, torej kmetom.

Ne preseneča torej, da so tako predstavniki liberalcev kot klerikalcev že na prvih državnozborskih volitvah, ki so na Goriškem potekale po zadnji reformi volilnega sistema, poudarjali pripadnost svojega kandidata kmečkemu stanu. V okraju Komen-Sežana-Ajdovščina sta si nasproti stala dr. Peter Laharnar, ki ga je podpirala goriška Sloga (od 1907. Slovenska ljudska stranka za Goriško, torej katoliška stranka), in Alojzij Štrekelj, neodvisen kandidat s podporo Narodno napredne stranke za Goriško oz. liberalcev. Nastopal pa je tudi dr. Gustav Gregorin, tržaški odvetnik in eden vodilnih politikov tržaškega društva Edinost. Laharnar je bil državni uradnik, doma iz okolice Tolmina, med letoma 1897 in 1901 je bil okrajni glavar v Sežani, pred tem je isto funkcijo opravljal v Poreču, bil je tudi pokrajinski komisar v Trstu in podsekretar na ministrstvu za notranje zadeve (PANG, 939, 8). V času volitev je služboval v deželnem svetu Bukovine v Černovcih (danes Ukrajina), a je še vedno pogosto zahajal na Kras, saj je bil poročen z vnukinjo poslanca Antona Černeteta (in Emilovo sestro), Albino Černe domačije Fabjanijevih v Tomaju. Alojzij Štrekelj je izhajal iz komenske vinogradniške družine, tako kot Emil Černe se je tudi on izobraževal v Klosterneuburgu. Izkazal se je za enega večjih poznavalcev zaščite pred trtno ušjo, tako da ni pomagal zgolj na Krasu, temveč je država njegovo znanje izkoristila tudi za spopad z boleznijo in obnovo vinogradov v Dalmaciji. Vsak politični tabor je preko časopisja zagrizeno podpiral svojega kandidata, bolj neusmiljen pa je bil pri obračunavanju z nasprotnikom. Kmečko poreklo je bilo očitno tista bistvena kvaliteta, ki je kandidata približala volivcem. Dopisnik liberalne *Edinosti* je za Štreklja torej poudarjal, da je »rejen in izrejen na kmetih« in da gre za »moža, s katerim se da občevati in vedno in povsod tudi ž njim govoriti« (»Državnozborske volitve in naš prihodnji poslanec (Dopis s Krasa)« 1907; 4, 7). Ravno tako so v katoliški *Gorici* za Laharnarja poudarjali, da je »kmečkih staršev sin« in da »čeravno tako daleč od nas, ni nikdar na nas pozabil, marveč zasledoval je vedno z veliko pozornostjo naše razmere in vsako leto preživel najdaljši čas svojega dopusta na Krasu« (»Dr. Peter Laharnar« 1907, 1). Po drugi strani je bila odbojnost politika, razumljivo, povezana z njegovo (domnevno) odtujenostjo od kmečke (vaške) stvarnosti. Laharnarja je bilo kot tujega kraškemu človeku mogoče prikazati s poudarjanjem dejstva, da je delal za avstrijsko vlado, v času volitev celo v daljnih Černovcih (»Državnozborske volitve in naš prihodnji poslanec (Dopis s Krasa)« 1907, 4). Zavedajoč se odmaknjenosti vladnega uradništva, je Laharnar na shodih hitel zagotavljati, da se bo kot uradnik

upokožil in da bo delal za »napredek vernega slovenskega ljudstva« (»Dva shoda na Vipavskem« 1907, 1). Vendarle pa je bilo tudi Štreklja, čeprav »pristnega Kraševca«, mogoče očrtniti, in sicer s tem, da naj bi ga podpiral tržaški liberalni politik Gustav Gregorin, Kraševci pa da ne rabijo politika, ki bi delal za Trst (»Bivši Štrekljev pristaš proti dr. Gregorinu« 1907, 3).

Tako kot sta si oba kandidata prizadevala, da bi pokazala svojo bližino ljudstvu, sta oba tudi poudarjala prizadevanje po napredku, kar je bilo v sozvočju s tedanjimi predstavami o progresivni modernizaciji (Judson 2006, 66–68). Medtem ko je bila ta težnja pri Laharnarju izražena skozi skrb, da bi napredovanje potekalo v znamenju verske in moralne prenove, je bilo Štrekljevo prizadevanje usmerjeno k praktični izobrazbi, ki bi ji podlago nudil slovenski narodni program. V narodne trobojnice odeta Štrekljeva kampanja se je nazadnje izkazala za prepričljivejšo in je dejansko oznanjala prevlado liberalne politike na Krasu. Kljub znatnejši podpori v večini kraških vasi (Laharnar se je izkazal za priljubljenejšega zgolj v Tomaju, nekaterih drugih kraških vaseh in večini vipavskih krajev), je Štrekelj odločilno zmago zabeležil šele, ko mu je v drugem krogu podporo zagotovil Gregorin. Štrekljeva zmaga je po vsej verjetnosti posledica dejstva, da ga je bilo mogoče učinkoviteje predstaviti kot kandidata, ki je bil blizu kmečkemu prebivalstvu, in je uspešneje zajahal val na liberalizmu utemeljene modernizacije. Najbrž gre tudi za odraz organiziranosti in uveljavitve liberalno-nacionalne politike na Goriškem, ki je lahko svojega kandidata med drugim promovirala tudi preko vse pomembnejše in bolj razvejane šolske mreže (»Volitve na Krasu« 1907, 1). Šolnike kot odraz liberalne modernosti je katoliška politika omalovaževala, krivila jih je za vse mogoče hibe podeželskega življenja, obtoženi so bili tako »motenja miru in ponočnega popivanja« kot »pohujševanja mladine, zaničevanja vere ter blatenja duhovščine« (»Dopisi: s Krasa« 1907, 2). V Tomaju je bilo drugače, tamkajšnjega učitelja Ferdinanda Kendo so v katoliškem gibanju hvalili, bil je namreč na strani Cerkve in torej kandidata Laharnarja (»Dopisi: iz Tomaja« 1907, 2). Nasprotniki v Soči so ostro pripomnili, da naj bi bil Kenda konvertit, v času službovanja v Avberju da je še veljal za zagrizenega liberalca, ob prihodu v Tomaj pa da je postal vnet agitator Laharnarja in klerikalnega tabora (»Dopisi: s Krasa« 1907, 1).

Laharnarjeva zmaga v Tomaju nas torej ne bi smela presenetiti: na svoji strani je imel v osebi učitelja silo moderne dobe, oporo pa je imel tudi v tradicionalnem stebru oblasti, duhovščini, ki je v Tomaju kot verskem središču Krasa imela prav posebno vlogo. Seveda je k zmagi najbrž najbolj pripomoglo dejstvo, da je bil vsaj do določene mere domačin. Četudi v To-

maju ni prebil veliko časa, očitno od vasi ni bil povsem odtujen. Vaščani so ga še vedno obravnavali kot »svojega« kandidata: v prvem krogu je zmagal s 117 glasovi proti 62, kolikor jih je prejel Gregorin, oz. z 61, kolikor jih je prejel Štrekelj (»Kandidatura dra. Laharnarja in naše stališče« 1907, 1). V drugem je prejel 161 glasov, protikandidat Štrekelj pa 96 (»Volitve na Krasu« 1907). Navzlic Laharnarjevemu uspehu je treba opozoriti, da nasprotniki tradicionalizma v vasi niso stali križem rok. Najprej gre tu poudariti prizadevanje za sprejem zakona o splošni volilni pravici za moške, kjer je izstopal Tomajec Alojzij Večerina. O socialnem statusu Večarine od Kjudra ne izvemo veliko, tomajski kronist navaja le, da naj bi bil njegov oče parkrat tomajski župan, Lojze (roj. 1868) pa naj bi skupaj s Tonetom Černetom z domačije Učerinovih študiral v Pragi, dokončal naj bi kmetijsko šolo (ŽAT, AK, T, 4, 949). Večerina je širom Krasa organiziral shode za splošno volilno pravico ter zasnoval agrarno stranko, katere cilj je bil organizacija kmečkega stanu onkraj delitev med liberalce in klerikalce (»Odmev s Krasa« 1906, 1). Kljub temu, da je s svojo stranko poskušal na državnozborskih volitvah, mu ni uspelo pridobiti podpore za kandidaturo. Na shodu, ki je v okviru državnozborskih volitev leta 1907 potekal v Dutovljah, naj bi ga podprlo le 20 udeleženi Tomajcev. Je pa njegovo kandidaturo glasno zagovarjal Anton Vran, najbrž brat ali bratranec tedanjega tomajskega župana Jožefa Vrana – v vasi sta bili namreč le dve družini s tem priimkom. Morda skupina okrog Večarine in Vrana ni predstavljala takojšnje opozicije krogu Laharnarja, ni torej nujno, da so se njihovi glasovi zares pretopili v podporo Štreklju. Kljub vsemu pa velja opozoriti, da so se agrarci, kot bomo videli kasneje, po nekaj letih spojili z Narodno napredno stranko za Goriško oz. liberalci, ki so svojo ideologijo gradili na sekularni in narodnoafirmativni politiki. Ta je bila uspešna, ker je ljudstvu zmogla ponuditi otipljive koristi (Řepa 2020, 7).

Slednje so prišle do izraza skozi lokalno politiko, kjer pa se pravila igre v poznoavstrijskem obdobju niso spremenila tako kot pri državni. Občinam je bila z zakonom 1862. leta (1867. potrjenim z ustavnimi zakoni) dodeljena precejšnja avtonomija, a so o razvoju lokalnih skupnosti odločali le moški posestniki, ki so med seboj izbrali primerne župana (Judson 2018, 370–371). Premoženskim omejitvam pri odločanju o občinskih zadevah navkljub lahko proti koncu 19. stoletja tudi v političnem življenju tomajske občine opazimo določene spremembe. Tradicionalno uveljavljene tomajske družine, kot so bile Fabjanijevi (Černe), Popiževi (Pupis), Učerinovi (Černe), Polakovi (Ucman) in druge, začnejo tedaj izpodrivati nove, dotlej manj pomembne rodbine. Za župana je bil tako v začetku 20. stole-

tja izvoljen Jožef (v časopisih tudi Josip) Vran, ki je bil sin prišleka, njegov oče je namreč po navedbah Kjudra (ŽAT, AK, T, 3, 844) sredi 19. stoletja prišel iz Kazelj. Dolgih 12 let, od 1884 do 1896, je bilo mesto župana v rokah Antona Pupisa z domačije Popiževih. Popiževi so izvirali iz Karnije, v Tomaj so se priselili v 18. stoletju⁵, na Krasu pa so se uveljavili kot trgovci, iz njihovih vrst so izhajali cerkveni starešine (prvi že leta 1804) in župani (ŽAT, AK, T, 3, 884). Pupisu je na županskem mestu sledil Anton Černe (1841–1909), ki je prihajal z domačije Učerinovih, povezane s Fabjanijevimi.⁶ Slednji je skupaj s svojim sinom Antonom, dejavnim v klerikalni politiki,⁷ tedaj že upokojenemu župniku Urbanu Golmajerju pomagal postaviti vzgojni zavod šolskih sester (»Vrnili se je v očetovo hišo« 1938, 1). Zanimiva in morda ne nepomembna za politični vpliv je bila poročna izbira Antona ml., ki je za ženo vzel nečakinjo škofa Antona Mahniča. Pisarnja liberalne *Soče*, da naj bi bil Tomaj v tistem času »klerikalna trdnjava«, v kateri je vladal »mladi Černe s par razgrajaci«, sicer ne moremo preprosto sprejeti, najbrž pa ga, ob upoštevanju tradicionalne moči katolištva v Tomaju, tudi ne gre kar tako zavreči (»Domače in razne novice: klerikalno barabstvo« 1900, 2). Antona Učerinovega je leta 1904 kot župan nasledil Josip (Jožef) Vran, za podžupana pa je bil tedaj izbran Anton Šonc (»Domače in razne novice« 1904, 2; »Dnevne novice« 1904, 2). Kot župan je Vran deloval vse do konca prve svetovne vojne (ponovna izvolitev zabeležena leta 1908 in 1912), po vojni pa ga je – dokler ni fašizem s sistemom podestatov leta 1926 ukinil dotedanjih županstev – nasledil Josip Grbec, doma iz Utovelj (1912. se omenja kot tomajski podžupan iz Utovelj) (»Vesti iz Goriške: volitve županstva v Tomaju« 1912, 4; »Zadnja pot monsignorja Matije Sila« 1925, 1). Vran je spretno kopicil funkcije. Leta 1909 je postal načelnik

⁵ V tomajskih župnijskih knjigah se Pupisi pojavijo v 70. letih 18. stoletja. Blaž Papis je npr. leta 1776 nastopil kot boter pri krstu Neže, hčerke Marka in Marine Černe v Tomaju, leta 1781 pa se mu je prav tam rodila hči Neža, ki je imela za botra Jožefa Černeta, za botro pa »Katarino, ženo Jakoba Pupisa iz župnije Komen«; leta 1780 pa je kot boter pri krstu v Tomaju nastopil »Peter Papis iz Karnije« (*Petrus Puppis ex Carnia*) (ŠAK, ŽT, MKK 6, 253, 315 in 327). Glede njihovega porekla si pomagamo z zapisom iz oktobra 1776, ko je v Tomaju umrl »Ivan vdovec Papis iz Karnije, župnija Canale d'Incarajo [Paularo] v videmski škofiji, star 70 let« (*Ioannes Viduus Papis ex Carnia Parochia Charogio diocesis Utinensis etatis Annorum 70*) (ŠAK, ŽT, MKU 3).

⁶ Priimek Černe je družina po Kjudrovih ugotovitvah prevzela prav od Fabjanijev (prej je nosila priimek Slavec), in sicer 1838., ko se je k družini priženil Janez Černe, sin Marka Černeta, župana v času Ilirskih provinc. Glej ŽAT, AK, T, 3, 833.

⁷ V liberalni *Soči* navajajo, da naj bi Anton ml. očetu pomagal pri kandidaturi za deželnega poslanca (»Volilno gibanje: iz Tomaja«, 1901, 2).

županske zveze kraških občin (»Vesti iz Goriške: županska zveza na Krasu imela prvo sejo« 1909, 4). Naslednje leto je bila v Tomaju ustanovljena podružnica Ciril-Methodove družbe, pri kateri je ustanovitveni odbor sicer vodil tamkajšnji nadučitelj Anton Kosovel, predsednik pa je postal župan Jožef Vran (»Vesti iz Goriške: CMD, podružnica Tomaj-Dutovlje« 1910, 3). Slednji je v tem času zabeležen tudi kot podpredsednik tomajskega pevskega in bralnega društva – predsednik je bil Anton Pupis mlajši, tajnik pa Anton Kosovel (»Zveza narodnih društev: pevsko-bralno društvo v Tomaju« 1911, 3). Poleg tega Kjuder Vrana navaja tudi kot vodjo tomajske hranilnice in posojilnice, ki jo je gotovo, tako izvemo iz časopisja, prevzel že pred prvo svetovno vojno (»Dopisi: s spodnjega Krasa« 1911, 2). Vran se je umestil na vrh vseh pomembnih institucij vaškega življenja, podobno kot pred njim znameniti tomajski poslanec Anton Černe (1813–1891) pa je s tem, ko je postal načelnik zveze kraških občin, uspel seči tudi onkraj. Njegov vpliv je bil sicer bolj omejen kot vpliv slavnega predhodnika, ni se mu namreč uspelo zavihetati v deželni oz. državni zbor. Kljub vsemu pa je bil znaten. Kako mu je to uspelo? Njegov uspeh je najbrž posledica dejstva, da je znal spretno izkoristiti porajajoče se trende.

Kjuder Vranove družine (domačije Uranovih) ne omenja kot posebej imenitne v vasi (med te naj bi sodili Fabjanijevi, Polakovi in Učerinovi), vseeno pa gre za posestniško družino, ki je razpolagala z nadpovprečno velikostjo zemljišč. Za gospodarjenje s 14 hektarjev veliko posestvo naj bi skrbela Vranova žena, saj »gospod Vran«, kot je bil po Kjudrovih navedbah znan v vasi, zemlje ni obdeloval. Pri srcu mu je bil vinograd, ki pa so ga obdelovali najeti delavci – vsaj tako je bilo v Kjudrovih časih (ŽAT, AK, T, 3, 844). Pred vojno ne kot vinogradnik ne kot posestnik ni posebej izstopal. Njegova posest na dopisnika katoliške *Gorice*, ki je bila sicer do tomajskega župana precej kritična, ni napravila nič kaj dobrega vtisa. Zapisal je (»Dopisi: s spodnjega Krasa« 1911, 2): »Mož, kateri je v svojih govorih tako »spreten«, je v tem pogledu jako zanemarjen. Tu vidiš na dvorišču vse v neredu in umazano. Gnoj raztrešen po celem dvorišču, kot bi ga svinje raztresle. Gnojnica, ta kmečki biser, se odteka kot potok po vasi in po cesti, kar bi gospod župan kot tak ne smel pustiti uže iz zdravstvenih razlogov.« Da je bilo Vranovo gospodarjenje pomanjkljivo, priča že to, da na že omenjenem vinskem shodu v Tomaju leta 1908 tomajski župan ni prejel ne prve ne druge nagrade (»Vinska pokušnja in vinarski shod v Tomaju« 1908, 1). Mogoče pa je, da se je kot vinogradnik izkazal kasneje, saj Kjuder navaja, da naj bi vinograd postopoma širil. Pri tem so mu, podobno kot prej Antonu Černetu, šle na roko funkcije, ki jih je imel v vasi in izven

nje. Tu, torej pri izgradnji politične trajektorije, mu je bila v pomoč izjemna prilagodljivost trenutnim priložnostim oz., s Kjudrovimi besedami (ŽAT, AK, T, 3, 844), pripravljenost, »da menja politične barve«. Prisluhniti velja tudi Kjudrovim poudarkom, da je bil Vran v mladosti privržen katolištvu, a se je kasneje povsem distanciral od Cerkve in začel obsojati duhovščino. Žal na podlagi zapisanega ni mogoče izvedeti, kdaj je do obrata prišlo, a indici v časopisju govorijo v prid tezi, da je do spremembe njegovega nazor prišlo že pred vojno. Po vsej verjetnosti je bil odklon od vere povezan z uveljavljanjem narodno-liberalnega gibanja, ki se je v Tomaju vse bolj afirmiralo proti koncu prve in na začetku druge dekade 20. stoletja. Sklepali bi lahko, da sta k temu še posebej prispevala dva dejavnika, najprej imenovanje Antona Kosovela na mesto učitelja leta 1908, nato pa smrt nekdanjega župana Antona Černeta dve leti kasneje. Kosovel sicer ni bil politično aktiven, a razbrati je mogoče, da je zagovarjal laičen pogled na svet – tudi zato je konservativnejše okolje Pliskovice zamenjal za Tomaj (»Dopisi: iz Pliskovice« 1908, 2). Anton Černe je v Tomaju veljal za posebej ugledno osebnost in, čeprav se je zavzemal za posebno vlogo katolištva v javnem življenju, bil deležen splošnega odobravanja in spoštovanja (»Zahvala« 1910, 11; »Domače vesti: smrtna kosa« 1909, 6). Smrt Černeta in namestitev Kosovela sta seveda le dogodka širšega procesa uveljavljanja narodno-liberalne ideje. V ta kontekst ravno tako sodijo tudi vzpostavitev tomajske podružnice Sokolov leta 1912 in zborovski nastopi, odeti v narodne trobojnice pred prvo svetovno vojno (»Vesti iz Goriške: »Sokol« v Tomaju« 1912, 4; »Vesti iz Goriške: koncert Hajdriha v Tomaju« 1914, 3). Vran se je znal učinkovito prikazati kot zastavonoša na narodnem gibanju in liberalizmu utemeljene ruralne modernizacije. Da je zajadral v liberalne vode, se lahko prepričamo ob branju tedanjega časopisja, zlasti pa katoliške *Gorice*. Iz tega časnika izvemo, da naj bi si Vran, potem ko si je zagotovil mesto župana, naravnost obupano prizadeval za mesto poslanca v deželni zbor – kandidiral je namreč dvakrat, prvič 1909., drugič pa 1911. (»Domače in razne vesti« 1909, 3; »Gregorinova politična ekspozitura v Tomaju« 1911, 1); najprej na listi agrarcev, ko so te absorbirali liberalci, pa je oporo našel pri tržaškem slovenskem meščanstvu (»Liberalni volilni shod v Štanjelu onemogočen« 1911, 1). Veliki met vzpona v goriški zbor mu nazadnje ni uspel, morda tudi zato, ker je bil precej nespreten govornik.

Retoričnim hibam navkljub pa je Vran spretno krmaril v lokalni politiki – celo do te mere, da si je zagotovil nasledstvo omenjenega župana Jožefa Grbca, ki je tomajsko občino vodil do posega fašističnih oblasti v uveljavljeno upravno avtonomijo. Dejstvo, da naj bi Vran Grbca nastavil, kot trdi

Kjuder, seveda implicira, da je na svojega »izbranca« vplival in bil očitno tisti, ki je občino vodil v senci. Vključitev v nov, italijanski državni okvir po prvi svetovni vojni vsaj v prvih letih po konfliktu v Tomaju ni temeljno posegla v strukturo elit, morda tudi ne v družbeno strukturo vasi. Med vaškimi pomembneži, tako na polju politike kot na področju društvenega delovanja in denarnih ustanov, zasledimo osebe, ki so izstopale v poznem avstrijskem obdobju. Gre za ljudi, ki so bili vzgojeni v *včerašnjem svetu*, bili ob koncu vojne že v zrelih letih in transformacijo povojnega sveta razumeli v okviru ustaljenih miselnih shem. Na področju društvenega dela je pomembno vlogo še naprej imel Anton Kosovel, ki je skupaj s hčerjo Karmelo (bodočo pianistko) ključno prispeval k poučevanju petja (»Vesti iz Goriške: iz Tomaja« 1921, 4). Nič manj pomembna ni bila »čitalniška« dejavnost društva, ki je ob oživitvi leta 1920 štel že sto članov in bilo naročeno na vse slovenske časopise, ki so izhajali na ozemlju, priključenem Italiji (»Dopisi: iz Tomaja« 1920, 3). Društvo je po vojni vodil Jožef Škerlj (1876), konec leta 1921 pa ga je nasledil Peter Rože. Škerlj je izhajal z domačije Baničevih, ki je bila sorodstveno povezana s Černeti (Fabjanijevimi), tja se je poročila Ana, hči Marka, župana vasi v času Ilirskih provinc s Fabjanijeve domačije (ŽAT, AK, T, 4, 911). Rože je prihajal iz nekdanj (v 17. stoletju) (Panjek 2016) pomembne domačije Rožečih in je, če gre verjeti Kjudru (ŽAT, AK, T, 4, 949), pogosto zahajal k družini Alojza Večerine. Slednji pa je, kot vemo, deloval skupaj z Vranom. Ta je še naprej vodil vaško hranilnico in posojilnico, in to vse do leta 1927, ko so ga na občnem zboru krajani dobesedno nagnali z vodilnega mesta. Kjuder navaja, da se je Vran na institucijo skorajda prisesal, obravnaval naj bi jo kot svojo last, to pa je vznejevoljilo vaščane, ki so pred občnim zborom širili letake z napisom »Proč s pijavko!«. Vrana je na mestu predsednika zamenjal Anton Turk iz Šepulj, posestnik, ki je z Emilom Černetom (kasneje pa z vdovo Amalijo) vodil mlatilnico za žito na poti med Križem in Tomajem (»Iz tržaške pokrajine: Tomaj« 1927, 2–3).

Tomajsko družbeno strukturo, s tem pa tudi mesto domačih elit, so temeljito pretresli vse ostrejši fašistični ukrepi, ki so z ukinitvijo društev in tiska, še prej pa z italijanizacijo izobraževanja vodili k izbrisu slovenščine v javnem življenju. Kljub temu da je fašizem na Primorskem konec 20. let ukinil tudi denarne zavode, se je tomajska hranilnica in posojilnica obdržala (Cencič 2013, 219–226). Izoblikovana politična elita je sprva iskala določen način sodelovanja z režimom, o čemer priča tudi dejstvo, da je Grbec mesto župana zasedal do leta 1926, ko je bila odpravljena občinska avtonomija in uveden sistem pokrajinskim prefektom odgovornih podestatov (Čermelj 1965, 44). Tomajsko župansko pisarno je v tem letu doletel obisk

prefekturnega revizorja, ki je zaradi domnevnih nepravilnosti Grbca odstavil, na njegovo mesto pa so postavili komisarja tržaške prefekture (»Dnevne vesti: slava in padec« 1926, 2). Med tistimi, ki so lahko kljub neposredni intervenciji državnih emisarjev na podeželju obdržali vpliv, je ostal le še vaški duhovnik, torej Albin Kjuder, ki je župnijo prevzel leta 1924.⁸

Fašizem je postopoma, a vztrajno posegal v upravljanje podeželja in nazadnje uničil strukture, kot so se oblikovale v avstrijskem obdobju. Čas Avstrije seveda ni bil monoliten. V drugi polovici 19. stoletja so se vrstile pomembne spremembe, ki so obdobje zaključile z uveljavitvijo laičnega šolstva in s prevlado narodno-liberalne ideje pred prvo svetovno vojno. Del družbene in politične modernizacije so bile tudi boljše prometne zveze, s katerimi so Trst, Gorica in druga regionalna središča, kakršna sta bila Tržič (Monfalcone) in Nabrežina, postali vse dostopnejši. Trst je že tradicionalno predstavljal prostor, kamor so se Kraševci, posebej pa Tomajci, vsaj od razglasitve svobodne luke na začetku 18. stoletja, v določenem smislu pa še prej, selili. Pri Tomajcih je bilo izseljevanje tako prisotno, da je med letoma 1869 in 1910 odvzelo 92 odstotkov naravnega prirastka (za primerjavo: v sežanskem okraju je odjedlo 65 odstotkov), med destinacijami pa je do konca 80. let 19. stoletja Trst prevladoval do te mere, da bi lahko govorili o svojevrstni »geografski specializaciji« izseljevanja.⁹ Ob socialnih in gospodarskih vezeh je simbioza s Trstom postajala vse zanimivejša tudi z vidika političnih zaveznikov. Modernizirano podeželje se je vse bolj nagibalo k narodno-liberalnim idejam, tržaško meščanstvo pa je, da bi povečalo svoj vpliv v Avstrijskem primorju, tam iskalo primerne sogovornika (Marušič 2011, 38). Vranovi agrarci so se zato v navezi s tržaškim meščanstvom uspeli vzpostaviti kot nosilci ruralne modernizacije. Tisti, ki so, tako kot Černeti, vztrajali v podpori avstrijski vladi in zagovarjali vlogo katolištva v javnem življenju, so tvegali, da obveljajo za nepomembne in neprimerne iz zivom novih časov. Vsi Černeti seveda niso delili podobnih pogledov. Zlasti ne Emil, ki si je na moč prizadeval za modernizacijo kmetijstva, posebej vinogradništva, a so ga pri tem, da bi postal agrarni kapitalist, ovirale spone družine. Družina je delovala precej togo, bolj kot lokalne, deželne ali narodne meje je njeno sestavo označeval habsburški kontekst. Da bi razumeli družinske prepreke, ki so Emilu onemogočale preboj, se moramo torej seznaniti z domačimi razmerami razporejanja vpliva in moči. Spoznali bomo tudi, kako poguben je bil spor za dediščino po Emilovi smrti, ki je družino razcepil in trajno zaznamoval.

⁸ Več o tem v 12. poglavju.

⁹ Glej 3. poglavje ter Kalc (2013, 667).

Družina Černe (Fabjanijevi) v poznem 19. in prvi polovici 20. stoletja: od napetosti do cepitve

Družina Černe je zenit politične in družbene moči dosegla s poslancem Antonom (1813–1891), ki je segel v goriško deželno in avstrijsko državno politiko (Marušič 2013; Zobec 2024). V času, ko se je v revolucionarnem parlamentu (1848) zavzemal za odpravo podložništva brez odškodnine in ko si je, desetletje kasneje, prizadeval za pravico do javne rabe slovenščine, je bila Antonova popularnost nedvoumna. Po uničujoči nemški zmagi nad Francijo leta 1871 je njegovo navdušenje nad nacionalno idejo nekoliko skopnelo in zanesenjaki narodne poti so mu očitali, da je prestopil na stran izdajalcev. Obračun z volivci v sežanski gostilni se je zanj izkazal za usodnega, tako da po letu 1872 ni bil več izvoljen. Ves čas svojega političnega delovanja na Dunaju in v Gorici je Černe skrbno kopičil premoženje, politični in socialni kapital pa je pretil v širjenje posestniškega imperija, ki je – po govoricah, ki jih je ujel duhovnik Albin Kjuder – obsegal dober del Krasa (Kjuder 1972, 150). Velikokrat je posesti pridobival na račun zadolženih siromašnejših kmetov.

Anton Černe je za upravitelja vsega nepremičnega premoženja imenoval svojega zeta Franca (1831–1898), stotnika avstrijske vojske in moža hčere Amalije (v župnijskih knjigah zapisana kot Uršula Amalija), ki ji je Anton namenil izjemno veliko tomajsko posest (obsegala je tedaj neverjetnih 100 hektarov) (Trobeč Franetič 1992, 36), vključno z domačijo (PANG, 939, 4, Testament Antona Černeta, 29. september 1889). Preostalo, še vedno veliko premoženje, ki je obsegalo hiše v Sežani in Trstu ter precej denarja, je razdelil med druge tri hčere (Zobec 2024, 104). Francovo upravljanje je bilo kratkega daha, saj je umrl že sedem let po Antonovi smrti. Glede na status, ki ga je tedaj v družbi uživala avstrijska vojska (Cole 2014), bi lahko domnevali, da je Franc uspel obnoviti vsaj del ugleda, ki ga je Anton zapravil. Dovolj razgledan je bil, da se je ne le zavedal možnosti razvoja donosnih kmetijskih panog, torej vinogradništva na Krasu, temveč mu je bilo jasno tudi, da je za ustrezno obdelovanje in prodajo potrebna izobrazba. Sam je opravil le tečaj na kmetijski šoli v Trstu (PANG, 939, 7, Spričevalo kmetijske šole v Trstu (Scuola agraria di Trieste), 29. avgust 1847), svojega sina pa je poslal na enološko izobraževanje v kmetijsko in vinogradniško šolo v Grmu na Dolenjskem (PANG, 939, 9, Potrjenje, Tomaj, 9. september 1898). Šolanje ob finančni pomoči ustanove Jakoba Černeta, Antonovega strica in tržaškega stolnega kanonika, je podprlo tudi tomajsko županstvo, ki je ocenilo, da bi Emilova izobrazba pomagala k »povzdigi racionalnega gospo-

darstva na Krasu« (PANG, 939, 9, Izjava, 19. oktober 1900). Franc in Amalija sta imela pet otrok, poleg Emila (r. 1882) še Albino (1876), Antonijo (1879), Pavlino (1877) in Leono (1885). Emil je bil kot edini moški potomec predviden za prevzemnika ogromne posesti v Tomaju. Preostalo premoženje se je razdelilo med hčere, ki so prejele zgolj denarno kompenzacijo. Glede na to, da je bil Emil ob Frančevi smrti še otrok, je moral počakati na polnoletnost, to pa je pomenilo, da je upravljanje posesti po moževi smrti prevzela vdova Amalija (PANG, 939, 7, Prisodna listina, 30. december 1899).

Podrobnejši vpogled v družinsko zapuščino napeljuje k sklepanju, da družinska razmerja niso bila tako enostavna, kot kažejo zapisi poslednje volje in odločitev sežanskega okrajnega sodišča konec 19. stoletja. Med Emilom in mamo so bile, očitno, nemalokrat prisotne napetosti. Emil je dveletno izobraževanje na že omenjenem vinogradniškem tečaju v Klosterneuburgu zaključil leta 1902, kmalu zatem je bil pozvan v vojsko, nato pa je pristal v njeni rezervni sestavi. Da bi pridobil status rezervnega oficirja, se je obrnil na svojega svaka, Albininega moža, tedaj deželnega svetnika v Bukovini, pravnika Petra Laharnarja. Emilova vloga v vojski ni povsem jasna, a v pismu svaku izda, da prevzem posesti v Tomaju tudi po opravljenem oficirskem izpitu ne bo uspel ter da se »ne čuti dovolj močnega, da bi to storil«. Pravi, da bi lahko upravljanje posestva prevzel edinole pod »mami-no nadoblastjo« (nem. *Oberherrschaft Mama*), v zameno pa naj bi mu ona zagotovila dotacijo v letni vrednosti 600 goldinarjev. Svojega svaka je prosil, da bi sestavil pogodbo, ki bi razmerje uredila na ta način (PANG, 939, 9, 20. april 1904). Po izpolnjenih vojaških obvezah se je Emil vrnil v Tomaj, kjer je poskrbel za posodobitev kmetijstva Fabjanijevih. Leta 1905, ko je pridobil status rezervnega kadeta, je na poti med Križem in Tomajem skupaj z Antonom Turkom iz Šepulj postavil motorno mlatilnico za žito, ki so jo uporabljali tudi kmetje iz okoliških vasi (»Nekaj ugodnih vesti s Krasa« 1905, 3). Po nekaj letih (1909) mu je sledila tudi žena Amalija, doma iz Mirne na Dolenjskem, Emil jo je po vsej verjetnosti spoznal med šolanjem v Grmu. Ni znano, ali je kmetijsko šolo obiskovala tudi sama, gotovo pa je imela določena znanja o vinogradništvu. Iz dopisa Emilove sestre Albine v času prve svetovne vojne lahko namreč razberemo, da je bila ob Emilovi odsotnosti odgovorna za poslovanje z vinom (PANG, 939, 15b, dopis Albine Černe Amaliji Černe roj. Škarja, Tomaj, 25. avgust 1915). Proti koncu prve dekade 20. stoletja je Emil že tako izpopolnil domače vinogradništvo, da je na že omenjenem vinskem sejmu v Tomaju prejel prvo nagrado (»Vinska pokušnja in vinarski shod v Tomaju« 1908, 1). Tudi sestra Albina se je v tem času v dopisnici iz Bukovine, kjer je bila tedaj nastanjena, že spraše-

vala, ali je bila Emilova »bandima« (trgatev) dobra (PANG, 939, 16, Albina Lei Černe, 10. oktober 1908).

Kljub smelim načrtom sinov prevzem posesti ni minil brez zapletov. Za izdelavo mlina z mlatilnico ter oblikovanje sodobnega vinograda je Emil potreboval denar, ki ga ni imel, zato je za finančno injekcijo prosil mamo. Ta je, kot se je spominjala sestra Albina, često tarnala nad sinovo lakomnostjo glede sredstev za realizacijo njegovih zamisli. Za Emila naj bi bilo značilno, da je za vsako idejo prosil mamo (»Mama, daj!«), ni pa bil pripravljen zares skrbeti za domačijo (PANG, 939, 15, oporoka, zapuščina). Kot je razvidno iz njegove zapuščine, si je pri mami leta 1912 izposodil 16.332 kron, ki naj bi jih vrnil v petih letih s petodstotnimi obrestmi (PANG, 939, 7, zadolžnica Emil). Amalija je nato v listinah ob oporoki navajala, da je Emilu odstopila denar za vse, kar je potreboval pri kmetijstvu – od čebelnjaka do posnemovalnika za mleko. Sredstva, ki jih je Amalija imela na razpolago, so bila bržkone tista, ki jih je dobila po pokojnem možu Francu. Emilova prizadevanja za modernizacijo kmetijstva so bila velikopotezna, a so bila po vojni, z njegovo tragično smrtjo pri lovu na lisice decembra 1920, prekinjena. Emil je izgubil življenje, ko se mu je pred obrazom sprožila puška, ki mu jo je pred jamo, v katero se je zatekla lisica, podal bratranec Tone Černe Učerinov (»Dopisi: smrtna nesreča na lovu« 1920, 2; ŽAT, AK, T, 3, 891). Sodeč po poročilih o njegovem pogrebu v časopisih, najprej v tržaški *Edinosti* (»Dopisi: iz Tomaja« 1920), nato pa tudi v osrednjeslovenskem *Slovcu* (»Dnevne novice: smrt Emila Černeta« 1921) in celo v izseljenski *Ameriški domovini* (»Smrtna nesreča na lovu« 1921), je Emil na Krasu užival precejšen ugled. »V večnost je odšel mož, ki ga bo pogrešal ves Kras,« je grenko zapisala *Edinost* ter dodala, da je bil »mož plemenitega srca in borilec tlačnega naroda«. Emilovega pogreba naj bi se udeležila množica ljudi z vsega Krasa, od Brkinov do Nabrežine pa še z Goriške, so navedli v tržaškem dnevniku (»Dopisi: iz Tomaja« 1920, 2). Kmalu za njim je podobna nesreča zadela Emilovega bratranca, Filipa Černeta (iz družine Učerinovih), okrajnega sodnika v Komnu. Oktobra 1921 se je tudi on pri lovu smrtno ponesrečil (*Edinost*, 11. oktober 1921, 2). Po tragični smrti Emila je vdova Amalija za nekaj časa zapustila Tomaj in se vrnila v domačo Mirno na Dolenjskem (PANG, 939, šk. 15, Pismo Poldeta Amaliji, Kostanjevica, 25. januar 1921).

Posest je po Emilovi smrti zopet prešla v roke Amalije, ki jo je vodila skupaj z najstarejšo hčerjo Albino, ko se je ta po upokojitvi svojega moža Petra Laharnarja vrnila v Tomaj. Emilova nenadna smrt je Fabjanijeve hudo prizadela, pa ne samo zaradi izgube družinskega člana, ki je pose-

doval dragocena znanja in veščine. Vnel se je tudi boj za dediščino, ki je bil toliko ostrejši, ker si je Emil pri drugih družinskih članih – ne le pri mami – izposodil znatne vsote denarja. Iskriilo se torej ni le med taščo in snaho, Amalijo Černe in Amalijo, roj. Škarja, pač pa tudi med slednjo in Emilovimi sestrami. Povod za to je bilo kajpak vprašanje dediščine oz. natančneje denarja, ki ga je Emil prejel od svojih sester. Pavla in Lea sta mu namreč vsaka posodili 16.000 lir z željo, da bi denar naložil v Jugoslaviji. Emil je vsoto zamenjal v dinarje oz. jugokrone in denar investiral v delnice Slovenske eskontne banke, ki so bile pozneje zamenjane v delnice Trgovske banke, te pa so bile shranjene v depozitu pri tovarnarju Antonu Lampretu (skupaj z Emilom Lajovicem je ta leta 1919 ustanovil tovarno za izdelavo embalaže iz pločevine v Ljubljani) (PANG, 939, 15, pismo odvetnika Henrika Okretiča Antonu Lampretu, 25. marec 1926). Poplačilo terjatev Lei in Pavli se je očitno vleklo še celotno obdobje med vojnama, saj še tik pred izbruhom druge svetovne vojne zasledimo, da podjetnik Lampret ni nakazal svojega deleža. Očitno je, da je prišel v škripce in bil dolžan tudi drugim, terjatev Amaliji pa naj bi odplačal, ko bi razrešil problem plače iz državne blagajne (bil je namreč tudi državni uslužbenec, plača, ki jo je prejemal, pa naj ne bi bila skladna s pogodbo) oz. dobil tožbo proti nekemu jugoslovanskemu podjetju (PANG, 939, Pismo odvetnika Mateja Pretnerja, Ljubljana, Amaliji Černe roj. Škarja, Tomadio 41, 22. januar 1941). Dolgovi, ki so prešli na Emilovo vdovo, gotovo niso bili vzpodbudni za družinsko harmonijo, ravno nasprotno. Vprašanje premoženja je bremenilo tudi odnose med taščo in snaho. Kdaj točno se je med njima začelo iskriti, je nemogoče ugotoviti, saj so pričevanja o tem nedatirana. Vseeno pa so dovolj zgovorna, da se lahko prepričamo o nič kaj vzpodbudnih odnosih med Amalijama. Kot je zapisala Emilova mama (PANG, 939, 15; Amalija Černe – dodatek k oporoki):

V zadevi svoje snahe poročam sledeče. Prišla je iz Sežane in prinesla en list za podpisat vsebine, da se izjavim, ali je bila ona pogodba, sklenjena v vaši navzočnosti, veljavna do smrti mojega sina ali do dne pogodbe. Ker nisem stvari dobro razumela, tudi nisem podpisala. Moja snaha je bila jako razburjena in sploh se ni mogoče ž njo o skupnih interesih pogovarjati, pri meni se je spustila v nedostojne žaljive besede, grozeč, da bo razveljavila pogodbo in na podlagi cinitve vsega, da je bil moj sin po njenem mnenju v hiši napravil številne terjatve. Ker sem jaz v najboljši vesti navedla vse svote, katere sem iz mojega premoženja dala svojemu sinu, ne kot terjatev, ampak v pojasnilo in

katere svote presežajo daleč vse ono, kar je moj sin za hišo storil, bi želela videti enkrat konec v tej zadevi.

Pogodba, o kateri govori besedilo, je najbrž poravnava, ki sta jo Emilova mama in njena snaha dosegli leta 1922 pri sežanskem notarju. Ta je določala, da naj bi se denar, ki ga je večkrat zaupala sinu, vračunal v delež, ki bi iz njene ostaline šel Emilovi hčeri Nadi (roj. 1912) (PANG, 939, 15, notarsko pismo, Sežana, 24. oktober 1922). Napetosti se torej s poravnavo nikakor niso pomirile. Po smrti Emilove mame (1929) se je družinski konflikt le še stopnjeval. V oporoki je Amalija za glavno dedinjo »vsega premakljivega in nepremakljivega premoženja« določila svojo najstarejšo hči Albino. Ta naj bi druge upravičenke, hčere Pavlo, Antonijo, Leo in vnukinjo Nado, v petih letih po smrti izplačala z zneskom v vrednosti 30.000 lir. Zanimivo je, da si je Emilova mama za glavno dedinjo, če verjamemo oporoki, napisani s svinčnikom, najprej zamislila hčer Leo (PANG, 939, oporoka 1 in 2).

Z Albino se primožena Amalija preprosto ni mogla ujeti. Vprašanje je tudi, koliko se je razumela s preostalo družino, dokler ni prišlo do sporov v zvezi s premoženjem po smrti Emila in mame Amalije. Dokumentov, ki bi pričali o tem, nimamo. Vprašanja dedovanja so bila za družinske odnose dejansko uničujoča. Amalija Škarja naj bi bila prepričana, da sta bila Emil in Nada prikrajšana pri delitvi dediščine, saj je prav Emil veliko vložil v modernizacijo kmetijstva in gospodinjstva. Albina je Amalijine zahteve izpodbijala z izjavami mame, češ da je Emilove investicije dejansko financirala ona sama – torej mama Amalija. Albini se je torej zdel delež, ki ga je preko odvetnikov zahtevala Emilova vdova Amalija, odločno nesorazmeren. Po zapuščinski razpravi, ki je sledila smrti mame Amalije, je Albina vdovi in njeni hčeri Nadi skupno dolgovala 80.000 lir – od tega Amaliji 23.000, njeni hčeri pa 57.000, pri čemer naj bi vdovi dolg poravnala še v tistem letu, hčeri pa v štirih letih po pet- oz. šestodstotni obrestni meri v naslednjih letih. Poleg tega je dobila v upravljanje konje ter orodje v štali, čebele s pripadajočimi panji (Emil se je lotil tudi čebelarjenja), od prej pa je imela donosen vinograd (na lokaciji Kalužce) in mlin z mlatilnico na poti proti Križu (PANG, 939, 15, Trst, 4. julij 1929).

Albina je bila prepričana, da se je Amalija zaradi pretiranih zahtev preprosto izločila iz družine. Zapovedana načela, ki so vladala v družini, in ravnanje Amalije je ubesedila takole (PANG, 939, 15, Albina, nedatirano):

Za preprečiti neprijetno razburjenje, ki sledi navedeno ustmenim razgovorom, napišem sledeče: V naši družini je vedno vladala slo-

žnost, mladi so spoštovali določila staršev, posebno v finančnih zadevah. Ti si prijala za Nado pri zapuščinski razpravi po pok. mami po pretirani cinitvi in raznim terjatvam pretirano svoto denarja. Drugi udeleženci so se zadovoljili z veliko manjšo svoto (45.000 lir), izplačano po 10 letih, brez obresti. S takim nastopom si se sama izključila iz družine.

Razdor v družini se je torej z Amalijino smrtjo potrdil. Po dokumentu, s katerim sta Amalija, roj. Škarja, in Albina uredili zapuščinske zadeve, je Emilova vdova hišo morala zapustiti do začetka 1930. leta. Po odhodu od Fabjanijevih se je preselila k družini Škerlj oz. domačiji Baničevih (intervju Polone Sitar, 17. oktober 2024). Amalija je še vedno imela v lasti gospodarsko pomembne posesti, pripadel ji je vinograd Kalužce, po soprogu pa je podedovala še mlin z mlatilnico ter čebelje panje. Pri obdelovanju vinograda si je pomagala s podnajemniki, ki so skrbeli za vinograd in kletarjenje, pri čemer so si pridelek razdelili. Mlatilnico je tako kot Emil vodila skupaj z Antonom Turkom iz Šepulj, zaposlovala sta dva delavca, mlinarja in žagarja. Kot vodja mlina je bila vpisana v fašistični sindikat (PANG, 939, 15, upravljanje mlina; fašistična izkaznica). Kljub temu da je živela v Tomaju, je bila Amalija po moževi smrti očitno bolj vpeta v osrednjeslovenski kot primorski prostor. K takemu sklepanju navaja obsežna zbirka korespondence, v kateri izstopajo pisma sorodnikov in prijateljev iz Dolenjske, Ljubljane in Beograda. Dopisovala si je z bratom Cenkom, ki je živel v jugoslovanski prestolnici, s sestro Zofko v domači Mirni, Lojzko v Ljubljani, nečakoma ter s prijatelji. Kljub temu da so v zbirki ohranjena le pisma teh, ki so pisali Amaliji, lahko iz njihovega pisanja – in povzetkov Amalijinih besed – sklepamo, da se Amalija v Tomaju ni počutila zares domače in da ji je bilo često dolgčas. Lojzka in Zofka sta jo nemalokrat vprašali, ali bi se jima pridružila v Mirni oz. Ljubljani, a se to nikoli ni zares zgodilo. Amalija je sicer v Ljubljani kupila hišo s pripadajočo posestjo, vendar kaže, da nepremičnine ni uporabljala in jo je najbrž oddajala podnajemnikom (PANG, 939, 15, nakupna pogodba – Amalija Černe kupuje od Marije Rupnik, 3. december 1932). Sestra Zofka je namreč še leta 1938 zapisala, kako bi si želela, da bi Amalija prišla za stalno v Ljubljano (PANG, 939, 15, pismo Mirna, 27. januar 1938).

O tem, kaj je Amalijo tako močno vezalo na Tomaj, lahko le ugibamo, saj korespondenca ne obsega pisem, ki jih je napisala sama. Verjetno so jo k vasi vezale posesti, posebej vinograd, ki ji je skupaj z mlatilnico (a to je imela v le polovični lasti) še vedno nudil enega od virov preživetja. Po Emilu je pridobila tudi nepremičnine v Trstu, in sicer dve hiši, ki pa sta bili

potrebni temeljite obnove, tako da od njiju ni imela otipljivih koristi, dokler ju ni prodala – prvo, na Škorklji, 1921. leta (za 40.000 lir), drugo pa 1937., za 150.000 lir (PANG, 939, šk. 15, odv. pisarna Giovanni Kerze piše Amaliji Černe, 21. julij 1937; 15a, 18. marec 1921, Amalija Černe). Je pa leta 1935 skupaj z družabnikom v Trstu kupila veliko hišo (za 80.000 L), po vsej verjetnosti z namenom oddajanja stanovanj (PANG, 939, 15, Contratto di compravendita, Trst, 31. julij 1935). Koliko je bila pri oddajanju sob ali stanovanj uspešna, ne vemo. Dejstvo, da je hči Nada v pismih potarnala, da je »že jokala zaradi te revščine«, ko si v času študija medicine v Ljubljani ni mogla privoščiti oblačil, ki so veljala za primerna za mestno okolje, nas navaja k sklepu, da Amalija ni ravno živela na zeleni veji. Obleke, ki jih je Nada imela pri sebi, so bile »stare [...] in dobre kvečjemu za Tomaj«, a tega naj mama ne bi mogla razumeti, ker ji ni bilo jasno, »kako je tu« (torej v Ljubljani, op. M. Z.) (PANG, 939, 15, pismo Nade Amaliji Černe, 30. april 1934). Toliko kot žalost zaradi slabega gmotnega statusa Nadine besede prikazujejo tudi distanco med mestnim in podeželskim okoljem. Amalija je odraščala v slednjem in stika z urbanim svetom, kot so ga prakticirali v Primorju, v svojem otroštvu najbrž ni poznala. Seveda velja Nadine trditve tudi omiliti, pismo je napisala v času študentskih let, ko sta izgled in pripadnost vrstniški skupini zelo pomembna. Obenem velja tudi poudariti, da je bilo pismo napisano v času, ko je pustošila velika gospodarska kriza – Jugoslavija je prav v tem letu dosegla dno (Lazarevič 1997, 35). Dokončnega odgovora v zvezi z Amalijinimi finančnimi zmožnostmi torej ne moremo dati. Gotovo pa vdovi brez posebne izobrazbe (v dokumentih se Amalija omenja zgolj kot gospodinja) v tedanjem svetu ni bilo enostavno.

Amalija je v Tomaju, malce pa tudi v Trstu, kjer se je kasneje naselila hči Nada, živela do smrti 1959. leta. V okviru agrarne reforme so leta 1948 podržavili mlin, ki ga je vodila z Antonom Turkom. Kakšna usoda je doletela njene posesti, ni povsem jasno, razpolagamo le z zabeležko sežanskega Okrajnega ljudskega odbora, kjer je zapisana njena izjava, da je pripravljena četrtninski delež svojih posesti odstopiti ljudskemu premoženju, a le pod pogojem, da bi v zameno dobila druge parcele iz splošnega ljudskega premoženja, ki so prej pripadale domačiji Fabjanijev (PANG, 939, 15, Izjava Amalije Černe Okrajnemu ljudskemu odboru Sežana, Trst, 1. marec 1954). Tudi v letih pred smrtjo je Emilova vdova Amalija torej trdno vztrajala pri svojih zahtevah. Njena hči Nada se je po podatkih, ki jih navaja Albina, v Tomaj, in to prav k Fabjanijevim, preselila takoj po koncu druge svetovne vojne, leta 1946. Albina ji je podarila del hiše, tako da si je lahko uredila svoje stanovanje s kuhinjo, v bivališču se ji je pridružila tudi mama (PANG,

939, 15, Zapis Albine Černe – Laharnar, nedatirano). Nada je medicino študirala v Ljubljani, Gradcu in Zagrebu ter je po vojni dobila mesto zdravnice v Sežani (PANG, 939, 15, Pismo Žana teti Amaliji, Skopje, 12. oktober 1947). Kot zdravnica, navaja eden od tomajskih informatorjev, je Nada v času po-vojnega pomanjkanja pokrivala celoten Kras, od vasi do vasi naj bi jo vozili s konji. Imela je hči Cecilijo, ki je postala učiteljica v eni od šol na Opčinah. Nada jo je, tako se zdi, vzgajala kot samohranilka (intervju Polone Sitar, 17. oktober 2024).

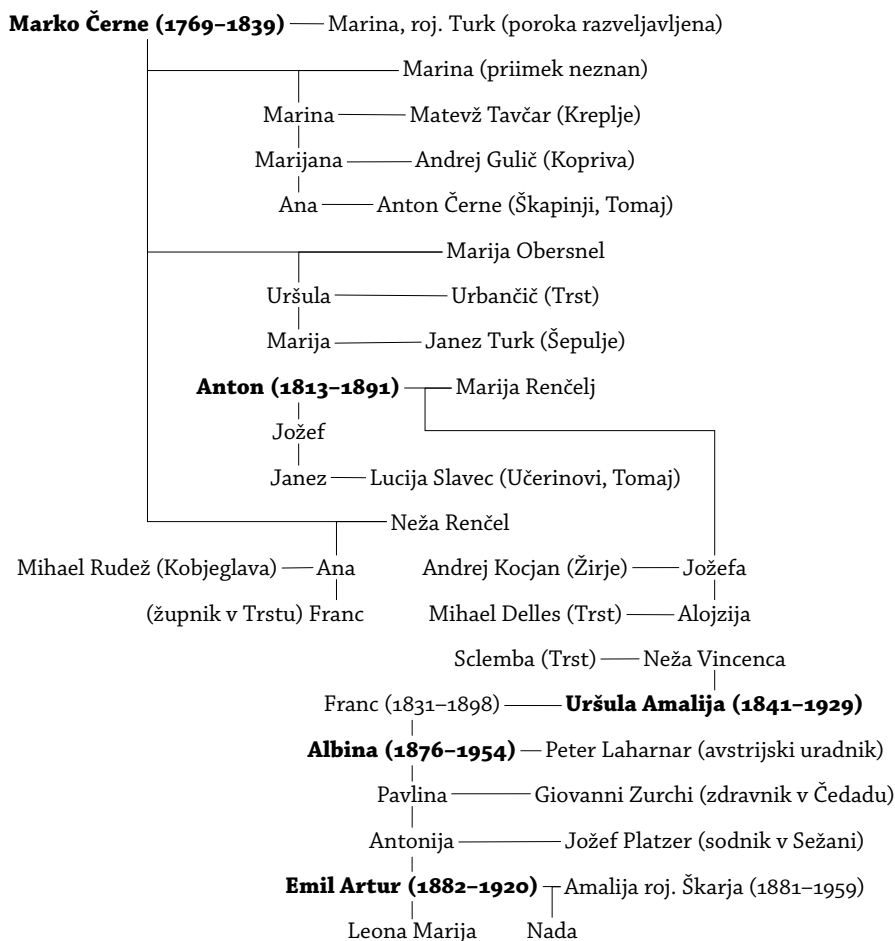
Po smrti mame Amalije je upravljanje glavnine Fabjanove posesti pripadlo Albini, najstarejši hčeri pri hiši. Albina se je s svojim možem Petrom Laharnarjem na Kras vrnila ob izbruhu prve svetovne vojne. Tomaj sta za-menjala za velemestno okolje Dunaja, v katerem sta vztrajala tudi po so-progovu upokojitvi (1912). Po povratku so se njuni odnosi začeli krhati. Al-bina se je s Petrom poročila pri komaj 16 letih, tolminski izbranec pa je bil od nje kar 18 let starejši. V zakonu nista imela otrok. V Albininih zapisih Emilovi ženi Amaliji lahko preberemo, da ji je Peter velikokrat očitil, da je od matične družine prejemala premalo denarja (prejemala naj bi 600 goldi-narjev letno) in si zato nista mogla privoščiti življenja, kakršnega si je želel (PANG, 939, 15). Življenje avstrijskega uradnika in njegove žene kljub vse-mu ni bilo skromno: razglednice in dopisnice v družinski zapuščini pričajo o tem, da sta, ko je Peter služil v Bukovini, zahajala v zdravilišče, na izlete s prijatelji ob Donavi in tudi sicer gojila stike z avstrijsko izbrano družbo državnih uradnikov, oficirjev in pravnikov. Njun svet je bil svet Habsbur-ške monarhije, raztezal se je od Tirolske na zahodu do Galicije na vzhodu, od koder sta prejemala razglednice in dopise svojih znancev ter prijateljev (PANG, 939, 8, 10, 15). Ko je ugasnila monarhija, je ugasnila tudi njuna lju-bezen. Že od okrog 1925. leta je Albina živela ločeno od Petra, ki se je prese-lil v gostilno pri Ravbarjevih (domačija Sklancevih) v Dutovlje (Uršič 2010, 394). Kjuder navaja, da naj bi pred njegovo smrtjo (1932) med (nekdanjima) zakoncema prišlo do poravnave. Predstave, ki so se v Albini zakoreninile v času Habsburške monarhije, so se izkazale za trdnejše od njene ljubezni do Petra. Stiki, ki jih je vzpostavila na Dunaju in v Bukovini, so pomembno krojili njeno življenje tudi potem, ko se je vrnila v Tomaj. Dopisovala si je s prijateljicami na Dunaju, v Gradcu, Milanu pa tudi z družino znamenitega arhitekta Fabianija v Kobdilju ter z Anico in s Karmelo Kosovel, ko je ta študirala klavir v Münchnu.¹⁰ Albinin prvi jezik je bila nemščina, v njem je komunicirala s soprogom pa tudi s starši in z večino korespondentk. Da se

¹⁰ Za prikaz dopisovanja med Albino Černe in Karmelo Kosovel glej Uršič (2010).

je pri Fabjanijevih govorilo nemško, se je nenazadnje spominjal še Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 896). Je pa bila Albina vešča še drugih jezikov, med drugim si je dopisovala tudi v francoščini in angleščini. S svojo intelektualno širino je gotovo izstopala iz tkiva tomajske skupnosti. Kljub vstopu v veliki svet pa je, če gre verjeti Kjudru, vselej ohranjala pristnost in preprostost, zaradi katerih je bila med vaščani na moč priljubljena. Ko je po drugi svetovni vojni prišlo do agrarne reforme in je bilo videti, da bo Fabjanijevim odvzeto vse, je Albina pričela odpuščati delavce, ki so delali na posestvu. Kjuder pravi, da so bili ti tako navezani na gospodarico, da so jokali. Reforma nazadnje ni tako korenito posegla v njeno imovino, poleg dela posesti ji je ostala še celotna hiša (ŽAT, AK, T, 3, 895–896). Albina je, ironično, umrla na isti dan kot njen mož, 30. oktobra, le da je do smrti prišlo 22 let kasneje, 1954. Kot se spominja eden od informatorjev, je njen pogreb v žalost ovil dobršen del Tomaja (intervju Polone Sitar, 12. december 2024). Zanimivo je, da je Albina še dve leti pred smrtjo svoji sestri Lei poslala razglednico, napisano v nemščini s kurzivno gotico – najbrž jeziku in pisavi, v katerih je bil najbolj pismena. Vendarle pa Albina ni bila relikvija včerajšnjega sveta, ravno tako kot so v njej živele podobe Habsburške monarhije, je znala zaživeti novo stvarnost v okolju, v katerem je odrasčala.

Prav tako kot Albino je podonavska monarhija zaznamovala tudi njeno sestro Leono (Leo) (1885–1973). O njenem življenju imamo na žalost na voljo precej manj dokumentov kot o Albinem. Vemo, da se je poročila z oficirjem avstrijske vojske poljskega rodu Evstahijem Žukom in da je pred prvo vojno nekaj časa živela pri Petru Laharnarju na Dunaju (PANG, 939, 16). Kako je bilo z njenim oz. njunim življenjem po vojni, ne vemo, najbrž pa sta vsaj nekaj časa živela v Tomaju, saj so italijanske oblasti leta 1921 Žuku izdale dovoljenje za nošenje orožja. Kot prebivališče je v dokumentu naveden naslov, kjer je stala Fabjanova domačija (PANG, 939, 16). Tudi Lea je po smrti mame Amalije pridobila delež nekdanje skupne Fabjanove posesti, kar najbrž tudi govori v prid tezi, da je ostala v Tomaju. Gotovo je, da je Lea v Tomaju živela po Evstahijevi smrti (kdaj je ta nastopila, ni znano), o čemer pričajo tako dokumenti v družinski zapuščini kot Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 895–896). Po vojni se je spretno prilagodila novim socialističnim obla- stem, včlanila se je v vse pomembnejše organizacije, kot sta Osvobodilna fronta in Socialistična zveza delovnega ljudstva (PANG, 939, 16).

Tako kot ne vemo veliko o Lei, sta nam neznanki tudi Antonija in Pavla Černe. O slednji vemo kvečjemu to, da se je leta 1903 poročila s čedajskim zdravnikom Giovannijem Zurchijem in da si je s sestrama vztrajno dopisovala v nemščini. Glede na to, da si je njen sin z Leo dopisoval v italijanščini,

Slika 11.1 Drevo družine Černe (Fabjanji v Tomaju)

Opombe Prevzemniki posesti z okrepljeno pisavo.

kot naslov bivališča pa navajal Čedad, lahko sklepamo, da se je Pavla po poroki preselila k možu.

Antonija (1879–1942) se je poročila s sodnikom Jožefom Platzerjem. Po upokojitvi sta živela v Tomaju, vendar Platzer ni imel stikov z vaščani. Imela sta dva otroka, sina in hčer, sinu Francu je pripadel kos posesti Fabjanjevih. Hči se je poročila s sodnikom dr. Zerbonijem iz Zadra, ki je bil morda tisti, ki je nastopil v pravdi v zvezi z dediščino po smrti Amalije Černe, ki je potekala med Albino in Emilovo vdovo Amalijo (PANG, 939, 15; ŽAT, AK, T, 3, 895–897).

Spori okrog dediščine so bili za družino Černe usodni. Zapečatili so prihodnost družine, ki je bila prizadeta zaradi smrti posestnika Emila, edinega, ki bi lahko v kapitalistični družbi na podeželju z vinogradništvom in drugimi kmetijskimi dejavnostmi poskrbel za prosperiteto družine.

Zaključek

Pripoved o družini Černe v poznem 19. in prvi polovici 20. stoletja je pripoved o usihanju nekoč mogočne družine. Proces upadanja moči je bil dolgotrajen, nikakor pa ne neizbežen. Tak je postal zaradi prepleta dejavnikov na makro- in mikro-ravnih stvarnosti. Medtem ko velja pri dejavnikih širšega obsega izpostaviti postopno modernizacijo, ki je z vse intenzivnejšim povezovanjem podeželja z mestom in uveljavljanjem liberalizma potisnila v ozadje malce tradicionalistično družino Černetov (Fabjanijevih in z njimi povezanih rodbin, kot so bili Učerinovi), pa pri vpogledu v drobno dogajanje opazimo težave v zvezi z razporejanjem moči v družini in probleme, ki izbruhnejo ob delitvi dediščine. Ti so bili toliko eksplozivnejši, ker je bilo premoženje, ki ga je bilo mogoče deliti, tako veliko.

Podržavljenje šolstva je šlo vštric z uveljavljanjem liberalne ideologije, katere odločni glasniki so postajali prav šolniki. Zastopniki ruralne modernizacije so bili v Habsburški monarhiji še velik del 19. stoletja predstavniki duhovščine. Nič drugače ni bilo v Tomaju, kjer je duhovnik Urban Golmajer vodil trd boj za krepitev kraškega kmetijstva, predvsem pa panoge, ki je imela velik potencial, a je bila zaradi bolezni v 70. letih 19. stoletja hudo prizadeta. V mislih imamo seveda vinogradništvo, ki se je začelo postavljati po Golmajerjevi zaslugi. Seveda velja takoj poudariti, da še tako ognjevita prizadevanja duhovnika ne bi prav nič zalegla, če v ozadju ne bi bilo državne pomoči, podpore in navsezadnje tudi nadzora. Vlogo, ki jo je kot modernizatorica včasih imela duhovščina, so na začetku 20. stoletja prevzeli šolniki. Med njimi je v Tomaju izstopal Anton Kosovel, velik pobudnik razvoja kmetijstva in nič manj zavzet protagonist vaškega društvenega življenja. Uveljavljanje šolstva sta spremljala širjenje volilne pravice in vse boljša prometna povezanost kraških vasi, ki so z bohinjsko progo zaživele precej drugačno življenje. V Tomaju so bile spremembe občutne, saj se vas nahaja v neposredni bližini železnice. Novi pogledi so bili neločljivo povezani z nastopom novih politik. Ob vse množičnejši zastopanosti volilnega telesa so te merile na vse večjo identifikacijo političnih predstavnikov z volivci. Osrednje geslo je postalo, da naj le kmet zastopa kmeta, kar je bilo ob vse večji povezanosti podeželja z urbanim svetom vsaj malo paradoksalno. Obenem so te razmere mestnim politikom zagotovile nišo za

širjenje svojega vpliva – seveda le v primeru, če so uspeli nagovoriti podeželje, kar je bilo najlažje doseči z ustreznimi političnimi sogovorniki na vasi. Tako je prišlo do sodelovanja med edinjaškim politikom Gustavom Gregorinom in tomajskim županom Jožefom Vranom, ki je znal spretno izkoristiti porajajoče se spremembe. Černeti so bili z Laharnarjem zastopniki sveta, ki se je poslavljaj. Tudi Emil ni bil zmožen prevzeti primata v vasi. Z vstopom množične politike so na sceno stopili tisti, ki so se znali učinkovito predstaviti kot glasniki ruralne modernizacije, ki je bila obenem »ljudska«, vsaj v prometno bolj povezanih krajih Avstrijskega primorja pa tudi liberalna.

Preobrazba družbe in države na predvečer prve svetovne vojne predstavlja okvir dogajanja, pomaga nam razumeti možnosti, ki so jih imeli posamezniki in družine za uveljavitev v spremenjenem svetu. Ne more pa pojasniti, kaj natanko je bilo tisto, kar je posameznikom znotraj gospodinjstev in v odnosih z drugimi družinami omogočalo ali preprečevalo vzpon na vrh skupnosti. Da bi to razumeli, moramo približati pogled k družinam. Domačija Fabjanijevih je v 20. stoletje zakorakala z mladim prevzemnikom Emilom, ki se je, potem ko je pridobil vso ustrezno izobrazbo, z vnemo lotil posodabljanja vinograda in mehaniziranja kmetijstva. Kljub pomembnim posegom v smeri modernizacije je domačijo bremenilo vprašanje lastništva, ki je po prevzemnikovi nenadni smrti postalo vse bolj pereče. Vnel se je namreč boj za dediščino, ki je bil za družino uničujoč in je vodil k vse večjim cepitvam nekoč mogočne tomajske rodbine. Upad moči Černetov je rezultat prepleta mnogoterih dejavnikov širšega in ožjega obsega. Ključna »težava«, ki je pestila družino, pa je bilo dejstvo, da ji je v času, ko so bile ključne pozicije namenjene izključno moškim, preprosto primanjkovalo moških potomcev.

Arhivski viri

PANG: Pokrajinski arhiv Nova Gorica.

939: Družina Černe

ŠAK, ŽT: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj

MKK: Matična knjiga krščenih

MKU: Matična knjiga umrlih

ŽAK: Župnijski arhiv Tomaj

AK, DŽD: Albin Kjuder, Drobci iz življenja duhovnikov, ki so živeli in delovali ali pa imeli dušnopastirske stike s tomajsko župnijo, rokopis (1948)

AK, T: Albin Kjuder, Tomaj, rokopis, knjigi 3 (1957) in 4 (1958)

Literatura

- »Bivši Štrekljev pristaš proti dr. Gregorinu.« 1907. *Gorica*, 4. maj.
- Cencič, M. 2013. *Življenje na Krasu v preteklosti*. Samozaložba.
- Cencič, M. 2014. *Kosovelovi v Tomaju*. Kulturno društvo Tomaj.
- »Ciril-Metodova podružnica v Tomaju.« 1913. *Edinost*, 4. februar.
- Cole, L. 2014. *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford University Press.
- Čermelj, L. 1965. *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Slovenska matica.
- Davis, J. C. 1989. *Vzpon z dna: slovenska kmečka družina v dobi strojev*. Prevedel J. Šumrada. Slovenska matica.
- Devetak, R. 2020. »Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno.« *Zgodovinski časopis* 74 (3–4): 360–387.
- »Dnevne novice.« 1904. *Edinost*, 29. januar.
- »Dnevne novice: smrt Emila Černeta.« 1921. *Slovenec*, 3. januar.
- »Dnevne vesti: slava in padec.« 1926. *Goriška straža*, 10. november.
- »Domače in razne novice.« 1904. *Soča*, 27. januar.
- »Domače in razne novice: klerikalno barabstvo.« 1900. *Soča*, 11. oktober.
- »Domače in razne vesti.« 1909. *Gorica*, 11. december.
- »Domače vesti.« 1905. *Edinost*, 4. julij.
- »Domače vesti: smrtna kosa.« 1909. *Soča*, 30. december.
- »Dopisi: iz Pliskovice.« 1908. *Gorica*, 31. oktober.
- »Dopisi: iz Tomaja.« 1907. *Gorica*, 24. avgust.
- »Dopisi: iz Tomaja.« 1920. *Edinost*, 15. januar.
- »Dopisi: iz Tomaja.« 1920. *Edinost*, 21. december.
- »Dopisi: s Krasa.« 1907. *Gorica*, 28. maj.
- »Dopisi: s Krasa.« 1907. *Soča*, 20. julij.
- »Dopisi: s spodnjega Krasa.« 1911. *Gorica*, 3. junij.
- »Dopisi: smrtna nesreča na lovu.« 1920. *Edinost*, 18. december.
- »Dr. Peter Laharnar.« 1907. *Gorica*, 12. marec.
- »Državnozbornske volitve in naš prihodnji poslanec (Dopis s Krasa).« 1907. *Edinost*, 10. marec.
- »Dva shoda na Vipavskem.« 1907. *Gorica*, 18. marec.
- »Gregorinova politična ekspozitura v Tomaju.« 1911. *Gorica*, 9. maj.
- »Iz Tomaja.« 1892. *Edinost*, 30. julij.
- »Iz tržaške pokrajine: Tomaj.« 1927. *Edinost*, 1. marec.
- »Javna zahvala.« 1906. *Edinost*, 20. avgust.
- Judson, P. 2006. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press.

- Judson, P. 2018. *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Prevedla A. M. Habjan. Sophia.
- Kalc, A. 2005. »Prispevki za zgodovino slovenskega šolstva na Tržaškem: katinarska šola od Ilirskih provinc do konca 19. stoletja.« *Acta Histriae* 13 (2): 283–318.
- Kalc, A. 2013. »Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne.« *Acta Histriae* 21 (4): 683–706.
- »Kandidatura dra. Laharnarja in naše stališče.« 1907. *Edinost*, 15. maj.
- Kjuder, A. 1972. *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Občinska skupščina Sežana.
- Kladiwa, P. 2018. »The Transformation and Social Activation of Rural Areas: The Bohemian Lands in 1861–1941.« *Moderní dějiny* 26 (1): 1–29.
- Kladiwa, P. 2020. »The Countryside between the State, Nation and Civil Society: External Impulses and Local Initiatives.« *V Peasants into Citizens: The Politicization of Rural Areas in East Central Europe (1861–1914)*, uredil M. Řepa. Harassowitz.
- Lazarevič, Ž. 1994. »Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije).« *Arhivi* 17 (1–2): 12–18.
- Lazarevič, Ž. 1997. »Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih.« *V Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, uredila P. Vodopivec in J. Mahnič. Slovenska matica.
- »Liberalni volilni shod v Štanjelu onemogočen.« 1911. *Gorica*, 2. maj.
- Marušič, B. 2011. »Državni in deželni poslanci s Krasa (1861–1918): ob 150-letnici uvedbe parlamentarizma v avstrijski monarhiji.« *Kras: revija o Krasu in krasu, o ljudeh in njihovem ustvarjanju* (110–111): 34–37.
- Marušič, B. 2013. *Državni in deželni poslanec Anton Černe (1813–1891): ob dvestoletnici rojstva*. Goriška Mohorjeva družba.
- Moritsch, A. 1969. *Das nahe Triester Hinterland: zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Böhlau Nachf.
- »Nekaj ugodnih vesti s Krasa.« 1905. *Edinost*, 28. julij.
- »Odmev s Krasa.« 1906. *Edinost*, 23. september.
- »Ostala Slovenija: Oskar Polley.« 1896. *Soča*, 11. september.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2016. »Pravda o spornem hramu: običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620).« *Zgodovinski časopis* 70 (3–4): 290–312.
- Pokludová, A. 2020. »The Role of Teachers and Parish Priests as Agents of Economic, Social and Cultural Change in Rural Areas 1861–1918.« *V Peasants into Citizens: The Politicization of Rural Areas in East Central Europe (1861–1914)*, uredil M. Řepa. Harassowitz.

- »Razstava vin semenj v Tomaju.« 1908. *Edinost*, 16. maj.
- Řepa, M. 2020. »Introduction: The Politicization of Rural Areas; The Case of East Central Europe.« V *Peasants into Citizens: The Politicization of Rural Areas in East Central Europe (1861–1914)*, uredil M. Řepa. Harassowitz.
- Seručník, M. 2005. »Spopad s trtno ušjo na Kranjskem v luči gradiva Deželnega zbora in odbora za Kranjsko.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 53 (3): 365–376.
- Seručník, M. 2011. *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*. Založba ZRC.
- »Smrtna nesreča na lovu.« 1921. *Ameriška domovina*, 28. januar.
- Štoka, P. 2020. »Polley (Pollay, Pollaj), Karl-Dragotin.« *Obrazi slovenskih pokrajin*, 10. avgust. <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/polley-pollay-pollaj-karl-dragotin/>.
- Trobec Franetič, S. 1992. »Vas v kapitalizmu (Tomaj).« *Diplomska naloga*, Univerza v Ljubljani.
- Uršič, I. 2010. »Vaše drago pismo mi je prineslo duh vijolic in cvetja vaših vrtov in topel dih vaše pomladi: pisma Karmele in Anice Kosovel Albini Černe.« V *Marušičev zbornik: zbornik prispevkov v počastitev 70-letnice prof. dr. Branka Marušiča*, uredila P. Kolenc. Založba ZRC.
- »Vesti iz Goriške: »Sokol« v Tomaju.« 1912. *Edinost*, 25. maj.
- »Vesti iz Goriške: CMD, podružnica Tomaj-Dutovlje.« 1910. *Edinost*, 28. september.
- »Vesti iz Goriške: iz Tomaja.« 1921. *Edinost*, 17. april.
- »Vesti iz Goriške: koncert Hajdriha v Tomaju.« 1914. *Edinost*, 8. maj.
- »Vesti iz Goriške: volitve županstva v Tomaju.« 1912. *Edinost*, 13. marec.
- »Vesti iz Goriške: županska zveza na Krasu imela prvo sejo.« 1909. *Edinost*, 9. november.
- »Vinska pokušnja in vinarski shod v Tomaju.« 1908. *Edinost*, 27. maj.
- Vodopivec, P. 2005. »Razvoj šolstva na Slovenskem.« V *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, uredila J. Fischer. Mladinska knjiga.
- »Volilno gibanje: iz Tomaja.« 1901. *Soča*, 12. november.
- »Volitve na Krasu.« 1907. *Gorica*, 25. maj.
- »Vrnil se je v očetovo hišo.« 1938. *Svetogorska kraljica*, 1. november.
- »Zadnja pot monsignorja Matije Sila.« 1925. *Edinost*, 11. april.
- »Zahvala.« 1910. *Edinost*, 9. januar.
- »Znamenit javen shod v Skopem (Zvršetek).« 1908. *Edinost*, 2. julij.
- Zobec, M. 2024. »Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813–1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca.« *Zgodovinski časopis* 78 (1–2): 100–119.
- »Zveza narodnih društev: pevsko-bralno društvo v Tomaju.« 1911. *Soča*, 5. januar.

Politika in elita v Tomaju v prvi polovici 20. stoletja

Lev Centrih

Univerza na Primorskem

© 2025 Lev Centrih

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.433-528>

Uvod

Časovni okvir pričujočega poglavja zajema približno 30 let zgodovine Tomaja, od nastopa fašizma v prvi polovici 20. let, druge svetovne vojne, vmesnega obdobja 1945–1947 pred priključitvijo Jugoslaviji do prvih let izgradnje socializma. Tomaj se je v tem razmeroma kratkem času znašel v vrtincu dveh velikih sprememb politične ureditve (iz parlamentarne monarhije v fašizem, po zmagi nad slednjim pa v ljudsko demokracijo), hkrati pa še revolucionarne menjave družbenoekonomskega sistema (iz kapitalizma v socializem).

Tema pričujočega poglavja so različne vloge, ki so jih igrale skupine, posamezniki in posameznice iz vaše skupnosti v teh turbulentnih časih. Tomaj je v tem obdobju doživel vrhunec modernizacije, hkrati pa tudi izgubo statusa pomembnega lokalnega središča, ki ga je užival od novega veka naprej. Dejanja in usode Tomajk in Tomajcev predstavljajo ključ za razumevanje, kako je do tega prišlo.

Konec prve svetovne vojne, ki mu je kmalu sledil vzpon fašizma, je za Tomajce pomenil iztek obdobja, v katerem so se uspešno prilagajali modernizacijskim procesom. Od leta 1812 do 1919 se je število prebivalcev postopoma višalo, s 422 na 618, večino naravnega prirastka (92 %) pa je v obdobju 1869–1910 odjedlo izseljevanje (Cencič 2013, 61)¹ Država je od začetka 19. stoletja tukaj vzpostavila laično šolo, kar je najširšim slojem odprlo pot do osnovne izobrazbe, tj. do temeljnega pogoja za vključitev v moderno politiko, ekonomijo in civilno družbo.² V Tomaju je od konca 19. stoletja vse do leta 1943 delovala hranilnica in posojilnica – pokrivala

¹ Glej 3. poglavje.

² Glej 8. poglavje

je še občine Dutovlje, Skopo, Koprivo, Avber in Štorje, ustanovil jo je kaplan Schifrer, kasneje pa je bil njen predsednik dolgo duhovnik Matija Sila, od leta 1891 pa še Kraško vinorejsko društvo, ki ga je ustanovil duhovnik Urban Gollmayer (Kjuder 1926, 29–30; Cencič 2013, 83, 219–226). Razvoj parlamentarizma in civilne družbe v Habsburški monarhiji od druge polovice 19. stoletja za Tomaj ni bil toliko pomemben zaradi odmevne izvolitve vaščana Antona Černeta v dunajski parlament, temveč zaradi postopnega vključevanja Tomajcev v narodno gibanje. Tudi tukaj je vodilno vlogo igral duhovnik Matija Sila, ki je leta 1896 v Tomaju ustanovil pevsko-bralno društvo, ki se mu je leta 1912 pridružilo še Katoliško slovensko izobraževalno društvo (Cencič 2013, 310–311). Lokalna katoliška duhovščina je sprejela in širila ideje gospodarskega napredka in mnogo strastneje kot njeni kranjski kolegi tudi ideologijo nacionalizma (ŽAT, AK, TK, 38). Čeprav si je Tomaj ob prelomu stoletja pri liberalcih na Goriškem prislužil oznako »klerikalne trdnjave«, so tudi tukaj nekateri vplivni domačini pričeli koketirati z liberalizmom (npr. župan Jožef Vran), leta 1912 pa se je v vasi pojavil celo domoljubni in naprednjaški Sokol.³ Ko je bila leta 1906 dokončana železniška proga Beljak–Trst, je bil Tomaj sicer prikrajšan za železniško postajo, zato pa so Tomajci lahko vstopili na vlak v sosednjih Dutovljah. Trst je bil poslej še bližje, kar ni predstavljalo samo priložnosti za trgovanje s kmetijskimi pridelki pa za nove zaposlitve, ampak tudi za stik z urbano kulturo in najrazvitejšim socialističnim delavskim gibanjem daleč naokoli. Seveda vse novosti niso bile dobre za vse enako. Kapitalizem je tudi v Tomaju ostril razredna nasprotja. Razslojenost za kraj sicer ni bila nič novega. Premoženjske razlike med Tomajci je mogoče spremljati še zlasti z razvojem trga nepremičnin najmanj od 16. stoletja dalje (Panjek 2016; 2021).⁴ Vseeno pa je mogoče trditi, da je socialna diferenciacija v 19. in zgodnjem 20. stoletju v vasi močno napredovala. Družina Černe (Fabjanijevi) je takrat doživela svoj največji razcvet. Na začetku 19. stoletja je premoženje Marka Černeta (1769–1839) obsegalo okoli 44 ha zemlje, v času njegovega sina Antona (1813–91) pa so ga ocenjevali že na 100 ha. Prav tako je med 60. in 80. leti 19. stoletja raslo število Antonovih dolžnikov iz Tomaja (21–28), skupaj z njimi pa višina dolga, z 2.262 na 3.619 guldnov (ŽAT, AK, T, 3, 893; Trobec Franetič 1992, 36–37).⁵ Medtem ko so se mnogi drugi zadolževali, prodajali in drseli v polproletariat ter se še v mnogo večjem številu kot prej izselje-

³ Glej 11. poglavje

⁴ Glej 2. poglavje.

⁵ Glej 2. in 10. poglavje.

vali, je družina Černe nakupovala nepremičnine, modernizirala vinograd, elektrificirala mlin in se pričela zanimati za turizem (Trobec Franetič 1992, 42–44).⁶

Razvoj kapitalizma, parlamentarizma in civilne družbe je v Tomaju moderniziral vaško elito, in sicer tako, da je bistveno razširil njen geografski in institucionalni manevrski prostor, v katerega so pričele posegati tudi širše ljudske plasti, ki so zdaj postale legitimen del političnega življenja. Jedro tomajske elite so sicer tako kot v starih časih sestavljali večinoma gospodarji ekonomsko močnih ali najmanj dobro stoječih družin in vaški župnik. Priimke številnih vplivnih oz. uglednih družin, na katere bomo naleteli v pričujoči raziskavi, kot npr. Černe, Škrlič⁷, Učman, Rože, Petelin in Obersnel, je mogoče v Tomaju spremljati najmanj od 16. stoletja dalje.⁸ Župnik Albin Kjuder je v obravnavanem obdobju med vsemi predstavniki lokalne elite vzdrževal najdaljšo kontinuiteto na določenem položaju, saj je v Tomaju svojo službo opravljal od leta 1924 do svoje smrti v letu 1967.

V pričujoči raziskavi obravnavam zgodovino vaške elite v problemskem okviru dveh komplementarnih socioloških polj: (1) marksistične raziskave elit (Mills 1965; Miliband 1969); (2) raziskave razslojenosti in družbene reprodukcije (Bourdieu 1990; 2010). Elit si ni mogoče predstavljati brez neenakomerno razporejene družbene moči. Čeprav marksistične analize v primerjavi z Bourdieujem ekonomskim dejavnikom pripisujejo večjo težo, je obojim vendarle skupna ugotovitev, da družbenih hierarhij zgolj z neenakostjo posesti nad produkcijskimi sredstvi, kapitalom ipd. v resnici ni mogoče pojasniti. Nekoliko poenostavljeno rečeno, marksistične analize poudarjajo, da kapitalisti v modernih kapitalističnih družbah ne morejo imeti vodilne vloge v neki skupnosti (lokalni družbi, državi) samo zato, ker so podjetniki, managerji, finančni moguli, rentniki ipd. (prim. Miliband 1969, 55–59.) Svojo ekonomsko moč lahko kot gospodstvo neposredno uživajo samo v produkcijskem procesu, ki ga kot lastniki/upravniki produk-

⁶ Glej 3. poglavje.

⁷ Priimek ugledne tomajske rodbine Škrlič – Baničevi se v dokumentih obdobja, ki ga obravnava pričujoča raziskava, različno zapisuje. Že v »Tomajski kroniki« Albina Kjudra (ŽAT, AK, TK, 22 in 95) naletimo na dva različna zapisa cerkvene starešine, ki je bil glavar omenjene družine, in sicer enkrat kot Josip Škerl (Baničev) in drugič kot Jožef Škerlj (Baničev). Priimek njegovega sina Rudolfa viri ljudske oblasti prav tako zapisujejo na dva različna načina, in sicer včasih kot Škerlj, toda pogostejše kot Škrlič. Tudi sam v pričujoči raziskavi priimek te družine zapisujem na dva različna načina: kadar pišem o konkretnih aktivnostih Baničev, uporabljam zapis iz vsakokratnega vira, kadar analiziram vlogo Baničev na splošno, pa uporabljam samo obliko Škrlič.

⁸ Glej 1. poglavje.

cijskih sredstev nadzorujejo, npr. skozi razmerje podjetnik–delavec, v primeru Tomaja pa predvsem kmečki gospodar–hlapec, dninar. »Zvest hlapec opravlja svoje delo, kakor mu je ukazal gospodar: če mu reče na polje, ne pojde v gozd« (Cankar 1969, 30). Vpliv kapitalistov, gospodarjev in njim podobnih na širšo družbo pa je bistveno manj neposreden, kompleksnejši in ga je kot takega težje ilustrirati s kakim literarnim citatom. Njihova moč, vpliv se lahko na širšo družbo razširi le v primeru, če se jim nekako uspe uveljaviti v različnih institucijah. To dosežejo s tem, da se na različne načine povežejo z drugimi vplivnimi akterji, npr. z drugimi podjetniki, s politiki, kulturniki, strokovnjaki, z javnimi uslužbenci, duhovniki itd. (prim. Mills 1965, 30–46). Bourdieu (2020, 36–37) tako razlago smiselno dopolnjuje z opozorilom, da se mora ekonomski kapital oplemenititi s simbolnim kapitalom. Surova sila neposrednega gospostva v produkcijskem procesu se mora nujno dopolnjevati z mehko silo, ki se ne zadovoljuje z običajno podreditvijo, ampak si prizadeva ustvariti konsenz o lastni legitimnosti. Takega konsenza ni mogoče kratko malo izsiliti, skupnost in posamezniki morajo nanj pristati prostovoljno.

Velja omeniti, da je Antonio Gramsci (1974, 592–593) generacijo pred Bourdieujem tak konsenz zelo podobno razložil s konceptom *hegemonije*. Bourdieu kot primer navaja dobrodelne aktivnosti podjetja, s katerimi si slednje prizadeva v širši javnosti ustvariti dobro ime lastne blagovne znamke. V našem primeru bi lahko govorili o podobi dobrega kmečkega gospodarja, ki sicer popolnoma izkoristi zaposleno ali priložnostno najeto delovno silo, a se hkrati zanima za družabno življenje vasi in po potrebi pomaga sosedom v stiski. Simbolni kapital torej pomeni širše družbeno priznanje za uspešnost podjetja, od katerega imajo očitno koristi tudi onstran njegovih zidov, in iz istega razloga dejanskega kapitala od simbolnega kapitala pravzaprav ni mogoče ločiti (Bourdieu 1990, 112–121). Bourdieu marksistične analize družbenih hierarhij še pomembneje dopolnjuje, ko pojasnjuje, da je v resnici o kapitalu mogoče govoriti tudi na mnogih drugih področjih družbenega življenja, zlasti pa izpostavlja socialni, kulturni in izobrazbeni kapital. Socialni kapital lahko s strani posameznika pomeni kopičenje zvez in poznanstev, kulturni kapital oplemenitenje istega s primernim okusom zaradi poznavanja (npr.) umetniških del, izobrazbeni kapital pa pomeni nabor običajno formalno pridobljenih znanj in kompetenc. Enako kot dejanski (ekonomski) kapital lahko vsi naštetih kapitali svojim posestnikom zagotavljajo tudi simbolni kapital, če zaradi navedenih kompetenc, znanj, sposobnosti, seveda tudi manifestacij uspeha na lastnem področju pridobijo v širših ali ožjih socialnih sredinah priznanje oz. ugled. Zato je zelo

pomembno, s kom in kje se posestniki enega ali pa celo več različnih kapitalov družijo, s kom se ženijo, v kakšne šole hodijo njihovi otroci itd. Povezave, ki med navedenimi posamezniki nastanejo na tak način, je mogoče razumeti kot omrežja družbene moči, v katerih domujejo različne elite. Po Bourdieuju (2010, 119–127) je mogoče posamezni kapital konvertirati v drugega, npr. socialni kapital v ekonomskega, kajti dobre zveze lahko ustvarjajo dobre poslovne priložnosti. Stvarni kapital je mogoče konvertirati tudi v kulturnega, kajti finančno dobro preskrbljeni posamezniki, ki so manj obremenjeni z bojem za preživetje, praviloma lažje najdejo prosti čas za izoblikovanje primerne okusa in navad, zlasti pa imajo več sredstev za konzumiranje primernih umetnin, obiskovanje kulturnih dogodkov itd. V modernih družbah ni niti najmanj nujno, da podjetniki postanejo politiki, kadar pa do tega vendarle pride, lahko z Bourdieujem govorimo še o eni konverziji, namreč dejanskega kapitala (premoženje), oplemenitenega s simbolnim kapitalom (priznanja zaradi uspeha, ki si ga podjetnik pridobi v izbrani družbi), v politični kapital, kjer gre za pridobitev položaja javnega pomembneža, ki je svoj poslovni uspeh in temu prisluženi ugled kronal še s politično kariero (str. 285–289, 409). O problemu tovrstne konverzije bom v pričujočem besedilu tudi največ govoril.

V primeru Tomaja seveda ne moremo govoriti, da mu je v izbranem obdobju (z določeno pomembno izjemo Černetov – Fabjanijev, pa še to ne ves čas) »vladala« družba modernih kapitalistov. Zgled iz navedenih socioloških raziskav je vseeno uporaben zato, ker imamo tudi v Tomaju opravka s kmečkimi gospodarji, katerih konverzija njihovega dejanskega (premoženja) in simbolnega kapitala (ugleda) v politični in širši socialni vpliv nikakor ni bila samoumevna. Slednje bomo lahko najboljše videli prav na primeru najmogočnejše rodbine Černetov – Fabjanijev, ki ne glede na veliko premoženje v najdramatičnejših dogodkih vojne in revolucije ni igrala prav nobene vidne vloge. Poleg tega so med pripadniki elite obstajale znatne razlike v premoženju, ugledu, izobrazbi, svetovnonazorskih usmeritvah in tudi ambicijah. Za vaško elito jih je mogoče imenovati zato, ker so ne glede na vse razlike tvorili skupino, iz katere so izhajali tomajski župani, cerkvene in občinske starešine, predsedniki hranilnice in posojilnice ter člani njenega upravnega odbora, pevskega in izobraževalnega društva ter kandidati za poslance v goriškem deželni zboru. Iz njihovih vrst so izhajali dobrotniki lokalne ubožnice in botri cerkvenih zvonov. Od običajnih Tomajcev so se ti pomembni možje razlikovali zlasti na dva načina: (1) zaradi svoje ekonomske moči so lahko nekateri nastopali najmanj kot priložnostni lokalni delodajalci, lahko so posojali denar, nakupovali nepremičnine,

v kriznih trenutkih so si lahko skromne družine od njih obetale tudi pomoč v materialni obliki, ki so jo praviloma poravnale z delom; (2) imeli so nadpovprečno velik interes za aktivnosti, ki niso bile neposredno povezane s služenjem denarja, so pa potencialno ponujale ugled, krepile izkušnje, zveze in poznanstva, s tem pa tudi nove poslovne priložnosti. Zaradi tega razloga sta pevsko-bralno društvo in hranilnica veljala za pomembna kraja srečevanja tomajske elite. Najambicioznejši Tomajci so si prizadevali za članstvo in funkcije v več različnih ustanovah hkrati. Elito in vaščane skromnega porekla je kot skupnost v prvi vrsti najtesneje povezovala lokalna cerkev oz. vaški župnik. Ta si je prizadeval za množično participacijo vseh Tomajcev ne glede na socialni položaj pri verskih praznikih in drugih pomembnih dogodkih kakor tudi pri molilnih družbah in bratovščinah. Cerkveni dogodki so bili tudi priložnosti, ko je vaška elita nastopila v javnosti. Socialna razdalja med elito in običajnimi ljudmi je najbolj prišla do izraza, ko so si bili eni in drugi najbolj blizu. Kar pa še ne pomeni, da je bila župnikova avtoriteta brezpogojna. Nasprotno, kot bomo videli, je bil župnik Kjuder nemalokrat v sporu tako z navadnimi vaščani kot s posameznimi člani elite, ki se pri zasledovanju svojih zasebnih koristi nanj nemalokrat niso niti najmanj ozirali.

V opisano družbeno stvarnost je najprej radikalno posegel fašizem, kmalu za njim pa dogodki druge svetovne vojne ter politični in ekonomski pretresi, ki so prišli po njej. Elite so konservativne združbe ljudi – tudi takrat, kadar njihovo članstvo sestavljajo ljudje naprednih svetovnih nazorov –, in sicer zato, ker ne morejo vzdrževati socialne razdalje do vseh drugih, če vsaj malo ne varujejo svojega malega sveta pred zunanjimi vplivi in spremembami. Kot take potrebujejo določen čas, da se ustalijo navade, vrednote, vzorci obnašanja, napredovanja/degradacije, sprejemanja, skratka vse, kar tako skupino ljudi povezuje. Moderna tomajska elita se je oblikovala najmanj dolga desetletja, nemirni čas pa je pričel vidno načenjati njeno strukturo. Fašizem ji je odvzel dve pomembni instituciji: županstvo in pevsko-bralno društvo. Elita pa je v glavnem ohranila svojo ekonomsko moč. Ker je fašistična raznarodovalna politika porodila odpor, so pričele na robu vaškega življenja, poleg Kjudrovega napol ilegalnega prizadevanja za slovenski jezik, nastajati nove institucije. Najprej je bila to uporniška celica Tigr, ki so jo kasneje nadomestile vojaško-politične institucije narodnoosvobodilnega gibanja in komunistične partije ali, z enim izrazom, »ljudska oblast«. Zlasti slednje institucije so imele na eni strani izrazit protielitni značaj, saj so si prizadevale vključiti maksimalno število ljudi, posebej tistih skromnega porekla, na drugi strani pa so bile organizirane po

hierarhičnem načelu. Kot take so potencialno predstavljale okolje, v katerem je bila mogoča prenova oz. nastanek nove vaške elite. Toliko bolj, ker so se v Tigr ter narodnoosvobodilno in celo revolucionarno gibanje vključili gospodarji, ki so izhajali iz najuglednejših tomajskih rodbin, ki so do tedaj tvorile vaško elito. V pričujoči raziskavi bom pod »ljudsko oblast« od trenutka njenega nastanka med vojno in naprej prišteval ne samo Osvobodilno fronto (OF) in narodnoosvobodilne odbore (NOO), temveč tudi druge organizacije partizanskega in revolucionarnega gibanja, kot so bile Antifašistična fronta žensk (AFŽ), Zveza komunistične mladine Slovenije (SKOJ) in seveda Komunistična partija Slovenije (KPS). Čeprav je šlo od samega začetka za formalno samostojne institucije/organizacije s članstvom, ki se v Tomaju vsekakor ni popolnoma prekrivalo, je bilo njihovo delovanje s primatom KPS (vsaj v idealu) vseeno tako močno povezano, da ga je mogoče povzeti z enotnim pojmom. Nekaj let po vojni je navedeno vzajemno odvisnost povzel tudi zakon o ljudskih odborih (Splošni zakon o ljudskih odborih 1949, 6. čl.): »Ljudski odbori se morajo pri izpolnjevanju splošnih in lokalnih nalog opirati na vzpodbudo in sodelovanje ljudskih množic in organizacij delovnega ljudstva.«

V pričujočem poglavju bom pokazal, kako so se nasledniki tomajskih uglednih rodbin znašli v novih institucijah. V drugačnih zgodovinskih okoliščinah bi najverjetneje sledili kariernim potem svojih očetov: nekateri bi zunaj skupnosti našli mikavne zaposlitve, drugi bi si razdelili najpomembnejše položaje na vasi, vse v skladu z običaji in s pravili, ki so nastajali desetletja. Zdaj so se znašli v povsem novem in v marsičem tujem okolju. Medtem ko je zasebna lastnina njihovim očetom predstavljala izhodišče za vzpon, je trdno posestvo v novih okoliščinah prav lahko postalo veliko breme pri uveljavljanju. Pa ne samo to. Priučiti so se morali drugih navad, pravil in novega političnega jezika. Položaj gospodarjev naslednikov starih tomajskih rodbin je bil še toliko kompleksnejši, ker so se pričeli uveljavljati v času vojne, bojov za nove meje in revolucije. Okoliščine so bile najprej smrtno nevarne, kasneje pa nepredvidljive. Poleg tega se v Tomaju narodnoosvobodilnemu gibanju in ljudski revoluciji niso pridružili vsi. Župnik Kjuder je vztrajal pri obrambi stare vaške tradicije in je bil partizanskemu gibanju, še bolj pa komunizmu, odkrito nenaklonjen. Ostali Tomajci so z novim gibanjem sicer v veliki meri sodelovali, vendar ne brezpogojno; nikakor niso bili pripravljeni slediti vsem zamislim nove ljudske oblasti. Poleg vsega tega pa so obstajale še asociacije posameznikov, za katere se zdi, da so delovale popolnoma po svojih pravilih in da jih ni nadzoroval nihče. Tak primer so bili vaški fantje.

Da bi lahko razložili to izjemno kompleksno stvarnost, moramo poleg elite upoštevati tudi druge oblike družbenega delovanja, ki so v obravnavanem obdobju obstajale v vasi Tomaj. Načeta struktura stare tomajske elite je namreč odprla prostor, v katerem so še bolj, kot bi sicer, do izraza prišli/-e vplivni/-e posamezniki/-ce in ohlapnejše, zlasti pa ne nujno trajne povezave med posamezniki, ki jim bomo rekli klike. O družbenem pomenu vplivnih posameznikov in klik so seveda obilno razglabljale analize in teorije elit. Posebej dragocen je v tem pogledu prispevek C. W. Millsa, ki je slednje analiziral na primeru lokalne družbe podeželskih naselij v ZDA. Čeprav jih je opazoval v pogojih visoko razvite kapitalistične industrijske družbe, so njegovi izsledki nadvse koristni tudi pri razlagi bistveno manj razvitih okolij, kakršen je bil slovenski Kras. Ne glede na očitne razlike v enem in drugem prostoru namreč naletimo na podobne vzorce vzpostavljanja družbenih hierarhij. V Millsovi analizi klike predstavljajo bolj ali manj ohlapne skupine ljudi, ki jih povezuje delovanje na enem gospodarskem področju. Tako npr. govori o industrijski, trgovski, bančni in pravniški kliki. Več takih vplivnih klik običajno obvladuje neko krajevno družbo, najpogosteje tako, da so posamezniki člani več klik hkrati ter tako usklajujejo relevantna stališča in pomembne odločitve. Takemu prepletu različnih vplivnih skupin in posameznikov Mills (1965, 36, 45) reče tudi krajevna elita oblasti.

V moji raziskavi bom kliko razumel nekoliko širše kot Mills, ne nujno kot posamezno poklicno/stanovsko skupino, temveč kot skupino, ki jo povezujejo konkretni interesi oz. cilji – in sicer od tako »skromnih« ciljev, kot je organizacija vaškega plesa, do bistveno ambicioznejših, kot je prevzem oblasti v krajevnem narodnoosvobodilnem odboru (KNOO). Vsekakor pa bom v raziskavi ohranil Millsovo načelno razlikovanje med kliko in elito. Medtem ko prvo vidim kot ohlapno in ne nujno trajno asociacijo posameznikov, drugo definiram kot kompleksnejšo, trajnejšo, zlasti pa odpornejšo asociacijo posameznikov in več skupin oz. klik. V tem pogledu je klika družbena skupina, ki z uspešnim uresničevanjem svojih ciljev naseljuje institucije s svojimi ljudmi. V tej ekspanziji obstaja potencial, da nazadnje razpade na več manjših interesnih skupin, ki pa so skupaj vendarle povezane v asociaciji, ki ji je že mogoče reči vaška elita.

Mills se je dotaknil tudi kariernih strategij vplivnih posameznikov. V njegovem primeru gre za slavne, vodilne in bogate ljudi, ki so živeli v manjših krajih, hkrati pa so pripadali elitam iz mestnih središč. Ti ljudje so imeli zelo proste roke: po potrebi so se lahko priključili lokalni družbi ali po so živeli popolnoma neodvisno od nje. V tem pogledu so lahko v lokalni druž-

bi igrali precej samostojno vlogo, nemalokrat pa tudi nobene (Mills 1965, 43–46). V zvezi z mojo raziskavo je bil izrazit, vendar za svoje okolje ne tipičen primer vplivnega posameznika župnik Kjuder, ki je hkrati pripadal cerkveni eliti s središčem v tržaško-koprski škofiji, hkrati pa je bil tudi član tomajske elite. Ko je slednja pričela odmirati, Kjudra prav nič ni oviralo, da bi še naprej samostojno deloval. Obstajali pa so tudi drugi vplivni posamezniki, čeprav so imeli precej manj simbolnega kapitala kot on. Možnosti za njihov nastop so pogojevale njihove specifične kompetence, negotove situacije, včasih pa tudi čista naključja. Tak primer so bili administratorji v organih ljudske oblasti pa tudi posamezniki in posameznice, ki so v določeni nemirni situaciji (npr. protest) pokazali organizacijske sposobnosti. Niso nujno tvorili klike, so pa imeli zaradi svojih kompetenc možnosti, da zapustijo lokalno skupnost in si kruh služijo drugod.

Pretrsi, ki so jih prinesli fašizem, vojna in revolucija, so staro tomajsko elito spravili na pot odmiranja. Spremljanje delovanja vplivnih posameznikov in klik nam omogoča, da na ta proces gledamo natančneje, zlasti pa celoviteje upoštevamo stvarno zgodovinsko dinamiko. Odmiranje stare elite, poskusi njene obnove, delovanje sil, ki so zavestno ali ne nastopile proti tej obnovi, so bili deli istega procesa. Vplivni posamezniki in klike so po utrditvi fašistične oblasti v Tomaju v marsičem postali pomembnejši dejavniki vaškega življenja kot pa stara elita, ki je bila najmanj od druge polovice 20. let precej nemočna. Vplivni posamezniki in klike so zaradi svojega mnogo fleksibilnejšega značaja tudi lažje krmarili v silovitih družbenih pretresih, ko so se menjali državni okviri in nastajale nove politične ter gospodarske institucije.

Na tem mestu lahko povzamem, da družbenih entitet, kot so vplivni posamezniki, klike in elita, ne gre obravnavati popolnoma ločeno. Vsaka od naštetih entitet je v okviru naše problematike sicer sposobna samostojnega družbenega delovanja, hkrati pa lahko vse skupaj delujejo kot del ene celote (preglednica 1.1). Dozorela elita lahko namreč sčasoma postane kompleksna struktura, ki se deli tudi na več klik in vplivnih posameznikov, kar je bilo zlasti značilno za Tomaj v zgodnjem nastopu fašizma. Ustaljena pravila, običaji in hierarhija pa naj bi v idealni situaciji blažili notranje konflikte ter vzdrževali osnovno enotnost. Videli bomo, da je tukaj posebej pomembno vlogo igral župnik Kjuder. Prav tako lahko tudi zunaj elite v istem majhnem družbenem okolju dokaj samostojno delujejo tudi druge klike in vplivni posamezniki. In sploh ni nujno, da bi med vaško elito ter slednjimi prihajalo do hudih konfliktov ali rivalstva.

Teza pričujočega poglavja je, da je med drugo svetovno vojno (1943–1945)

Preglednica 12.1 Osnovne družbene funkcije vplivnih posameznikov, klik in elite

Vplivni/ vplivna posameznik/ posameznica	• Razpolaga z vsaj nekaj (simbolnega) kapitala: večšine, ugled, zveze, stvarne materialne dobrine: denar, zemlja, hrana. • Lahko je član/-ica elite izven lokalne skupnosti. • Sposobnost samostojne pobude ali usmerjanja dejanj večje skupine posameznikov. • Njegovo/njeno delovanje je mogoče (ne pa nujno) spremljati skozi daljši čas.
Klika	• Majhna skupina. • Lahko (ne pa nujno) vključuje vplivnega posameznika. • Cilji so tipično usmerjeni k zadovoljevanju jasno določenih interesov. • Nujno ne tekmuje z lokalno elito. • Lahko (ne pa nujno) obstajajo specifični rituali in oblike druženja. • Lahko obstaja samo kratek čas.
Elita	• Povezava vplivnih posameznikov, ki zasedajo pomembne/ugledne položaje v lokalni skupnosti. • Zveze, poznanstva oz. delovanje posameznikov izven lokalne skupnosti. • Lahko vključuje klike in posameznike, ki med seboj tekmujejo, imajo različne svetovne nazore in pripadajo izključujočim političnim taborom. • Razviti specifični rituali in oblike druženja, javnega nastopanja. • Obstaja ustaljeni postopek obnove elite, zlasti preko najbolj zaželenih oblik mobilnosti (veriženja uglednih funkcij). • Trajnejše delovanje posameznikov na določenih položajih. • Lahko obstaja cele generacije.

kliki naslednikov tomajskih uglednih rodbin uspelo dokaj trdno prevzeti nadzor nad lokalnimi institucijami narodnoosvobodilnega gibanja oz. ljudske revolucije. Isti kliki se je hkrati uspelo ubraniti izziva posameznih radikalcev. V povojnem obdobju pa se kliki, sicer v spremenjeni personalni sestavi, ni posrečilo utrditi znotraj vaške skupnosti. Ker je povojno obdobje pomenilo čas hudih političnih in ekonomskih negotovosti, zlasti pa obremenitev in pritiskov na tradicionalno vaško življenje, so bile nove institucije ljudske oblasti v Tomaju deležne nezanemarljivega pasivnega in aktivnega odpora vaščanov. Kot take so izgubile privlačnost pri kandidatih za obnovo vaške elite. Slednji so svoje priložnosti pričeli iskati v novih gospodarskih (zadružnih) oblikah, obnova elite pa se jim nazadnje ni posrečila. Tukaj velja omeniti, da je do podobnih zaključkov na primeru madžarskega podeželja po drugi svetovni vojni prišla tudi zgodovinarica Zsuzsanna Varga. Ko je stara elita, ki so jo sestavljali veleposestniki in bogati kmetje, po letu 1948 izgubila ekonomsko in politično oblast, je madžarko podeželje do druge polovice 50. let pravzaprav ostalo brez prave elite. Toda po Var-
ginih ugotovitvah predvsem zato, ker so se kandidati za novo podeželsko

elito (partijski sekretarji, predsedniki lokalnih svetov, voditelji kolektivnih kmečkih gospodarstev in strojno-traktorskih postaj) najprej rekrutirali iz vrst revnih kmetov ali pa zanesljivih članov partije iz mest. Zaradi pomanjkanja izkušenj in ustreznih kompetenc si le-ti pri lokalni populaciji preprosto niso mogli pridobiti spoštovanja (Varga 2009, 225–227, 249).

V prvem razdelku pričujoče raziskave obravnavam probleme primarnih virov in strokovne oz. znanstvene literature na izbrano tematiko. V naslednjem razdelku opisujem vlogo župnika Albina Kjudra in tomajskih pomembnežev v njegovi okolici v času nastopa fašizma. Sledi razdelek o drugi svetovni vojni in nastanku partizanske ljudske oblasti. Sledita razdelka o vmesnem času 1945–1947 in prvih težkih letih izgradnje socializma, v katerih se stara elita ni obnovila, novim posameznikom in posameznicam v ljudski oblasti pa se ni posrečila utrditev položaja v vaški skupnosti. Prav tako se jim ni posrečil družbeni dvig izven nje. Glavne ugotovitve so povzete v sklepnem razdelku.

Temeljni viri in literatura za preučevanje zgodovine Tomaja v prvi polovici 20. stoletja

Primarni viri za pričujočo raziskavo se delijo na spominsko gradivo in arhivske dokumente. Med prvimi zavzemajo najpomembnejše mesto posamezna dela oz. fragmenti iz bogatega opusa tomajskega župnika in dekana Albina Kjudra (1893–1967), ki je v župniji leta 1924 nasledil karizmatičnega Matija Silo. Jedro Kjudrovega opusa sestavlja pet obsežnih rokopisov, vsi z naslovom »Tomaj«: prvi rokopis (ŽAT, AK, T, 1), ki je podnaslovljen »Zgodovinska zrna«, v glavnem obravnava dolgo zgodovino Tomaja od prvih omemb dalje; drugi rokopis (ŽAT, AK, T, 2) opisuje življenja tomajskih duhovnikov, podrobnosti v zvezi s tomajsko cerkvijo, zlasti pomembne so informacije o njeni obnovi po letu 1949, in z verskim življenjem v vasi nasploh; tretji rokopis (ŽAT, AK, T, 3) govori o tomajskih učiteljih in županih ter tomajskih družinah, četrti (ŽAT, AK, T, 4) nadaljuje z opisi družin, hkrati pa popisuje bližnje Kazlje, peti (ŽAT, AK, T, 5) popisuje preostale bližnje kraje, kot so Križ, Šepulje, Utovlje, Grahovo Brdo, Filipčje Brdo in Dobravlje. Poleg navedenih rokopisov je Kjuder avtor »Tomajske kronike« (ŽAT, AK, TK), »Tomajske šolske kronike« (AK, TŠK) in tipkopisa »Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom na gornjem Krasu« (AK, ZMP), ki je bil kasneje (1972) izdan kot knjiga. Z izjemo nekaterih časopisnih člankov je bil slednji tipkopis pravzaprav edini, ki je vsaj v omejenem obsegu, v nekaj deset izvodih, dosegel javnost (Hadalín 2011, 730–731), ostala dela hrani knjižnica župnišča v Tomaju. Za mojo raziskavo najdragocenejše

podatke vsebujejo Kjudrovi rokopisi o tomajskih družinah in »Tomajska kronika«, ki jo je po lastnih besedah napisal v dveh dolgih časovnih presledkih, in sicer leta 1931 (takrat je prišel do str. 56 in zaključil z dogodki do 10. septembra 1923) ter 1946 (nadaljeval od str. 57 do 268 oz. od dogodkov 8. septembra 1924 do 27. septembra 1946, kasneje pa je dodal še dogodke ob priključitvi Tomaja k Jugoslaviji, 16. septembra 1947).

»Tomajska kronika« ni običajna kronika, ker avtor časovni niz dogodkov nemalokrat prekine z obilnimi opisi dogodkov, ljudi, njihovih usod in anekdot iz starejših obdobj. Delo je za moje potrebe dragoceno v prvi vrsti zato, ker razkriva delovanje in razmišljanje človeka, ki je bil kot vaški duhovnik enako blizu oblastnikom, premožnim in povsem običajnim ljudem. Njegova temeljna naloga je bila skrb za vzdrževanje vaše tradicije, ki je preko bogoslužja, praznikov, številnih obnov tomajske cerkve, verouka in pevskega društva povezovala ljudi ne glede na socialni položaj, hkrati pa je hierarhije med posamezniki in družinami ohranjala nedotaknjene. Prav tako pomemben vir predstavljata zvezka o tomajskih družinah. Pri mnogih družinah Kjuder opisuje tudi njihovo gmotno stanje, kar je koristno zato, ker je na splošno izjemno težko rekonstruirati dejansko premoženje posameznih družin. Ta Kjudrova rokopisa (ŽAT, AK, T, 3 in 4.), ki sicer redko vsebujeta konkretne podatke, pri rekonstrukciji ekonomske moči posameznih družin dopolnjujem s pregledom zemljiške posesti tomajskih družin v letih 1948 in 1950 (preglednica 12.2 na strani 525), ki sem ga sestavil na podlagi popisov premoženja, plačanih davkov, predlogov obvezne oddaje kmetijskih pridelkov, ki sta jih v tistem času sestavljala Okrajni ljudski odbor Sežana in Krajevni ljudski odbor Tomaj. Čeprav podatki, zbrani v preglednici 12.2, nikakor ne odražajo točnega stanja posesti posameznih družin v daljšem časovnem obdobju, vsaj zelo na grobo zarisujejo socialne razlike na vasi. Osnovna predpostavka pri rabi navedenih virov je, da prva agrarna reforma (na Goriškem od januarja 1948) zaradi maksimuma 35 ha obdelovalne zemlje (Čepič 1995, 81–88; 1999, 179, 187) obsega večine kmečkih gospodarstev (z izjemo Černetovih – Fabjanijevih in župnije Tomaj) ni bistveno spremenila. Preglednica 12.2 posebej izpostavlja različne posestne skupine v Tomaju, in sicer skupino kmečkih gospodarstev velikosti do 5 ha, skupino velikosti 5–10, nazadnje pa še redka gospodarstva, ki so obsegala nad 10 ha. Ta členitev približno ustreza delitvam med malimi (po potrebi poimenovani tudi siromašni), srednjimi in velikimi kmeti, kot jih je v tistem okolju v prvem povojnem obdobju prepoznavala ljudska oblast.

Kot druge podobne členitve (za osnovni opis problema gl. Čepič 1995, 23) je tudi pričujoča seveda precej arbitrarna. Kot taka sicer nikakor ne iz-

risuje natančno socialnih razlik, kaj šele drugih delitev med vaščani, nam pa vsaj v grobem olajša spremljanje mobilnosti posameznikov iz različnih družin, kakor tudi (ne)izpolnjevanje revolucionarnih ciljev ljudske oblasti, ki je svoje zaveznike prvenstveno iskala med malimi in srednjimi kmeti. »Tomajsko kroniko« in druge Kjudrove rokopise je treba kot primarni vir uporabljati z veliko previdnostjo in kritičnostjo zlasti zaradi dveh razlogov: 1. ker so ti rokopisi eni izmed razmeroma redkih ohranjenih in uporabnih zgodovinskih virov za Tomaj za leta 1922–1943, kajti italijanski fašistični tajnik Roberto Pelegrini je tik pred kapitulacijo Italije lokalni arhiv zažgal, del dokumentacije pa naj bi uničili tudi partizani (Cencič 2013, 191, 197). Pomembno izjemo sicer predstavljajo ohranjeni dokumenti lokalnih javnih šol in Zasebne dekleške šole zavoda šolskih sester v Tomaju, do druge polovice 20. let pa tudi tržaški in goriški časopisi (glej 8. poglavje v tej knjigi; PAK, 151, 13, 153); 2. glede na obstoječe raziskave, ki temeljijo na drugih virih izven Tomaja, v Kjudrovih zapisih obstajajo pomenljive praznine. Npr., Kjuder je bil leta 1938 član vrhovnega sveta Tajne krščanske socialne organizacije (Pelikan 2002, 87), vendar o tem pomembnem dejstvu v njegovih rokopisih ne zasledimo ničesar. Glede na to, da je večino rokopisov dokončal po vojni, si odsotnosti poročanja o tem izjemno pomembnem delovanju ni lahko razložiti. Niti iz konspirativnih razlogov ne, kajti v spisih ni pozabil obelodaniti svojega negativnega stališča do komunizma niti svojih filozofskih razgovorov z visokim nemškim častnikom med vojno, kar bi ga pri novih oblasteh zanesljivo bolj kompromitiralo.

Drugi pomemben spominski vir predstavlja neobjavljeni tipkopis z naslovom »Problemi in razvoj Okraja Sežana v letih 1947–1955« (1990), avtorja Danila Petrinje (1922–2002), ki je sicer bolje znan kot legendarni ustanovitelj in prvi direktor Luke Koper (Centrih 2022). Tipkopis je bil dokončan marca 1990. Petrinja je v Okraju Sežana med marcem 1947 in septembrom 1948 opravljal dolžnost predsednika Okrajnega ljudskega odbora (OLO) Sežana ter sekretarja Okrajnega komiteja Komunistične partije Slovenije (OK KPS) za Sežano, z delom predsednika OLO Sežana je po nekajletni prekinitvi nadaljeval v letih 1952–1953 (Marušič 1985, 654–655). Gradivo sicer temelji na arhivskih virih in statističnih podatkih, vendar v glavnem brez navajanja ustreznih referenc. Za mojo raziskavo je delo pomembno iz dveh razlogov: 1. ne glede na to, da je Tomaj v času službovanja Petrinje spadal v okraj Sežana, avtor o njem ne zapiše skoraj nič, kar samo na sebi najmanj nekaj pove o upadanju pomena tega kraja; 2. Petrinja je predstavljal tipičen primer mladega in ambicioznega posameznika skromnega porekla in poklica (mizar), rojen je bil v Petrinjah pri Kozini, narodnoosvobodilni boj in

revolucija pa sta mu omogočila družbeno mobilnost. Stkal je številne strateško pomembne vezi z najvišjimi politiki in vplivnimi posamezniki tistega časa, vedel je, kdaj mora odnehati, in znal je prenašati poraze. V tem pogledu njegova karierna pot ni zanimiva samo zato, ker je dosegel neprimerno več kot predstavniki njegove generacije iz Tomaja, ampak zlasti zato, ker je predstavljal primer sposobnega funkcionarja, ki so ga mali kraji po vojni zaradi pomanjkanja nujno potrebovali, Tomaj pa takega človeka takrat ni imel.

Arhivsko gradivo pričenja zadovoljivo dopolnjevati zgodovinsko sliko iz Kjudrovih zapisov in drugih ohranjenih dokumentov šele od druge polovice leta 1943. Arhiv Republike Slovenije (ARS) hrani fond Okrožja Kras (AS, 1708) v dveh škatlah, ki dobro povzema razmere tudi v Tomaju, vendar zlasti s političnega in z gospodarskega vidika, razmeroma dobro pa tudi vloge in dejanja konkretnih posameznikov ter posameznikov. Pri opisovanju vojnih dogodkov pa ustvarja prav nasproten vtis od pretresljivih Kjudrovih zapisov o bombardiranju Tomaja in drugih strahotah. Arhivski viri za povojno obdobje se delijo na dokumente iz fonda CK ZKS (AS, 1589 III), kjer gre v glavnem za poročila o dogajanju na Krasu (tudi o Tomaju), in gradivo Pokrajinskega arhiva Koper (PAK), od katerega posebej izpostavljam zapisnike Krajevnega ljudskega odbora (KLO) Tomaj (PAK, 573), tomajskega odbora Antifašistične fronte žena (AFŽ) (PAK, 441), Zveze komunistične mladine Slovenije oz. Julijske krajine (ZKMS/JK, najpogosteje z udomačenim akronimom SKOJ) in Ljudske mladine Slovenije v Tomaju (PAK, 419), Osvobodilne fronte v Tomaju in okraju Sežana (PAK, 417) ter zapisnike okrajnega komiteja oz. celice KPS v Tomaju (PAK, 539). Vsi navedeni dokumenti najmanj fragmentarno poročajo tudi o vaških konfliktih v povojnem obdobju, čeprav pomembne akterje pogosto pomenljivo navajajo v anonimni obliki.

Strokovna oz. znanstvena literatura, ki se neposredno dotika Tomaja v izbranem obdobju, je redka. Jurij Hadalin je opravil analizo govoric, ki jih je našel v delih Albina Kjudra (2011). Mira Cencič na podlagi Kjudra in mnogih drugih virov o Tomaju v obravnavanem obdobju precej podrobno piše v knjigi *Življenje na Krasu v preteklosti* (2013), vendar skoraj izključno na opisni ravni. Prav tako je zelo pomembno njeno delo o Tigru (Cencič 1997), ki je bil v teh krajih prva odporniška organizacija, svojo celico pa je imela tudi v Tomaju. Knjiga v veliki meri temelji na pričevanjih zadnjih preživelih članov organizacije. Od obstoječih znanstvenih del je za mojo problematiko najpomembnejša diplomatska naloga Sonje Trobec Franetič z naslovom »Vas v kapitalizmu: Tomaj« (1992). Naloga temelji na uporabi zemljiške knjige in

analizi kupoprodajnih pogodb, na osnovi katerih je avtorica izbrala primere uspešnih in manj uspešnih tomajskih družin v 19. ter 20. stoletju. Avtorica mestoma uporablja tudi nekatere ustne vire, npr. pričevanje tomajske povojne učiteljice Viktorije Pipan. Omejitev te naloge je iskati v dejstvu, da sicer utemeljeno (z dokumenti) pojasnjuje ekonomsko moč Černetovih (Fabjanijevih), žal pa manj prepričljivo (pomanjkljivo citiranje virov) odnose gospostva in podrejenosti, ponižanja na razredni osnovi, ki so pri njenih opisih razvidni pri vsakodnevnikih kmečkih opravilih Tomajcev (dolina/»žrnada«) (Trobeč Franetič 1992, 43–44, 62). Ker avtorica, sicer doma iz bližnjih Senožeč, v zaključku zapiše, da so celo njeni starši morali služiti pri bogatemu kmetu, ker doma niso imeli za hrano in obleko, je smiselna razlaga navedene pomanjkljivosti ta, da so bila za njo nekatera dejstva, povezana z vaškim življenjem, tako zelo samoumevna, da jih ni bilo treba posebej utemeljevati. Sledi omenjenih oblik gospostva, podrejenosti in ponižanja je sicer mogoče najti tudi v prej navedenih arhivskih virih. Pomembno je to, da več tovrstnih podatkov (npr. o služenju otrok pri drugih družinah) najdemo v gradivu javnih šolskih ustanov⁹ v primerjavi z gradivom ljudske oblasti in partije. Za pričujočo raziskavo so pomembna tudi dela Toneta Ferenc, v katerih obravnava razvoj ljudske oblasti, OF in KPS na Primorskem v letih 1942, 1943 in 1945 (1960; 1985; 1991).

Obdobje fašizma: župnik Albin Kjuder in pomembneži v njegovi bližini

Dekan Matija Sila (1840–1925) je bil eden izmed tistih ambicioznih in karizmatičnih duhovnikov, ki so v zlati dobi slovenskega političnega katolicizma svojo pastirsko službo dopolnjevali s političnim, kulturnim in z gospodarskim delovanjem. To je bil čas, ko je bilo še povsem normalno, da so kleriki zasedali mesta poslancev v deželnih zborih, ustanavljali ter vodili politična društva in gospodarske organizacije (prim. Melik 1965, 205, 259; 1999). Liberalci so godrnjali zaradi zlorabe vere v politične namene, a sproščene ga odnosa med Cerkvijo in državo niso mogli pokvariti (Centrih 2025) – vsaj v pozni Habsburški monarhiji ne. Sila je okvire svojega kraškega okolja presegel, že preden je leta 1894 postal župnik v Tomaju, najkasneje, ko je leta 1892 spregovoril na Prvem slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani. Veliko se je ukvarjal s publicistiko, njegov konjiček sta bila diletantsko jezikoslovje in etimologija, v Tomaju je ustanovil pevsko-bralno društvo ter vodil hranilnico in posojilnico, leta 1913 je postal častni kanonik tržaške-

⁹ Glej 8. poglavje

Slika 12.1 Slika biserne sv. maše g. dekana Matije Sila, 24. oktober 1924

Opombe ŽAT, AK, TK, 22; objavljeno z dovoljenjem župnije Tomaj.

ga stolnega kapitlja, istega leta pa še vitez reda Franca Jožefa (Škerl 1988, 344). Ni pa prebolel dejstva, da je Tomaj po prvi svetovni vojni pripadel Italiji. Kot goreč rodoljub je proti slednji grmel celo v cerkvi (ŽAT, AK, TK, 38). Nazadnje se je vdal pritiskom svojega škofa in odšel v pokoj. Albin Kjuder (1893–1967) ga je zamenjal leta 1923.

Naslednje leto, 24. oktobra 1924, je v Tomaju za Silo potekala biserna maša. V »Tomajsko kroniko« je Albin Kjuder dosti kasneje prilepil fotografijo s tega praznovanja. Na fotografiji v prvi vrsti sedijo duhovniki s Silo na sredini, okoli njih pa so zbrani nekateri ugledni možje iz Tomaja in bližnjih vasi. V prvi vrsti zgoraj, prvi od leve je okrajni šolski vodja Kenda, ki je imel ženo izmed Popiževih, sledijo mu naslednji pomembni Tomajci: cerkveni starešina, predsednik pevsko-bralnega društva in financer občinske ubožnice Josip Škerl (Baničev), oče verjetno najštevilčnejše tomajske družine (14 otrok) Anton Černe (Filakošč, prva vrsta zgoraj, četrti z leve), pod njimi pa stojijo klesar in tajnik pevsko-bralnega društva Peter Rože (Rožič), Anton Čfuta – Uzman (Polakov, tretji z leve), potem župan tomajske občine Jožef Grbec iz Utovelj, župnik Albin Kjuder, takoj za njim bivši župan, takrat pa predsednik hranilnice in posojilnice Jožef Vran, kot predzadnji v isti vrsti pa še tomajski nadučitelj Anton Kosovel (Cencič 2013, 67; ŽAT, AK, TK, 38 in AK, T, 913).

Župnik Kjuder, takrat star 31 let, na fotografiji stoji med pomembnimi laiki nad prvo vrsto duhovnikov (nad Matijo Sila). Ni šlo za naključje, da je stopil v velike čevlje svojega predhodnika. V njegovih časih se je od duhovnika preprosto pričakovalo več od pastirske službe. Tako je Kjuder že kmalu po biserni maši sprejel položaj predsednika tomajskega pevsko-bralnega društva, čeprav po lastnih besedah »nerad« (ŽAT, AK, T, 3, 829). Polne roke dela je imel že s cerkvenim pevskim zborom. Toda politične razmere so se takrat pričele že zaostrovati in vse kaže, da so vplivni tomajski možje presodili, da društvo v tistem trenutku potrebuje prav takega človeka, kot je bil Kjuder. V letih 1924–1928 je fašistična oblast temeljito spremenila vsakdanje življenje Tomajcev. Najprej (1924/25) so z izjemo verouka prepovedali slovenščino kot učni jezik v šoli, oktobra 1926 so odstavili zadnjega slovenskega župana (*sindaco*) Jožefa Grbca – ker je bil fašist, najverjetneje zaradi poneverbe in pretepa s tajnikom (ŽAT, AK, TK, 62–66), februarja 1928 so bili iz šol odstranjeni vsi duhovniki, med njimi je bil tudi Kjuder, ki verouka niso hoteli poučevati v italijanščini (ŽAT, AK, T, 2, 486), nazadnje (jeseni 1928) se je moralo razpustiti še pevsko-bralno društvo, saj bi v nasprotnem primeru država zaplenila njegovo premoženje (ŽAT, AK, T, 3, 830).

Likvidacija pevsko-bralnega društva je na eni strani nedvomno pomenila hud udarec za skupnost kot celoto, po drugi strani pa tudi ukinitvev kraja, kjer se je srečevala tomajska elita. Zapečatila pa je tudi ugled Jožefa Vrana, člana društva, ki je na zadnjem občnem zboru predlagal, da bi inventar poklonili fašistični organizaciji Dopolavoro. Ko je videl, da ga ni podprl nihče, je izginil iz dvorane. Kjuder je mesec dni kasneje poklical k sebi *podesta* (župan) Serafini in mu pokazal ovadbo, češ da so člani društva v resnici hoteli inventar pokloniti Dopolavoru, a da jih je župnik od tega odvrnil, s čimer je znova pokazal svoje nasprotovanje režimu. Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 830–831) je opazil, da je bil na ovadbi podpis Giuseppe Vran. Vranov padec se je v resnici zgodil že najmanj eno leto prej (13. februarja 1927), ko ga je občni zbor hranilnice in posojilnice Tomaj odstavil s položaja predsednika. Za novega predsednika je bil nato soglasno izvoljen Anton Turk mlajši iz Šepulj, od Tomajcev pa so odgovorna mesta dobili Jožef Škerlj (Baničev), upravni odbor, bivši nadučitelj Anton Kosovel in Anton Čfuta Uzman pa sta bila izvoljena v nadzorstvo. Po poročanju tržaške *Edinosti* je bil dogodek dramatičen. Vran se je med poslušanjem obtožb očitno tako prestrašil, da je pobral nekatere poslovne knjige in pobegnil iz dvorane (»Tomaj« 1927, 2–3).

Jožefa Vrana (1868–1948) bi zaman iskali v *Primorskem slovenskem biografskem leksikonu*. Nenavadno, kajti o njem nam ne pripovedujejo samo

Kjudrovi rokopisi, temveč tudi številni članki v *Gorici*, *Edinosti* in *Soči* že pred prvo svetovno vojno. Na Krasu je takrat veljal za dobro znano in precej tudi razvpito osebnost.¹⁰ Vranova zgodba nam pove veliko o tomajski skupnosti nasploh, o njeni eliti pa še prav posebej. Vranovi so spadali med dobro stoječa tomajska kmečka gospodarstva. Po premoženju se sicer niti na daleč niso mogli primerjati s Černeti – Fabjanijevimi, vendar so imeli dovolj, da so lahko razvili visokoleteče ambicije. Od Kjudra izvemo, da »gospod Vran«, kot so ga vsi klicali, ni nikoli delal na zemlji. Se je pa skrbno posvečal svojemu vinogradu, za katerega je pridobil brezobrestno avstrijsko državno posojilo za dobo 30 let. Seveda so vinograd kopali najeti delavci. Kjuder nadalje poroča, da je Italija šele leta 1930 izvedela za to posojilo, menda pa se je gospod Vran tako spretno izmikal z odplačilom, da je prej propadel fašizem. Ta vinograd je Vran pridno širil, po prvi svetovni vojni naj bi ob dobrih letinah dal 85 hl vina in prekosil Černetov – Fabjanijev vinograd, ki je bil v tistem času precej zanemarjen. Dobre letine so se nadaljevale tudi po drugi svetovni vojni, najboljša naj bi bila leta 1953. Vranovo posestvo je še leta 1948 obsegalo spodobnih 14 ha, precej nad tomajskim povprečjem (ŽAT, AK, T, 3, 760; preglednica 12.2, Tomaj 6). Pravzaprav je najpomembnejši podatek, ki nam ga o gospodu Vranu podaja Kjuder, ta, da mu ni bilo treba zares delati na posestvu. Lahko se je posvečal številnim drugim dejavnostim. Krepil je svoj socialni kapital in si ga prizadeval konvertirati v političnega. Mogoče je trditi, da je Vran poskušal posnemati poslovne oz. karijerne strategije legendarnega Antona Černeta (Fabjana) (1813–1891), ki ga je moral kot mladenič še poznati. Anton Černe je od svojega očeta Marka podedoval ne ravno razkošno premoženje, vendar pa ga je nasledil na položaju tomajskega župana. Černe se je od tod povzpел strmo navzgor, v državni in tudi goriški deželni zbor. V tistem času, a tudi kasneje, ko je izstopil iz politike, je spretno akumuliral družinsko premoženje (Zobec 2024, 103–105). Jožef Vran je prav tako poskušal zbirati pomembne funkcije. Drugače kot Černe, ki je bil blizu katoliškemu taboru, pa se je on pridružil tržaškemu liberalcem. Pred prvo svetovno vojno je bil tomajski župan, načelnik (po pisanju *Gorice* domnevno liberalne) županske zveze kraških občin, predsednik tomajske podružnice Ciril-Methodove družbe, leta 1913 pa je poskusil s kandidaturo za goriški deželni zbor, vendar ni uspel (»Liberalni volilni shod v Štanjelu onemogočen« 1911, 1).¹¹ Kmalu zatem je svojemu tajniku Grbcu prepustil županstvo, sam pa se zavihtel na predse-

¹⁰ Glej 11. poglavje.

¹¹ Glej 11. poglavje.

dniški položaj hranilnice in posojilnice, kjer je veljal za nenadomestljivega, dokler mu jezni in nezadovoljni člani leta 1927 niso izrekli nezaupnice. Kjuder piše, da so Vranovi nasprotniki pred občnim zborom širili letake o njem, na katerih je npr. pisalo »Proč s pijavko« in še hujše (ŽAT, AK, T, 3, 847). Podobno usodo je, vsaj po pripovedovanjih, doživel tudi Černe, ko so mu kraševski volivci 1872. izrekli nezaupnico in ga celo preganjali z vilami (Zobec 2024, 114). V tomajski hranilnici in posojilnici se je očitno že dolgo nekaj kuhalo. Novembra 1925 je liberalna *Edinost* poročala o domnevno nadvse uspešnem občnem zboru, na katerem se je znova potrdilo, da je »le v združništvu naša moč!«. Vodstvo hranilnice naj bi bilo v rokah samih kmetov, ki so že vrsto let delali za prosperiteto zadruga, omenjali so še smeli načrt o ustanovitvi mlekarne (»Iz Tomaja« 1925, 2). Ta članek je kmalu nato postavil na laž katoliški *Mali list*, ki je poročal, da so občni zbor nalašč sklicali ob 9. uri zjutraj, »da iz zunanjih vasi verni možje niso mogli priti na zbor, ker je istočasno sv. maša«. Zbora se je zato najprej udeležilo pet, kasneje pa samo 23 od 400 članov zadruga. Pa ne samo to. Zbor bi moral biti sklican do konca meseca marca, ne pa šele novembra, manjkalo je poročilo nadzorništva, katerega predsednik se sploh ni prikazal. *Mali list* je dodal, da je pokojni Matija Sila, dolgoletni predsednik hranilnice, »preveč zaupal liberalcem«, ki so jo nato prevzeli, s čimer se je časopis gotovo obregnil ob njenega aktualnega predsednika Vrana, ne da bi ga imenoval. Sklenil je, da se je zadruga »izneverila načelom velikega Kreka«, katerega slika je visela v njenih uradnih prostorih (»Tomaj: o naši posojilnici« 1925, 3). Na ta članek, taktno, ni odgovorilo vodstvo hranilnice, temveč starešinstvo občine Tomaj, ki pa je presodilo, da je najboljša obramba napad. Obtožbe o nepravilnostih so v celoti ignorirali, izkoristili pa so obžalovanje anonimnega pisca *Malega lista* zaradi slabosti Sile, ki je domnevno nasedel liberalcem. Zapisali so, da »nesramni dopisnik na način hijene blati z lažnivimi in izmišljenimi podtikanji našega sedaj blagopokojnega velečast. g. Matijo Sila, dekana in častnega občana tomajskega, – moža, kateri se pač ne more braniti, ker On spava spanje pravičnega«. Pod protinapad so se podpisali sami pomembni tomajski možje: župan Gerbec, oba njegova namestnika Macarol in Škerlj ter občinske starešine: Obersnel, Černè, Čefuta, Macarol, Bezek, Kobal, Mahnič, Rože, Škerl, Kuret in Pupis. Podpisniki so šli v resnici še dlje, saj so dodali, da svečano protestirajo, pa čeprav naj bi izrečene nesramnosti v *Malem listu* »bile napisane od posvečene ali neposvečene roke« (»Tomaj proti klevetam Malega lista« 1925, 4). Ta časopisna polemika ni mogla biti brez posledic za Tomaj. Najbrž ne tvegamo veliko, če sklepamo, da je moralo zaradi nje priti do resnega spora znotraj

vaške elite. V prid taki razlagi namreč govori dejstvo, da se je v polemiko vključil sam župnik Kjuder, ki je svoje stališče objavil v *Zborniku*, glasilu slovenskih in hrvaških duhovnikov v Italiji, februarja 1926. Tam je obelodanil, da se je prepoznal v »posvečeni roki« oz. v sumničenju, »da je mogel oni članek pisati duhovnik iz Tomaja«. Postavil se je na stran *Malega lista*, razen pri obtožbi, da se je hranilnica izneverila Krekovim načelom, kjer je sarkastično zapisal, da ni dovolj obveščen. Potrdil pa je, da Krekova slika tam ne visi več (Kjuder 1926, 29–30). Koliko je afera v hranilnici Tomaj leta 1925 na dolgi rok poslabšala oz. razrahljala odnose med vaško elito, je v resnici težko oceniti. Če je šlo za merjenje mišic med klerikalci in liberalci, navkljub idealu nujnosti sodelovanja med Slovenci v Italiji ne glede na svetovni nazor, ni nobenega dvoma, da je razvoj fašistične diktature stare razprtije potisnil v anahronizem, kar pa seveda še ni pomenilo, da medosebna trenja, zamere in nepravilni računi iz minulih časov niso preživel (prim. 11. poglavje v tej knjigi; Kacin-Wohinz 2005, 529–533). Kjuder z Vranom nikoli ni zakopal bojne sekire, kot bomo videli v naslednjem razdelku, ga je označil celo kot svojega najhujšega sovražnika. Vran je na vasi nazadnje postal nepriljubljen, saj je šlo za njegovim pogrebom komaj 14 ljudi. Kjuder piše, da je Vran v zrelih letih izgubil vero. Odkrito je zabavljajl čez kler: »Vsi duhovniki so lumpje.« Ni pa izgubil vsega vpliva. Po Kjudrovem mnenju je Vran vplival na sosednje moške, da so tudi sami postali versko negativno razpoloženi, kajti gospodarji hišnih števil 1–8 (Vranova hiša je imela številko 6) niso več hodili k zakramentom (ŽAT, AK, T, 3, 845). Na navedenih naslovih sta živela tudi dva Obersnela in Černe. Najverjetneje sta bila iz teh družin tudi podpisnika protinapada na *Mali list* iz leta 1925, česar pa zaradi izpuščenih osebnih imen v časopisu ne moremo popolnoma potrditi (preglednica 12.2). Prav tako Vranova družina ne takrat in ne kasneje ni doživela izobčenja. Nasprotno, med botri tomajskih zvonov (1931) zasledimo najmlajšo Jožefovo hči Zmago (ŽAT, AK, TK, 95; ŽAT, AK, T, 3, 847). Aktivnosti Vranovih naslednikov bomo spremljali tudi pri dogodkih med drugo svetovno vojno in po njej.

Jožef Vran je bil najverjetneje zadnji predstavnik stare tomajske elite, ki je poskušal svoj položaj utrditi z veriženjem oz. zbiranjem uglednih funkcij v vasi in izven nje. Taka pot je postala od druge polovice 20. let najmanj izjemno težavna, saj je fašizem takrat vpeljal odkrito diktaturo. Poleg tega lahko vaščane, ki so resno iskali priložnosti v okviru fašizma, z Jožefom Vranom in Grbcem vred, komajda preštejemo na prste in nihče izmed njih se ni prirnil zelo daleč. Dopusten je sklep, da je tomajska elita poslej doživela stagnacijo. Zdi se, da se je prekinil dinamični vzorec reprodukcije te

elite, ko so se od druge polovice 19. stoletja naprej, ko je bil Anton Černe zaposlen na Dunaju, v Gorici in s svojim posestvom, za županovanje potegovalle druge rodbine, ekonomsko zelo trdne, vendar ne izjemno bogate. Pripadali so družinam Pupis (Popiževi), Černe (Učerinovi), Vran in nazadnje Grbec (Cencič 2013, 162). Ni sicer zelo verjetno, da so Černetovi (Fabjanijevi) v tistem času izgubili vpliv na to, kdo bo postal župan, kajti najmanj z Učerinovimi so bili tesno povezani. Pomembna je bila poroka Antonovega starejšega brata Janeza k Učerinovim (Zobec 2024, 103–104). Nič manj ni štelu upravljanje s Černetovo (Fabjanovo) štipendijo, kjer je poleg tomajskega župnika vse do druge svetovne vojne sodeloval zastopnik iz hiše Černetov – Učerinov (ŽAT, AK, T, 2, 521). Družili so se tudi pri lovu.

Po Antonovi smrti (1891) so Černetovi (Fabjanijevi) dolgo ostali brez odraslega moškega naslednika. Naposled je veliko obljubljal Antonov vnuk Emil (1882–1920), ki je bil izjemno sposoben in ambiciozen gospodar. Rad je potoval (med drugim v Egipt), pridobil nov velik vinograd, postavil je mlin, mlatilnico in žago na motorni pogon, toda razmeroma mlad se je smrtno ponesrečil na lovu, kjer mu je družbo delal Tone Černe (Učerinov) (ŽAT, AK, T, 3, 894). Černetovo (Fabjanovo) posestvo so poslej vodile ženske, ki pa so se zelo hitro sprle zaradi Emilove dediščine pa tudi dolgov, ki si jih je ta nabral pri družinskih članih. Amalija Černe (rojena Škarja), vdova po Emilu, se je naprej sprla z Amalijo Černe (hči Antona Černeta), po njeni smrti (1929) pa še z njeno najstarejšo hčerko Albino. Po zapuščinski poravnavi je vdova po Emilu – Amalija postala upravičena do določenega izplačila, nekaj nepremičnin in vinograda, Albina Černe (Laharnar) pa je obdržala večino Černetovih posesti, s katerimi je dobro gospodarila.¹² Obseg posesti Antona Černeta so ob koncu njegovega življenja ocenjevali na okoli 100 ha, ni pa jasno, koliko je od tega premoženja do agrarne reforme (1948) obdržala glavna dedinja Albina Černe (Laharnar) oz. vdova po Emilu Amalija. Po agrarni reformi je KLO Tomaj razpolagal z več kot 40 ha zemljišč, ki so postale narodna imovina (ŽAT, AK, T, 3, 893; PAK, 417, 11, 27, Zapisnik seje okrajnega kmečkega sveta, 15. november 1948, 3; Trobec Franetič 1992, 36–49). Ker razen župnije v Tomaju pravzaprav ni bilo nikogar drugega, ki bi zaradi bogatega obsega zemljiških posesti lahko prišel v poštev pri razlastitvi, in ob upoštevanju dejstva, da so Černetovi (Fabjanijevi) razpolagali z nepremičninami tudi izven Tomaja, je mogoče z veliko gotovostjo sklepati, da so Černetovi (Fabjanijevi) tudi v medvojnem obdobju v ekonomskem pogledu ohranili položaj najmočnejše družine daleč naokoli.

¹² Glej 11. poglavje.

Vsekakor je družina ohranila tudi dobro ime in status, s posebno Černetovo klopjo v cerkvi iz češnjevega lesa, toda v patriarhalni družbi odsotnost moških gospodarjev ni bila nepomembna. Jedro stare tomajske elite so pač vedno tvorili moški. Ugledni možje Antonovih ženskih naslednic niso zapolnili te praznine. Vnučinja Pavlina se je poročila z zdravnikom dr. Zurchijem, vnučinja Antonija s sodnikom dr. Platzerjem, vnučinja Leona pa s stotnikom Evstahijem Žukom na Poljsko. Vnučinja Albina se je že pri 16 letih poročila z dr. Petrom Laharnerjem, okrajnim glavarjem v več istrskih mestih in Sežani, toda zakon ni bil srečen. Par je do konca živel ločeno življenje (Zobec 2024, 115; ŽAT, AK, T, 3, 893–896).

Ni mogoče vedeti, kako bi se Emil znašel v zaostrenih razmerah, ki jih je prinesel fašizem. Ni pa dvoma, da je tomajska elita izgubila pomembnega, morda celo vodilnega člana. Kot smo videli, ambicioznemu Jožefu Vranu že pred prvo svetovno vojno ni uspel veliki met. Potem ko se je ponesrečil Emil, je Vranu spodletelo že drugič. Ko je pogorel pri hranilnici in posojilnici ter se kmalu nato diskreditiral z ovadbo Kjudra, ni bil več človek, ki bi imel lahko v vaški skupnosti viden, kaj šele vodilen položaj. Toda – kdo ga je v Tomaju od konca 20. let dalje sploh imel? Gotovo župnik Kjuder. Ko je fašizem odpravil meščansko politično življenje, zamenjal slovenske župane, zatrl slovenske kulturne ustanove in tisk, je bila cerkev pravzaprav edina legalna institucija, ki je lahko vzdrževala kontinuiteto vaše tradicije – in še to v okrnjeni obliki. Fašistična država in Vatikan sta leta 1929 z Lateranskim sporazumom sicer uredila medsebojna razmerja, vendar odnos med klerom in oblastjo ni bil več tako sproščen kot v starih časih, še zlasti ne med fašisti in slovensko duhovščino na Primorskem (Kacin-Wohinz 1990, 159–209).

Kakšna je bila Kjudrova vloga pri povezovanju vaše skupnosti Tomaj v 30. letih? Kar zadeva skrb za javno moralo, izjemno občutljivo področje, kjer je bila župnikova avtoriteta stalno na preizkušnji, se v tem obdobju ni nič spremenilo. Kjuder je zapisal, da je bila takrat moda kratkih ženskih oblek. Na nekem pogrebu pa so dekleta nosila celo prozorne obleke, da se je veliko ljudi nad njimi spotikalo. Omenja tudi pojav »buby frizur«, ki so jih opravljali brivci, ki so dekletom odrezali kite, zaradi česar naj bi slednja postala podobna moškim. Iz zapisanega je razvidno, da se je Kjuder zavedal, da je lahko na tem področju napravil le malo. »Moda je šla svojo pot,« je nekoliko resignirano zapisal (ŽAT, AK, T, 1, 261; ŽAT, AK, T, 3, 775). Enako se je zavedal tudi, kar zadeva tomajsko mladino, ki je bila očitno »polna življenja«. V eni od številnih prenov tomajske cerkve (1928) je zato odpravil skrivališče med cerkvenimi klopmi, kjer naj bi se »godilo veliko nemoral-

nosti« (ŽAT, AK, T, 1, 261). Stalno se je boril z vaškim veseljačenjem, do katerega je prihajalo zlasti ob verskih praznikih. V Tomaju v letih 1885–1933 zaradi »neredov in motenj« sploh ni bilo svete maše polnočnice. Vse kaže, da je Kjuder vaščane zaradi njihovega pretiranega veselja ob praznovanjih kaznoval tudi tako, da za silvestrovo leta 1933 ni več dovolil cerkvenega zvonjenja (ŽAT, AK, TK, 113–114): »Pošteni ljudje itak počivajo, za pijance pa ni zvoniti.«

Glede na zapis v »Tomajski kroniki« je Kjuder opravljal tudi vlogo posrednika med skupnostjo in posameznikom, v konkretnem primeru Ivanom Žiberno (Dakovim), ki je nekaj časa opravljal dolžnost cerkvene starešine. Žiberna se je februarja 1931 odpovedal temu častnemu nazivu »na povabilo župnika, ko se je javno mnenje o njegovem zasebnem življenju močno skrhalo« (ŽAT, AK, TK, 93). Seveda ostaja odprto vprašanje, kdo je v konkretnem primeru zastopal »javno mnenje«. Obrekovanje je sicer značilno orožje šibkih (Scott 1985, 16). Zdi se, da so se na tak način upirali nemočni dolžniki Antona Černeta, ko so izgubljali kose svojih posesti, vendar je Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 893) v tem primeru zavaroval dober zgodovinski spomin na mogotca: »[I]z izkušenj vem tudi, da so imoviti ljudje onim, ki manj imajo trn v peti.« Vseeno pa ni mogoče reči, da je obrekovanje nujno zmeraj samo orožje šibkih. In tudi kadar je, to še ne pomeni, da koristi njim. Zato velja znova opozoriti na primer Vranovega padca, ki ga je prav tako spremljalo hudo obrekovanje in zmerjanje s »pijavko«, končni razplet pa v vrh hranilnice ni pripeljal vašeke revščine. Nasprotno, izmed Tomajcev so prišli do položaja samo člani elite (Škrlj, Kosovel, Čefuta-Ucman). Po najohlapnejši definiciji je namreč moč sposobnost posameznikov, da pri drugih dosežejo delovanje z bolj ali manj predvidljivimi učinki (Denord idr. 2020, 25). Moč elite, klike ali njej pripadajočega vplivnega posameznika se najpogosteje kaže prav v tem, da »kadar njemu kaj pade na misel, pridejo na isto misel tudi drugi« (Mills 1965, 37).

Vsekakor je imel Kjuder v tem času največ uspeha pri narodnoobrambnih aktivnostih, v prvi vrsti pri prepričevanju staršev, da svoje otroke pošiljajo k slovenskemu verouku v župnišče. Najprej je bil odziv sicer porazen. Ni jasno, zakaj. Verjetno bolj zaradi strahu in režimskega pritiska kot dejstva, da so otroci prisostvovali verouku že v šoli, seveda v italijanskem jeziku. Toda po župnikovem »ultimatu« Tomajcem so se slovenskega verouka otroci pričeli udeleževati v polnem številu (ŽAT, AK, TK, 488–489). Kjuder je bil prav tako uspešen pri organiziranju prostovoljnega dela. Leta 1930 so prenavljali trg pred tomajsko farno cerkvijo sv. Petra in Pavla. Kakšen dan je delavcev kar mrgolelo. »Laški oblastniki v vasi se čudijo, ka-

ko je mogoče sklicati toliko ljudi na neplačano delo» (ŽAT, AK, TK, 88).

Veliko preizkušnjo za Kjudra je vsekakor predstavljalo prizadevanje za nove cerkvene zvonove. Tomaju je avstrijska država odvzela zvonove med prvo svetovno vojno, saj jih je potrebovala za izdelavo orožja. Matija Sila je takrat sodil, da »je bolje žrtvovati zvonove kakor domovino« (ŽAT, AK, T, 3, 358). Italijanska vlada je leta 1921 obljubila »vrnitev« zvonov brez odškodnine. V resnici je ta veliki dan, kot je zapisal Kjuder, za Tomaj prišel šele marca 1931, takratna fašistična država pa je zvonove sofinancirala v tričetrtinskem deležu. Prihod zvonov, njihov krst je za Tomaj pomenil velik praznični dogodek. Pomembna novost glede na stare čase je bila ta, da je za samopromocijo dogodek poskušala izkoristiti tudi nova fašistična oblast. Za kontinuiteto s tradicijo sta poskrbela Kjuder in novi cerkveni starešina Jožef Škerlj (Baničev), ki sta šla dan pred prihodom zvonov »nabirat botre«. Vseh skupaj je bilo 18, vendar je Kjuder v »Tomajski kroniki« poimensko naštel le naslednje: prvo mesto je predvidljivo pripadalo gospe Albini Černe – Fabjanijevi, sledili so Lucija Miklavc, Pavla Černe (trgovka), Justina Šonc, Zmaga Vran, Franc Nabergoj, Tonče Polakov, trgovec Kos in njegova žena (Rokcova, pri katerih je bil nekoč sedež tomajskega pevsko-bralnega društva). Tomajci so pred cerkvijo postavili slavolok, »kinčanje« cerkve so prevzeli fantje in dekleta. Iz Trsta je prispel sam tržaško-koprski škof msgr. Luigi Fogar (naklonjen Slovencem), iz Ljubljane pa kanonik dr. Kimovec. Na oder se je »vrinil« tomajski podestat (župan) Ermanno Lenassi v fašističnem kroju. Italijanska učiteljica je na oder potisnila neko deklico, ki je deklamirala italijanski pozdrav zvonovom. Za ljudstvom je stal tudi sežanski centurio (Kjuder ga na enem mestu imenuje tudi sežanski bog) Emilio Grazioli, ki ga je Tomaj dodobra spoznal mnogo let pred ostalo Slovenijo. Tri dni po veselem dogodku je počil veliki farni zvon, treba ga je bilo preliti (ŽAT, AK, TK, 92–98).

To ni bila zadnja nesreča tomajske cerkve. Januarja 1939 se je pričel povešati zvonik, zato so bile oblasti prisiljene cerkev začasno zapreti, Tomajci pa so do nadaljnjega hodili k maši v Britof (ŽAT, AK, TK, 138–139). V tem kontekstu je zanimiv odziv italijanskih fašističnih oblasti, še bolj pa Kjudrov odnos do njih. Grazioli je ob priložnosti fašističnega raporta v Tomaaju, 20. avgusta 1939, Tomajcem obljubljal pomoč, tudi pri sanaciji cerkve. (Isti Grazioli je leta 1929 lastnoročno oklofotal Janeza Bevčiča, ker je ob prazniku Kristusa Kralja v bližnjih Štorjah pripravil slovenski napis »Živel Kristus Kralj« (str. 157)). Naslednje leto je Mussolini tržaški občini daroval 500.000 lir za javna dela, od katerih jih je 25.000 dobila tomajska cerkev (str. 147). Leta 1939 je tomajska občina štela 1054 ljudi, od katerih naj bi jih

bilo po uradnih podatkih v fašistično stranko vpisanih kar 67 odstotkov. Kjuder je zapisal (str. 143):

Godba je intonirala »Giovinezza«. Kolikor toliko so jo peli ljudje, a najbolj Grazioli s svojimi zvestimi. Župnik je bral z obrazov eno samo znamenje: PRIMORANI! Vse skupaj nepopularno, številke stranki zvestih pa neusmiljeno pretirane. Slikarji ves čas na delu, ljudje mrtvo ob strani. Edino, kar jih je malo vzdramilo je bila obljuba glede župne cerkve.

Ko je Kjuder zabeležil 67-odstotni delež vsega prebivalstva, ki naj bi bil v tomajski občini včlanjen v fašistično stranko, je povsem mogoče, da je imel v resnici v mislih članstvo v vseh fašističnih organizacijah, z vsemi otroškimi in mladinskimi organizacijami ter Dopolavorom vred. Slednje so namreč obstajale tudi v Tomaju. Upoštevati je namreč treba, da je bilo članstvo v Narodni fašistični stranki (Partito nazionale fascista) rezervirano samo za moške, medtem ko so imela dekleta in odrasle ženske svoje organizacije, npr. Fašistične ženske (Donne fasciste) in Kmečke gospodinje (Massaie rurali) (Kacin-Wohinz 1990, 97–99). Ne glede na to pa raziskave Milice Kacin-Wohinz izpričujejo, da je bilo članstvo v fašističnih organizacijah na Krasu dejansko zelo visoko. V vaseh, kot so bile Avber, Kačja vas, Bukovje in Razdrto, je bilo vanje vključenih skoraj 100 % mladih. Do leta 1941 se je odstotek v fašistične organizacije vključenega prebivalstva gibal od 23,8 na Proseku do 72,8 % v Avberju (vasi blizu Tomaja) (str. 105). Gotovo pa tudi drži Kjudrovo očitno namigovanje, da vaščani svojega članstva večinoma niso jemali preveč resno. Zdi se, da je bilo to nekaj, kar jih je preprosto doletelo. Navsezadnje je bil leta 1936 član fašistične stranke tudi Rudolf Škrli (Baničev), še pred tem tigrovec in kasnejši pripadnik OF in NOB. Ni dokazov, da je imel zaradi tega kadar koli težave. V eni povojni karakteristiki so preprosto zabeležili, da v fašistični stranki ni bil aktiven (PAK, 573, 11, Podatki Škrli Rudolf, Tomaj, 6. marec 1950).

Kjudrov osebni odnos do fašizma je bil seveda več kot negativen. Bil je slovenski nacionalist. Slovenski narod, slovenska družina in (tudi!) slovenska Cerkev so bili stebri njegovega svetovnega nazora. Za duhovnika, ki je odrasel s kultom osebnosti Janeza Ev. Kreka, je nenavadno, da se v svojih spisih skorajda nikoli ni dotaknil socialnega vprašanja. Tudi komunizem je kritiziral izključno zaradi njegovega odnosa do Cerkve in vere, ne pa zaradi njegovih načrtov rešitve socialnega vprašanja. Mučila so ga protislovja modernizacije nasploh, in to v liberalni, fašistični, socialistično-komunistični

različici brez razlike. Na eni strani je zelo cenil tehnološki napredek (npr. elektrifikacijo Tomaja), umno in napredno gospodarjenje, zelo pa ga je skrbela kultura, ki jo je ta isti napredek nosil s seboj: tisk, moda, pohujšljivi zgledi na podlagi življenja v tujini, izseljevanje iz vasi, delo ob nedeljah itd. (ŽAT, AK, T, 2, 478–483). V času fašizma je bil Kjuder dvakrat poklican na zagovor, prvič zaradi že omenjene ukinitve tomajskega pevsko-bralnega društva leta 1928, drugič leta 1935, ko so ga poklicali na tržaško kvesturo, ker so pri nekem otroku odkrili zvezek s slovenščino, in Kjuder je sklepal, da ga je nekdo iz vasi ovadil. Tam je moral med drugim poslušati kvestorjevo predavanje o Danteju, ki da je Italijanom pokazal »naše svete državne meje« (ŽAT, AK, TK, 126–127). Leta 1940 pa je bil celo aretiran, zaradi njegovega vpliva na Krasu, maševanja v slovenščini itd. Kot rečeno, Kjuder sicer nikjer ne piše neposredno o svoji vlogi v Tajni socialni krščanski organizaciji, v katere vodstvu je bil od leta 1938. Zdi se, da se je omejeval na narodnoobrambno delo, nedvomno pa je bil v stiku z zelo izpostavljenim župnikom Virgilom Ščekom iz Avberja. Na tem področju je vsekakor napravil vse, kar je bilo v njegovi moči. Ni bil nikakršen revolucionar, toda sodeč po njegovih zapiskih je bil nadvse pogumen, ko je leta 1935 tržaškemu kvestorju povedal, da »Cerkev priznava javno v tej pokrajini 600.000 Slovanov in nam ukazuje, da jih učimo verstva v slovanskih jezikih.« Nazadnje je kvestorju vljudno zabrusil: »[P]ritožite se na Vatikan« (ŽAT, AK, TK, 127–128). Na drugi strani je do fašističnih oblasti vseskozi vzdrževal, kolikor je bilo le mogoče, korekten odnos. Prisoten je bil na uradnih prireditvah, odklonil pa je poučevanje verouka v italijanščini. Ta odnos se je kazal tudi v ocenah fašističnih funkcionarjev in učiteljev. Sploh jih ni popolnoma negativno ocenjeval. Ko je leta 1938 umrl občinski tajnik Leonide Anselmi, je Kjuder zapisal takole: »Dobra duša. Vere malo, pa pošten, nekoliko božjasten« (ŽAT, AK, TK, 138). Ali pa o županu Giovanniju Cuccagni, ki je bil v Tomaju malo časa, »pa so ga vsi vzljubili« (ŽAT, AK, T, 3, 632). Posebej zadnje opažanje je nadvse zanimivo. Odpira namreč vprašanje, kako močno so običajni ljudje dejansko obžalovali izgubo županov, ki so prej izhajali iz uglednih domačih rodbin. Ali so nujno in zmeraj prezirali fašistično oblast? Še zanimiveje je pisal o učitelju Ivanu Kosmini, ki je leta 1924 prišel v Tomaj iz Nabrežine in ki ni skrival svoje pripadnosti fašizmu ter se vedno podpisoval Cosmina. Še več, honorarno je izvajal akcije italijanizacije družinskih priimkov. Njegov drugi stranski dohodek je bilo tudi evidentiranje najetih delavcev, ki so bili pri raznih gospodarjih zaposleni pri poljskih delih. Če jih gospodarji niso prijavljali, jih je Kosmina prijavil oblastem, ki so jih nato klicale na sodišča. Kjuder je o njem zapisal, da je

bil sicer priden in zmožen učitelj, toda ob njegovem slovesu leta 1935 naj bi mu dejal (ŽAT, AK, T, 3, 619): »Vaš spomin v Tomaju je omadeževan v rodove.«

Medtem ko so se pripadniki stare tomajske elite v neugodnih okoliščinah in po svojih najboljših močeh trudili gospodariti, ohranjati tradicionalne vaške rituale in slovenski jezik, je šel del mladih Tomajcev svojo pot. Kot drugod na Primorskem se je tudi na Krasu v 20. in 30. letih odvijala velika drama. Uporniška žarišča proti fašizmu so nastajala v letih 1924–1926, še zlasti pa med 1927 in 1930. Šlo je za bolj ali manj ohlapne povezave praviloma majhnih krajevnih skupin, ki so se ukvarjale z najrazličnejšimi ilegalnimi aktivnostmi: od širjenja antifašistične propagande, ilegalnega tiska, tihotapljenja, zbiranja informacij do groženj, požigov šol (potujčevalnic), podtikanj eksplozivov, atentatov, ilegalnih prečkanj jugoslovansko-italijanske meje, celo oboroženih spopadov z italijanskimi obmejnimi organi. Protagonisti upora so bili v glavnem mladi ljudje iz zelo različnih slojev prebivalstva (od šolajoče mladine, trgovcev do kmetov), ki so bili mnjenja, da narodnoobrambne aktivnosti duhovščine in drugih pripadnikov stare elite najmanj niso zadostne. Med njimi so se našli tudi nekateri slovenski člani ilegalne Komunistične partije Italije, ki je bila številčno najmočnejša prav v Julijski krajini. Najverjetneje zato, ker so med njene člane po pomoči šteli tudi »nacionalistične« upornike, s katerimi so brez vednosti partije včasih sodelovali tudi komunisti. Šlo je za gibanje, ki mu danes preprosto rečemo Tigr (Trst, Istra, Gorica, Reka), najprej sicer z akronimom Tiger (Trst, Istra, Gorica, Edini, Reka), vendar pa moramo upoštevati, da je šlo v resnici za precej samostojne skupine, ki so pogosto nastopale tudi pod imeni kot npr. Tajna organizacija Borba (TOB), Organizacija in nekaj časa celo Orjunavit (Orjuna v Italiji) (Kacin-Wohinz 1990, 45–61, 210–315).

O celici Tigra v Tomaju vemo skoraj izključno iz pričevanj, zlasti Franca Boleta (Rebčevega) in drugih, ki jih je zbrala in analizirala Mira Cencič (1997, 2013). Kjuder o Tigru v Tomaju in na Krasu v svojih spisih molči, čeprav se zdi nemogoče, da ne bi ničesar vedel. Navsezadnje je bil njegov brat Herman Kjuder iz Dutovelj tigrovski zaupnik. Kjuder niti ne omenja nekaterih spopadov tomajskih fantov s črnosrajčniki, do katerih naj bi prihajalo zlasti ob naborih in praznikih sv. Petra in Pavla (Cencič 1997, 185–186; 2013, 347). Zaradi pomanjkanja virov za predvojni čas na žalost ni veliko znanega o tomajski fantovski družbi. Dramatični nastop vaških fantov bomo zato spremljali šele v prvih letih po drugi svetovni vojni. Kar pa seveda ne pomeni, da so se pojavili iz nič. Nedvomno so bili že ves čas najmanj upoštevanja vredna vaška klika. Gotovo za župnika Kjudra, kajti slednji poroča, da jih

je trdo prijel februarja 1932, da ne bi ponovili provokacije iz prejšnjega leta, ko so na pepelnično sredo cvrli in jedli pustno slanino (ŽAT, AK, TK, 100). Tomajska celica Tigra naj bi nastala že v začetku leta 1927, sestavljali so jo Stane Černe (Učerinov), ki je pripadal trdnemu gospodarstvu (po vojni so imeli 12 ha zemljišč), Viktor Šonc (Zabrič), mali kmet, France Bole (Rebčev, r. 1903), mali kmet, Alojz Gorup, Ivan Obersnel, oba mala kmeta, nazadnje pa še Rudolf Škrli (Baničev, r. 1903), sin trdnega in vplivnega gospodarja Jožefa Škrlija (Cencič 1997, 101). Tomajska celica je bila po oceni Cencičeve zelo dejavna, tesno je sodelovala z lokalnim vodstvom v Trstu, ki je tudi izdajalo ilegalen časopis *Borba* (kasneje *Svoboda*). Fotografija iz leta 1929, ki jo je objavila Milica Kacin-Wohinz (1990, 256–257), med drugim dokazuje, da so bili voditelji tržaške *Borbe* Zvonimir Miloš, Franjo Marušič in Ferdo Bidovec na obisku v Tomaju. Rudolf Škrli je bil po zapisih Cencičeve formalni član organizacije kratek čas, v anketni list za člane zveze borcev NOV iz leta 1963 pa je Škrli zapisal, da je bil član »tujega odporniškega gibanja« (torej Tigra oz. tržaške *Borbe*) med 1. junijem 1930 in 21. decembrom 1932 (PAK, 643, 36, Vprašalni list – Škrli Jožefa Rudolf, Tomaj, 25. marec 1964; Cencič 1997, 101). Po podatkih KLO Tomaj iz leta 1950 pa je bil Rudolf nasprotnik fašizma do leta 1935. Pobegnil je v Jugoslavijo, iz katere se je vrnil leta 1934, potem pa je bil nekaj časa zaprt. Imel naj bi tudi zveze s Ferdom Bidovcem, trgovcem in enim izmed voditeljev tržaške *Borbe*, ki je bil na prvem tržaškem procesu leta 1930 obsojen na smrt (PAK, 573, 11, Podatki Škrli Rudolf, 6. marec 1950). Tomajska celica je bila okrnjena v letih 1929–1930, ko sta v emigracijo odšla Stane Černe in Viktor Šonc, ki je potem služboval kot uradnik na zavarovalnici v Novem mestu. Slednjega so jeseni leta 1943 ustrelili partizani, ni znano, zakaj (Cencič 1997, 296). Po letu 1930 naj bi tomajsko trojko vodil Franc Bole, celica pa naj bi bila aktivna vse do leta 1941. Med Boletovimi aktivnostmi velja izpostaviti neuspešni poskus požiga tomajskega vrtca (skupaj z Viktorjem Šoncem) februarja 1929, povezovanje s postojnsko organizacijo, celo z vodstvom Tigra v Jugoslaviji, deljenje letakov po Tomaju, leta 1933 naj bi sodeloval pri pripravah na atentat na Graziolija, do katerega pa nato ni prišlo. Leta 1941 je bil Bole za tri mesece interniran v Corroppoliju, kratek čas pa tudi pri Trstu (Cencič 1997, 101, 169, 203, 247; 2013, 344).

Pomen tomajske uporniške celice v predvojnem obdobju je zelo velik. Ne samo zato, ker so praktično isti ljudje le nekaj let kasneje ustanovili lokalni odbor Osvobodilne fronte, temveč tudi zato, ker so v Tomaju ustanovili politično organizacijo, ki v vaški tradiciji ni imela nobene podlage. Čeprav sta bila najmanj dva člana iz trdnih družin, zlasti Rudolf Škrli, ki je izha-

jal iz družine vaške elite, so odgovorne funkcije pridobili tudi pripadniki skromnih rodbin, ki v vasi doslej niso igrale vodilne vloge. Tak primer je bil Franc Bole (Rebčev, r. 1903), katerega delovanje med drugo svetovno vojno bomo spremljali v naslednjem razdelku. Čeprav nimamo virov, ki bi govorili o odnosu stare tomajske elite do nove organizacije, ni nobenega dvoma, da so v vasi nastopili novi ljudje. Ni sicer mogoče oceniti, kakšen dejanski vpliv so takrat imeli v svoji skupnosti. Vse kaže, da so bili neke vrste radikalno domoljubna klika. Vsekakor so stkali povezave razmeroma daleč onstran svoje vasi, do Trsta in celo Ljubljane. Res pa je, da so te zveze v tistem času njim in vaški skupnosti zaradi represalij fašističnega režima lahko prinašale bolj malo oprijemljivih koristi, zato pa potencialno veliko nesreče. Prav tako ne vemo, kako je na tigrovce gledal Kjuder. Virgil Šček, voditelj Tajne krščanske organizacije in Kjudrov dobri znanec, je odločno nasprotoval požigom in nekaterim drugim nasilnim nastopom, kajti po njegovem mnenju je zaradi tega ljudstvo preveč trpelo (Cencič 2013, 347). Kjudrovo mnenje najbrž ni bilo bistveno drugačno. Njegova taktika odpora proti fašizmu je stavila na pragmatičnost in previdnost, zato ga sicer neuspeli poskus požiga tomajskega vrtca leta 1929 in pretepi vaških fantov s črnosrajčniki zanesljivo niso spravili v dobro voljo.

Vojna: ljudska oblast in vrnitev »slovenskih« županov

Ni jasno, kdo je bil enainpetdesetletni možakar s partizanskim imenom Kirov (pred tem Bogoj). Po lastnih besedah je bil Slovenec, rojen v Koprivi, član partije od leta 1921 na priporočilo Dragotina Gustinčiča, s katerim je deloval v Idriji pri okrajnem komiteju Komunistične partije Italije, od 1924 pa kot njen tajnik v Sežani. Ko je izbruhnila španska državljanska vojna, je leta 1937 odšel v Split, da bi se tam pridružil ostalim jugoslovanskim prostovoljcem, toda policija jih je aretirala, Kirov pa je bil izgnan iz države. Poslej je bil osemkrat zaprt, izgnan iz treh držav, nazadnje pa se je s svojo petčlansko družino, enkrat v času kapitulacije Italije septembra 1943, znašel v Tomaju – tokrat kot član KPS (AS, 1708, 1, 6, CK KPS, Tomaj, 15. december 1943).

Ni prišel v kraj, ki bi ga zdramila šele vseljudska vstaja na Primorskem. Za Tomajem sta bili takrat že dve leti vojne. Italija je ob napadu na Jugoslavijo mobilizirala 40 fantov iz tomajske občine, kmalu nato pa so bili aretirani štirje Tomajci, med njimi Franc Bole, in še nekaj ljudi iz sosednjih vasi (ŽAT, AK, TK, 164, 167). Po Miri Cencič je bila v Tomaju Osvobodila fronta ustanovljena že marca 1942 na pobudo Maksa Dugulina, ki ni bil domačin. Ustanovni sestanek je bil pri Popiževih, kjer so se poleg Duguli-

na zbrali gospodar Miro Pupis, Franc Bole, Ljubo Černe (Učerinov), Jože Kjuder in Rudolf Vran – sin Jožefa Vrana (Cencič 2013, 164). Kmalu so se jim pridružili še nekateri drugi, npr. Antonija Kosovel, hči nadučitelja Kosovela, ki je opravljala tajniško, po Miri Cenčič (1997, 70) pa celo vodstveno funkcijo v Hranilnici in posojilnici Tomaj.

Kaj je Kirov videl v Tomaju jeseni 1943? Svoja opažanja je razkril v treh pismih: prvo je poslal na sam CK KPS (15. decembra 1943), drugo in tretje (19. in 20. decembra 1943) pa političnemu komisarju IV. kraškega bataljona (AS, 1708, 1, 6, CK KPS, Tomaj, 15. december 1943, Političnemu komisarju IV. Kraškega bataljona, Tomaj, 19. december 1943, Nadalje poročam, Tomaj, 20. 12. 1943). Najprej je obžaloval, da se je bil prisiljen zateči v Tomaj, v to »gnezdo klero – fašizma« oz. »gnezdo klero-orjunašev«, kot se je izrazil v nadaljevanju. Seveda je omenil tudi »redke izjeme«: par »prostovoljcev« in nekaj drugih iz »siromašnejših krogov«. Sledi opis lokalne korupcije. Devetega septembra (1943) naj bi med vaščane razdelili 65 q moke, ki so jo iz Dutovelj pripeljali posestniki Miro Pupis, Baničevi (Škrljevi, op.), Vranovi, Turkovi in nekateri drugi. Toda ta moka je po besedah Kirova izginila po hišah »kulakov«. Ena vreča je jadrjala k Alfonzu (Bojanu) Ravbarju – možu Antonije Kosovel (op.) v Kosovelovo vilo, preostale pa še k drugim posestnikom. Eno vrečo naj bi Kirov s skupino vaščanov odkril skrito v senu pri odborniku Karlu Fabjanu (kovaču, op.). Po intervenciji vaščanov naj bi posestniki to moko nazadnje izročili trgovki Černe, ki jo je pričela deliti za živilske kupone, pri čemer pa je opazila, da 5 q manjka. Sledijo opisi konfliktov, zbadanja in medsebojnega obtoževanja med Kirovom ter nekaterimi vidnimi Tomajci. Na eni strani je šlo za malenkosti, kajti Kirov naj bi bil edini, ki je ob prihodu kamiona partizanov v vas pel »Internacionalo«. Najbrž je nihče drug niti ni znal. Tukaj je bila še provokacija, ki si jo je privoščil Kirov, ko je izzval Karla Fabjana z besedami »Veste Partizani so pravi boljševiki!«, pa mu je ta neprijazno odvrnil: »Mi ne maramo nobenih boljševikov.« Zelo resna pa je bila opazka Franca Boleta ženi Kirova, ki je po tistem, ko so partizani zažgali transport blaga iz Trsta v Dutovlje, domnevno izjavil, »da so partizani za uničevanje naroda!« Nič manj tudi opažanje, da so se 24. oktobra 1943 pri pokopališču sestali Miro Pupis, Ljubo Černe, Karol Fabjan, Franc Bole, Jože Kjuder, Pirc (brez imena, op.), nazadnje pa še Alfonz Ravbar. Kirov ni izvedel, o čem so se pogovarjali, je pa slišal, da so se kasneje iz Kosovelove vile razlegali akordi srbske monarhistične himne »Bože pravde«. Ne glede na to pa so nekaj dni kasneje v Tomaju z malo pojedino praznovali obletnico oktobrske revolucije, na katero pa Kirov in pristaši njegove klike pričakovano niso bili povabljeni. Kirov je v pismu

večkrat omenil Alfonza Ravbarja. Predstavil ga je kot domačega župana, ki so ga brez siromašnih in srednjih vaščanov »naglo postavili sami Kulaki«, potrdila pa da ga je tržaška prefektura. Isti Ravbar je imel po njegovih besedah vpliv ali celo tajno vodstvo nad »Odborom«, pri čemer je imel verjetno v mislih narodnoosvobodilni odbor (NOO). V vsakem primeru so bile po njem volitve v vaški odbor izvedene nepravilno (AS, 1708, 1, 6, CK KPS, Tomaj, 15. december 1943):

Nadalje izjavljam, da tudi volitve v Vaški odbor se niso izvedle pravilno, ker volilci so bili nasprotni za kandidate, katere je predlagal Ljubo Černe, potem so se vršile volitve po listkih. Kandidat Škerl Franc je delil listke in pritiskal na volilce naj volijo najprvo njega, Fabian Karla in druge predlagane od Ljuba Černe, ki so bili odbiti od večine, vendar pri zbiranju listkov odhajajočih volilcev se ni kontroliralo izid volitev ne od strani zaupnikov in ne od kake komisije; kandidatje predlagani od L. Černe so bili proglašeni pozneje za izvoljene odbornike ... izuzemši Jabelna, ki uživa splošno zaupanje.

Velja dodati, da je bil Ljubo Černe iz družine velikega kmeta (preglednica 12.2, Tomaj 1). Za Franca Škerla pa je Kirov poročal, da se je z nemškim vojakom na motorju odpeljal v bližnje Dobravlje. Pozitivno je ocenil samo »Jabelna«, s katerim pa je imel najverjetneje v mislih Franca Boleta (Rebčevega), iz drugih dokumentov lokalnega osvobodilnega gibanja namreč izvemo, da je bilo Jablan njegovo partizansko ime.

Kirov je šel pri svoji kritiki še dlje. Nekaj dni kasneje je napisal še dve pismi, tokrat političnemu komisarju IV. kraškega bataljona (AS, 1708, 1, 6, CK KPS, Političnemu komisarju IV. Kraškega bataljona, Tomaj, 19. december 1943):

Namen samoizvoljenih Odbornikov je: da ščitijo svoje prijatelje, da ne gredo v Partizanske vrste in da jih skrivajo pod raznimi funkcijami in boleznimi in da ščitijo razne koristi premožnejših ter da držijo kontakt s starimi zvezami [...]

Kirov je nato Rudolfu Škrlju – ta naj bi imel posebno nemško dovoljenje za prodajo poljskih pridelkov in vina – povedal, da so bile volitve izvedene nepravilno in da bodo ljudje zahtevali nove. Zatim (na začetku decembra) sta se v stanovanju Kirova pojavila dva »partizana iz VOS« in mu ukazala, naj zapusti Tomaj, z besedami: »Bo tebi v boljše, da odideš!« (AS, 1708, 1, 6, CK KPS, 15. december 1943).

Ne vemo, če je prvo pismo, ki ga je napisal Kirov, prišlo do CK KPS v Bazo 20 v Kočevski Rog. Vsekakor pa je vsa tri prejel politični komisar IV. bataljona SNOB »Srečko Kosovel«, ki je nemudoma pisal tovarišu Matevžu, najverjetneje okrajnemu funkcionarju OF, »da se zadeva temeljito prečisti in pravilno reši, da ne bo gnilobe v naših vrstah« (AS, 1708, 1, 6, KPS za Kras – tov. Matevž, 20. december 1943).

Nekatera trditve Kirova iz teh pisem je sicer mogoče preverjati in primerjati s poročili iz drugih dokumentov, nekaterih drugih (npr. konkretne izjave lokalnih akterjev, petje monarhistične himne, značilne za četnike) pa ne, vendar to za našo raziskavo ni najpomembnejše. Tehtanje, kaj je v teh pismih resnica in kaj golo obrekovanje, je bil navsezadnje problem organov ljudske – partizanske oblasti tistega časa. Pisma od vseh meni dostopnih dokumentov na najsintetičnejši način opisujejo odnose v Tomaju v drugi polovici leta 1943. Seveda je treba upoštevati, da je bil Kirov v nekem trenutku pač del lokalne scene, eden od igralcev. Vse kaže, da je bil v Tomaju dovolj dolgo, da je oblikoval majceno kliko. Zato so njegova poročila pristranska, kakršna so sploh vsa, kar jih je. Župnik Kjuder novega človeka na vasi ne omenja. Toda prav v času delovanja Kirova v Tomaju se je pričelo širiti obrekovanje, da je Kjuder »bogat, kapitalist«. Župnija Tomaj je imela pred agrarno reformo (1948) dobrih 17 ha zemlje, kar jo je tedaj v Tomaju po posesti pravzaprav umeščalo na drugo mesto, za Černeti (Fabjanijevimi), ki pa so bili po svojem bogastvu daleč pred vsemi ostalimi. Obrekovanje naj bi se širilo po celem Krasu od Senožeč do Komna, kar je verjetno segalo onkraj dometa, ki bi ga utegnil imeti Kirov. Govorice naj bi potihnile, ko je močno užaljeni Kjuder zagrozil, da bo odšel (preglednica 12.2; PAK, 539, 34, 109, Pregled cerkvenih zemljišč okraja Sežana, 10. september 1954, 3; ŽAT, AK, TK, 207).

Mimogrede je treba tudi opozoriti na majhno, toda pomembno podrobnost, namreč iz teh pisem ni popolnoma jasno, na katerega Franca Boleta pravzaprav meri Kirov, ko poroča o obrekovanju partizanov. Možno je, da je imel v mislih Franca Boleta iz Križa, ki je bil borec med 16. septembrom 1943 in 8. avgustom 1945 (PAK, 643, 36, Vprašalni list; Bole Jožefa Franc, 25. marec 1964). V istem besedilu namreč pozitivno vrednoti Jablana, ki naj bi »užival splošno zaupanje«, a je bilo pravo ime tega človeka prav tako Franc Bole, doma pa je bil iz Tomaja. V vsakem primeru se velja spomniti, da je bil Jablan (F. Bole), kmet skromnega porekla, lokalni dolgoletni vodja celice Tigra. Ker je bil Kirov star partijski aktivist s Krasa, obstaja velika verjetnost, da je to vedel. Vsekakor ni po naključju zmerjal Tomaja kot gnezda orjunašev, kar je bil zaničljiv izraz za tigrovce, vendar pa to ni bilo

najkonsistentnejše z njegovo pozitivno oceno Jablana. Poleg tega je Jablan (F. Bole) v letu 1944 na lokalnih dokumentih podpisan kot tajnik okrajnega OOF/NOO, julija istega leta pa celo kot sekretar okrajnega komiteja KPS Tomaj (gl. tudi Cencič 2013, 352).

Kljub tej dilemi so pisma zanimiva in pomembna ne samo zato, ker skicirajo lokalne odnose med ljudmi, temveč tudi, ker na mikroravni odslkavajo splošne skrbi mnogo pomembnejših članov osvobodilnega gibanja na Slovenskem, kot je bil Kirov. Kjuder opisuje, da je 11. septembra 1943 v Tomaj prispel prvi kamionček partizanov, zbralo se je 50–60 ljudi, Franc Bole (najverjetneje Jablan, gl. Cencič 2013, 164), Alfonz Ravbar in še nekaj drugih pa so šli na županstvo in ga »prevzeli v narodno posest«. Naslednjega dne zvečer so »vaščani« izvolili novega župana Alfonza Ravbarja (ŽAT, AK, TK, 191–192). Kjuder in Kirov pri svojih opisih seveda nista merila na povsem iste vaščane: za Kjudra so bili vaščani pač vaščani, za Kirova pa so se isti delili na kulake, srednje in siromašnejše vaščane. Toda na tem mestu velja predvsem opozoriti, da je bilo za Kjudra povsem naravno, da so ljudje ob prvi priložnosti znova izvolili slovenskega župana, za vodilne v slovenskem partizanskem gibanju, v prvi vrsti za komuniste, pa niti malo. Čeprav je Narodnoosvobodilni svet (NOS) za Primorsko, ki je izdajal smernice in odloke, obnovil občine v obsegu iz stare Avstrije, pri razpisu volitev v občinske NOO (15. septembra 1943) županov ni predvideval. Ne po naključju. NOS je v smernicah delovanja organov ljudske oblasti zapisal: »Naši občinski NOO morajo biti čisto ljudski. Sestavljati jih morajo ljudje iz ljudstva, tega ljudstva, ki je bilo vse doslej obsojeno na molk in odrinjeno v stran.« Podmena tautologije je bila ta, da bodo ljudje, prvič tudi ženske, izvolili odbornike, ki ne bodo pripadali tradicionalnim vaškim elitam. Najbližje funkciji nekdanjega župana je poslej bil predsednik NOO, ki pa ga je bilo mogoče vsaj teoretično zlahka zamenjati. »Občani lahko posameznega člana kot tudi ves občinski NOO vsak čas zamenjajo, če ne uživa njihovega zaupanja«, kar so pri NOS-u posebej poudarili kot pomembno razliko glede na stare čase (Ferenc 1985, 231).

Kaj naj bi torej storili z županom, ki so ga v Tomaju izvolili že nekaj dni pred odlokom NOS o volitvah? V resnici je bila zgodba še mnogo zapletenejša. Kirov je bil pravilno obveščen, da je župana Ravbarja potrdila tržaška prefektura, in sicer 18. oktobra 1943. Kjuder je dogodek, ki je bil s tem povezan, opisal tako natančno, da vzbuja vtis, da mu je tudi sam prisostvoval. Tržaški deželni predsednik Coceani je v Trst na prefekturo za 3. decembra 1943 sklical župane in tajnike, ki so bili pod njegovo pristojnostjo. Prišlo jih je 33. Ob njem je bil prisoten zastopnik nemških okupacijskih oblasti

(Kjuder ga imenuje *Präfekturberater*), ki so takrat na papirju še vedno italijansko ozemlje preoblikovale v Operativno cono Jadransko primorje z vrhovnim komisarjem Friedrichom Rainerjem na čelu (Čepič idr. 2017, 242). Na sestanku je bil izmed slovenskih predstavnikov prisoten tudi Ravbar, ki je deželnemu predsedniku odrezavo povedal, da so v Tomaju znova odprli šolo v slovenskem jeziku, pouk pa so vodile šolske sestre. Prefekta je to spravilo v negotovost, zastavil je vprašanje: »In s kakšnim dovoljenjem?« Ravbar mu je odgovoril: »Ljudstvo hoče in nemška oblast tudi!« Kjuder dodaja: »Prefekt obstane, dvorana umolkne, Nemec se prikloni.« Prefekt je potem ugibal, ali hočejo Slovenci prelomiti z Italijo. Ravbar mu je povedal, da bi ljudstvo morda še sodelovalo, a zgolj po temeljiti reviziji ravnanja z njim, nato pa pristavil (ŽAT, AK, T, 3, 625): »Mi smo Slovenci, jaz sem Slovenec, in tega se zavedamo kljub svoji lojalnosti!« Alfonz Ravbar je verjetno funkcijo župana opravljal do 22. februarja 1944, ko so ga Nemci po veliki aretaciji Tomajcev poslali na prisilno delo v Regensburg (ŽAT, AK, TK, 217).

Že iz Kjudrovega zapisa je mogoče sklepati, da Ravbar ni bil osamljen primer. Bil je del fenomena druge polovice leta 1943 na Primorskem, ki ga je tamkajšnji pokrajinski odbor OF krstil z imenom »slovenski« župani. Boris Kidrič (1962b, 76–79) se je avgusta 1941 sicer pohvalil, da je OF na Slovenskem zajela najrazličnejše razrede, sloje in poklice, delavce, kmete, profesorje, duhovnike in tudi marsikaterega narodnozavednega podjetnika. Še septembra 1943 je na Primorskem pri imenovanju okrožnih narodnoosvobodilnih odborov – ti v tistem času niso bili voljeni neposredno (!) – NOS okrožnim odborom OF v Kidričevem duhu naložil (Ferenc 1985, 211): »Izberite ljudi, ki so bili v borbi zadnjih let vsaj simpatizerji OF, ki pa so v preteklosti pripadali različnim strujam in izvršujejo razne poklice (kmete, delavce, obrtnike, trgovce, duhovnike itd.).« To navodilo je bilo manj nastrojeno proti starim elitam, kot pa smernice NOS-a za delovanje občinskih NOO-jev, ki sem jih malo prej povzel. Toda decembra 1943 so na Primorskem z jezo in s skrbjo ugotavljali, da so se bivši liberalci, ki naj bi do poloma Italije »igrali sredino« v narodnoosvobodilnih organizacijah tako, da so jih podpirali z denarjem in materialom, sicer pa nasprotovali množičnosti OF, zdaj kot »slovenski« župani izkazali kot plavogardistični agenti. Posebej so izpostavili gostilničarje in trgovce iz Vipave, Ajdovščine, Tolmina, Sežane itn. Šlo je za župane, ki so jih Nemci bodisi priznali ali celo sami nastavili (str. 264–265). Ravbar sicer ni bil ne gostilničar ne trgovec, njegovo predvojno politično prepričanje ni znano, se je pa priženil v eno najuglednejših tomajskih družin, h Kosovelovim. Ko so po italijanski

kapitulaciji Nemci morali na hitro odpreti italijansko fronto, so bili vsaj v nekaterih lokalnih primerih na Primorskem pripravljeni ne samo tolerirati »kakršnokoli ljudsko oblast«, temveč tudi zagotoviti prehrano za civilno prebivalstvo in celo za partizansko vojsko. Seveda pod pogojem, da bi lahko mirno prevažali svojo vojsko in material na fronto (str. 257). Ne samo da je bila to nadvse vabljiva ponudba za običajno od vojne izmučeno prebivalstvo, pragmatično naj bi razmišljale celo nekatere lokalne organizacije OF, zlasti na Krasu in v Pivki, ki so bile mnenja, da bi s strani Nemcev postavljeni župani lahko v resnici koristili gibanju (str. 261). Za vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja so bile take ponudbe popolnoma nesprejemljive. Če ne drugega, bi pri zaveznikih lahko usodno kompromitirale jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje, ki se je takrat intenzivno prizadevalo profilirati kot enakopraven član antihitlerjevske koalicije. Pričel se je boj proti »slovenskim« županom, ki je v glavnem potekal preko pritiskov in zahtev po odstopu, napadov na županska poslopja, v primeru dr. Emila Petriča iz Vipave pa tudi z likvidacijo (str. 263). Kjuder poroča, da so partizani delovanje županstva poskušali onemogočiti že 7. decembra 1943, ko so hoteli uničiti tamkajšnje knjige in živilske izkaznice, toda trgovci so slednje rešili. Drugič so v Tomaju partizani in lokalni predstavniki OF poskušali onemogočiti delovanje županstva šele po aretaciji Ravbarja. 26. aprila 1944 je prišel avberski partizanski komandant, ki je skupaj s Francem Boletom (Jablanom) in z nekaterimi drugimi domačini razdejal županstvo v Tomaju in v Dutovljah (ŽAT, AK, TK, 225–226). Ni pomagalo, kajti 21. maja je nemški komandant sklical vse moške v tomajsko šolo. Prišlo jih je 71 in ti so bili primorani izvoliti trdnega kmeta Joška (Jožeta) Petelina – Gaberščnega za novega tomajskega župana (ŽAT, AK, TK, 205, 228; ŽAT, AK, T, 5, 873–876; preglednica 12.2, Tomaj 18). Na podlagi dokumentov, ki jih navaja Ferenc, je razvidno, da je bil Petelin – Gaberšči najmanj avgusta 1944 istočasno še predsednik terenskega (vaškega) odbora OF (1991, 246). O Gaberščnem dostopni dokumenti OF in partije na območju Tomaja ne govorijo, pač pa nadvse zanimivo napeljujejo, da je bil pred slednjim za župana imenovan še nekdo drug, in sicer neki Anton Grbec. Iz dokumenta partijske (verjetno) tomajske celice je razvidno, da je bil ravno v fazi sestopa s funkcije, ko je ponudil, da bi za občino priskrbel živilske nakaznice. »To je v tolikšni količini, da bi lahko preskrbeli celi bataljon mož. Naše mnenje je, da se to sprejme, ker živež nam je zmeraj potreben« (AS, 1708, 1, 7, XX. redni celični sestanek, 21. maj 1944). Skratka, zgodba s »slovenskimi« župani nikakor ni bila črno-bela.

Dostopni dokumenti hkrati pritrjujejo, da v Tomaju ne jeseni 1943 in ne

spomladi 1944 ni bilo volitev ne v občinski ne v terenski NOO. Dokumenti odporniškega gibanja iz okolice Tomaja v letih 1943–1944 namreč večinoma nosijo naslov oz. podpis OF/NOO – oz. okrajni OF/NOO, kar pomeni dvojje: (a) da so bili vršilci lokalne ljudske oblasti lokalni aktivisti partije in Osvobodilne fronte; (b) da volitev odbornikov, o katerih govori Kirov jeseni 1943, ljudska oblast na višji ravni (Okrožje Kras) najverjetneje ni priznala kot veljavnih. Kljub veliki natančnosti Ferenc v svojih raziskavah o zgodovini ljudske oblasti na Slovenskem ne omenja volitev v Tomaju, ugotavlja pa, da volitev marsikje na Krasu niso izvedli. Tomaj je imel sicer vse do avgusta status okraja tako za OF/NOO kot za partijo,¹³ kar pomeni, da je politično povezoval še nekatere sosednje vasi, od septembra 1944 pa je ta status izgubil, dobil pa ga je Komen, ki so ga Nemci sicer v začetku leta požgali do tal (Ferenc 1991, 249). Kaže, da sta ves čas (1943–1945) obstajala tudi tomajska vaška partijska celica in tomajski vaški (pod)odbor OF/NOO, vendar je o obeh ohranjenega razmeroma malo gradiva. Večinoma gre za poročila o položaju v vasi, toda večkrat ni jasno, ali gre res za Tomaj. Vsekakor pa je bila med junijem in avgustom 1944 na vodilnem položaju tomajske partijske celice ženska, sekretarka s partizanskim imenom Katija. Članov celice je bilo zelo malo, poleti 1944 so na sestanke hodile samo 2–3 osebe. (Tudi okrajni komite KPS Tomaj spomladi in poleti 1944 ni imel več kot šest članov.) V celici so zbirali informacije o sumljivih osebah, stikih z

¹³ Na tem mestu velja opozoriti, da se je organizacijska struktura Komunistične partije Slovenije na Primorskem med letoma 1943 in 1944 spreminjala, in sicer tako po obsegu posameznih organizacijskih enot kakor tudi po njihovem poimenovanju. V partijski hierarhiji je bil na vrhu Pokrajinski komite KPS za Primorsko, ki so ga primerjali celo z nekakšnim regionalnim centralnim komitejem. Le-ta je spomladi 1943 Primorsko razdelil na tri velike okrajne partijske komiteje, in sicer za severno, srednjo in južno Primorsko – v ta okrajni komite je takrat sodil tudi Tomaj. Pod ravno teh velikih okrajev so obstajali okrožni partijski komiteji (npr. Kras), še nižje pod njimi pa manjši rajonski komiteji. Te velike okraje so ukinili do jeseni 1943, ostali pa so okrožni komiteji. Po Ferencovi raziskavi naj bi imel Tomaj v partijskem in pogledu Osvobodilne fronte že od konca leta 1942 status rajona, ki naj bi od jeseni 1943 pokrival 16 vasi, in sicer vse do avgusta 1944, po ukinitvi rajonov, ko naj bi prišel pod komenski okraj. Po Ferencu so okraji takrat postali bistveno manjše organizacijske enote, skladno z opažanji Edvarda Kardelja, ki je opozoril, da so na Primorskem sprva po nepotrebnem uvedli okraje kot večje enote od okrožij, kar naj bi bilo v nasprotju tudi z ljudskim razumevanjem (1960, 140–169). Po drugi strani je mogoče na podlagi številnih dokumentov (glede na naslovnike dopisov), ki jih citiram v pričujoči raziskavi, vsaj od pomladi 1944 do avgusta 1944 razbrati, da je imel Tomaj uradni status okraja tako za partijo kot tudi za OF. Skladno s Ferencovimi ugotovitvami pa mnogi dokumenti hkrati potrjujejo, da je na ravni OF poleti 1944 dejansko obstajal tudi rajon Tomaj. Gl. npr. AS, 1708, 1, 1, Okrajna Gospodarska komisija, 10. 6. 1944.

okupatorjem, izogibanju mobilizaciji, obnašanju skojevcev in o drugih relevantnih vesteh. Med drugim so zabeležili, da je 30. julija 1944 iz Križa prišla neka kurirka, stara šele deset ali 11 let, ki je na poti v Tomaj izgubila tri pisma, ki jih je na koncu prestregel okupator. Za komandirja kurirjev so zato prosili strogi opomin (AS, 1708, 1, 7, Celica št. 1 – Zapisnik, 24. junij 1944, Celica št. 1 – Zapisnik, 6. avgust 1944, Celice [nedatirano]; AS, 1708, 1, 8, Okrajnemu NOO/OOF za Tomaj – Poročilo, 21. junij 1944, Tov. Jež, 18. julij 1944).

Zastavlja se vprašanje, ali so imela pisma Kirova takrat sploh kakšen vpliv na ljudi in dogodke v Tomaju. Ali so komu škodila? Politični komisar bataljona »Srečko Kosovel« je zapisal, da želijo Kirova tamkajšnji tovariši iz terenskega odbora OF izgnati. Ker o njem ne govorijo prav nobeni kasnejši dokumenti, je prav mogoče, da se je to lokalnim akterjem tudi posrečilo. Prav tako nič ne kaže, da bi tistim Tomajcem, ki jih je Kirov še kar dobro namočil, njegova ovadba zares škodila. Ali nekaterim zaradi njegovega pisanja na Okrožju Kras niso potrdili mandator iz tistih volitev jeseni 1943? Če jih res niso, je verjetno, da je do te odločitve prišlo že pred pismi Kirova. O Ravbarjevem županovanju do aretacije ni znano ničesar. Po vojni se je vrnil v Tomaj, nekaj časa opravljal funkcijo tajnika KNOO Tomaj, na volitvah v KNOO Tomaj decembra 1945 pa je bil izvoljen za odposlanca v okrajni NOO, toda po priključitvi k Jugoslaviji se je mirno preživil kot uradnik v Sežani. (Resnici na ljubo so ga potencialno dosti bolj obremenjevali povojni Kjdrovi zapisi kot pa denunciacija Kirova.) V Tomaju je bil poslej predvsem davkopllačevalec in zdi se, da ne dosti več kot to.

Miro Pupis (r. 1913), ki so ga pisma prav tako obremenjevala, je prav v času afere, ki si jo je prizadeval ustvariti Kirov, dosegel karierni vzpon. Seveda je o takem vzponu smiselno govoriti predvsem za nazaj, kajti v tistem času (1942–1943) si je Pupis lahko prej obetal, da bo izgubil življenje, zapravlil družinsko posestvo kot pa kakšne koristi, ki bi izhajale iz naslova partijske nomenklature. Ne glede na to pa ni nobenega dvoma, da je bil Pupis decembra 1943 bistveno večja riba kot precej obupani Kirov iz Tomaja, pa čeprav je bil slednji član partije že od leta 1921. Miro je izhajal iz stare ugledne tomajske rodbine Popiževih. Prvega Pupisa (Blasius Puppis) v Tomaju zanesljivo zasledimo v krstni knjigi leta 1776 kot botra Neži, hčerki Marka Černeta. V rodbini Pupis je bilo tudi nekaj županov. Spomnimo, leta 1925 najdemo Pupisa, člana tomajskega občinskega starešinstva, med podpisniki protinapada na *Mali list*. Ker tudi v njegovem primeru manjka navedba imena, lahko le z veliko gotovostjo sklepamo, da je šlo za Franca Pupisa, ki se je po prvi svetovni vojni poročil z vdovo svojega brata Antona Pupisa, Mirovega

očeta, padlega v Galiciji leta 1915 (ŠAK, ŽT, MKK 6, 253; prim. ŽAT, AK, T, 3, 884–885).¹⁴ Miro je še po agrarni reformi 1948 gospodaril s posestvom, ki je obsegalo zavidljivih 15 ha zemlje. Bil je eden izmed šestih tomajskih posestnikov, ki so imeli po vojni več kot 10 ha zemlje (preglednica 12.2.). Medtem ko je opravljal dolžnosti v narodnoosvobodilnem gibanju, so na njegovem posestvu delali drugi vaščani (AS, 1708, 1, 7 Okrožnemu komitetu KPS za Kras, 30. junij 1944). Pupis je v NOG napredoval ter si pričel ustvarjati svoj socialni kapital. Najprej (spomladi 1942) ga najdemo med ustanovitelji OF v Tomaju, v začetku leta 1943 pa že kot člana Okrožnega odbora OF za Kras (Ferenc 1960, 161), med 15. septembrom 1943 in 10. oktobrom 1943 je bil vodnik v Kraški četi, nato pa je sprejemal zadolžitve pri varnostnih organih NOG. Najprej je bil namestnik načelnika narodne zaščite pri Okrožju Kras, potem je bil premeščen k pokrajinski narodni zaščiti, kjer je odgovarjal za red in mir. Po kapitulaciji Nemčije je bil dodeljen okrožnemu načelstvu NZ v Gorici, kasneje pa premeščen k NZ pri poverjeništvu PNOO v Ajdovščini, kjer je spet skrbel za javni red in varnost, novembra 1945 je bil demobiliziran, kmalu nato postal partijski sekretar v Tomaju, konec leta 1945 pa je bil celo izvoljen za predsednika okrajnega NOO v Sežani. Slednja funkcija je pomenila vrhunec njegove kariere. Ker je malo pred tem izgubil na volitvah v Tomaju, je tudi nenavadna, kar pa bom obravnaval v naslednjem razdelku (PAK, 539, 8, Pupis Miro, nedatirano; PAK, 643, 43, Pupis Miro, nedatirano; PAK, 539, 1, 12. redni sestanek, 27. december 1945). Po lastnih besedah je član partije postal v začetku leta 1943, torej v času, ko je postal član okrožnega odbora OF za Kras (PAK, 539, 8, Poročilo delovanja, Tomaj, 6. september 1947). Glede na socialno poreklo, razredni položaj, v nedatirani (najverjetneje) partijski karakteristiki so kmalu po vojni zapisali »skoraj veleposestnik«, »še danes močna kmetija« pa Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 884) v 50. letih, bi si lahko mislili, da Miro pri ljudski oblasti in partiji ni imel najboljših možnosti za napredovanje.

V praksi ljudske revolucije na Slovenskem, ki je bila po besedah komunistov med vojno še »narodna revolucija«, a z jasno perspektivo preraščanja narodne osvoboditve v socialno osvoboditev – »sovjetsko revolucijo«, so bila vrata ljudske oblasti, včasih pa celo partije najmanj priprta tudi za ljudi, kot je bil Pupis, čeprav so morali le-ti računati, da jim bodo v primeru prestopkov takoj očiteli neproletarsko poreklo (Kidrič 1962a, 274; »Poročilo Edvarda Kardelja dne 14. decembra 1942« 1963, 551). In natanko to se je zgodilo »slovenskim« županom, o katerih smo govorili malo prej. Navodi-

¹⁴ Glej 2. poglavje.

li NOS iz septembra 1943, od katerih je eno (protielitno) dajalo prednost ljudstvu, ki je bilo do tedaj odrinjeno, medtem ko je drugo (spravno) velelo pritegniti tudi trgovce in duhovnike, si v bistvu nista nasprotovali. Rečeno z Leninom, šlo je za to, da dvomljivi družbeni elementi sprejmejo stališče proletariata, ne pa proletarijat njihovo (1979, 347). Pismo Kirova bi potencialno prav lahko spodbudilo okrožne partijske funkcionarje, da bi Pupisa spomnili na njegovih 15 ha in najete delavce. Vse kaže, da do tega takrat ni prišlo, kajti Pupisova kariera je šla navzdol precej kasneje, slabo leto po končani vojni. Takrat, leta 1943, pa se je zgodilo nekaj čisto drugega. Če je verjeti Kirovu, so VOS-ovci decembra obiskali njega, starega komunista, ne pa Pupisa in ostalih tomajskih kulakov. Toda kdo je sploh napotil VOS-ovce? Obstaja določena verjetnost, da se je Kirov zmotil, ko je trdil, da ima neformalno vodstvo »odbora« oz. vaške klike Alfonz (Bojan) Ravbar. Vse kaže, da je imel takrat od vseh Tomajcev najvidnejši položaj pri novi ljudski oblasti v resnici Pupis. Ravbar ga ni mogel imeti že zato, ker je postal »slovenski« župan. Vsekakor pa je takrat in kasneje moral imeti okoli sebe dovolj ljudi, ki so mu krili hrbet, da je varno odpotoval v Trst na prefekturo in se od tam tudi vrnil (!), kajti z njim so obračunali šele Nemci.

Vse to pa še ni dokaz, da je Pupis osebno poskrbel za neprijetni obisk na domu Kirova, čeprav je gotovo poznal prave ljudi, ki bi to lahko uredili. Upoštevati moramo namreč še enega človeka, ki ga omenja Kirov, Rudolfa Škrlja, s katerim se je pogovarjal malo pred nadležnim prihodom vosovcev. Rudolf Škrlj je gotovo ena enigmatičnejših figur, ki je v Tomaju igrala manjše in nikoli do konca pojasnjene vloge v prav vseh obdobjih, ki jih obravnava pričujoča raziskava. Kot rečeno, je Škrlj (Tomaj 41) pripadal nadvse ugledni tomajski rodbini. Njegov oče Jožef (v virih včasih tudi Josip) je bil, kot že rečeno, cerkveni starešina, predsednik pevsko-bralnega društva in financer občinske ubožnice. Kjuder ga je opisal kot neverjetno krotkega, dobrega, podjetnega in skrbnega, vsekakor kot človeka, ki je poleg stvarnega premoženja imel dovolj simbolnega kapitala, da je veljal za pomembnega člana vaške elite. Kmetija njegovega sina Rudolfa je po agrarni reformi obsegala 16 ha (ŽAT, AK, T, 4, 913; preglednica 12.2.). Pri Rudolfu je zanimivo to, da je ocena njegovega odporniškega delovanja pred vojno in med njo tako iz tigrovskih kot partizanskih virov zelo slaba (Cencič 1997, 101; PAK, 573, 11, Podatki Škrlj Rudolf, Tomaj, 6. marec 1950) – zelo milo rečeno. Kaj natanko je med vojno počel, nikakor ni jasno. Povojna karakteristika o njem trdi, da je bil v partizanski vojski le nekaj mesecev, potem pa je pomagal na terenu s hrano ter podobno. Toda Škrlj je zase v vprašalnik za borce enkrat kasneje zapisal, da je bil v enotah NOV med 16. septembrom

1943 in letom 1945, drugič pa, da je bil med 16. aprilom 1944 in 16. julijem 1945 celo borec pri štabu II. brigade KNOJ-a (PAK, 643, 43, Škrlić Rudolf, nedatirano; PAK, 643, 36, Vprašalni list Škrlić Jožefa Rudolf, Tomaj, 25. marec 1964). Te podatke negirajo dokumenti iz tistega časa, ki govorijo o tem, da je bil najmanj nekaj časa neupravičeno doma. Morda je bil v nekem obdobju angažiran pri posebnih varnostnih organih partizanske vojske, kar bi mu lahko pomagalo, da je prestrašil Kirova, dosti več od tega pa najbrž ne. Zaledne partizanske enote, kamor je sodila tudi NZ, so namreč sestavljali zlasti tisti borci, ki so bili manj sposobni za redne enote, nemalokrat pa tudi taki, ki so se izogibali mobilizaciji. Korpus narodne osvoboditve Jugoslavije (KNOJ) je bil ustanovljen avgusta 1944 kot vojaško-policijska formacija, ki je nasledila VOS, Vojsko državne varnosti (VDV) v boju s kolaborantskimi – kontrarevolucionarnimi silami ter posebnimi sovražnikovimi enotami (Čepič idr. 2017, 329).

Ne glede na te nejasnosti pisma Kirova odpirajo še eno zanimivo vprašanje medosebne povezanosti in zaščitništva. Za konec leta 1943 razen Kirova sicer nimamo virov, ki bi govorili o strategijah izogibanja splošni mobilizaciji v Tomaju, ki jo je razglasil NOS po kapitulaciji Italije, lahko pa jih verodostojno potrdimo za leto 1944.

Na splošno rečeno, izogibanje službi v partizanskih enotah ni bil redek pojav. Kjuder je, recimo, za konec septembra 1943 zapisal (ŽAT, AK, TK, 195), da so po neuspešnem spopadu partizanov z Nemci »ubogi mobiliziranci begali po luknjah in po borovcih, lačni in mokri: Veliko jih je padlo! [...] Večina jih je ušla domov.« Te »razhajkance«, kot se jim je reklo, so potem različni predstavniki ljudske oblasti in njenih oboroženih sil lovili ter vedli nazaj v enote. Okolica Tomaja je postala od začetka leta 1943 pa vse do konca vojne prizorišče silovitih bojov, še zlasti potem, ko so prišli Nemci. V vasi Tomaj mi je uspelo evidentirati 28 posameznikov in eno posameznico, ki so bili v nekem obdobju v partizanskih enotah, kar sicer gotovo ni točna številka, vanjo pa seveda niso zajeti vsi ostali, ki so preko OF, KPS, SKOJ, mladinske organizacije ali kako drugače delali za partizane. Toda že 29 borcev za Tomaj nikakor ni bila majhna številka (PAK, 643, 55, Seznam preživelih udeležencev prekomorskih brigad; AS, 1708, 1, 9, sezname – brez naslova; PAK, 643, 55, Prekomorci občine Sežana, naknadno ugotovljeni). Evidentiral sem tudi sedem padlih Tomajcev (PAK, 643, 55, Seznam padlih in umrlih borcev Prekomorskih brigad občine Sežana; PAK, 539, 12, Padli člani partije za časa borbe (Tomaj)). Številka se ujema s Kjudrovim poročilom, ne pa s trditvami Mire Cenčič, da jih je bilo v resnici 12 (ŽAT, AK, T, 4, 1000; Cencič 2013, 209). Najtežji davek je Tomaj plačal s tistimi žrtvami

fašističnega in nacističnega nasilja, ki so bile odgnane v koncentracijska taborišča in v kraje prisilnega dela, kjer jih je šest umrlo. Vseh interniranih pa je bilo 40. Deset vaščanov je bilo v Dachauu (štirje so tam umrli), pet pa v Auschwitzu (umrl eden). Osem vaščanov je bilo v zaporih, od katerih je eden tam umrl (ŽAT, AK, T, 2, 1000; PAK, 573, 2, Seznam internirancev, 15. oktober 1945, Seznam družin prizadetih v NOV, ki prejemajo podporo, 21. december 1945). Tudi te številke zagotovo niso povsem točne, vendar vseeno govorijo o tem, da druga svetovna vojna Tomaju ni niti malo prizanesla. V tako izmučeni skupnosti je bilo v letu 1944 posebej težko mobilizirati nove ljudi za v partizane.

Lokalni dokumenti za tisti čas izkazujejo veliko živčnost, zlasti pa hude težave, ki jih je imela pri tem ljudska oblast. Razkrivajo pa tudi hude konflikte med različnimi ravnmi ljudske oblasti, posebej pa še med ljudmi, od vasi Tomaj do Okrožja Kras. Politični komisar in partizanski komandant Sežane sta, npr., junija 1944 okrajnemu NOO Tomaj poslala jezen dopis, v katerem sta tamkajšnjim ljudem očitala zelo resne stvari. NOO Tomaj je v Sežano poslal dopis, v katerem je prosil za oprostitev vojaške službe za Rudolfa Škrlja, Rudolfa Vrana in Leopolda Starca. Zadevni naj bi trdili, da bi se v nasprotnem primeru okupator znesel nad vaščani. Komanda Sežane tega ni sprejela. Zahtevala je, da se navedeni v najkrajšem času zglasijo pri njih, zraven pa je dopisala: »Poleg tega smatramo, da je neumesten postopek funkcionarjev, ki ščitijo v podobnih slučajih sovaščane, kot je to primer s tov. Načelnikom GK za Tomaj« (AS, 1708, 1, 8, Komanda mesta Sežana, 21. junij 1944). Takrat je bil tajnik okrajnega OF/NOO za Tomaj Franc Bole, kar je pomenilo, da kritika sežanske komande zadeva tudi njega osebno (AS, 1708, 1, 8, Štabu južno-primorskega odreda, IX. Korpusa, 15. junij 1944, Popis članov, nenadomestljivi na terenu (okraj Tomaj), 12. september 1944). V vsakem primeru je Franc Bole že sredi julija 1944, potem ko so ga Nemci po kratkotrajnem pridržanju izpustili, napisal jezen in grozeč dopis tov. Ježu (Evgenu Žiberni), ki je bil tajnik vaškega NOO/OF za Tomaj, in sicer da že dalj časa ne izvršuje svoje dolžnosti. Pri tem velja posebej poudariti, da je Žibera pripadal eni izmed najbogatejših tomajskih družin, ki je imela leta 1948 13 ha zemlje, medtem ko jih je imel Bole skromne 3 ha (preglednica 12.2, Tomaj 28). Naslednji dopis v drugačnih zgodovinskih okoliščinah (razen kot anonimka) zato ni posebej verjeten (AS, 1708, 1, 8, Tov. Jež, 18. julij 1944; preglednica 12.2, Tomaj 75):

Veš dobro s kakšnimi pogoji si bil oproščen vojaške službe [...] Zato zavedaj se – ker Tomaj spi! Vemo tudi, da tvoja žena noče prejemati

ti pošte nate naslovljene. Opozorimo te, da se to več ne zgodi. Ker drugače bomo primorani drugače postopati s teboj. Torej zavedaj se, dokler je še čas.

O težavah z mobilizacijo se je ukvarjal tudi okrajni komite KPS Tomaj, kjer pa je bilo rečeno, da prav na Komandi mesta Sežane prehitro verjamejo tistim, ki trdijo, da so bolni. Franc Bole je ob tej priložnosti kritiziral »zanikrnost in lenobo« terencev iz Tomaja in Dutovelj. Predlagal je, da se slednjim pošlje zadnji opomin, najbrž podoben, kot ga je par dni prej tov. Ježu (Žiberni) v Tomaj. Eden izmed zelo pomembnih sklepov tega sestanka je bil tudi ta, da se ustavi pouk šolskih sester v Tomaju in Avberju. Sestre so že dobile opomin, da naj z njim prenehajo, kajti šola naj ne bi bila pod vplivom NOG (AS, 1708, 1, 7, OK KPS za Tomaj, Zapisnik 5. zasedanja, 24. julij 1944). Tukaj velja dodati, da je jeseni 1943 ljudska oblast poleg »slovenskih« županov prepoznavala tudi problem »slovenskih« šol, kajti istočasno je OF na Primorskem razvijala svoj šolski sistem (Ferenc 1985, 264). Kjuder (ŽAT, AK, TK, 232) je zapisal, da so partizani 27. julija 1944 šolskim sestram prepovedali pouk: »Vaščani pa hudi na »Jablana« Franceta Boleta Rebčega, ki da strahuje celo vas. Prepoved sestram nosi njegov podpis.«

Mira Cencič je v svoji študiji zapisala, da je nad Tomajem med vojno ne glede na župana Ravbarja in Petelina – Gabersčnega organizacija OF držala trdo roko (2013, 164). Moja raziskava kaže, da je bila zgodba mnogo kompleksnejša. Na podlagi doslej obravnavanih dokumentov lahko potegnem zaključek, da sta v Tomaju in njegovi okolici v okviru enega narodnoosvobodilnega gibanja v letih 1943–1944 obstajali najmanj dve skupini oz. klik, katerih člani oz. članice so v nekaterih primerih gotovo pripadali obema hkrati. V prvi so bili vsaj nekateri pomembni ustanovitelji lokalne OF in kasnejši ključni akterji dogodkov septembra 1943. Med njimi so bili najbolj izpostavljeni Miro Pupis, Alfonz Ravbar, Rudolf Škrli, Ljubo Černe, Karol Fabjan, vse kaže, da tudi Evgen Žiberna in Jože Petelin – Gabersčni. Razen Pupisa se je večina teh ljudi pri delovanju najverjetneje omejila na samo vas Tomaj, vsaj nekateri izmed njih tudi na vaški/terenski NOO/OF. Uspešno jim je nastaviti svojega župana, in kot vse kaže, so bili tudi dovolj povezani, da so za svoje ljudi poskušali izposlovati nekatere ugodnosti, npr. izogib vpoklicu v redne partizanske enote. Prav tako nimamo podatkov, da bi šli na nož z župnikom Kjudrom. Ravbar je, recimo, na sestanku na prefekturi ponosno povedal, da pouk izvajajo šolske sestre. Kot rečeno, ni podatkov, da bi jim denunciacija Kirova kaj škodila. Ta skupina je bila gotovo na dobri poti, da iz klike preraste v obnovljeno vaško elito. Toliko

bolj, ker so njen pomembni del sestavljali sinovi starih uglednih rodbin. Slej ko prej je večina izmed njih prvič zares preizkusila svoje moči in steh-tala dejansko ter simbolno premoženje svojih rodbin. Na drugi strani težje ocenimo pomen druge skupine, katere jedro je najverjetneje tvoril Franc Bole – Jablan (Rebčev). Ne moremo oceniti, v kakšnem razmerju je bila s Kirovom in z njegovimi ljudmi. Vsekakor pa je ta skupina poskušala na vas vplivati zlasti z druge ravni oblasti – z ravni okraja OF/NOO in okrajne KP. Njen problem je bil, da je bila bližje višjim instancam oblasti, ki jim je bilo manj mar za Tomaj. Zato je morala hočeš nočeš izvrševati bistveno manj popularne ukrepe, npr. prepoved pouka šolskim sestram, zaradi česar so se njeni člani zanesljivo zamerili najmanj delu skupnosti, kot je zapisal Kju-der. Hkrati nimamo dokazov, da bi med tema dvema skupinama prihajalo do resnih konfliktov, čeprav si je najmanj Žiberna dopis Boleta zanesljivo dobro zapomnil. Hkrati je treba upoštevati, da Boleta (Jablana) najdemo med ustanovitelji lokalne OF, del vaške OF je bil tudi še konec leta 1944 (ce-lo kot njen odposlanec (Cencič 2013, 352)) in tudi pri prevzemu županstva skupaj z Ravbarjem. Res pa je, da je v napadu na županstvo spomladi 1944 skoraj zanesljivo sodelovala predvsem Boletova skupina. Za kliko – elito v nastajanju – je bila gotovo usodna aretacija Ravbarja. Odprto pa ostaja vprašanje, ali jim je Miro Pupis iz svoje službe izven vasi lahko kako poma-gal. V naslednjem razdelku bomo videli, da se je del ljudi iz te prve skupine angažiral tudi v vmesnem času, 1945–1947.

Za eno in za drugo skupino/kliko pa je obstajal še en velik problem. Ljud-ska oblast ni pomenila zgolj velike nevarnosti za življenja vaščanov preko OF-aktivizma in mobilizacije v partizane, temveč tudi resno obremenitev na gospodarskem področju. Ljudska oblast je namreč jeseni 1943 razglasi-la gospodarski bojkot ozemlja, ki ga je nadzoroval okupator (Ferenc 1985, 265). Za Tomaj je to v praksi pomenilo prepoved prodaje kmetijskih pridel-kov, vina in mleka v Trst. Za Tomajce je bil ta ukrep boleč. Ljudska oblast je sicer ponudila alternativo, saj je od konca leta 1943 organizirala izme-njavo prehrabnih proizvodov med okrožji, čemur so rekli celo »partizan-ska borza«. Cene niso določili samo proizvodom, ampak celo delu (dnini). Okrožje Kras je bilo udeleženo v dogovoru s sosednjimi okrožji. Prispeva-lo je koruzo, krompir in mleko, idrijsko in baško okrožje pa les ter surove kože (Ferenc 1985, 267–268). Prav tako so organizirali solidarnostno po-moč znotraj posameznih okrajev, vključno z javnimi kuhinjami in »delov-nimi četami«, ki naj bi obdelovale polja povsod, kjer je bilo to potrebno (AS, 1708, 1, 1, Okrožna gospodarska komisija za Kras, Zapisnik 10. rednega se-stanka, 17. junij 1944). Organizatorji omenjene »borze« so bile načeloma

vaške, okrajne, okrožne in medokrožne gospodarske komisije OF. Kmečka gospodarstva so morala spoštovati načelo bojkota, ljudski oblasti plačevati progresivni davek in glede na svoje zmožnosti tudi obvezno prodajati določene pridelke. Velja poudariti, da obvezni odkup ni bil novotarija ljudske oblasti, med vojno ga je za meso in mast uvedla že italijanska oblast, od nje pa so ga prevzeli celo Nemci, čeprav so ga preračunljivo bistveno znižali (pomembna se jim je zdela zlasti trgovina z mlekom), v zameno pa ponujali deficitarno blago (Ferenc 1985, 240, 265).

Obvezni odkup je bil takrat in kasneje politično zelo občutljiva zadeva. Dokumenti nam že v tistem času pripovedujejo, da je zaradi njega prihajalo do »sporov« med kmeti in ljudsko oblastjo. Ponekod so živila pri kmetih še vedno pobirali kar razni »intendanti« in »komisarji«, kar se ni vedno končalo dobro. Tako naj bi v Št. Petru na Krasu (danes Pivka, op.) domačini kar praznovali, ko so izvedeli, da je po kratkem boju z domobranci v Trstu padel mladi okrajni intendant in okrožni politični komisar I. M. (anonimizirano, op.), ki je bil po besedah njegovih tovarišev »precej nasilen in je izterjeval davke in rekviriral živila po vsej okolici« (AS, 1708, 1, 1, Št. Peter na Krasu, Trst, 15. julij 1944).

Najbrž si je ljudska oblast tudi zaradi takih primerov prizadevala, da bi pri postopkih obvezne oddaje v čim večji meri sodelovali sami domačini, tudi s posebnimi izvoljenimi komisijami, ki bi dopolnjevale obstoječe gospodarske komisije OF, ki so jih sestavljali lokalni aktivisti OF. Ali so slednjo dejansko izvolili v Tomaju, nimamo podatkov. Vemo pa, da so Vranovi in Gorupovi, npr., morali oddati dve kravi, ki naj bi ju ljudska oblast plačala napol v denarju napol v partizanskih obveznicah. Ker so vprašanje Vranovih in Gorupovih krav obravnavali na nič manj kot na petih sestankih Okrožne gospodarske komisije za Kras, je očitno, da je šlo za zapletena in občutljiva primera. Ljudska oblast je v teh primerih ravnala z rokavicami. Nenazadnje so bili Vranovi močna in vplivna rodbina, povezana z NOG, Gorupovi pa najmanj gospodarsko kreпка družina. Nazadnje so bili Vranovi za vola izplačani s partizanskimi obveznicami, rešitev primera Gorupove krave pa je bila preložena na čas po osvoboditvi. Tomajske nune niso hotele pristati, da bi svoje prašičke poslale v vnaprej določeni okraj. Izjavile so, da bodo prašičke dale tja, kamor bodo same hotele. Tukaj ni jasno, kaj se je zgodilo potem. Okrajna gospodarska komisija se je tudi dogovorila z Albino Černe (Fabjanijevo), da bo dala eno kravo za nepreskrbljene družine, v zameno pa naj bi bila izplačana v denarju po tekočih cenah. Ker je pri njenem primeru zabeleženo, da je zadeva z njeno kravo samo »delno rešena«, se zdi, da tudi tukaj ni šlo vse gladko (AS, 1708, 1, 9, Okrajna

gospodarska komisija za Tomaj, Zapisnik 2. zasedanja, 26. junij 1944; AS, 1708, 1, 1, Okrožna narodna gospodarska komisija za Kras, Zapisnik 7. rednega sestanka, 6. maj 1944, Zapisnik 9. rednega sestanka, 6. junij 1944, Zapisnik 11. rednega sestanka, 30. junij 1944). Organiziranje gospodarstva in preskrbe na Krasu seveda ni šlo gladko, in to ne samo zato, ker kmetov ni bilo mogoče vselej zlahka pritegniti k sodelovanju, ampak tudi zato, ker partizani ozemlja niso zares nadzorovali. Poročila pogosto govorijo o tem, da se nedovoljena trgovina vrši zlasti v času neposredne prisotnosti okupatorja. Za primer Tomaja večkrat piše, da ljudje ne glede na prepovedi prodajajo mleko v Trst. Zdi se, da je glede trgovine s Trstom prišlo do nekakšnega kompromisa, kajti ljudska oblast je Tomajcem in drugim dovolila prodajo češenj, od zaslužka pa naj bi nekaj denarja šlo za OF (AS, 1708, 1, 1, Okrožna narodna gospodarska komisija za Kras, Zapisnik 10. rednega sestanka, 17. junij 1944; AS, 1708, 1, 9, Okrajna gospodarska komisija za Tomaj, Zapisnik 2. zasedanja, 26. junij 1944). Poseben problem je bila tudi druga oblika nedovoljene trgovine – črna borza. V Tomaju so se z njo spopadali tudi s pošiljanjem grozečih opominov, pod katere se je z imenom Jablan podpisoval Franc Bole kot tajnik OK NOO – OOOOF. Npr., Slavi (priimek izpuščen, op.) je Bole zapisal naslednje (AS, 1708, 1, 8, Opomin, 1. julij 1944, podčrtano v izvirniku):

Že več časa opazujemo, da se neprenehoma baviš s črno borzo. Večkrat smo imeli namen Ti poslati opomin, a imeli smo respekt, ker mislili smo, da si zavedna Slovenka, ker hčerka si slovenske matere. A ker opazujemo, da nečeš nehati, pošljemo Ti ta opomin – In vedi, da od danes naprej ne smeš iz vasi z nobenim fagotom, ali z velikim zavitkom. NE ODGOVARJAMO ZA POSLEDICE. Smrt fašizmu – svoboda narodu

Ni lahko oceniti, kakšna je bila vloga Papisove – Ravbarjeve skupine pri organiziranju vaškega gospodarskega življenja. Nenazadnje ne enega ne drugega v tistem času v Tomaju ni bilo. Še največ nam tudi tukaj pove pričevanje Kirova, ki pa je celotno skupino jeseni 1943 obtožil korupcije v zvezi z moko. Drugi dokumenti pa kažejo na to, da je ljudska oblast z gospodarsko krepkimi rodbinami (Gorup, Vran in Černe – Fabjan) ravnala precej previdno. Hkrati le-ti tudi dokazujejo, da Vranovi ne glede na svoj angažma v NOG vsaj v primeru odkupljene krave niso bili na boljšem kot drugi, saj so bili na koncu izplačani v obveznicah, kar najverjetneje pomeni, da le-teh nikoli niso mogli unovčiti. Lažje si je predstavljati položaj Boleta (Jablana),

ki si je zaradi preganjanja črne borze nedvomno nakopal nove sovražnike, kar najbrž ni bilo brez povezave z njegovo aretacijo s strani Nemcev. Prav tako se velja spomniti, da je neprijazne dopise odpošiljal tudi zaradi drugih občutljivih stvari. Zdi se, da drugi Tomajci, vključeni v NOG, niso bili tako zelo izpostavljeni pri neprijetnih opravilih kot prav on. Bole je po koncu vojne svojo priljubljenost stehal na volitvah v krajevni narodnoosvobodilni odbor. Kot bomo videli, ni bil nagrajen z veliko glasovi.

Ostane še pomembno vprašanje, kakšna je bila vloga župnika Kjudra pri teh turbulentnih dogodkih. V NOG na Primorskem so vidno vlogo igrali tudi duhovniki, čeprav ne enako na vseh njegovih ravneh. Npr., v NOS-u je bil septembra 1943 samo en duhovnik, kar je zelo zmotilo Kocbeka (Ferenc 1985, 29–32). Zato pa več duhovnikov najdemo na nižjih ravneh ljudske oblasti. Izstopa primer župnika Antona Ferjančiča – Tarasa, ki je bil najprej tajnik ONOO, kasneje pa celo predsednik OOOF za Brda (str. 236–237). V novem okrožju za osrednjo Primorsko so bili leta 1944 za odposlance izvoljeni oz. kooptirani štirje župniki (Ferenc 1991, 252). Kjudra bi v vrstah primorske duhovščine, ki je bila naklonjena in včasih celo aktivna v NOG, iskali zamen. Predstavniki partizanstva in ljudske oblasti so ga poskušali na svojo stran pridobiti najmanj dvakrat in obkrat neuspešno. Iz njegovih zapisov je razvidno, da jih je odločno, če ne že kar odkrito sovražno zavrnil.

Po njegovih zapisih ga je prvič, 6. decembra 1943, obiskal že omenjeni Matevž, lokalni funkcionar OF. Pri tem obisku je zanimivo in povedno, da je Matevža spremljal Ljubo Černe, domačin iz kroga/klike Pupisa – Ravbarja. Černetova prisotnost sicer postavlja legitimno vprašanje, ali je med Ravbarjevo – Pupisovo skupino in Kjudrom kdaj obstajal kakšen tihi dogovor ali vsaj izmenjevanje stališč. Tem bolj, ker je Kjuder o Ravbarjevem nastopu na tržaški prefekturi pisal neprimerno pozitivneje kot o vsem drugem, kar so prej in pozneje napravili partizani in OF. Vseeno moram poudariti, da nam viri o možnih povezavah razen varljivih namigov ne ponujajo ničesar zares oprijemljivega. Upoštevati moramo tudi, da je imel župnik v primerjavi z mlajšo generacijo naslednikov starih tomajskih gospodarjev za seboj neprimerno daljšo pot, na kateri si je nabral zavidljivo količino različnih vrst kapitala, od kulturnega (npr. obvladanje tujih jezikov, obnova cerkve, knjižničarstvo itd.) in izobrazbenega (bogoslovje v Ljubljani) do socialnega (zveze znotraj in izven skupnosti, posredovanje med ljudmi, taktno komuniciranje z oblastmi). Zlobni jeziki so imeli v resnici prav. V Bourdieujevem smislu je bil Kjuder res bogat, kapitalist. Bil je tudi del cerkvene elite, ki je bila v odnosu do posvetnih elit lahko po potrebi tudi precej samozadostna. Zato je lahko deloval popolnoma samostojno, brez pomoči in podpore no-

vih pretendentov za mesto v vaški eliti. Kot bomo videli kmalu, oba obiska še najbolj od vsega nakazujeta, da so novi politični akterji mnogo bolj potrebovali njega kot pa on njih.

Prvi obisk je trajal dve uri. Župnik je Matevža dodobra izmučil z vprašanji odnosa komunizma do Cerkve. »Cerkev je večna, vi ne. Nas lahko pobijete, Cerkve ne morete. Pazite, da se s Cerkvijo ne [nejasno, op.]. Če greste s Cerkvijo, boste živeli, če zoper njo, boste poginili.« Matevž mu je ugovarjal, poskusil ga je prepričati, »kako so oni za Cerkev«. V branje mu je predlagal brošuro »Komunizem in vera«, Kjuder pa mu je odvrnil, da so to brali Šepuljci, nato pa rekli: »[S]edaj bomo pa vse duhovnike podušili.« Ne glede na to je zvečer na mitingu v deški šoli, ki so jo imele v rokah šolske sestre, isti Matevž Kjudra močno hvalil in pravil ljudem, da ne vedo, »kakšen zaklad imajo v Tomaju«. Naslednji dan se je na prizorišču mitinga zgodil incident, ko se je pojavilo nekaj partizanov, ki so rekli, da bodo sestram vzeli dečke, češ da jih ne vzgajajo v pravem duhu. Vse to se je dogajalo ob že omenjenem prvem poskusu likvidacije županstva. Nekaj dni kasneje naj bi partizani po vasi trosili jezo nad župnikom, češ da jih je obrekoval, da hočejo sestram s silo vzeti fantiče. Kjuder je zabeležil nemir med ljudmi in temne slutnje: »Komunizem bo zmagal« (ŽAT, AK, TK, 204–205).

Drugi obisk zastopnikov ljudske oblasti je pri Kjudru potekal v senci mnogo dramatičnejših dogodkov marca 1944. Drugega februarja je med Komnom in Malim Dolom kolona nemških kamionov padla v partizansko zasedo, ubitih je bilo več kot 100 Nemcev in fašistov. Bitke s partizani so se nadaljevale, Nemci pa so vas Komen požgali do tal. Tomaj je nemško maščevanje dočakal 22. februarja (ŽAT, AK, TK, 215–220). Nemci so odpekljali 40 domačinov, med njimi tudi Kjudra in Alfonza Ravbarja, v Sežano. Kjudra je je nekdo ovadil, da je »filopartizan«, ker naj bi šel pozdravit partizane ob prihodu v Tomaj (v resnici naj bi nanje samo naletel), pa tudi, da je spovedal partizane (str. 219–220). Ta spoved se je res zgodila, in sicer 22. decembra 1943. Kjuder jo je v »Tomajski kroniki« opisal takole (ŽAT, AK, TK, 207):

Drugo jutro je odmevalo ob 4.45 skozi vas umirjeno, zamolklo koračkanje brez najmanjšega glasu. Od 5.–7. ure sta spovedovala župnik in g. Šonc same oborožene borce. Vsi s puškami, nekateri s strojnici. Pri stebrih pod Korom strojnice, proti vratom obrnjene. Zadržanje dobro. Ob 7h je obhajal župnik 106 parizanov in 1 partizanko, oboroženo, v moški obleki, doma iz Sv. Križa. Po sv. obhajilu je molil z njimi apostolsko vero, Duša Kristusova in Glej, o dobri ... Pred cer-

kvijo so se postavili v dvostroj od stopnic do samostanskega vhoda pri zakristiji, vodja se je zahvalil in so odšli.

Novembra 1944 je bila v župni cerkvi maša in pridiga za nemške vojake, obreda pa je vodil njihov divizijski kaplan (*Divisionspfarrer*). K obhajilu je pristopilo 107 moških. Kjuder je ob tej priložnosti komentiral (ŽAT, AK, TK, 240): »Vedenje vzorno.«

Kjuder februarja 1944 pred nemškim preiskovalnim sodnikom sploh ni tajil, da je spovedoval partizane, ob tem pa je izjavil, da so ga partizani ob sodili na smrt, o čemer pa na drugih mestih ne piše ničesar. Sodnik je po njegovih lastnih besedah od njega med drugim zahteval, da preda imena terencev, kar pa je zavrnil, kot je zavrnil enako zahtevo konec leta 1943 (ŽAT, AK, TK, 219). Temu je verjeti že zato, ker bi v nasprotnem primeru to njegovi nasprotniki vsekakor izkoristili. Kjuder si je pri nemških oblasteh prizadeval izposlovati, da bi izpustile čim več vaščanov. Med drugim sežanskega zapora ni hotel zapustiti sam, ko so mu to ponudili. Kasneje je šel do tržaškega prefekta s prošnjo, da Nemci ne bi »evakuirali« Tomaja in Krasa. Prefekt je bil brez moči, komanda SS pa se s Kjudrom sploh ni hotela pogovarjati. Kjuder je posebej poskušal izposlovati izpustitev starega Jožefa Vrana. Ko je sodnik v Sežani med branjem imen Tomajcev prišel na Vrana, ga je Kjuder zaustavil (ŽAT, AK, TK, 219, izvirnik v nemščini):

Stojte! Rad bi vam predstavil svojega najhujšega sovražnika, ki me blati že celih 20 let. Danes je prišel dan, ko se mu bom maščeval. Ta človek je bil najprej slovenski nacionalist, kar mu je škodovalo v čast, saj je vendarle Slovenec. Potem je postal velik fašist, kar je njegova stvar, danes pa ni niti komunist niti partizan, zato ga pošljite domov! To je moje maščevanje.

Sodnik je na to zamišljeno odvrnil, da je to res pravo krščansko maščevanje. Vrana in še pet vaščanov so nazadnje izpustili domov, ostali pa so bili poslani na prisilno delo in v nemška koncentracijska taborišča (ŽAT, AK, TK, 216–220). Po teh dogodkih, 10. marca 1944, sta s partizanske strani Kjudra obiskala dva nadvse pomembna gosta. Nobenega dvoma ni, da sta ga zelo dobro poznala. Poleg Matevža sta se pri njem oglasila dr. Joža Vilfan, nekdanji prvi predsednik takrat že ukinjenega NOS-a, in dr. Marijan Breclj, član predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS), s katerim so malo prej spojili NOS. Čeprav je šlo nedvomno za najpomembnejši obisk Tomaja v celotnem obdobju, ki ga obravnava priču-

joča raziskava, ne vemo, o čem vse so razpravljali. Kjuder je zapisal zgolj to, da sta ga Vilfan in Breclj prosila, da bi on prosil škofa za močno besedo pri Nemcih, da ne bi evakuirali Krasa. Kjuder najbrž ni pristal na posredniško vlogo, saj je zabeležil le to, da je goste opozoril, da »naj ne dražijo Nemcev, ker končno trpi le narod, ki se ne more ganiti« (ŽAT, AK, TK, 222).

Pri presojanju Kjudrovega odnosa do partizanskega gibanja in komunizma se ni mogoče znebiti vtisa, da je Kjuder odločno obsojal stališča in ukrepe NOG, ki so imeli protiverski značaj, kakor tudi akcije partizanov, zaradi katerih je trpelo civilno prebivalstvo, nekoliko hladneje pa je popisoval posamezne likvidacije posameznikov in posameznikov, ki so pripadali italijanskim fašističnim oblastem, učiteljstvu ali pa so bili označeni kot izdajalci ali druge vrste nasprotniki NOG, npr. likvidacijo neke matere iz Krepelj, ker je obljubljala maščevanje za sina, ki so ga partizani odpeljali (mobilizirali?), prav tako pa se ni umaknila pred Nemci. Italijansko učiteljico Marijo Boenco so septembra 1943 privedli na (verjetno) tomajski trg, kjer so jo z revolverjem, uperjenim v prsi, prisilili, da je povedala, kdo izmed domačinov je ovajal. Imenovala je dva. Iz Dutovelj so odpeljali župana Compareta. Župan in učiteljica sta končala v jami pri Komnu, kaj se je zgodilo z domnevnimi izdajalci, pa ni jasno. Kjuder je oktobra 1943 napovedal posebno mašo za ubitega župana, učiteljico in še nekatere druge, kar pa je najmanj pri delu skupnosti naletelo na odpor. »Veliko šumenje: »Nihče k maši«.« Župnik je tako ravnanje obsodil, zaradi česar si je pri ljudski oblasti, nedvomno pa tudi pri delu skupnosti prislužil eno od številnih črnih pik (ŽAT, AK, TK, 191, 196, 200).

Z vprašanji, kdo v Tomaju izdaja, se je lokalna ljudska oblast oz. partija mučila tudi kasneje, posebej potem, ko so Nemci julija 1944 aretirali Franca Boleta (Jablana; AS, 1708, 1, 7, OK KPS za Tomaj, 11. julij 1944). Poleti 1944 je bilo osumljenih nekaj članov ene tomajske družine, ena babica, ki se je gibala med Avberjem in Tomajem, pod drobnogled pa so vzeli tudi mesarja in njegovo družino, ki naj bi nagovarjala druge ljudi, najverjetneje k opuščanju aktivističnega dela pri NOG. Lokalna partijska celica je najverjetneje poslala prošnjo na VOS za aretacijo ene osebe iz prve družine, do česar pa nato ni prišlo (AS, 1708, 1, 7, OK KPS za Kras, 4. zasedanje, 16. junij 1944, OK KPS za Kras, 5. zasedanje, 24. julij 1944; AS, 1708, 1, 9, OK. NOO/OF za Tomaj, 27. julij 1944 – Okrožna izpostava za Kras).

Tomaj je v tistem času doživljal presenetljive in kontrastne prizore. Ko so se septembra 1943 iz Slovenije vračali italijanski vojaki v razcapanih oblekah, so ljudje po Kjudrovih besedah (ŽAT, AK, TK, 193) pokazali plemenitost: »Pozabili so na vse krivice, dajali so jim kruha, obleke, vina, celo

dokumente so jim nadomeščali.« So bili med temi plemenitimi ljudmi tudi tisti, ki so kasneje obsojali župnika, ker je hotel darovati mašo za ubitega župana in učiteljico? Tega ne vemo, ni pa nemogoče. Različni tomajski viri nam prevečkrat ne povedo, koga imajo pravzaprav v mislih, ko govorijo o »ljudeh«, ki so nekaj storili ali rekli.

Značilno je, da je Kjuder podobno kot v predvojnem obdobju za lokalne fašiste tudi za nekatere predstavnike nemške oblasti znal najti kakšno prijazno besedo. Kot malo prej rečeno, je za 107 nemških vojakov pri obhajilu posebej zapisal, da so se vedli vzorno. Ko so po neki partizanski akciji Nemci mrgoleli po Tomaju, je hotel nadporočnik Weinreich za svarilo obesiti Marijo in Draga Turka, a ga je Kjuder uspel pregovoriti, zato je tega nemškega častnika označil za »dobrega Weinreicha« (ŽAT, AK, TK, 226). Kjuder je imel pozno jeseni 1944 bizarno debato z nekim drugim nemškim častnikom o Bogu in Katoliški cerkvi. Častnik je trdil, da če bodo izgubili vojno, potem ne bo več verjel v Boga. Kjuder je zabeležil, da je mož sicer pazljivo poslušal njegove protiargumente, a kaj, ko ni smel misliti s svojo glavo (str. 240). Velja se spomniti, da je imel Kjuder z Matevžem manj prisrčno debato o veri in komunizmu. Na sploh se je s partizani in z drugimi predstavniki ljudske oblasti pogovarjal precej drugače kot s fašisti in z Nemci. Iz njegovih spisov ni mogoče razbrati nikakršne »preračunane defenzive«, o kateri je z veliko skrbjo, celo z grozo pisal Kocbek (1996, 127), ko je poročal o srečanju z duhovniki na osvobojenem ozemlju v Žužemberku, 3. avgusta 1942. Partizanom je Kjuder namreč znal dokaj naravnost povedati, kaj si je mislil o njih, do drugih pa je bil mnogo zvitejši in bolj diplomatski. To so opazili tudi na partizanski strani, vendar v tem niso prepoznali posebne taktike. Nasprotno. V nekem partijskem poročilu namreč najdemo očitek, da naj bi Kjuder pri pridigi izjavil, »kako ga je ganilo do srca«, ko so šli vsi Nemci ob neki priložnosti k obhajilu, hkrati pa da ga ni ganilo, ko je za božič cel partizanski bataljon šel k obhajilu in spovedi. »Lahko vsak vidi s čem simpatizira,« so zapisali (AS, 1708, 1, 7, Okrajni komite KPS za Tomaj – OK KPS za Kras, 6. julij 1944). V partizanih in komunistih je Kjuder pač prepoznaval svoje ljudi in prav nič ne kaže, da bi se jih bal. Kar pa še ne pomeni, da je nanje gledal s simpatijo. Niti najmanj. Kjuder na podlagi njegovih lastnih besedil in razpoložljivih virov na noben način ni bil podpornik NOG, toda hkrati ga ni mogoče imeti niti za pravega nasprotnika tega gibanja. Posebej ne, če primerjamo njegova dejanja z dejanji njegovih »kranjskih« kolegov. Podobno kot on so tudi slednji včasih vlagali nemajhne napore, da bi rešili ljudi pred nasiljem okupatorja (npr. izposlovanje izpustov iz taborišč), so pa pogosto hkrati nastopili tudi kot odločni podporniki ali celo pobudniki

vaških stražarjev in domobranstva (prim. Gestrin 1993, 87). Kjuder se za ta korak ni odločil. Gotovo ni šlo samo za to, da ga domobranci niso marali. Domobranci – po viru »belogardisti« – so se skupaj z Nemci pojavili v Križu, Dutovljah in Tomaju konec aprila 1944, kjer so lepili in trosili letake. »Ljudstvo in mladina je vse letake v pol ure odstranilo« (AS, 1708, 1, 7, Zapisnik II. seje okrajnega komiteta KPS za Tomaj, 24. april 1944). V Tomaju in njegovi okolici se domobranci sicer niso nikoli dlje časa zadrževali. Zaupna oseba je Kjudru že prej, januarja 1944, povedala, da so domobranci z njim zelo nezadovoljni: »Grozi vam nesreča« (ŽAT, AK, TK, 213).

Domobranstvo ni bilo blizu gorečemu nacionalizmu, ki ga je Kjuder podedoval od svojih predhodnikov, utrdil pa z izkušnjo fašizma. Zaradi komunizma je bil v resnih skrbah, vendar pa se zdi, da ga je še bolj skrbelo, da bomo »[imeli] Slovenijo brez Slovencev« (ŽAT, AK, TK, 216). Ni mogoče vedeti, kaj bi se zgodilo, če bi Kjuder kljub vsemu podprl domobranstvo, ki je bilo prisotno tudi na Primorskem (Mlakar 1979). Nobenega dvoma ni, da je med vaščani tudi med vojno predstavljal veliko avtoriteto, toda mnogi izmed njih so se vseeno odločili za NOG, partizane in OF, čeprav so morali najmanj vedeti, da njihov gospod nad tem ni zelo navdušen. Tomajci so svojega župnika spoštovali, vseeno pa so večkrat kot ne delovali po svoje. »Zunaj vse šumi in politizira, da kar glava boli,« je Kjuder (ŽAT, AK, TK, 235) godrnjal jeseni 1944. Tomaj zato najbrž nikoli ne bi bil vzorna domobrantska vas s postojanko, ki bi do maja 1945 vzdrževala privid reda in miru. Verjetneje je, da bi postal klavnica.

Vmesni čas 1945–1947: neuspehi partijskega sekretarja

Mira Pupisa

26. aprila 1945 so zadnji Nemci tiho zapustili Tomaj. Nekaj dni kasneje je okoli Trsta vse bobnelo, partizanske čete so drle proti Opčinam. Prišel je 1. maj, partizanski borci 4. armade so bili v Trstu, kraške vasi pa polne slovenskih zastav z zvezdami. Tretjega maja so po cestah že drveli kamioni z mladino, ki je šla manifestirat v Trst, tamkajšnji radio pa je pričel oddajati v slovenskem in italijanskem jeziku (ŽAT, AK, TK, 251–254). Nastopil je čas praznovanja. Toda ne za vse.

Le nekaj dni pred osvoboditvijo je v Tomaju slovenska »policija« oz. »narodnoosvobodilna vojska«, v resnici najverjetneje Ozna, pobrala Franca Boleta (Jablana) in ga odpeljala v zapor v Ajdovščino. Ne ve se, zakaj. Znano pa je, da so z njim odpeljali domačinko Cveto Žvab, ki pa so jo po osmih dneh zasliševanja izpustili. Bole ni bil na koncu ničesar obtožen. Na njegovi izpustnici je baje pisalo, da je izpuščen iz »sodnih razlogov«, proti njemu

tudi niso sprožili nobenega kazenskega postopka (PAK, 539, 1, 1. redni celični sestanek, Tomaj, 13. september 1945; PAK, 539, 8, Bole Franc [nedatirano]). Ko so Boleta po treh mesecih izpustili domov v Tomaj, se je vrnil v precej drugačno stvarnost.

Jugoslovanska partizanska vojska se je 11. junija umikala skozi Tomaj proti Morganovi črti. »Med njimi bosí, v ovčjih oblekah. Trpini. Ubogi naš narod!« je zapisal Kjuder. Naslednji dan ob 10. dopoldan so v Tomaj že pripeli Angleži z motocikli, avtomobili vseh mogočih tipov in kamioni, ki so bili opremljeni z antenami oddajnih postaj. Ljudje so kar gledali, niso pa jih razumeli, čeprav je nekaj Angležev »lomilo laščino« (ŽAT, AK, TK, 255–256). Oblast je v tržaškem zaledju prevzela Zavezniška vojaška uprava (ZVU). ZVU je na Tržaškem uvedla neposredno komando, na čelu katere so bili okrožni in okrajni komisarji (npr. v Sežani) iz vrst ameriških oz. britanskih častnikov. V večjih mestih (Gorica, Trst) je vpeljala civilni upravni aparat, ki so ga sestavljali v glavnem stari uradniki. Zapletlo se je na slovenskem ozemlju, iz katerega je nekdane italijansko uradništvo pobegnilo, organi ljudske oblasti pa za ZVU pričakovano niso bili sprejemljivi. Zaradi močnega lokalnega odpora je imela ZVU nemalo težav pri vzpostavljanju civilnega aparata v tržaškem zaledju, zato je za župane in v občinske svete ponekod poskušala imenovati emigrante iz Slovenije. Uspelo jim je v 18 občinah, v 25 pa ne. Vse kaže, da je bila občina Sežana, pod katero je po ukažu ZVU spadal tudi Tomaj, brez slovenskega župana oz. sveta, kajti Kjuder piše, da so se v enem primeru gospodarji iz Filipčjega Brda pri vprašanju vodovoda obrnili neposredno na ZVU v Sežani, kjer je imela ta svojega komisarja. Slovenske civilne uprave pod ZVU v Sežani ne omenjajo niti dokumenti partije in ljudskih oblasti. NOO-ji so še naprej napol legalno delovali po vseh vaseh, tudi v Tomaju, med njihove pomembnejše naloge pa je spadalo organiziranje ljudske samopomoči in manifestacij za priključitev k Jugoslaviji. Še vedno je tudi obstajal ONOO za Sežano, čeprav je imel do priključitve k Jugoslaviji svoj sedež v Hrpeljah, tj. na jugoslovanski strani Morganove črte, v coni B pod oblastjo Vojaške uprave Jugoslovanske armade (Troha 1997b, 95–98; ŽAT, AK, TK, 268; Petrinja 1990, 1).

Po Boletovi vrnitvi je bila tomajska partijska celica močno okrnjena, štele je vsega pet članov. Okrajni komite KPS je namreč izključil Franca Boleta in Cveto Žvab. V imenu tomajske partijske celice je neki Danilo poskušal braniti nekdanja člana, ki sta bila po njegovem mnenju najagilnejša politična delavca na vasi, zdaj pa se jima »vse ljudstvo posmehuje«, in pravi: »Sedaj imata plačilo za vajino požrtvovalno 3 letno delo.« Aretacija in izključitev sta Cveto Žvab očitno zlomili, saj naj bi v solzah naokoli govorila: »Ali je to

plačilo za moje delo?« Med vojno je čistila prostore na nemški komandi, ki je bila v gostilni Na voglu, v sodelovanju z nemškim vojakom, štajerskim Slovincem, je skrbela za dovolilnice in zbirala obvestila o nemških hajkah na partizane (Cencič 2013, 353). Tomajska celica ni razumela, zakaj sta bila njena člana izključena, saj nista bila ničesar obtožena. Iz okrajnega komiteja KPS je nazadnje prišlo neprepričljivo pojasnilo, da sta se prizadeta pravzaprav sama izključila, ker nista hodila na sestanke (PAK, 539, 1, 1. in 2. redni celični sestanek, Tomaj, 13. september in 24. september 1945).

Franc Bole se je sicer kmalu vrnil v vaško politično življenje. Maja naslednje leto ga spet najdemo med članstvom tomajske partijske celice (PAK, 539, 4, Redni sestanek celice, Tomaj, 31. maj 1946). Toda njegov čas je minil. Konec leta 1945 je doživel dva velika neuspeha. Najprej ni bil izvoljen v vaški odbor OF, kar ga je zelo prizadelo. Na oktobrskih volitvah v tomajski OF so bili izvoljeni Marko Fabjan (tajnik), Marija Pahor (aktivna pri AFŽ), Danica Čevnja (aktivna pri Zvezi slovenske mladine – ZSM), Alma Ravbar, Ivan Gorup, Alojzij Gorup in Jožef Šonc. Tomajci menda s temi volitvami niso bili zadovoljni, ker naj ne bi bile izvedene »popolnoma demokratično«, skratka tajno. Poleg tega naj bi bili ljudje odločno proti nekaterim izvoljenim članom. Mladina naj bi bila, recimo, proti Almi Ravbar (PAK, 539, 1 4. redni sestanek celice, Tomaj, 15. oktober 1945). Bole se je s podporo vaše KPS znašel na kandidatni listi za decembrske volitve v KNOO. Kritike vaščanov so zalegle, kajti vse kaže, da so bile te volitve izvedene tajno. Med zanimivejšimi kandidati, ki so bili predlagani tudi s strani tomajske partijske celice, je bil Alfonz Ravbar, ki je po vrnitvi iz Nemčije opravljal zadolžitev tajnika KNOO, kakor tudi nam že znani Karol Fabjan, Albin Večerina – po priključitvi drugi predsednik KLO Tomaj, sin trdnega kmeta z 9 ha zemlje (preglednica 12.2, Tomaj 66), in Jožef Kjuder, za tomajske razmere srednji kmet (preglednica 12.2, Tomaj 16; PAK, 539, 1, 7. celični sestanek, 2. november 1945). Na koncu so se na kandidatni listi znašli tudi Miro Pupis, Rudolf Škerlj in Cveta Žvab. Volitve so potekale 2. decembra 1945. Glasovalo je samo 138 volivcev od 332 vpisanih v volilni imenik. Vas Tomaj je maja 1947 štela 401 prebivalcev oz. 305 polnoletnih, zato prejšnji podatek pomeni, da tomajski KNOO v tistem času ni zajemal tudi sosednjih vasi (PAK, 573, 2, Seznam prebivalstva vasi Tomaj). Ni pa lahko pojasniti tako visoke abstinence. Je šlo morda za pasivni upor volivk in volivcev zaradi zadnjih spornih volitev v vaški odbor OF, katerega mnogo vaščanov slej ko prej sploh ni razlikovalo od KNOO? Spomnimo, OF in KNOO sta bila med vojno v Tomaju en in isti organ. Vsekakor je možnost, da so v volilnem imeniku npr. pomotoma upoštevali še vedno odsotne internirance, popol-

noma izključena, kajti slednji so se večinoma vrnili že do konca avgusta (PAK, 573, KLO Tomaj, 2, Seznam internirancev, KLO Tomaj, 15. oktober 1945). Kljub temu so bili rezultati nadvse zanimivi. Franc Bole, ki je kandidiral samo za odbornika, je prejel skromnih deset glasov. Velja poudariti, da je bil Bole človek, ki je imel takoj za župnikom Kjudrom nedvomno najdaljšo politično kilometrino v Tomaju. Začel je pri Tigru daljnega leta 1927! Zdaj je bil politično truplo. Kot lokalni operativec je Bole nabiral socialni in politični kapital, ki pa na koncu ni prerasel v simbolnega, ne pri ljudski oblasti, še manj pa v lokalni skupnosti. V letih po priključitvi k Jugoslaviji ga bomo našli na nepomembni politični funkciji. »Izgubil [je] veselje do dela, malo ker je obrekovan od vaščanov, malo ker ni bil izvoljen v drugič v OF odbor,« so o njem zapisali v nedatirani (najverjetneje) partijski karakteristiki (PAK, 539, 8, Bole Franc). Boletov padec je sicer mogoče zlahka pojasniti. Med vojno so ga doletele nepriljubljene naloge, kot je bila, recimo, pisanje opominov – grozilnih pisem. Težje je razložiti porazni volilni rezultat Mira Pupisa, ki je kandidiral za kar tri funkcije, in sicer za predsednika KNOO, za odposlanca in za odbornika. Za prvo funkcijo je prejel 24 glasov, za odposlanca devet, za odbornika pa samo sedem. Manj od njega je npr. dobila osramočena Cveta Žvab – šest glasov za odborico. Izstopa tudi zelo slab rezultat Antonije Ravbar (Kosovel), ki je dobila samo deset glasov za odborico.

Kdo so bili zmagovalci volitev? Gledano v celoti je lažje govoriti o velikem poražencu. To je bila zaradi velike abstinence ljudska oblast v celoti. Če pa ta problem za zdaj pustimo ob strani in se osredotočimo na oddane glasove, potem lahko rečemo, da je brez dvoma slavilo kar nekaj posameznikov, ki smo jih v prejšnjem razdelku prepoznali kot igralce, ki so bili na obetavni poti, da obnovijo staro vaško elito. Med njimi izstopata Rudolf Škrli in seveda Alfonz Ravbar, ki sta bila člana skupine/klike, ki je odigrala odločilno vlogo pri septembrskih dogodkih leta 1943. V kolikor je med vojno dejansko obstajala Boletova klika, ni nobenega dvoma, da je na teh volitvah doživela boleč poraz. Med odborniki je namreč največ glasov (77) prejel trdni kmet Jožef Petelin. V Tomaju sta bili takrat sicer dve družini Petelin, ki sta imeli moška člana Jožefa, a v konkretnem primeru obstaja velika verjetnost, da imamo opravka s »slovenskim« županom in nekaj časa tudi predsednikom vaške OF – Jožefom Petelinom – Gaberščnim (Tomaj 18). (Druga družina Petelin, Tomaj 54, je bila glede na premoženje bistveno skromnejša.) Sledijo tov. Jež – Evgen Žibera, veliki kmet, med vojno tajnik vaške OF/NOO in prejemnik Boletovega grozilnega pisma (Tomaj 75), ki je dobil 75 glasov, intrigantni Rudolf Škerlj (Tomaj 41) s solidnimi

66 glasovi, Albin Večerina, bil na prisilnem delu v Nemčiji (Tomaj 66), Jožef Šonc (Zabrič), borec prekomorskih brigad in srednji kmet (Tomaj 83), s 60, Anton Živec (neidentificirani, op.) s 54 in Jožef Škerlj (mlajši), sin velikega kmeta (Tomaj 48), z 51 glasovi. Za odposlanca je bil izvoljen prvi »slovenski« župan Alfonz Ravbar, ki je prejel kar 83 glasov. Za tajnika je bil izvoljen Danilo Colar s 83 glasovi, ki verjetno ni bil Tomajec. Več kot polovico odbornikov (štirje od sedmih) so predstavljali za tomajske razmere (in kot bom posebej obravnaval v zadnjem razdelku tega poglavja, po kriterijih ljudske oblasti) veliki kmetje, manjšina na vasi, ki pa je očitno svoj vodilni razredni položaj uspela konvertirati v politični vpliv, nadalje so bili štirje odborniki udeleženi v NOG, eden je bil v taborišču oz. na prisilnem delu. Za predsednika KNOO pa je bil s 83 glasovi izvoljen Jožef Kjuder, srednji kmet (Tomaj 16) (preglednica 12.2; PAK, 573, 2, Seznam prebivalstva vasi Tomaj; PAK, 573, 2, Zapisnik o poteku volitev za KNOO v Tomaju, 2. december 1945; PAK, 643, 55, Seznam preživelih udeležencev prekomorskih brigad). Kjuder je bil iz ugledne tomajske družine trgovca, o katerem je župnik napisal vse najlepše. Čeprav je rodbina izhajala iz Kazelj in se je v Tomaj verjetno preselila šele tik pred prvo svetovno vojno, je nedvomno pripadala vaški eliti, saj je imel Kjudrov oče, ki mu je bilo prav tako ime Jožef, leta 1928 odločilno besedo pri vprašanju, ali naj se fara zadolži za nove zvonove. Jožefa je njegov oče pred vojno poslal v Zavode Sv. Stanislava v Šentvid pri Ljubljani, kjer je preživel le tri leta, saj ga je bolj zanimalo delo na domači kmetiji. Bil je med tistimi 35 Tomajci, ki so jih Nemci februarja 1944 iz maščevanja odgnali v Nemčijo. Jožef Kjuder je bil na prisilnem delu v neki tovarni, nato pa se je vrnil domov. Partijska celica Tomaj je še leta 1947 o njem podala najboljšo možno oceno, pod katero se je podpisal takratni sekretar Miro Pupis. Čeprav ni bil njen član, je bil Kjuder vsaj simpatizer OF, in kar je bilo najpomembnejše, upošteval naj bi partijske direktive, povrh pa je bil še precej izobražen. »Zelo zmožen in energičen človek. Pri ljudstvu priljubljen,« so o njem zapisali (ŽAT, AK, TK, 217; ŽAT, AK, T, 3, 867–871; PAK, 539, 8, Zapisnik izredne seje, 5. marec 1947).

Jožef Kjuder pravzaprav med igralci na vasi ni bil novinec. Kot smo videli v prejšnjem razdelku, ga najdemo že med ustanovitelji vaške OF, katere član je bil vse do aretacije februarja 1944. (Zato je zelo nenavadno, da ga Pupis spomladi 1947 označuje za samo simpatizerja OF.) Zdaj je prišel v ospredje, njegova zvezda pa je ugasnila kmalu po letu 1947, ko na vasi ni imel več vidne vloge. Ne glede na to pa nikakor ne smemo zanemariti dejstva, da sta bila v Tomaju od konca leta 1945 pa vse do druge polovice 1947 na dveh najodgovornejših mestih prav človeka, ki sta izhajala iz uglednih

tomajskih rodbin. Enkrat sredi decembra 1945 je namreč sekretar tomajske partijske celice postal Miro Pupis, ki je bil demobiliziran novembra. Očitno se je z Jožefom Kjudrom dobro razumel, kajti prav on se je leta 1947 podpisal pod njegovo več kot lepo karakteristiko, ki so jo nato poslali v Sežano. Čeprav je Pupis decembra 1945 naravnost pogorel na tomajskih volitvah v KNOO, njegove kariere s tem še ni bilo konec – prav nasprotno. Konec decembra je bil izvoljen za predsednika okrajnega NOO v Sežani, zato je odložil funkcijo partijskega sekretarja v Tomaju, ki jo je po njem prevzel Ivan Počkar (PAK, 539, 1, 12. redni celični sestanek, Tomaj, 27. december 1945). Pupisovo najnovejše napredovanje je verjetno ustvarilo nadvse ugodne pogoje za obnovo oz. prenovo stare tomajske elite, gotovo boljše kot jeseni 1943. Iz igre je namreč izpadel Franc Bole, ki ni izhajal iz kroga najuglednejših rodbin, je pa kar nekaj časa hkrati pokrival OOF/ONOO Tomaj in lokalno partijo, pri čemer pa se je najmanj v primeru Žiberne izkazal za neprijetnega sodelavca, povrh vsega pa se je še zameril mnogim drugim vaščanom. Zdi se, da je Pupis nastopal taktneje, februarja 1946 je npr. posvaril tovariše, da so na pokrajinskem NOO nezadovoljni s Tomajem, da ga bodo »popolnoma izolirali« in da bo prišel kak govornik samo na prošnjo ljudstva (PAK, 539, 4, 16. redni sestanek celice, Tomaj, 4. februar 1946). Hkrati je bilo pomembno, da je Pupis znova posegel izven svoje skupnosti. Kot že večkrat omenjeno, je tomajska elita v svojih boljših časih praviloma imela svoje ljudi, ki so delovali tudi zunaj vaške skupnosti. V novih časih njeni potencialni prenovitelji takih ljudi niso potrebovali nič manj. V tistem trenutku, ko še ni bilo jasno, kaj se bo zgodilo s Krasom, v prvi vrsti pač bolj zaradi dragocenih informacij kot drugih koristi, kajti okrajni NOO v Sežani je takrat v resnici deloval na drugi strani Morganove črte. Toda stvari se na koncu niso izšle ugodno za gospodarje, naslednike uglednih tomajskih rodbin. Pupis se na položaju predsednika ONOO ni obdržal dolgo. Poleg tega velika abstinenca na volitvah za zmagovalce nikakor ni pomenila dobre popotnice.

Novaizvoljena ljudska oblast se je nemudoma lotila dela. Prizadevala si je reševati tekoče probleme, kot npr. obnove šole in vaških poti, za kar so predvideli brezplačno delo (dnino, rabuto) vaščanov. Kmečke družine naj bi namreč opravile določeno število delovnih dni glede na gospodarsko težo svojih gospodarstev. Nazadnje je te dnine enkrat na začetku leta 1946 podprl tudi zbor volivcev, ki je predstavljal pomembno dopolnilo nove ljudske demokracije (PAK, 573, 2, Zapisnik 3. redne seje KNOO Tomaj, 5. februar 1946). Naloga partije in drugih množičnih organizacij, OF, AFŽ, SKOJ, LMS, pa je bila z mobilizacijsko-propagandnimi naporji doseči dejansko an-

gažiranost ljudi. Tak je bil vsaj ideal, ki ga je NOG pričelo negovati že med vojno, obdržal pa se je tudi po priključitvi k Jugoslaviji leta 1947. Osnovni pogoj uspešnosti teh organizacij je bilo množično članstvo. Na tem področju je bila v letih 1945–1947 v Tomaju verjetno najuspešnejša AFŽ. Glede na Seznam prebivalstva vasi Tomaj je tam 15. maja 1947 (glede na zadnji datirani vrinek v seznamu) živel 401 prebivalec, med katere pa niso šteli šolskih sester. Od teh je bilo 305 prebivalcev starih nad 18 let, odrasle ženske so tvorile slabo polovico tega števila – 144. AFŽ je imela takrat v Tomaju 117 članic, kar je predstavljalo kar 81,25 % vseh odraslih žensk na vasi. Od 83 gospodinjstev jih je imelo kar 76 ali 91,56 % najmanj eno članico AFŽ. Predsednica tomajske AFŽ je bila leta 1946 Amalija Šonc, tajnica Rosa Žvab, podtajnica pa Klementa Vran. Za vprašanja socialnega skrbstva pa je bila tukaj zadolžena tudi Antonija Ravbar. Nasploh je bila navada, da so v množičnih organizacijah in v partiji tako kot v KNOO obstajali ljudje, ki so bili posebej zadolženi za posebna področja. Npr., v KNOO so obstajali referenti za kmetijstvo, obnovo itd., v OF in v partiji pa so bili posamezniki/-ce zadolženi/-e za delo z določeno organizacijo, npr. za AFŽ, ZSM in SKOJ. Slednje je v teoriji pomenilo širjenje vpliva partije, hkrati pa tudi veliko obremenitev posameznikov, ki so v takem sistemu hitro postali obloženi z različnimi funkcijami, saj so bili člani več organizacij hkrati. Slednje je bilo posebej problematično na lokalnih ravneh, kajti tam so z malo izjemami družbenopolitične funkcije ljudje opravljali povsem brezplačno (nepoklicno), skratka amatersko ob rednem delu. AFŽ je bila v Tomaju zlasti uspešna z organizacijo dogodkov, ki so jim rekli množični sestanki, kot je bilo npr. predavanje dr. Majde Bržan o zdravstvu žensk (PAK, 441, 1, 5, Seznam AFŽ v Tomaju; PAK, 573, 2, Seznam prebivalstva vasi Tomaj; PAK, 419, 2, 3, Zapisnik 7. rednega sestanka SKOJ-a, 8. april 1947).

Drugo pomembno področje ljudske oblasti je bilo socialno skrbstvo. Do podpore so bile npr. upravičene družine, ki so ostale brez hraniteljev zaradi fašističnega terorja, pa tudi tiste, katerih moški člani so služili v Jugoslovanski armadi na drugi strani Morganove črte. Finančna sredstva za podpore so se izplačevala iz davkov, ki jih je še vedno pobirala ljudska oblast, deloma pa tudi iz sredstev, ki jih je namenjala ZVU. Npr., februarja 1946 naj bi bil KNOO Tomaj s strani ZVU upravičen do 3.426 lir za socialno skrbstvo, kar je bilo nenavadno, kajti ZVU ljudske oblasti uradno ni priznaval (PAK, 573, 2, Izplačilni list podpor za rodbine žrtev fašističnega terorja, Sežana, 15. december 1946; PAK, 573, 2, Zapisnik 3. redne seje KNOO za Tomaj, 5. februar 1946). ZVU je prebivalstvu nudila vrsto ugodnosti, od drobnih uslug, kot so bile brezplačne vožnje s kamionom iz Tomaja do Opčin, in

simbolnih gest, kot je bilo botrstvo angleškega vojaka v Tomaju, do sofinanciranja obnov domačij (v višini celo 60 % stroškov!), nazadnje pa je celo plačala za novi veliki tomajski farni zvon. Zadnje se je zgodilo že potem, ko je postalo jasno, da bo Tomaj pripadel Jugoslaviji (ŽAT, AK, TK, 257, 261, 271–274; PAK, 539, 4, Zapisnik 49. rednega celičnega sestanka Tomaj, 23. oktober 1947.)

Nad temi uslugami in pomočjo ljudska oblast na obeh straneh Morgano-ve črte seveda ni bila navdušena. Bil je to čas velikih kampanj za priključitev cone A s Trstom vred Jugoslaviji, ki so potekale ob robu pariške mirovne konference. Angloameriška podpora je bila v tem kontekstu videna kot propagandno orožje proti Jugoslaviji. Petrinja se je kasneje spominjal, da je oblast iz Slovenije poskušala prebivalstvo v coni A prepričati, da pomoč zavrne. Ne glede na to je ZVU po njegovih besedah v okraju Sežana obnovila 77 stanovanjskih objektov (Petrinja 1990, 54). Morda lahko kot kampanjo proti ZVU interpretiramo tudi nekoliko nenavadno direktivo iz julija 1946, ki je malo spominjala na vojne čase, ko je šlo za gospodarsko blokado sovražnikovega ozemlja in boj proti »slovenskim« županom: »Kontrolirati, da ne bo nihče nosil blaga v Trst. Do novega ukaza,« je na partijskem sestanku pred manifestacijo povedal Miro Pupis (PAK, 539, 4, Redni sestanek celice, 1. julij 1946). Najbrž ne tvegamo dosti, če sklepamo, da so imeli ti ukazi takrat še manj učinka kot med vojno. Poleg tega se Tomajci niso v velikem številu udeleževali manifestacij, ki so jih v Trstu organizirale množične organizacije ljudske oblasti. Npr., septembra 1946 so se tja odpravili manifestirat skoraj samo člani partije, vsega skupaj 11 (PAK, 539, 4, Zapisnik 43. rednega sestanka celice, 13. september 1946.)

Tudi župnik Kjuder ni bil niti malo navdušen nad angleško vojaško posadko v Tomaju, seveda pa iz popolnoma drugih razlogov kot ljudska oblast. Po osvoboditvi mu je šlo silno na živce vsesplošno veseljačenje: »Vsepovsod ples, ples, ples.« Vsaj v tem med cono A in cono B menda ni bilo nobene razlike. Angleži so takrat v Tomaju organizirali tudi po dva plesa na teden, kar je zadostovalo, da so si pri župniku prislužili veliko črno piko (ŽAT, AK, TK, 258). Tomaj so zapustili že 8. maja 1946. »Pri ljudeh niso pustili prav lepega vtisa,« je zapisal (str. 264). In dodal (str. 264):

Premalo možje. Nič tiste odločne nemške discipline. Raje kakor bi dali ljudem preostalo hrano, so jo zažigali. Vsak petek ob 16h – 16.30. Platzmusik. 12 piskačev in bobnarjev je piskalo in bobnalo od Pirčevih do Polakovega [nejasno, op.], pred njimi pa dirigent s takim čudnim korakom in gestami, da so ljudje samo nemo z nasmeškom opazova-

li. [...] Oficirjem so zamerili ljudje, da so preveč pili in se potem nedostojanstveno vlekli po cesti. Kjer so bili na stanovanju, je bil križ. Snage nič. Mazali sobe. [...] »Nemci so bili kot ljudje veliko bolj fini, moški, vljudni.«

Zadnji stavek, ki je v izvirniku v narekovajih, je verjetno Kjudrov povzetek vaškega javnega mnenja, s katerim je želel podkrepiti svoje negativno stališče do Angležev. Morda je bilo vse skupaj manj dramatično. Tomajci niso ravno sloveli kot nasprotniki pitja in zabave, opijali so se tudi nemški vojaki (ŽAT, AK, TK, 199). Predvsem je šlo najbrž za to, da so Angleži v vas prinesli preveč novosti, župnik Kjuder pa ni maral novotarij. Poleg tega je vojno izobilje (prim. Betts 2004, 26), s katerim so se šopirili angleški vojak, med prebivalstvom, izmučenim od vojne in obremenjenim z negotovo prihodnostjo, najbrž vzbujalo mešane občutke.

Ljudska oblast je bila z ZVU večkrat v resnem konfliktu. Včasih je šlo za precej nedolžne stvari, kot npr. ob demonstracijah v Sežani proti ukinitvi ONOO, 19. avgusta 1945, ko so se angleški vojaki samo smejali ljudem, ki so vzklikali Titu in Stalinu (ŽAT, AK, TK, 257). Toda po nekih drugih demonstracijah v Sežani, 4. aprila 1946, je v Tomaj prišla »civilna policija [čerini, iz it. besede, ki je pomenila voščene vžigalice: tako so jih poimenovali zaradi črnih uniform in belih čelad, ki so ljudi spominjale na vžigalice, op. a.]« in odpeljala Mira Pupisa. Pupis je mnogo kasneje sicer zapisal, da je bil zaprt od 15. marca do 15. junija 1946 (PAK, 539, 4, Redni sestanek celice, 5. april 1946; PAK, 643, 36, Pupis Antona Miro, Tomaj, 25. marec 1964). Kakor koli, ko se je Pupis nazadnje vrnil iz zapora ZVU, kot vse kaže, ni več opravljal funkcije predsednika ONOO Sežana. Sredi oktobra 1946 je ponovno postal sekretar tomajske partijske celice, kar je bila njegova poslednja pomembna funkcija (PAK, 539, 4, 47. izvanredni sestanek, 14. oktober 1946).

Tomaj pa so prav v tistem času pričeli pretresati novi konflikti med ljudsko oblastjo, v prvi vrsti partijo, in nemajhnim deležem vaščanov. Dokumenti ustvarjajo vtis, da so ti spori postali intenzivnejši od zgodnje pomladi 1947, ko je postalo jasno, da bo Tomaj priključen Jugoslaviji. Tomajci so si že precej prej belili glave z vprašanjem, kako bo mogoče živeti brez Trsta (ŽAT, AK, TK, 267). Zdaj se je približeval čas, ko je to vprašanje terjalo odgovor. Nekateri so pričeli razmišljati o izselitvi. Nobenega dvoma ni, da je ta problem v vasi dvignil temperaturo. Koliko Tomajcev si sploh želi živeti v novi Jugoslaviji, je bilo na drugi strani resno vprašanje, ki je ljudsko oblast mučilo od samega začetka. Jeseni 1945 se je menda samo polovica vaščanov podpisala pod zahtevo, naj se Primorska priključi Jugoslaviji. Ne-

kateri so nasprotovali, da bi po zidovih njihovih hiš pisali projugoslovanske parole (PAK, 539, 1, 4. redni celični sestanek, Tomaj, 16. oktober 1945). Ni čudno, da pokrajinski NOO za Primorsko ni bil zadovoljen s Tomajem in da je zagrozil z njegovo »popolno izolacijo.« Zdi se, da Mira Cencič (r. 1934) povzema lastne otroške spomine oz. ustno izročilo, ko piše, da so v tistem času ljudje iz vseh bližnjih vasi Tomajce napadali z vzdevkom »bela garda« (2013, 210). »Hočemo Jugoslavijo«, »Hočemo Tita«, »Hočemo priključitev k Jugoslaviji«, »Reka, Trst, Gorica, naša je pravica«, »S Titom v borbi, s Titom v svobodi«, »Tito je naš, mi smo Titovi: dovolj je 25 let sužnosti« – to so bili napisi, ki so se pojavili v Tomaju, »beli gardi« navkljub, in v vseh bližnjih vaseh. »Odkar je menda svet, niso bili zidovi tako počeckani,« je komentiral župnik Kjuder (ŽAT, AK, TK, 258). Alfonz Ravbar je med vojno na tržaški prefekturi povedal, da bi bili vaščani pod določenimi pogoji morda za Italijo. Nikoli ne bomo izvedeli, kako bi glasovali Tomajci, če bi v coni A izvedli plebiscit po zgledu koroškega iz leta 1920. Kjuder se v svojih spisih nikjer ni izjasnil glede vprašanja priključitve Krasa Jugoslaviji. Čeprav je povzel pomisleke številnih vaščanov, pa v resnici nikakor ni mogoče potegniti zaključka, da je priključitvi sam nasprotoval. In to kljub temu, da menda ni bilo nedelje, ko Kjuder ne bi pridigal proti ljudski oblasti oz. proti »našemu pokretu,« kot so zabeležili v tomajski partijski celici na začetku leta 1947 (PAK, 539, 8, Zapisnik seje, Tomaj, 11. januar 1947). Kjudra ne bomo našli med tistimi slovenskimi duhovniki tržaško-koprske škofije, z njegovim dobrim znancem Virgilom Ščekom na čelu, ki so kljub nekaterim zadržkom javno podpirali priključitev Primorske Jugoslaviji (Troha 1997a, 144–145).

Konflikt povojne ljudske oblasti z župnikom Kjudrom, kakor tudi z nemajhnim delom vaške skupnosti, se je razvnel junija 1946, v času birme. 17. junija naj bi v Tomaj prišel tržaško-koprski škof Antonio Santin. Tomajska partija, ki je vsekakor sledila navodilom višjih forumov, si je zadala nalogo, da je treba to birmo preprečiti. Staršem naj bi pojasnili, kakšni so bili italijanski škofje, kaj so počeli v času fašizma. Toda preprečiti birmo v Tomaju ni bil mačji kašelj. Za ljudsko oblast in partijo je blokada škofa Santina v konkretnem primeru pomenila predvsem domoljubno dejanje – poleg sporne preteklosti je namreč škof ves čas zagovarjal plebiscit in da naj pridejo čisto italijanski kraji pod Italijo (Škerl 1987, 296; Troha 1997a, 148) –, za župnika Kjudra, vsekakor pa tudi za velik del vaške skupnosti pa nič drugega kot nedopusten poseg v vaško tradicijo in njeno versko življenje. To je moralo biti kristalno jasno vsem lokalnim političnim akterjem. Nedvomno je zato v tistem času prišlo do spora na sestanku odborov vseh množičnih organizacij, ki bi po ustaljeni praksi morale združiti moči

pri blokadi dogodka. V vsakem primeru so se predstavniki teh organizacij sprti razšli (PAK, 539, 4, Redni sestanek celice, 31. maj 1946). 17. junija je bila tomajska cerkev sv. Petra in Pavla pripravljena na slavnostni dogodek. Kjuder je poročal, da je veliko birmancev odpadlo. Nihče ni prišel iz Kazelj, Dobravelj, Grahovega Brda, Šepulj, Križa, Dutovelj, Skopega in Koprive. Iz Avberja sta prišla samo dva, le eden iz Utovelj, iz Filipčjega Brda trije, iz Tomaja pa jih je prišlo nad 50, odpadlo jih je samo 6–8. Škofa Santina nazadnje ni bilo v Tomaj, ker so ga na Opčinah napadli s kamenjem in kravjeki, zato se je obrnil nazaj v Trst. V Tomaju je bila samo sv. maša, po zakramentu pa so šli otroci nato k škofu v Trst. »Moral je ostala visoka,« je zapisal Kjuder. Ljudska oblast in njene množične organizacije se v Tomaju niso imele čemu veseliti. Posebej ne, če drži Kjudrovo poročilo, da so Tomajci samo »mirno in pasivno gledali«, ko so v njihovi vasi tega dne prebivalci drugih kraških vasi protestirali proti škofu, vendar tudi proti župniku in samostanu. Prišlo jih je menda res veliko, več kot iz 60 različnih vasi (ŽAT, AK, TK, 266–267). Ker je Tomaj sabotiral bojkot birme, se je za kazen v naslednjih dneh po Krasu širila propaganda: »Na Sv. Peter nihče v Tomaj! Dol z reakcijo!« Vse kaže, da je župnik svoje farane za zvestobo nagradil. Sklenil je »konkordat« z vaškimi fanti, da imajo lahko ples na predvečer največjega vaškega praznika sv. Petra in Pavla, 28. junija, vendar samo do 23. ure. Tomajci so tokrat praznovali sami, vendar »vseeno izredno židane volje« (str. 267).

Župnik Kjuder je znova, in vsekakor ne zadnjič, dokazal svoj velik vpliv, ki ga je imel v Tomaju. Ohranil je avtoriteto in oblast nad vaško tradicijo. Ne glede na to pa ni nujno, da se je po tem dogodku čutil velikega zmagovalca. Gotovo ni brez razloga na rob kronike »Onemogočena sv. birma v Tomaju« zapisal (ŽAT, AK, TK, 266): »Kako bomo to opravičili?« Kjuder v obdobju fašizma sicer ni deloval popolnoma tako, kot bi si želel škof Santin, ker je bil kot upornik trn v peti oblastnikom. Toda hkrati je pripadal cerkveni hierarhiji/eliti, na vrhu katere je bil za njega takrat pač škof Santin, in s slednjo ni bil pripravljen prelomiti za nobeno ceno. Kjuder je veljal za enega najvplivnejših duhovnikov na Krasu, zdaj pa so tam škofa pričakali s kamenjem in kravjeki. Navedeno zabeležko je zato mogoče brati tudi kot nekakšno samokritiko.

V resnici precej preseneča velik odziv na bojkot birme iz sosednjih vasi, ki so pripadale tomajski fari. Tomaj se je tukaj izkazal za pravo črno ovco. Zakaj? Ker je župnik pač živel v Tomaju in je bil njegov vpliv drugod manjši? Ker si nemalo ljudi v tako razgretem ozračju iz drugih vasi preprosto ni upalo priti v Tomaj zaradi birme? Tukaj je še eno pomembnejše vpra-

šanje, na katerega prav tako ni lahko odgovoriti. Kakšne posledice je imel dogodek za potencialne prenovitelje vaše elite, ki so obvladovali KNOO, in kakšne za lokalno partijsko celico? Gotovo je le to, da kampanje bojkota birme ne eni ne drugi na noben način niso mogli preprečiti. Lahko bi jo sicer na razne načine tiho sabotirali, za kar pa v ohranjenem gradivu nimamo oprijemljivih namigov. Spor na sestanku vodilnih v množičnih organizacijah ponuja kvečjemu ugibanje, da so se nekateri posamezniki zaradi predvidljivega izida morda želeli izogniti organizaciji bojkota. Ne glede na to, kakšna je bila resnična vloga odbornikov KNOO Tomaj, so imeli slednji nemajhen problem. Drugače kot njihovi očetje niso mogli biti več oblastniki in hkrati sproščeno sodelovati z župnikom. Po priključitvi Jugoslaviji so imeli teh možnosti še precej manj. Tudi članom tomajske partijske celice verjetno ni bilo ravno lahko. Najbrž so iz okrajnega komiteja na svoj račun slišali nemalo krepkih. Miro Pupis se je ravno takrat enkrat vrnil domov iz zapora ZVU, slej ko prej v precej manj mirno vas, kot jo je zapustil. »V vasi je dosti obrekovanja,« je opazil. Birma je najbrž odpihnila dotedanjega sekretarja Ivana Počkarja, saj konec julija na njegovem mestu najdemo že drugega človeka, Adolfa Boleta. Naslednje leto je partijska celica spet sklenila, da je v vasi treba delati na tem, da starši otrok ne bodo dali birmati škofu Santinu. Kjuder o morebitnih incidentih tokrat ni poročal, baje ob maši niti ni omenil napada na Santina, do katerega pa je takrat prišlo 19. junija v Kopru (PAK, 539, 4, Redni sestanek celice, Tomaj, 1. julij 1946; PAK, 539, 8, Zapisnik izredne seje, Tomaj, 17. maj 1947, Zapisnik seje, Tomaj, 23. junij 1947).

Med avgustom in oktobrom 1946 je tomajsko celico zaposloval *Slovenski Primorec*, katoliški časopis, ki je izhajal v Gorici, avtorji člankov pa so bili zlasti duhovniki. Časopis ni bil naklonjen ljudski oblasti (Troha 1997a, 146–147), zato so njeni predstavniki preprečevali njegovo razširjanje, kjer se je le dalo. Tomajci naj bi ga kupovali v Trstu. Avgusta so člani celice sklenili, da bodo začeli z akcijo njegove zaplembe. O uspehu te akcije kasneje niso poročali, tomajska celica pa je imela kmalu dosti večje skrbi (PAK, 539, 4, Zapisnik 39. rednega sestanka, Tomaj, 10. avgust 1946, Zapisnik 43. rednega sestanka, Tomaj, 10. september 1946, Zapisnik 49. rednega celičnega sestanka, Tomaj, 23. oktober 1947).

Miro Pupis je bil za sekretarja tomajske celice soglasno predlagan že avgusta 1946, a je funkcijo prevzel šele sredi oktobra (PAK, 539, 4, Redni sestanek celice, 4. avgust 1946, 47. izvanredni sestanek celice, Tomaj, 14. oktober 1946). Pupis je svojo funkcijo vzel precej resno. Medtem ko je za partijske sekretarje v Tomaju po letu 1947 težko ugotoviti že to, kaj so sploh počeli,

je pri njegovem delu vsaj v grobem razvidna neka rdeča nit. Slednjo je iskati v določeni previdnosti občevarja z vaščani pa tudi v zanimanju za delo in usmerjanje drugih množičnih organizacij, posebej SKOJ in tudi KNOO. Na sestankih je poudarjal, da je treba paziti na besede, ki se izrečejo med ljudmi. Pod njegovim vodstvom se je klicalo na zagovor tiste člane, ki so »strahovali manj zavedne ljudi iz vasi« (PAK, 539, 4, Zapisnik celice KPJK Tomaj, 8. oktober 1946; PAK, 539, 8, Zapisnik seje, Tomaj, 31. januar 1947). Pri delu KNOO Tomaj je Pupis sodeloval še, ko je bil predsednik ONOO Sežana, kjer je dajal razne predloge, npr. kako naj bo sploh organizirano delo KNOO. Kmalu po volitvah je namreč tajnik KNOO Tomaj Danilo Colar sporočil, da zaradi preobilice drugega dela ne more več vršiti svoje funkcije. To je bil prvi, vendar ne zadnji primer »izgorelosti« tomajskega tajnika (PAK, 573, 2, Zapisnik 3. redne seje KNOO Tomaj, 5. februar 1946).

Med uspešnejšimi kampanjami tomajske partije je bila pobuda za udarniško pobiranje borovega prelca, pri kateri je sodelovala tudi OF, ki so jo vaščani na množičnem sestanku pohvalili s ploskanjem (PAK, 539, 8, Zapisnik redne seje, Tomaj, 13. februar in 27. februar 1947). Mnogo manj pa so bile partija in druge organizacije (zlasti SKOJ) uspešne pri pridobivanju ljudi za udarniško delo v Jugoslaviji. Iz Istre je npr. leta 1947 železniško progo Sarajevo–Šamac šlo gradit 30 mladinskih brigad. Tomaj je prispeval dva človeka, eden izmed njiju je bil član celice Franc Živec, drugi pa kasnejši predsednik OF Andrej Živec. Tukaj je treba sicer upoštevati, da so bili ljudje pogosto angažirani ali pa vsaj vabljeni v delovne brigade tudi doma; ne samo v Tomaju pri že omenjenih dninah, ampak na ravni okraja Sežana, kjer so poleti 1947 računali, da bi lahko Tomaj prispeval nič manj kot 260 brigadirjev. Ni verjetno, da je okrajni OF, ki je te brigade organizirala, uspelo angažirati veliko število Tomajcev, zlasti ne poleti, ko je bilo največ dela na poljih. Vaški SKOJ je že spomladi poročal, da se o udarniškem delu na vasi sicer veliko govori, a da se zanj nihče noče prijaviti (PAK, 539, 8, Zapisnik redne seje, Tomaj, 5. marec 1947, Poročilo delovanja partije, 8. 8. 1947; PAK, 419, 1, 2, Org. shema odreda delovnih brigad sežanskega okraja, Herpelje - Kozina, 1. julij 1947; PAK, 419, 2, 3, 4. redni sestanek SKOJ, Tomaj, 5. marec 1947).

Tomajska partija si je prizadevala tudi promovirati novo združništvo. V ta namen je poskušala spodbuditi lokalne kovače, da bi ustanovili zadružno kovaško delavnico, vendar brez uspeha (PAK, 539, 8, Zapisnik seje, Tomaj, 11. januar 1947, Zapisnik redne seje celice KPJK Tomaj, 20. januar 1947). Ob tej priložnosti je Pupis okrcal apolitičnost vaščanov, ki da npr. hodi-jo pomagat sekat drva samo tistemu gospodarju, ki bo prišel pod agrarno

reformo, »to pomeni, da sami sebe izkoriščajo«. Ker je iz prve roke vedel, kako deluje vaška ekonomija (dnina/žrnada), si je to nenavadno opazko težko razlagati. Morda pa se je ob tej priložnosti spomnil, da je poleti 1946 na sestanku celice predlagal, da bi partijci hodili udarniško kosit travo eden k drugemu, s čimer bi »pokazali enotnost in bratstvo«, v kasnejših zapisnikih pa ni ne duha ne sluha o uspehu podane iniciative (PAK, 539, 4, Redni sestanek celice, Tomaj, 1. julij 1946). Zdi se, da je v času Pupisovega vodstva v tomajski partiji prišel v ospredje prihajati Aleksander Čevnja. Ker naj bi bil Tomaj na začetku leta 1947 »obseden« od strahu pred Jugoslavijo, nekateri simpatizerji (partije?) pa naj bi ustražovali manj zavedno ljudstvo, so v celici sklenili sklicati množični sestanek, da bi ljudi prepričali, naj se ne izseljujejo. Mirovna pogodba med Italijo in Jugoslavijo je bila podpisana v Parizu 10. februarja 1947. V Tomaju so se razširile govorice, da bo Jugoslovanska armada prispela že istega dne ob polnoči. Množice ljudi so odhitele v Trst, da bi nakupile nekatere stvari, zlasti pa, da bi se znebile italijanskih lir, ki naj jih v novi državi nad vrednostjo 20.000 ne bi bilo mogoče zamenjati. Več ljudi se je takrat že izselilo, v glavnem iz Sežane (ŽAT, AK, TK, 274). Zaradi zavlačevanja ratifikacije mirovne pogodbe s strani Sovjetske zveze pa se je priključitev Krasa Jugoslaviji v resnici izvršila šele v noči s 15. na 16. september. Omenjeni množičen sestanek je partija organizirala prav v dneh podpisa pariške pogodbe. Poleg Pupisa je bil govornik tudi Čevnja (PAK, 539, 8, Zapisnik redne seje, Tomaj, 13. februar 1947).

Aleksander Čevnja je bil po socialnem izvoru mali kmet (preglednica 12.2, Tomaj 92), med vojno je bil partizan, poleg članstva v partijski celici je bil od januarja 1946 še tajnik tomajskega odbora OF, po priključitvi k Jugoslaviji leta 1947 pa je bil izvoljen za predsednika KLO Tomaj (PAK, 539, 4, 14. redni sestanek celice, Tomaj, 18. januar 1946). S Pupisem sta bila povezana še po letu 1947, kar pa še ne pomeni nujno, da je bil Čevnja nova vzhajajoča zvezda na vasi. Do njega je imel resne zadržke že okrajni partijski komite, zato je zelo nenavadno, da je postal tajnik vaše OF, kasneje pa celo predsednik KLO. Toliko bolj, ker mu Pupis po priključitvi ni več mogel kriti hrbta (AS, 1708, 1, 7, »Na vašo zahtevo« [brez naslova, nedatirano in nepodpisano]). Vsekakor je Čevnja užival odpor tudi pri določenem delu skupnosti. Slednje se je pokazalo v najhujšem vaškem konfliktu, kar jih je bilo v Tomaju v celotnem obdobju, ki ga pokriva pričujoča raziskava. Ta se je začel enkrat pozno jeseni 1946, podelil pa se je šele tik pred priključitvijo, avgusta 1947.

Novembra 1946 je partijska celica v Tomaju postala posebej pozorna na majhno skupino (3–4 članov), od katerih naj bi bil eden iz vasi Kobdilj, ki

da si je prizadevala na vaščane vplivati s svojo »reakcionarno propagando.« Partijci so preko svojih sorodnikov poskusili izvedeti, kaj se kuha, a brez uspeha. Decembra so nazadnje »tomajski razgrajachi (reakcija)« povabili na sestanek bivšega sekretarja celice Ivana Počkarja v Šepulje, kjer so mu povedali, da gojijo sovražstvo predvsem do Aleksandra Čevnje in Mira Pupisa. Označili so ju za fašista. Sekretar Pupis je na podlagi tega prišel do zaključka, da mora v vasi delovati kaka podtalna organizacija, kot so »križarji«, kajti proti bivšim partizanom naj bi se vse bolj izkazovalo sovražstvo (PAK, 539, 4, Zapisnik seje, 10. december 1946). Kmalu po koncu vojne, zlasti pa v času agrarne reforme so se namreč v Sloveniji pojavile razne ilegalne skupine in oborožene tolpe, ki so ustrahovale, napadale in celo ubijale predstavnike nove ljudske oblasti, miličnike in graničarje, širile protirežimsko propagando, ropale zadružne trgovine in kmete, ki jim niso hoteli pomagati. Emigracija v Avstriji, ki je te skupine marsikdaj organizacijsko podpirala, jih je navadno imenovala »Matjaževa vojska«, jugoslovanske oblasti pa »bande«. Ker pa so nekateri kot razpoznavni znak nosili bele križe, so jim pogosto rekli kar »križarji« (prim. Čepič 1995, 103; Čoh 2010, 88–105). Pupis je sicer članstvu ukazal budnost, a kaj, ko so celico prav v tistem času pretresali hudi notranji spori. Pupis omenja celo sovražstvo. Poleg tega naj bi se celica stalno manjšala, konec oktobra je namreč štela samo pet članov in enega kandidata. Če je celica junija 1946 evidentirala kar osem možnih kandidatov, so slabo leto kasneje, spomladi 1947, ugotavljali, da v vasi ne obstaja niti en človek, ki bi ga lahko sprejeli za kandidata (PAK, 539, 4, Imenik predlaganih kandidatov za KPJK Tomaj, 6. junij 1946; PAK, 539, 8, Zapisnik redne seje, 18. marec 1947.) Drugače povedano, čeprav je partijska celica lahko najmanj teoretično računala na podporo članstva drugih množičnih organizacij na vasi, je bila sama povsem neznatna. Partija bi morala biti avantgarda, to so večkrat obelodanili tudi v Tomaju. Toda v času hudega vaškega konflikta je imela lokalna partija pravzaprav manj članov kot skupina razgrajčev. V najboljšem primeru je bila na ravni vplivne klike, kolikor so jo funkcionarji iz KNOO-ja, v SKOJ-u, OF in AFŽ pač upoštevali. V najslabšem primeru pa celica na vasi ni imela sploh nobenega pravega vpliva, kot so spomladi 1947 samokritično ocenjevali člani sami (PAK, 539, 8, Zapisnik redne seje, 18. marec 1947).

Vaški konflikt je v letu 1947 dobil še nove razsežnosti. Marca 1947 so že ugotavljali, da ima ta razgrajaska skupina 6–8 članov, ki so aprila organizirali svoj ples. Blatila naj bi Jugoslavijo in se celo ukvarjala s črno borzo. Tomajski skojevci so v istem času v vasi opazili dva provokatorja, ki naj bi napadla jugoslovanskega predstavnika v Dutovljah, grozila lokalnim anti-

fašistom, ukradla naj bi tudi motor in še nekaj drugega blaga, ki naj bi ga prodala v cono B. Skojevci so ugibali, da bi bila lahko omenjena človeka povezana s civilno policijo (čerini) in z Angleži. Sredi maja je vaška OF poročala, da je neznana skupina v poznih urah razgrajala in streljala po vasi ter uničila stenčas ljudske oblasti. Čevnjo so zmerjali, da je »rudeč fašist«, sami sebe pa so predstavili kot križarje, ki imajo orožje, in da bodo pobili najmanj tri funkcionarje ljudske oblasti. Vse kaže, da so tomajski »križarji« mislili resno, saj naj bi večkrat streljali v okno spalnice Aleksandra Čevnje. Vsekakor velja poudariti, da do česa podobnega ni prišlo niti med vojno. Junija 1947 so se po tomajskih zidovih pojavili grafiti z napisi: »Smrt rudeči armiji, živeli križarji; smrt rudečim fašistom« (PAK, 539, 8, Zapisnik redne seje, Tomaj, 21. marec 1947; PAK, 419, 2, 3, 6. redni sestanek SKOJ, Tomaj, 27. marec 1947; PAK, 417, 5, Zapisnik redne seje KOF Tomaj, 18. maj 1947; PAK, 539, 8, Poročilo o delovanju, Tomaj, 28. junij 1947).

Kdo so bili pravzaprav ti ljudje? Iz navedenih dokumentov ni popolnoma gotovo, ali je šlo res samo za eno skupino. Šele od pomladi leta 1947 dokumenti izpostavljajo ime verjetnega voditelja, Lipeta oz. Filipa (priimek izpuščen, op.) iz Tomaja. Župnik Kjuder v svojih zapisih teh hudih vaških konfliktov ne omenja. Zato pa o Lipetu piše takole (ŽAT, AK, T, 4, 929): »Nemiren fant je bil Lipče /:[r.]1916:/ . Ne divji, ali vas ga je bila polna. Bil je poglavar kakih predrznih fantovskih potez. Oblast je vedno bila za njim. Je izginil čez mejo.« Kjudrov biografski zapis se ne ujema povsem z drugimi poročili. Civilna policija je pri Lipetu spomladi 1947 našla orožje in ga zaprla, a ga je kmalu tudi izpustila (PAK, 419, 2, 3, 4. redni sestanek SKOJ, Tomaj, 5. marec 1947). Glede na to, da naj bi skupina organizirala tudi ples, gre verjetno vsaj pri nekaterih posameznikih za iste ljudi, s katerimi je Kjuder junija 1946 napravil »konkordat.« Kar pa seveda še ne napeljuje na to, da je Kjuder stal za to skupino. Najverjetneje je dejansko šlo za nekatere vaše fante, kliko, ki je ni v resnici kontroliral prav nihče. Navsezadnje je v pogajanja z »reakcionarnimi fanti« vstopila tudi ljudska oblast, preko vaše prosvete, ki jo je (najverjetneje) vodila lokalna OF. In to zaradi iste zadeve kot Kjuder leto poprej, junija 1947, ob pripravah na ples ob prazniku sv. Petra in Pavla. Do dogovora je nazadnje prišlo. Kljub temu je tomajska celica vsem množičnim organizacijam naložila, da se morajo dobro pripraviti na praznik in pomagati »prosveti«. Ples, ki ga tokrat sosednje vasi očitno niso bojkotirale, je nazadnje minil mirno. Partijska celica je ob tem zabeležila, da naj bi ljudstvo »preziralo« enega izmed razgrajачev. Tomajci so verjetno res imeli vsega dovolj, kajti dogodki so šli vendarle predaleč (PAK, 539, 8, Zapisnik redne seje, Tomaj, 11. junij, 21. junij in 28. junij 1947).

Drama, ki se je dolge mesece vlekla v Tomaju, ni bila nepovezana z odstopom Mira Pupisa z mesta vaškega partijskega sekretarja, ki ga je ta najavil sredi julija 1947. Razloge za tako odločitev je pojasnil na kar dveh partijskih sestankih (PAK, 539, 8, Poročilo o delovanju, Tomaj, 14. julij 1947, Poročilo delovanja, Tomaj, 18. avgust in 29. avgust 1947):

- 1.) V vasi sem preziran radi nepristranskega delovanja za časa borbe.
- 2.) Delam kot sekretar kmalu 2 leti, položaj v vasi pa se vseeno slabša, pripomniti moram, da je isto tako z masovnimi organizacijami, zato sem izgubil veselje do vsega. Ker je vas tako slaba in ker sem po krivici preziran od večine, sem naredil sklep, da nikdar več v mojem življenju ne sprejemem funkcije oz. delovanja med to maso, in posledica tega je, da bom svoj čas partijsko kaznovan, zato prosim že vnaprej za razrešitev.
- 4.) Na mojem posestvu 16 ha zemlje, ako hočem biti kos svoji nalogi, moram delati udarniško, še posebno ako hočem dati vzgled ostalim, kaj vse se lahko doseže na Krasu, radi tega sem prezaposlen in ne morem vršiti partijske naloge, kot bi moral, ... in pričakujem kazen.

Čevnja je izrazil pričakovanje, da bo Pupis še naprej »ilegalno« pomagal z nasveti, ta pa je obljubil svojo pomoč do priključitve. Pupis je v svoji obrazložitvi odstopa kar dvakrat omenil partijsko kazen. Kasnejši dokumenti ne kažejo, da bi se mu zgodilo kaj posebnega. Razen opazke v eni nepodpisani in nedatirani karakteristiki, v kateri je nekdo zajedljivo zapisal, da »popušča, vedno bolj, zaljubil se je v svoje posestvo in dela doma, malo egoističen« (PAK, 539, 8, Pupis Miro [nepodpisano in nedatirano]).

Avgusta 1947 so se v Tomaju vršile priprave za priključitev Jugoslaviji. V vasi so postavili slavalok. Toda dela pri njegovi postavitvi so se baje udeležili samo člani partije, SKOJ-a, predsednik OF in tajnik pionirjev, vsi drugi vaščani pa naj bi se le posmehovali (PAK, 539, 8, Poročilo o delovanju, 14. avgust in 19. avgust 1947). V noči na 16. september je Tomaj postal del nove Jugoslavije. »Prestop se je izvršil skoraj nezaznavno« (ŽAT, AK, TK, 274).

Izgradnja socializma 1947–1952: vas brez vaške elite?

Milka Miklavec (Čudnova) ni bila domačinka. V Tomaj je prišla zaradi službe iz bližnjih Dobravelj. Ne glede na to pa dokumenti prvih let po priključitvi Tomaja k Jugoslaviji izkazujejo, da je v vaški skupnosti igrala pomembno vlogo, gotovo pomembnejšo, kot bi ji lahko na prvi pogled prisodili na podlagi njenega poklica. Morda ni naključje, da je Kjuder njenemu delu na-

menil vsaj nekaj vrstic, medtem ko razburljivi politični karieri Mira Pupisa in Rudolfa Škrlja niti besede. Milka Miklavec je bila v letih 1947–1952 administratorka v KLO Tomaj, vendar voljene funkcije tajnika ni opravljala uradno. Vseeno je Kjuder zapisal, da je bila v tem času v KLO »glavna delavka ali administratorka«. Dela ni bilo malo. Pod KLO Tomaj so poleg Tomaja takrat spadale tudi sosednje vasi Križ, Utovlje, Šepulje, Filipčje Brdo in Grahovo Brdo. V letih 1947–1950 je s tajništvom KLO Tomaj uradno upravljal Bogumil Mahnič iz Grahovega Brda, za njim pa leta 1950 samo nekaj mesecev spomladi France Filipčič iz Filipčjega Brda. Po poročilih je Mahnič na vse načine deloval in celo sabotiral, samo da bi ga razrešili tajniške dolžnosti, česar v javnosti sploh ni prikrival (PAK, 539, 11, Zapisnik, KP NM Dutovlje, 15. junij 1948). Filipčič pa se po Kjudrovih besedah preprosto »ni čutil zmožnega«. Milka Miklavec pa je delala naprej, pridružil se ji je Franc Obersnel iz Utovelj in skupaj sta nadaljevala delo tudi po letu 1952, takrat že na novem občinskem ljudskem odboru v Dutovljah (Kjuder ŽAT, AK, T, 3, 628–629).

Toda Milka Miklavec ni bila samo administratorka – »tajnica«, novembra 1948 je bila tudi namestnica sekretarke KPS celice Tomaj. Na sestanku je nastopila avtoritativno. Kritizirala je določeno pasivnost članstva partijske celice, zatem pa še predsednika tomajske OF, kovača Karla Fabjana, zakaj tomajski člani OF niso vedeli za sestanek odborov OF, ki je bil organiziran na dan obletnice velike oktobrske revolucije. Predsednik OF, veteran NOG, tudi član partije – kar za vasi ni bilo samoumevno –, se je posul s pepelom in priznal, da je zaradi preobilja dela, najverjetneje v kovačnici, preprosto pozabil obvestiti članstvo. Nadalje je priznal, da ni organiziral lokalnega sestanka OF, odkar je tajnik Čevnja odšel na orožne vaje. Še slabše, tajnik mu ni izročil ne žiga ne seznama članstva, zato Fabjan ni mogel pobirati članarine. Milka Miklavec je namestnica sekretarja tomajske celice znova postala na volilnem sestanku septembra 1950. Dobila je šest glasov, medtem ko je bivša sekretarka Lojzka Dodič samo enega (PAK, 539, 13, Zapisnik seje celice Tomaj, 11. september 1948; PAK, 539, 23, Zapisnik, 7. september 1950).

V letih 1947–1952 ni mogoče spregledati vidne vloge žensk v Tomaju, čeprav niso vedno izhajale iz lokalne skupnosti. Pravzaprav je šlo za nadaljevanje procesa iz let 1945–1947, če ne že od prej. Vsekakor ni šlo za popolno novost. V prejšnjih razdelkih sem obravnaval primer Antonije Kosovel (leta 1948 Ravbar) iz vplivne in cenjene družine nadučitelja Antona Kosovela, ki je pravzaprav vodila tomajsko hranilnico in posojilnico ter se nato hitro angažirala pri OF in AFŽ. Tomajska partijska celica je leta 1947 močno lo-

birala pri okrajnem partijskem komiteju v Sežani, da bi Antonija postala tajnica tomajskega KNOO. Ni ji uspelo, najbrž zato, ker so o njej napisali predobro karakteristiko. Ker je Antonija od leta 1947 dalje službovala v sežanski podružnici Narodne banke, je povsem mogoče, da so vodilni v Sežani, morda celo sam partijski sekretar Danilo Petrinja, prišli do sklepa, da jo je preprosto škoda za Tomaj. Je pa bila leta 1951 tajnica OF Tomaj in leta 1952 izvoljena v občinsko sekcijo AFŽ Dutovlje (PAK, 539, 8, Celica Tomaj, Zapisnik izredne seje, 5. marec 1947; ŽAT, AK, T, 4, 987; PAK, 441, 6, Zapisnik o poteku volitev, Tomaj, 14. april 1952). Toda primer Kosovelove je bil pred začetkom druge svetovne vojne še precej izjemen. V tradicionalni vaški strukturi so imele ženske svoje mesto predvsem v verskem življenju. Npr., Marija Černe, žena mogotca Antona Černeta, je bila prva članica Tretjega reda sv. Frančiška, ki so ga ustanovili leta 1884, a je umrla že leta 1890 (ŽAT, AK, T, 2, 496). Prav tako je tomajska Marijina družba po preureditvi leta 1925 štela okrog 80 članic. In po Kjudru bi jih imela še več, če članstvo ne bi bilo povezano s prepovedjo obiskovanja plesov. To je bila seveda tradicionalna organizacija, ki je predvsem vzgajala dekleta, da so »ostajala dobra in verna.« Družba je z delovanjem prenehala leta 1947 (Kjuder str. 493). Kot smo videli, je imela v tistem času tomajska AFŽ svojo članico že v večini lokalnih gospodinjstev. Leta 1952 je imela tomajska AFŽ, ki pa je morda pokrivala še kakšno sosednjo vas, 125 članic. Predsednica AFŽ je bila od oktobra 1949 Angela Fabjan, tudi članica partije, žena predsednika OF Karla Fabjana. Organizacija je sicer pri aktivnostih beležila več osek, zdi se, da se je tomajskim ženskam zato poskušala približati tudi z organiziranjem kuharskih tečajev in raznih predavanj, povezanih z družino in gospodinjstvom. Hočeš nočeš je tako AFŽ z eno nogo še vedno stala v polju tradicije, ki pa je po letu 1947 niso več negovale šolske sestre. V idealu je AFŽ celo posegala v polje javne morale, ki je bila doslej predvsem v skrbni župnika, kajti skrbeti bi morala, da otroci ne zahajajo v gostilne in na plesišča. Na drugi strani pa je moderen pečat puščala s širšim aktivizmom (delovne akcije, boj za delovno produktivnost, proti nasprotni propagandi itd.) in kulturno prosveto. Tu se je od leta 1950 izkazala Leonarda Zadnek, žena ravnatelja tomajske nižje gimnazije, ki je šla župniku Kjudru očitno zelo na živce. Opisal jo je kot »suho, bolešno, ampak silno energično bitje, je hotela Tomaj prosvetno dvigniti in je znala po svoji volji in s pomočjo civilne oblasti ves Tomaj zguncati« (ŽAT, AK, T, 3, 865). Organizirala je tudi kuharski tečaj (ŽAT, AK, T, 3, 865; PAK, 539, 30, 89, Analiza partijskega dela, junij 1952; PAK, 441, 6, 21, Sklepi [nedatirano]). Prav tako ni mogoče spregledati, da sta bili leta 1948 in 1950 na vodilnem mestu tomajske

partijske organizacije najmanj za kratko obdobje ženski. Najprej je bila sekretarka Angela (Lojzka?) Dodič, kasneje pa Karla Čevnja (PAK, 539, 23, Zapisnik, 7. september 1950). Spomniti pa se velja tudi sekretarke Katje, ki je bila poleti 1944 na vrhu tomajske vaše partijske celice.

Ali vse to dopušča sklep, da je Tomaj zajel drugi feministični val, najmanj 20 let pred svojim časom? Verjetno ne. Čeprav je ljudska revolucija v Sloveniji stalno poudarjala nujnost ženske enakopravnosti, kar je predvidevalo tudi angažiranje žensk na odgovornih položajih, pa v prvem povojnem obdobju na zares vplivnih položajih naletimo v glavnem le na moške. Zdi se, da se je ženskam v Tomaju odprlo okno za nekatera pomembna mesta oz. za vidne vloge najmanj še iz enega razloga, ki ni bil povezan z emancipacijskim projektom revolucije.

Najpomembnejša družbenopolitična organizacija je bila v tistem času seveda lokalna komunistična partija. V letih 1945–1950 dokumenti tomajsko partijsko organizacijo označujejo kot celico, kasneje pa kot osnovno partijsko organizacijo (OPO). Načeloma bi moral vasi, ki so sestavljale KLO Tomaj, pokrivati Krajevni komite KP Tomaj, vendar je bilo za obdobje 1947–1952 o njem mogoče najti samo dva dokumenta (PAK, 539, 23, Poročilo, Krajevni komitet Tomaj, Sežana, 30. 7. 1950; PAK, 539, 22, Izjava, Tomaj, 8. junij 1950; PAK, 539, 15, Struktura celic, Obl. komitet KPS za Goriško, 1949). Vse kaže, da so bile v praksi takrat vaše partijske celice/OPO podrejene neposredno okrajnemu komiteju v Sežani, po potrebi pa so se povezovale/razdruževale v skupne/samostojne celice. V vasi Tomaj so se od leta 1945 do 1952 zelo pogosto menjali vodilni člani – sekretarji. Po statutu KPJ so bile volitve sekretarja in njegovega namestnika OPO/celice sicer predvidene vsako leto, vendar zaželenost personalne rotacije na tem položaju ni bila posebej omenjena (*Program in statut Komunistične partije Jugoslavije* 1948, 38). Čeprav je arhivsko gradivo za partijsko celico Tomaj nepopolno ohranjeno, zlasti (in morda ne po naključju) od leta 1948 do 1952, lahko od konca vojne naštejemo najmanj osem različnih sekretarjev oz. sekretark: Maro Pupis (1945), Ivana Počkarja (1946), Adolfa Boleta (1946), Mira Pupisa (1946–47), Angelo Dodič (1948), Stanislava Štoko (1949), Karlo Čevnja (1950) in Staneta Stojkoviča z namestnico Milko Miklavc (1950). K tem velja prišteti še sekretarja krajevnega komiteja KPS Tomaj Franca Filipčiča, ki je na tem položaju omenjen junija 1950. Najverjetneje gre za istega človeka, ki smo ga malo prej spoznali kot tajnika KLO Tomaj. V tem primeru je moralo do njegovega imenovanja za partijskega sekretarja priti v res hudi sili, kajti prej omenjeni Filipčič je po župnikovih besedah nad tajniškim delom obupal že po nekaj mesecih. Kako naj bi

potem opravljal nič manj odgovorno politično funkcijo? Povsem mogoče je, da je bilo teh krajevnih oz. vaških sekretarjev v Tomaju še več. Ni nepomembno, da Počkar, Dodič in Stojkovič niso bili iz Tomaja, pri čemer se je tomajska celica leta 1949 spojila s celico Križa, naslednje leto pa se je spet osamosvojila, dokler ni leta 1952 utonila v dutoveljski občinski organizaciji. Leta 1949 je imela partijska celica Križ - Tomaj osem članov in dva kandidata, leta 1950 je bilo v tomajskem krajevnem komiteju zabeleženih 16 članov, v osnovni partijski organizaciji Tomaj pa sedem. Za leto 1952, ko se je lokalno partijsko središče preselilo v Dutovlje, so poročali, da partija v Tomaju nima vpliva, ker so bili tamkajšnji člani razen enega vsi tujci (PAK, 539, 16, Poročilo, 18. marec 1949; PAK, 539, 23, Poročilo, 30. julij 1950, Zapisnik, Tomaj, 7. september 1950; PAK, 539, 30, 89, Analiza, 31. maj 1952.)

Pogosto je predsednika menjala tudi tomajska OF, od leta 1948 najmanj štirikrat: Karol Fabjan (1947–48), Andrej Živec (1948), Pavel Tavčar – verjetno ni bil Tomajec (1951), Faust Seražin (1952). Teh predsednikov oz. sekretarjev je bilo morda še več, kajti tudi tukaj je arhivsko gradivo pomanjkljivo ohranjeno. Poleg tega se v obdobju 1947–1952 v dokumentih izmenično pojavljata naziva krajevni in vaški odbor OF Tomaj, čeprav vse kaže, da je šlo za eno in isto organizacijo. Kadar so zapisniki opremljeni s pečatom, ima ta vselej napis okrajni OOF Sežana – VOOF Tomaj. Tudi eno poročilo tajnice Antonije (Tončke) Ravbar nakazuje, da je imela vaška OF Tomaj neposredno zvezo z OOOOF v Sežani (PAK, 417, 20, Poročilo tajnika, 4. december 1951). SKOJ je od pomladi 1947 do poletja 1948, ko se je združil z Ljudsko mladino Slovenije, v Tomaju zamenjal tri sekretarje: Franca Živca (1947), Viktorijo Pipan (1947) in Andreja Živca (1948). AFŽ je menjala tri predsednice: Amalijo Šonc (1946), Marijo Zlobec (1948) in Angelo Fabjan (1949), ki se je morda obdržala do leta 1952, ko so bile volitve v občinski odbor AFŽ v Dutovljah, in jo najdemo v tamkajšnji volilni komisiji.

Pogoste menjave na odgovornih funkcijah nove ljudske oblasti v Tomaju namigujejo, da se posameznice in posamezniki, ki so se na njih znašli, v večini primerov najbrž niso mogli zares konsolidirati v novi službi. Ni niti verjetno, da je bila ta služba/funkcija nekaj, za kar so si zelo prizadevali. V nekaterih primerih jih je skoraj zanesljivo doletela. Tak primer je bil gotovo Andrej Živec (Tomaj 76, r. 1927), ki je bil kratek čas predsednik OF v Tomaju. Vsiljuje se vtis, da je bil v nekem trenutku pač pri roki. Imel je vzorno biografijo. Z desetimi leti je moral iti služiti zaradi slabega družinskega stanja, potem je delal v Trstu, se leta 1943 vrnil v Tomaj, kjer mu ni bilo všeč, ker so ga »samo bogatini (kmetje) izkoriščali«, tik pred koncem vojne se je

pridružil partizanom, potem je udarniško delal na progi Šamac–Sarajevo, šel v jeklarno Jesenice in nazadnje novembra 1948 dobil službo v sežanski Mehanični delavnici. Potem so ga po njegovih lastnih besedah izvolili za sekretarja LMS v Sežani in Tomaju, a tam še za sekretarja OF, vendar očitno ne za dolgo, kajti konec aprila 1949 je šel na služenje vojaškega roka. Januarja 1950 je bil že zaposlen v sežanski Avtomehanični delavnici (PAK, 419, 15, 66, Biografija, 3. januar 1950; preglednica 12.2, Tomaj 76).

Menjave sekretarjev/-k niso pripomogle k dobremu in učinkovitemu delu tomajske partijske organizacije, kjer je bilo le-teh tudi največ. Nasprotno, vse kaže, da so bile simptom težke krize lokalne organizacije, v kateri na koncu praktično ni bilo več domačinov. Član okrajnega komiteja KPS, ki je prišel na volilni partijski sestanek jeseni 1950, je namreč na podlagi poročil sekretarke in članov prišel do zaključka, da je bila tamkajšnja partija »na mrtvi točki«. In to v letu kolektivizacije, vrh tega pa še hude suše, zaradi katere tomajski kmetje niso pridelali dovolj, kot je od njih terjala država iz naslova obveznega odkupa (Kovač 2022, 37–39). Za spoznanje boljše, a še zdaleč ne zadovoljivo stanje je lahko za leto 1950/1951 v poročilu za delo tomajske OF podal njen predsednik (v dokumentu nepodpisan). Najprej je priznal, da OF Tomaj v letu 1950 »ni bila tako aktivna kot bi želeli«. Tudi delovanje drugih množičnih organizacij v vasi naj bi bilo »precej zaspano«. Kritično je dodal: »Vsa ta leta in tako tudi lani je [OF Tomaj] izvajala direktive od zgoraj, zaradi česar je bilo premalo lastne iniciative.« So pa člani OF opravili 210 ur za popravilo vaških poti, OF je dala pobudo za vaško črpalko (najbrž vodno), ki naj bi bila potrebna iz higienskih razlogov, za gradbena dela pa so pri tem projektu namenili okoli 150 ur (PAK, 417, 20, Poročilo predsednika, Tomaj, 4. december 1950, 1.) Pri tem je treba dodati, da je imela v letu 1950/1951 OF Tomaj dva množična sestanka, ki sta bila slabo obiskana, bolje pa so bili obiskani običajni sestanki, ki jih je bilo šest. OF Tomaj je imela takrat v vasi kar 222 članov, kar je bilo za skupnost, ki je leta 1948 štela 358 prebivalcev, leta 1953 pa 376, ogromno. Celó Albina Laharnar (Černe – Fabjan) je bila članica OF, leta 1951 je tudi glasovala na internih volitvah (PAK, 417, 20, Poročilo tajnika, Tomaj, 4. december 1951, Seznam volivcev OF Tomaj, 4. december 1951; Cencič 2013, 61).

Predsednika KLO Tomaj sta bila v letih 1947–1952 dva, in sicer Aleksander Čevnja in Albin Večerina, ki je bil iz rodbine tomajskega župana Mihe Večerina (Kocjanjevega) iz 19. stoletja. Na podlagi dokumentov je bil Čevnja zagotovo predsednik KLO v letih 1947–1948, Večerina pa nedvomno 1950–1951. Volitve v krajevne ljudske odbore so bile v LRS novembra 1947 in decembra 1949 (Drnovšek 2000, 94, 186). Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 633;

ŽAT, AK, T, 4, 951) je preprosto zapisal, da je Čevnji pač enkrat »odzvonilo«. Niso znane podrobnosti volitev v KLO novembra 1947 niti decembra 1949, a najverjetneje niso bile tako dramatične kot tiste s konca leta 1945. Med leta 1947 izvoljenimi člani KLO (za leto 1949 nisem našel podatkov) sta bili le dve ženski, trgovska pomočnica Milena Šonc (aktivistka OF/LMS) in Marija Kariz, zaznamovana kot srednja kmetica (krajevna aktivistka med NOB). Predsednik Čevnja, Tomaj 92, je bil po socialnem položaju označen kot siromašen kmet, med vojno je bil borec, kasneje član partije, funkcionar vaše OF, takrat tudi podoficir Jugoslovanske armade. Ostali člani so bili: že omenjeni kovač Karol Fabjan, Tomaj 31 (aktivist med NOB in na prisilnem delu v Nemčiji); Leopold Starc, Tomaj 10, siromašni kmet (borec); kasnejši predsednik Albin Večerina, Tomaj 66, kmetijski delavec, sin srednjega kmeta (med vojno deportiran v Nemčijo); Stane Štoka, Tomaj 44, siromašni kmet (brez omembe aktivnosti med NOB); Franc Škrlič, srednji kmet (borec); Jožef Šonc, Tomaj 83, srednji kmet (borec); Franc Filipčič, srednji kmet (med NOB krajevni aktivist); Miro Macarol, mehanik (borec); Mahnič Bogomil, srednji kmet (borec); Ivan Guštin, zidar, sin siromašnega kmeta (borec, v nemški internaciji); Edvard Vitez, srednji kmet (aktivist med NOB), in Alojz Obersnel, sin siromašnega kmeta, član IO (borec, podoficir) (PAK, 573, 5, Družbenopolitična struktura KLO, 28. avgust 1948).

Kot rečeno, KLO Tomaj je poleg Tomaja obsegal še več vasi, zato je bilo od 15 izvoljenih samo šest Tomajcev. Ker smo izdelali samo socialno-posesno strukturo za vas Tomaj (preglednica 12.2), ni mogoče verodostojno oceniti, v kolikšni meri je socialni položaj izvoljenih članov in članic sovpadal s socialno strukturo širšega območja. Glede na volitve v KNOO Tomaj iz decembra 1945 je bila zdaj vsekakor največja novost ta, da med odborniki ne najdemo več velikih kmetov. Kot smo videli v prejšnjem razdelku, se novi ljudski oblasti, zlasti partiji, v Tomaju ni uspelo utrditi. Zato spremembe v socialni strukturi novih odbornikov vsaj v tem kraju težko pripišemo napredni razredni zavesti volivcev, temveč prej »priporočilom« o kandidatnih listah od drugod. V celotnem KLO Tomaj so izvolili šest posameznikov, ki so bili po kriterijih oblasti siromašni kmetje (ali pa so pripadali takim družinam), sedem jih je imelo položaj srednjih kmetov, pri štirih pa je še evidentiran nekmečki poklic. Od Tomajcev pa so bili (ali izhajali iz družin) trije siromašni kmetje ter dva srednja. Na podlagi podatkov iz preglednice 12.2, je mogoče sklepati, da so med siromašne kmete najverjetneje prištevali vse z obsegom zemlje od 5 ha navzdol, za srednje kmete pa tiste, ki so imeli več kot pet, najbrž pa manj kot deset hektarjev. »Najbogatejši« to-

majski odbornik (Albin Večerina, Tomaj 66) je tokrat pripadal družini, ki je imela leta 1948 9 ha zemlje in je bila prišteta med srednje kmete. Slednje je ljudska oblast skupaj s siromašnimi videla kot svoje zaveznike (prim. Čepič 1995, 64). Spomnimo se: po lokalni (najverjetneje) partijski karakteristiki je bil Miro Pupis »skoraj veleposestnik«, čeprav je imel leta 1948 samo 15 ha zemlje (PAK, 539, 8, Pupis Miro, nedatirano). Vse kaže, da so bili kriteriji kmečke diferenciacije v Tomaju izrazito prikrojeni tamkajšnjim socialnim razmeram, slej ko prej pa tudi naravnim danostim Krasa. Precej drugače je, denimo, ljudska oblast delila kmete v Okraju Ljubljana – okolica, ki je glede na posestno strukturo posameznih gospodarstev izrazito odstopal od slovenskega povprečja. Medtem ko je v vsej Sloveniji leta 1948 okoli 43 % vseh kmečkih gospodarstev obsegalo do 5 ha zemlje, 23 % pa med 5 in 10 ha, je bilo takrat v Okraju Ljubljana – okolica med prvimi le okoli 25, med drugimi 23, med tistimi z nad 10 ha pa kar 52 % vseh kmečkih gospodarstev (Savezni zavod za statistiko 1956, XLI, 137). Skladno s to posestno strukturo je revizijska komisija Okrajnega komiteja KPS Ljubljana – okolica spomladi 1952 pri pregledovanju obdavčenja kmetov iz okolice Iga med male kmete skorajda brez izjeme prištevala tiste z izpod 10 ha zemlje, srednje z do 20 in velike šele z nad 30 ha (ZAL, LJU 31/9, 28, 40, Poročilo o finančnem poslovanju KLO Tomišelj, 7. april 1952, 2; Poročilo o finančnem poslovanju KLO Golo-Škrilje, Golo, 9. april 1952, 2; Poročilo o izvršenem pregledu finančnega poslovanja na KLO Ig pri Ljubljani, 6. april 1952). Če se vrnemo v Tomaj in v preglednici 12.2 upoštevamo samo tista gospodinjstva, za katere poznamo posestno stanje (ne glede na morebitni dodatni poklic gospodarja), in odštejemo samostan, potem lahko po kriterijih lokalne ljudske oblasti rečemo, da je bilo po agrarni reformi leta 1948 v Tomaju šest kmetov, ki so imeli več kot 10 ha in so šteli za velike, deset jih je sodilo med srednje, 45 pa med siromašne oz. male kmete. Velika večina tomajskih kmetov je bila majhnih, nad 16 ha zemlje, kolikor sta obsegali posestvi Rudolfa Škrlja (Tomaj 41) in Jožefa Škrlja (Tomaj 48), pa po letu 1948 ni imel nihče. Velja omeniti, da je Rudolf Škrli leta 1950 v ekonomskem pogledu navidezno nazadoval, a hkrati politično napredoval v »srednjega kmeta«. Tako etiketo mu je namreč prilepil KLO Tomaj, a brez dvoma zato, ker je bil Rudolf od decembra 1949 član Kmečke delovne zadruga (KDZ) Tomaj, kar je pomenilo, da je moral večji del posestva vložiti v kolektivno kmetijsko podjetje. (V veliki večini primerov na Slovenskem tovrstni vložek sicer ni pomenil odpovedi lastništva nad posestvom. Skoraj gotovo je bilo temu tako tudi v Tomaju, kajti ni znan podatek, da bi bila tamkajšnja KDZ 4. tipa, pri katerem so se zadružniki trajno odpovedali lastništvu nad

vloženim posestvom (gl. Centrih in Sitar 2023, 112).) Kot bomo kmalu videli, partijska kmečka komisija iz Ljubljane, ki si je na licu mesta ogledala tomajsko KĐZ, temu ni nasedla in je Škrlja še naprej štela za velikega kmeta. 16 hektarjev zemlje, denimo, v okolici Ljubljane ni vzbujalo posebne pozornosti, v Tomaju pa je že posestvo nad 5 ha precej izstopalo iz povprečja. Družbene hierarhije so bile prilagojene tej lokalni stvarnosti, vsekakor jih je upoštevala tudi ljudska oblast, ki je kmete delila v posamezne posestne skupine. Med siromašne kmetice sta takrat pravzaprav spadali tudi Albina Laharnar in Amalija Černe (Tomaj 30), ki sta izhajali iz veleposestva Černetov – Fabjanijev, ki je bilo poleg tomajske župnije od vseh kmečkih gospodarstev v Tomaju najverjetneje edino podvrženo agrarni reformi 1948 (PAK, 573, 3, Podatki kmetij, 15. december 1947; PAK, 573, 11, Podatki Škrlj Rudolf, Tomaj, 6. marec 1950). Velja dodati, da je bila večina izvoljenih v KLO Tomaj (vključno s Tomajci) med vojno tako ali drugače angažirana na strani osvobodilnega gibanja. Če k njim prištejemo žrtev okupatorjeve represije (Večerina), potem medvojna vloga ni jasna le za Tomajca Štoko.

Karakteristike sicer kažejo na zelo visoko zastopanost srednjih kmetov v tomajskem KLO, toda po drugi strani je sliko nekoliko uravnoteževalo dejstvo, da je šlo v veliki večini za ljudi, ki so bili del osvobodilnega gibanja. Toda administratorica Milka Miklavec je septembra 1948 na že omenjenem sestanku partijske celice o članih KLO Tomaj povedala naslednje: (PAK, 539, 13, Zapisnik seje celice Tomaj, 11. september 1948):

[N]imamo nobene pomoči izven treh, ki se nekoliko zanimajo, ostali pa pridejo na sejo samo, da kaj zvejo, za delo pa jim ni mar (to so člani KLO-ja na papirju), jaz sem zaposlena od jutra do večera na KLO-ju [...].

Morda ni bilo naključje, da Milka Miklavec predsednika KLO-ja sploh ni omenila. Tudi iz zapisnikov KLO Tomaj le malo izvemo o takratnem delovanju Čevnje. Ko so na enem sestanku obravnavali »stalno godrnjanje« o cenah terana, pomembnega pridelka Tomajcev, Čevnja ni povedal drugega kot to, da so cene slednjega v primerjavi s cenami drugega blaga na prostem trgu zares prenizke. Predvsem so godrnjali mali kmetje, ko se je maloprodajna cena vinu zvišala, potem ko so svoje vino že prodali po nizki ceni (PAK, 573, 5, Zapisnik, Tomaj, 3. januar in 2. februar 1948). Večina tomajskih družin je imela vinograd. Čeprav so se družine po posesti razlikovale, so bili ti vinogradi na splošno vendarle majhni. Največjega je imel

po razpoložljivih podatkih (1950) Ivan Šperne (Tomaj 59) in je obsegal 1,40 ha (preglednica 12.2).

Nič bolje ni bilo v Kmetijski zadrugi (KZ) Tomaj, kjer takrat tajniku Stan-ku Čevnji ni bilo težko priznati, da ne ve, kaj se tam dogaja, ker je bil pač sam zaposlen na železnici. Člani zadruge so se pritoževali zaradi nepravilnega razdeljevanja blaga. V tem primeru je čisto možno, da je Čevnja hlinil nevednost. Na Krasu so takrat ustanavljali zadružne ekonomije (posestva). Na najtežji odpor je naletela sežanska OF prav v Tomaju s strani upravnega odbora KZ, in sicer zato, ker naj bi ga sestavljali skoraj samo kulaki. Niso hoteli zadružne ekonomije, »to je naš Kras,« naj bi rekli. Kot že rečeno, je KLO Tomaj takrat razpolagal z več kot 40 ha zemlje, ki je imela status narodne imovine, kar pomeni, da je bila v agrarni reformi nacionalizirana. Gotovo je šlo v tem primeru skoraj izključno za zemljo, ki je nekdanj pripadala Černetovim – Fabjanijevim. Slaba štiri leta kasneje je nastopil prav obratni problem – iz KZ Tomaj naj bi pod vplivom reakcije veliko članov izstopilo, ostalo pa naj bi še samo 50 malih kmetov (PAK, 539, 13, Zapisnik seje celice Tomaj, 11. september 1948; PAK, 417, 11, 27, Situacijsko poročilo, Sežana, 3. december 1948; PAK, 417, 11, 27, Zapisnik seje okrajnega kmečkega sveta, 15. november 1948, 3; PAK, 539, 30, 89, Analiza partijskega dela na območju občinskega komiteta Dutovlje, 31. maj 1952.) Je bil pa nedvomno uspeh, da je Tomaj v letih 1948–1949 pričel z gradnjo zadružnega doma, na udarniški način, a tudi s sofinanciranjem republiških/zveznih organov. Zadružni dom so zgradili na posestvu nekoč vplivnih tomajskih trgovcev Pavle in Lojzeta Černeta, ki sta leta 1947 emigrirala v Trst, država pa jima je nato zaplenila nepremičnine (PAK, 573, 5, Komisijski zapisnik, 2. april 1948; PAK, 573, 5, Odločba (I 124/48–12), 18. september 1950; ŽAT, AK, T, 3, 865–866; Cencič 2013, 319–320). So pa bili zaradi tega nezadovoljni nekateri v Utovljah. Spraševali so se, zakaj mora biti zadružni dom ravno v Tomaju, »ker je vas za naš pokret najslabša v območju KLO«. Vse kaže, da so Tomajci še vedno znali kaj izposlovati v svojo korist (Petrinja 1990, 213; PAK, 573, 5, Zapisnik 3. redne seje KLO Tomaj, 2. februar 1948).

Poročila, ki sem jih doslej obravnaval, kažejo na to, da je vas Tomaj tudi po letu 1947 vzdrževala vrsto družbenopolitičnih organizacij, poleg tega pa še krajevni ljudski odbor s številnim članstvom. Kot smo videli v prejšnjem razdelku, so vodilne osebnosti v obdobju 1945–1947, zlasti komunisti in člani OF, med vaščani nemalokrat naleteli na zelo resen (pasivni) odpor, kontinuiteta teh organizacij zato sploh ni bila samoumevna. Prav lahko bi se Tomaju že leta 1947 zgodilo to, kar se mu je šele 1952, namreč da bi iz njega izselili sedež KLO-ja/občine. Tomaj je vseeno tudi prva leta po

priključitvi ohranjal status lokalnega središča, tako kot v starih časih. Povsem drugače od Tomaja v desetletjih pred drugo svetovno vojno pa seveda opazujemo nadaljevanje revolucionarne težnje po vključevanju maksimalnega števila prebivalstva v organizacije in politiko nasploh. Na videz izjemo predstavlja obdobje fašizma, a takrat so bile fašistične množične organizacije namenjene zlasti asimilaciji Slovencev in jih zato ni mogoče primerjati s komunističnimi/revolucionarnimi, ki so bile neprimerno ambicioznejše. Pri slednjih ni šlo samo za identitetno politiko, temveč za transformacijo družbe v celoti, kar fašizmu ni padlo na pamet. Fašizem je hotel rešiti socialno in nacionalno vprašanje v okviru kapitalizma, komunizem si je v prvem povojnem obdobju nadvse resno prizadeval za njegovo odpravo. Množične organizacije so bile v Jugoslaviji njegova najpomembnejša sila pri teh prizadevanjih. Organizaciji OF in AFŽ sta na papirju zdaj vključevali večino odraslega prebivalstva v Tomaju.

Hkrati opazamo, da se je majhno število posameznikov in posameznikov za daljši čas ustalilo na določenih funkcijah. Med slednje zagotovo spada malo opazna Milka Miklavec. Vsekakor tega procesa hitrega menjavanja ljudi na položajih ne moremo opisati s klasičnim sociološkim konceptom kroženja elit, tj. procesa nastajanja/obnavljanja (novih) elit, do katerega pride z družbeno mobilnostjo, zaobjame pa lahko ljudi iz različnih socialnih sredin (Pareto 1935, 2042; prim. Blok 1974, 39). V našem primeru namreč ne moremo identificirati trajnejšega jedra, okoli katerega bi se nabirali oz. odpadali različni posamezniki in posameznice, po možnosti z dobrimi zvezami izven skupnosti, ki bi konvertirali različne oblike svojega premoženja (ugled, kompetence, formalno izobrazbo, poznanstva itd.). Oseba, ki bi utegnila imeti uporabna poznanstva izven skupnosti zaradi službe pri Narodni banki v Sežani in je bila hkrati še vedno deloma angažirana v Tomaju (OF in AFŽ), je bila Antonija Ravbar, vendar dokumenti ne ponujajo oprijemljivih namigov v tej smeri. Določeno uganko predstavlja tudi Aleksander Čevnja, ki se je v partiji in OF pričel uveljavljati z letom 1945. Pri njem sicer zaznamo določeno kontinuiteto delovanja in celo mobilnost na mikroravni – iz vidnega člana KP in tajnika OF v predsednika KLO –, vendar pa na podlagi razpoložljivih dokumentov ni mogoče niti v grobem rekonstruirati njegovih konkretnih dejanj, na podlagi katerih bi lahko izmerili njegov dejanski vpliv v vaški skupnosti. Zato pa v splošnem opazamo velik manko aktivnosti v (vsaj na papirju) pomembnih institucijah, apatijo in izogibanje dolžnostim.

Možna izjema, tj. obstoj trajnejšega jedra povezanih posameznikov v okviru uradne institucije, bi bila sicer lahko v Tomaju poleg »kulakov« v

upravnem odboru KZ leta 1948 lokalna kmečka delovna zadruga (KDZ), jugoslovanska različica kolhoza, tukaj ustanovljena že v začetku leta 1949, v kateri so se za nekaj let ponovno povezali nekdanji in sedanji lokalni politični akterji. To so bili Miro Pupis, Rudolf Škrli, Aleksander Čevnja, Franc Živec, Stanko Štoka, Ivan Obersnel, Ivo Žvab, Dominik Pahor in še nekateri drugi (PAK, 573, 7, [nedatirano in brez naslova, popis davkov in dohodkov]). Pupis in Škrli sta se po letu 1947 znašla povsem na političnem obrobju vasi. KDZ Tomaj je hkrati ponujala novo priložnost sodelovanja med Pupisem in Čevnjo, kot je obstajala že pred letom 1947. Včlanitev v KDZ je poleg določenih davčnih ugodnosti Miru Pupisu in tudi Rudolfu Škrliju očitno omogočila, da sta se v letu 1951 vrnila v politično življenje vasi. Na Mira Pupisa takrat, recimo, naletimo na mestu predsednika lokalnega sveta državljanov za kmetijstvo, ki pa je dajal predvsem predloge, kako uresničevati planske obveznosti, ne pa tudi o obsegu istih obveznosti. Rudolf Škrli pa je istega leta postal član lokalne davčne komisije. Kakšen je bil njun dejanski vpliv zaradi novih funkcij, ni mogoče resno izmeriti niti ni mogoče verodostojno potrditi nastanka klike v zadrugi. Poročilo aktivistke o KDZ Tomaj iz začetka leta 1950, ki jo je na teren poslala Kmečka partijska komisija pri CK KPS, sicer govori o tem, da dva velika kmeta – skoraj gotovo Škrli in Pupis –, ki sta malo pred tem pristopila, nista izkazala primernega odnosa do ostalih manjših posestnikov (AS, 1589 III, 47, 1505, Poročilo iz terena, 24. februar 1950): »To pa je jasno vsled tega, ker sta velika posestnika, ostali manjši, ter se čutita nekoliko zvišena, ostali pa manjvredni.« KDZ Tomaj je v začetku leta 1950 obsegala 91 ha skupne površine, od tega 11 ha orne zemlje, 2 ha vinogradov, 2,5 ha travnikov, 24,5 ha košenin, 23 ha pašnikov, 24 ha gozdov in 4 ha nerodovitne zemlje. Posestvo se je torej po skupni površini približalo nekdanjemu Černetovemu – Fabjanovemu premoženju, ki naj bi po ocenah konec 19. stoletja obsegalo okoli 100 ha. Najbrž ne tvegamo veliko, če ugibamo, da je premoženje te rodbine predstavljalo dober delež nove KDZ, kajti pred vstopom dveh velikih kmetov, ki sta skupaj vložila 21 ha zemlje, naj bi zadruga v pretežni večini razpolagala z zemljo v občeljudski imovini. Zadruga se je ukvarjala zlasti s poljedelstvom, z vinogradništvom in delno živinorejo. KDZ Tomaj ni imela lastne partijske organizacije, čeprav naj bi možnosti za to obstajale. V zadrugi je bil le en član partije, pa še ta takrat ni bil aktiven, ker je bolehal za tuberkulozo. Po oceni aktivistke od vaše partijske organizacije – od njenih članov omenja samo enega dijaka, učitelja in knjigovodkinjo – ni bilo mogoče pričakovati pomoči KDZ. Poročilo omenja tudi konflikt med omenjenima velikima kmetoma in ostalimi malimi kmeti okoli vprašanja

velikosti ohišnic. Mali kmetje so se vsi strinjali, da slednje ne bi smele biti večje od 20 arov, velika kmeta pa sta vztrajala, da mora ta velikost ustrezati pravilom, torej 1 ha. Toda ista komisija je opazila zanimive nepravilnosti pri delitvi pridelka v KDZ (AS, 1589 III, 47, 1505, Poročilo iz terena, 24. februar 1950):

Proizvodnja kmetijskih pridelkov se je delila sorazmerno po potrebi, več kot pa na vloženo delo v zadrugo. Delili so tako, da so vsak združnik in njegovi člani družine preskrbljeni s prehrano in maščobo. Npr., če je član pridelal na svoji ohišnici pridelke, kateri bi krili potrebe nekaterih članov družine, jim ta količina ni bila dodeljena od skupne proizvodnje. Denar v gotovini je bil razdeljen sorazmerno na vloženo delo.

Skratka, prihodke v denarju so delili po načelu »vsakemu po njegovem delu«, pridelke pa »vsakemu po njegovih potrebah«. Je bila KDZ Tomaj zato z eno nogo že v komunizmu? Ne nujno. KDZ je v Tomaju delovala le nekaj let. Čeprav ni podatka, kdaj je bila razpuščena, je verjetno, da je razpadla kmalu po letu 1952, kot je bilo značilno za preostalo Slovenijo (PAK, 573, 15, Zapisnik, 31. marec 1951, Zapisnik, Tomaj, 18. november 1951; AS, 1589 III, 47, 1505, Poročilo iz terena, 24. februar 1950; Cencič 2013, 88).

Toda zakaj je prihajalo do pasivnosti v množičnih organizacijah in v KLO? Na eni strani bi bila smiselna razlaga ta, da so se ljudje izogibali dolžnostim zato, ker so bili preprosto preobremenjeni s svojimi kmečkimi gospodarstvi oz. (dodatnimi) zaposlitvami izven njih. Milka Miklavc je bila za svoje delo sicer plačana, vendar zelo slabo, opravljanje velike večine ostalih dolžnosti pa je bilo povsem na prostovoljni osnovi, brez vsake finančne kompenzacije. S tem bi lahko delno pojasnili, zakaj se je kar nekaj žensk najmanj začasno uveljavilo na odgovornih mestih – ker so se moški pač raje angažirali drugje, če so se le mogli. Politični sistem pa je terjal, da so bile institucije zapolnjene z ljudmi. Seveda pa je obstajal še drugi razlog za neaktivnost in apatijo. Ta je bil gotovo pomembnejši. Krajevni ljudski odbori in družbenopolitične organizacije na ravni vasi so bile od vseh oblastnih instanc najbližje ljudem, v tem primeru kmetom. Slednji so bili v tem času zelo obremenjeni, saj se je od njih pričakovalo, da bodo s svojimi proizvodi z nizkimi cenami odločilno prispevali k hitri industrializaciji, ki jo je predvideval prvi petletni plan (1947). Obremenjenost z obveznimi odkupi, progresivni davki, kronično pomanjkanje potrošnega blaga, različne oblike tudi zelo hude represije itd. so bili razlogi, ki so v državi med vasjo

in novo oblastjo prva povojna leta vzdrževali trajno napetost ter pogoste konflikte. In v vasi Tomaj je bila velika večina gospodarstev zavezana obveznemu odkupu (glej preglednico 12.2). Biti aktiven/-na član/-ica vaške KLO in/ali družbenopolitične organizacije je takrat lahko hitro pomenilo biti nekakšen strelovod. (Čevnja je to dobesedno postal že pred priključitvijo leta 1947.) Še toliko bolj, ker na ravni vasi ni obstajala prava distanca med kmeti in oblastjo v smislu *mi* proti *njim*. Bilo je zapletenejše. Ne samo medčloveška bližina v ruralnem okolju, tudi družbenopolitični sistem je bil zastavljen tako, da so se nosilci oblasti, funkcionarji in ostali na najnižji (vaški) ravni pogosto srečevali.

Kraji takega srečevanja so bili poleg družbenopolitičnih organizacij tudi v Tomaju množični sestanki (zbori volivcev) in zbori davkoplačevalcev. Npr., v začetku leta 1948 je bil množični sestanek, kjer so kmečki gospodarji in drugi zasebniki izrekli pritožbe na odmero davka. Od 24 pritožb so jih Tomajci prispevali kar 17, med njimi je bilo sedem malih kmetov (Tomaj 8, 10, 31, 44, 46, 55, 80), trije srednji (Tomaj 43, 66, 79) in štirje veliki (Tomaj 1, 2, 41, 48). Pritožila se je tudi gostilničarka Antonija Škrli (Tomaj 12). Pritožbe je potem reševala davčna komisija, v katero je bil s strani Tomajcev oz. okrajnega ljudskega odbora imenovan samo Franc Bole. To je hkrati tudi edini vidni (in spet zelo nehvaležen!) položaj, ki ga je v Tomaju uradno še imel nekoč vplivni posameznik, ki je svojo politično pot kot tigrovec začel že leta 1927. Med zanimivimi pritožniki je bil tudi član KLO Karol Fabjan, katerega prošnji komisija ni ugodila in mu ni znižala davka. Davka niso znižali niti bratu Albina Večerine – Jožefu. Najzanimivejši primer je bila pritožba Mira Pupisa (Tomaj 26), ki takrat v vasi ni bil uradno nič drugega kot veliki kmet s 15 ha zemlje. Ne samo da niso ugodili njegovi pritožbi, davek so mu po odkritju napake celo nekoliko zvišali. So pa nekoliko znižali davek gostilničarki Škrli (PAK, 573, 5, Zapisnik davčne komisije, KLO Tomaj, 25. marec 1948; preglednica 12.2). Nekatere pritožbe je KLO Tomaj v razrešitev najprej preprosto pošiljal navzgor na okraj, npr. pritožbo o obvezni oddaji mleka avgusta 1949. Od 26 pritožb so jih tokrat Tomajci prispevali samo osem, polovica izmed njih velikih kmetov (Tomaj 6, 26, 48, 75), dva srednja (Tomaj 18, 43) in en mali (Tomaj 89). Med pritožniki sta bila spet Miro Pupis in Karol Fabjan, vendar za ta primer ni podatkov, kako so bile pritožbe rešene (PAK, 537, 6, Pritožbe, Tomaj, 19. avgust 1949; preglednica 12.2). Gotovo so Pupisa in še nekatere druge trdnejše posestnike visoke davčne obremenitve in obvezni odkup motivirali, da so vstopili v KDZ, ker so bili potem manj obdavčeni. Zanimiv je bil zbor volivcev, februarja 1951, pri katerem je bil za tajnika zborovanja izvoljen

trden kmet Jožef Škerlj. Pomenljivo je bilo, da poročila o delovanju KLO-ja ni podal takratni predsednik Večerina, ampak tajnik KLO, ki je med drugim na kratko opisal državne investicije na Primorskem, da bi pokazal, da kmetje v resnici dobijo več, kot pa dajo. Splošno neodobravanje je predvidljivo poželo tajnikovo obvestilo, da se bo v kraju povišala obvezna oddaja mesa za leto 1951 za kar 20 %. Kmalu nato so ljudje pričeli zapuščati zborovanje. Pred tem so navzoči predlagali, »da če že damo toliko mesa, naj bi se vsakomur, ki ni v garantirani preskrbi, dalo vsaj nekaj mesa na teden« (PAK, 573, 15, Zapisnik, Tomaj 14. marec 1951). Tukaj velja spomniti, da so enaki logiki sledili tudi v tomajski KDZ, kjer je bilo poskrbljeno, da so do prehrane in maščob prišli vsi združniki. Morda je šlo za primera vašeke solidarnosti. Enako mogoče pa je, da je imela taka solidarnost tudi svojo ceno. Po pričevanjih je bilo v starem Tomaju tako, da če gospodinja ni imela kaj dati v lonec, se je zatekla k Černetovim (Fabjanijevim) po moko, sol ali kako drugo dobrino, v zameno pa je bilo treba opraviti dnino – »žrnado« (Trobeč Franetič 1992, 43). Nimamo virov, ki bi nam povedali, ali je bilo v »novem« Tomaju enako ali drugače. Revolucija je odpravila veleposest Černetovih (Fabjanijevih), kot pa je razvidno iz preglednice 12.2, ni odpravila socialnih razlik v vasi.

Gospodarsko življenje ni bilo edino področje, ki je predstavljalo trd oreh za novo ljudsko oblast. Nemalo konfliktov je izhajalo iz odnosa nove oblasti do religije in cerkve. Nova oblast si je prizadevala za radikalno sekularizacijo, kar je pomenilo, da naj bi religija poslej ostala zgolj zasebna zadeva. Seveda tega v Sloveniji in tudi drugod v Jugoslaviji ni bilo mogoče uresničiti čez noč, zato so verouk v javnih šolah ukinili šele leta 1952.

Albin Kjuder je naletel na velike težave kmalu po priključitvi Krasa Jugoslaviji. Niso bile nepričakovane. Kot smo videli v prejšnjih razdelkih, kritik na račun partizanskega gibanja, ljudske oblasti in komunizma ni niti malo prikrival. Zato so mu nekateri celo svetovali, da bi emigriral. »Vi jih boste fasali za vse druge,« so nekateri svarili Kjudra. Kjuder ni odšel, ker je imel po svojem mnenju čisto vest. Toda novembra 1947 so morali vsi slovenski duhovniki od Ministrstva za notranje zadeve LRS dobiti dovoljenje za javno izvrševanje pastirske službe in verouka. Kjuder ga ni dobil. Odšel je v Sežano, kjer se je sestal s predstavniki oblasti, ki so mu pokazali dve pritožbi proti njemu. Ko jih je zavrnil, so se izgovarjali z nevednostjo, češ da bo njegova zadeva kmalu in pozitivno rešena. Bridko jim je odvrnil: »[S]te me obsodili, ne da bi me prej bili zaslišali« (ŽAT, AK, T, 2, 416, 563–564, 490). Farani so na to reagirali z javnim protestom. 25. novembra so napolnili dvorano Škerljeve gostilne in »plebiscitarno zahtevali župnika nazaj«

(str. 564). Velja posebej poudariti, da podobnega nastopa Tomajcev zaradi drugih problemov po letu 1947 na podlagi ohranjenega gradiva ni mogoče dokumentirati; morda z nekakšno izjemo razgrajanja mladine pred zadružnim domom in govoric, npr. v času informbirojevskega spora, češ da so Tito, Kardelj in Ranković pobegnili iz države (PAK, 539, 11, Zapisnik KP NM Dutovlje, 5. julij 1948).

O tem, kaj natanko se je tistega večera zgodilo v Škerljevi gostilni, obstajata dve različni poročili. Kjuder piše, da so po njegovem prihodu iz Sežane isti ljudje v gostilni Škerlj organizirali »sestaneke zaupnikov«, ki naj bi dali »obsodbi piko na i«, za kar pa so farani »slučajno zvedeli«, napolnili dvorano, kjer se je razvil »hud besedni dvoboj, ki je trajal skoraj do polnoči« (ŽAT, AK, T, 2, 564). Poročilo s sestanka SKOJ-a in partijske organizacije na postaji narodne milice v Dutovljah na drugi strani ne omenja nobenega »sestanka zaupnikov«, ampak govori o »masovnem sestanku«. Čeprav Kjuder namiguje na konspirativnost sklica sestanka, je morda v resnici šlo za zbor volivcev. Poročilo posebej omenja mlado Mirko Gorup (Tomaj 11), delavko pri Mleko prodaji v Sežani – med vojno pa tudi kurirko OF, ki naj bi bila na tem sestanku posebej razburjena. Nagovarjala naj bi druge ljudi, da spregovorijo in zagovarjajo župnika. Na njen poziv naj bi to drugi ljudje tudi storili (PAK, 539, 9, Zapisnik izredne seje KP in SKOJ-a postaje NM Dutovlje, 28. november 1947; PAK, 573, 15, Volilni imenik Tomaj, 1948–1952; Cencič 2013, 353). Mirka Gorup naj bi po teh dogodkih nekaterim ljudem povedala (PAK, 539, 9, Zapisnik izredne seje KP in SKOJ-a postaje NM Dutovlje, 28. november 1947),

da ko so razkrinkavali duhovnika, da so to same laži in lumparije. Izrazila se je, da to ni ljudska oblast, ker ne pustijo, da bi sami govorili, ter da ljudstvo ničesar ne ukaže ter da delajo kar oni hočejo.

V navedenem partijskem dokumentu ni pojasnjena vloga župnika Kjudra pri tem dogodku. Pač pa, zanimivo, se navaja neko bolničarko iz Skopega, ki naj bi imela stike s Kjudrom in se udeleževala sestankov (ni jasno, katerih), na katerih naj bi ga »neupravičeno zagovarjala«. Prav tako naj bi organizirala ljudi za propagando proti oblasti. Dokument namiguje, da se je na množičnih sestankih v Tomaju o Kjudru razpravljalo večkrat. Dovoljenje za pastirsko službo je ponovno dobil 15. oktobra 1948, za poučevanje verouka pa šele v letu 1949/50. Toda naslednje leto se ni hotel vpisati v Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS, zato v letu 1950/1951 spet ni smel poučevati verouka, a tokrat ne samo v šoli, ampak tudi ne v

cerkvi, razen po maši v nedeljo. Ponovno so mu to dovolili v drugi polovici leta 1951, toda kmalu potem je bil verouk odstranjen iz šol (ŽAT, AK, T, 2, 490–491).

Nobenega dvoma ni, da je Kjuder tudi v novih časih po priključitvi ohranil velik ugled in vpliv v svoji skupnosti. Zanesljivo je bil tudi človek z najdaljšo kontinuiteto javnega delovanja daleč naokoli. Res pa je, da ni več mogel povezovati skupnosti na isti način kot nekoč. Bilo je konec sproščenega odnosa med cerkvijo in državo. Razen župnije ustanove stare tomajske elite, katere del je bil dolgo tudi Kjuder sam, niso več obstajale. Ugledne družine iz starih časov so sicer povečini še vedno živele v Tomaju, vendar so se njihovi potomci znašli v bistveno drugačnih gospodarskih okoliščinah, vlogah, pogosto pa tudi v institucijah, ki so svoje delovanje na vse načine poskušale razmejiti od cerkve. Poslej so bile tudi prepovedane cerkvene procesije in druge javne manifestacije verskega življenja (Cencič 2013, 319–321), ki so bile nekoč tudi priložnosti za nastop članov lokalne elite.

Biti na različne načine aktiven v cerkvi (maše, krsti, poroke, pevski zbor) in hkrati član družbenopolitične organizacije seveda ni bilo niti najmanj zaželeno. Toda tak primer je bil v Tomaju kar sam predsednik krajevnega OF in član občinskega odbora OF v Dutovljah Faust Seražin (Tomaj 52), bivši član partije, ki je pridno zahajal v cerkev in pel v njenem zboru (PAK, 417, 20, Zapisnik predajne seje, Tomaj, 15. januar 1952, Zapisnik volitev, Tomaj, 2. marec 1952, Poročilo za KLO Tomaj, 1. maj 1952). Zelo zanimiva »dvoživka« je bil tudi tomajski cerkveni pevski zbor, čeprav Kjudrov zapis napeljuje, da vsaj na začetku ne ravnajo prostovoljno. Za to je bila na začetku 50. let zaslužna Leonarda Zadnek, ki je hotela obuditi Prosvetno društvo Srečko Kosovel (ŽAT, AK, T, 3, 865): »[T]ako je moral Franc Rože, cerkveni organist, vaditi cerkveni zbor v svetnem petju. Če je omagal in se izgovarjal z boleznijo in delom, je šla k njemu in ga toliko časa vrtela, da je zopet šel na delo.« Mira Cencič (2013, 320) pravi, da je cerkveni pevski zbor pod vodstvom Rožeta postal tudi posvetni društveni zbor. Če to drži, potem gre verjetno za edini primer institucionalne, in ne samo osebne vezi med ljudsko oblastjo in Cerkvijo v Tomaju na začetku 50. let.

Če mnogim religioznost in aktivnost pri cerkvenih ustanovah že ni škodila, je utemeljeno reči, da jim v tistem obdobju najmanj ni preveč koristila. Za člane partije pa so na tem področju veljala posebna stroga pravila. Zanje je bilo sodelovanje v verskem življenju prepovedano. Kar pa seveda še ne pomeni, da so to običajni člani partije tudi upoštevali. V Tomaju je bil leta 1951 član lokalne partije kaznovan s strogim partijskim ukorom, zadnjim opominom pred izključitvijo, ker se je cerkveno poročil. V igri je bila celo

izključitev, a je celica izglasovala drugače. V drugem primeru pa je članica partije in knjigovodkinja v KZ ter KDZ Tomaj, Marija Cvetnič, sama podala željo po izključitvi (PAK, 539, 22, Izjava, Tomaj, 8. junij 1950): »Moje versko prepričanje je eden izmed vzrokov, da se ne strinjam z linijo Partije.« Marija je bila med vojno kurirka narodnoosvobodilnega gibanja, kasneje pa vzorna članica SKOJ-a. Iz dokumentov je razvidno, da so jo v partijo sprva vključili celo brez njene vednosti (PAK, 539, 22, Izjava, Tomaj, 8. junij 1950; Sklep o izključitvi, Sežana, 27. oktober 1950.) Po mnenju partije je bil splošni problem Tomaja vpliv klera (PAK, 539, 27, 79, Poročilo, 2. september 1951):

Far, pod njegovim vodstvom se zida turen, s prižnice poprosi, da bi prišli delat in sicer takole: »Ako je mogoče,« pravi »naj bi prišli v ponedeljek delat po en član iz družin od 1 do št. 7 iz Šepulj. V torek od št. 8 do 15 itd.« Tako našteje za en teden in ljudje gredo na delo brez nerganja. Ista je z vozniki; z volmi prevažajo pesek in to celo iz Sežane. Ljudje dajejo apno in drugo brez, da bi za to zahtevali odškodnino. Skratka, ljudje (ogromna večina) živijo pod vplivom farja.

Leta 1949 je tomajsko farno cerkev Sv. Petra in Pavla doletela huda nesreča, saj se je zrušil zvonik, zato so morali Tomajci do leta 1951 k maši spet hoditi v Britof. Kjuder obnovo opisuje malodane enako kot prej citirano partijsko poročilo. Ker pa vsega dela le ni bilo mogoče opraviti s prostovoljnimi delom – »roboto«, so številni farani tudi prispevali denar, česar po zakonu pravzaprav ne bi smeli, saj je bila cerkvena miloščina od leta 1949 prepovedana (ŽAT, AK, T, 2, 329–333, 395–396). Prav tako Kjuder dodaja, da so pri oznanilih, ki so vabila na prostovoljno delo, kakšno hišo tudi izpustili, »češ, ta je partijec, on za cerkev ne mara.« Po župnikovem začudenju so partijci vseeno prišli na delo, ali kot je dejal eden izmed njih, »tudi jaz spadam pod to faro, kako da ste me prezrli« (str. 396). Kjuder ni pozabil zapisati, da sta pri reševanju zvonov iz ruševin zvonika dan po božiču 1949 pomagala tudi Miro Papis in Rudolf Škrli (str. 333).

Sklep

Za konec nam ostaja odgovor na vprašanje, kaj se je zgodilo s tomajsko elito. Čeprav je na začetku 50. let 20. stoletja v Tomaju še vedno živela večina starih in uglednih družin, vključno z župnikom Kjudrom, o obstoju stare vaše elite takrat ni več mogoče govoriti. Najenostavnejši odgovor na zastavljeno vprašanje bi bil, da je stara tomajska elita odmrta tako, da so se

nasledniki najuglednejših vaških družin preprosto izčrpali pri poskusu njene obnove. Nikakor ni mogoče reči, da so bili brez vsakih možnosti. Prav nasprotno. Kandidati obnove vaške elite so pokazali presenetljive uspehe pri krmarjenju v smrtno nevarnih in turbulentnih zgodovinskih okoliščinah.

Fašizem je že konec 20. let spremenil pravila igre v vasi – tako v političnem (izguba domačih županov) kot tudi v kulturnem (napad na slovenski jezik) pogledu. Akcije župnika Kjudra, ki so se lahko režimskemu raznarodovalnemu pritisku, ki je bil hrkati tudi pritisk na lokalne vplivneže, upirale samo v omejenem obsegu, so nujno puščale odprt prostor za druge akterje. Ti akterji so bili na začetku najbrž vaški fantje, ki so se topli s črnosrajčniki, kasneje pa tigrovc (Franc Bole in nekaj časa Rudolf Škrli). Slednji so na vasi vsaj v zasnovi tudi vzpostavili vzorec sodelovanja ljudi različnega socialnega porekla. Med drugo svetovno vojno, zlasti po kapitulaciji Italije, so se v ospredje prerinili predstavniki uglednih rodbin (npr. Miro Pupis, Alfonz Ravbar). Prevzeli so županstvo, nekaj časa pa tudi narodnoosvobodilni odbor. Razmeroma dobro so preživeli pretres, ki sta ga v skupnost prinašala Kirov (v manjši meri) in Franc Bole (v mnogo večji meri), ko sta uvajala brezkompromisnejšo politiko partizanske ljudske oblasti. Dejanja obeh so bila tudi usmerjena proti vaški eliti. V spremenjeni sestavi (Jožef Kjuder in drugi) je tej skupini (kliku) uspelo prevzeti oblast tudi v narodnoosvobodilnem odboru – zdaj edinemu nasledniku županstva, in sicer na volitvah 1945. Hkrati so se znebili zelo motečega človeka Franca Boleta. Med vojno in po njej so imeli vsaj določen čas zunaj skupnosti tudi svojega človeka (Mira Pupisa).

Velja tudi posebej izpostaviti, da tako v obdobju fašizma kot tudi kasneje na podlagi najrazličnejših pisnih virov ni mogoče prepoznati posebne aktivne vloge Černetov (Fabjanijev) pri turbulentnih dogodkih v Tomaju. Vse kaže, da jim je po smrti Emila (1920), vnuka Antona Černeta, do agrarne reforme 1948 ostalo predvsem veliko premoženje in pri delu skupnosti najbrž tudi dobro ime. Ni mogoče oceniti, koliko so novejša vaške razprtije in obrekovanja potisnili v ozadje tudi negativni spomin na to mogočno družino. Poleg župnika so dobro ime Černetovih verjetno gojili zlasti njihovi zaposleni delavci, ki naj bi jokali, ko jih je Albina v času agrarne reforme pričela odpuščati (ŽAT, AK, T, 3, 895). Po svoje je ironično, da rodbina, ki je bila od vseh daleč naokoli še najboljši približek agrarnih kapitalistov (obilo dejanskega kapitala), v primerjavi z župnikom (obilo vseh drugih kapitalov), ni bila ljudski oblasti noben trn v peti. Partijski dokumenti Černetov (Fabjanijev) skoraj ne omenjajo.

Afera Kirov in še mnogo bolj Boletov padec sta sicer dva izmed najzanimivejših dogodkov v tomajski drami v času 1943–1945. Oba človeka sta bila v Tomaju najbližje revolucionarnemu – komunističnemu idealu, ne pa hkrati tudi pragmatični praksi revolucije na Slovenskem. Njuna dejanja kažejo, da sta bila pripravljena nastopiti tudi proti vaški eliti. Moja raziskava je pokazala, da nikoli nista imela velikih možnosti. Ker so bili nosilci ljudske oblasti, med katerimi so imeli glavno vlogo komunisti, dovolj stvarni in praktični ljudje, so se zavedali, da za uspeh v osvobodilni vojni in specifični ljudski revoluciji potrebujejo povezovalne ljudi, zlasti v kritičnih okoljih, kot je bil Tomaj, in so v takih primerih nazadnje dali prednost pragmatičnim ljudem (npr. Pupis) pred radikalcami (Kirov) in trdorokci (Bole). Boletov padec je bil nazadnje zelo brutalen. Celó za čas po letu 1947 ne moremo trditi, da je oblast v Tomaju prevzela vaška revščina. V KLO na prvih volitvah po priključitvi, za katere imam podatke, sicer ni bilo več velikih kmetov. So pa bili precej zastopani srednji kmetje, prav tako sta bila predsednika Čevnja in Večerina, ki sta vsak po svoje predstavljala določeno kontinuiteto. Nazadnje tudi to ni pomagalo. Prvih pet let po priključitvi je bilo za Tomaj zelo težavnih. Pri delovanju množičnih organizacij in ljudske oblasti pa se bolj kot elan svežega začetka čuti naveličanost in demoraliziranost.

V splošnem lahko v obdobju 1943–1945 vsaj v grobih potezih opazujemo nastanek vzorca zasedanja vodilnih ali vsaj simbolno pomembnih funkcij, ki so jih razmeroma predvidljivo prevzemali ljudje enega socialnega kroga. Prav tako opazimo potencial mobilnosti izven skupnosti (Miro Pupis). S to mobilnostjo je vsaj hipotetično mogoče pojasniti uveljavljanje ene osebe znotraj Tomaja – Aleksandra Čevnje. Kajti slednji brez dobrega kritja (Mira Pupisa) zaradi negativnega mnenja na okrajnem partijskem komiteju verjetno ne bi prejel pomembne funkcije tajnika OF, kar mu je odprlo pot v napredovanje v predsednika KLO konec leta 1947. V obdobju 1943–1945 je naslednikom trdnih tomajskih gospodarjev praktično uspelo zagotoviti večino pogojev za obnovo vaške elite. Do prave obnove pa nazadnje ni prišlo iz treh razlogov:

1. Protagonisti obnove stare elite niso imeli na razpolago dovolj časa, da bi svoje položaje utrdili navznoter in navzven. Tomajskim akterjem je bilo popolnoma jasno, da delujejo v spremenjenih okoliščinah, v času novih vrednot, povrh vsega pa v povsem novih institucijah. Povsem na novo so morali tudi dognati, kako deluje sistem ljudske demokracije, to je pomenilo dojeti razliko med njegovim idealom in prakso. Težava je bila ta, ker se praksa ljudske demokracije še ni ustalila. Konec vojne, maja 1945, namreč še malo ni prinesel pravega miru in stabilnosti, ne mladim gospodarjem ne

običajnim vaščanom, ampak nove težke preizkušnje: od vprašanja, kateri državi bo pripadel Tomaj, vprašanja religije in z njo povezane tradicije v novih časih do ekonomsko-socialnih eksperimentov in bolečih ukrepov, ki jih je prineslo prvih pet let izgradnje socializma po priključitvi Jugoslaviji leta 1947. V takih okoliščinah so se kandidati nove elite znašli v položaju, ko bi morali biti izvrševalci ali pa najmanj zagovorniki tudi bolečih ukrepov (npr. obvezni odkup, kampanja proti birmi, župniku itd.). Že pred letom 1947 so postale pomembne funkcije v vasi zato precej nepriljubljene. Slednje se je najbolj kazalo v obrekovanju in celo oboroženem nastopu vaških fantov, kasneje pa zlasti v neaktivnosti KLO, prelaganju dela na administratorje in pogostih menjavah na funkciji lokalnega partijskega sekretarja. Kot vse kaže, so mladi gospodarji takrat svojo pozornost omejili na kmetijsko zadružno in KDZ. Verjetno so v obeh primerih tukaj nastopali kot klika. Toda eno in drugo so na koncu tudi relativno kmalu zapustili. Zadrugištvo je bilo po drugi svetovni vojni v Sloveniji in Jugoslaviji namreč dolgo časa socialni eksperiment, za katerega je bilo značilno pogosto spreminjanje pravil igre.

2. Protagonisti obnovljene elite so svojo prihodnost zvezali z ljudsko oblastjo, ki pa ji je bil župnik Kjuder, nadvse vplivna osebnost v vaški skupnosti, sposoben in voljan samostojnega delovanja, izrazito nenaklonjen. Kar so se po vojni kazali kot župnikovi uspehi (npr. dogodki ob birmi 1946 in obnovi zvonika 1949–1951), so bili hkrati za ljudsko oblast neuspehi. In obratno. Protagonisti obnovljene vaške elite v resnici niso niti zares poskušali uveljaviti alternativne vaške tradicije, od stare verske tradicije, za katero je skrbel župnik, pa so se morali vsaj navzven distancirati. Ne vemo, kako bi bilo na tem območju, če bi imel Tomaj župnika, ki bi bil bolj naklonjen narodnoosvobodilnemu gibanju in ljudski oblasti, pri kateri bi po možnosti tudi sam sodeloval. Prav tako nič ne vemo o morebitnih skritih dogovorih, povezavah med Kjudrom in mladimi gospodarji v tem času. Naša raziskava temelji na pisnih virih in zato nikakor ne more popolnoma zaobjeti velike drame, ki nam jo ohranjeni dokumenti v najboljšem primeru slikajo v močno okrnjeni podobi. Iz istega razloga sem lahko na mnogih mestih v pričujoči raziskavi namesto ugotovitev ponudil le odprta vprašanja. V vsakem primeru je župnik Kjuder od vseh lokalnih igralcev daleč najboljše preživel vse pretrese in hude pritiske. Pritiski in izzivi za njegovo delo pa niso prihajali samo s strani različnih oblastnikov, temveč tudi lastnih faranov. Njegova avtoriteta v Tomaju nikakor ni bila brezpogojna. V kraju sicer ni več povezoval vaške elite – ker ta preprosto ni več obstajala –, ampak je ohranil častno mesto v cerkveni eliti, v koprsko-tržaški

škofiji, kjer je nazadnje dobil ugledne prelatske nazive (Škerl 1982, 50).

3. Izmed mladih gospodarjev, naslednikov uglednih tomajskih rodbin, po letu 1946 ni nihče napredoval izven lokalne skupnosti. Slednje pa je bilo v času izgradnje socializma v marsičem še usodnejše kot v starih časih. Oseba, ki je v obravnavanem obdobju kazala največji potencial, da uspe izven skupnosti, je bil Miro Pupis. Slednji je bil namreč enkrat do začetka leta 1946 predsednik OLO Sežana. Na tem mestu ga je kmalu nato zamenjal Danilo Petrinja, ki je bil v Sežani istočasno še partijski sekretar (marec 1947–september 1948), potem je šel na kratek tečaj na partijsko šolo pri CK KPS v Ljubljani, nato so sledile vodilne funkcije pri oblastnem ljudskem odboru za Goriško v Postojni (1948/49). Ko so ukinili oblasti, je še nekaj časa služboval v Postojni, nato pa je spet postal predsednik OLO v Sežani (1952–1955) (Marušič 1985). Svojo kariero je Petrinja opisal v spominih, v katerih ne manjka bombastičnih in komajda verjetnih, zlasti pa izrazito neskromnih opisov bojevanja za napredek sežanskega okraja. Ne glede na vse zadržke pa ti spomini vendarle kažejo na to, da so funkcionarji srednjega ranga, kar je Petrinja vsekakor bil, ko so si nabrali dovolj izkušenj (kulturnega, izobrazbenega in političnega kapitala) in uporabnih povezav (socialnega kapitala), lahko tudi marsikaj naredili za svoje kraje. Petrinja npr. opisuje tihotapljenje vodnih črpalk iz Avstrije za kraški vodovod, ki so ga pričeli obnavljati leta 1953. Če bi jih namreč kupili zakonito, bi te črpalke s taksami in carinami vred stale 96 milijonov din, po nezakoniti poti pa so jih dobili za samo 175.625 din, tako Petrinja (1990, 163, 191). Čeprav je šlo za čisti kriminal, nam ta primer vseeno kaže, da so imeli funkcionarji kot Petrinja določen manevrski prostor za delovanje. Natančneje, tega so si sami ustvarjali. Pogoji za njihovo delovanje so bili v sistemskih pomanjkljivostih tistega časa. Ker plansko gospodarstvo v resnici ni delovalo samodejno, v skladu z idealom komande (ukaz – izpolnitev), je ves čas potrebovalo usklajevanja med potrebami, načrti, realno obstoječimi viri za njihovo uresničitev (njihov obseg se je seveda stalno spreminjal), zlasti pa s človeškim faktorjem, torej z mejami zmožnosti ljudi za prenašanje pomanjkanja in obremenitev. V takem sistemu so zato uspevali zlasti posamezniki, ki so bili sposobni reševati nepredvidljive težave (angl. *troubleshooters*, prim. Getty in Naumov 2008, 106–107) ter izkazati dobre ali vsaj solidne rezultate ne glede na težke okoliščine. Enostavno rečeno, to so bili praktični ljudje na odgovornih položajih, ki so se znašli. Danilo Petrinja je bil predstavnik takih ljudi. Morda je odveč dodati, da takega manevrskega prostora funkcionarji, omejeni na vaška okolja, kot sta npr. bila partijski sekretar Pupis in predsednik KLO Čevnja, seveda niso imeli. Do-

kler v Sloveniji/Jugoslaviji ni prišlo do sistemskih sprememb, ki so vse več iniciative in tudi finančnih sredstev prepuščale lokalnim okoljem (po letu 1952 občinam oz. komunam), so lokalni funkcionarji brez dobrih vez bolj ali manj lebdeli med kladivom pričakovanj oblasti do njih in nakovalom nezadovoljstva ljudi iz njihove vaški skupnosti. Vse to pa še ne pomeni, da je družba v Tomaju v povojnem obdobju »razpadla«. Nikakor. Poleg obeh verjetnih klik v zadrugah so ob raznih priložnostih namesto elite vsaj od časa do časa nastopali zanimivi vplivni posamezniki. Kjuder je vas povezoval naprej, vendar samo na področju verske tradicije, kar pa je bilo za Tomaj izjemno pomembno. Prav tako so imeli omejene uspehe ljudje, kot je bila Leonarda Zadnek. Skupnost si je zanesljivo zapomnila nastop Mirke Gorup. Vsekakor ni bilo samoumevno niti dejstvo, da je prav Tomaj in ne kakšna sosednja vas dobil zadružni dom. Največji manko je prvih pet let vsekakor obstajal v (ne)delujoči politični strukturi. Vse kaže, da so glavno vez, tako navznoter kot navzven, vzdrževali posamezniki, zlasti administratorji, kot je bila Milka Miklavec. Kakšen (simbolni) kapital si je pri svojem mukotrpnem delu nabrala, je seveda težko oceniti. Vsekakor ga je bilo dovolj, da je leta 1952 z delom nadaljevala na novem občinskem sedežu v Dutovljah.

Arhivski viri

AS: Arhiv Republike Slovenije

1589 III: Centralni komite Zveze komunistov Slovenije

1708: Okrožje Kras

PAK: Pokrajinski arhiv Koper

151: Zasebna dekleška šola zavoda šolskih sester v Tomaju

417: Okrajni odbor Osvobodilne fronte Sežana

419: Okrajni odbor Ljudske mladine Slovenije Sežana

441: Ženski odbor AFŽ

539: Okrajni komite Zveze komunistov Slovenije Sežana

573: Krajevni ljudski odbor Tomaj

643: Krajevni odbori Zveze združenj borcev narodnoosvobodilnega boja občin Sežane, Komen, Hrpelje – Kozina, Divača

ŠAK, ŽT: Škofijski arhiv Koper, Župnija Tomaj

MKK: Matična knjiga krščenih

ZAL: Zgodovinski arhiv Ljubljana

31/9: Okrajni ljudski odbor Ljubljana – okolica

ŽAT: Župnijski arhiv Tomaj

AK, T: Albin Kjuder, Tomaj, rokopis, knjige 1 (1954), 2 (1955), 3 (1957), 4 (1958), 5 (1957)

- AK, TK: Albin Kjuder, Tomajska kronika 1924–1947, rokopis, 1931/1946
AK, TŠK: Albin Kjuder, Tomajska šolska kronika, rokopis, 1948
AK, ZMP: Albin Kjuder, Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom na gornjem Krasu, rokopis, 1960

Literatura

- Betts, R. F. 2004. *A History of Popular Culture: More of Everything, Faster and Brighter*. Routledge.
- Blok, A. 1974. *The Mafia of a Sicilian Village, 1860–1960: A Study of Violent Peasant Entrepreneurs*. Harper Torchbooks.
- Bourdieu, P. 1990. *The Logic of Practice*. Prevedel R. Nice. Stanford University Press.
- Bourdieu, P. 2010. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Prevedel R. Nice. Routledge.
- Bourdieu, P. 2020. »The Field of Power and the Devision of the Labour of Domination.« V *Researching Elites and Power: Theory, Methods, Analyses*, uredili F. Denord, M. Palme in B. Réau. Springer.
- Cankar, I. 1969. »Hlapci: drama v petih aktih.« V *Ivan Cankar: zbrano delo*, 5. zv., uredila A. Ocvirk in D. Moravec. Državna založba Slovenije.
- Cencič, M. 1997. *TIGR: Slovenci pod Italijo in TIGR na okopih v boju za narodni obstoj; Kras in Vipavska dolina*. Mladinska knjiga.
- Cencič, M. 2013. *Življenje na Krasu v preteklosti*. Samozaložba.
- Centrih, L. 2022. »Workers of The Port of Koper and the Economic Reform Period in 1960s Slovenia.« V *Complex Gateways: Labour and Urban History of Maritime Port Cities; The Northern Adriatic in a Comparative Perspective*, uredila G. Mellinato in A. Panjek. Založba Univerze na Primorskem.
- Centrih, L. 2025. »Slovenian Cooperative Movement and Political Divisions Before the Second World War.« V *Cultural Formations in Context: Historical and Contemporary Analyses*, uredili D. Sitar, A. Hellmuth Kramberger in J. Toplak. LIT.
- Centrih, L., in P. Sitar. 2023. *Pol kmet, pol proletarec: integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji, 1945–1991*. Založba Univerze na Primorskem.
- Čepič, Z. 1995. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji: 1945–1948*. Obzorja.
- Čepič, Z. 1999. »Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960.« V *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, uredil Z. Čepič. Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Čepič, Z., D. Guštin in N. Troha. 2017. *Slovenija v vojni: 1941–1945*. Modrijan.
- Čoh, M. 2010. »Za svobodo, kralja in domovino«: ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945 in 1952. Študijski center za narodno spravo.

- Denord, F., P. Lagneau-Ymonet in S. Laurens. 2020. »The Power Structure and Affiliation Network Analysis.« V *Researching Elites and Power: Theory, Methods, Analyses*, uredili F. Denord, M. Palme in B. Réau. Springer.
- Drnovšek, D. 2000. *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Arhivsko društvo Slovenije.
- Ferenc, T. 1960. »Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1 (1): 105–170.
- Ferenc, T. 1985. *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945*. 2, *Narod si bo pisal sodbo sam*. Partizanska knjiga.
- Ferenc, T. 1991. *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945*. 3, *Mi volimo*. Mladika.
- Gestrin, F. 1993. *Svet pod Krimom*. Založba ZRC in Škuc.
- Getty, J. A., in O. V. Naumov. 2008. *Yezhov: The Rise of Stalin's 'Iron Fist'*. Yale University Press.
- Gramsci, A. 1974. *Izbrana dela*. Prevedli A. Žun, R. Jelinčič in M. Veselko. Cankarjeva založba.
- Hadalin, J. 2011. »Govorice in čenče v delu Albina Kjudra: zgodovinski mozaik Primorske; pomemben kamenček v mozaiku pričevanj ali zgolj obrobni podatek?« *Acta Histriae* 19 (4): 729–742.
- »Iz Tomaja.« 1925. *Edinost*, 18. november.
- Kacin-Wohinz, M. 1990. *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935; bazoviški žrtvam ob šestdeseti obletnici*. Lipa.
- Kacin-Wohinz, M. 2005. »Politični društvi Edinost.« V *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, uredil N. Borak. Mladinska knjiga.
- Kidrič, B. 1962a. »Država v državi.« V *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, Knj. 1: *Marec 1941–marec 1942*, uredil M. Luštek. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Kidrič, B. 1962b. »Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom.« V *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, Knj. 1: *Marec 1941–marec 1942*, uredil M. Luštek. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Kovač, R. 2022. »Obveznosti kmeta do države v vasi Tomaj med leti 1947–1951.« Magistrsko delo, Univerza na Primorskem.
- Kjuder, A. 1926. »Primerjajmo.« *Zbornik svečnikov sv. Pavla* 6 (2): 29–30.
- Kjuder, A. 1972. *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom na gornjem Krasu*. Občinska skupščina Sežana.
- Kocbek, E. 1996. »Tovarišija: dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943.« V *Edvard Kocbek: zbrano delo*, 6. zv., uredil A. Inkret. Državna založba Slovenije.
- Lenin, V. I. 1979. »Odnos socialne demokracije do kmečkega gibanja.« V V. I. Lenin, *Izbrana dela*, Zv. 2, uredil M. Britovšek. Cankarjeva založba.

- »Liberalni volilni shod v Štanjelu onemogočen.« 1911. Gorica, 2. maj.
- Marušič, B. 1985. »Petrinja, Danilo.« V *Primorski slovenski biografski leksikon*, knj. 2, Kacin-Pirjevec, uredil M. Jevnikar. Goriška Mohorjeva družba.
- Melik, V. 1965. *Volitve na Slovenskem: 1861–1918*. Slovenska matica.
- Melik, V. 1999. »Slovenski poslanci na Dunaju in v Beogradu.« V *Mikužev zbornik*, uredili Z. Čepič, D. Nečak in M. Stiplovšek. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Miliband, R. 1969. *The State in Capitalist Societies*. Basic.
- Mills, C. W. 1965. *Elita oblasti*. Prevedla J. Orešnik in F. Slivnik. Državna založba Slovenije.
- Mlakar, B. 1979. »Domobranstvo na Primorskem.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 27 (1): 43–52.
- Panjek, A. 2016. »Pravda o spornem hramu: običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620).« *Zgodovinski časopis* 70 (3–4), 290–312.
- Panjek, A. 2021. »Land Will Tear Us Apart: Family-Farm Division and Real Estate Market in Slovenia (Sixteenth to Eighteenth Centuries).« *The History of the Family* 27 (1): 54–81.
- Pareto, V. 1935. *The Mind and Society*. Vol. 3, *Theory of Derivations*. Cape.
- Pelikan, E. 2002. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico; zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Nova revija.
- Petrinja, D. 1990. »Problemi in razvoj Okraja Sežana v letih 1947–1955.« Tipkopis, Inštitut za novejšo zgodovino.
- »Poročilo Edvarda Kardelja dne 14. decembra 1942 Generalnemu sekretarju KPJ in Vrhovnemu komandantu NOV in PO Jugoslavije Josipu Brozutu o položaju v Sloveniji.« 1963. V *Jesen 1942: korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, uredili T. Ferenc, D. Jeršek, R. Lukman in M. Luštek. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Program in statut Komunistične partije Jugoslavije: sprejeta na V. kongresu Komunistične partije Jugoslavije 28. julija 1948*. 1948. Cankarjeva založba.
- Savezni zavod za statistiku. 1956. *Konačni rezultat popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine*. 10. zv. Savezni zavod za statistiku.
- Scott, J. C. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press.
- Splošni zakon o ljudskih odborih. 1949. *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 49.
- Škerl, L. 1982. »Kjuder, Albin.« V *Primorski slovenski biografski leksikon*, knj. 2, Kacin-Pirjevec, uredil M. Jevnikar. Goriška Mohorjeva družba.
- Škerl, L. 1987. »Santin, Antonio.« V *Primorski slovenski biografski leksikon*, knj. 3, *Pirjevec-Theuerschuh*, uredil M. Jevnikar. Goriška Mohorjeva družba.

- Škerl, L. 1988. »Sila, Matija.« V *Primorski slovenski biografski leksikon*, knj. 3, *Pirjevec-Theuerschuh*, uredil M. Jevnikar. Goriška Mohorjeva družba.
- »Tomaj.« 1927. *Edinost*, 1. marec.
- »Tomaj: o naši posojilnici.« 1925. *Mali list*, 27. november.
- »Tomaj proti klevetam Malega lista.« 1925. *Edinost*, 8. december.
- Trobec Franetič, S. 1992. »Vas v kapitalizmu: Tomaj.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Troha, N. 1997a. »Slovenski primorski duhovniki in njihov odnos do novih slovenskih meja (1945–1947).« *Acta Histriae* 6:139–156.
- Troha, N. 1997b. »Uprava v Slovenskem Primorju 1918–1954 (Pregled).« *Arhivi* 20:88–102.
- Varga, S. 2009. »The Agrarian Elite in Hungary before and after the Political Transition.« V *European Economic Elites: Between a New Spirit of Capitalism and the Erosion of State Socialism*, uredila F. Sattler in C. Boyer. Duncker & Humblot.
- Zobec, M. 2024. »Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813–1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca.« *Zgodovinski časopis* 78 (1–2): 100–119.

Preglednica 12.2 Zemljiška posest tomajskih družin po agrarni reformi in med kolektivizacijo: 1948 in 1950

1948					1950				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1.	Černe, Dragotin	1	12,00	—	0,45	2,06	2,51	6,75	9,26
2.	Gorup, Ivan	2	4,20	—	0,28	0,79	1,07	2,50	3,75
3.	Obersnel, Ivana	4	3,10	—	0,04	0,10	0,14	1,91	2,05
4.	<i>Malalan, Franc</i>	5	5,50	—	0,42	0,74	1,16	3,22	4,38
5.	Vran, Klementina	6	14,00	—	0,79	1,41	2,20	6,35	8,55
6.	Nabergoj, Franc, gostilničar	7		—					
7.	Obersnel, Ivan	8	5,00	—, **	0,20	1,00	1,20	3,00	4,20
8.	Starc, Leopold	10	3,20	—, **					
9.	<i>Gorup, Miroslav</i>	11	9,00	—	0,63	1,41	2,04	4,35	6,39
10.	Škrlj, Antonija, gostilničarka – najemnica	12		—	0,01	0,35	0,36	4,85	5,21
11.	Šonc, Henrik, državni upokojenec	13							
12.	Ucman, Kristina, uradnica	14		—	0,06	0,52	0,58	*	?

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 12.2 Nadaljevanje s prejšnje strani

		1948		1950					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
13.	<i>Kjuder, Jožef</i>	16	6,20	—	0,78	0,62	1,40	*	?
14.	<i>Petelin, Jožef</i>	18	9,50	—	0,47	1,11	1,58	5,?	6,?
15.		19		Pahor, Dominik, preds. KDZ 1950					
16.	<i>Šonc, Melhijar</i>	21	0,00	—	0,00	0,37	0,37	0,85	1,22
17.		22		Zega, Hendrik					
18.	<i>Černe, Alojzija</i>	23	3,80	Černe, Ivan (mož Alojzije)	0,19	0,79	0,98	1,76	2,74
19.	<i>Rože, Marija</i>	25	8,50	—	0,35	0,40	0,75	*	?
20.	Pupis, Miroslav	26	15,00	—, **					
21.	<i>Šperne, Ema</i>	27	2,15	—	0,22	0,21	0,43	*	?
22.	<i>Bole, Franc</i>	28	3,00	—	0,26	0,38	0,64	*	?
23.	<i>Laharnar, Albina</i> (Černe – Fabjanji)	30	3,00	—	0,33	0,97	1,30	*	?
24.	<i>Černe, Amalija</i>	30	4,50	— (Lea)	0,35	0,44	0,79	*	?
25.	<i>Fabjan, Karol,</i> <i>kmet – kovač</i>	31		—, kovač	0,43	0,36	0,79	*	?
26.	<i>Černe, Jožef</i>	32	2,00	—	0,10	0,18	0,28	*	?
27.	<i>Štoka, Jožef</i>	33	0,00	—	0,07	0,10	0,17	*	?
28.	<i>Živec, Franc</i>	34	0,50	—, **	0,00	0,05	0,05	*	?
29.	<i>Filipčič, Ivan</i>	35	1,60	—	0,14	0,24	0,38	*	?
30.	<i>Colja, Alojz</i>	36	2,50	—	0,07	0,32	0,39	*	?
31.	<i>Orel, Viktor</i>	37		—, kotlar	0,06	0,11	0,17	*	?
32.	<i>Orel, Marija</i>	38	0,10						
33.	<i>Pipan, Franc</i>	39	4,00	—	0,24	0,37	0,61	2,09	2,70
34.	<i>Živec, Anton</i>	40	4,90	—	0,20	0,70	0,90	3,60	4,50
35.	Škrlič, Rudolf	41	16,00	—, **					
36.	<i>Pipan, Viktor</i>	42		—, kamnosek	0,00	0,52	0,52	0,58	1,10
37.	<i>Živec, Anton</i>	43	6,00	—	0,40	0,71	1,11	3,20	4,31
38.	<i>Štoka, Stanislav</i>	44	4,50	—, **					
39.	<i>Pahor, Marija</i>	45	3,00						
40.	<i>Šonc, Amalija</i>	47	2,50	Lovrenčič, Amalija (r. priimek)	0,02	1,14	1,16	1,50	1,66
41.	Škrlič, Jožef	48	16,00	—	0,89	1,83	1,72	8,40	11,12
42.	<i>Požar, Neža</i>	50	2,00	—	0,27	0,32	0,59	1,15	1,74
43.	<i>Černe, Alojz</i>	51	1,90	—	0,04	0,19	0,23	1,32	1,55
44.	<i>Seražin, Jožef</i>	52	1,40	—	0,31	0,62	0,93	5,12	6,05
45.	<i>Škapin, Filip</i>	53	3,20	—	0,15	0,48	0,63	*	?

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 12.2 Nadaljevanje s prejšnje strani

1948		1950							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
46.	Petelin, Anton	54	3,50	—	0,20	0,40	0,60	2,80	3,40
47.	Gorup, Alojz	55	3,20	—	0,44	0,43	0,87	1,30	2,17
48.	Gorup, Anton, kmet – čevljar	56	1,20	—	0,32	0,05	0,37	*	?
49.	Šperne, Ivan	59	5,50	—	1,40	0,46	1,86	*	?
50.		60		Zidar, Alojz, krojač					
51.	Rože, Franc	61	4,50	—	0,35	0,59	0,94	*	?
52.	Franetič, Ivan	62	1,80	—	0,02	0,46	0,48	1,26	1,74
53.	Samostan	63	9,50						
54.	Pupis, Ana	65	1,50	—	0,14	0,32	0,46	0,73	1,19
55.	Večerina, Jožef	66	9,00	—	0,62	1,13	1,75	5,18	6,93
56.	Kjuder, Albin, duhovnik	67		—	0,33	0,82	1,15	*	?
57.	Obersnel, Franciška,	68		—					
58.	Pipan, Alojzija	69	0,00	Može, Henrik, kovač					
59.	Orel, Anton, Delavec	71							
60.	Slavec, Jožef	72	1,70	—	0,07	0,35	0,42	*	?
61.	Grmek, Franc	74	4,60	—	0,25	0,81	1,06	*	?
62.	Žiberna, Evgen	75 13,00		—	1,00	1,18	2,18	*	?
63.	Živec, Kristina	76	0,10	—					
64.	Tavčar, Franciška	78	4,00	—	0,21	0,85	1,06	*	?
65.	Černe, Anton	79	6,00	—	0,21	0,67	0,88	*	?
66.	Ravbar, Jožef	80	3,80	—	0,20	0,48	0,68	1,60	2,28
67.	Grmek, Alojz	81		—, zidar					
68.	Gulič, Jožef	82	4,00	—	0,50	1,52	2,02	2,00	4,02
69.	Šonc, Jožef	83	6,30	—	0,26	1,05	1,31	3,26	4,57
70.		84		Orbič, Ivan	0,10	0,11	0,21	0,50	0,71
71.	Šperne, Anton	85	3,50	—	0,10	0,50	0,60	1,45	2,05
72.	Poljščak, Štefaniya	87	2,20	—	0,04	0,16	0,20	1,45	1,65
73.	Žvab, Miro	89	3,50	—, **	0,33	0,71	1,04	1,80	2,84
74.	Šonc, Jožef	90		—, mizar	0,06	0,12	0,18	0,60	0,78
75.	Čevnja (R. Starc), Ana	91	1,30						
76.	Čevnja, Aleksander, **	92	3,50	Čevnja (r. Starc), Ana	0,11	0,16	0,27	0,95	1,22

Nadaljevanje na naslednji strani

Preglednica 12.2 *Nadaljevanje s prejšnje strani*

1948		1950							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
77.	Ravbar, Matilda	94	1,00	—					
78.	Ravbar, Alfonz, uradnik	95		Ravbar, Antonija, kmetica – delavka (Alfonzova žena)					
79.	Šonc, Jožefa	96	1,90	—	0,00	0,07	0,07	1,69	1,76

Opombe Naslovi stolpcev: (1) zaporedna številka, (2) priimek/ime gospodarja/gospodarice, status, (3) hišna številka (Tomaj), (4) skupna površina zemljišč, (5) priimek/ime gospodarja/gospodarice, status, (6) vinogradi, (7) njive, (8) skupna površina obdelovalne zemlje (vinogradi + njive), (9) pašniki, (10) skupna površina vseh zemljišč; kjer status gospodarja/-ice ni posebej naveden, je slednji/-a po uradni evidenci tistega časa po poklicu kmet/-ica. * Nečitljivo. ** V KDZ, 1949/1950. Vse površine v hektarjih. Običajen tisk ≤ 5 ha, ležeče 5 ha ≤ 10 ha, krepko ležeče > 10 ha, krepko sivo: prosti obveznega odkupa za leto 1951/52.

PAK, 573, 2, Seznam prebivalstva vasi Tomaj; PAK, 573, 5, KLO Tomaj 1948 [davčna komisija, popisi dohodkov davčnih obveznikov na območju KLO Tomaj, 1948]; PAK, 573, 5, Odvod davščin, Tomaj, 28. april 1948; PAK, 573, 7, Dohodnina za leto 1949, Tomaj, januar 1949; PAK, 573, 7 Popis dohodka, Tomaj, 1950; PAK, 573, 9, Odvod davščin, Tomaj, 27. 7 in 23. 10, 2. november 1950; PAK, 573, 12, Predlog obvezne oddaje kmetijskih pridelkov v letu 1951, Sežana, 17. oktober 1950; PAK, 573, 9, Davčna komisija, 30. september 1950, Davek od prometa proizvodov, Tomaj, 11. september 1950; PAK, 573, 12, Odkupni listi 1951, oktober–december 1950.

Dvig življenjskega standarda in transformacija elit v Tomaju v drugi polovici 20. stoletja

Polona Sitar

Univerza na Primorskem

© 2025 Polona Sitar

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.529-567>

Uvod

V pričujočem poglavju bomo skušali opredeliti »podeželsko elito« v ruralnem okolju Tomaja v 20. stoletju s poudarkom na obdobju po drugi svetovni vojni. Zanimal nas bo njen izvor, prav tako pa tudi struktura in prakse pridobivanja ter ohranjanja elitnosti na podlagi oblik kapitala njenih pripadnikov in pripadnic. Tomaj predstavlja okolje, ki je bilo podvrženo ekonomski in socialni modernizaciji ter vplivom različnih političnih ureditev, zato nas bo zanimala tudi dinamika strategij prilagajanja elit tem spremembam. V polju preučevanja vsakdanjega življenja vasi Tomaj bomo fokus namenili tudi kmečkim družinam, ki so tvorile vaško elito, in mehanizmom vzpostavljanja, izvajanja ter ohranjanja moči v kontekstu delovanja »ruralne elite« kot odločevalca in prenašalca odločitev v gospodarsko življenje. Izhajali bomo iz mikrozgodovinskega pristopa, ki obravnava pojave, kot so posamezna skupnost, družina, dogodek ali posameznik, in skuša rekonstruirati realno življenje v njegovem izvornem kontekstu (Ginzburg in Poni 1991; Muir in Ruggiero 1991).

Prispevek je vsebinsko razdeljen na dva dela. V prvem nas bo zanimalo, kdo je imel najvišji status znotraj vaške skupnosti v Tomaju in največjo moč na lokalni ravni; katere vrste elit so bile prisotne in kakšen je bil njihov položaj. Prav tako nas bo zanimala vpetost elit v institucije in politike širše skupnosti ter zunanji svet. Zaradi zanimanja za (dis)kontinuiteto elit bomo upoštevali tudi položaj slednjih v Tomaju pred vojno. V drugem delu prispevka bomo pojasnili socialno transformacijo politične in ekonomske elite v Tomaju skozi dvig standarda v 60. in 70. letih ter preko materialne kulture v kontekstu razumevanja družbenega razreda. Zanimali nas bodo predvsem vzroki za dvig življenjskega standarda, družbeno razslojevanje

in materialni kazalniki razslojenosti. V kontekstu preučevanja materialne kulture izhajamo iz predpostavke, da materialni predmeti tudi ustvarjajo, gradijo, materializirajo in mobilizirajo zgodovino, stike ter razmerja, zato niso zgolj preprosti rekviziti zgodovine, ampak orodja, s katerimi ljudje oblikujejo svoja življenja (Gerritsen in Riello 2014; Roche 1997).

Raziskavo metodološko utemeljujemo na analizi znanstvene literature, statističnih virov in arhivskega gradiva, ki temelji na arhivskih fondih občine Tomaj, Pokrajinskega arhiva Koper in arhivih Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije/Zveze komunistov Slovenije (1945–1954) Arhiva Republike Slovenije. Prav tako izhajamo iz tipkopisnih in rokopisnih del msg. Albina Kjudra (cerkvene kronike, dnevniški zapiski in spomini), ki ponujajo uvid v delovanje skupnosti skozi prizmo lokalne cerkvene avtoritete v poznem 19. in prvi polovici 20. stoletja.

Raziskava temelji na metodi ustne zgodovine, ki nam omogoča vpogled v dožemanje dogodkov in vrednot sogovornikov ter sogovornic, zato je uporabna za zbiranje subjektivnih, ne objektivnih informacij (Thompson 1978; Ritchie 1994). Kot pravi Paul Thompson (1978, 296–301) intervjuji ustne zgodovine priskrbijo pogled na prenos vrednot skozi generacije in podajo boljši vpogled v kulturne vzorce ter občutke posameznika. Zanimalo nas bo območje posameznikovega individualnega mikrosveta, ki ga, kot pravi Mojca Ramšak (2003, 105), bolje obvlada kot območje makrosveta medsebojnih sistemov družbe, kot so država, njene institucije, ideološki aparati države, ekonomska in razredna razmerja. Usten dokaz izvira iz neposredne osebne izkušnje, zato ne more biti potrjen, lahko pa je ovrednoten z umestitvijo v širši kontekst, pri čemer sta potrebni ustrezna kritika virov in ureditev gradiva za analizo. Vse skupaj bomo zato tudi utemeljili na teoretskih spoznanjih relevantne literature za razumevanje širšega družbenega in zgodovinskega konteksta.

Prav tako smo izvedli 30 polstrukturiranih intervjujev s prebivalci in prebivalkami Tomaja, kjer smo se po načelu etnografskega raziskovanja v obliki snežne kepe zbližali z osrednjo sogovornico v vasi, z njo opravili polstrukturirani intervju, potem pa nas je predstavila svoji mreži ljudi. Sogovornikom in sogovornicam je skupno, da so bili rojeni v Tomaju ali so se tja priselili v zgodnji mladosti. Večina jih je bila rojenih pred drugo svetovno vojno, v manjši meri pa smo vključili tudi generacijo, rojeno v 50. letih prejšnjega stoletja.¹ Obema generacijama sogovornikov in sogovornic

¹ Sogovornikov/-c ne bomo poimenovali s pravim imenom in priimkom, ampak bomo uporabljali izmišljena imena, da bi jim zagotovili anonimnost in zavarovali njihovo zasebnost.

Slika 13.1 Tomaj danes (osebni arhiv avtorice)

je skupno, da so večino svojega aktivnega življenja preživel v socializmu. Vključitev obeh generacij omogoča razumevanje socialističnega obdobja v Tomaju skozi generacijsko perspektivo, ki po eni strani osvetljuje morebitne generacijske diskontinuitete, po drugi pa tudi skupna razumevanja.

Vrste elit v Tomaju po drugi svetovni vojni

Raziskave, ki preučujejo značilnosti evropskih podeželskih elit, so v zgodovinarstvu v zadnjih letih pritegnile večjo pozornost. Kot navajata Matteo Di Tullio in Giulio Ongaro (2020, 76), so pod vplivom marksistične ideologije raziskovalci podeželsko družbo dolgo časa obravnavali kot družbeno in ekonomsko enotno. Po tem prepričanju je bil edini del predindustrijske družbe, ki ga je bilo mogoče obravnavati kot dinamičnega, mestni center, kjer sta si plemstvo in buržoazija delila politično ter ekonomsko moč. V začetku 80. let prejšnjega stoletja pa so zgodovinarji to monolitno dojetje začeli revidirati in se osredotočili na notranjo stratifikacijo podeželskih skupnosti, ki niso bile več obravnavane kot posamezna, enotna celota. S preučevanjem podeželskih elit so začele nastajati raziskave, ki so spodbujale komparativno analizo za ugotavljanje podobnosti in razlik v času ter prostoru (npr. Aparisi Romero in Royo Perez 2014; Levi 1995).

Podeželske elite, kot jih opredeljujejo Susanne Søholt, Susanne Stenbacka in Helle Nørsgaard (2018, 220), so posamezniki z lokalno močjo v ekonomskih, političnih, administrativnih, upravljavskih, civilnih in tradicionalnih institucijah skupnosti. Charles W. Mills (1959, 3–29) z izrazom »elita moči« opredeli majhno, vendar zelo vplivno skupino ljudi, ki zasedajo

Bolj kot njihova imena so za nas pomembni podatki o spolu, starosti, poklicu in kraju rojstva.

ključne pozicije v družbi in imajo sposobnost sprejemanja pomembnih odločitev, ki vplivajo na širšo javnost. Te osebe pogosto prihajajo iz vrhovnih krogov politike, gospodarstva in vojske ter imajo moč oblikovati javno politiko in družbeni red po svojih lastnih interesih. Gre za peščico posameznikov in organizacij, ki obvladujejo ključne institucije v družbi. Pri tem so nekateri deli prebivalstva v eliti moči zastopani nesorazmerno, ti deli pa se lahko imenujejo »politični razred« (glej Bottomore 1966). Za razliko od teorije o prekrivajočih se skupinah moči Charlesa W. Millsa (1956) pa Susanne Søholt, Susanne Stenbacka in Helle Nørgaard (2018, 220) podeželske elite opredeljujejo glede na njihovo posamezno pozicijo moči, ne pa kot del zaprtih mrež moči. Čeprav podeželske elite niso nujno formalni predstavniki skupnosti, se pričakuje, da bodo delovale v imenu kolektivnih interesov, in so zato vplivne v lokalnem razvoju. Elite torej razumemo kot skupine s pomembnim vplivom na razvoj družbe. Njihovim pripadnikom družbeno priznana moč omogoča določanje ekonomskih, socialnih in kulturnih standardov v lastnih institucijah, v skupnosti pa nadziranje obstoječih političnih, kulturnih, gospodarskih in socialnih vodstvenih položajev.

Vprašanje elit je povezano tudi z razporeditvijo družbene moči in s posedovanjem različnih tipov kapitala, ki omogoča koncentracijo moči med posameznimi družbenimi skupinami in med posamezniki znotraj teh skupin. Pierre Bourdieu (1979; 1987; 1989; 2002) je s konceptom »kapitala«, ki se giblje v družbenem prostoru, pojasnil neenakosti v družbi in opozoril, da je treba »kapital« razumeti kot metaforo in ne kot opis empiričnih položajev. Različni tipi kapitalov vplivajo na posameznikovo pozicijo v celotnem družbenem polju. Ustvaril je model razreda, ki temelji na kapitalih, ki se premikajo skozi družbeni prostor, in predlagal štiri oblike kapitala: ekonomskega (dohodek), kulturnega (lahko obstaja v utelešenem stanju – dolgotrajne dispozicije telesa in uma – ali v objektivnem stanju – kulturne dobrine – in tudi v institucionalnem stanju – izobrazba), socialnega (mreže, povezave z ljudmi) in simboličnega (proizvod ostalih kapitalov, ko so dojeti kot legitimni).

T. i. »vaška elita« je redko homogena skupina, ker obstaja razlikovanje med različnimi elitami, zato bomo raje uporabljali izraz »vaške elite«, torej množino. Obstajali so označevalci, ki so tomajske vaške elite ločevali od drugih ljudi v njihovih skupnostih – bogastvo, politične funkcije in nazi- vi –, kar jim je v lokalnem okolju Tomaja zagotavljalo moč in omogočalo poseganje v višje državne oblastne strukture. Na podlagi pripovedovanj sogovornikov in sogovornic v Tomaju opredeljujemo tri kategorije elit, ker razlikovanje med elitnimi kategorijami omogoča jasen opis vloge posame-

znikov (prim. z Musgrave in Wong 2016, 90), pri čemer opozarjamo, da je lahko posameznik zasedel več kot eno kategorijo elite. Ugotavljamo, da je družbeno elito v Tomaju po drugi svetovni vojni (in pred njo) predstavljal duhovnik Albin Kjuder, ekonomsko elito družine z velikimi kmetijami, politično elito pa partija.

Družbena elita: duhovnik Albin Kjuder

»Ta famozni Kjuder. Zelo korajžen, zelo inteligenčen, zelo načitan,« je sogovornik Marjan, rojen leta 1937,² opisal župnika Albina Kjudra. Sogovorniki in sogovornice so pogosto izpostavili, da je bil najznamenitejša, najbolj izobražena, spoštovana in najvplivnejša osebnost v Tomaju, ki je veljala za vzorno. Ponosno so omenili tudi, da je pridobil naziv monsignor, častni naziv duhovnikov v Rimskokatoliški cerkvi. Sogovornica Marta, blagajničarka v mesnopredelovalni industriji, rojena leta 1942 v Križu, je kot vplivno osebnost v Tomaju izpostavila zgolj njega: »Jaz se spomnim samo župnika, da so bili nekaj več. Je bil zelo sposoben, res mož. Kakšno knjižnico je imel! Smo si tudi knjige izposojevali pri njemu za čitat.« Albin Kjuder je bil visoko na cerkveni hierarhični lestvici in prominentna figura v domačem okolju. Med družbeno elito ga umeščamo, ker je veljal za izjemno spoštovano osebnost v skupnosti, hkrati pa ni imel vodilne politične vloge ali premoženjskega položaja, da bi ga lahko umestili v drugo elitno kategorijo.

Rojen je bil leta 1893 v Dutovljah, umrl pa je leta 1967 v Tomaju. Leta 1924 ga je tržaški škof imenoval za župnika in dekana v Tomaju. Leta 1955 je bil imenovan za apostolskega delegata za jugoslovanski del tržaško-koprske škofije, ki je bil pod upravo ljubljanskega škofa. Istočasno je bil imenovan za prelata, dobil pa je tudi vse škofovske pravice. Istega leta je bil slovesno ustoličen v koprski stolnici in poleg župnije ter obširne tomajske dekanije prevzel skrb še nad 46 župnijami tržaško-koprske škofije. Leta 1961 ga je papež Janez XXIII. imenoval za apostolskega administratorja slovenskega dela tržaško-koprske škofije in slovenskega dela reške škofije (Jevnikar 1982, 50).

Med novo politično elito, ki jo je predstavljala povojna partija, je med Albinom Kjudrom in novim partijskim vodstvom po besedah sogovornika Danila, strojnega tehnika, rojenega leta 1948, obstajal velik prepad glede znanja in izobrazbe, pri čemer je izpostavil njegov kulturni kapital: »Kjuder

² Sogovornik ni podal soglasja za navedbo svojega poklica, saj bi to lahko omogočilo njegovo prepoznavo, zato ta podatek v njegovem primeru ni naveden.

se pogovarja z nekom, ki je bil do včeraj aktivist, s srcem za vse novo, ampak je komaj znal pisat.« Kot je izpostavil Danilo, takratni partiji ni bil vseh velik vpliv, ki ga je Kjuder kot duhovnik imel v vasi: »Kdo je bil najhujša Udba³ v državi? Ja župniki vendar! Vse ženske so se šle trikrat na teden k njemu spovedat in povedat, kaj je bilo. Seveda so župniki prek žena imeli vpliv na družino.«

Duhovnik Albin Kjuder je v podeželski skupnosti visok status užival tudi zaradi svojih izkušenj s svetom zunaj podeželskega vaškega življenja in povezav z drugimi elitnimi verskimi osebnostmi iz tujine. Sogovornik Danilo je izpostavil njegovo družbeno moč in vpliv, ki sta se zrcalila v simbolnem kapitalu – prestižu in časti. Kot pravi Pierre Bourdieu (1977; 1979; 1989), simbolni kapital temelji na skupku socialnih vezi in poznanstev, ki jih ima posameznik, in hitrosti, s katero se lahko te povezave aktivirajo. Posledično predstavlja najmočnejši vir družbene moči. Kot je Kjudrov položaj opisal Danilo:

On je celo postal namestnik, je lahko birmal, tako visoko mesto je imel zaradi kreganja med Koprom in Gorico, kje bo škof. So bili zelo ljubosumni, ker je imel vpliv in vstop kamorkoli. Imel je kontakte, s komer je hotel, z Gorico, s Trstom. Je lahko poklical in govoril, s komer je želel. Ta knjižnica tukaj gor je nastala od darov raznoraznih grofov. Je imel poznanstev ogromno. Zelo rad si je dopisoval. Partija je bila dokaj ozka in je videla: »On se pogovarja z Višarjami, mi pa tu rihtamo vodo za Tomaj.«

Sogovorniki in sogovornice so Kjudra opisovali kot zavednega Slovenca. Jurij Hadalin (2011, 730–731), ki v članku analizira dele tipkopisa »Zgodovinski mozaik Primorske«, ugotavlja, da so leta po nastopu njegove službe potekala v znamenju vse večje represije italijanskega državnega aparata nad slovenskim jezikom na Primorskem, Kjuder pa je bil eden izmed vodilnih primorskih duhovnikov, ki so se temu upirali. Po besedah sogovornika Ivana je Kjuder svoj vpliv uporabil tudi za reševanje vaščanov Tomaja med drugo svetovno vojno:

Ko je moj oče v partizanih, so prišli Nemci in odpeljali Tomajce v Koroneje⁴ v Trst. To je ta glavni zapor bil, kjer so imeli tudi krematorij, saj je še zmerom. In so vzeli tudi mojo mamo, mene in mojo sestro

³ Udba je srbohrvaški izraz za Upravo državne varnosti, ki je bila jugoslovanska tajna policija.

⁴ Sogovornik govori o tržaškem zaporu v ulici Coroneo v Trstu, poimenovanem Coroneo.

so dali pa gor v samostan Šolskih sester. Se spomnim, da je nekdo posredoval, da so mojo mamo spustili iz zapora. Po moje je posredoval župnik Kjuder, ker je imel tako moč, in je zrihtal, da jo je dobil iz zapora.

Podobno je sogovornik Boris, mesar, rojen leta 1941, izpostavil Kjudrovo vlogo pri reševanju ljudi pred pobojem v Kazljah pri Sežani:

Je bil tako brihten in študiran, da je znal štiri jezike, nemško, latinsko, francosko in še enega. Je bil vpliven tudi pod Nemci. V Kazljah je rešil ljudi, ki so jih imeli za postreljat. So jih že dali v vrsto, a je s komandantom govoril, je znal nemško. Ljudje so bili nedolžni in tako ga je prepričal, da so jih spustili.

Albin Kjuder naj bi ravno zato, ker je znal nemško, med vojno tudi preprečil, da Nemci Tomaja niso požgali.

Pred drugo svetovno vojno je bila v Tomaju dekanija in Katoliška cerkev je bila tista, ki je imela v vasi vodilno vlogo. Kot se je spominjal sogovornik Marjan, vloga Albina Kjudra ostane pomembna tudi po koncu druge svetovne vojne. Navkljub novi politični oblasti, ki ni bila naklonjena Cerkvi, je Kjuder nekaj časa še poučeval verouk v šoli:

Če se ne motim, je bil veronauk ob četrtkih, in župnik je prišel v šolo in je čakal na hodniku. Kadar je učiteljica zaključila, je rekla: »Zdaj še malo počakajte, ker boste nadaljevali pouk.« Ampak to je bil izrek, ki ga je bilo treba poslušat. In ko je šla ven iz učilnice, je odprla vrata in rekla: »Gospod župnik, razred je vaš.« Zanimivo je bilo, da so bili tudi otroci komunistov, ampak ni šel nobeden iz razreda ven.

Sogovornik Ivan, lesni tehnik, rojen leta 1942, je ob mojem vprašanju o tem, kako je Kjuder dojemal partijo, dejal: »Sigurno je ni šišal, ker je partija posegla vmes, kadar je bilo v nasprotju s partijskimi načeli.« Mira Cencič (2013, 214) navaja, da je povojna oblast FLRJ Kjudru novembra 1947 za 11 mesecev prepovedala opravljati službo. Novembra 1947 so namreč duhovniki na Primorskem prejeli naročilo, da morajo vložiti prošnjo na notranje ministrstvo za dovoljenje za opravljanje nalog. Kjuder je dobil odklonilni odgovor, zato ni smel več maševati, opravljati duhovniških opravil in poučevati verouka. Javil se je na zaslišanje v Sežani, da bi ugovarjal obtožbam. Namesto ugodne rešitve so 25. novembra 1947 sklicali sestanek zaupnikov

na Voglu,⁵ na katerem pa so Tomajčani napolnili dvorano in v hudem besednem boju zahtevali svojega duhovnika nazaj. Iz tega sestanka se zrcalita njegova priljubljenost pa tudi častni položaj, ki ga je zasedal. Dovoljenje za poučevanje verouka v šoli je Kjuder dobil za šolsko leto 1949/50, naslednje leto pa ne več.

Nova povojna politična elita mu je začasno prepovedala maševati, saj je za razliko od njega posedovala največ političnega kapitala in je to moč imela, takšnega ugleda in spoštovanja kot on pa nikoli. Sogovornice in sogovorniki so ga opisovali s pridevniki, kot so: »famozni«, »res mož«, »velika kapaciteta« in »nekaj več«. Sogovornica Marija, administrativna tehničarka, rojena leta 1953, ga je opisala kot človeka dobrih dejanj, saj je njej in ostalim otrokom dovolil, da so jedli z njegove češnje, prav tako je njenemu očetu večkrat posodil avto, da je družino peljal na izlet.

Duhovnik Kjuder je v Tomaju uredil knjižnico in skrbel zanjo. Pomnožil jo je z zapuščinami in nabirkami prijateljev. Njegova knjižnica je leta 1960 štela 12.000 knjig in se danes nahaja v Škofijski gimnaziji Vipava.⁶ Knjižnica je obsegala tudi bogato zbirko periodike in arhivskih virov, od koder je črpal pri pisanju svojih del. Poleg dela *Zgodovinski mozaik Primorske* je zapustil tudi obsežno delo o preteklosti Tomaja in okolice od 1600 do 1960 in anekdote, zabavne in originalne domislice iz Tomaja ter življenjepise duhovnikov (Hadalín 2011, 730). Če koncept »nematerialne dediščine« Giovanni Levija (1995) uporabimo v nekoliko prenesenem pomenu, lahko sklepamo, da je Kjuder, ki je umrl leta 1967, vaščanom Tomaja za seboj zapustil »nematerialno dediščino«, ki se ne kaže v ekonomskem kapitalu, ampak v njegovih delih in prenosu nesnovnih dobrin, kot je prestižni položaj v skupnosti, ki temelji na ugledu in mreži razmerij, ki si jih je ustvaril v življenju in so pomembnejša od materialnih dobrin. Kjudrova dela, ki opisujejo preteklost Tomaja in temeljijo na cerkvenih kronikah, dnevniških zapiskih, spominih in zapisanih ustnih virih, so temeljnega pomena pri oblikovanju zgodovinskega spomina skupnosti, kar je v 14. poglavju poka-

⁵ Čeprav avtorica ne pojasni podrobneje, sklepamo, da se sklicuje na kraj Dol pri Vogljah, mogoče pa je tudi, da je to ime, ki so ga vaščani uporabljali za poimenovanje mikrolokalitete v Tomaju ali okolici in je živelo samo med njimi.

⁶ *Primorski slovenski biografski leksikon* (Jevnikar 1982, 50), glej tudi Tavčar (2005). Albin Kjuder je napisal nekaj knjig, npr. *Krščanski nauk za sveto birmo* (1930), *Zgodovinski mozaik Primorske* (1972) itd., niso pa bile vse objavljene, npr. »Razprava o cerkvenih arhivih« (1926), »Spomini na Gregorčiča« (1945). Neobjavljenih je v župnišču ostalo tudi mnogo spisov, npr. župnijska kronika od leta 1924 do 1945 ali življenjepis 43 duhovnikov, ki so imeli stik s tomajsko župnijo (napisano med 1947. in 1948. letom) (Jevnikar 1982, str. 50).

zal Jurij Hadalin, njegovo »nematerialno dediščino« pa lahko razumemo tudi v obliki prispevka k oblikovanju zgodovinskega spomina Tomaja. Velja omeniti, da je v Tomaju deloval tudi župnik Henrik Šonc, ki je umrl leta 1964, vendar ga je omenil zgolj en sogovornik,⁷ saj njegova vloga v Tomaju ni bila niti približno primerljiva s tisto, ki jo je imel Albin Kjuder.

Gospodarska elita: lastniki velikih kmetij

Na podlagi izsledkov intervjujev ustne zgodovine sklepamo, da so gospodarsko elito v Tomaju pred in po drugi svetovni vojni predstavljale družine z velikimi kmetijami, saj se je premožnost ocenjevala po velikosti zemljišča. Ekonomsko najboljše stoječi posamezniki so imeli precej obsežnejšo posest zemljišč in parcel v primerjavi z manjšimi kmetijami, zato so njihove kmetije veljale za »elitne«. V lasti so imeli tudi več glav živine in vinograde. Prodani proizvodi, predvsem meso, mleko in vino, so jim predstavljali glavni vir denarja. Družine z velikimi kmetijami so lokalno elito predstavljale zaradi lastništva nad zemljo, s čimer so lahko akumulirale in ohranjale različne vrste kapitala – simbolnega, kulturnega in socialnega. Ekonomska elita v Tomaju je lahko družbeno moč uveljavljala neposredno z uporabo denarja (tudi z zagotavljanjem posojil drugim) in nudenjem dela dninarjem ter hlapcem pred drugo svetovno vojno.

Družine z velikimi kmetijami v Tomaju so veljale tudi za naprednejše in podjetnejše, saj zgolj lastništvo zemlje ni bilo dovolj za razvoj: »Podjetne familije v Tomaju so že pod Avstrijo bile podjetne in so tudi danes,« je sogovornik Danilo opozoril na kontinuiteto in dodal: »Če nisi kmetoval napredno, si živel slabše in se zato raje zaposlil.« Po njegovih besedah so bili lastniki velikih kmetij bolj izučeni v kmetijstvu in posedovali tudi več kulturnega kapitala v obliki znanja, ki so ga lahko pretvorili v ekonomskega. Kot je opozoril sogovornik Ivan: »So lahko naredili nove vinograde, vzgajali sadovnjak, prodajali so lahko več. Takrat je hodu nekdo s Trsta kupovat vino po teh kmetijah. Več živine so meli. Premožnejši so pasli živino, ampak so že imeli svoje ograde, travnike.«

Kot navaja Mira Cencič (2013, 87–88), je bil leta 1947 Tomaj priključen k Federativni ljudski republiki Jugoslaviji. Oblast so legalno prevzeli Krajevni ljudski odbori (KLO), ki so na pol legalno delovali že od februarja 1947, povezoval pa jih je Okrajni ljudski odbor Sežana. Leto kasneje, po priklju-

⁷ V knjigi *Zgodovinski mozaik Primorske* Albin Kjuder (1972, 260) navede, da gre za duhovnika dutovske podružnice in župnije, rojenega v Tomaju leta 1870, ki je bil za časa pisanja knjige leta 1959 upokojeni katehet v Tomaju.

čitvi Primorske k Jugoslaviji, se je v Tomaju začela agrarna reforma. Kot v 12. poglavju te knjige ugotavlja Lev Centrih, je bila lokalna Kmečka delovna zadruga (KDZ), jugoslovanska različica kolhoza, v Tomaju ustanovljena v začetku leta 1949, in predstavljala uradno institucijo, ki je omogočala obstoj trajnejšega jedra povezanih nekdanih in sedanjih posameznikov.

Kot navaja Zdenko Čepič (1999, 176) so ideologi partije izhajali iz marksistične predpostavke, da mali zasebni kmetijski proizvajalec ohranja kapitalistični ekonomski sistem in zato nasprotuje socializmu, prav tako pa zaradi majhnosti in načina proizvodnje niso predvideli možnosti njegovega obstoja, zato so rešitev videli v zadrugah, v veliki organizirani proizvodnji. KDZ Tomaj je bila ustanovljena leta 1949. Vanjo je bilo včlanjenih šest družin, skupna površina zemlje pa je obsegala 91 ha (AS, 1589 III, 47). Danilo Petrinja (2001, 110–111) navaja, da so kmetom, ki se vanjo niso vključili, povečali obvezno oddajo kmetijskih pridelkov in davke. Prav tako je večina kmetov, vključenih v zadrugo, dobila živilske nakaznice in ugodnejše bone za industrijsko blago. V okraju Sežana je bilo decembra leta 1950 41 splošnih kmetijskih zadrug in 27 kmetijskih obdelovalnih zadrug s 365 člani. Ne glede na slabe ekonomske rezultate se je pritisk na ustanavljanje kmetijskih obdelovalnih zadrug nadaljeval do leta 1951, ko je politični biro Centralnega komiteja (CK) Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) opozoril, da je treba spremeniti politiko do zadružništva in vasi.

Kot pripoveduje sogovornik Boris, so bili kmetje, ki so bili vključeni v KDZ, v boljšem položaju, kot on: »Niso nam dali bonov. Kart za sladkor, olje in moko nisi dobil. Oni, ki so šli v zadrugo, so imeli privilegije, karte na vsakega otroka, mi pa smo morali na črni borzi kupovat. Zadruga ni mogla obstat, to je vsak neumen kmet vedel, samo so tako silili.« Vključitev v zadrugo, ki ji je bila partija naklonjena, je lahko utrdila moč kmečke družine, ker je pomenila pridobivanje političnega kapitala iz neekonomskih sfer, določene privilegije v obliki bonov, vendar ji lastniki velikih kmetij, kot je opozoril Ivan, večinoma vseeno niso bili naklonjeni: »Večji kmetje, ki niso bili v partiji, so bili proti, ker so se bali, da jim bodo nacionalizirali. Partija je stremela, da so vsi enaki.«

Kmečka partijska komisija pri CK Komunistične partije Slovenije (KPS) je na teren pošiljala poročevalce o delu občnega zbora KDZ Tomaj. Eden izmed njih je v Poročilu ekipe za okraj Sežana (AS, 1589 III, 47) zapisal, da se dva velika kmeta »čutita nekoliko vzvišena«, ker sta velika posestnika, ostali pa manjvredno. Zabeleženo je tudi, da so v Tomaju čakali na vstop »dobrega kmeta« v zadrugo, ki ni bil najbogatejši, ampak najbolj delaven, z vzornim gospodarstvom. Od njega je bil v večini primerov odvisen vstop

ostalnih kmetov. Ko se je v Tomaju ustanavljala zadruga, je bil ta »dober kmet« pripravljen vstopiti v zadrugo, ker pa teren ni bil dobro pripravljen s strani Okrajne zveze kmetijskih zadrug (OZKZ), so se mali kmetje na sestanku uprli vstopu kulaka v njihovo zadrugo. Iz tega razberemo konflikt med malimi in velikimi kmeti. Za slednje je v Tomaju status »velikega kmeta« sicer pomenil ugled, v zadrugi pod novo politično oblastjo pa včasih ravno obratno.

Kot navaja Albin Kjuder (ŽAT, AK, T, 3 in 4) v svojih zapisih o tomajskih družinah, je agrarna reforma leta 1948 v Tomaju zajela večji del premoženja družine Fabjani, ki je bilo nacionalizirano. Lastnica je v pričakovanju tega že prej razdelila posestvo med svoje ljudi in podržavljen je bil le manjši del velikega posestva,⁸ pri čemer velja omeniti, da ni mogoče, da bi ji to lahko uspelo v celoti. Gospodarsko poslopje kmetijske delovne zadruge je bilo na domačiji Fabjanijevih, kjer je bilo v hlevu 24 do 26 glav zadružne živine (ŽAT, AK, T, 3, 896). Po navedbah Mire Cencič (2013, 88–89) so kmetje po nekaj letih iz kmetijske delovne zadruge izstopili, do propada pa so zemljo, ki je bila družbena lastnina, še nekaj časa obdelovali plačani delavci. Kot se je spominjal Andrej, kmet, rojen leta 1941: »Oče ni prenesel tega, da je hodil delat v zadrugo, strašno mu je bilo izpod časti. In potem smo se izpisali in kot kmetje živeli naprej.« Leta 1954 je kmetijstvo doživelo novo preoblikovanje in zadruge so se začele organizirati kot gospodarska podjetja.

Gospodarstvo se je po letu 1965 skladno z gospodarsko reformo razvijalo v bližini središč, v Sežani in Dutovljah, industrija pa je dajala pogoje za zaposlovanje tudi moške kmečke delovne sile.⁹ To je imelo lahko za posledico opuščanje kmetovanja in propadanje kmečkega gospodarstva, predvsem manjših kmetij. Iz intervjujev ustne zgodovine je razvidno, da so se družinski člani manjših in srednje velikih kmetij iz Tomaja zaposlili v Sežani, predvsem mlajša generacija, in postali polkmetje, ki so po prihodu iz službe obdelovali kmetijo. V procesu pospešenega opremljanja kmetij s kme-

⁸ Po sklepu komisije za agrarno reformo je bilo podržavljeno vse premoženje izseljencev iz leta 1947, pri čemer je v Tomaju največji delež tega predstavljalo premoženje samostana Šolskih sester (ŽAT, AK, T, 3, 885).

⁹ Največje podjetje v občini Sežana je bilo Iskra – obrat Sežana, ki je izdelovalo radijske sprejemnike in akustične naprave, bili pa so tudi tekstilna tovarna, obrati kovinske industrije, živilska panoga in obrat Marmor, ki je združeval kamnolome in žage (Savnik idr. 1968, 301). Vse do leta 1999 so v Sežani delovali obrati tekstilne, kovinske, elektrotehnične, kemične, lesne, mesnopredelovalne industrije in tovarna kmetijske mehanizacije. Zaradi obmejne lege so imela tam sedež številna prevozniška in zunanjetrgovinska podjetja (Kranjc 1999, 212–213).

tijsko mehanizacijo so kmetje z nakupom traktorjev in priključkov delno nadomestili manko delovne sile, vendar tudi ta sprememba ni zaustavila procesa opuščanja kmetovanja. Najprej je propadla živinoreja, postopoma še poljedelstvo, ohranilo in pospeševalo se je le vinogradništvo. Pri tem sogovornica Irena, visokošolska učiteljica, rojena leta 1934, izpostavlja, da so se polkmetje izselili tja, kjer so bile službe: »Dninarjev skoraj ni bilo več, so se izselili. Če nisi imel kmetije, da te je privezovala zemlja, si šel, mlajša generacija, stari pa so pomrli počasi.«

Srednje velike in majhne kmetije so imele običajno vsaj enega družinskega člana, ki je bil zaposlen, saj delo zgolj na kmetiji ni omogočalo preživetja, pomemben motiv za zaposlitev pa je bila tudi kreditna sposobnost, kot je opozoril Igor, ki je opisal fenomen »polkmetov«:

Dvoživke rečemo temu. Vsaka hiša je imela še po dva prašiča, še kakšno žival pri hiši. Tisto je bilo samooskrbno, da si malo pridelal, nekaj vina, to si prodal, nisi bil niti registriran. Včasih so bile službe od šestih zjutraj do dveh in je ostalo še pol dneva, tako da so lahko ljudje imeli še zraven nekaj zemlje pa jo obdelali. To so bile večinoma manjše kmetije, ki so imele malo manj vsega skupaj, da bi od tega živeli.

Nekateri sogovorniki so izpostavili, da z zaposlitvijo kmetov z manjših kmetij v industriji ekonomski status polkmetov sčasoma postane primerljiv s tistim, ki so ga imeli veliki kmetje, ker so polkmetje delali tudi doma in imeli zato prej opremljene kmetije ter lepše hiše. Kot poudarja Boris, je bil problem kmetov, ki niso hodili v službo, da niso imeli rednih plač:

Vsi so si lahko zamenjali pridelke, niso pa imeli denarja, da bodo šli nekaj kupovat. Oče je bil malo na boljšem, ker je bil obrtnik, pa je nekaj kasiral od storitev in potem smo leta šestdeset kupili en majhen motorček, moped, potem čez par let smo kupili fičota.

Podobno je pokazala tudi raziskava o integrirani kmečki ekonomiji pri kmečkem gospodarjenju v širšem prostoru socialistične Slovenije (Centrih in Sitar 2022, 226), kjer je razvidno, da je lahko prišlo tudi do obrata, ko so se manjši kmetje zaposlili, in sicer da so bili v boljšem položaju od večjih kmetov, saj jim je neagrarni dohodek poleg popoldanskega dela na kmetiji omogočal boljši življenjski standard kot tistim, ki so imeli večje posestvo in si zato niso mogli poiskati dodatnega zaslužka izven kmetijstva. Kljub temu velja izpostaviti, da so bile v Tomaju družine z velikimi kmetijami tiste, ki so ostale najpremožnejše. Z razvojem industrializacije so propadli

obrtniki in mali kmetje, velike kmetije v Tomaju pa ne, saj je vedno obstajal trg za prodajo njihovih proizvodov.

V nadaljevanju si bomo približje ogledali po navedbi sogovornikov ter sogovornic tri najpomembnejše in najpremožnejše družine v Tomaju z velikimi kmetijami pred in po drugi svetovni vojni, in sicer družine Černe (po domače Fabjaniji), Učman (po domače Polakovi) in Pupis (po domače Popiževi).

Družina Černe (Fabjaniji)

Največja in najbogatejša kmetija v Tomaju je bila pred drugo svetovno vojno v lasti družine Černe, po domače Fabjanijev. Albin Kjuder je v zapisu o tomajskih družinah (ŽAT, AK, T, 3, 891) o njej zapisal: »Najlepša tomajska hiša. Mogočen vhod, obširno dvorišče in vse drugo govori o nekdanji veljavi te številke. [...] To gospodarstvo je doseglo daleč največji razmah.«

Kot ugotavlja Aleksander Panjek (2023), je bila družina Černe že v 18. stoletju med vidnejšimi v Tomaju, saj je več njenih članov zasedalo položaj župana.¹⁰ Miha Zobec (2024, 101) v svojem članku o tomajskem posestniku in politiku Antonu Černetu navaja, da so iz te družine izhajali mnogi vaški veljaki, tudi Anton Černe, ki je bil v 19. stoletju tomajski posestnik in poslanec v deželni zbor v Gorici ter državnem zboru na Dunaju. Družina je uživala velik ugled v vasi in razpolagala z družbeno močjo, ki se je odražala v opravljanju oblastniških funkcij, preko katerih se je pozicionirala v vaški skupnosti in javni oblasti.

Sogovornik Danilo se je spominjal, da je bila družina Černe lastnica tretjine vseh kmetijskih zemljišč v vasi, pri čemer je izpostavil njihovo pomembnost že pred drugo svetovno vojno, ko so k njim na dnino hodili ljudje z vsega spodnjega Krasa. Albin Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 894) gospodarja Emila Černeta, rojenega leta 1882, sina Antona Černeta, opisuje kot zelo podjetnega in kot »eno izmed prvih osebnosti na Krasu«. Med njegova velika dela prišteva vinograd v Strešnicah, postavitev mlina, mlatilnice in žage na motorni pogon ob deželni cesti, kar je bilo za Kras zelo pomembno. Po smrti v nesreči na lovu leta 1920 je Emil zapustil vdovo, ženo Amalijo (ŽAT, AK, T, 3, 895). V 11. poglavju Miha Zobec piše o tem, da se je po Emilovi nenadni smrti vnel boj za dediščino, ki je bil toliko ostrejši, ker si je Emil pri drugih družinskih članih – ne le pri mami – izposodil veliko denarja. Posest je po Emilovi smrti zopet prešla v roke Amalije, ki jo je vodila

¹⁰ O lastništvu, kupovanju in dedovanju parcel družine Antona Černeta glej Trobec Franetič (1992).

skupaj z najstarejšo hčerjo Albino. Navaja tudi, da se je po smrti Emilove mame Amalije leta 1929 družinski konflikt le še stopnjeval, ko je v oporoki Amalija za glavno dedinjo upravljanja glavnine posesti Fabjanijevih določila svojo najstarejšo hči Albino.

Tako je na dom družine Černe prišla Emilova sestra Albina, poročena s Petrom Laharnarjem. Po njegovi smrti je posestvo vodila naprej skupaj z mamo Uršulo Amalijo, po njeni smrti 1929 pa sama. Bila je brez otrok (ŽAT, AK, T, 3, 895). Emilova vdova Amalija je morala hišo zapustiti do začetka 1930. leta. Po besedah sogovornice Irene se je po odhodu od Fabjanijevih preselila k družini Škerlj oz. na domačijo Baničevih. Kot navaja Kjuder (str. 895), se je leta 1948 Amalija Černe s hčerko Nado priselila nazaj v to hišo. Nada Černe ni bila poročena, imela pa je nezakonsko hči Cecilijo Černe, učiteljico v eni od šol na Opčinah, ki je imela dva sinova, Leona in Emila Oblaka.

Po pripovedovanju vaščanov in vaščank Tomaja je družina Černe pri kmetovanju veljala za zelo napredno že pred drugo svetovno vojno, saj je napajala živino po ceveh in gojila različne vrste novega sadja. Sogovornik Ivan se je spominjal:

Fabjaniji so meli najlepše parcele, tudi po dva, tri hektarje. To so bile že velike. Majhni kmetje so mel 1.500 do 2.000 kvadratov parcele. Fabjaniji so bili bolj premožni pred vojno. So imeli mlin in mlativnico za mlatenje žita. Vsi smo nosili pšenico pa koruzo mlet tja. In zraven so imeli žago, staro venecianko.

Kot je dodala Ana, kuharica, rojena leta 1940: »Oni so pred vojno posojali denar ljudem, ki niso imeli za davke, in potem so se namesto vračila denarja zmenili za kakšno parcelo. Tako so veliki kmetje izkoristili, da so postali še večji.«

Po drugi svetovni vojni so njihovo kmetijo nacionalizirali in na njej naredili zadrugo, ki je prevzela njihove njive, pašnike, gozd, travnike in vinograde. Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 895) je zabeležil reakcijo Albine, ko je leta 1947 izvedela, da bo agrarna reforma vključevala tudi njihovo premoženje: »Tistikrat je gospa bridko jokala. Bala se je, da bi morda morala celo iz hiše, ki ji je bila tako pri srcu. Sicer pa je veleposestvo že prej razdelila med svoje ljudi. [...] S komisijo za agrarno reformo je prišlo polagoma do zaključka, da gospej ostane hiša v celoti in povrh 3 ha zemlje.« Kot se je spominjala sogovornica Danica, rojena leta 1948, zaposlena v logistiki, je bila njihova posest po razpadu zadruga v državni lasti, ki je dajala parcele in vinograde

v najem. Podatek, ki ni zanemarljiv in tudi priča o pomembnosti te družine v Tomaju po drugi svetovni vojni, je tudi, da so imeli bazen in prvi v vasi televizijo. Še zgovornejši podatek pa je pogreb gospodarice Albine, kot se ga je spominjal sogovornik Ivan: »Ko je ta gospa umrla, Albina, ta glavna, je bil strašen pogreb. Mi imamo v Tomaju dve cerkvi. Edina je bila, ki so jo nesli v največjo cerkev gor na vrh griča, kjer je bil tudi samostan. Jaz, ko sem bil mulec, sem nesel križ pred tem pogrebom.«

Družina Papis, po domače Popiževi

Albin Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 884) navaja, da je na tej domačiji stala lepa in mogočna hiša, ki je pričala o nekdanjem blagostanju družine. Tudi za časa pisanja njegove kronike je veljala za pomembno kmetijo. Hišni nadimek je prišel s priimkom prvega gospodarja Puppisa, ki je v Tomaj po letu 1730 prišel iz Karnije in odprl prvo prodajalno. Iz Popiževe družine so izhajali tomajski župani, Jakob, rojen leta 1804, pa je bil cerkveni starešina, kasneje vladni in grofov reprezentant v vasi (ŽAT, AK, T, 3, 884). Anton Puppis, rojen leta 1879, je umrl v prvi svetovni vojni v Galiciji (1915), vdovo pa je leta 1921 poročil brat France. Gospodar Miro Puppis iz prvega zakona je dal leta 1951 posestvo v zadrugo, a je po nekaj letih izstopil (ŽAT, AK, T, 3, 885).

Sogovornik Ivan je njihovo kmetijo opisal kot zelo napredno:

Prvi so imeli traktor, kosilnico, že po temu se je videlo. Imeli so več živine in lepe parcele za obdelavo. Potem je prevzel mlajši gospodar in nato sin, ki je umrl. Zdaj je sicer še vnuk, ki hodi v Maribor v šolo, ampak danes so drugačni časi in mladina drugače gleda. Imajo lepo urejene vinograde in imajo v glavnem vino.

Po besedah sogovornikov je njihova kmetija danes lepo obnovljena, z lepo kletjo in kmetijsko mehanizirana. Imajo tudi več glav živine. Preživljajo se z vinogradništvom, nekaj zemljišč pa oddajajo v najem. Od vseh treh izpostavljenih družin z velikimi kmetijami je edina, kjer danes še aktivno kmetujejo.

Družina Ucman, po domače Polakovi

Albin Kjuder (ŽAT, AK, T, 3, 861) je družino opisal kot »nekaj imenitn[o] družin[o]«. Na podlagi branja župnijskih urbarjev in krstnih matic zapiše, da je bila ta družina dolgo najpremožnejša v vasi. Kot v 14. poglavju problematizira Jurij Hadalin, v Kjudrovi kroniki motijo določene njegove

navedbe, ki so neresnične, saj pri vprašanjih izvora posameznikov pogosto naletimo na prenos vedenja ali spominov, ki v ostalih virih nimajo prave podlage. Kot primer izpostavlja izvor priimka oz. družine Ucman – Polakovi, ki naj bi se v Tomaj priselili s Poljskega oz. z Ogrskega med tridesetletno vojno (1618–1648), čeprav jih Kjuder v kraj umešča že v 16. stoletju. Kot opozarja Aleksander Panjek v 1. poglavju, priimek Ucman velja za enega najstarejših tomajskih priimkov, ki je bil prisoten že leta 1494.

Družina je višek doživela za časa Antona, ki je bil rojen leta 1760 in poročen s Katarino Renčelj, s katero je imel osem otrok in kmetoval.¹¹ Po smrti Antona Čefute Ucmána leta 1897 se je ekonomsko stanje družine poslabšalo. Preživela ga je vdova Marija Gulič, ki je umrla leta 1910. Na domu je ostal sin Anton, ki se je po prvi svetovni vojni spustil v špekulacijo z avtomobili in zabredel v dolgove, zato se je zemljiška posest manjšala. Že prej je prodal hleve za goveda in velik del dvorišča trgovcu Alojziju Černetu. Ostal je neporočen in umrl leta 1942. Neporočena sta ostala tudi njegov brat Valentin (1886) in sestra Kristina (1895) (ŽAT, AK, T, 3, 862–863).

Po drugi svetovni vojni se je k njim priselila druga družina, ki je skrbela za Kristino in nato odkupila domačijo, saj kmetija ni imela naslednikov. Sogovornica Miranda, delavka v tovarni pletenin, rojena leta 1933 na Otlici, je povedala, da sta po smrti Antona na tej domačiji živela Valentin in Kristina. Takole se je spominjala:

Polak je bil tisti prvi gospodar, ki je tu imel hišo. Je bil vojak iz Poljske, invalid. Mu je Marija Terezija ali njen sin odplačala precej odškodnine. Tu je bil v službi in mu je bilo všeč. Je tu kupil tisto reč in potem se je širil in širil. Denar je imel. Potem je pa en brat vse napravil. Na Reki so imeli izposojevalnico prvih avtomobilov in motorjev in tam so zafučkali vse. Enajst njiv hkrati so mu pobrali.

Družina Ucman se po drugi svetovni vojni ni vključila v zadrugo, saj v družini ni bilo delovne sile, ker je bila Kristina zaposlena na pošti, Valentin pa na žagi v Logatcu. Nekaj parcel se je po besedah sogovornika Ivana opustilo in so se zarasle, nekaj so jih dali v najem. Na njihovi domačiji sta za časa Kjudrovega pisanja stala zadružni dom in mehanična delavnica. Kmetijska zadruga je imela tam prostor za sprejem mleka in manjšo delavnico

¹¹ Za več o velikosti in sestavi kmetijskih zemljišč glej 2. poglavje. Velja omeniti, da se Kjudrova navedba letnice rojstva Antona Ucmána ne sklada s podatki Leonide Ravšelj v 2. poglavju, ki navaja letnico 1761.

za kotlarje, ki so izdelovali bakrene lonce, kotle in žlebe. Danes je domačija popolnoma obnovljena. Sogovornik Marjan je izpostavil ugled družine Ucman, ki pa se ni mogel meriti z ugledom družine Fabjanijev: »Eno spoštovanje je še obstajalo, ker Kristinca in Tinče Polakov sta bila spoštovana, ne pa tako kot Fabjaniji, ki so bili bolj spoštovani. Ti jih niso dosegali.«

Politična elita: partija

Politično elito v Tomaju po drugi svetovni vojni predstavljajo posamezniki in posameznice z izkazano politično pripadnostjo partiji, ki je prevzela oblast v Jugoslaviji. Iz besed sogovornic in sogovornikov je razvidno, da je imela partija v Tomaju manjši vpliv kot v večjih krajih, kljub vsemu pa je bila nosilka politične oblasti s pripadajočo družbeno močjo: »Partijski funkcionar je nekaj predstavljal in njegova beseda je veljala. Niso pa bili vsi partijci elita. Je moral imeti določeno službo. Direktor nekega podjetja, recimo. Ta je bil Bog.« Nekateri sogovorniki, kot je bila Angela, šivilja, rojena leta 1941, so očitajoče izpostavili, da so člani novonastale partijske elite prej pripadali fašistični eliti, pri čemer velja izpostaviti, da je pri takšnih izjavah prisotno vaško obrekovanje: »Elita je bla tista, ki so bili pod Italijo črnosrajčniki, fašisti, in potem, ko je prišla Jugoslavija, so obrnili in bili komunisti«.

Kot navaja Mateja Režek (1999, 190) je bila temeljna značilnost povojne politične ureditve v Jugoslaviji prepletanje formalne države in neformalne partijske oblasti, saj KPJ ni bila registrirana kot politična stranka. Središče neformalne oblasti je bil CK KPJ, edina avtonomna politična institucija. Vodstva nacionalnih partij in njim podrejeni nižji partijski forumi so po načelu demokratičnega centralizma izvrševali politiko vplivne peščice članov politbiroja CK KPJ. Svojo politiko je partija uresničevala preko državnih organov in organizacij, nad katerimi je imela popoln nadzor, saj so ključne položaje v njih zasedali njeni člani.

Jože Prinčič (1999, 166) izpostavlja, da je bila KPS zelo učinkovita tudi pri vzpostavljanju nove gospodarske organiziranosti, sekretarji in člani partijskih birojev pa so hkrati postali tudi ministri, predsedniki gospodarskih svetov, planskih komisij ter direktorji podjetij. Tudi na nižja uradniška mesta je partija postavila svoje člane in simpatizerje. Prvi načrt nove komunistične oblasti je temeljil na prepričanju, da je treba pred vzpostavitvijo novega gospodarskega sistema prevzeti vse vodilne položaje v gospodarski upravi, uničiti vse oblike organiziranosti in vzpostaviti novo hierarhično ter centralistično gospodarsko upravo, poddržaviti proizvodna sredstva, okrepiti državni gospodarski sektor z likvidacijo zasebnega podjetništva in

zamenjati individualno pobudo s kolektivnim ter državnim načrtovanjem (str. 165).

Organ državne oblasti v Tomaju je po drugi svetovni vojni postal KLO. KLO Tomaj, ki je deloval od leta 1944 in se takrat imenoval Narodnoosvobodilni odbor (NOO), je spadal v okraj Sežana do leta 1952, ko je bil ukinjen in vključen v novo občino Dutovlje. Z združevanjem KLO-jev so se mu maja 1947 pridružili dotedanji Krajevni narodnoosvobodilni odbor (KNOO) Filipčje Brdo, Križ, Šepulje, Grahovo Brdo in Utovlje. Decembra 1949 je potekalo prvo zasedanje novoizvoljenega KLO Tomaj v prostorih krajevnega gostilne, kjer so izvolili delovno predsedstvo (PAK, 573, 9). Navkljub navedbam Mire Cencič (2013, 165), da je bil na vseh volitvah v KLO kandidat le potrjen, saj izbire ni bilo, Lev Centrih v 12. poglavju ugotavlja, da to ne drži popolnoma, saj je na volitvah konec leta 1945 pogorela cela vrsta kandidatov.

Z novo upravno-teritorialno razdelitvijo aprila 1952 so bili konstituirani občinski ljudski odbori (OLO), ki so združevali prejšnje KLO-je. V letih od 1952 do 1955 so bile vasi Avber, Tomaj in Dutovlje povezane s pripadajočimi vasi v Občinski ljudski odbor s sedežem v Dutovljah (Cencič 2013, 165). Iz Poročila komisije za področje OLO Ljubljana okolica, ki navaja, da so partijske organizacije šibke, ker celice premalo obravnavajo pomembne politično-gospodarske ukrepe, razberemo, da je bilo težišče dela na posameznem KLO-ju (AS, 1589 III, 44). Njegove naloge v Tomaju so bile organizacija obvezne oddaje, izpeljava akontacije dohodnine, pobiranje davkov in morebitna izterjava. Tajnik je na sestanku leta 1950 opozoril, da bo kmalu razpisana akontacija davkov, ki jo bo treba »brezpogojno iztirjati« še istega leta (PAK, 573, 9). Okrajni ljudski odbor Sežana je KLO Tomaj septembra 1951 obvestil, da mu je Ministrstvo za finance LRS z dopisom dostavilo obvezne kvote akontacij dohodnine za leto 1951, zato je predpisal kvote četrte akontacije: za kmete 1.126.000 din, obrtnike 32.000 din in svobodne poklice 1.000 din (PAK, 573, 9). Prav tako je KLO Tomaj poročal o kmetijski statistiki glede razvoja mehanizacije kmetijstva (PAK, 573, 11) in priskrbel kader za sezonsko delo, pri čemer je o tem, koliko delovne sile mora odobriti za sezonsko delo, navodila prejemal od OLO Sežana in »vsi člani izvršilnega odbora so morali delati na tem, da so prepričali tiste, ki bi lahko šli« (PAK, 573, 9).

KLO Tomaj je organiziral tudi obvezno oddajo, pri čemer je po navedbah Mire Cencič (2013, 87) oblast po svojih zaupnikih kontrolirala kmetijsko proizvodnjo in odmerjala količino pridelkov glede na število prebivalcev v družini, ostalo pa je bilo treba oddati za skupne potrebe. Kmetom je do-

ločila količino obvezne oddaje, odkupne cene in kazenske določbe za kršenje predpisov. Obveznosti so se določale od zgoraj navzdol, saj so okraji norme postavljali vasem, vasi pa posameznim kmetom. Obvezna oddaja kmetijskih pridelkov je trajala do leta 1952 in obsegala osnovna živila, živino, prašiče ter drva. Sogovorniki in sogovornice so večkrat izpostavili, da so količine obvezne oddaje pridelkov presegle njihove zmogljivosti. Kot je izpostavil Marjan:

Mati je peljala enkrat eno obvezno oddajo v Sežano, šesto litrov vina na vozu, in zadaj je bila privezana še krava za voz. To je bil enkratni obrok. Potem so bili še prašiči. Bili so določeni ljudje, ki so morali enostavno direktive sprejet in jih izvrševati. Tu ni bilo milosti.

Zapisnik redne seje krajevnega izvršnega odbora pri KLO-ju Tomaj glede vprašanja odkupov za leto 1950 navaja, da nekateri kmetje niso oddali zadostnih količin, saj so oddali 50 kilogramov krompirja manj, kot je bila predpisana obvezna oddaja, zato je sledila zahteva po doslednosti, tudi pri ostalih obveznostih, kot sta bili oddaja masti in mesa (PAK, 573, 9). V procesu izvedbe načrta obvezne oddaje je bilo mnogo pritožb, največ s strani velikih kmetov. Prošnje s pripombami velikih kmetov so v rešitev poslali okrajnemu ljudskemu odboru za državne nabave, pripombe malih kmetov pa so rešili na seji odbora (PAK, 573, 9, Zapisnik redne seje krajevnega ljudskega odbora Tomaj).

Pogosto so sogovorniki in sogovornice izpostavili, da so bili partijski funkcionarji slabo izobraženi, s poklicno šolo ali brez, a so si z vpisom v partijo zagotovili najpomembnejše položaje v podjetjih. To se sicer ne sklada povsem z arhivskimi viri, ki govorijo v prid temu, da so bili med člani tudi bolje izobraženi. Tako poročilo za leto 1949 navaja, da so bili člani partijske organizacije v Tomaju tovariši iz gimnazije, učitelj in knjigovodkinja (AS, 1589 III, 47, Poročilo s terena). Družbena sestava partije v okraju Sežana leta 1949 je bila naslednja: 138 delavcev, 130 kmetov, 18 intelektualcev in pet obrtnikov (AS, 1589 III, 47, Poročilo o pregledu partijske organizacije). Iz nje razberemo, da so bili bolj izobraženi ljudje v primerjavi z delavci in kmeti vendarle v manjšini. Sogovornik Danilo je izpostavil, da je partija v podjetjih iskala sposoben kader, ne zgolj simpatizerje, saj je stremela k razvoju: »Zmotno je mišljenje, da je partija le tlačila. Hotela je razvoj, vendar je vedno imela problem s privat kapitalom.«

Člani partijske elite so imeli možnost, da si s članstvom v partiji povišajo ekonomski kapital z bolj plačanimi službami, najemanjem kreditov, s hi-

trim napredovanjem in z višjimi položaji, kljub temu da mnogi niso imeli primerne izobrazbe. Tako se je ljudem, ki so imeli zelo majhen kulturni in socialni kapital, uspelo povzpeti na vodilne pozicije zaradi dostopa do lokalnih državnih in družbenih omrežij. Status in povezave so delovale kot nujni kapital, ki so ga lahko zamenjali za ekonomskega, ko so se s pomočjo povezav in članstva v partiji zaposlili na bolje plačanem delovnem mestu. Kot se je spominjal sogovornik Igor, mesar, rojen leta 1958:

V socializmu so bili elita tisti, ki so bili pri koritu, se pravi komunisti, ki so bili na odločilnih delovnih mestih in ukazali vse. Če si želel kam priti, če si hotel doseči več kot povprečje, si moral biti njihov. Že za kredite je bilo to predpogoj. Če nisi bil član partije, nisi dobil kredita, tistih zelo ugodnih še po Titu. Potem so se še hvalili, da so jih vračali za eno pivo, pa naredili ogromno kapitala, ko je bila devalvacija.

Povojne gospodarske razmere so bile izredno slabe, saj je vladalo splošno pomanjkanje denarja in blaga. Uvedene so bile živilske karte in karte za tekstil, ki so določale količino nakupa blaga. Okrajni izvršilni odbor Sežana je vsem podjetjem, ustanovam in KLO-jem avgusta 1951 izdal navodila pri izdajanju denarnih bonov za »industrijske in monopolne predmete« (za 175 din bonov mesečno). Pravico do njih so imeli le zaposleni delavci (vsaj tri mesece) in nameščenci državnega sektorja. V združenem sektorju so bili do bonov upravičeni samo uprava OZKZ, združni skladi, upokojeanci in invalidi (PAK, 573, 10). Nakaznic za nabavo osnovnih živil (sladkor, moka, olje, milo), tekstila in obutve kmetje niso prejeli, ker niso bili zaposleni. Kot navaja Mira Cencič (2013, 152), so kmetje sicer pri obvezni oddaji pridelkov dobivali bone, ki pa so bili močno podcenjeni. Dodaten razlog za zaposlitev je bila tudi upravičenost do prejema »točk«, pri čemer je bil pogoj, da nisi imel v lasti nepremičnin.

Predsednik in člani krajevne skupnosti so bili po besedah sogovornika Ivana tisti, ki so razvoj kraja peljali naprej:

Predsednik krajevne skupnosti je bil nek vaščan, ki je mel ugled. Je blo po maši, je stopil na zid in oznanil: »Pridite jutri vsi v rabuto, ker bomo popravljali pokopališče, čistili in popravljali poti.« Je blo točno planirano, kaj se bo delalo. Smo organizirali raznorazna dela, asfaltirali in uredili poti, telefon leta 1968.

Na udarniških delovnih akcijah oz. »rabutah« so vaščani in vaščanke Tomaja najpogosteje popravljali poti, čistili gozd, gradili kulturni dom, skrbeli za izgradnjo vodovoda, pobirali koloradskega hrošča, gasili itd.

Predsednik občine Sežana je imel gospodarsko in politično vlogo. Skrbel je, da so bili v Tomaju in drugih vaseh, ki so spadale v občino, kot so Kreplje, Dutovlje in Križ, pobrani davki. Zapovedal je, da se pred trgovino popravijo poti, in sporočil dan ter uro udarniškega dela. Kot se je spominjal sogovornik Marjan, so bile tudi delovne obveznosti, ki jih je razglaševalec ljudem bral pred cerkvijo, predpisane s strani predsednika občine: »Lahko da je bil njihov predlog, ampak je občina potem to sprejemala, ker oni so bili nekje v ozadju, ostali funkcionarji so bili pa spredaj, ampak ukaz je bil vedno od partije. Nisi ga videl, ni bil zapisan niti predlagan, ampak tako je bilo. Takoj, če kaj ni štimalo, je bila milica.«

Sogovorniki in sogovornice so se spominjali, da je zaradi težnje po strogi ločitvi Cerkve od države partija svoje člane lahko izključila, če so se cerkveno poročili, krstili svoje otroke ali zahajali v cerkev. V Tomaju so po pripovedovanju Borisa takoj po vojni »partijski vohuni« nadzirali, kdo v vasi hodi k maši: »Vsaka vas je imela špijona, ki je hodil poslušat, tudi zvečer, k oknom, kaj se pogovarjajo, da je potem prenašal na sestanke. Saj sem poznal tomajskega in kriškega špijona. Je priznal, da je v gostilnah poslušal in špijoniral.«

Sogovornik Danilo je opozoril, da je imela partija v Tomaju lokalne vplivneže, pri čemer je bila vodena iz Sežane in iz Ljubljane:

Partije so se vsi bali kot hudiča, kot fašistov skoraj. Oni so imeli vplivneže v vasi. Če si kaj rabil, si šel k njemu. Ti vplivneži v Tomaju so bili domačini in zaupniki partijskega vodstva v Sežani, ki je prejemale direktivo iz Ljubljane. Celotno filozofijo gospodarstva so tile iz Sežane selili na vas in krmilili ljudi. So organizirali telovadno in dramsko društvo in še neka glasbena društva, da so angažirali in zaposlili mladino, da ni razmišljala na oslarije.

Partijsko vodstvo v Sežani se je nahajalo v hiši, ki si jo je delilo s politično organizacijo OF, z Zvezo komunistov Slovenije, s Socialistično zvezo delovnega ljudstva, Antifašistično fronto žena ter Zvezo borcev in sindikata. Kot se je spominjal sogovornik Marjan: »Smo rekli centru v Sežani Rdeča hiša, po Komunistični partiji.«

Družbena moč partije kot politične elite v Tomaju, ki je vodila tudi kmetijsko politiko, je razvidna iz konflikta s takratno ekonomsko elito, z lastniki velikih kmetij, ki so bili skladno z marksistično predpostavko dojeti kot tisti, ki ohranjajo kapitalistični ekonomski sistem in nasprotujejo socializmu (Čepič 1999, 176). Sogovornik Boris je izpostavil, da je kmeta partija lahko kaznovala s prisilnim delom, če se ni želel vključiti v zadrugo: »Če

je rekel kaj proti Titu, Partiji ali nameraval v Italijo in podpiral te kapitaliste, je bila zadosti ena beseda in so gospodarja vzeli dol v Dalmacijo za tri mesece poleti, da ni doma delal.« Sogovornik Ivan je v pogovoru o tem, kakšen položaj je partijska elita zasedala v Tomaju, izpostavil: »So bili bolj cenjeni tisti, ki so hodili k maši. Tudi zato, ker so več imeli. Vsak, ki ni, se mu bolj prilizuje.« S tem je posredno nakazal, da je bila kljub vsemu ekonomska elita tista, ki je imela zaradi svojega ekonomskega kapitala na osnovi tradicionalnih vrednot večjo družbeno moč, vpliv in ugled v vasi od partijske politične elite.

Dvig družbenega standarda in obmejne prepustnice

Obdobje prvih let po drugi svetovni vojni je v Jugoslaviji zaznamovalo splošno povojno pomanjkanje. V tistem času je politika dajala prednost elektrifikaciji in gradnji težke industrije na račun proizvodnje potrošnih dobrin. Leta 1957 je nastopil nov petletni gospodarski plan, ki je bil predčasno končan leta 1960, in v katerem so bili opuščeni klasični petletni načrti, ki so prešli v samoupravljanje. Osrednji cilji so bili rast proizvodnje, osebne porabe in življenjske ravni, zmanjševanje zunanjetrgovinskega primanjkljaja in hitrejši razvoj nerazvitih območij (Klemenčič in Žagar 2004, 206).

Gospodarska reforma iz leta 1965 je zmanjšala vlogo države v gospodarstvu in pospešila razvoj svojstvenega tržnega socializma. Cilji novega petletnega načrta (1966–1970) so stremeli k povečanju osebne potrošnje, modernizacije in tržne svobode (Duda 2005, 46). Jugoslovanska gospodarska rast, ki je bila med letoma 1952 in 1962 ena od najhitrejših na svetu, je do konca 70. let ostala visoka. Čeprav so temeljne postavke socializma v prvem desetletju po drugi svetovni vojni in vse do konca 50. let nalagale skromnost ter vzdržnost pri potrošnji, ki je morala biti »zmerna« in del procesa ustvarjanja novega socialističnega človeka (Erdei 2012, 59–60), so se od leta 1953 dalje zaradi hitre rasti dohodka večale možnosti osebne potrošnje in standarda. V slovenskem kmetijstvu je prišlo do razcveta modernizacije in dviga standarda od začetka 70. let prejšnjega stoletja, čeprav se je modernizirati začelo že prej, ko se je jasneje pokazala vloga neagrarnega sektorja pri modernizaciji agrarnega. To se je zrcalilo tudi v tem, da je bil dobršen del sredstev za nakup kmetijske mehanizacije ustvarjen v neagrarnem gospodarstvu.¹²

Ivan Berend (1996, 165) navaja, da so se gospodinjstva v socialističnih

¹² Več o kmečkih gospodarstvih v socialistični Sloveniji v navezavi na modernizacijo glej v Centrih in Sitar (2022), Lazarevič (2002; 2018) in Čepič (2002).

državah začela najbolj modernizirati v zgodnjih 60. letih, ko so pralni stroji, hladilniki, televizorji in ostale elektronske naprave postajali širše dosegljivi v Jugoslaviji, na Češkoslovaškem, Madžarskem in Poljskem. Od leta 1955 do srede 70. let je v proizvodnji blaga za široko potrošnjo prednjačila proizvodnja trajnih potrošnih dobrin: gospodinjskih aparatov, pohištva, cestnih vozil in predmetov za razvedrilo, rekreacijo ter šport (radijskih in televizijskih sprejemnikov, koles, fotoaparotov). Povečana kupna moč, ki so jo omogočile intenzivna rast osebnih dohodkov, zaposlenost in selitev prebivalcev v mesta, je spodbudila, da se je industrijska proizvodnja začela odzivati na potrebe trga in proizvajala izdelke za široko potrošnjo (Rendla 2014, 114).

Statistični podatki glede opremljenosti gospodinjstev v Sloveniji z nekaterimi trajnejšimi potrošnimi dobrinami konec 70. let kažejo, da je število gospodinjstev brez trajnih dobrin upadalo. Leta 1978 jih je bilo dobrih 5 % in leta 1988 približno 1 % (*Statistični letopis Republike Slovenije* 1990, 491). V 60. in 70. letih so televizorji vedno hitreje postajali prisotni v slovenskih domovih. Promet po količini prodanih predmetov pokaže, da je bilo leta 1959 v Sloveniji prodanih 37 televizorjev, leta 1964 pa že 2.344 (*Statistični letopis Socialistične republike Slovenije* 1965, 298). S trajnimi dobrinami široke porabe so bila opremljena predvsem mestna gospodinjstva, z izjemo radijskih aparatov, ki so bili tako v kmečkih kot nekmečkih gospodinjstvih. Konec 60. let je imelo pralni stroj polovica nekmečkih, četrtna mešanih in manj kot desetina kmečkih gospodinjstev (Čepič 2005, 1090). Leta 1986 so povprečna letna razpoložljiva in porabljena denarna sredstva za gospodinske aparate v kmečkem gospodinjstvu znašala skoraj 20.000 dinarjev, v nekmečkem pa skoraj 42.000, torej dvakrat več kot v kmečkem (*Statistični letopis Socialistične republike Slovenije* 1989, 476).

Slovenija je bila v Jugoslaviji ekonomsko najrazvitejša in kulturno najbolj prozahodno orientirana, zaradi meje z Italijo in Avstrijo pa je imela tudi privilegiran položaj glede dostopa do izdelkov iz zahodnih kapitalističnih držav. Od poznih 50. let je potovanje v tujino za jugoslovanske državljane postalo enostavnejše zaradi dostopnih jugoslovanskih potnih listov, ki so omogočali prečkanje mednarodnih meja ter odpravo viz. Od leta 1962 dalje so lahko Jugoslovani legalno kupili tujo valuto, sredi 60. let je Jugoslavija postala članica Mednarodnega denarnega sklada, leta 1968 pa so bile uvedene plačilne kartice Diners. Vse to je vplivalo na to, da so Jugoslovani lahko potovali v tujino, tam kaj kupili in prinesli domov.

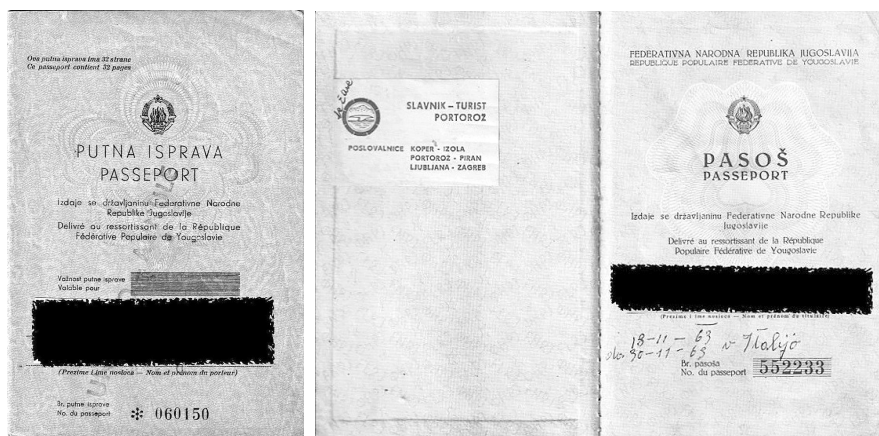
Eden najpomembnejših povojnih razlogov za dvig življenjskega standarda v Tomaju so bile obmejne prepustnice. Do leta 1954, ko je Londonski

memorandum razrešil razdelitev neodvisnega ozemlja v Trstu Italiji in Jugoslaviji, so Jugoslovani v Italijo potovali redko. Leta 1955 sta Jugoslavija in Italija podpisali Videmski sporazum glede lokalnega mejnega prometa in dovoljenje za prečkanje meja je bilo razširjeno na vse obmejne prebivalce znotraj desetih kilometrov (Repe 1998, 91–94). Kot izpostavlja Boris Gombač (1997, 51–52) je mejo v nekaj letih prestopilo več milijonov prebivalcev obeh držav. Sporazum je spodbudil regionalni pretok blaga. Leto dni po podpisu Londonskega memoranduma so v Rimu podpisali še tržaški in gorški sporazum o lokalni menjavi med FLRJ in Italijo, kar je še bolj odprlo vrata sodelovanju in menjavi. Po ugotovitvah Boža Repeta (1998, 91–94) so na množične nakupe vplivali tudi t. i. Osimski sporazumi, ki sta jih Italija in Jugoslavija podpisali leta 1975, s čimer je jugoslovansko-italijanska meja postala daleč najodprtejša meja med kapitalistično in socialistično državo, maloobmejni pas pa se je povečal na 30 kilometrov. Leta 1976 je v tržaški pokrajini mejo prestopilo več kot 40 milijonov ljudi, od tega 21 milijonov s potnimi listi in 19 milijonov s prepustnicami.

Z maloobmejnimi prepustnicami so Tomajčani in Tomajčanke čez mejni prehod Fernetiči hodili v Italijo v Trst prodajat maslo, jajca, meso, kislo repo, brinovo žganje, cigarete, vino, mleko, gobe, zelenjavo in sadje. Sporazum je dovoljeval, da je posameznik čez mejo sorodnikom nesel zgolj določeno količino hrane, običajno kilogram mesa, pol litra žganja, dve škatli cigaret itd.¹³ Pred uvedbo prepustnic so nekateri kmetje in kmetice iz Tomaja sadje prodajali na tržnici na Reki na Hrvaškem. Kot se je spominjal sogovornik Andrej: »Z volom smo ga peljali v Dutovlje na postajo, tam naložili na vlak in v Reko. Ko so mama in sosedka vse prodale v dveh dneh, so prišle domov nazaj z robo. Dokler niso začele prepustnice, da smo lahko hodili v Trst, ni bilo nobenega zaslužka.«

Kot se je spominjal Igor, je v prvih letih po vojni obmejna prepustnica omogočala predvsem pomoč pri dvigu iz povojne revščine: »Po vojni je bilo uboštvo. Se je nosilo za preživetje. Kar se je pridelalo in se ni porabilo, se je poskušalo nesti v Trst, prodati in dobiti kakšno liro.« Včasih so svoje pridelke prodali že pred prihodom v Trst, kar priča o njihovi izjemni zaželenosti, na kar je opozoril Boris: »Enkrat mesečno smo nesli kilogram mesa, en liter žganja in dva litra vina, en puter, dve škatlici cigaret. Oni so te čakali na cesti. Ko so te videli, da greš z biciklom, že za Opčinami tu takoj za mejo, so bile ženske in so vse odkupile [smeh].«

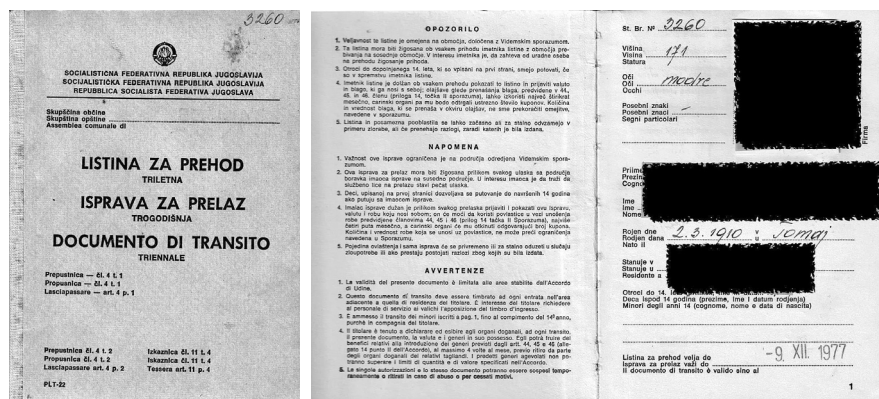
¹³ Pri tem velja omeniti, da so že pred drugo svetovno vojno pridelke prodajali v Trst, kar je zaslužek omogočalo tudi ženskam (glej Verginella 1990).

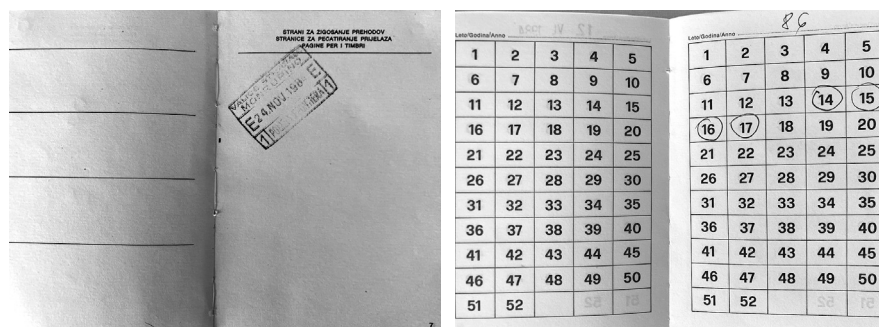
Slika 13.2 Jugoslovanski potni list, izdan leta 1963 (osebni arhiv Dragotina Černeta)

Tomajčani in Tomajčanke so v Italiji za dobljene lire kupovali gradbeni material, predvsem cement, zidake, betonsko železo, belo tehniko, razna orodja, obutev, oblačila, riž in čistila. Mira Cencič (2013, 93) navaja, da je imelo prekupčevanje za Kras izjemno velik pomen, saj doma sprva ni bilo mogoče kupiti niti metel in dežnikov. Poleg tega so tam kupovali »vsakdanje luksuze« (Patterson 2011, 264), ki so označevali jugoslovansko izkušnjo blagostanja, kot je opisala Tatjana, učiteljica, rojena leta 1954: »Smo si kupile kašno torbico pa mantel. Je bila kvalitetna in draga roba. Na 50. letu obletnice mi je rekla sošolka: »Ti si bila zmeraj tako lepo oblečena.« Verjetno se je čutil tisti tržaški, italijanski pridih.«

Kot je izpostavil Danilo, pa so za razliko od žensk moški v Italiji kupovali predvsem stroje in mehanizacijo: »Najprej radio, potem bicikel, potem vešpo in potem avto, vmes še kosilnico in črpalko za špricat trte pa pralni stroj.« Iz povedanega je razvidno, da so moški stremeli k nakupu drugačnih predmetov kot ženske. Sogovornice so pri pripovedovanju o izkušnjah nakupovanja čez mejo izražale večje hrepenenje po oblačilih in modi kot moški. Podobno ugotavljata Breda Luthar in Maruša Pušnik (2010, 352, 356), in sicer da sta bila za ženske pohajkovanje v družbi drugih žensk in užitek v gledanju predmetov pri nakupovanju v Trstu sestavni del »ženskega« nakupovanja. Pri tem moramo upoštevati opozorilo Colina Campbella (1997, 171), da ko govorimo o »moški« in »ženski« potrošnji in njun stil nakupovanja umeščamo med »naravnega« ter »racionalnega«, moški ideologiji pri- skrbimo argumente, ki žensko nakupovanje prikazujejo kot neracionalno in impulzivno.

Slika 13.3 Obmejna prepustnica, izdana leta 1974, veljavna do 1977 (osebni arhiv Dragotina Černeti)

Slika 13.4 Prvi in drugi del obmejne prepustnice (osebni arhiv anonimnega sogovornika iz Tomaja)

Običajno so sogovorniki in sogovornice v sosednjo Italijo s pomočjo prepustnice odšli štirikrat mesečno. Prepustnica je bila sestavljena iz dveh delov – prvi je bil namenjen žigosanju, drugi pa vpisu tega, kar so ljudje nosili čez mejo. Po besedah Borisa je pri nakupih v Italiji veljala količinska omejitev:

Samo one bone si imel. Ko si izkoristil, nisi mogel nič prinesiti gor. Po vrednosti si imel, so ti črtali noter. Ko si šel po material, si moral imeti pet, šest prepustnic, so dovolili tudi s kamionom pripeljat. Si jih zbral od družinskih članov. Nekaj si lahko nesel gor, nekaj dol.

Med razloge za izboljšanje standarda poleg podjetnosti kmetov Danilo

navaja tudi pravočasen najem bančnih kreditov po letu 1960, ki so jih zaradi inflacije odplačali zelo poceni:

Je prišel Italijan k meni in pravi: »Sem se peljal tukaj, iz Sežane proti Tomaju. To so same nove hiše.« »Ja, ja,« sem rekel, »to so hiše od sendviča.« »Kako od sendviča? Kaj so jedli samo sendvič, zato so tako šparali?« »Ne, ne,« sem rekel, »ampak zadnjih deset obrokov so plačali kar z enim sendvičem.« Ljudje so si strašansko opomogli s krediti, nikjer v Evropi tako kot pri nas.

V 70. letih sta življenjski standard in kvaliteta življenja v Jugoslaviji dosegla najvišjo raven po drugi svetovni vojni. Tomajčani in Tomajčanke so tako kot drugi Slovenci in Slovenke tudi s pomočjo poceni kreditov gradili hiše, kar se je odražalo tudi pri nakupih v Italiji. V avtomobilskih prtljažnikih in prikolicaх so čez mejo vozili gradbeni material za hišo, ki se ga doma najpogosteje ni dalo kupiti. Hiše so opremili z italijanskimi ploščicami za kopalnico, umivalniki, s pipami in pohištvo, ki so veljali za bolj zaželjene nabavne artikle, kupovali pa so tudi cement, opeko in žlebove. Po 50. letu so hiše opremili z radiem, po 60. letu s televizorji in pralnimi stroji, pogosto znamke Candy, kupljenimi v sosednji Italiji, vse bolj pa so bili v domovih prisotni tudi avtomobili. Andrej se je spominjal, da je za nakup avtomobila v Italiji zaslužene lire pustil na banki na Opčinah: »Moral sem kupiti devizni račun za avtomobil od koga, ki je delal v Nemčiji. Iz Italije sem poslal denar v Crveno zastavo in oni so mi izstavili avto.«

Kot se je spominjal Boštjan, inženir strojništva, rojen leta 1952, je potrošnja potekala tudi v obratni smeri, saj so Italijani tudi hodili preko meje v takratno Jugoslavijo in kupovali predvsem cenejši bencin, meso in hrano, denar pa so trošili tudi v gostinskih lokalih:

Italija je bila bolj liberalna in dejansko so tam ljudje živeli malo boljše kakor tukaj pri nas. So imeli višji standard in ko so začeli hodit preko meje, so hodili sem in uživali. Vse gostilne in lokali so bili polni, ker je bilo to za njih zastonj, poceni. So se preseravali. So bili pred nami in mi smo jih potem posnemali. V tem pogledu smo bili pred ostalo Slovenijo, ker smo bili ob meji.

Sogovornica Ivanka, trgovka v trgovini Nanos (kasneje Mercator), rojena leta 1946 v Črnotičah, je navedla, da so v njihovo trgovino najpogosteje prihajali Italijani iz Rima in Milana, ki so pri njih kupovali predvsem kristalne kozarce, kozmetiko in oblačila.

Mnogim družinam je dvig življenjskega standarda omogočila italijanska pokojnina,¹⁴ do katere so bili upravičeni tisti, ki so bili zaposleni v Italiji, ko je Primorska še spadala pod njo. Kot se je spominjal sogovornik Danilo: »Če ste vi bila zaposlena deset dni pod Italijo, ste imela pravice. Seveda je bil postopek, ni bilo tako enostavno. Vsi naši, ki so delali pod Italijo do septembra triinštirideset, ko je Italija propadla, so lahko dobili to pokojnino.« Irena je opozorila: »Italijansko pokojnino so dobili tisti, ki so imeli nekaj delovne dobe ali vojaščine pod Italijo in nekaj delovne dobe v socialistični Jugoslaviji. Kmet, ki je bil sedem let pod Italijo vojak in je bil samo kmet, ni dobil nič.« Tako so nekateri sredi 80. let dobili večjo vsoto denarja, saj so se pokojnine izplačale tudi za nazaj. Prav tako so si Tomajčani s tem denarjem popravili hiše, kupili traktor in kosilnico ali obiskali toplice, kar je vplivalo na to, da so živeli bolje, kot je opozorila Tatjana: »Tokrat so nam dali denar, da smo si kupli boljši avto v Italiji, Renault. Moja mama si je takrat kupila pelc [krznen plašč], tašča pa eno lepo verižico.«

V prvih letih po vojni je Tomajčanom in Tomajčankam obmejna prepustnica omogočala predvsem pomoč pri dvigu iz povojne revščine s prodajo kmetijskih pridelkov v Trstu. Kasneje, z dvigom standarda od srede 60. let dalje, ko so za dobljene lire tam kupovali gradbeni material, oblačila, gospodinjske aparate in orodja, pa je šlo za eno izmed neformalnih zasebnih ekonomij, ki je imela, kot ugotavlja Anna Wessely (2002, 7), drugačne pomene in funkcije v življenjih različnih družbenih slojev. Socialističnemu srednjemu sloju strokovnjakov je nakupovanje v Italiji služilo za status, razkazovanje in vzdrževanje družbenega razlikovanja, podjetnežem nižjega srednjega ali delavskega razreda tihotapcev pa je omogočilo dodaten zaslužek. Pri tem Božo Repe (1998, 96) opozarja na paradoks, da so se med nakupovanjem v zamejskih trgovinah srečevali tako delavski razred kot tudi politična elita in kritiki režima.

Razslojevanje, socialna transformacija elit in družbeni razred

Da bi pojasnili socialno transformacijo politične in ekonomske elite v Tomaju skozi dvig standarda v 60. in 70. letih preko materialne kulture v kontekstu razslojevanja, se bomo naslonili na raziskave o družbenem razredu v socialistični Sloveniji. Čeprav je Jugoslavija veljala za socialistično državo, v kateri je bil delavski razred privilegiran, so bile neenakosti prisotne tudi v njej. O tem so pisali predvsem sociologi in politologi tistega časa (Bosnić idr. 1985; Horvat 1967; Mrkšić 1986; Uskoković 1973; Žibert 1975). Leta 1969

¹⁴ Na tem mestu se za opozorilo o pomembnosti italijanskih pokojnin za dvig standarda zahvaljujem dr. Juriju Hadalinu.

je Branko Horvat (1969, 147–148) razred v socialistični Jugoslaviji utemeljil na podlagi razlik v družbenem ugledu oz. prestižu, ki je bil posledica finančnega statusa in družbene moči. Tako je glede na njegov opis v Jugoslaviji obstajala naslednja razredna stratifikacija: 1. politiki, ekonomski in neekonomski vodje (sprejemajo najpomembnejše politične odločitve, imajo najvišji dohodek in zato prestiž); 2. intelektualni delavci v vladni administraciji (univerzitetni diplomanti, pri čemer inteligenco deli na tehnokrate, birokrate in humanistično inteligenco); 3. rutinski pisarniški delavci, ki predstavljajo srednji razred, 4. delavci, ki jih deli na: (a) zelo kvalificirane, (b) kvalificirane, (c) polkvalificirane, (d) nekvalificirane in kmečke delavce, 5. obrtniki; 6. kmetje.

Pri tem Jana Bacevic (2016) meni, da je treba pri preučevanju razreda v socialistični Jugoslaviji razred namesto konceptualizacije kot »objektivno« družbeno kategorijo razumeti kot fleksibilno diskurzivno kategorijo, ki je lahko mobilizirana in operacionalizirana različno ter glede na različne zgodovinske okoliščine. »Družbeni razred« in »družbeno razslojevanje« v socialistični Jugoslaviji zato razumemo kot prilagodljiv in vključujoč termin, ki predstavlja raznolike vzorce razslojevanja in reproduciranja družbenih neenakosti. Pri tem je treba upoštevati tudi aktivno vlogo, ki so jo posamezniki in pozameznice imeli pri samopozicioniranju v socialne kategorije (Sitar 2020).

Socialne razlike v Jugoslaviji so se ustvarjale tudi z različnimi karticami glede omejenega dostopa do določenih trgovin (vojno-diplomatskih), v katerih so nove politične elite koristile posebne usluge, saj je bilo obilje na dosegu rok samo partijskim funkcionarjem. Višje kot je bil posameznik na partijski lestvici, višji so bili njegovi privilegiji: brezplačno stanovanje, služinčad, avtomobil, počitniški domovi in možnost nakupa dobrin po nizkih cenah v »diplomatskih« trgovinah, ki jih ni bilo na trgu (Pirjevec 1995, 169). Hierarhična struktura je bila organizirana tudi skladno s posameznikovim statusom v partiji in vzdrževana skozi potrošniške privilegije, s čimer je država pogoje družbene neenakosti strateško spodbujala. Z obstojem posebnih trgovin, kjer so lahko politično favorizirani posamezniki kupili redke dobrine, je v socialistični družbi prišlo do neujemanja med ideali in resničnostjo, ker so elitna gospodinjstva partijskih funkcionarjev in uradnikov dostopala do določene potrošniške mreže ter lahko potrošila več, kar je pomenilo višji status v družbi in privilegiran življenjski stil (prim. Magagna 1989; Zukin 2008).¹⁵

¹⁵ Pri tem je treba upoštevati, da so v Jugoslaviji jeseni 1950 ukinili trgovine za posebne skupine potrošnikov, skoraj vse ekskluzivne počitniške domove in jih predali turistični mreži

Breda Luthar (2006, 235) ugotavlja, da se je med letoma 1953 in 1964 v Jugoslaviji odvijala hitra ekonomska rast, ki je bila posledica industrializacije, urbanizacije in splošne modernizacije. S pojavom vedno večje diferenciacije v zaslužkih in v poklicni klasifikaciji se je začela pojavljati razredna struktura, ki je temeljila na »količini kompetenc«, izobrazbi in življenjskem stilu, ki so namesto dohodka označevali meje med družbenimi razredi (Eder 1993). Posledica je bil pojav srednjega razreda s specifično notranjo diferenciacijo in z dovolj ekonomskega ter kulturnega kapitala v obliki okusa in morale, ki je bil lahko potrošen (Luthar 2006, 236).

Odnos do razmerja med potrošnjo in statusom se je v Jugoslaviji do 70. let močno spremenil, odkar je Milovan Đilas leta 1957 objavil knjigo *Novi razred (Nova klasa)* (Đilas 1990). Kot ugotavlja Patric Patterson (2011, 296–297), je pred razvojem množične potrošnje v Jugoslaviji obstajal elitni razred partijskih funkcionarjev, ki je imel poleg najvišje oblasti tudi poseben dostop do moči in virov v družbi. S tem je imel posledično tudi najboljše avtomobile in hiše, saj je trošil razkazovalno in svobodno, ostali pa so mu hierarhično sledili. Nova kulturna možnost pripadanja veliko večji skupnosti potrošnikov je sčasoma spodkopala pomembnost in zabrisala ozke meje tradicionalnejših razrednih kategorizacij v Jugoslaviji. Vzklilo je novo socialistično državljanstvo, ki se je opredeljevalo bolj v smislu modernosti kot z razrednimi kategorijami.

Tudi v Tomaju so se ljudje delili na bolj in manj premožne, kar se je manifestiralo v socialnih razlikah. Po besedah Ivana se je višji družbeni standard najpremožnejših družin na velikih kmetijah odražal v tem, da so si lahko prve kupile motorje, avtomobile in kmetijska orodja ter živele v lepših, večjih hišah:

Moji prijatli iz teh familij so že meli prve motorine, Tomosovega recimo. Takrat so ga lahko pripeljali iz Italije. So vozili motorje Čemate. Sem bil ljubosumen ko strela. Fantje iz bolj premožnih družin so meli tut prve avtomobile. Več zemlje so meli, stavbe bolj obnovljene. Je bila stavba za štalo, hlev, za kmetijsko orodje, za seno. Pol je bil bivalni prostor. Tisti, ki je imel več, je imel dve, tri sobe recimo. Stranišča so že imeli v glavnem vsi.

Uspešnost kmetij se je od konca 60. let merila predvsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije. Nakup kmetijske mehanizacije je med sova-

kot varčevalne ukrepe zaradi katastrofalne suše, kar ne pomeni, da funkcionarji niso bili več privilegirani. Za to opozorilo se zahvaljujem dr. Levu Centrihu.

ščani, malimi in velikimi kmeti ustvaril večje razredne razlike, bogatejši kmetje pa so se od revnejših razlikovali tudi v zmožnosti sledenja kmetijskim tehnološkim inovacijam. Kot je dejala Miranda: »Najbolj so bili važni tisti ta bogati. Kmetavzarji so jim pravili. Ko je bil kdo jezen, je rekel: »Tisti kmetavzarji lahko«.«

Sogovornica Danica je izpostavila, da se je višji standard družin z velikih kmetij zrcalil tudi v njihovih oblačilih, in poudarila, da je gospa iz ene izmed njih nosila krznen plašč, sicer simbol bogastva in mestnega načina življenja. Izpostavila je, da je imela hiša, v kateri je gospa živela, edina v Tomaju sprejemnico z mizo, s stoli in z lepo vitrino, namenjeno za pomembne goste iz Trsta:

Krznenih plaščev niso nosili tu na deželi, samo kakšni zelo bogati, recimo moja soseda tam dol. So bili najbogatejši v vasi in najbolj znali trgovat. Veliki kmetje so se poznali tudi z drugimi velikimi kmeti in so malo »pokšeftali«. Ona je bila tak tip, da če je kam šla, ko je šla k maši, se je vsa naštimala, kot da bi bila iz mesta.

Krznen plašč, ki so ga ženske nosile, je bil po besedah Igorja simbol ekonomske uspešnosti in razkazovanja družbene moči družine: »Tistih par elitnih večjih kmetij je imelo te starejše gospe. Ko so šle za božič k maši, so imele en krznen plašč, češ da dosega jo vrednoto gospe, dame. To je odraz, da si prišel do tega nivoja.« Ljudje, ki so ga nosili, so bili »razred zase« in »gospoda«. Njihov visok ekonomski standard in elitni položaj sta se navzven manifestirala tudi v nazivih, ki so po besedah Ivana odražali socialno razlikovanje: »V dveh bolj premožnih družinah so zahtevale te gospodinje, da se jim je reklo gospa. Takrat pa gospa . . . Gospod je bil samo župnik.«

V 70. in 80. letih so kmetije v Tomaju postajale vse bolj mehanizirane, pri čemer so bile velike in ekonomsko bolj situirane kmetije prve opremljene s traktorji, priključki in kosilnicami, imele pa so tudi boljše možnosti pri urejanju gradbene dokumentacije za zidanje hiš, kar je bilo v Tomaju zelo pomembno, saj je bilo zazidljivih zemljišč malo.

Sogovornik Danilo je izpostavil kriterije za merilo družbenega standarda v Tomaju:

Kdaj si kupil traktor, bicikel, kdaj si začel gradbeno preurejati domačijo. Standard ni bil, da si šel na morje ali v gledališče. Merilo je bilo: »Oni so začeli zidat.« Pri dvigu standarda je bila v Tomaju med ljudmi

prisotna tudi zavist: »Nobeden ni nič rekel, ne, ampak odčitalo se je na obrazu.«

Kot se je spominjal sogovornik Marjan, je obstajala razlika v dojemanju nakupa traktorja in avtomobila. Če je imel lastnik enega izmed boljših traktorjev, je veljal za dobrega in skrbnega gospodarja, če pa si je kupil boljši avto, kot je bil takrat audi, in ne jugoslovanskega fičota, pa je to pomenilo namerno izkazovanje višjega družbenega standarda in bahanje z denarjem:

Vedelo se je, kdo ima denar, ni se pa pokazalo, kar je pomenilo veliko previdnost. Da ne izdaja, da ima denar, ampak da je pač navaden vaški človek, ki dela in od tistega dela živi. Ampak ljudje so vseeno vedeli, kdo ima več po pogovoru, niso pa nikdar rekli: »Jaz imam toliko denarja.« Enaki, morali so biti vsi enaki. In nikdar, nikdar ne bodo.

Razkazovanje potrošnih dobrin se ni najbolje skladalo z moralnejšim idealom socialistične družbe, skladno s katerim bi morali ljudje najti zadovoljstvo v trdem delu in vključevanju v javno življenje, in ne v materializmu, ki je bil obsojanja vreden zaradi egoizma, individualizma, lenobe in plehkosti (Dombos in Pellandini-Simanyi 2012, 345–346). Nasprotja med uradnimi ideali socialističnega asketizma, ki je bil povezan z javno kritiko pravice do dostopa do družbenih virov, in dejanskimi praksami, so, kot ugotavljata Tamas Dombos in Lena Pellandini-Simanyi (2012, 340–341), v obdobju socialistične Madžarske državljani rešili skladno s svojim družbenim položajem. Člani socialistične elite, ki so se strinjali z uradnim diskurzom in hkrati uporabljali svoj družbeni položaj za boljši dostop do potrošnih dobrin ter drugih virov, so nasprotje rešili z legitimiranjem svojega vpliva ter s sklicevanjem na trdo delo in kulturno potrošnjo. Delavski razred ni videl nasprotja in je socializem dojemal kot sistem, ki bi mu moral omogočiti tudi dostop do večje materialne potrošnje. Za razliko od elite delavski razred teh želja ni prepoznal kot nekompatibilnih z uradno verzijo socialističnega ideala. Zanj je bilo pomembno, da mu je sistem priskrbel dostop do potrošnih dobrin, kar je bilo prej privilegij višjega razreda, zato se je pri delavcih nasprotje med ideologijo in potrošnjo redko pojavilo, če že, pa v kontekstu tega, zakaj socializem ni bil zmožen priskrbeti še višjega življenjskega standarda.

Leta 1962 je jugoslovanski državljani lahko legalno kupil devize do zneska 15.000 din (50 ameriških dolarjev) (Repe 1998, 93). V 70. letih se določeni poklici, kot je mesar ali delavec na bencinski črpalki, izpostavijo kot eko-

nomsko najprofitabilnejši, ker so omogočali črni trg menjave deviz. Kot se je spominjal Igor:

Devize so menjali v dinarje ali pa odkupovali devize po proviziji, se pravi od šest do osem procentov, lire, marke, šilinge, franke. In če si imel kapital, si to odkupil nazaj brez provizije. Si drugi dan zamenjal in dobil v eni noči še eno plačo. Tudi deset procentov je bilo včasih, ker potem se je začela inflacija in je bil interes kupit devize. Če si vezal devize na banki, si dobil tolarski protivrednostni kredit, in če si imel veze, si to takoj zamenjal spet v devize.

Niso pa imeli ljudje s temi poklici zgolj ekonomskega kapitala, saj je k njim pristopala tudi politična partijska elita, s čimer so okrepili svoj družbeni status v vasi in lokalno moč.

V kontekstu preučevanja družbenih elit se nam poraja vprašanje, ali so imeli mesarji in delavci na bencinski črpalki, ki so posedovali ekonomski kapital, tudi večjo družbeno moč in bili prepoznani kot nov elitni razred. Zelo zgovorna je izjava sogovornika Igorja, ki je bil tudi sam mesar: »Smo bili pri koritu, ampak to ni elita. Biti mesar ali pa delat na črpalki, a je to elita? Si zaslužil, ker je bil trend tak, ampak če si bil neumen, še vedno nisi zaslužil. Priložnost dela tatu.« Pripadniki teh poklicev niso bili prepoznani kot elita, ker je šlo kljub vsemu za poklice delavskega razreda z nižjo kvalifikacijo od npr. inženirskih poklicev¹⁶, ki so temeljili na visoki izobrazbi in s tem višjem kulturnem kapitalu, so si pa zaradi svoje iznajdljivosti in družbenih okoliščin v nekem obdobju lahko po besedah Marka, strojnega tehnika, rojenega leta 1963 v Vojščici, povečali ekonomski kapital: »To so bili preprosti ljudje, saj se dobimo vsak dan. Imeli so trgovsko šolo ali pa je niso.«

Marija je nekatere mesarje opisala kot »poštete« oz. spoštovane, celo vzvišene, ker so imeli sposobnosti in veščine prodaje svojih izdelkov strankam ter privabljanja novih. Kljub vsemu pa jih je Marta, zaposlena v mesnopredelovalni industriji, izpostavila v negativnejši luči: »Mesarji so služili na veliko z mesom pa prinašali okoli te uboge ljudi. So pokasirali. Sami so prešvercali čez svinjino in vse to, ker so bili zmenjeni. Prav gnusili so se mi. Ne morejo tako izkoriščati ljudi.« S tem je poudarila, da za razliko od

¹⁶ Sogovornik Bojan je kot inženir deloval v 70. letih in svoj poklic opisal kot prestižen in zaželen. Izpostavil je, da se je mnogo Tomajčanov šolalo za dosego boljše poklicne kvalifikacije, s čimer so vplivali na razvoj kraja.

ekonomske elite v Tomaju, lastnikov velikih kmetij, novi ekonomski povzpetniki, ki so veljali za izkoriščevalce, niso premogli primerljivega družbenega ugleda.

Zaključek

V poglavju smo si za cilj zadali razumeti »podeželsko elito« v ruralnem okolju Tomaja v 20. stoletju s poudarkom na obdobju po drugi svetovni vojni. Zanimalo nas je, kdo je imel najvišji status znotraj vaške skupnosti v Tomaju in največjo moč na lokalni ravni, katere vrste elit so bile prisotne in kakšna sta bila njihova položaj ter vpetost v politike širše skupnosti in zunanji svet. Opredelili smo tri kategorije elit v kraju, in sicer družbeno elito, ki jo je po drugi svetovni vojni (in pred njo) predstavljal duhovnik Albin Kjuder, politično elito, ki so jo po vojni predstavljali pripadniki Komunistične partije Slovenije, in gospodarsko elito, ki so jo po vojni (in pred njo) predstavljale družine z velikimi kmetijami.

Ugotovili smo, da je imel duhovnik Albin Kjuder v Tomaju izjemno družbeno moč in ugled. Koncept »nematerialne dediščine« (Levi 1995) smo uporabili v nekoliko prenesenem pomenu in pokazali, da jo je Kjuder vaščanom Tomaja zapustil kot prispevek k oblikovanju zgodovinskega spomina skupnosti. Ni bila sestavljena iz ekonomskega kapitala, ampak se je zrcalila v prenosu nesnovnih dobrin, kot je Kjudrov prestižni položaju v skupnosti, ki je temeljil na ugledu in mreži razmerij, ki si jih je ustvaril v življenju in so bila pomembnejša od materialnih dobrin. Gospodarsko elito so predstavljale družine z velikimi kmetijami, saj se je premožnost ocenjevala po velikosti zemljišč, zato so njihove kmetije veljale za »elitne«. Zaradi lastništva nad zemljo so predstavljale lokalno elito, s čimer so lahko akumulirale in ohranjale različne vrste kapitala – simbolnega, kulturnega in socialnega. Politično elito so predstavljali posamezniki in posameznice z izkazano politično pripadnostjo partiji. Čeprav je imela v Tomaju manjši vpliv kot v večjih krajih, je bila kljub vsemu nosilka politične oblasti. Družbena moč partije kot politične elite v Tomaju, ki je vodila tudi kmetijsko politiko, je bila razvidna iz konflikta z ekonomsko elito, lastniki velikih kmetij, pri čemer je bila ta elita tista, ki je zaradi svojega ekonomskega kapitala ohranila večjo družbeno moč in vpliv na vasi.

V drugem delu poglavja smo pojasnili socialno transformacijo politične in ekonomske elite v Tomaju skozi dvig standarda v 60. ter 70. letih preko materialne kulture v kontekstu razumevanja družbenega razreda. V ospredju zanimanja so bili vzroki za dvig družbenega standarda, družbeno razslojevanje in materialni kazalniki razslojenosti. Ugotovili smo, da je

v prvih letih po vojni Tomajčanom in Tomajčankam obmejna prepustnica s prodajo kmetijskih pridelkov v Trstu omogočala predvsem pomoč pri dvigu iz povojne revščine, z dvigom standarda od srede 60. let dalje pa je nakupovanje v Italiji vse bolj postajalo neformalna zasebna ekonomija z drugačnimi pomeni in funkcijami v življenjih različnih družbenih slojev. Socialističnemu srednjemu sloju je služilo za razkazovanje in vzdrževanje družbenega razlikovanja, podjetnikom nižjega srednjega ali delavskega razreda tihotapcev pa za dodaten zaslužek (prim. Wessely 2002, 7). Med razloge za izboljšanje standarda v Tomaju lahko prištejemo tudi pravočasen najem bančnih kreditov po letu 1960, ki jih je bilo zaradi inflacije mogoče odplačati zelo poceni, prav tako pa je mnogim družinam dvig življenjskega standarda omogočila italijanska pokojnina.

Tudi v Tomaju so se ljudje po besedah sogovornikov in sogovornic delili na bolj in manj premožne, kar se je manifestiralo v socialnih razlikah. Višji družbeni standard najpremožnejših družin na velikih kmetijah se je odražal v tem, da so si lahko prve kupile motorje, avtomobile in živele v lepših ter večjih hišah, uspešnost kmetij pa se je od konca 60. let merila predvsem v obliki nakupa nove kmetijske mehanizacije in zmožnosti sledenja kmetijskim tehnološkim inovacijam. V procesu transformacije elit se v 70. letih v Tomaju poleg ekonomske elite, ki so jo predstavljali kmetje z velikimi kmetijami, pojavi novonastala ekonomska elita, ki so jo predstavljali mesarji in delavci na bencinski črpalki, ki so omogočali črni trg menjave deviz, vendar pa ta ni bila prepoznana kot prava elita, saj ni premogla družbenega ugleda, primerljivega s tistim lastnikov velikih kmetij.

Arhivski viri

AS: Arhiv Republike Slovenije

1589 III: Centralni komite Zveze komunistov Slovenije
(1945–1979)

PAK: Pokrajinski arhiv Koper

573: Krajevni ljudski odbor Tomaj (1945–1952)

ŽAT: Župnijski arhiv Tomaj

AK, T: Albin Kjuder, Tomaj, rokopis, knjigi 3 (1957) in 4 (1958)

Literatura

Aparisi Romero, F., in V. Royo Perez. 2014. »Fractures in the Community: A Historiographical Review.« *V Rural Elites and Economic Differentiation in Pre-Modern Europe*, uredila F. Aparisi Romero in V. Royo Perez. University of Valencia.

Bacevic, J. 2016. »Education, Conflict, and Class Reproduction in Socialist

- Yugoslavia.« V *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, uredili R. Archer, I. Duda in P. Stubbs. Ashgate.
- Berend, I. T. 1996. *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge University Press.
- Bosnić, S., V. Goati, P. Jambrek, V. Obradović, I. Šiber in N. Toš. 1985. *Klasno biče sodobnega jugoslovenskega društva: projekt naučnega istraživanja*. Centar za društvena istraživanja Predsedništva centralnog komiteja Saveza komunista Jugoslavije.
- Bottomore, T. B. 1966. *Elites and Society*. Penguin.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Prevedel R. Nice. Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. 1979. »Symbolic Power.« *Critique of Anthropology* 4 (13–14): 77–85.
- Bourdieu, P. 1987. »What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups.« *Berkeley Journal of Sociology* 32. <https://www.jstor.org/stable/41035356>.
- Bourdieu, P. 1989. »Social Space and Symbolic Power.« *Sociological Theory* 7 (1): 14–25.
- Campbell, C. 1997. »Shopping, Pleasure and the Sex War.« V *The Shopping Experience*, uredila P. Falk in C. Campbell. Sage.
- Cencič, M. 2013. *Življenje na krasu v preteklosti*. Samozaložba.
- Centrih, L., in P. Sitar. 2022. *Pol kmet, pol proletarec: integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji, 1945–1991*. Založba Univerze na Primorskem.
- Čepič, Z. 1999. »Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960.« V *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, uredil Z. Čepič. Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Čepič, Z. 2002. »Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije.« *Prispevki za novejšjo zgodovino* 42 (2): 56–62.
- Čepič, Z. 2005. »Zvišanje življenjske ravni.« V *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, uredili J. Fischer, Ž. Lazarevič, E. Dolenc, J. Perovšek, B. Godeša, Z. Čepič in A. Gabrič. Mladinska knjiga in Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Đilas, M. 1990. *Nova klasa*. Narodna knjiga.
- Di Tullio, M., in Ongaro, G. 2020. »Gaining Power: Rural Elites in Northern Italy during the Early Modern Period.« *Journal of European Economic History* 49 (1): 75–109.
- Dombos, T., in L. Pellandini-Simanyi. 2012. »Kids, Cars, or Cashews? Debating and Remembering Consumption in Socialist Hungary.« V *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*, uredili P. Bren in M. Neuburger. Oxford University Press.

- Duda, I. 2005. *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Srednja Europa.
- Eder, K. 1993. *The New Politics of Class: Social Movements and Cultural Dynamics in Advanced Societies*. Sage.
- Erdei, I. 2012. *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocializmu i pre njega*. Srpski genealoški centar in Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Gerritsen, A., in G. Riello. 2014. »Introduction: Writing Material Culture History.« V *Writing Material Culture History*, uredili A. Gerritse, A. Giorgio in G. Riello. Bloomsbury Academic.
- Ginzburg, C., in C. Poni. 1991. »The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace.« V *Microhistory and the Lost Peoples of Europe*, uredila E. Muir in G. Ruggiero. Johns Hopkins University Press.
- Gombač, B. M. 1997. »Slovensko-italjanski odnosi.« V *Zbornik Primorske: 50 let*, uredil S. Valentinčič. Primorske novice.
- Hadalin, J. 2011. »Govorice in čenče v delu Albina Kjudra Zgodovinski mozaik Primorske: pomemben kamenček v mozaiku pričevanj ali zgolj obrobni podatek?« *Acta Histriae* 19 (4): 729–742.
- Horvat, B. 1969. *An Essay on Yugoslav Society*. Iasp.
- Jevnikar, M., ur. 1982. *Primorski slovenski biografski leksikon*. Knj. 2, *Kacin-Pirjevec*. Goriška Mohorjeva družba.
- Kjuder, A. 1930. *Krščanski nauk za sveto birmo*. Samozaložba.
- Kjuder, A. 1972. *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Občinska skupščina Sežana.
- Klemenčič, M., in M. Žagar. 2004. *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*. ABC-Clio.
- Kranjc, A., ur. 1999. *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*. Založba ZRC.
- Lazarevič, Ž. 2002. »Razkorak med razvitimi in nerazvitimi: zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42 (2): 77–89.
- Lazarevič, Ž. 2018. »Kmetje in zasebni gospodarski interesi po letu 1945.« V *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, uredili K. Ajlec, B. Balkovec in B. Repe. Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Levi, G. 1995. *Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Prevedel S. Fišer. ŠKUC in Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut.
- Luthar, B. 2006. »Remembering Socialism: On Desire, Consumption and Surveillance.« *Journal of Consumer Culture* 6 (2): 154–296.
- Luthar, B., in M. Pušnik. 2010. »Introduction: The Lure of Utopia: Socialist Everyday Spaces.« V *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, uredili B. Luthar in M. Pušnik. New Academia.

- Magagna, V. 1989. »Consumers of Privilege: A Political Analysis of Class, Consumption and Socialism.« *Polity* 21 (4): 711–29.
- Mills, C. W. 1959. *The Power Elite*. Galaxy.
- Mrkšić, D. 1986. »Podela rada i stratifikacija jugoslovenskog društva.« *Revija za sociologiju* 16 (1–4): 3–17.
- Muir, E., in G. Ruggiero, ur. 1991. *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selection from Quaderni Storici*. Johns Hopkins University Press.
- Musgrave, M. K., in S. Wong. 2016. »Towards a More Nuanced Theory of Elite Capture in Development Projects: The Importance of Context and Theories of Power.« *Journal of Sustainable Development* 9 (3): 87–103.
- Panjek, A. 2023. »Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju.« *Zgodovinski časopis* 77 (1–2): 60–87.
- Patterson, H. P. 2011. *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Cornell University Press.
- Petrinja, D. 2001. *Primorska: 1945–1955. Vek*.
- Pirjevec, J. 1995. *Jugoslavija: naстанek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Lipa.
- Prinčič, J. 1999. »Slovensko gospodarstvo od konca druge svetovne vojne do velike reforme (1945–1970).« V *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, uredil Z. Čepič. Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Ramšak, M. 2003. *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji na primeru koroških Slovencev*. Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti.
- Rendla, M. 2014. »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma.« V *Med državo in trgov: cikli in prelomi v zgodovini*, uredila N. Vodopivec. Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Repe, B. 1998. »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka: vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni.« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 2:90–96.
- Režek, M. 1999. »Politične spremembe v Sloveniji v začetku petdesetih let.« V *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, uredil Z. Čepič. Inštitut za novejšjo zgodovino.
- Ritchie, D. A. 1994. *Doing Oral History*. Cengage Gale.
- Roche, D. 1997. *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800*. Cambridge University Press.
- Savnik, R., F. Planina in Ž. Šifrner. 1968. *Krajevni leksikon Slovenije*. 1. knj., *Zahodni del Slovenije*. Državna založba Slovenije.
- Sitar, P. 2020. »Stiletto Socialism: Social Class, Dressing Up, and Women's Self-Positioning in Socialist Slovenia.« *Aspasia* 14 (1): 104–123.
- Søholt, S., S. Stenbacka in H. Nørgaard. 2018. »Conditioned Receptiveness:

- Nordic Rural Elite Perceptions of Immigrant Contributions to Local Resilience.« *Journal of Rural Studies* 64:220–229.
- Statistični letopis Socialistične republike Slovenije*. 1965. Zavod Socialistične Republike Slovenije za statistiko.
- Statistični letopis Socialistične republike Slovenije*. 1989. Zavod Socialistične Republike Slovenije za statistiko.
- Statistični letopis Republike Slovenije*. 1990. Zavod Socialistične Republike Slovenije za statistiko.
- Tavčar, I. 2005. *Albin Kjuder Tomajski*. Goriška Mohorjeva družba.
- Thompson, P. 1978. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford University Press.
- Trobec Franetič, S. 1992. »Vas v kapitalizmu (Tomaj)«. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Uskoković, D. 1973. *Sociologija i društvena nejednakost*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Verginella, M. 1990. »Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 44 (2): 171–197.
- Wessely, A. 2002. »Travelling People, Travelling Objects.« *Cultural Studies* 16 (1): 3–15.
- Zobec, M. 2024. »Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813–1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca.« *Zgodovinski časopis* 78 (1–2): 100–119.
- Zukin, S. 2008. *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice in Yugoslav Socialism*. Cambridge University Press.
- Žibert, F. 1975. »Neenakost v razdelitvi osebnih dohodkov v Jugoslaviji.« *Ekonomski revija* 26 (1): 60–71.

Oblikovanje spomina lokalne skupnosti: tomajski župnik Albin Kjuder kot kronist in interpret dogajanja ter odnosov na Krasu

Jurij Hadalin

Inštitut za novejšo zgodovino

© 2025 Jurij Hadalin

<https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.569-610>

Albin Kjuder je kot župnik v Tomaju deloval 43 let, od leta 1924 pa do smrti leta 1967. Obdobje njegovega delovanja bi lahko opisali kot eno izmed najturbulentnejših v zgodovini tomajske župnije, saj ga označuje tako menjava družbenopolitičnih sistemov kot državnih ureditev ter seveda čas druge svetovne vojne. Ob svojem obsežnem dušnopastirskem delu je ves čas sistematično zbiral gradivo za zgodovino širše lokalne skupnosti in Krasa, ki je ostalo ohranjeno v župnijskem arhivu, v določenem delu pa je bilo kmalu po njegovi smrti v omejeni izdaji tudi objavljeno in je imelo relativno velik doseg tako pri širši skupnosti bralcev kot tudi pri različnih domoznanskih raziskavah, kar je zapise ohranilo, marsikaterega akterja pa zaradi Kjudrovega neskrupuloznega popisovanja osebnih oznak in dejanj predvsem nosilcev institucionalnih funkcij, a tudi čisto običajnih članov skupnosti, iztrgalo pozabi. Za razumevanje delovanja skupnosti so njegova tipkopisna in rokopisna dela, ki opisujejo preteklost Tomaja in okoliških krajev ter temeljijo na cerkvenih kronikah, dnevniških zapiskih, spominih in zapisanih ustnih virih, temeljnega pomena. Zavest o pomenu njegove bogate rokopisne zapuščine je tako vladala že v času kmalu po njegovi smrti in v *Primorskem biografskem leksikonu* je France Škerl leta 1982 zapisal: »Ko bodo vse te stvari preštudirane in ocenjene, bo K(judr)-ov pomen prišel do prave veljave« (Škerl 2013b). Dela na nekaj tisoč straneh omogočajo dokaj natančen uvid v delovanje skupnosti skozi prizmo lokalne cerkvene avtoritete v poznem 19. in prvi polovici 20. stoletja, a še pomembnejši je nemara namenoma dodan opis časa, v katerem je bila glavnina del napisanih. To je bilo v času po drugi svetovni vojni (1945–1960), v času velikih družbenih

sprememb, ko je Kjuder kompilacijo že pred tem zbranih podatkov o prebivalstvu svoje župnije dopolnjeval s popisi stanja v posameznih družinah v sodobnosti.

S tem je omogočil prikaz kontinuitete/diskontinuitete vzorcev življenja skupnosti, ki se je v 20. stoletju veliko hitreje spreminjala. Od tod izhajajo tudi odgovori na eno izmed zastavljenih raziskovalnih vprašanj, torej ali je bila ta kontinuiteta prekinjena s spremembami državnih režimov in prevladujočih ideologij v 20. stoletju. Iz vprašanja obstoja in delovanja vaške elite, ki je imela moč v lokalnem okolju, istočasno pa je posegala v višje strukture, se nakazuje dolgotrajni trend družbene in ekonomske moči posameznih družin, ki je v tem obdobju pričela upadati, vendar ne nujno zaradi družbeno-političnih sprememb (Zobec 2024; ŽAT, AK, T, 2, 891–897).¹ V tem kontekstu sta izjemno pomembni tudi vprašanja izgradnje in delovanja izobraževalnega sistema ter vloge Katoliške cerkve v skupnosti, saj so bile to strukture, ki so »elite« izgrajevale, po drugi strani pa so bili nosilci te dejavnosti vse bolj akterji, ki so med »vaško elito« vstopali od zunaj. Kjuder je kot pripadnik te »stare elite« po drugi svetovni vojni in zmanjšanem pomenu kraja, ki po letu 1952 izgublja vlogo upravnega središča, dejansko njen zadnji pravi član (Sitar 2024, 14)² in kot najprominentnejša ter obveščena figura tisti, ki lahko na to vprašanje odgovarja (Centrih 2024, 13).³

Vprašanje oblikovanja spomina skupnosti – most med kolektivnim in individualnim

Bralcu, ki si želi iz Kjudrovih del pridobiti zgolj specifične podatke, se lahko hitro zazdi, da je glavnina zapisov povezana z zgodovino in s popisom cerkvenih objektov ter inventarja, predvsem pa z za veliko večino tedanjih duhovnikov izredno travmatično tematiko cerkvenih zvonov. Ampak tudi ti so bili pomemben dejavnik identitete skupnosti, ki je bila po Kjudrovih pričevanjih zanje izjemno zainteresirana. V 20. stoletju beležimo spremembe v načinu vojskovanja, ki je bilo totalno ter je, povezano z vprašanjem potrebnega števila človeških in materialnih virov, prineslo popolno novost, »saj niso zvonov prej nikoli jemali« (ŽAT, AK, T, 2, 356), a proti koncu prve svetovne vojne je avstro-ogrsko vojska v materialni stiski za vojne potrebe rekvirirala tudi vrvi (ŽAT, AK, TK, 344). Ljudski glas je po Kjudrovemu zapisu menil: »Ne bo sreče! [...] Zvon je posvečen in ni, da bi z njim ubijali

¹ Glej 11. poglavje.

² Glej 13. poglavje.

³ Glej 12. poglavje.

ljudi« (ŽAT, AK, T, 2, 357). V času obeh svetovnih vojn je bil velik delež zvonov rekviriran ter pretopljen za potrebe vojaške industrije. Če so duhovniki in skupnost v obdobju med vojnami uspeli zvonove nadomestiti, je bil ponoven odvzem še toliko večji udarec, če pustimo ob strani simbolni pomen zvonjenja, saj so zvonovi pomembna sestavina krščanskega življenja. Poleg liturgične funkcije so s časom postali sestavni del verske in narodne identitete Slovencev ter zato na svojevrsten način znamenje skupnosti in družbene povezanosti (Slovenska škofovska konferenca 2013). Ta se je pri reševanju sveže ulitih zvonov iz porušenega zvonika tomajske cerkve leta 1949 še posebej pokazala ter zato ne preseneča, da je Kjuder ob svojem prihodu v Tomaj zapisal: »Iz zvonikov se je glasilo borno pritrkovanje na jeklene posode, viseče gor mesto manjkajočih zvonov. Take steklenice so rabili na fronti, da so s stisnjenim (komprimiranim) kisikom čistili zrak« (ŽAT, AT, TK, 9–10). Dogodek se mu je tako vtisnil v spomin, da je osem let kasneje te jeklenke med besedilom tudi narisal, omenjal pa je tudi najbornejšo prakso, namreč da je ponekod namesto zvonov v zvoniku visel kos železne tračnice oz. traverze (ŽAT, AK, T, 2, 355).

Poleg tega bralec hitro dobi vtis, da je njegovo delo posvečeno predvsem podrobnemu pogledu na delovanje tomajske župnije v preteklosti in sedanjosti ter da marsikaj bistvenega iz obravnavanega časa umanjka. Po drugi strani lahko zelo natančnega raziskovalca motijo določene Kjudrove navedbe, pomembne za ohranjanje spomina, četudi lahko neresnične, saj lahko pogosto, sploh pri vprašanih izvora posameznikov, naletimo na prenos vedenja ali spominov, ki v ostalih virih nimajo prave podlage. Najboljši primer je tako, denimo, velikokrat omenjen izvor priimka oz. družin Ucman – Polakovi in Černe – Černjevi (Czerny), ki naj bi se v Tomaj priselili s Poljskega oz. z Ogrskega med tridesetletno vojno (1618–1648). Kjuder jih na drugih mestih v Tomaj umešča že v 16. stoletju (ŽAT, AK, T, 3, 861). Med raziskavami kupoprodajnih odnosov v Tomaju v obdobju 1619–20 je to z datacijo lastniških odnosov v Tomaju najprej ovrgel Aleksander Panjek (2016, 290–316), ki je v novejših raziskavah nato družino Ucman prvič zasledil v urbarju devinskega gospostva iz leta 1494.⁴ Podobno velja tudi za priimek Černe, ki ga Panjek in Zobec prvič zasledita v letu 1592, in sicer sta kot začetnika družine identificirana tedanji tomajski župnik Baptista Černe in njegov sin Just, družino pa sta zasledila v Trstu že vsaj v 14. stoletju.⁵ Kjuder tega potencialno zelo senzacionalnega dejstva v okviru študij

⁴ Glej 1. poglavje.

⁵ Glej 10. poglavje.

svojih predhodnikov ne omenja oz. ne pozna, se pa zato zgodba o izvoru obeh družin nahaja tudi v uvodu v študijo Tomaja pod podnaslovom »Tomajska senzacija«. Njihov prihod je v tem primeru pogojen z vrhuncem moči Osmanskega cesarstva ter obleganjem Dunaja leta 1529 in prodorom na Ogrsko v času sultana Sulejmana I, ki ga zmotoma omenja kot njegovega naslednika iz 18. stoletja Sulejmana II (Sulimana II). Tudi ta datacija, ki jo podaja precej čez prst, ne ustreza nujno zgodovinskim dejstvom in je kontradiktorna njegovim ugotovitvam v istem delu (ŽAT, AK, T, 1, 17).

V določenih primerih že sam Kjuder sicer nakaže svoje mnenje o starejših zapisih in interpretacijah, ki ni nujno pritrdilno, a se še vedno naslanja na vedenje o kraju in skupnosti, ki mu je bilo dostopno. Tako že uvodoma ponudi prepis člankov o izvorih krajevnega imena, kjer se naslanja na relativno vprašljive etimološke razprave svojega predhodnika Matije Sile oz. sodobnikov Josipa Jurce (odvetnika iz Trsta po rodu iz Koprive) ter Jožeta Macarola (Ivanovega) iz sosednjega Križa.⁶ Ravno ti zapisi kažejo na dejstvo, da je Kjuder po eni strani sicer nekritično zapisoval »zgodovinska zrna«, kot jih sam poimenuje, a s tem pravzaprav pokazal, kakšno je bilo stanje spomina v lokalni skupnosti.⁷

Izjemno pomembna sta tudi njegov svetovnonazorski pogled in optika funkcije, s katere nastopa. Okostje njegovih del odseva njegovo dušnopastirsko delo, skrb za cerkvene objekte, predmete in premoženje, odnos do posvetnih oblasti in političnega delovanja pa je navadno skrit med vrsticami in ni povezan z dogajanjem na najvišji ravni, temveč je navadno odziv na neposredne konfrontacije s trenutnimi oblastmi. Čeprav teh tem pogosto ne naslavlja neposredno, namigi in interpretacije omogočajo ustvarjanje diskurzivne podlage, kjer se skozi pisanje oblikuje konsenz ali kritika glede določenih vprašanj. Ti subtilni vplivi oblikujejo kolektivni narativ, saj skupnost bere med vrsticami in interpretira zapise glede na lastne izkušnje. Avtobiografski spomini posameznikov, še posebej tistih, ki so doživeli pomembne zgodovinske dogodke, zato prispevajo k bogatenju kolektivnega spomina in njihovi zapisi zato hitro postanejo del širšega zgodovinskega narativa. Maurice Halbwachs je trdil, da je spomin v veliki meri rekonstrukcija preteklosti s pomočjo podatkov iz sedanjosti. Te podatke so oblikovale prejšnje rekonstrukcije, kar pomeni, da je podoba preteklosti že precej spremenjena (Halbwachs 2001, 75).

⁶ Macarol se občasno pojavlja v Kjudrovih delih tudi kot eden izmed bistvenih ustnih virov.

⁷ »Od takrat je trideset let, težka leta fašizma in II. svetovne vojne. Tako modrovanje je zamrlo« (ŽAT, AK, T, 1, 11).

Ravno takšen posameznik – vpliven duhovnik, ki je svoja dela napisal kot nekakšno mešanico egodokumenta in kronike – je imel ključno vlogo pri oblikovanju spomina skupnosti, ker je s pozicije družbene moči osebno perspektivo združeval z objektivnejšimi zapisi. Njegova obravnava dogodkov, simbolike in vrednot je bistveno vplivala na način, kako skupnost dojema svojo preteklost in identiteto, kar se najjasneje vidi pri do sedaj edinem poskusu sintetičnega pregleda zgodovine kraja in okolice, kjer lahko ugotovimo, da so določeni ključni deli iz zgodovine 20. stoletja napisani praktično kot prepis Kjudrovih podatkov kot edinega dostopnega ali najdostopnejšega vira, predvsem pa se iz njih zrcali moralnopolitični pogled originalnega pisca (Cenčič 2013). Kjudrova dela zato lahko beremo tudi kot egodokument, ki izraža subjektivno, osebno izkušnjo pisca. To lahko skupnost dojema kot avtentično in čustveno povezovalno in s tem krepi svojo čustveno identifikacijo s preteklimi dogodki. Kroniški slog pisanja dodaja navidezno objektivnost, saj dogodke beleži z večjo distanco, po drugi strani pa je Kjuder to leta 1931 utemeljil kot slogovno izboljšavo – v vseh rokopisih namreč uporablja tretjeosebni način pisanja oz. naracije, ki ga lahko razumemo, čeprav se s pogostim opravičevanjem svoje skromne vednosti temu poskuša izogibati, kot vsevednega (Zupan Sosič 2014, 56). To se jasno vidi že iz uvoda v t. i. »Tomajsko kroniko«, kjer zapiše: »Danes opažam, kako moti v knjigi okoliščina, da sem pisal v prvi osebi. Bil sem neizkušen in nihče me ni o tem poučil« (ŽAT, AK, TK, 1). Kombinacija teh dveh pristopov omogoča, da zapisi služijo kot zrcalo vsakdanjega življenja ter kot vir kolektivnih interpretacij.

Spomin skupnosti je konkretnější in vezan na lokalne dogodke, običaje ter osebne zgodbe. Duhovnik z osebnimi zapisi ustvarja narativ, ki utrjuje to lokalno identiteto, medtem ko kolektivni spomin (Halbwachs 2001, 75) presega individualne izkušnje in vključuje širše kulturne, religiozne ali družbene kontekste. Gre za zgodovinski spomin, ki ima v družbi določene funkcije. Na eni strani imamo spomine, v katerih je posameznik udeležen sam in ki jih koncipira kot plod lastnih življenjskih izkustev. Na drugi strani pa je spomin, v katerem je udeležen kot član skupine, to so spomini, ki jih dojema bolj ali manj za svoje, a ti niso lastni, ampak so zgolj prevzeti. V tem primeru gre za zgodovinski spomin, ki ga vsak član takšne skupine nato reproducira (str. 55–57). V tem kontekstu duhovnik kot kulturni posrednik svoje lokalne zapise umešča v širše zgodovinske okvire, s čimer spomin skupnosti povezuje s širšo kolektivno zgodovino. Kjuder je s svojim povezovanjem lokalnih dogodkov in dogodkov v skupnosti s širšim kontekstom ter predvsem z umeščanjem lokalnega spomina v, denimo,

kolektivni spomin primorskega narodnostnega boja pod fašizmom kot najjasnejšim primerom to jasno postavil. Zaradi svojega vpliva v skupnosti je deloval kot avtoritativen glas, ki je oblikoval kanonične interpretacije dogodkov, določil, kaj je vredno ohranitve v spominu skupnosti, in vplival na narativ s selekcijo zapisov ter z načinom njihove predstavitve. Ta vpliv se kaže predvsem zato, ker takšna dela v mnogih primerih postanejo temelji za kasnejše interpretacije zgodovine skupnosti, saj kombinacija osebnih opazanj in kronike omogoča, da zapisi delujejo kot dokumenti lokalne identitete in vir za razprave o preteklosti. Kjuder je tako podrobno opisal odnose/spore med različnimi vasmii v župniji, kjer na podlagi pogovorov z vaščani ugotavlja, kje je bil njihov izvor, kako so potekali in predvsem dejstvo, da se teh nasprotij v času pisanja (leta 1954) skorajda ne more več opaziti, kar pripiše spremembam, ki jih je prineslo 20. stoletje.

Dve svetovni vojni, italijanska okupacija, povojne reve, odvisnost vasi od vasi I: eni morajo v tomajsko gimnazijo, drugi na dutoveljsko občino in ambulanto, gospodarske skupne ustanove :I vse to in drugo je malone vsa strupena nasprotja ublažilo. Danes čujemo celo, kako eni in drugi pozitivne stvari tu in tam hvalijo, se obiskujejo in postajajo družina. [ŽAT, AK, T, 5, 1204–1205]

Za razumevanje pomena avtobiografskega spomina v tem konkretnem primeru je pomembno tudi razumevanje razmerja med javnim in osebnim spominom. Kjuder je tako svoje osebne spomine pravzaprav napravil za kanonični javni spomin, ki mnogo bolj izpostavi predvojni antifašizem, medtem ko, denimo, delovanja odporniškega gibanja v času druge svetovne vojne ne postavlja v ospredje tako jasno. Javni spomin razumemo kot cenzuriran spomin, ki zavzame prostor na mestu javnega in določa, kaj je prevladujoče pripovedovanje (Urek 2008, 60–61). Javni spomin oblikujejo in uravnavajo oblastne strukture, institucije ter profesionalne prakse in je tako izpostavljen družbeno konstruiranim procesom pozabljanja, ki ga preoblikujejo: poudarjanju enih dogodkov in marginaliziranju drugih. Javni spomin je tako prevladujoči spomin, ki selekcionira in filtrira osebne ter kolektivne spomine, ki zato niso del javnega. Prav tako lahko procese individualnega in kolektivnega spominjanja omogoča ter spodbuja (Zaviršek 2001, 117). Historizacija spomina lahko spodbudi osebne spomine, da dobijo svojo zgodbo in stopijo v prostor javnega.

Sodobna obsedenost s spominjanjem in pričevanjem o preteklosti

postavi spomin kot enega glavnih sodobnih graditeljev identitetnih diskurzov – spomini skupnosti se predstavljajo v vlogi zanesljivega vira, ki potrjuje kolektivno identiteto skupine danes. Kolektivni spomin oblikuje občutek pripadnosti posameznika v pripadnost skupnosti. Pojavi se vprašanje, ali je kolektivni spomin prezentacija enega, kolektivnega spomina, ali reprezentacija skupka izbranih individualnih spominov. [Širok 2012, 139]

Kdo je bil Albin Kjuder?

Albin Kjuder je leta 1924, po odraščanju v Trstu pri stricu Antonu Kjudru, župniku v Barkovljah, postal župnik v Tomaju, ki je tedaj predstavljal središče cerkvenega življenja na Krasu. To oznako je Tomaju v svojih spisih dokončno dal ravno Kjuder (ŽAT, AK, T, 1, 12):

Tomaj ima častitljivo zgodovino. Po starih ohranjenih dokumentih je bil Tomaj središče Krasa, mati fara z veliko družino podružnih cerkva [. . .]. Leta 1864 je postala tomajska župnija še dekanija [. . .]. Torej mala kraška škofija. Ko je vstalo na tomajskem griču še veliko samostansko domovje, ki z župnijsko cerkvijo skupaj čez ves Kras blesti, je nastalo samo po sebi novo ime »kraški Vatikan«.

Del tedanje tomajske dekanije je predstavljala njegova rojstna vas Dutovlje nekaj kilometrov vstran, tako da je Kjuder naslednjih 43 let svoje duhovniško delo opravljal v domačem okolju in je lahko sledil zgledu svojega predhodnika, tomajskega dekana Matije Sile, ki naj bi po njegovih besedah poznal vsakega farana. Tomaj ni bil Kjudrova prva izbira, kar je jasno popisal v župnijski kroniki (ŽAT, AK, TK, 3):

Ob koncu leta 1923 je bila tomajska župnija v razpisu. Župnik, dekan Matija Sila, je bil leto prej siloma upokojen, ker ni bil zmožen voditi dela v župniji. Imel je tedaj 85 let! O Tomaju so se širile čudne novice: cerkev zanemarjena, orgle neuporabne, zvonovi so bili rekvirirani v vojni, cerkvena streha pušča, hlev se podira, beneficij zanemarjen, v župnem uradu grozen nered, cerkveni računi manjkajo od leta 1919 za 10 cerkva, arhiv zanemarjen. Skratka, gorje nasledniku.

Kjudrov nečak Ivan Tavčar (1976, 85) je sicer v Kjudrovi biografiji ob deseti obletnici njegove smrti to neodločnost opisal tako: »Leta 1923 so Kjudra poslali v Tomaj, akoravno si ga ni preveč želel, ker je bil preblizu rojstne

vasi. Tudi premladega in neizkušenega se počutil za prevzem tako odgovornega mesta.« A Kjuder, ki je do tedaj v Trstu opravljal različne zadolžitve, tudi na škofiji, je bil prisiljen sprejeti neurejeno župnijo na podeželju.

Posvečen je bil leta 1916 v Barkovljah, kjer je kaplanoval do leta 1918, kasneje je deloval kot kaplan in vodil slovensko bogoslužje pri »Starem sv. Antonu« v Trstu, pol leta pred prihodom v Tomaj je opravljal funkcijo bolnišničnega kaplana v glavni tržaški bolnišnici Regina Elena, verouk pa je poučeval najprej na nemških tržaških šolah, nato pa deloval na italijanski deški šoli Edmundo de Amicis (ŽAT, AK, T, 3, 560). V Trstu je postajal vse večji trn v peti naraščajočim nacionalnim pritiskom, kajti leta po nastopu njegove službe so potekala v znamenju vse večje represije italijanskega državnega aparata nad slovenskim jezikom in manjšino,⁸ ki se je poskušal vtikati tudi v cerkvene zadeve (Schiffner 1990, 137–146). Kjudrovo zavze-manje za maševanje in petje v slovenščini v mestu oz. na robu urbanega Trsta pa je bilo vse problematičnejše za vodstvo škofije, ki jo je v tistem času prevzel slovenskemu jeziku relativno naklonjeni škof Alojzij (Luigi) Fogar. Ta je pri vodenju škofije sicer jasno zavzel stališče, za katero je imel podporo tudi iz samega vrha Katoliške cerkve, da je vprašanje jezika v cerkvenem bogoslužju in pri verouku vprašanje cerkvene avtonomije, a sam akt Kjudrove premestitve sodi v čas medvladja med dvema »Slovincem naklonjenima škofoma«. Po odhodu škofa Angela Bartolomaseja iz Trsta v Pinerolo⁹ je namreč papež Pij XI. 9. julija 1923 imenoval Fogarja za škofa v Trstu in Kopru. Škofovsko posvečenje je prejel 14. oktobra 1923 v Gorici, a škofovske službe v Trstu ni mogel takoj nastopiti, ker ni hotel zaprositi za državni »placet«, tedaj v Italiji predpisan za novoimenovane škofo; trdil je namreč, da »Cerkev ohrani svoje pravice, četudi se državne meje spremenijo«, saj v avstrijski dobi takšnih zahtev ni bilo. Državna oblast se je vdala in tako je bil 16. marca 1924 slovesno ustoličen v Trstu (Klinec 2013). Ob pomanjkanju duhovnikov zaradi njihovih pregonov – veliko jih je bilo, kot zapiše Kjuder, »politisch Unverlaßlich« (politično nezanesljivih) (ŽAT, AK,

⁸ Vprašanje naraščajočega fašizma že v samem začetku ni bilo nepomembno, saj je bil Trst »prvo (in edino) veliko italijansko mesto, kjer je fašizem že v letih 1919–1920 dosegel določen množični značaj« (Palla 1990, 164).

⁹ Po prisilnem odhodu škofa Andreja Karlina je bil nameščen za tržaškega škofa, a naj bi bil kljub drugačnim pričakovanjem premalo italijansko usmerjen oz. je postal glasen kritik pritiskov italijanske države in fašističnega nasilja, predvsem pa se je s protesti boril proti pregonu slovenskih in hrvaških duhovnikov v tržaško-koprski škofiji (Šah in Klinec 2013), čeprav so ob njegovem prihodu razglasili, da »si zasluži vstopiti na grič sv. Justa kot prvi italijanski nadškof«, ki je nasledil Andreja Karlina (Kacin Wohinz, 2010, 185).

T, 2, 556), nekaj jih tudi ni izpolnjevalo zahteve po italijanskem državljanstvu, je v Trstu postajal vse manj zaželen. Kjuder sam zapiše, da je sploh po letu 1924 pritisk v Trstu postajal vse večji, tako da je, denimo, »organist v cerkvi sv. Antona Salvatore Dolzani (oče je bil še Dolžan) odpovedal svojo službo pri slovenskih pobožnostih, češ, »Non posso portare la mia pelle al mercato! [Nočem nositi svoje kože naprodaj!]*«*, napadi na slovensko bogoslužje pa so bili stalnica tudi v italijanskem časopisju, pri katerem sta prednjačila tržaški *Il Piccolo* in fašistični *Il Popolo di Trieste* (Tavčar 2005, 22; Pirjevec 1989, 35). V tržaški škofiji so ga tako 28. decembra 1923 na sestanku z generalnim vikarjem Mecchio želeli napotiti v že zgodovinsko izjemno zahtevno župnijo Krkavče. Kjuder se je po lastnih besedah sicer upiral, Krkavče v Istri so bile namreč »razkričana vas šovinizma in nemira«. Danes je to že precej pozabljena epizoda, ki ima izvor v lokalnih političnih bojih že od 19. stoletja naprej. Takrat se je župnija na podlagi jezika in s tem politične pripadnosti razklala in bojkotirala cerkvene oblasti, situacija pa je v 20. letih postala popolnoma nevzdržna, ne glede na to, ali je župnik pridigal v italijanščini ali slovenščini, ter so župniki zapuščali župnijo, polno »topoumnih, apatičnih, versko mlačnih in pogansko vraževernih«*»* vaščanov, in jo opisovali kot »Sibirijo«*»* ter »misijonsko zemljo«*»* (Verginella 1999, 413). Krkavčam se je izognil s tem, da se je prijavil na mesto tomajskega župnika,¹⁰ in sicer protestno zgolj minuto pred iztekom razpisnega roka. Natančno to je dan pred tem odklonil, ko ga je s tem namenom obiskala delegacija iz Tomaja in je idejo zavrnil zaradi »pripadnosti svojim svetoantonskim ovčicam«*»* ter mladosti in neizkušenosti (Tavčar 2005, 25). Situacija je bila sicer takšna, da je Kjuder, ki je z imenovanjem za župnika, kar je bilo zaradi njegovega odhoda iz urbanega okolja morda razumljeno kot kaznen, pravzaprav postal najmlajši župnik tržaške škofije v tistem času (ŽAT, AK, TK, 6). Ob tem ni nepomembno dejstvo, ki ga je sicer pri opisovanju svojega odhoda v Tomaj drugače izjemno dosledni Kjuder v vseh delih, razen v enem, zamolčal. Dva tedna prej je neuspešno kandidiral za župnika v Sežani: dejstvo je zapisal predvsem zato, da je lahko opisal zgodovinski okvir posebnega volilnega procesa župnika v sežanski župniji; zmagovalec volitev Jožef Glažar je nato upravljal sežansko župnijo in vmes nekaj časa tudi tomajsko dekanijo od leta 1923 do smrti 1961, ko je mesto tomajskega dekana zasedel Kjuder (Škerl 2013a). Danes je to skupaj s še nekaterimi

¹⁰ Pred njim sta bila sicer še dva prosilca, a Sime Červar je spadal v kategorijo politično nezanesljivih, »medtem ko g. Elsnic iz Rodika ni imel italijanskega državljanstva«*»* (ŽAT, AK, T, 2, 560).

Kjudrovimi paberki objavljeno na spletni strani sežanske župnije in jasno prikazuje, zakaj je Kjudrovo delo še danes odmevno.

13. 12. 1923 je Sežana volila novega župnika. Do tedaj je tam župnikoval Ivan Schiffrer, doma iz Borovnice. Ker mu je italijanska vlada zavrnila prošnjo za italijansko državljanstvo, ni mogel več opravljati službe župnika.

Tržaška škofija je objavila razpis, na katerega so se prijavili trije prosilci: Jožef Glažar, Albin Kjuder in Šime Červar, ki pa je pozneje svojo vlogo umaknil. Iz starejših zapiskov se vidi, da potekajo volitve takole: Najsvetejše se prenese v zakristijo, ljudje se zberejo v cerkvi in se pogovorijo o kandidatih. Pred glavnim oltarjem sedijo zastopniki cerkve, vlade in občine, in sicer za mizo, na kateri ima vsak kandidat svojo volilno skrinjico. Po razpravi gredo farani mimo skrinjic in vsak vrže fižolovo zrno v skrinjico izbranega kandidata (samo v par župnijah tržaške škofije tako volijo župnika, drugje župnika imenuje vlada ali škofija). Leta 1893 so na tak način izvolili župnika Omersa, ki je pastiroval v Sežani do 1912, ko mu je sledil Schiffrer. Dne 13. 12. 1923 je bil začetek volitev ob 9. uri zjutraj. Vlado je predstavljal podprefekt dr. Avian, cerkev povirski prodekan Mihael Barbič, občino pa regent in notar dr. Rumer. Zbralo se je samo 31 volivcev (volili so kar v zakristiji) in vsega je bilo konec že v par minutah: Glažar je dobil 20 glasov, Kjuder pa 11. Zakaj tak klavrn potek? Volilnih upravičencev je bilo takrat v Sežani skoraj 500, a se volitev niso hoteli udeležiti. Rekli so: »Mi smo že izvolili župnika in ga še imamo, našega g. Schiffrerja, ki smo z njim zadovoljni in on z nami tudi. Zakaj ga podijo proč?« Drugi vzrok: oba kandidata sta bila ljudem enako (ne)znana; čisto drugače bi bilo, če bi bil en od njiju Slovenec, drugi pa ne. Poleg tega so volitve prezgodaj zaključili in nekaj volivcev je ostalo pred zaklenjenimi vrati, Avian in Rumer pa sta se jim baje smejala. Tako je bil izvoljen g. Jožef Glažar iz železničarske družine, rojen v Gorenjah pri Divači leta 1889. Bil je znan kot pobožen, miroljuben in ljubezniv gospod, zaveden Slovenec in pravičen z vsemi. [ŽAT, AK, ZMP, 130]

Začetki njegovega delovanja v Tomaju, kjer je z delom pričel konec maja 1924, so bili zahtevni. Na eni strani je imel podporo cerkvenih starešin in županstva, a se je zaradi tedanjega nepoznavanja vaških odnosov hitro zameril cerkvenemu zboru, zašel pa je tudi v notranje vaške spore ob vpra-

šanju tomajske posojilnice,¹¹ po drugi strani pa je le zlagoma pridobival zaupanje upokojenega župnika Sile. Ta mu je predvsem v župnijskem arhivu zapustil »babilonijo« (ŽAT, AK, TK, 16). Ravno ob potrebi, da uredi župnijski arhiv in knjižnico, se je začel globlje zanimati za raziskovanje preteklosti, ob tem pa se je v zgodovino zapisal tudi kot knjižničar, kmalu po nastopu službe v Tomaju je namreč v časopisu *Zbor svečnikov svetega Pavla* objavil članka »O urejevanju knjižnic« (Kjuder 1926a, 9–10; 1926b, 24–26). V Tomaju je uredil in v času fašizma ohranil veliko knjižnico (Kacin Wohinz, 2004, 202), ki je obsegala več kot 12.0000 knjižnih enot ter bogato zbirko periodike in arhivskih virov. Iz te knjižnice in arhiva je črpal tudi pri pisanju svojih del (Brecelj 1967a, 148–150).

Kjuder je bil med pomembnimi duhovniki, ki so se procesu italijanizacije šolstva in javnega življenja upirali, predvsem v okviru ohranjanja slovenskega bogoslužja. Pri tem je, denimo, redno omenjen kot eden izmed pomembnih oz. tudi vodilnih članov Tajne krščansko socialne organizacije, ki je nadaljevala delo Zbora svečnikov sv. Pavla, a sam svoje vloge nikoli ne popiše, delovanja sploh ne omenja, poleg zapisov v nekaterih seznamih pa ga lahko tako v vseh pregledih delovanja zbora zasledimo zgolj kot enega izmed prisotnih na fotografijah (Pelikan 2002a; 2002b). Marijan Brecelj (1967b, 197) ga tako ob njegovi smrti označi kot »eno najmočnejših narodnozavednih postav v Slovenskem primorju v času fašizma«, zato na tem mestu ni nepomembno dejstvo, da je svojo vlogo v Tomaju prevzel v času tik po sprejetju prvih poitalijančevalnih ukrepov oz. Gentilejeve reforme (Sedmak 2009, 197). Kjuder je, čeprav v določenih procesih svoje vloge nikoli ne pojasni, svojo vlogo tomajskega čedermaca izpolnjeval vse do padca fašističnega režima, saj je na podlagi cerkvene politike – škof Fogar je namreč učenje verouka v materinščini postavil kot dolžnost – verouk še naprej poučeval v slovenskem jeziku. V skladu s sklepom, sprejetim maja 1927 na zborovanju fašističnih federalnih tajnikov v Trstu, ki je zahteval pouk verouka v šolah v italijanščini (Klinec 1979, 56), je tako Kjuder zaradi incidenta med uro verouka, ki ga je izkoristil tedanji tomajski učitelj, postal eden prvih duhovnikov, ki je moral prenehati poučevati v šoli, ker ni želel učiti v italijanskem jeziku. Vprašanje, ki ga je Kjuder dojemal kot bistvenege (postal je tudi ena izmed žrtev časopisnega napada v članku tržaškega *Il Piccola* z naslovom »I preti messi alla porta« – Duhovniki postavljeni pred

¹¹ V članku v reviji *Zbornik svečnikov sv. Pavla* se je tako oglasil kot arbiter, ki naj bi povedal, kakšna je bila njegova vloga pri tem in kako sta o problematiki poročala cerkveno orientirani *Mali list* ter liberalnejša *Edinost* (Kjuder 1926c, 29–30).

vrata), se tako pogosto pojavlja v njegovih delih, in kot se simptomatično velikokrat zgodi, Kjuder ne pozabi natančno definirati krivca (ŽAT, AK, T, 3, 601):¹²

Februarja 1928 je neko popoldne ob začetku pouka imenoma izpraševal v višjem razredu otroke, če so bili preteklo nedeljo pri sv. Maši. Medtem ko so mirno odgovarjali »da« ali »ne«, je 13 letni Franc Šonc I: Šončev, št. 47, r. 4. 2. 1913 :I zarjul »Šiiii!« Župnik ga je svareče pogledal, da se v šoli rjoveti ne sme in ga je, drugim v svarilo, poslal pred vrata. Zunaj ga je videl učitelj Giovanni Cosmina, ki je takoj obvestil sežanske šolske oblasti, da je bil deček kaznovan, ker se je drznil med krščanskim naukom izreči italijansko besedo.

Kjuder nam sicer na več mestih postreže z učiteljevimi izrazito negativnimi osebnimi karakteristikami, med seznamom medvojnih primorskih učiteljev je zaveden kot Ivan Kosmina, rojen v Nabrežini, po njegovem učiteljevanju v Tomaju pa je kot njegova naslednja in zadnja služba navedeno Šmartno v Brdih od leta 1950 naprej (Lavrenčič Pahor 1994, 216). To pomeni, da je po Kjudrovi zaslugi njegova oznaka iz časov fašizma v Tomajščini¹³ ostala tudi po tem, ko je učiteljevanje nadaljeval že v povojni Jugoslaviji. Tako ga Ana Jelnikar v tomajskem kontekstu kot zamenjavo za prisilno upokojenega tomajskega učitelja Antona Kosovela opiše kot upogljivejšega Slovenca (Jelnikar 2015, 203).

Po tem incidentu so verouk v Tomaju poučevale Šolske sestre v samostanu, Kjuder pa je prevzel pouk verouka v kaplaniji v Kazljah. »Tomajski župnik« je sicer poskusil s poučevanjem v cerkvi v samem Tomaju, vendar je bil odziv zelo slab, za razliko od Kazelj in Utovelj, kjer je bilo namesto brezbriznosti – »idealno«. Nekaj je sicer vprašanje verske gorečnosti, a tudi o pridnosti tomajskih učencev je imel svoje mnenje, ki si ga je delil z učiteljem Kosovelom, Kosminoviim predhodnikom. Ta naj bi po Kjudru dejal, »da bo moral še Tomaj v Utovljah župana iskati« (ŽAT, AK, T, 3, 617).

¹² Kjuder z osebnimi podatki grešnikov nima nobenih težav, podoben zapis, ki je v javno objavljenem *Zgodovinskem mozaiku Primorske*, npr. prenese informacijo, ki jo je Kjudru povedal Anton Žvab – Tišlerjev, hišna številka 23. »Prvikrat po laško je v Krepljah zaklel Boga Anton Gomizel dne 1. januarja 1902. Ta človek je bil rojen v Krepljah dne 7. junija 1854. Bival je na številki 22 [...]. Ta primer bogokletstva se je zgodil pri seji vinogradskega društva v Krepljah omenjenega dne« (ŽAT, AK, ZMP, 238).

¹³ Kjuder ta izraz uporablja zaradi distinkcije med Tomajem in kraji, ki spadajo pod tomajsko faro oz. v neposredno okolico Tomaja. Zgodovinsko gledano je torej to izraz, ki jasno formulira Kjudrovo območje delovanja, zato ga uporabljamo tudi mi.

S tem je meril na zadnjega župana iz avstrijske dobe in kasnejšega župana/podestata Ivana Grbca, ki je izhajal iz Utovelj. Pri poučevanju verouka je trmasto sledil svojim pogledom in večkrat ponovil zgodbo o tem, kako je otroke uspešno poučeval, za domačo nalogo pa jim je ponudil možnost, da spise napišejo po »laško ali nemško ali latinsko ali slovensko«, za najboljše pa je predvidel tudi nagrade (ŽAT, AK, T, 2, 487). Zaradi natančnosti Kjudrovih navedb – večino tega je pisal kakšnih 20 let po dejanskih dogodkih – lahko tudi preverimo, kakšne nagrade je dajal otrokom za spise, po eni različici so bile »1. nov svinčnik, 2. par špaget, 3. 1 lira« (ŽAT, AK, T, 2, 497), po drugi pa »a) špigeta za čevlje, b) en svinčnik, c) 2 biškota« (ŽAT, AK, TK, 115). Barvitost njegovih opisov je tista, ki te procese, čeprav nekoliko nesistematično postavljene, razlikuje od opisov identičnih procesov v drugih delih tržaške škofije, ki so jih doživljali njegovi sodobniki in jih tudi podobno dobro dokumentirali z gradivom (Jurca 1978).

Po drugi strani je Kjuder sledil zgledu, naj se duhovnik neposredno ne vmešava v politiko, in zato v njegovih zapisih izjemno težko najdemo kar koli natančnejšega v tej smeri, a obramba slovenskega bogoslužja in verouka to ni bila. Svojo politično aktivnost je v tem kontekstu jasno opisal kot previdno, dejavnost je bila v mejah tega, kar je pokrivala vsebina konkordata »med Italijo in sv. Stolicco izza 11. 2. 1929, deloma tudi dejstvo, da si je župnik sporom s fašističnimi oblastmi kar mogoče izogibal« (ŽAT, AK, T, 2, 458; Kacin Wohinz 2004, 221). V lokalnem kontekstu je imel tako dokaj dobre odnose s fašističnimi župani/podestati,¹⁴ tudi v Trstu je znal dobro sodelovati z oblastmi, sploh kar se tiče gradbenih del in pridobivanja finančnih sredstev za župnijo, precej bolj napeti pa so bili njegovi odnosi z lokalnim vodstvom fašistične stranke in učitelji (kar je pogosto pomenilo tudi iste osebe). Na podlagi ovadb se je tako nekajkrat znašel med obtoženimi za različna dejanja in leta 1940 se je bil, predvsem zaradi posredovanja novega tržaškega škofa Antonia Santina, s katerim je imel med primorsko slovensko duhovščino poseben odnos, za las izognil konfinaciji (Tavčar 2005, 64–65).

V tem kontekstu je pomembna tudi navezava na Virgila Ščeka, na politično izgnanstvo v sosednji župniji Avber obsojenega »enfant terribla« primorskega duhovništva in Kjudrovega prijatelja še iz časov, ko sta oba obi-

¹⁴ Ravno z Ivanom Grbcem je po sicer dobrem začetku v spor prišel že konec leta 1925 (ŽAT, AK, TK, 58–59), in sicer zaradi poneverb, ki so se dotikale denarja za vzdrževanje cerkvenih poti, pa je bil Grbec kmalu nato odstavljen (ŽAT, AK, TK, 65) in do zadnjega podestata Božidarja (Teodora) Compare so bili nato vsi tomajski župani tuji.

skovala bogoslovje v Gorici. Šček je bil vodilni člen podtalnega delovanja in legalnega dela primorske duhovščine ter nekdanji poslanec v italijanskem parlamentu v Rimu, zaradi katerega oz. skupaj s katerim je nekajkrat prišel v odprt konflikt s fašističnimi oblastmi. Na Kjudrov predlog je prevzel župnijo Avber, ki je bila pod tomajsko jurisdikcijo, a zaradi svoje znane politične aktivnosti ni dobil potrditve državnih organov, zato jo je vodil kot župnijski upravitelj, in sicer od leta 1927 do 1940, ko se je bil zaradi političnih pritiskov prisiljen preseliti v Trst, bil upokojen in kasneje zavetje dobil v župniji Lokev (Filipović 2013; Tavčar 2013). Če sledimo stereotipnim vzorcem, je bil Virgil Šček, tako ga označi tudi Egon Pelikan (2016, 96), slovenska verzija Guareschijevega Don Camilla.¹⁵ To se je, denimo, jasno izkazalo pri vprašanju odnosa do tržaškega škofa Antonia Santina, s katerim je bil Šček v sporu praktično od njegovega imenovanja, v obdobju po drugi svetovni vojni pa je spor eskaliral do te mere, da ga je Šček ostro napadal, medtem ko je Kjuder do Santina ves čas ohranjal spoštljiv odnos oz. je imel med vsemi slovenskimi duhovniki v tržaški škofiji z njim najpristnejši odnos, ki se izkazuje tudi iz njegove korespondence (Gombač 2001). Škof Santin je po tem, ko je zaradi rešitve spora med tržaškim prefektom Carlom Tiengo in škofom Fogarjem – Tiengo je namreč zahteval prepoved bogoslužja v slovenskem jeziku v urbanejših delih škofije, čemur so najvišje cerkvene oblasti nasprotovale – Fogar odstopil,¹⁶ prišel na čelo tržaško-koprske škofije. Njegova vloga je bila večplastna in po skoraj popolni italijanizaciji reške škofije, ki jo je pred tem vodil, je kot izrazito italijansko usmerjen in s tem do fašizma ter njegovih politik pozitivno razpoložen prevzel škofovski sedež v Trstu. A tam se kljub svojim prepričanjem o nujnosti postopne asimilacije slovanskega prebivalstva, v samem začetku je tudi odpustil 17 slovenskih duhovnikov in ostro nastopil proti nekaterim svojim nasprotnikom, ni izkazal kot popolnoma imun na vprašanja slovenske manjšine, enotnost sicer »italijanske« cerkve na narodnostno mešanem območju pa je poskušal utemeljevati na načelu univerzalnosti katoliške vere. Santin je bil po mnenju Borisa Gombača (2001, 269) »človek dveh konceptov, in si-

¹⁵ Tudi Kjuder je v svojem rokopisu »Drobci iz življenja 42 duhovnikov, ki so živeli in delovali ali pa imeli dušnopastirske stike s tomajsko župnijo«, zapisal več anekdot o Ščekovih pridigah in drugih »smešnih« dogodkih, kjer opisov konfrontacij ne manjka (Tavčar 2001, 61).

¹⁶ »Škof je odhitel v Rim k papežu in Mussoliniju in ostro protestiral. Vatikan je odločno zahteval ponovno vpeljavo slov. jezika, fašist. krogi pa so grozili s prelomom odnosov med Cerkvijo in državo. Spor se je zaključil s sporazumom, da se slovenščina vrne v cerkve, iz Trsta pa bosta odpoklicana škof in prefekt« (Klinec 2013).

cer na eni strani naslednik Konstantinske cerkve (pozitiven odnos do vsake oblasti) in koncepta, da cerkev ne more zapustiti človeka v dramatičnem svetu političnih odločitev, ker bi »zgrmel v prepad«.

Šček je bil že od začetka med njegovimi glavnimi nasprotniki in zato ga je Santin leta 1941 tudi prisilno upokojil, medtem ko je Kjuder v zvestobi Cerkvi in, kot je že sam zapisal, v izogib sporom ter kot človek globoke vere s škofom gojil drugačen odnos. Ves čas sta vodila korespondenco, in tudi ko je Kjuder v Tomaju poskušal krmariti med različnimi vojaškimi skupinami, od italijanske vojske do narodnoosvobodilnega gibanja in nemških čet pa tudi v času po osvoboditvi, ter je deloval kot zagovornik ter nekakšen posrednik oz. odvetnik med svojimi farani in oblastmi, sta imela redno korespondenco. Ko je škof Santin oktobra 1943, v času tik pred prihodom nemških čet in razmahnjene partizanskega delovanja ter nasilja poskusil v političnem vakuumu s pozivom h krščanski ljubezni opozoriti na nevarnosti, ki jo je prinašalo partizansko gibanje oz. komunistična misel (Čipić Rehar 2004, 100), in pomiriti strasti v dveh ločenih pastirskih pismih, enem za slovenske in drugem za italijanske vernike, je bil Kjuder tisti, ki mu je »prišepnil«, da je tak način neprimeren in da naj se pastirskega pisma ne bere s prižnic. To nakazuje odnos, ki je bil dvostranski, Kjuder pa je s svojo diplomatsko politiko dosegel več kot duhovščina, ki se je Santinu vse odkriteje upirala (Blasina 1993 v Gombač 2001, 262–263). V vojaško-politično nestabilnih časih jeseni 1943 je tako škofu poročal o pomoči, ki so jo v Tomaju nudili umikajočim se italijanskim vojakom, ki so se preko Tomaja v neorganiziranih skupinah poskušali vrniti v Italijo.¹⁷ Santin se mu je za pismo zahvalil in dejal, da ga je pokazal »šefu rimske državne policije« kot dokaz, da tako izgledajo »tisti slovenski duhovniki in ljudje, ki ste jih vi iz Rima vedno poskušali preganjati« (ŽAT, AK, TK, 197). Novembra 1943 poroča tudi o govoricah, da naj bi zaradi groženj pobegnil iz Tomaja, kar mu je nekaj dni kasneje zaradi več podobnih poročil Santin tudi priporočil (ŽAT, AK, TK, 202–203). Ob tem mu verjetno ni pomagalo dejstvo, da je zaradi svojega trdnega moralnega prepričanja o potrebi po krščanskem pogrebu za vse opravil mašo za tiste člane skupnosti, ki so bili zaradi kolaboracionizma in maščevanj po propadu italijanske vojske justificirani, med njimi zadnji fašistični župan Teodor Compare, učiteljica Marija Boenca in še nekaj drugih. Ta je bila sicer slabo obiskana zaradi »šumenja nihče k maši« (ŽAT, AK, TK, 197 in 200). Kjuder sicer v svojih po-

¹⁷ Vseeno v kroniki opozori, da so nekateri začeli pleniti pri bežečih italijanskih vojaki, kar je s prižnice obsodil in »je pomagalo« (ŽAT, AK, TK, 195).

pisih in seznamih osebnih oznak teh ljudi do njih ni bil posebej dobrotljiv.

A Kjuder, ki se je napetosti položaja zavedal, se ni prestrašil in zapisal, da je prepoznal, kje se nahaja problem, ter zabrenkal na prave strune pri pravih ljudeh, decembra istega leta pa je v kroniki poročal o svojem kontaktu z lokalnim partizanskim vodstvom, poroča tudi o tem, da so na shodih župnika »hvalili«, za partizane pa je tudi priredil bogoslužje. O dogajanju je škofa, ki je bil po nekaterih poročilih zaradi propada fašizma, na katerega je vezal svojo politiko italijanizacije cerkve, dokaj dezorientiran (Gombač 2001, 262), podrobno obveščal, predvsem pa mu je izrazil svoje mnenje, da bo vztrajal s svojimi farani, četudi to pomeni, da se bo prisiljen žrtvovati. Na to mu je Santin odgovoril, da »mora biti prav duhovnik, v tistih časih težav in zmede, zgledni pastir in vesten prijatelj ljudi, in to v vseh trenutkih življenja« (Tavčar 2005, 78). Albin Kjuder je pokazal svoj značaj, ko je tudi v obdobju pred zaključkom druge svetovne vojne dejansko deloval kot zaščitnik svojih faranov, po drugi strani pa s svojo diplomatsko naravo poskušal obdržati ekvilibrij med cerkvenimi in različnimi vojaškimi oblastmi.¹⁸ Takšna politika je po eni strani odsevala njegov moralno-politični pogled, po drugi strani pa ohranila njegov nevtralen status. Med redkimi izrazito političnimi opazkami iz teh dni je decembrski zapis iz leta 1943, kjer je zabeležil: »Ljudje potrti: »Komunizem bo zmagal«« (ŽAT, AK, TK, 205). Kjuder je za razliko od Santina narodnoosvobodilno gibanje, katerega *modus operandi* in ideološki naboj mu sicer nista nujno najbolj všeč, predvsem pri načinu, kako so obravnavali tomajsko cerkveno premoženje (poskus odvzema župnijskega pisalnega stroja, popisan samostanski zid z napisi »Živel Stalin« ipd.), obravnaval kot narodnoobrambno in je zato lahko spregledal revolucionarno komponento, ki je pri Santinu predstavljala osnovni vidik. V tem oziru se je, denimo, bistveno razlikoval od večine svojih kolegov v goriški škofiji (Novak 1992; Klinec 2010).

Način, kako je, denimo, po izvedbi obhajila za »107 partizanov«, nekaj dni kasneje prispelemu nemškemu častniku poročal, da »fantje v gozdu niso komunisti«, kasneje pa ponovil tudi drugim nemškim častnikom ob posredovanju za pomoč svojim faranom, je tipičen Kjudrov (ŽAT, AK, TK, 212):

V Utovljah so dobili Revinovega Milana brez dokumentov in ga odgnali. Mati je prišla prosit župnika za posredovanje. To priliko so po-

¹⁸ Na svete tri kralje 1944 sicer zapiše, da mu je »zaupna oseba povedala: Domobranci so z Vami jako nezadovoljni. Grozi vam nesreča« (ŽAT, AK, TK, 213).

rabili Nemci, da so ga prosili imena terencev. Župnik je vljudno odklonil, češ, Cerkev pri takem delu nima kaj opraviti in da lepo prosi, naj mu takih vprašanj ne stavijo!

V vojni vihri tako konec septembra 1944, takoj po požigu Štanjela in okoliških vasi, zapiše, da je po Tomaju nabiral novih zgodovinskih drobtin ter pričel pisati novi veliki *Status animarum* za Tomaj, medtem ko »zunaj vse šumi in politizira, da kar glava boli«, in s svojim delom ob burnih zaključkih vojne nemoteno nadaljuje (ŽAT, AK, TK, 235).

Škof Santin je že v prvih dneh po jugoslovanski zasedbi Trsta na poti v najbolj oddaljene kraje tržaško-koprske župnije obiskal Tomaj, »da vidi, če smo še živi« (ŽAT, AK, TK, 255). Že to dejanje je od škofa zahtevalo precej poguma, saj od prepričanja jugoslovanskih zasedbenih sil, da predstavlja enega izmed simbolov italijanizacije in povezav s fašističnim režimom, ki so mu jih pripisovali (ŽAT, AK, TK, 257), ni mogel uiti. Po umiku jugoslovanskih zasedbenih enot je med Virgilom Ščekom in škofom tudi zaradi Santinovih prizadevanj za ohranitev Trsta v Italiji prišlo do eskalacije spora in Šček je poskušal skupaj s še nekaterimi drugimi slovenskimi duhovniki nastopati proti škofu. Nasprotna struja med slovensko duhovščino, kjer je dokaj diskretno nastopil tudi Kjuder,¹⁹ ga je zato obtožila, da poskuša delovati preko in mimo cerkvene hierarhije (Tavčar 2005, 210). Poleg blokade zborovanj duhovščine tržaške škofije se je Šček celo povezal z ideološkim nasprotnikom (Komunistično partijo Julijske Krajine kot transmisijo Komunistične partije Slovenije in njeno transmisijo SIAU – Slovensko-italijansko antifašistično unijo, ki je nastopala kot OF za Julijsko krajino) (Troha 2007, 151–152; 2001, 81). V *Primorskem dnevniku*, ki je bil pod kontrolo projugoslovanskih političnih sil, je v prvi polovici leta 1946 objavil več člankov, ki so Santina izrecno napadali. Kjuder je kljub prijateljstvu s Ščekom in poskusu pomiritve strasti ostal lojalen škofu (Tavčar 2005, 211–214) in se v gonji, ki je bila v teku proti Santinu, pokazal trdnega. V svoji kroniki je jasno izražal nezadovoljstvo nad organiziranim odporom proti birmi, ki ga je »vodila SIAU s parolo »otrok ne bo birmal fašistični škof« in spomladi 1946 pozvala na abstinenco, ki je bila v slovenskih kra-

¹⁹ Poleg delovanja v cerkvenem življenju je bil Kjuder v nepodpisanem poročilu avgusta 1946 obtožen tudi kot eden izmed glavnih organizatorjev nastajajočega katoliškega političnega tabora/stranke v coni A STO za sežansko območje, kar je bila verjetno lažna obtožba. Po drugi strani je bil v poročilu tedanjemu vodji KP za Julijsko krajino omenjen tudi kot eden izmed duhovnikov, ki je nasproten novi Jugoslaviji, predvsem pa je bil Tomaj pod njegovim pastirovanjem razglašen za center klerikalizma in kulaštva (Troha 1999, 132 in 143).

jih tržaško-koprške škofije, razen v Tomaju, kjer je bil župnik Albin Kjuder, popolna« (Troha 1999, 166).

To niso bili vsi incidenti, ki so bili povezani z njim, že 7. februarja 1946 poroča o ženskem zborovanju pri Hadasovih, kjer so močno napadali kler, ki naj bi imel krvave roke, a je nekaj domačink ostro stopilo župniku v bran. To ni bil edini incident, ki je kazal, da bo lahko povezava s Santinom zanj močno problematična (ŽAT, AK, TK, 251). »Prav zaradi teh zadev je po vojni ljudska oblast tako vehementno postopala z ›italijansko« cerkvijo. Zahteve, ki jih je postavila slovenskim duhovnikom, so govorile proti sodelovanju s cerkveno hierarhijo« (Gombač 2001, 266). To je po priključitvi Tomaja k Jugoslaviji 15. septembra 1947 verjetno botrovalo dejstvu, da je imel z novimi oblastmi resne težave, kar nekaj časa namreč ni smel opravljati verskih obredov. Razlog za to je bil, da mu je republiško ministrstvo za notranje zadeve, ki se je izreklo za pristojno za dovoljenja za opravljanje dušnopastirskih poslov, 17. novembra 1947 odreklo dovoljenje, ki ga je nato pridobil šele 30. septembra 1948 (Tavčar 2005, 93–95). To obdobje v svojih delih pogosto omenja, še posebej tedaj, ko popisuje, kdaj je imel pravzaprav čas, da se je ukvarjal s pisanjem. Pri svojih stališčih je vztrajal tudi, ko je bilo leta 1950 ustanovljeno Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov Slovenije (CMD), ki je bilo pod državnim nadzorom, saj se Kjuder vanj ni želel vpisati (ŽAT, AK, T, 2, 490). Njegov klenci značaj, ugled in nekompromitiranost ter specifičen odnos s Santinom med duhovščino, ki je ostala na jugoslovanski strani meje, so bili razlog za dvig njegovega položaja v cerkveni hierarhiji. Kmalu potem, ko je ljubljanska škofija leta 1951 prevzela upravo župnij, ki so ostale izven tedanjega Svobodnega tržaškega ozemlja, po jeseni 1954 pa vse župnije tržaško-koprške škofije pod jugoslovanskim nadzorom (Tavčar 2005, 108), je bil imenovan za delegata, ki je v imenu apostolskega administratorja dr. Mihaela Toroša upravljal te župnije (»Non si puo parlare di scissione nella Diocesi di Trieste e Capodistria« 1955).

Večina njegovih obsežnejših del je nastala v času od konca druge svetovne vojne do leta 1960, v času, ko je poleg svojega osnovnega župniškega dela po letu 1955 opravljal tudi funkcijo apostolskega delegata pri administratorju za jugoslovanski del tržaško-koprške škofije. Leta 1961 je nato sam postal apostolski administrator za jugoslovanski del tržaško-koprške škofije in slovenski del reške škofije (Vogrin 2001, 237) in *de facto* »koprski škof«, to funkcijo pa je opravljal naslednja tri leta, ko ga je zamenjal monsignor Janez Jenko, ki je sedež škofije dejansko prenesel v Koper. V tem kontekstu je treba razumeti tudi mnenje njegovih sodobnikov – duhovnikov, ki so obžalovali dejstvo, da Tomaja ni hotel zapustiti. O tem je govoril

tudi v pridigi, kjer je ob novici o svojem imenovanju povedal, da se od njega pričakuje, da bo deloval v Kopru kot določenem upravnem središču, čeprav mu »Sveta stolica« pušča na voljo »ali da ostanem še dalje v Tomaju ali pa da se raje preselim v Koper«, in faranom oznanil, da je to odvisno zgolj od njih in njihove verske vneme. To nekoliko sovпада s pripombo Srečka Šuligoja, dekana v Kanalu, da ga proti koncu njegovega župnikovanja v Tomaju farani niso več jemali pretirano resno, ker so ga bili že vajeni. Prvič se je premestitvi uprl že konec leta 1946 verjetno dobronamernemu škofu Santinu, ki ga je želel postaviti za dekana v Dolini pri Trstu (Tavčar 2005, 90), na krilih podpore na »ljudskem zboru«, kjer je v okviru politične gonje novih oblasti proti njemu »dobil plebiscitarno podporo«, pa je tudi leta 1947, čeprav brez dovoljenja za maševanje, ostal v Tomaju (ŽAT, AK, T, 3, 563–564), tudi kot »v. d. koprskega škofa« pa ni želel zapustiti domače župnije. Srečko Šuligoj je tako leta 1975 zapisal (Tavčar 2005, 227):

Ta zavzetost msgr. Kjudra za Tomaj in Tomajce pa je bila povod, da je zagrešil verjetno največjo napako v življenju. [...] Ko je bil imenovan za apostolskega administratorja, je bila želja Vatikana in tudi vse duhovščine, da bi se preselil v Koper. Zaradi Tomaja, zgleda, tega ni naredil. Ko bi zapustil Tomaj in šel v Koper, bi po vsej verjetnosti postal škof in vse naše domače cerkveno dogajanje bi zadobilo verjetno drugačno smer. Ker smo imeli v njem edinega domačega duhovnika, ki bi lahko zavzel tako mesto, smo mu skoraj zamerili.

Kaj pa Kjudrovo »zgodovinopisno delo«?

Sam sebe za razliko od nekaterih svojih predhodnikov in sodobnikov ni dojemal toliko kot zgodovinarja, temveč kot kronista in domoznanca. Kot zgodovinopisca, ki poskuša uporabljati določene zgodovinopisne metode, ga lahko obravnavamo na podlagi določenih, predvsem začetnih del, kjer občasno uporablja metodo znanstvene kritike oz. o navedbah svojih predhodnikov tudi podvomi in jih ne zgolj zapiše (ŽAT, AK, T, 1, 29). Poleg tega pa poskuša bralcem s pomočjo določenih metod tudi približati snov in zato, denimo, razpravlja o različnih denarnih merah iz 17. stoletja ter bralcu poskuša prikazati njihove vrednosti z navedbo tedanjih cen (ŽAT, AK, T, 1, 68–69). Drugi zapisi kažejo na Kjudrovo potrebo, da predstavi za bralca uporabne preglede starejših praks, kot je, denimo, odlomek o starih merah (ŽAT, AK, T, 3, 729). Vseeno je ob robu svojega najbolj znanega dela *Zgodovinski mozaik Primorske* tudi zapisal, komu je namenjeno: torej da bo njegovim naslednikom v pomoč in da ostalim bralcem ohrani njegovo zna-

nje (ŽAT, AK, ZMP, 1–2). Tudi ostala svoja dela je pisal z mislijo na bralce, ki ne bi bili omejeni zgolj na njegove naslednike. S tem v mislih je zapisal, da bo cerkvene dekrete v latinščini prevajal v slovenski jezik, ker si želi, da bi bili ti dostopnejši njegovemu bralstvu (ŽAT, AK, T, 1, 143).

Kljub določeni nesistematičnosti, ki veje iz večine njegovih daljših del, je bil s svojimi zanimanji med primorsko duhovščino tedanjega časa eden izmed bolj raznolikih piscev,²⁰ ki se je trudil ohranjati spomin na daljša časovna obdobja ter je preko cerkvenega arhiva posegal globoko v preteklost in ni želel zgolj pisati župnijske kronike. Kljub temu v zapisih toži, da bi morala biti kronika za zadnjih 300 let izjemno pomemben dokument, saj »razen neznatnih zapiskov – ničesar zabeleženega!« (ŽAT, AK, TK, 1). Iz tega pomanjkanja je tudi izhajalo njegovo vztrajanje pri vizitacijah po župnijah, ki jih je obiskoval kot apostolski administrator, češ da je treba vestno in redno voditi cerkveno kroniko. A pri tem ni razmišljal toliko o avtobiografski formi dnevnika, ki jo njegova kronika deloma ima, temveč o osnovnih župnijskih kronikah, ki so precej standardnih vsebin. Po drugi strani so njegova dela v določenih segmentih tudi podobna sočasnemu vojnemu dnevniku žabeljskega župnika Rudolfa Klinca, ki je z izrazito osebnim pristopom župnijsko kroniko uspel spremeniti v »osebni dnevnik, v katerem se zasebnost duhovnika in njegovo javno življenje stalno prepletata« (Černic in Podberšič 1995, 18). Tudi Virgil Šček je bil pisec kronik in drugega domoznanskega materiala. Prispeval je marsikateri zapis v časopisu, ki je ohranjal lokalno folkloro, podobno kot Kjuder je, denimo, zapisal tudi kroniko druge svetovne vojne, ki se danes nahaja v arhivu župnije v Lokvi oz. v koprskem pokrajinskem muzeju (Pelikan 2016, 96). Pod skupnim naslovom Paberki je zapustil 14 zvezkov občasnih dnevniških zapisov, ki so bili deloma izdani leta 2024, in sicer za obdobje od leta 1911 do konca leta 1933, ter so v svojem bistvu mnogo bolj politični in povezani z vprašanjem splošne primorske zgodovine, bolj kot skupnosti, h kateri je bil orientiran Kjuder. Vse zvezke Paberkov danes hrani Škofijski arhiv v Kopru (Šček 2024).

Zato se Kjuder s svojimi pregledi tudi bistveno razlikuje od določenih drugih zapiskov svojih sodobnikov, ki so običajno posvečeni krajšim obdobjem (predvsem vojni) ali pa so v celostnejšem opisu in popisu, kakor ju pozna Kjuder, namenjeni župnikovem nasledniku in upravljanju župnije ter njene ekonomije in kot takšni tudi zasebne narave (Murovec 2014). Obdobje prve svetovne vojne tako v leta 2014 izdani tiskani izdaji vira opisuje

²⁰ Bil je tudi ploden pisec poezije, prigodne in umetniške, ki je v drobcih objavljena v verskem tisku.

Preglednica 14.1 Število prebivalstva v krajih v tomajski župniji/občini po podatkih, kot jih je zapisal Albin Kjuder na podlagi župnijskih virov ter državnih popisov prebivalstva 1931 in 1953

Kraj	1821	1823	1835	1931	1953
Tomaj	422	438	462	462	376
Šepulje	183	174	185	155	137
Križ	282	264	223	243	222
Filipčje Brdo	40	38	41	35	33
Grahovo Brdo	53	58	76	43	30
Utovlje	130	138	129	108	75
Dobravlje	111	98	129	144	112

Opombe ŽAT, AK, T, 3, 821.

Črniška kronika Alojzija Novaka, drugo svetovno vojno pa leta 1991 izdana Črniška kronika istega avtorja, monsignor Klinec je v svojih *Dnevniških zapisih: 1943–1945* natančno opisal dogajanje v Velikih Žabljah, v Črniški kroniki pa je pridodan podroben opis župnije in ekonomije iz časov tik pred prvo svetovno vojno s posebnim poudarkom na cerkvenih računih, ki ga je izdelal župnik Ivan Nepomuk Murovec (Novak 1992; 2014; Klinec 2010).

Po drugi strani je v svojih delih ohranil veliko statističnih podatkov, predvsem glede gibanj prebivalstva, a tudi o obsegu verskega udejstvovanja v času njegovega delovanja (ŽAT, AK, T, 3, 482–483). Njegova zanimanja za spremembe števila prebivalstva je treba jemati precej širše kot zgolj orodje, s katerim je poskušal naslednikom prikazati stalež in versko vnemo svojih faranov.

Poleg zgodovinskih statistik je tako Kjuder napravil ali pridobil podatke iz več popisov, ki jih v drugih podobnih delih ne najdemo, tudi na presečna leta, ki jih uradna statistika ni zajela. Avgusta leta 1945 je tako v Tomaju naštel 504 osebe, »od tega 7 italijanske narodnosti«, 165 moških in 339 žensk, družine razporeja glede na število otrok, po spolu so popisani neporočeni, poleg stalnih demografskih kategorij pa je dodana tudi kategorija o zaposlenosti oz. primarni dejavnosti prebivalcev. V Tomaju je tako 447 prebivalcev odvisnih od kmetijstva, 28 od obrti, 27 jih je »v uradništvu«, le dva pa sta zaposlena v trgovini. Statistiko spremlja tudi število konfiniranih, tistih, ki so še vedno v konfinaciji, njihova skupna doba, preživeta v konfinaciji, ter število »padlih v NOB« (ŽAT, AK, T, 4, 1000). Tukaj ne govorimo zgolj o popisih, ki so prikazali, »kam je druga svetovna vojna raznesla tomajsko mladino« (ŽAT, AK, T, 3, 815–820), temveč je poleg štetij prebivalstva v krajih svoje župnije, ki jih je izpopolnil s podatki iz državnega popisa

1953 in drugih statistik, ki jih je leta 1955 prepisal na Uradu za statistiko in evidenco Okrajnega ljudskega odbora v Sežani (ŽAT, AK, T, 3, 821–823; Petrinja 1990, 5), popis za Tomaj dopolnil z lastnim štetjem v letu 1955 (ŽAT, AK, ZMP, 381). V ta namen je angažiral Melhiorja Šonca iz Tomaja,²¹ zapustil pa je tudi metodologijo štetja: »Vojaki – tujci in letoviščarji se niso šteli, pač pa študenti, učiteljice in taki, ki so službeno odsotni. Tako je naštel v Tomaju 370 oseb. Dijaški dom in gimnazija v samostanu seveda izpuščena« (ŽAT, AK, T, 3, 823). Kjudra tako zanimajo spremembe populacije in tudi socialna demografija, sploh pri vprašanju povojne depopulacije zaradi izselitev in pobegov v Italijo. Za določene kraje tako obstaja popis, ki popiše vse, ki so ilegalno prešli mejo, včasih poimensko, drugič samo številčno. Po drugi strani pa je ob obisku ob obletnici smrti gospodinje Evfemije Stare v Križu leta 1957 skupaj s prisotnimi pripravil podrobno statistiko, koliko ljudi dnevno hodi v službo in koliko jih ostane doma, na kmetiji (ŽAT, AK, T, 5, 1300). V Križu so naštel 45 oseb, ki dnevno zapušča vas zaradi dela v »fabrikah, podjetjih, trgovini«, v Filipčjem Brdu pa sedem takih, ob tem so naštel 8 oseb, ki so od »priključitve 1947« prebegnile čez mejo, v Filipčjem Brdu pa tri. Pri opisu Križa so nato pridodani tudi statistični podatki o številu obhajanj in zakramentov za 30 let, ki nakazujejo manjšo depopulacijo kot v Tomaju pa tudi dejstvo, da so v novih časih religijski vzorci obnašanja ostajali v okviru starega.

Marsikateri zapis, v katerem se tomajski župnik postavi v odnos do posvetnih oblasti, obrambe verskega moralnega nauka ali tudi česa povsem banalnega, lahko pri Kjudru hitro beremo kot odraz možnosti, da iz zapisanega kuka njegov moralno-politični pogled oz. svetovnonazorska prepričanja. V obravnavanih virih se v izrazito moralno-političnem pasusu, ki je za druge pisce kroniških besedil precej pogostejši način izražanja, izrazi zgolj enkrat, in še tedaj je to podano kot razlaga, zakaj je v času njegovega župnikovanja upadla verska gorečnost faranov, kar je v bistvu obžalovanje sprememb, ki jih je prinašalo 20. stoletje (ŽAT, AK, T, 2, 478–480):

Prvi atentat na posvečevanje nedelje in na stoletne navade je storil liberalizem. Kmalu po 1900 je začelo liberalno časopisje naraščati. [...] Snovale so se bralna društva, v čitalnice so prihajali poleg političnih dnevnikov tudi veri sovražni listi. [...] Že kdor je redno bral tržaško Edinost, mu je vera plahnela [...] Drugi atentat je bila I. svetovna vojna 1914–1918. Vsa mladina mobilizirana, mesto in dežela se je po-

²¹ »Moža, ki je za to in pozna Tomaj do dna« (ŽAT, AK, T, 3, 823).

Preglednica 14.2 Število maš in prejetih obhajil v cerkvah v Križu in Šepuljah med letoma 1934 in 1964

Leto	(1)	(2)	(3)	Leto	(1)	(2)	(3)
1934	21	4	134	1950	71	3	524
1935	21	2	152	1951	74	3	524
1936	32	2	250	1952	65	2	346
1937	40	2	353	1953	70	2	400
1938	43	3	327	1954	57	2	344
1939	43	3	371	1955	59	-	265
1940	49	3	371	1956	36	-	251
1941	63	3	504	1957	52	-	325
1942	31	3	412	1958	61	-	357
1943	65	3	312	1959	63	-	491
1944	-	-	366	1960	61	-	489
1945	45	3	250	1961	75	-	650
1946	56	4	383	1962	65	-	399
1947	48	3	146	1963	69	-	404
1948	12	-	65	1964	46	-	252
1949	45	3	157				

Opombe (1) število maš v Križu, (2) število maš v Šepuljah; (3) število obhajil. Odstopanje v letu 1948 je posledica prepovedi opravljanja dušnopastirskega dela med 25. novembrom 1947 in 15. oktobrom 1948 (ŽAT, AK, T, 5, 1301).

mešalo [...] tretji je bila italijanska zasedba teh krajev 1918–1943 in marsikateri pogrešek, ki je narodno zavest močno teptal [...] Sledila je II. svetovna vojna 1940–45 in veri nenaklonjen čas po njej [...] Danes na Krasu povprečno več kot polovica moških ne hodi k maši. So vasi, kjer se dvigne % manjkajočih tudi na 80 %. Tudi ženske pešajo.

Kjuder nato našteje pet vzrokov, ki jasno prikažejo njegovo dožemanje političnih in družbenih sprememb na Krasu (ŽAT, AK, T, 2, 480–481):

1) Ljudi je po Krasu vedno manj. V Kazljah je bilo l. 1912 59 šolskih otrok I: imamo fotografijo: I, danes jih je komaj 15. Na Grahovem brdu je pomnil leta 1954 umrli starešina Rudolf Mahnič 72 ljudi, danes jih je komaj 23. Malo zakonov, v zakonih malo otrok, veliko jih je 1947 in kasneje odšlo na zapad. V Kazljah fantov skoro ni več. En dan jih je izginilo čez mejo 8! (19. 3. 1950)

2) Ostale je zadelo vse delo na kmetijah in so zaradi tega izčrpani in zagrenjeni.

- 3) Veliko ljudi je po službah, ki jih vežejo od zgodnjih ur. Ob nedeljah so prosti – in delajo doma.
- 4) Že omenjeni zrak, ki ni veri prav nič prijazen.
- 5) Slabi zgledi vlečejo.

Kjdrova dela so zanimiva tudi zaradi izrazito heterogene zgradbe. Med sicer na začetku jasno načrtanimi zamislimi o opisu določenega fenomena se tako med vrsticami hitro znajdemo v obilo zastranitvah in smo priča avtorjevi potrebi, da med besedilo doda še nekaj informacij, ki so mu bile v času pisanja na voljo in so se mu zdele pomembne, včasih tudi na presemetljivih koncih. Zaradi tega v njegovih delih mrgoli različnih zgodb, anekdot in govoric. Kjuder je bil kot župnik nenehno v stiku z ljudmi, tako da je dobro poznal čenče, ki so krožile naokrog. Izpostavljeni so tako kraški veljaki, ki jim je posvečal posebne pasuse, kot tudi najnižji socialni sloji. V teh zgodbah se velikokrat zrcali človeška neumnost, avtor občasno tudi moralizira. Posega v zasebno življenje ljudi, saj izpostavlja nepošteno bogatenje, samomorilske primere ipd. Vasi, ki so bile pod njegovim dušnim pastirstvom, so tako še posebej dobro obdelane, saj današnji bralec z malo poznavanja hišnih in ledinskih imen lahko sledi pripovedim tako rekoč od hiše do hiše. Opisuje marsikakšen dogodek, ki bi šel brez tega v pozabo in je bil v času nastanka za imenovanega ali njegove potomce lahko tudi žaljiv. Glede na razširjenost in poznavanje dela med prebivalstvom in seveda tudi zgodovinopisci pa preseneča, kako malokrat so Kjdrova dela v tem pogledu omenjena (Hadalín 2011, 731).

Zavest o pomenu njegovega dela za interpretacijo zgodovine lokalne skupnosti je vladala že v desetletju po njegovi smrti, medtem ko javno bolj znani del njegovega opusa v različnih izdajah že desetletja kroži v širši skupnosti in postaja del splošnega vedenja. Leta 1982 je bilo tako v *Primorskem biografskem leksikonu* v obsežnem biografskem zapisu omenjeno, da je »ves čas v Tomaju zbiral gradivo za zgodovino Krasa in tudi sam je o tem napisal veliko, a le nekaj malega je izšlo v tisku« (Škerl 2013b). Med tiskanimi deli tako poleg krajših objav, ki jih je priobčil v časopisju, po drugi svetovni vojni predvsem v *Koledarju Goriške Mohorjeve družbe*, govorimo predvsem o delu *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa* (1972). Glede na to, da je večina gradiva, ki ga je zbral oz. napisal Kjuder, ostalo neizdanega, je zanimivo ime izdajatelja tega dela, to je Skupščina Občine Sežana. Za več podatkov o izdaji tipkopisa sem zaprosil Aleksandra Peršoljo, ki je zanj 1972 poskrbel, čeprav je iz predgovora jasno vidno,

da je Kjuder z redakcijo dela zaključil že oktobra 1960. Kjuder je očitno želel poskrbeti za izdajo svojega dela, saj obstaja nekaj nevezanih ciklostiranih izvodov, ki jih je že sam razdelil okoliškim šolam. Sam sem tako v začetku pregledoval primerek iz OŠ Dutovlje, ki jim ga je izročil Kjuder, za vezavo pa je poskrbela šolska knjižnica. V istem času je bila sklenjena tudi pogodba med Kjudrom in Občino Sežana, s katero se je občina zavezala razmnožiti delo v 200 izvodih. To delo pa očitno ni bilo nikoli izvršeno, saj je Aleksander Peršolja našel nekaj manj kot 30 nevezanih primerkov na podstrešju občinske zgradbe. Te je nato samoiniciativno dal vezati in s prodajo nekaj izvodov ta strošek pokrili, ostali primerki pa se nahajajo v različnih knjižnicah. Po besedah zgodovinarke in etnologinje Jasne Peršolje je bilo delo sicer s podatki zelo bogato, a se ga je v tem času pojmovalo kot nekako neresno, neprimerno za zgodovinski vir. Veliko drobnih osebnih podatkov in čenč, ki so krožili po Krasu in jih je Kjuder zabeležil, navadno ni bilo posebej skrivnostnih in so bili večini prebivalstva še dobro znani. Avtor jih je s tem zgolj rešil pozabe. Ko sem prvič izvedel za obstoj Kjudrovega dela, mi je bilo priporočeno kot zbirka »kvant«. K temu je poleg relativno kratke časovne distance od samega izida verjetno najbolj pripomoglo dejstvo, da je bil njen avtor pripadnik cerkvene hierarhije, ki pri svojem delu pogosto ni imel dlake na jeziku (Hadalín 2011, 730–731).

Največ njegovih spisov je ostalo neobjavljenih v župnijskem arhivu: župnijska Kronika od 1924 do 1947; Kratek življenjepisa kanonika Urbana Gollmayerja: Življenjepis 43 duhovnikov, ki so imeli kak stik s tomajsko župnijo (napisal 1947–48); Kratek življenjepisa dr. Jakoba Ukmarja (1953); Anekdote, zabavne in originalne domislice iz Tomajščine²² ter Zgodovina Tomaja in okolice od 1600 do 1960 (5 debelih knjig rokopisa po 500 strani,²³ vezanih, ki so nastajale med letoma 1953–60). [Tavčar 2005, 229]

Pri Kjudrovih rokopisih in tipkopisih sem se osredotočil predvsem na najobsežnejša dela, namreč *Zgodovinski mozaik Primorske*²⁴ in »Zgodovino

²² Deloma je te zgodbe objavil v celjskem *Koledarju sv. Mohorja* v letih 1954 in 1956. Verjetno najbolj znana govori o kriškem cerkvenem starešini, ki je poročal o prihodkih župnije na podlagi vozlov, ki si jih je za oporne točke vezal na žepni robec (Kjuder 1953, 209–209; 1955, 167–169).

²³ V realnosti po pribl. 300 strani.

²⁴ Marijan Breclj (1967, 149) ga je ob Kjudrovi smrti označil za »zgodovinsko delo, ki pa je z njegovo smrtjo ostalo rokopisni torzo«.

Tomaja« v petih zvezkih. *Zgodovinski mozaik Primorske* po geografskem kriteriju pokriva tomajsko dekanijo, a se je zaradi Kjudrovih interesov in povojnega delovanja na širšem območju tržaško-koprske škofije razširil tudi preko njenih meja, torej na območja, ki so postala njegovo novo polje zanimanja in delovanja. Ožje je usmerjena »Zgodovina Tomaja«, v kateri lahko najdemo podroben opis vseh vasi tomajske župnije z vsemi podružničnimi cerkvami. Ti zapisi predstavljajo osnovo ali dopolnila za različna domoznanska dela in poskuse gradnje sintetičnih zgodovinopisnih pregledov lokalne skupnosti. Med njimi je najznačilnejše delo Mire Cencič *Življenje na Krasu v preteklosti* (2013). Ta avtorjeve zapise večinoma povzema nekritično ali iz njih črpa podatke, ki jih, denimo, v drugih virih težko dobimo, predvsem glede Kjudrovih zapisov o posameznikih/sodobnikih. Med pregledom domoznanskih del Kjudrove zapise najdemo v različnih publikacijah. Eden izmed njih se je znašel v poskusu rekonstrukcije družinskega drevesa rodbine Ščuka iz Dutovelj, ki ga je pisala zgodovinarka Majda Peršolja. V tej rekonstrukciji nastopa Kjudrov brivec, ki se je znašel med opisanimi liki, zato lahko Kjudrove anekdote bistveno obogatijo mnogo bolj skope zapise iz dutoveljskega *Status animarum* (Peršolja 2011, 91–102).

A izpiske iz Kjudrovih del lahko najdemo tudi v mnogih zapisih sodobnih kronistov in domoznancev, kot je, denimo, Pavle Skrinjar (2004; 2006) za Sežano, starejši sežanski kronist Pavle Šelovin²⁵ pa je Kjudru pri pripravi del tudi osebno pomagal (ŽAT, AK, ZMP, 2). Kjudrova dela so tako navedena kot eden izmed virov tudi v pregledu delovanja občine Kopriva Božidarja Premrla (2018), podobno pa jim lahko sledimo tudi v drugih publikacijah. V dveh obsežnih knjižnih publikacijah, in sicer v Kjudrovi biografiji, ki jo je napisal njegov nečak Ivan Tavčar (2005) in se osredotoča predvsem na njegovo duhovniško vlogo, ter delu Mire Cencič *Življenje na Krasu v preteklosti* (2013), ki obravnava Tomaj in širšo okolico, so Kjudrovi zapisi v svojem bistvu okostje celotnega dela. Predvsem v delu Mire Cencič ponujajo osnovo vedenja o kraju, skupnosti in dogajanju – ne toliko v daljni preteklosti, temveč tudi v takratni sodobnosti. Za razliko od Kjudrove nesistematičnosti in kronološke zmedenosti, kjer opisi pogosto sledijo toku misli pisca, je sicer poskus pregleda sodobnosti Tomaja Mire Cencič organiziran po različnih družbeno-političnih in tematskih sklopih, a samega dela ne moremo brati, še posebej ne v zvezi z obdobjem med obema vojnoma in neposredno po drugi svetovni vojni, kot da ne bi odsevalo natančno tega,

²⁵ Tudi ta je opravljal javno funkcijo, ki mu je omogočala dober pristop do informacij, pred prvo svetovno vojno je bil namreč občinski sluga.

kar je Kjuder zapisal, in popolnega umanjkanja tistega, česar ni. In ravno v tem pogledu je Kjudrovo delo tisto, kjer svetovni nazor, funkcija in diplomatski pristop k političnim vprašanjem, ki se neposredno ne dotikajo samega župnika, njegovega dela in cerkvene ekonomije, narekujejo narativ o tomajski skupnosti.

Poleg dostopnosti so zapisi pomembni tudi zaradi pomanjkanja določenega arhivskega gradiva, ki ga sam Kjuder jasno prikaže v svojih delih. Tako omeni požig arhiva fašistične stranke leta 1943 (ŽAT, AK, ZMP, 188), novembra 1943 so »tomajski fantiči udrli v deško šolo in raznesli registre in knjige« (ŽAT, AK, ZMP, 200–201), ter uničenje arhiva tomajske občine kmalu zatem (bil je raznešen in deloma vržen v jamo (ŽAT, AK, ZMP, 168; AK, T, 2, 444)). Glavnina teh zapisov je sicer povezana s starejšo in cerkveno zgodovino ter pastoralnim delom, da o kroniki gradbenih del in urejanja ter popravljanja cerkvenih stavb in že omenjeni problematiki cerkvenih zvonov niti ne govorimo, a v medbesedilu in v popisih hiš ter družin in kroniških vzorcev lahko zaznamo tudi Kjudrovo interpretacijo družbeno-političnega dogajanja na višjih ravneh. Ob vprašanju elektrifikacije župnijske cerkve tako zapiše, da je električna napeljava do Tomaja prišla leta 1930, a je sprva imela malo naročnikov zaradi »previdnosti in konservativnosti« (ŽAT, T II, 377). Posledično ob opisu cerkvenih luči v tomajski cerkvi sv. Petra in Pavla doda dopis, ki kaže na družbeno-politično klimo jeseni 1947, nameč da so »kupili luč v Sežani tik pred priključitvijo Jugoslaviji, ker je trgovec bežal. Kupčije se ne kesamo!« (ŽAT, T I, 249). Med popisom romanj/nabirk župnika Križaja iz 17. stoletja lahko tako v kotu najdemo pripis o vrhuncu tržaške krize: »Cela Jugoslavija en sam protest, vse povsod viharne sestanki« (ŽAT, T I, 73); eno od jugoslovanskih manifestacij v Trstu leta 1945 pa v kroniki označi kot procesijo (ŽAT, TK, 257). Te vsebine se, pogosto na nepričakovanih mestih, prepletajo z drobci, ki označujejo odnose med različnimi lokalnimi skupnostmi in v samih skupnostih. Kjuder tako, denimo, na dolgo popiše vprašanje poštnih uradov in konkurenčnih bojev med sosednjimi vasm (ŽAT, T III, 781).

Glede na razvpitost zapisov v sami skupnosti oz. skupnostih (ne zgolj v Tomaju, temveč na širšem kraškem območju – Kjudrov *Zgodovinski mozaik Primorske* je po mojih izkušnjah in sodeč po domači knjižnici verjetno največkrat nelegalno kopirano oz. izdano lokalno zgodovinopisno delo – in na način podajanja zgodovinskega dogajanja je tako interpretacija kot tudi količina zapisov tisti dejavnik, ki je trajno označil lokalno dožemanje lastnega spomina. Navedki, ki se v njem pojavljajo – tudi večkrat –, bi bili verjetno že davno izbrisani iz lokalnega spomina, če ne bi bili v rednem ob-

toku. Kjudrova naracija tako niha od trenutka do trenutka in najbarvitejši deli spominov so avtobiografski, kljub temu da je avtor po začetnem delu začel uporabljati tretjo osebo in se s tem poskušal distancirati od besedila oz. je svojo izbiro pojasnil z vprašanjem sloga. Iz te vloge le redkokdaj izstopi in dogodek mora biti še posebej osebno pomemben ter barvit, da se pripovedovalec izpostavi v prvi osebi. Ena takšnih redkosti je opis prvega italijanskega občinskega tajnika Alberta Paoluzzija, za katerega pravi (ŽAT, AK, T, 3, 626), da je

[d]obričina, veliko besed, kot tajnik priden. Poročil se je z Viktorijo Škerl iz gostilne na Oglu. Takrat je od vojne sem županoval Jože Grbec iz Utovelj. S tem je Paoluzzi prišel hudo navzkriž in ga je 1926 v glavnem on spodmaknil. Videl sem višek tega trenja. Tajnik je županu očital nepravilnosti, ta je na klancu pred kaplanijo I: poleti 1926 :I skočil nanj, ga vrغل v robido in ga lastnoročno floskal.

Avtobiografski spomin je definiran kot spomin o sebi in se od enostavnega spominjanja dogodkov razlikuje po tem, da vključuje tudi informacijo, zakaj je ta dogodek zanimiv oz. pomemben za osebo, ki pripoveduje. In ta oseba je bila lokalni duhovnik, ki je marsikateri podatek (drobec) zapisal, ne da bi ga popolnoma umestil ali interpretiral, ter s tem prepustil interpretacijo bralcem. Po drugi strani je jasno, da je marsikateri drobec povezan z drugimi vprašanji: veliko je osebnih podatkov, zapisov o odnosu oblasti do urejanja cerkvenih zadev, konec koncev lahko informacije o sporih z lokalnim vodstvom najdemo v podrobnih popisih gradbenih del v cerkvi. Poleg tega lahko v teh popisih sledimo tudi spremembam v gradbeni tehnologiji, sploh iz nenehnih podrobnih popisov obnove in rekonstrukcij cerkvenih objektov ali tudi banalnejših primerov, kot je velikokrat omenjen »kurnik, ki ga je tomajski župnik zgradil na lastne stroške« (ŽAT, AK, T, 3, 694). Kjuder je bil glede pridobivanja financ velik mojster in je poleg gradnje na podlagi darov uspeval dobivati subvencije tako od italijanskih kot zavezniških oblasti. Zelo dober opis njegovega »lovljenja financ« v zadnjih vzdihljajih delovanja Zavezniške vojaške uprave lahko najdemo pri vprašanju plačila novega tomajskega zvona leta 1947 (ŽAT, AK, T, 2, 353–354). V zahvalo je v Anglijo romala steklenica domačega žganja s posvetilom britanskemu častniku, medtem ko je popravilo zvonika v letih 1939–1940 za seboj potegnilo javno zahvalo Benitu Mussoliniju ter drugim, lokalnejšim predstavnikom fašističnega režima (ŽAT, AK, T, 2, 391). Pod jugoslovansko upravo se je seveda stvarnost spremenila (ŽAT, AK, T, 2, 327) in obnova po-

rušenega tomajskega zvonika je leta 1949 padla na pleča skupnosti, ki se je po Kjudrovih besedah močno izkazala, kljub temu da je v teh letih vladala državna prepoved nabiranja darov za cerkev (ŽAT, AK, T, 2, 395).

Obsežen zapis o ilegalni žganjekuhi v času fašizma v sosednjih Šepuljah je tako priromal v peti zvezek zgodovine Tomaja zgolj zaradi dejstva, da so redko uporabljeno cerkev ob robu vasi izvajalci žganjekuhe v času deževja odklenili in uporabljali kot zavetje pred dežjem, zaradi česar je nekoč izginilo nekaj cerkvene opreme (ŽAT, AK, T, 5, 1324). Moralni vidiki in pastoralna dejavnost ter dejstvo, da je Kjuder izvajal predavanja o katehezi za svoje duhovniške kolege, so med drugim poskrbelo, da so določeni procesi v spremembah oblačilne kulture, zapisov o katerih v kroniki župnije nika- kor ne bi pričakovali, ostali ohranjeni. Zato v daljšem zapisu o vprašanju »bubi frizur« preide k nošnji tankih ženskih nogavic, od modnih sprememb in modernizacije zaide k spremembam moške oblačilne kulture na Krasu, kjer težke »fanele« zamenjajo krojeni plašči, klasičen kmečki klobuk pa ba- retke in »kape šiltarice«, da bi na koncu tožil o vprašanih sprememb obla- čilne kulture pri duhovnikih (ŽAT, AK, T, 2, 775–780). Kjuder zapis uvede z notico, datirano 7. avgusta 1934, ko je v Skopem potekal pogreb devetnajst- letne Emilije Živec: »Nezakonska, revne pameti, sploh pravi otrok bolečine, za križem pred menoj so dekleta nosila venec. Bila so pa v tako prozornih oblekah, da se je veliko njih nad njimi spotikalo« (ŽAT, AK, T, 3, 775).

Po drugi strani ob določenih vprašanih, najsibo to črna kronika ali zapis po pripovedovanju, imena krivca ne pozabi zapisati, pa naj bo tat ali kdo drug. Ta moralni vidik je viden tudi na podlagi tega, da hiše Makolčevih v Raši, ki je bila med vojno požgana, nikoli ne omeni brez pridevnika, kar pritiče dejstvu, da je bila dolga leta na slabem glasu (ŽAT, AK, TK, 175; AK, ZMP, 199–200). To je sicer ena izmed reprezentativnih zgodb, ki v sebi za- jema vse pregrehe, zaradi katerih govorice lahko sploh nastanejo. Kjuder jo je slišal v Kazljah leta 1952. Zadnji gospodar na kmetiji je bil Polde, ki je bil po opisu podivjan, neporočen lump. Ljudski glas je trdil, da je v hiši prišlo tudi do hudih deliktov in naj bi Polde zlorabljal tako sestro kot ma- ter. Vsako nedeljo so imeli pri hiši »ples in norenje, poleg plesa pa še druge ogabnosti«. Ko se mu je oče nekoč uprl, naj bi ga v jezi posedel na razbeljen štedilnik. V tem času je bil zapleten tudi v hud pretep na plesu ob prazniku sv. Štefana v bližnjih Stomažih. Na veliko je tudi kradel in v opisu je našte- tih nekaj prašičev, ki jih je odtujil, a mu nihče ni mogel do živega, ker so se ga ljudje preveč bali. Poldeta so ubili njegova mati, sestra in mlajši brat z udarcem s sekiro po glavi. Kazeljski mežnar je pravil, da so ga zadeli na- ravnost v male možgane in je kri curljala vsepovsod. Zločin so zelo slabo

prikrili in bili zanj obsojeni, a le na leto dni zapora, ker so Poldetovo ravnanje upoštevali kot olajševalne okoliščine. Hišo so nato popolnoma zapustili in se razselili po Goriškem (Hadalín 2011, 740).

Zapisi so večinoma kronološko neurejeni, tematsko (opisi hiš in družin po posameznih vaseh) pa so bolj urejeni predvsem v zadnjih rokopisnih zvezkih in nudijo dobro sliko socialnega, cerkvenega ter političnega življenja v Tomajščini med letoma 1860 in 1960. V uvodu Kjuder omenja, da je delo nastajalo v prostem času, ki ga ob opravljanju funkcije tomajskega župnika in apostolskega administratorja ni bilo na pretek, zato je moral pisanje večkrat prekiniti, in velikokrat naletimo na ponavljanje že prej omenjenih dejstev. Ravno ti kronološki in tematski preskoki, ki se včasih odvijajo na nekaj straneh, dajejo slutiti, da je pisanje nastajalo spontano, po trenutnem navdihu avtorja, ki je marsikdaj prelil ravno najdeno »zgodovinsko zrno«, kot je drobce in paberke poimenoval, na papir. Občasno so določeni zapisi tudi kontradiktorni, poleg tega lahko nekatere procese in zanimivosti na različnih koncih srečamo večkrat, v različnih delih in kontekstih. Klasičen primer predstavlja avtorjev opis trgovine/prodajalne na Krasu, ki naj bi bila do leta 1800 popolnoma odsotna, najbližja naj bi bila v Senožčah, kar utemeljuje s pripovedovanji starejših Tomajcev, po drugi strani pa družino, ki naj bi trgovsko dejavnost primarno pripeljala v Tomaj, datira v sredino 17. stoletja (ŽAT, AK, T, 3, 718). To se zgodi pri vprašanju popisa ene od pomembnejših tomajskih rodbin in prvih tomajskih trgovcev – Popiževih, ki so navedeni kot steber družbe in cerkve, čeprav »stari Tomajci pravijo, da so vsi Puppisi govorili slovensko prav slabo. Vse do Antona (1879).« Po drugi svetovni vojni hišo opiše kot pričo nekdanjega blagostanja, katere »ime se po deželi sluje« (ŽAT, AK, T, 3, 884), a jih v rahlo nacionalističnem duhu časa rodbine, ki je bila v času po drugi svetovni vojni povezana z novimi oblastmi, tudi ne pozabi omeniti med izkoriščevalskimi trgovci tujega porekla ... »Prva prodajalna v Tomaju je bila pri Popiževih. Puppis je bil furlanskega porekla. [...] Domači ljudje so bili zaverovani v zemljo in so na njej trpeli, tujci so pa v senci bogateli« (ŽAT, AK, T, 3, 884). Podobno zapiše tudi v *Zgodovinskem mozaiku Primorske*, kjer poleg Puppisa iz Tomaja omenja še Michelija v Dutovljah in Gasparija iz Štanjela, »ki so razumeli položaj in ubogi trpini so jim pa denar znašali« (ŽAT, AK, ZMP, 166–167).

Zakaj menim, da so ta dela pomembna za oblikovanje spomina skupnosti

Najmanj v literaturi uporabljen del celotnega opusa sestavljajo popisi hiš in družin (obstoječih in izumrlih) na območju tomajske župnije, ki v osno-

vi temeljijo na podatkih iz *Statusa animarum*,²⁶ a so bistveno razširjeni in podrobno obravnavajo družinsko življenje v sodobnosti, z nekaterimi preseki, ki se dotikajo različnih vprašanj in temeljnih opisov vasi ter statistik. Določeni deli, ki so nastajali vse v 60. leta 20. stoletja, tako za zadnje stoletje s pomočjo matičnih knjig, a predvsem s pomočjo nabiranja podatkov med prebivalstvom in ob zapisovanju avtorjevih pohval, zamer in verske vneme posameznikov²⁷ ter občasno tudi kočljivih ali zanj zgolj »zanimivih« podrobnosti zelo podrobno opisujejo vse vrline in tudi vse pregrehe ter morebitne druge grehe vpletenih.²⁸ V Križu je tako zapisal, kako je »zadnji Macarol, Peter I: 1865 :I prišel do čudne poroke z vdovo Marijo Gorup, r. Simčič iz Tomaja 11, kjer je ženska padla v krvoskrunsko zvezo s svojim pastorkom. Da se škandal prikrije, so pripravili Petra, da jo poroči in zato je dobil lepo nagrado« (ŽAT, AK, T, 5, 1440).

Pri zbiranju podatkov si je pomagal tudi z drugimi poznavalci lokalnega okolja, za Utovlje je tako večino podatkov za popis pripravil zadnji tomajski župan in prvi tomajski podestat Jožef Gerbec/Gerbelli.²⁹ Njegovih nekdanjih političnih grehov, ki jih je deloma oprala smrt obeh sinov pri partizanih, Kjuder v nobenem izmed svojih del niti najmanj ne skriva. Zanimivo je, da se, denimo, vloga Grbčevega brata Toneta pri opisu družine omenja predvsem v tem, da je bil uradnik v Sežani, ki je bojda rešil veliko slovenskih knjig pred fašizmom, medtem ko v tiskanem *Zgodovinskem mozaiku Primorske* o njem govori bistveno drugače. »Velika osebnost je bil v takratni Sežani Tone Grbec oziroma Gerbelli iz Utovelj. Prikopal se je do sežanskega podestata, toda uradoval je strogo po predpisih v laščini. Z onimi, ki italijanščine niso umeli, se je posluževal tolmača Lojzeta Macarola iz Križa, ki je bil občinski sel« (ŽAT, AK, ZMP, 425). Redakcija tega dela besedila je potekala relativno pozno in na tej podlagi lahko sledimo popisu stanja, ki se zaključuje v sodobnosti. Kjuder natančno popiše tudi dodatne spremembe po drugi svetovni vojni, popravila hiš, podatek, ali je zanje med letoma 1945 in 1947 denar za obnovo prispevala tudi Zavezniška vo-

²⁶ Te je sicer Kjuder sestavljal precej prej, za Tomaj je, denimo, pisal novi *Status animarum* v času ob koncu druge svetovne vojne.

²⁷ »Orland, r. 1924, je danes 1957 še neporočen. Po poklicu mizar. Dela pri podjetju v Dutovljah. Škoda, da se zdi v duhovnem življenju precej mlačen« (ŽAT, AK, T, 4, 904).

²⁸ »Žena Kristina je bila pravi perpetuum mobile. Povsod si jo videl, vsaj dvajsetkrat na dan je brzela skozi vas, lahkkih nog, gibčnega jezika. Na krstnih slavnostih je ropotala brez konca, kdaj kar neolikano. Med 1920 in 1932 je bilo precej šušljanja na njen račun« (ŽAT, AK, T, 4, 906).

²⁹ »Dne 2. 11. 1948, po pobožnosti na pokopališču, sem prosil bivšega starešino Jožefa Grbca I: Ut. 17 :I, ki je bil nekoč župan in podestat v Tomaju, naj mi napiše za to-le delo zgodovino posameznih družin. On je za to najbolj primeren« (ŽAT, AK, T, 5, 1365).

jaška uprava, poseben poudarek pa daje tudi novozgrajenim vodnjakom, s katerimi so se družine osamosvojile od skupnih, javnih vodnjakov. Posebna oznaka pripada tudi hišam, katerih gospodarji so vstopili v povojno kmečko obdelovalno zadrugo, kjer je popisal tako leto vstopa kot tudi morebitno leto izstopa.³⁰

Novi čas – *o tempora, o mores* – se tako zrcali v podrobnih opisih tedaj zelo aktualnih vprašanj, kjer lahko od hiše do hiše izvemo, kdo je »civilno poročen« ali pokopan,³¹ najdemo tudi prvega pravoslavca; izvemo, kam so se izselili ljudje in na kakšen način – če v začetku prevladuje Argentina,³² lahko sledimo porokam v Italijo, legalnim izselitvam pred priključitvijo k Jugoslaviji, a zelo pogosto tudi natančnemu datumu ilegalnega prebega. Zapisani so podatki o službah, poklicnem in družinskem življenju,³³ življenju v drugih krajih in kup drugih osebnih podatkov, ki so deloma verodostojni, deloma pa gredo v smeri osebnih oznak, saj izvemo tudi o tem, kdo je skoraj stopil v zakonski stan ali da je nekdo vir posmeha, denimo zaradi starosti mladoporočencev, kjer naletimo na privoščljiv zapis o nesrečnem paru: »Zadnji Škrbič, gospodar Jožef Štoka, r. 1862, je imel ženo iz Gabrovice, po njeni smrti je bil več let vdovec, pa se je 64 let star zopet poročil z vdovo Vincencijo Vrabec iz Dutovelj, 49 letno. Za poroko sta si izbrala dan po sv. Treh kraljih ob ... 5. uri zjutraj I: 1926 :I. Ona, nadušljiva, je umrla 1936, on jo je potegnil do 1942« (ŽAT, AK, T, 3, 900). Ob tem je obilo zapisov o alkoholizmu,³⁴ kartanju v tej ali prejšnjih generacijah, da o zakonskih dinamikah – (močna gospodinja – šibak gospodar) – niti ne govorimo. Za nekoga je celo zapisal, da zanj pravijo, da je »pitka« (ŽAT, AK, T, 5, 1439). Poleg tega je, sicer s previdnim odmikom,³⁵ poročal o vseh govoricah, ki so se dotikale družine Černe oz. Fabjanijev, ki so bili v 20. letih 20. stoletja

³⁰ Pri Baničevih (ta Ubogih) je 1951 »gospodar Stane stopil v zadrugo, 1953 pa šel ven« (ŽAT, AK, T, 4, 917).

³¹ »Ko je 22. 2. 1956 nevesta Amalija umrla, sta njena sinova Franc (1915) in Miro (1917), ki živita na Kranjskem, hotela, da se pokoplje civilno brez duhovnika. To je bil po leti 1947 tretji civilni pogreb v Tomaju. Dvema ga je župnik odklonil« (ŽAT, AK, T, 4, 920).

³² »Vsaj trije gospodarjevi bratje in sestre so v Argentini, kamor se jih je v letih 1920–1935 veliko izselilo. Najmlajša hčerka Marija Marta, r. 1938, je pa v Avstraliji, ki je po letu 1947 cilj toliko Primorcev« (ŽAT, AK, T, 3, 838).

³³ »Na posestvu sta ostala sin Jožef, rojen 1896 hči Kristina, r. 1900. Oba neporočena, on pomaga po kmetijah, kar pač more, ona pa prekupčuje. Posebno srečna, kar so jeseni 1955 odprli prehod čez mejo in more spet imeti stika s Trstom« (ŽAT, AK, T, 3, 900).

³⁴ »Brat Peter, alkoholik, je v Ljubljani« (ŽAT, AK, T, 5, 1383).

³⁵ »Nimam najmanjšega namena, da bi kaj takega trdil o tej spoštovani družini, iz izkušnje vem, da so imoviti ljudje onim, ki manj imajo, trn v peti« (ŽAT, AK, T, 3, 893).

najbogatejša in najuglednejša tomajska rodbina, in pri tem kot znak svoje visoke moralne drže posebej izpostavil zavrnitev povabila, naj se pridruži izbrani družbi za tarok, kamor ga je povabil tedanji Černetov zet dr. Peter Laharnar, nekaj vrstic nižje pa prične s podrobno razlago zakonskih dinamik med zakoncema (ŽAT, AK, T, 3, 895–896):

Gospa Albina se je poročila še ne 16 let stara. Otrok ni imela. Okrajni in deželni glavar, njen mož, dr. Peter Laharnar, je bil po rodu Tolminec. Ko je bil že v pokoju in je bival v Tomaju, je prišlo med njima do nekega nesporazumljenja. Mož je šel stanovat k Sklancavim v Dutovlje, kjer je tudi umrl. Pred smrtjo je gospa Albina šla k njemu in dosegla, da se je razpoka izravnala. On je pokopan v Dutovljah. Penzijo po njem je gospa redno prejela do smrti.

V izrazito pozitivni biografiji najslavnejšega člana te družine, državnega in deželnega poslanca Antona Černeta, ki je izšla pod pokroviteljstvom družine ob dvestoletnici njegovega rojstva, se Branko Marušič (2013, 44–46) ne more izogniti dejstvu, da je Kjuder v svojih delih ohranil predvsem negativne govorice ter poročila o Černetovem slabem odnosu z lokalnim prebivalstvom, ki da so bila v nasprotju z željami družine in Virgila Ščeka.

Tudi pri manj razvpitih družinah se zrcali Kjudrov moralni pogled, a tudi literarni slog, ki po eni strani hvali, po drugi pa skoraj pikro pridodaja čenče oz. opazke, ki bistveno obogatijo vedenje o določenih družinah. Pri Slavčevih s hišne številke 5 tako vpelje opis skromnega in delovnega zakonskega para, ki se zaključuje z dvema močnima oznakama (ŽAT, AK, T, 3, 843):

Zakonca Malalan sta zelo pridna človeka. Imata smisel za red in snago. Dvorišče se da čisto zapreti in je vedno tako snažno in v redu, da ga velja pogledati. Leta 1947 sta hišo prezidala in celo poslopje prekrila, ker 1948 sta poročila edinega sina Zorota. Ta je po priključitvi k Jugoslaviji stopil k železnici, kjer še danes dela na dutoveljski postaji. Tašča Ančka je umrla 1935. Z mladimi se ni znašla, tem pa je bilo silno hudo, ker je venomer hodila po hišah in »jih hvalila«. Dobra ženska, ali jezik, jezik! Glede odnosov do raznih oblasti so Slavčevi vedno tako gibčno hodili, da so najlepše in gladko skozi prišli.

Eden od podatkov, za katerega se je Kjuder moral potruditi vsaj do sežanskih uradov, so tudi cene nacionaliziranih hiš, ki so si jih Tomajci v 50.

letih kupili iz ljudske imovine, še posebej, če mu novi lastnik ni bil najbolj pri srcu.

Leta 1950 je v njej [hiša Crepaz, op. a.] samotaril Fabjanji hlapec Ivan Počkar, bolan na tuberkulozi. Občino je hiša smatrala za narodno imovino. Počkar je odklonil vse sv. Zakramente in tukaj tudi umrl. Leta 1955 je hišo kupil gostilničar Albin Večerina – Kocjanj in ima noter najemnika, družino mehanika Gec Emilija, Fažinknega iz Ponikev. Večerina je dal zanjo 400.000 din. [ŽAT, AK, T, 4, 990]

Kot klasičen primer Kjudrovega zapisa o njegovih tedanjih faranih, ki obsega dramatične zaplete, težavno družinsko dinamiko in obilo moraliziranja, sem izbral zgodbo Favsta, doma od Miškovih (Ta bogatih):

Sedem rodov je že pri hiši priimek Štoka. Zadnji Štoka gospodar Janez I: 1888 :I je padel v prvi svetovni vojni, l. 1914. Pustil je samo eno hčerko Ano Dušico. Vdova Karolina Zlobec iz Ponikev se je poročila v drugo z Jožefom Seražin – Čečkom. Z njim je imela pet otrok, eno deklenco in 4 dečke. Živi so ostali samo trije zadnji dečki Ljubomir, Adalbert in Favst.

Ker je bila pravzaprav gospodinja vsega hči iz prvega zakona, kateri je bila mati nadvse naklonjena, medtem ko je oče Pepo bil ponosen na svoje fante, je pri hiši začelo trenje, ki se je bolj in bolj stopnjevalo.

Dušica je za časa Italije šla študirat. Pod fašizmom se je izučila za učiteljico telovadbe, kar je tedaj veljalo največ. Doštudirala jo je seveda Miškova hiša. Oče je menil, da je punca s tem že dovolj izplačana, mati Karolina pa je mislila drugače.

Prepiri so se stopnjevali, prepad med obema se je širil, prišlo je najprej do ločitve pri gospodarstvu; grozdje in pridelke iz »svojega« je gospodar vozil k Polakovim I: od 1948 :I (ŽAT, AK, T, 4, 926–927):

Hud udarec za družino, posebno za očeta, ko sta pri partizanih padla prvi in drugi sin. Ljubomira je zmanjkalo v Beli Krajini, sodnija ga je proglasila mrtvim z dnem 20. 6. 1915 [verjetno 1945, op. a.]. Adalbert je padel 9. 4. 1944 pri Vojskem nad Idrijo. Njegove ostanke smo pokopali v Tomaju 16. 1. 1948.

Ostal je še Favst I: 1928 :I. Močan, miren in pameten fant, ki so ga pa razmere na domu hudo bolele. Odločil se je, da gre zdoma. Leta

1947, tik pred priključitvijo teh krajev k Jugoslaviji, je šel v Trst, da stopi k papeški žandarmeriji v Vatikan. Predno je imel oditi, se je hotel na državnem bloku pri Repentabru še enkrat posloviti od očeta in od neveste Mirke Gorupove. Bilo je oktobra 1947. Zaradi majhne nerodnosti ali neprevidnosti so ga Jugoslovani zajeli, ga odvedli v sežanske zapore, pa so ga po nekaj dneh izpustili. Tako je ostal doma.

Oče se je čisto ločil. Leta 1952 si je znova pozidal Čekovo hišo niže nad glavno cesto. Pa tudi Favsti, ki se je pripravljala na poroko, si je leta 1953 in 1954 hišo prenovil, medtem ko so hleve dvignili in razširili že leta 1925. Z Mirko se je poročil jeseni 1955. Polagoma dokončuje prenovitev in bo imel morda najprijetnejši dom v Tomaju: prostoren, sončen, proč od ropota ceste, samo visoko v rebri je.

Kmalu po poroki se je mati Karolina odločila, da gre proč in sicer zopet domov v Ponikve k bratu, ki je na domu sameval. Zgovorila si je dve ali tri goveda kot svojo doto in še kaj za povrh in je tako spomladi 1956 po 43 letih Tomaj zapustila.

Z Dušico si je Favst dopisoval in se zdi, da mu je lepo in mirno povedala, naj se je ne boji, ter da mu ne bo delala sivih lasi.

Zgodbi in družinskim ter tudi demografskim dinamikam lahko sledimo tudi, če pogledamo k povezani hiši, od koder je prihajal Favstov oče, le da ima tu medzgodba bistveno drugačen zasuk, saj je v Čekovi hiši med obema vojnama prebival eden od tomajskih podestator (ŽAT, AK, T, 4, 933):

Zadnji sin iz tega zakona (ali II. žene), Jožef (1892) se je leta 1920 poročil k Miškovim, To 52, hiša je ostala prazna, oziroma oče Anton je bival v noter, dokler ga niso vzeli k Miškovim. Leta 1927 se je vselil podestá professore Giovanni Serafini iz furlanskega Mariana. Mož je v Tomaju tako županoval, da je bil povsod dolžan. Tedaj je dobro zavarovana hiša spomladi 1928 »srečno« zgorela, mož pa je pa kmalu potem nenadoma izginil. Tista hiša je bila vzdolž poti. Ker dedič Jože Seražin pri Miškovih ni mogel več biti, je ruševino polagoma podrli in l. 1952 hišo spet postavil. Prijazna hiša je zdaj zasukana proti jugu. Notri je I: 1957 :I on sam.

Četudi ta del rokopisov ni bil nikoli objavljen, je bil dovolj dostopen, da lahko na njegovi podlagi mimo ohranjanja lastnega družinskega izročila zgodovinski spomin skupnosti pomni tudi dejstva o drugih članih skupnosti, ki bi bila danes že davno pozabljena. Skupnosti je ostal ohranjen tudi

zato, ker je Kjuder metodično popisoval in z osebnimi oznakami označil vse omembe vredne nekdanje prebivalce ter celo lastnike počitniških hiš, ki so v sredini 20. stoletja in tudi prej delovali na Tomajskem, pri opisovanju določenih hiš pa tudi ne pozabi omeniti popolnoma vseh najemnikov, med njimi tudi marsikoga, ki je bil v Tomaju tudi zgolj krajši čas. Med opisi hiš, kjer so prebivali »tujci«, pa močno izstopa hiša/vila Piazza v Brcah, ki je bila nekoliko oddaljena od vasi v smeri proti Dutovljam (ŽAT, AK, T, 4, 991–992):

Prvi gospodar te hiše je bil neki Jud, Arturo Piazza iz Livorna. Umrli je 1893. Stal je »na vero« z neko Ano Žiberna, Žibernovo iz Tomaja št. 93 I: 1841 :I. Ta je bila poročena v Aleksandrijo 1878. Preživela ga je za 4 leta. Med ljudmi, ki se jim je vse to nekam grozno zdelo, sem slišal »da ko so jo imeli zakopati, je bila truga prazna. Da jo je hudič vzel.«

Poleg prenosa govoric je Kjuder med lastniki oz. prebivalci te hiše popisal tudi člana skupnosti, ki je Tomaj zapustil šele leta 1947 po daljšem bivanju v skupnosti, kjer je po vojni poimensko navedeno mladino tudi poučeval angleščino (ŽAT, AK, T, 4, 991–992):

Pred I. svetovno vojno ali takoj potem se je vselil v hišo neki Edmondo Marrulier, zopet skrivnosten človek, čudnega obnašanja I: 1876 :I, doma iz Egipta. Zvedeli smo, da je medtem hišo kupila njegova sestra, bivajoča na otoku Malta. O »Mondo«-tu so ljudje zvedeli, da je poročen in ločen. Šušljali so, da se bavi s temnimi poklici.

V Tomajski kroniki 1924–1947 je ob tem uspešno, vsaj v nekaj kratkih zapisih, uspel ohraniti tudi imena ter osebni vtis o vseh vodilnih pripadnikih različnih oboroženih enot, tako nemških kot tudi italijanskih ter partizanskih, s katerimi je prišel v neposreden stik, ter o njih zapisal marsikatero oznako, seveda pa tudi greh. Njegovo visoko moralnost so vojaki motili tudi s tem, da so pripadniki vseh vojska redno organizirali plesne zabave, ki jih je nenehno omenjal kot eno glavnih motenj. Ob nemški zabavi za voja-ke je tako zgroženo pripisal: »Tri Nemke pojo in plešejo na samostanskem dvorišču pred nemškimi vojaki močno gole« (ŽAT, AK, TK, 230). Na več mestih se nahaja zapis, kako so nemški vojaki kradli grozdje iz vinograda, približno enako pogosto kot opis nemških vojakov, ki so prvič poskusili fige, medtem ko je tudi več zapisov o tem, kako so italijanski karabinjerji ob različnih priložnostih po vasi prosili za jajca in krompir, ki jih po letu 1942

zaradi slabega ekonomskega in vojaškega položaja Italije pogosto niso imeli. Pri natančnem popisu družin in hiš se ni ognil nekdanji gostilni Na oglu, v kateri je bil med vojno sedež nemške posadke: »Desno spodaj je bil glavni urad, ki ga je vodil Oberjäger neki Getsch iz Bocna. Ker je nosil očala, so mu rekli kratko očalar ali hudič, ker so ga imeli za vražje hudega [...]. Župnik Kjuder ga ima v dobrem spominu ...«³⁶ Predvsem pa zapiše, kar je slišal, namreč da »[n]iso pustili slabega vtisa, posebno gledé reda in snage« (ŽAT, AK, T, 3, 856). Podobno zapiše tudi za zavezniške zasedbene sile: »Maševal v Utovljah. Okoli cerkve sami šotori angl. vojske. Silno čisti. Opremljeni z vsem komfortom. Kakšno milo! Vedno zlikani. Takti do ljudij« (ŽAT, AK, TK, 256).

S tem se je ohranil tudi v lokalni kontekst vpet spomin na vse, ki so v 20. stoletju skupnosti delovali kot zunanji dejavniki ter jih je bilo v obdobju njegovega delovanja vse več. Sezname z biografijami in vtisi o učiteljih, občinskih tajnikih, županih ter predvsem fašističnih uradnikih v Tomajščini, ki bi bili brez Kjudrovih spominskih zapisov verjetno za vedno pozabljeni, sploh v primeru njihovih kratkotrajnih namestitvev, so obsežni. Ne manjkajo pa niti pri opisu vseh hiš in v njih se v veliki meri prikazuje avtorjev avtobiografski spomin, ki ohranja spomin na sicer davno pozabljene medosebne odnose in tako spomin skupnosti oblikuje tudi v sedanjosti, mimo iskanja popolne historične natančnosti zapisanega.

Namesto zaključka: Albin Kjuder kot kronist tomajske zgodovine in družbenih sprememb

Albin Kjuder je s svojim delom pomembno zaznamoval zgodovinski spomin tomajske župnije in širše kraške skupnosti. Čeprav njegovi zapisi pogosto delujejo kot kronika cerkvenih objektov, inventarja in dušnopastirskega dela, segajo mnogo dlje – ponujajo vpogled v družbene spremembe, identiteto kraja in vsakdanje življenje. Njegov način beleženja preteklosti združuje osebne spomine, ustno izročilo in kroniški slog, s čimer je odločilno prispeval k temu, kako skupnost danes dojema svojo zgodovino. Kjuder ni bil zgolj pasiven zapisovalec dogodkov, temveč je skozi svoje delo tudi aktivno oblikoval kolektivni spomin. Njegovi zapisi niso vedno strogo zgodovinsko natančni, saj pogosto temeljijo na ustnem prenosu in subjektivnih interpretacijah, včasih brez jasne podlage v drugih virih. S tem je sicer ohranjal zgodovinski spomin skupnosti, hkrati pa oblikoval selektiv-

³⁶ Proti koncu vojne mu je namreč precej pomagal pri posredovanju za vaščane, ki so se znašli v težavah pri nemških vojaških oblasteh.

no podobo preteklosti, v kateri so bile nekatere zgodbe poudarjene, druge pa potisnjene v ozadje.

Kot vpliven duhovnik in kulturni posrednik je Kjuder združeval osebno perspektivo z navidez objektivnimi zapisi, zaradi česar so njegova dela postala referenčna točka za kasnejše zgodovinske interpretacije. Njegov stil podajanja dogodkov, ki prepleta kronološke zapise z osebnimi opažanji in anekdotami, še dodatno krepi vpliv njegovih del. Čeprav se večinoma izraža v tretji osebi, se ob določenih ključnih trenutkih vrača k avtobiografskemu tonu. Njegovi zapisi so pogosto kronološko in tematsko razpršeni, kar kaže na spontano nastajanje del v prostem času. Mnoge pripovedi vsebujejo ponavljanja, protislovja in subjektivne interpretacije, pri čemer bralcu prepušča nalogo, da sam poveže posamezne zgodovinske drobce. V njih lahko sledimo širšim družbenim in političnim spremembam – od fašističnega obdobja do jugoslovanske uprave –, pri čemer posebno pozornost namenja odnosu oblasti do cerkve, cerkvenim gradbenim projektom in njihovu financiranju. Pri tem pogosto poudarja svojo vlogo pri pridobivanju sredstev iz različnih virov.

Kljub morebitni pristranskosti in slogovni nedoslednosti njegovo delo ostaja dragocen vir za razumevanje socialnega, političnega ter kulturnega dogajanja na Krasu v obdobju 1860–1960. Kjudrovo pisanje, ki subtilno namiguje na politične in družbene spremembe, a se izogiba neposrednim konfrontacijam, ponuja vpogled v zapletene odnose med cerkveno in posvetno oblastjo. Njegovi zapisi niso zgolj dokumenti preteklosti, temveč del aktivnega procesa zgodovinjena, v katerem se osebne pripovedi prepletajo s širšim družbenim kontekstom. Posebej pomembno je njegovo umeščanje lokalne zgodovine v primorski narodnoobrambni boj – pri čemer izpostavlja predvojni antifašizem, medtem ko odporniško gibanje v drugi svetovni vojni ostaja v ozadju.

Kot avtoritativen glas v skupnosti je Kjuder odločal, kaj bo ostalo zapisano in kako bo preteklost predstavljena. S tem je prispeval k selektivnemu zgodovinjenu, kjer so nekateri dogodki postali osrednji del lokalne identitete, drugi pa so bili pozabljeni. Njegova dela tako niso le zgodovinski viri, temveč tudi ključni element identitetnega diskurza skupnosti, saj posredovani spomini utrjujejo občutek pripadnosti in kontinuitete s preteklostjo.

Arhivski viri

ŽAT: Župnijski arhiv Tomaj

AK, T: Albin Kjuder, Tomaj, rokopis, knjige 1 (1954), 2 (1955), 3 (1957), 4 (1958) in 5 (1957)

AK, TK: Albin Kjuder, Tomajska kronika 1924–1947, rokopis, 1931/1946
 AK, ZMP: Albin Kjuder, Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom na gornjem Krasu, rokopis, 1960

Literatura

- Blasina, P. 1993. *Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria: 1938–1945*. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Brecelj, B. 1967a. »Knjižničarsko delo Albina Kjudra.« *Knjižnica* 11 (1–4): 148–150.
- Brecelj, B. 1967b. »Knjižničarsko delo Albina Kjudra.« *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1968*: 140–141.
- Cencič, M. 2013. *Življenje na Krasu v preteklosti*. Samozaložba.
- Centrih, L. 2024. »Tomaž v letih izgradnje socializma (1947–1953): vas brez vaše elite?« V *Družine v Alpah: gospodinjstva in sorodniki, sosedje in prijatelji/ce: mreže ekonomskih in socialnih odnosov; simpozij MZZA 2024 Ljubljana*, uredila A. Panjek in M. Remec. Institut za novejšo zgodovino.
- Černic, P., in R. Podberšič. 1995. »Spremna beseda.« V *Dnevniški zapisi: 1943–1945*, uredil R. Klinec. Goriška Mohorjeva družba.
- Čipić Rehar, M. 2004. »Konflikti med slovenskimi oblastmi in goriškim nadškofom Margottijem ter tržaško-koprskim škofom Santinom (1945–1947).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 44 (1): 95–112.
- Filipović, I. 2013. »Šček, Virgil (1889–1948).« V *Slovenska biografija*. Založba ZRC. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi642917/#slovenski-biografski-leksikon>.
- Gombač, B. 2001. »Tržaško-koprska škofija in Slovenci v času škofa Antona Santina: (1938–1975).« *Acta Histriae* 9 (1): 257–270.
- Hadalin, J. 2011. »Govorice in čenče v delu Albina Kjudra Zgodovinski mozaik Primorske: pomemben kamenček v mozaiku pričevanj ali zgolj obrobni podatek?« *Acta Histriae* 19 (4): 729–742.
- Halbwachs, M. 2001. *Kolektivni spomin*. Prevedel D. B. Rotar. *Studia Humanitatis*.
- Jurca, L. 1978. *Moja leta v Istri pod fašizmom: spomini*. Družina.
- Jelnikar, A. 2015. »Srečko Kosovel and Rabindranath Tagore: Universalist Hopes from the Margins of Europe.« V *The Internationalist Moment: South Asia, Worlds, and World Views, 1917–39*, uredili A. Raza, F. Roy in B. Zachariah. Sage.
- Kacin Wohinz, M. 2004. *Vivere al confine: sloveni e italiani negli anni 1918–1941*. Goriška Mohorjeva družba.
- Kacin Wohinz, M. 2010. *Alle origini del fascismo di confine: gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione italiana 1918–1921*. Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale «Leopoldo Gasparini».

- Kjuder, A. 1926a. »O urejevanju knjižnic.« *Zbornik svečnikov sv. Pavla* 6 (1): 9–10.
- Kjuder, A. 1926b. »O urejevanju knjižnic.« *Zbornik svečnikov sv. Pavla* 6 (2): 24–26.
- Kjuder, A. 1926c. »Primerjajmo.« *Zbornik svečnikov sv. Pavla* 6 (2): 29–30.
- Kjuder, A. 1953. »Nekaj veselih iz sončne Tomajščine.« *Koledar družbe sv. Mohorja za navadno leto 1954*: 208–209.
- Kjuder, A. 1955. »Še nekaj veselih iz Tomajščine.« *Koledar družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1956*: 167–169.
- Kjuder, A. 1972. *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Občinska skupščina Sežana.
- Klinec, R. 1979. *Primorska duhovščina pod fašizmom*. Goriška Mohorjeva družba.
- Klinec, R. 2010. *Dnevniški zapisi: 1943–1945*. Goriška Mohorjeva družba.
- Klinec, R. 2013. »Fogar, Alojzij (1882–1971).« V *Slovenska biografija*. Založba ZRC. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1008900/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>.
- Lavrenčič Pahor, M. 1994. *Primorski učitelji*. Narodna in študijska knjižnica.
- Marušič, B. 2013. *Državni in deželni poslanec Anton Černe (1813–1891): ob dvestoletnici rojstva*. Goriška Mohorjeva družba.
- Murovec, N. I. 2014. »Spomini iz Črnič.« V A. Novak, *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*, uredila R. Podberšič ml. in D. Sedmak. Goriška Mohorjeva družba.
- »Non si puo parlare di scissione nella Diocesi di Trieste e Capodistria.« 1955. *Il Piccolo*, 13. november.
- Novak, A. 1992. *Črniška kronika*. Goriška Mohorjeva družba.
- Palla, M. 1990. »Intervento.« V *La storiografia sul fascismo locale nell'Italia nordorientale*, uredil L. Ganapini. Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione.
- Panjek, A. 2016. »Pravda o spornem hramu: običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1619–1620).« *Zgodovinski časopis* 70 (3–4): 290–316.
- Pelikan, E. 2002a. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico; zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Nova revija.
- Pelikan, E. 2002b. *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Pelikan, E. 2016. *Tone Kralj in prostor meje*. Cankarjeva založba.
- Peršolja, J. 2011. »Ščukcevi: Ščukc'vi.« V *Žlahtne pesmi*, uredil J. Ščuka. Samozaložba.
- Petrinja, D. 1990. »Problemi in razvoj okraja Sežana v letih 1947–1955.« Tipkopis, Inštitut za novejšo zgodovino.

- Pirjevec, J. 1989. »Basovizza 1930.« *Quaderni* 9 (1): 35–47.
- Premrl, B. 2018. *Slavno županstvo v Koprivi: zgodovina iz turna sv. Elije*. Založba ZRC.
- Schiffre, C. 1990. *La questione etnica ai confini orientali d'Italia*. »Italo Svevo«.
- Sedmak, D. 2009. *Goriška med vojnama: Slovenci in fašizem na Goriškem 1920–1926*. Društvo Rat-Sloga PromoSKulturE.
- Sitar, P. 2024. »Konceptualizacija elit v Tomaju po drugi svetovni vojni in dvig življenjskega standarda.« V *Družine v Alpah: gospodinjstva in soročniki, sosede in prijatelji/ce: mreže ekonomskih in socialnih odnosov; simpozij MZZA 2024 Ljubljana*, uredila A. Panjek in M. Remec. Inštitut za novejšo zgodovino.
- Skrinjar P. 2004. »Cerkev svetega Martina v Sežani.« V *Mohorjev koledar* 2004: 162–170.
- Skrinjar, P. 2006. *Sežana: sonce nad prestolnico Krasa*. Ad Pirum.
- Slovenska Škofovsko konferenca. 2013. »Smernice Slovenske škofovske konference o rabi cerkvenih zvonov.« 25. november.
- Šah, M., in R. Klinec. 2013. »Bartolomasi, Angelo (1869–1959).« V *Slovenska biografija*. Založba ZRC. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1001600/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>.
- Šček, V. 2024. *Dnevniški zapisi: 1909–1933; znanstvenokritična izdaja*. Goriška Mohorjeva družba.
- Širok, K. 2012. »Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti.« *Acta Histriae* 20 (1–2): 137–150.
- Škerl, L. 2013a. »Glažar, Jožef (1889–1961).« V *Slovenska biografija*. Založba ZRC. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1010030/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>
- Škerl, L. 2013b. »Kjuder, Albin (1893–1967).« V *Slovenska biografija*. Založba ZRC. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1014190/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>.
- Tavčar, M. 1976. »Msgr. Albin Kjuder.« *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1976*: 84–90.
- Tavčar, M. 2001. »Prepletanje političnega, dušnopastirskega in kulturnega delovanja pri Virgilu Ščeku v času med obema vojnama.« V *Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka: prispevki s Strokovnega posveta Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka, Sežana, 26. oktobra 2000*, uredil E. Pelikan. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Tavčar, M. 2005. *Albin Kjuder Tomajski*. Goriška Mohorjeva družba.
- Tavčar, M. 2013. »Šček, Virgil (1889–1948).« V *Slovenska biografija*. Založba ZRC. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi642917/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>.
- Troha, N. 1999. *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Modrijan.

- Troha, N. 2001. »Virgil Šček, politično delovanje po maju 1945.« V *Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka: prispevki s Strokovnega posveta Življenje in delo primorskega krščanskega socialca Virgila Ščeka, Sežana, 26. oktobra 2000*, uredil E. Pelikan. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Troha, N. 2007. »Tra socialismo e liberazione nazionale: il partito comunista sloveno nella Venezia Giulia.« V *Foibe: memoria e futuro; atti dei Convegni internazionali di Roma e di Rovigo*, uredil P. Pallante. Riuniti.
- Urek, M. 2008. »Avto/biografije med pričevanjem, okrevanjem in uporom.« *Jezik in slovstvo* 53 (3–4): 75–88.
- Verginella, M. 1999. »Kler in laiki na istrskem podeželju.« *Acta Histriae* 7 (7): 413–422.
- Vogrin, M. 2001. »Koprška škofija po letu 1945.« *Acta Histriae* 9 (3): 271–284.
- Zaviršek, D. 2001. *Hendikep kot kulturna travma: historizacija podob, teles in vsakdanjih praks prizadetih ljudi*. /*cf.
- Zobec, M. 2024. »Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813–1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca.« *Zgodovinski časopis* 78 (1–2): 290–312.
- Zupan Sosič, A. 2014. »Pripovedovalec in fokalizacija.« *Primerjalna književnost* 37 (3): 47–72.

Namen našega dela je bil preseči predstave o preprostem in enoličnem kmečkem svetu, skozi stoletja ujetem med družbeno podrejenostjo in komaj vzdržnim bojem za preživetje. Tomajce smo skušali razumeti kot subjekte, ne pa kot pasivne in prilagodljive statiste na prizorišču zgodovine. Zanimali so nas njihovi načrti, izbire in odzivi na izzive, s katerimi so krojili individualne in kolektivne življenjske usode. Preučili smo dejavnike razvoja prebivalstva, strukturo kmečkih gospodarstev, delovanje vaških elit in družin, kolektivne vrednote, vloge ritualov in izobraževanja, materialno kulturo in spreminjanje življenjskega standarda. Z dolgoročno perspektivo na ravni posamezne vasi knjiga prinaša številne nove ugotovitve in izpodbija uveljavljene predstave o zgodovini slovenskega podeželja.

Založba Univerze na Primorskem
University of Primorska Press

9789612935528